

Š T V A R

časopis za teorijske
prakse br. 8



**ČASOPIS ZA TEORIJSKE PRAKSE
GERUSIJA NOVI SAD, BR. 8/2016**



**JOURNAL FOR THEORETICAL PRACTICES
GERUSIA NOVI SAD, No. 8/2016**

STVAR - THING

časopis za teorijske prakse / journal for theoretical practices

Izdavač/Publisher

Gerusija Novi Sad

ksf.gerusia@gmail.com

<http://gerusija.com>

Uredništvo/Editorship

Đorđe Hristov, Saša Hrnjez, Ivan Radenković, Maja Solar,
Aleksandar Matković, Andrea Jovanović i Mark Lošonc

Lektura transkripta/Transcript proofreading

GERUSIJA

Ilustracije/Illustrations

Sanja Aničić, Nevena Mišković, Nina Rajić i Borjan Grujić

Korice/Cover

Sanja Aničić (crtež) i Ivan Radenković (kompozicija)

Prelom i dizajn/Layout and design

Ivan Radenković

Štampa/Print

Art Print, Novi Sad

Tiraž/Print run

300



Fakultet
za medije
i komunikacije

Štampanje časopisa je finansirao Fakultet za medije i komunikacije

SADRŽAJ

UVOD

FAŠIZAM I NJEGOVI OBLICI (tekstovi)

- Todor Kuljić, *Bankarski anti-antifašizam* 18
- Alpar Lošonc i Mark Lošonc, *Fašizam, postfašizam i neoliberalizam* 22
- Primož Krašovec, *Evropska politika i (neo)fašizam* 42
- Saša Hrnjez, *Ni levo ni desno, a kuda?! Revizionizmi i bezvizionizmi “trećeg puta”* 54
- Vladimir Vasić, *Geopolitika: opsenarstvo nacionalsocijalizma* 73
- Nebojša Milikić, *Simbioza nacionalističko-revizionističkih i neoliberalnih argumenata u ideološkoj, metodskoj i propagandnoj sferi* 93
- Gordana Stojaković, *Crtica o ženama u NOB-u tragom životne priče Jekke Kozline* 100
- Aleksandar Matković, *Dva Berlina Evrope: o političkoj ekonomiji nemačkog fašizma i njegovim evropskim posledicama* 119
- Tibor Rutar, *Ideology, Fascism, and Class* 150
- Đorđe Hristov, *Fascism in the Works of Deleuze and Guattari* 161
- Maja Solar i Ivan Radenković, *Delirijum “antikapitalizma” u nacizmu* 174
- Moishe Postone, *Anti-Semitism and National Socialism* 203

FAŠIZAM I NJEGOVI OBLICI (prevodi)

- Buhajm i Šerner, *Uloga privatnog vlasništva u nacističkoj ekonomiji* (prevela sa engleskog: Maja Solar) 218
- Pol Matik, *Koliko je nov “novi poredak” fašizma?* (preveo sa engleskog: Ivan Radenković) 239
- Išaj Landa, *Šta reči uopšte znače? – Preliminarna razmatranja fašizma, socijalizma, liberalizma i semantike* (prevela sa engleskog: Andrea Jovanović) 257

- Antonio Gramši, *Poreklo i ciljevi zakona o tajnim društvima u skupštinskom govoru druga Gramšija* (preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez) 274
- Paolo Virno, *Teze o novom evropskom fašizmu* (preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez) 285
- Bertolt Breht, *Platforma za leve intelektualce* (preveo sa nemačkog: Saša Hrnjez) 290
- Bertolt Breht, *O teatralici fašizma* (preveo sa nemačkog: Darko Suvin) 293
- Gabor Balaž, *Izveštaj o građanskom ratu* (preveli sa mađarskog: Andraš Juhas i Iskra Krstić) 299

MARKSISTIČKA TEORIJA VREDNOSTI

- Rozvita Šolc, *Vrednost je muškarac* (preveo sa nemačkog: Đorđe Hristov) 318
- Rikardo Belofjore, *Leptir i vampir. O Marksovoj teoriji vrednosti i krize* (preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez) 346

INTERVENCIIJE

- Alpar Lošonc, Mladen Perić, *Politika štednje u Evropi kao nasilje "racionalnosti" kapitala* 366
- Andrea Jovanović, *Kapitalizam je utopija* 390

PRIKAZI

- Dinko Kreho, *Zašto volim(o) Kotska* (Adam Kotsko, Awkwardness; Why We Love Sociopaths; Creepiness) 394
- Maja Solar, *Od tela do radne i rađajuće mašine ili kako je nastao kapitalizam* (Silvija Federiči, Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija) 397

INTERVJUI

- *Nismo mi antisistemski, sistem je protiv nas*, Intervju sa Eduardom Maurom iz Podemosa 406
- *Straight Outta Mahala*, Intervju sa grupom "Gipsy Mafia" 412

- *Kapitalizam neće imati miran kraj,*
Intervju sa Anselmom Japeom 415

MIŠLJENJA: DARKO SUVIN

- Darko Suvin, *Šta da se radi?: Prvi korak* 428
- *Tko se ne bori zajedno izgubi pojedinačno: spoznati naš položaj pod zvijezdama, bankama i dronovima* 450

“NE NAVIKAVATI SE NA NAMETNUTO SIROMAŠTVO”

- Izbor iz proznih zapisa Bojana Krivokapića 476

CONTENTS

FOREWORD

FASCISM AND ITS FORMS (articles)

- Todor Kuljić, *Banking Anti-antifascism* 18
- Alpar Losoncz and Mark Losoncz, *Fascism, Postfascism and Neoliberalism* 22
- Primož Krašovec, *European Politics and Neo(fascism)* 42
- Saša Hrnjez, *Neither Left nor Right, where then? Revisionism and No-visionism of the “Third Way”* 54
- Vladimir Vasić, *Geopolitics: the Guise of National Socialism* 73
- Nebojša Milikić, *The Symbiosis of Nationalist-revisionist and Neoliberal Arguments in the Ideological, Methodological and the Propaganda Sphere* 93
- Gordana Stojaković, *A Brief Remark on the Women in People’s Movement of Liberation following the Life Story of Jeka Kozlina* 100
- Aleksandar Matković, *The Twin Berlins of Europe: On the Political Economy of Fascism and its European Consequences* 119
- Tibor Rutar, *Ideology, Fascism, and Class* 150

- Đorđe Hristov, *Fascism in the Works of Deleuze and Guattari* 161
- Maja Solar and Ivan Radenković, *The Delirium of “Anticapitalism” in Nazism* 174
- Moishe Postone, *Anti-Semitism and National Socialism* 203

FASCISM AND ITS FORMS (translations)

- Buchheim and Scherner, *The Role of the Private Property in Nazi Economy*
(translated from English by Maja Solar) 218
- Pol Mattick, *How New is the “New Order” of Fascism?*
(translated from English by Ivan Radenković) 239
- Ishay Landa, *What Do Words Matter? Preliminary Reflections on Fascism, Socialism, Liberalism and Semantics*
(translated from English by Andrea Jovanović) 257
- Antonio Gramsci, *The Origins and Goals of the Law on Secret Societies in the Parliamentary Speech of Comrade Gramsci*
(translated from Italian by Saša Hrnjez) 274
- Paolo Virno, *Thesis on the New European Fascism*
(translated from Italian by Saša Hrnjez) 285
- Bertolt Brecht, *Platform for Left Intellectuals*
(translated from German by Saša Hrnjez) 290
- Bertolt Brecht, *On the Theatricalism of Fascism*
(translated from German by Darko Suvin) 293
- Gabor Balaž, *Report on the Civil War*
(translated from Hungarian by Andraš Juhas and Iskra Krstić) 299

MARXIST THEORY OF VALUE

- Roswitha Scholz, *The Value is a Man*
(translated from German by Đorđe Hristov) 318
- Riccardo Bellofiore, *The Butterfly and the Vampire. On Marx’s Theory of Value and Crisis*
(translated from Italian by Saša Hrnjez) 346

INTERVENTIONS

- Alpar Losoncz, Mladen Perić, *The Austerity Politics in Europe as the Violence of “Rationality” of Capital* 366
- Andrea Jovanović, *Capitalism is Utopia* 390

REVIEWS

- Dinko Kreho, *Why do I (We) Love Kotsko* (Adam Kotsko, Awkwardness; Why We Love Sociopaths; Creepiness) 394
- Maja Solar, *From the Body to the Working and Birth-giving Machine, or how did Capitalism came to be* (Silvia Federici, Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation) 397

INTERVIEWS

- *We are not Anti-system, the System is Against Us*, Interview with Eduard Mauro from Podemos 406
- *Straight Outta Mahala*, Interview with the group “Gipsy Mafia“ 412
- *Capitalism will not have a Peaceful End*, Interview with Anselm Jappe 415

OPINIONS: DARKO SUVIN

- Darko Suvin, *What is to be done?: The First Step* 428
- *Whoever does not Fight Together, Loses Separately: Comprehending our Position under the Stars, Banks and Drones* 450

“NOT GETTING USED TO IMPOSED POVERTY”

- Selection of prose from Bojan Krivokapić 476

UVODNA REČ

Mnogi analitičari su u proteklih nekoliko godina došli do zaključka da je ekonomska kriza, koja je postala najočiglednija 2008. godine, rezultirala ojačanjem pokreta i partija koji se mogu označiti kao „ekstremno/radikalno desničarski“, „neofašistički“ ili „postfašistički“. Primeri su bili mnogobrojni i odnosili su se na celu Evropu, od britanskog UKIPA-a do Kotlebine Narodne partije, od francuskog Nacionalnog fronta do Andresa Breivika i mađarskog Jobbika. Sa aspekta leve teorije, simultanost intenziviranja ekonomske krize i rast pomenutih političkih organizacija nije bila slučajna. U tom segmentu, mnogim teoretičarima je bilo samorazumljivo da se napravi paralela između strukturalne krize kapitalizma & nastanka fašističkih/nacističkih pokreta u prvom delu 20. veka i današnjih tendencija, kao da se istorija ponavlja. Ipak, postavlja se pitanje ne treba li naglašavati i suštinske razlike između njih. Nisu li se raniji, polufeudalni ili poluaristokratski kapitalizmi u mnogome razlikovali od savremenog, kasnog kapitalizma? Ne razlikuje li se današnja politička konstelacija u velikoj meri od one epohe u kojoj je klasični radnički pokret (i njegovo navodno otelovljenje u Sovjetskom savezu) predstavljao neprijatelja br. 1? Nadalje, nema li značajnih razlika između nekadašnjeg antisemitizma i današnje islamofobije? Zadatak levih teorija je da pruže otpor isuviše jednostavnim analizama.

U srpskoj javnosti se učvrstilo jedno uverenje, zasnovano na crno-belooj slici sveta, prema kojem ili podržavaš antifašizam ili, ako možda slučajno kritički propituješ antifašizam, podržavaš anti-antifašizam, odnosno fašizam. U toj noći gde su sve krave crne i bele možeš biti ili antifašista ili fašista, nijansi nema, a mišljenja još manje. Naravno, kada se polazi od ovako krajnje uprošćenog uverenja, etiketa fašiste ili antifašiste postaje komično promenljiva i sveopšte primenjiva – tako klize etikete i optužbe za fašizam se jedne strane crno-belooj sveta na drugu, pa čas liberali i levičari optužuju svaku desničarsku politiku i ideologiju za fašističku, čas se desničari sami imenuju antifašistima i zahtevaju rehabilitaciju četničkih „antifašističkih“ vođa, čas se svako huliganstvo, navijaštvo ili bilo kakvo neprijateljsko ponašanje imenuje fašističkim, a čas i neke levičarske grupe koje ne smatraju da se moraju prepoznavati primarno kao antifašističke – lako postaju označeni fašistima! Uzgred, među uglavnom olako i nekritički upotrebljene označitelje se mogu uvrstiti „radikalizam“ i „ekstremizam“, koji vrlo često služe samo stigmatizaciji onome što se ne uklapa u dovoljnoj meri u mainstream ideologeme. Svim ovime ne samo da se relativizuje i obesmišljava pojam fašizma, već se zanemaruju i analitična teorijska propitivanja fašizma i tendencija fašizacije.

Dominantna kritika fašizma – ne samo u Srbiji – i dalje je ideološki oblikovana kao liberalna, a to drugim rečima znači da se glavne karakteristike fašizma svode na totalitarizam, nacionalizam, rasizam, kolektivizam, etatizam i

slične izme. Pojavni izmi fašizma nisu međutim isto što i njegovi povesni uzroci i strukturalne determinacije. Ako bi se liberalna kritika usudila da duboko uđe u ove uzroke na istom mestu našla bi ne samo fašizam nego i samu sebe, odnosno građanski liberalizam. Kada se, međutim, na ovaj način kritikuje liberalna kritika fašizma, onda se čuje da se time „promoviše“ neka vrsta anti-antifašizma, kao da se hoće reći da je liberalizam jedini ideološki subjekt koji nosi zastavu antifašizma, i da je svaka kritika upućena takvoj ideološkoj poziciji istovremeno i obaranje antifašističke zastave. Slične floskule poput „anti-antifašizma“ u stvari su namerene da zamute ionako mutnu vodu, prikrivajući pojmovnu zbrku, a možda i neeksplicirane (političke) ciljeve. Jer ako je reč o tome da se u jednostavnoj logičkoj operaciji poništavanja duple negacije tzv. „anti-anti-fašizam“ lako svede na „fašizam“ onda nismo daleko odmakli ni u istraživanju uzroka i dinamike fašizma, a ni u antifašističkoj borbi. Međutim, osnovno pitanje ovde nije samo hegemonija liberalne ideologije i buržoaske forme mentis u tumačenju društvenih procesa, nego i to koliko sama leвица, u svojoj pojmovnoj konfuziji, zamoru i dezorijentisanosti, ne uspeva da se oslobodi dogmi svog „protivnika“. Osnovno je pitanje, dakle, koliko liberalizam, u ovoj ili onoj formi, i dalje oblikuje pojmovni horizont levice. A pitanje fašizma možda je najpogodniji teren da leвица pokaže koliko ume da čita istoriju, trenutnu društvenu stvarnosti, te da u njoj interveniše.

Jedan od signala mrtvouzice u koju upada leva misao, a još više levi aktivizam, jeste iskazana nesposobnost da se oblici fašizma tumače u terminima klase i klasne borbe. Pa onda iz perspektive koja ne vidi i ne razume klasnu dinamiku i kategorija kao „narod“ se može pojaviti kao čisto etno-nacionalistička, retrogradna, konzervativna, skoro na korak od fašizma (pritom nije jasno kako poricanje „naroda“ kao takvog može objasniti šta je to „narodno“ u narodnooslobodilačkoj borbi). Možda bi povodom toga valjalo preraditi Horkhajmerovo toliko puta ponovljeno geslo i reći: ko ne govori o klasi treba da čuti i o narodu. Upravo primer antifašističke borbe jugoslovenskih naroda pokazuje da je antifašizam istovremeno i borba za drugačije društvo, radničku demokratiju i emancipaciju – dakle borba obespravljenih i eksploatisanih koja polaže nade u one koji pate, kako bi to rekao Marks.

U tom smislu, i istorijski revizionizam, za koji nam aktuelni događaji daju brojne primere, ne treba redukovati samo na Drugi svetski rat ili bližu prošlost. Osnovno pitanje u pokušaju rehabilitacije bilo koje ličnosti ili događaja jeste koje interese i društvene aktere u sadašnjem trenutku zastupa takva rehabilitacija i kako se ona smešta unutar klasne borbe. „Otkrivanje istorijskih istina“ i „ispravljanje istorijskih nepravdi“ je danas u Srbiji deo ideološke borbe u kojoj je cilj da se socijalna i radnička prava još više ponište, vladajuća klasa stabilizuje, kapitalizam još jače ukoreni, a politika privatizacije nastavi nesmetano i agresivnije. Ono što bi možda trebalo prvo revidirati jeste sam pojam istorijskog revizionizma tako da se on sagleda kao deo jedne globalne antiemancipatorske, antidemokratske i antiplebejske prakse, kojom ne samo da se interesi prošlosti žele zastupati u

sadašnjosti, nego se i „jednim potezom“ želi eliminisati čitava revolucionarna tradicija, počevši sa 1789. pa do 1917. i 1944, te tako kriminalizovati i jakobinizam i boljševizam, i razne narodne revolucije kao „isto zlo“. Na taj način, zastupanje interesa prošlosti u sadašnjosti radi na tome da se sadašnjost nikad ne otvori ka budućnosti. Naš je zadatak da pružimo otpor i idemo u suprotnom smeru.

Iz svih ovih razloga, ovim brojem smo pokušali da damo nove impulse u razumevanju fašizma i njegovog kompleksnog ali suštinskog odnosa sa kapitalizmom. U samom naslovu ovog temata sadržana je ideja da fašizam nema samo jedan oblik, a pogotovo da se on ne može svesti na istorijsku pojavu fašizma koja je vladala u Evropi od 20-tih godina prošlog veka pa do kraja Drugog svetskog rata. Redukovanje fašizma na taj jedan oblik ne samo da je povesno netačno, nego - što je još bitnije - umanjuje mogućnost da primetimo nove fašistoidne opasnosti koje vrebaju ovde i sada. Ono što ostaje kao veliko i otvoreno pitanje jeste kako ćemo zvati te nove oblike fašizma i u kojoj vezi oni stoje sa istorijskim naci-fašizmom. Možemo reći da je 9. maja 1945. (po moskovskom vremenu) pobeđen jedan fašizam, ali nisu nadvladane sve one objektivne istorijske determinacije koje rađaju fašizam u raznim njegovim oblicima. Stoga, kada se istog tog 9. maja (po briselskom vremenu) slavi i dan Evrope, trebalo bi podsetiti da temelji na kojima počiva današnja Evropska unija, neoliberalni kapitalizam i tehnokratski birokratizam, jesu i temelji preteće fašizacije društava, dovodeći nas u situaciju u kojoj moramo prvo znati i umeti prepoznati nove oblike takvih antidemokratskih i antisocijalnih tendencija.

FOREWORD

In the past few years many analysts have come to the conclusion that the economic crisis that became most apparent in 2008, resulted in the strengthening of parties that could be classified as „extreme/far-right“, „neofascist“ or „postfascist“. There were many examples and all of them concerned Europe, from the British UKIP to Kotleba’s People’s Party, from the French National Front to Andreas Breivik and the Hungarian *Jobbik*. From the standpoint of leftist theory, the simultaneous intensification of the economic crisis and the rise of these political organizations was not a coincidence. In this context, many theorists thought it obvious to draw a parallel between the structural crisis of capitalism and the appearance of fascist/nationalist movements in the first part of the 20th century and the contemporary tendencies, as if history repeated itself. However, one must raise the question of whether one should also point out the essential differences between these two phenomena. Aren’t the earlier, semi-feudal or semi-aristocratic capitalisms different in many respects from the contemporary late capitalism? Isn’t our modern political landscape very different from the time when the classical worker’s movement (and its alleged embodiment in the Soviet Union) was presented as the No. 1 enemy? Furthermore, aren’t the earlier anti-Semitism and modern islamophobia different kinds of phenomena? The task of Leftist theory is to resist such simplified analyses.

In the Serbian public, there is a deep-seated belief based on a black-and-white view of the world, according to which you either support anti-fascism, or, in case you perhaps wish to critically think anti-fascism, you support anti-anti-fascism, meaning – fascism. In the night in which all cows are black or white, you can either be an anti-fascist or a fascist, there are no shades of grey, and even less critical thought. Of course, this simplified approach makes the labels „fascist“ or „anti-fascist“ comically fluid and universally applicable. The labels and accusations of being a „fascist“ flow from one side of the black-and-white world to the other. On the one hand, liberals and leftists accuse any right-wing politics or ideology as fascist, and on the other, right-wingers label themselves as anti-fascist while demanding for the rehabilitation of Chetnik „anti-fascist“ leaders. In a single stroke, every hooliganism, sporting-fandom or antagonism becomes „fascist“, and other leftist groups that do not want to advocate „anti-fascism“ as their first goal become labelled as „fascist“. By the way, some other simple and non-critical labels which also appear are „radicalism“ or „extremism“, and often serve to stigmatize everything that cannot be appropriated into the mainstream ideology. All of this does not only relativize and banalize the concept of „fascism“, but it also ignores the analytical and theoretical examinations of fascism and fascist tendencies.

The dominant critique of fascism – not only in Serbia – is ideologically still liberal, which means that the main characteristics of fascism become reduced to totalitarianism, nationalism, racism, collectivism, etatism and similar *-isms*. The apparent *-isms* of fascism however are not the same thing as its historical conditions and structural determinations. If liberal critique dared to dig deeper into these causes it would find not only fascism, but also itself in the form of *bourgeois* liberalism. At the same time, such a critique of liberal critique of fascism is often seen as a „promotion“ of some form of anti-anti-fascism, as if liberalism were the only ideological subject that carries the flag of anti-fascism, and that consequently any critique of such a position signifies the burning of this flag. Labels such as „anti-anti-fascism“ are in fact an attempt to muddle the water, to conceal the conceptual mess and perhaps even non-explicated (political) goals. If the goal is to reduce the so called „anti-anti-fascism“ to „fascism“ in a movement of a simple logical double negation, then we haven't made any progress in the examination of causes and dynamics of neither fascism nor of anti-fascist struggle. The main question here is not only the hegemony of liberal ideology and bourgeois *forma mentis* in the interpretation of social phenomena, but also the fact that the Left itself, through such conceptual confusion, fatigue and lack of focus, cannot liberate itself from the dogmas of its „adversary“. Consequently, the main question is to what degree liberalism, in one way or another, still shapes the conceptual horizon of the Left. The question of fascism is perhaps the best way to reveal how carefully can the Left read history, contemporary social reality and how can it intervene in it.

One of signs of the Left's tendency to reach a dead-end in its theoretical struggle and even more in its activism is the incapacity to interpret fascism in terms of class and class-struggle. From the perspective that ignores or misunderstands class dynamics, the category of the „people“ can appear as merely ethno-nationalist, retrograde, conservative or even just a step from fascism (while it is not clear how the denunciation of the „people“ as such explains what is “people” in People's Liberation Struggle). One would perhaps have to paraphrase Horkheimer's often repeated motto and say: whoever does not talk of class, should keep silent about the people. Precisely the example of Yugoslavian people's anti-fascism struggle shows that anti-fascism is at the same a struggle for a different society, for worker's democracy and emancipation – therefore, a struggle of those who are exploited and without rights and that places its hopes in those who suffer, as Marx put it.

In this sense, the historical revisionism that is numerously exemplified by the actual events should not be reduced only to the Second World War or the recent past. The main question in the attempt to rehabilitate any person or event, is which contemporary interests and social actors are represented in it. The „revelation of historical truths“ and the „correction of historical injustices“ is today in Serbia a part of an ideological struggle that aims to annul social and

worker's rights, to consolidate the ruling class, to entrench capitalism, and to continue to uninterruptedly and aggressively pursue the politics of privatization. The first thing that should be revised perhaps is the concept of historical revisionism itself, in order to see it as an element in global anti-emancipatory, anti-democratic and anti-plebeian practice, which seeks not only to represent the interests of the past in the contemporary world, but to also „with one move“ eliminate the revolutionary traditions from 1789 up to 1917 and 1944, and to criminalize Jacobinism and Bolshevism as well as various people's revolutions under the category of the „same evil“. In this way, the representation of the past interest in the present times attempts to block any opening of the present toward the future. Our task is to resist this and move in the opposite direction.

For all of these reasons we wanted in this issue of our journal to give new impulses for the understanding of fascism and its complex but essential relationship with capitalism. The title of this issue reflects the idea that fascism does not have only one specific form, and that it certainly cannot be reduced to the form of fascism which ruled in Europe from the twenties of the past century until the end of Second World War. The reduction of fascism to this specific form is not only historically inaccurate, but – what is also more pertinent – it diminishes the possibilities for grasping new fasciscoid dangers that threaten us here and now. What remains an important and unanswered question is how we will call these new forms of fascism and in what relationship do they stand with historical Nazi-fascism. We could say that one form of fascism was defeated on 9. May of 1945 (according to Moscow time), but not the objective historical conditions that give birth to fascism in its shapes. Therefore, when the day of Europe is celebrated on this same day of 9. May (according to Brussel time), one should remember that the conditions which sustain the modern European Union, neoliberal capitalism and technocratic bureaucratism are the conditions for the fasciscoisation of society. This brings us into the situation in which we must first know and be capable to recognize new forms of anti-democratic and anti-social tendencies.

ARBEIT MACHT FREI



Ilustracija: Sanja Aničić, *Put senki*

FAŠIZAM I NJEGOVI OBLICI - tekstovi

Todor Kuljić

BANKARSKI ANTI - ANTIFAŠIZAM¹

U ovom prilogu je reč o najnovijem pomeranju diskursa u neutralizovanju antifašizma. Povod najnovijem reakcentovanju anti-antifašizma je bio antifašistički odgovor Sirize 2015. godine nametnutim obavezama MMF-a i Eurokratije, i odbrambena agresija Nemačke koja je usledila.

Da li je Siriza početkom 2015. u otporu EU koristila praznu antifašističku retoriku kada je upozorila Grke na opasnost „socijalnog Holokausta“ i kada su njoj bliske grčke novine donele karikaturu V. Šojblea, nemačkog ministra finansija u nacističkoj uniformi nazivajući ga gaulajterom ili kada su prikazale Angelu Merkel kako preko telefona prima uputstva od Hitlera? Da li je reč o običnom podsmehu ili je na delu bila ozbiljnija debata oko naknade ratne štete poražene Nemačke današnjoj Grčkoj? Spor je složeniji jer se pokazalo da antifašizam nije izgubio aktuelnost, ali i da se anti-antifašizam prilagođava novim okolnostima.

Zahteve za reparacijama od Nemačke Cipras ni u izbornoj kampanji nije krio. Zato je još pre grčkih izbora hamburški tabloid „Bild“, „Špringerov kombinat za predrasude“, pisao da je Evropa u strahu, a Sirizine zahteve za reparacijama ocenio rečima „drsko i opasno“. Komentarišući Bildovu kampanju protiv Sirize, glavni urednik dnevnika „Nojes Dojčland“ je podsetio na istorijat grčkih zahteva Nemačkoj.

Reparacije je pominjao i predsednik Karolos Papuljas, grčki partizan, nemačkom predsedniku Joahimu Gauku marta 2014. u Atini. Radilo se o ogromnim vrednostima koje su Nemci 1942. zaplenili iz grčke banke. Kada je frakcija levičarske Partije demokratskog socijalizma ovo pitanje pokrenula u nemačkom parlamentu 2000-te, nemačka vlada to nije priznala. Levica je u parlamentu tvrdila da je 1960-te Grčkoj isplaćeno 115 miliona maraka što je samo 3 procenta odštete. Kada je ista frakcija 2010-te ponovo otvorila ovo pitanje, nemačko ministarstvo je odgovorilo da je sve rešeno u robnoj razmeni između Grčke i Trećeg Rajha. Nemačka vlada ponavlja da su nemačke reparacije regulisane međunarodnim ugovorima iz 1953-e i 1990-te. Uzalud je levica marta 2014. opominjala da ono što su nacisti ukrali Nemačka ne sme da zadrži. Narednog meseca, nakon Gaukove posete Atini, govorilo se čak o oko 100 milijardi Eura koje je SR Nemačka dužna Grčkoj. Da li je Siriza kadra da uzdrma međunarodno pravo i reparacije od Nemačke vrati na dnevni red? Može li ovaj spor postati virus potraživanja drugih zemalja od Nemačke? Ili su reparacije „prazna puška“ Sirize?

¹ Tekst je poslat uredništvu *Stvari* 19. 6. 2015.

Ko zna? Ali Nemci dobro znaju da slika stabilne i bogate Nemačke u zemljama EU zahvaćenim krizom nije ružičasta. Naprotiv. Ko bi trpeo visoke kamate? Nije li otuda oživljena nacistička prošlost postala pre svega levičarsko oružje u borbi protiv nemačkih savremenih kreditora. Desnica svuda čuti o fašizmu. Španski ekonomista J. Lopez piše da je Merkelova kao Hitler objavila rat kontinentu da bi danas osigurala privredni životni prostor. Da li preteruje i da li u pomenutim grčkim karikaturama ima realnog antifaašizma? Sasvim je sigurno da se nemački zločini ne mogu redukovati na Holokaust jer Vermaht nije bio aseptična birokratska nego rasistička ratna mašina, a kako je sam Gauk u Drezdenu pre nekoliko dana priznao „mi dobro znamo ko je počeo rat“. Priznao je da treba razlikovati izvorno od reaktivnog nasilja. Jeste minulo sedamdeset godina od sloma nacizma i jeste sve manje njegovih živih svedoka, ali je prošlost svetskih ratova još živa zato što su još uvek aktuelne ne samo njihove moralne nego i ekonomske posledice. EU je uostalom i stvorena da bi se izbegao novi svetski sukob. Ali i unutar EU postoje pukotine, živo istorijsko pamćenje koje remeti njenu integraciju. Može li Cipras biti novi detonator sećanja koje nad Nemačkom još stoji kao moralna toljaga? Onoga sećanja koje opominje da se za pobedničkim Vermahtom 1940-ih kretao nemački krupni kapital koji nije samo pljačkao banke osvojenih država, nego je i sistematski deindustrijalizovao osvojeni prostor. Prvobitnu Čerčilovu nameru da se Nemačka 1945. pretvori u polje krompira, te da se kazni i obični Nemač, saučesnik nacizma, i neutrališe večni nemački izvor koji uznemirava Evropu ratovima, izmenile su SAD kojima je bila potrebna snažna industrijska prepreka SSSR-u. Hladniji Truman i Ajzenhauer su tada realnije od osvetoljubivog Čerčila procenili da bi Crvena armija lakše pregazila polje krompira nego obnovljenu nemačku industrijsku državu. Saveznička obnova nemačke industrije bila je preventivna. Naravno da je malo ko tada slutio da će se jednog dana poraženi pretvoriti u glavnog poverioca koji kontinentu diktira finansijska pravila igre. Istorija je nepredvidiva, a odnos poverioca Šojblea i njegovog dužnika Varufakisa složeniji je nego što to izgleda na prvi pogled. Jeste u ovom momentu neoliberalna EU bliža Šojbleu, ali ne treba isključiti mogućnost da još neko iz nje u nekom budućem kriznom momentu posegne za sličnim grčkim istorijskim antifaašističkim argumentima. Prošlost je neiscrpni politički magacin koliko god bila daleka.

To i Nemci dobro znaju. Odmah nakon ujedinjenja Berlinska republika je, za razliku od Bonske, počela da podvlači crtu ispod svoje prošlosti, pa čak i da otvorenije govori o nemačkim žrtvama u 2. svetskom ratu. Sa sve bržim ekonomskim usponom Nemačke kao nosača EU, arogancija je postala još izrazitija. U zemlji se pomalja novi vilhelmovski žar „Mi smo opet neko“, nova melodija normalizacije ekonomskog imperijalizma. Da li ekonomski moćna Nemačka, sada pod velom EU opet preuzima odgovornost u sređivanju siromašnijeg okruženja? Koliko je u tome sprečava sećanje na nacističku prošlost?

Izgleda sve manje. Sećanje na Hitlera jeste Nemačkoj važno kao brana protiv uspona desnog ekstremizma, ali se i ono lagano menja u službenom skraćenom antifašizmu Berlinske republike. Današnji pedagoški cilj Nemačke, ekonomski vodeće sile EU, jeste učvršćenje nacionalnog identiteta i njegovo lagano rasterećivanje od nacističke prošlosti. Nemački učenici još uvek na ekskurzijama posećuju nacističke logore-muzeje, ali se sa pojavom Pegide ista omladina sve otvorenije etnizira. Difuzni rasizam tinejdžera se možda može i ublažiti, ali interesni anti-antifašizam krupnog kapitala ne.

Nemačka vlada rezolutno odbacuje nove zahteve za obeštećenjem tvrdeći da je sve to rešeno bilateralnim sporazumima, a Grci se tretiraju kao remetioци mira koji ruše EU i hoće da osramote Nemačku. Neki desničari, kao Mari le Pen u Francuskoj, vide u Ciprasu početak kraja Evrope. Sasvim je sigurno da Grčka ne može vratiti dugove opterećene kamatama, a ne manje je vidljivo i to da se EU boji grčkog virusa. Brisel je upućen na složen diplomatski manevar, EU jeste na strani Nemačke, ali i nadzire haos uz dodavanje vlastite magle.

U Nemačkoj je Cipras isprovocirao novi talas odbrambene agresije nemačkog konzervatizma. Nemci se opiru Grcima ne samo pravnim argumentima, nego nekadašnjim žrtvama nacističke pljačke danas pripisuju i agresivnost. Odbacujući zahteve Grčke za reparacijama, Nemci skreću pažnju sa vlastite nacističke prošlosti trudeći se da sebe predstavе kao novu žrtvu, sada lenjih Grka i azilantа. Sekundarni anti-antifašizam koji je zasićen osećanjem krivice zbog Hitlera pretvara se u agresiju protiv zahteva za obeštećenjem. Slabi granica između desnoekstremističkih tinejdžera difuznih nazora i idejno učvršćenih odraslih neonacista. Svaki šovinizam traži neprijatelja u stranoj krvi: gastarbajterima, azilantima, ali i lenjim Grcima. Kod Pegide je sasvim prepoznatljiva ekonomija nemačke krvi.

Otvorene ulične parole „Fremde raus“ prati novi talas arogancije nemačkih intelektualaca i novi pokušaji podvlačenja crte ispod nacističke prošlosti. Od skora je vidljiva naročita nemačka ekonomska arogancija. Zar nismo konačno postali normalna zemlja već samim tim što smo ekonomski stub EU, pitaju se Nemci? Ako naše banke finansiraju dugove bankrotiranih država EU zar već to nije dovoljan razlog da se Hitler prepusti istoričarima i da se više ne koristi u tekućoj politici? Na delu je nemački bankarski neoliberalni anti-antifašizam koji se brani tezom da o fašizmu treba da raspravljaju istoričari, a da u politici treba da vlada načelo „čist račun, duga ljubav“. Drugim rečima, treba zaboraviti neisplaćene reparacije i odštete logorašima i ratnim zarobljenicima u Trećem rajhu, ono što npr. danas radi Srbija kada obračunava dnevniice golotočkih zatvorenika i isplaćuje odštetu njihovim potomcima. Brisel pozdravlja i pažljivo boduje svako obeštećenje žrtava komunističkog nasilja, ali ne mari za obeštećenje žrtava fašističkog genocida. Nije to neprirодно, jer se Brisel rukovodi neoliberalnim načelom da u ekonomiji nema besplatnog ručka. A i sve je vidljivije to da su

glavne pare EU u Berlinu. Kako bilo, ekonomski arogantna Nemačka je podvukla crtu ispod isplate reparacije žrtvama nacizma.

Kod ovoga problema se otvara i važno operativno pitanje? Može li uporno ustrajavanje na sećanju ne samo na Aušvic nego i na nemačku eksploataciju Evrope između 1939. i 1945. biti dinamit u sve jačim napetostima unutar EU, ne samo između Grčke i Nemačke, nego uopšte između malih i velikih u ovoj kapitalističkoj koaliciji? Ili, drugačije rečeno, koliko nezaborav finansijske komponente antifašističke toljage, uporno podsećanje na pljačku Trećeg Rajha, može slabiti novi ekonomski imperijalizam Berlina? Ako multinacionalni kapital, po prirodi stvari, i ne mari za antifašizam ove vrste, jer nerado govori o eksploataciji, može li diskurs o fašističkoj eksploataciji oživeti međunarodna levica? Može li se potisnuti hegemonski antitotalitarni diskurs o fašizmu i komunizmu kao istovetnom zlu iskazan u raznim parlamentarnim rezolucijama evropskih država? Kako aktivirati staromodnu Horkhajmerovu opomenu „Ko neće da govori o kapitalizmu, treba da ćuti o fašizmu“ koja, ne samo što nije *mainstream* neoliberalne EU, nego je danas signatura prokazanog boljševizma. Upravo na tome valja raditi. Naime, nije dovoljno boriti se samo protiv otvorenog uličnog, huliganskog desnog ekstremizma, nego treba dekonstruisati i skriveni bankarski anti-antifašizam? Šta god da se desi Ciprasu, simbolika grčkog antifašizma nije prazna. Iako su Nemci još od ustoličenja Berlinske republike tvrdo uvereni da se može definitivno podvući crta ispod vlastite nacističke prošlosti, grčki antifašistički otpor Berlinu i EU pokazuje da istorija ne poznaje zadnju reč.

Alpar Losoncz i Mark Losoncz

FAŠIZAM, POST-FAŠIZAM I NEOLIBERALIZAM

Apstrakt: Ovaj članak je napisan u kontekstu kvazi-rasprava o neoliberalizmu u Srbiji. Nemali broj komentatora je negirao postojanje neoliberalizma tvrdeći da je to ideološka izmišljotina nezadovoljnih sadašnjim stanjem sveta ili jeftini resantiman. Mada nikako ne želimo da tvrdimo da se radi o specifičnom fenomenu koji karakteriše samu Srbiju: suštinska crta neoliberalizma u celom svetu jeste negiranje sebe u smislu performativne naznake „ja ne postojim!“. Na izvestan način, neoliberalizam vrši rekonstrukciju pojma ideologije kao takve. I neoliberalizam zaista može da postane prazni šlagvort, neka vrsta okvirnog pojma za praznu denuncijaciju, ako se ne vezuje za strukturalne determinacije kapitalizma. Ovde se to pretpostavlja, ali se traga za još jednom determinacijom bez koje se mnogo toga ne može razumeti: fašizam. Za razliku od opštih stavova koji u kejnzijanzizmu iznalaze tajnu vezu sa fašizmom (zbog kontraktilne politike države), ovde se pronalaze druge veze. Ni govora o tome da se neoliberalizam može poistovetiti sa fašizmom. Ovde ćemo posegnuti za jednom analogijom: kao što se ne može izjednačiti znanje i moć, što bi ionako zatvorilo mogućnost njihove analize, tako se mora držati otvorenim odnos između neoliberalizma i fašizma.

*

Fašizam/nacizam je još uvek enigma, nerazjašnjeni momenat evropskog/transatlantskog samorazumevanja. Odmah se postavlja i kontrapitanje: nije li ova naznaka tek retoričko preterivanje koje puca u prazno? Nismo li sve to već odavno prevazišli pretvorivši mučne tridesete godine XX veka u monumente sećanja? Nisu li strahote nacizma sublimirane napretkom kapitalizma posle II svetskog rata kao i mnogobrojnim deklaracijama jasno opredeljenog sveta? Nije li fašizam/nacizam tek ona *monstruoza Drugost* u odnosu na savremene „tolerantne“ poretke organizovane logikom konsenzusa?

Vratimo se na početak XX veka. Naime, I svetski rat bio je kolosalni poraz „klasičnog“ liberalizma zasnovanog na normama naturalnog poretka. Da u dubini postoje naturalno sazdana principi koji će osvetljavati put čoveku posle hipertrofranja instrumentalne racionalnosti u vezi sa primenom „sile“, ili da se sloboda može zasnivati na naturalnim dispozicijama, to se više nije moglo održati. *Kriza liberalizma* koja od tog trenutka neprestano traje samo je simptom ove konstelacije. Oni koji će implicitno ili eksplicitno zagovarati *neoliberalizam*

nalaziće za shodno da tvrde da je liberalizam omekšan, da je postao previše egalitaran, da je popustio pred populističko-demokratskim naletima. Tako se tvrdi da klasični liberalizam još uvek misli da se mogu poistovetiti sloboda i jednakost: liberali traže legitimaciju za stečenu svojinu, pretvarajući je u pitanje *Sollen*-a. Oni misle da civilno društvo, „civilitet“, koji je nastajao u borbi spram apsolutizma, može da kontroliše državu: a civilitet samo pomaže nivelaciju na dole. Bitnije je za liberalizam da svi budu sluge, tada nema deficita slobode: dakle, liberalizam je omanuo tamo gde misli da je homogenizovano postojanje sluge („svi su sluge“) predstavljalo imunitet za slobode. Nivelacija na dole: slobodi navodno smeta postojanje „gazda“, dakle egzistencija onih koji nose „razliku“, a ne „sluge“ koje su deo masa.² Primetimo, dakle, da neoliberalizam i sam započinje sa osnovnom nelagodom, naime, sa strahom. *Neoliberalizam sa večitom željom rekapitulacije situira sebe zapravo u tradiciju straha od demokratije i od masa: odatle i njegov neizostavni ezoterično-elitistički karakter*, što ćemo kasnije još analizirati. *Neoliberalizam obnavlja sebe spram onemoćalog liberalizma upravo tamo gde purifikuje kondenzovane primese egalitarizma u liberalizmu*. Da budemo još precizniji: liberalizam koji brani društvo od „opasnih klasa“³ postaje nedovoljan zato što postaje nesposoban da se odupre istim klasama. Postoji izvesna napetost između liberalizma i kapitalizma,⁴ dok neoliberalizam predstavlja strategiju koja afirmiše nužnost popuštanja liberalizma pred kapitalizmom.

Ali, pomenimo ovde kompas koji nas vodi. Herbert Markuze u jednom članku⁵ (koji će nas izuzetno zanimati) pokazuje najbitnije karakteristike epohe: borba protiv liberalizma u ime časti, države, zajednice, heroizacije čoveka („herojsko-narodnjački realizam“) i organskog totaliteta. Liberalizam, tvrdilo se u toj epohi, unižava čoveka, a uspravni čovek se mora tražiti negde drugde. Markuze doduše ne pravi razliku između buržoazije i liberalizma, mada je to inače nužno: da je to neophodno mogli bismo da vidimo recimo kod znamenitog sociologa epohe Vernera Zombarta, koji se upisao u registar tadašnjih ideja i krilaticom „trgovci protiv ratnika“.⁶

² O tome: A. Jasay, *The State*, Liberty Fund, 1998.

³ Ovaj pojam koristi Volerstin u: I. Volerstin, *Moderni svetski sistem*, Podgorica, 2012, str. 157-325.

⁴ Nešto o tome: V. Charolles, *Le libéralisme contre le capitalisme*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 2006.

⁵ H. Marcuse, „The Struggle Against Liberalism in the Totalitarian View of the State“, u: *Negations, Essays in Critical Theory*, London, 2009, str. 1-31. Pravo je čudo da ovaj članak nije iskorišćen u inače izvanrednoj knjizi Išaja Lande o odnosu liberalizma i fašizma. Pogledati: I. Landa, *The Apprentice's Sorcerer*, Leiden/Boston, 2010.

⁶ W. Sombart, *Der Bourgeois*, München und Leipzig: Duncker&Humblot, 1913, isti, *Händler und Helden*, München: Duncker&Humblot, 1915. Ali, može se i drugačije: I. Wallerstein, „The Bourgeois(ie) as Concept and Reality“, Byrn History Lecture, Vanderbilt University, 23 March 1987. F. Moretti, *THE BOURGEOIS, Between History and Literature*, Verso, London, 2013.

Markuze precizno navodi neke zablude kojima različite filozofije između dva svetska rata napadaju liberalizam: dotični pravac u političko-ekonomskoj filozofiji nikad nije bio protiv „nacije koja je moćna“, nije se protivio robusnoj državnoj intervenciji ukoliko je to u interesu nacije, kao što je dozvoljavao *nacionalne* ratove u ime pacifizma-humanizma, otvarajući različite dodirne tačke između liberalizma i nacionalizma.⁷ No mnogo bitnije je ipak nešto drugo: Markuze primećuje sa *jedne* strane da je liberalizam određeni modus viđenja sveta (sa značajnim utopijskim potencijalima u pogledu slobode – dodali bismo mi) na osnovu individualnih oblika svojinske strukture, „pojediinačnog“ preduzetnika, sa *druge* strane dodaje suštinsku primedbu: *fašizam/nacizam*, „*totalno-autoritarna*“ država ne vrši transformaciju dubinske strukture kapitalizma. Samo se prilagođava novonastalim monopolističkim strukturama.

Da ne bude zabune: Markuze ne propoveda jeftino pojednostavljivanje da je liberalizam zapravo fašizam (kao što se to inače sugerise u izvesnim staljinističkim dijagnozama pre „narodnog fronta“), to je veoma daleko od mislioca takvog formata. Ali njega ipak interesuje kako je moguće da su postojale volšebne linije povezivanja između fašizma i liberalizma, odnosno da „diktatura i autoritativna orijentacija države (...) uopšte nije strana liberalizmu“.⁸ Da li je izjava Musolinija, koji je za sebe u jednom pismu Džentileu tvrdio da je ubeđeni liberal, samo obična zabluda i ništa više ili bismo morali da budemo dovoljno okrutni da bi sagledali sve aspekte dotične konstelacije?

Postavimo i mi ovde jedno pitanje, mada još ne napuštamo dragoceni Markuzeov članak: napada li fašizam/nacizam liberalnu buržoaziju, ili, kako smo maločas videli povodom Zombarta – ne želi li da izoštri odnose prema „trgovcima“, a u ime herojskog elementa novopečenog „narodnjaštva“?

Ali, neka se primeti: apoteoza herojskih vrlina, mada bez sumnje pokazuje posebne crte u fašizmu/nacizmu, ipak nije bez prethodnika u liberalizmu. Naprotiv, programatski liberali, poput oca modernog razumevanja spontanog poretka, toliko hvaljenog Adama Smita, ili pisca istorije civilnog društva, Fergusona, itekako su se zalagali za gajenje militarnih vrlina. Uopšte nisu bili sigurni da će „komercijalna logika“ nadomestiti javni duh kondenzovan u militarnim vrlinama. Smatrali su da je militarna odvažnost krucijalna i neizostavna osobina, i protivili su se fenomenu „*razneženosti*“. To da je liberalizam iskonski povezan sa mirom, odnosno, sintagma tzv. liberalnog mira, ipak je mit.⁹ Tu je u liberalizmu, koji se

⁷ O tome se mnogo toga može saznati u: D. Losurdo, *Liberalism, A Counter-History*, London, 2011.

⁸ Ibid, str. 5.

⁹ A. Ferguson, „Letter to John Macpherson“, 9 February, 1797. In: Merolle V (ed.) *The Correspondence of Adam Ferguson*, Vol. 2: 1781–1816. London: William Pickering, 1995. J. G. A. Pocock, *Virtue, Commerce, and History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. M. Neocleous, ‘O Effeminacy! Effeminacy!’ War, masculinity and the myth of liberal peace, *European Journal of International Relations*, 2011, 19(1) 93–113. A. Herman, *The Scottish Enlightenment: The Scots Invention of the Modern World*, London,

inače kleo u svoj navlastitiji interes, naime u slobodu, nažalost, ipak prezentno *kapitalističko nasilje*. Liberalizam, uostalom, kao svaka moderna idejna orijentacija, morala bi ovde da prepozna svoju sopstvenu istorijsku isprepletenost da ne bi postala puki saučesnik kapitalizma.

Osim toga, valja upamtiti da fašizam/nacizam *ne* atakuje na kapitalizam, štaviše, intenzivno radi na tome da kapitalistička struktura ostaje *nedodirnut*. (Fašizam tipično sprovodi *kapitalističke* mere protiv radničke klase koji su *ex ante* neoliberalne: istorijska funkcija fašizma jeste održavanje visoke stope eksploatacije u kriznoj konstelaciji, a zarad visoke profitabilnosti,¹⁰ sprečavanjem radnika da iskoriste fluktuacije na tržištu rada vezivanjem za radno mesto, itd.)¹¹ On se usmerava samo na trgovačko-špekulantski „buržoaski duh“, na zelenaše koji isisavaju „sokove“, na navodno grabežljivi kapital (protiv kojeg se lako može mobilizovati gnev populacije, mada je to samo površina), a *ne* na korporativno-industrijski kapital, *ne* na kapital *per se*, *ne* na kapital kao društveni odnos. To što je Hitler tako kategorično odbacio lamentaciju fašiste Ota Štrasera u pogledu nužnosti da se ostaje lojalan socijalnim ciljevima nacional-socijalizma, jeste tek simptom, *ali jeste dovoljno relevantan simptom*.

Nije fašizam nikada napadao kapitalistički produktivizam, naprotiv. Kao i neoliberalizam, tako i fašizam prezire sve što nije produktivno, dakako, u smislu razmenske vrednosti. Nije fašizam atakovao na odnos između gospodara i roba u kapitalističkom ključu, odnosno na prinudu i autoritet koji nastaju logikom kapitala. On je samo ponudio *mélange* iracionalne ideologije i racionalnih matrica (Albert Šper je tipičan u tom pogledu; a čak i nacistička zamisao rekonceptualizacije Evrope, sa nižim carinama itd, odaje mnoštvo racionalnih zamisli, kako to istraživanja na osnovu ekonomisanja za vreme rata dokazuju) u cilju toga da se pokaže da je ljudskoj konstelaciji potreban fundament *in re* u odnosu na splasnulu liberalnu ideologiju. Zato još uvek važi frankfurtska maksima: *ne može se govoriti o fašizmu a da se ne uzima u obzir kapitalizam*. Apstraktni govor o fašizmu bez kapitalizma je ritualno ideologizovanje postojećeg. I zato Markuze može da tvrdi da fašizam/nacizam *reintepretira* elemente liberalizma u novom kontekstu i prepravlja ih za drugi poredak.¹²

Dalekosežnost Markuzeovog članka je upravo u tome da demonstrira *ranjivost* liberalizma u odnosu na fašizam/nacizam, *a čini se da je ta krhkost*

4th Estate. R. Tuck, *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant*, Oxford, Oxford University Press, 1999, str. 195.

¹⁰ O ovoj istorijskoj funkciji, videti: E. Altvater, J. Hoffmann, W. Semmler, „Ökonomie und Politik im deutschen Faschismus“, u: *Vom Wirtschaftswunder zur Wirtschaftskrise*, Bd.1, Berlin, 1980, str. 68. Nešto o tome ali tek posredno: A. Milward, *War, Economy, and Society, 1939-1945*, University of California Press, 1979, str. 178.

¹¹ E. Mandel, *Kasni kapitalizam*, Zagreb, 1981, str. 127.

¹² Evo kako kaže jedan pobornik fašizma „Fašizam afirmiše privatnog preduzetnika kao upravljača proizvodnje i povećavanja bogatstva“, W. Koch, *Politik und Wirtschaft im Denken der faschistischen Führer*, *Schmollers Jahrbuch*, (1933) No. 5, 44.

ponajviše izražena tamo gde liberalizam ostaje nerefleksivan u odnosu na kapitalizam. Samo bi kritička samorefleksija mogla da spasi liberalizam od ove opasnosti. Zato će ovaj predstavnik kritičke teorije da tvrdi da se liberalizmu sveti i njegova ukorenjenost u projektovani prirodni poredak, to jest, naturalistička interpretacija društva kao i liberalni racionalizam koji se odjednom pretvara u iracionalizam. Liberalizam, uostalom nešto smo o tome već rekli, polaže nadu u osvetljavajuću moć prirodnog poretka: valja se iterativno prilagođavati prirodnim zakonima i njihovim harmonizirajućim efektima. Ekonomija vođena privatnim interesima, ali podvrgnuta pomenutim zakonima, vodi do optimalne situacije, tamo gde vlada logika *summum bonum*. No, to je ono što je naišlo na prepreke i izazvalo krizu.

I nije li fašizam/nacizam užlebljen u slavljenje večitih *naturalnih* zakona koji će uravnotežiti gubitke i dobitke u sklopovima društva? Nacizam itekako slavi prirodne zakone, izbjavljujuću moć prirode, ono večito u prirodi koje će se uvek reprodukovati. Čak i ako će nas to zaboleti, moramo da kažemo da *i tu postoje tačke povezivanja sa liberalnim naturalizmom*. Kao što postoje spojnice u pogledu prerastanja liberalnog racionalizma u iracionalizam. Naravno, i ova tvrdnja izgleda u prvi tren kao krajnje neosnovana: kako se mogu povezivati dva potpuno suprotna programa, naime, iracionalizam i racionalizam?! Kao da Markuze ne zna da su racionalizam ekonomskog života i iracionalizam antipodi! Kao da on ne zna kakvi mehanizmi su sprovedeni u cilju racionalizacije života! Kao da frankfurtovci ne poznaju sveobuhvatno ovu dihotomiju!

Međutim, zato će i Adorno da kaže na jednom mestu: „...iracionalnost pri tom poput samog pojma ostaje funkcija *ratio*...“.¹³ I zato će i Markuze pronaći paralelu u zabrani da se propituje-kritikuje „celina“: *i klasični liberalizam i fašizam/nacizam izvlače „celinu“ iz procesa racionalizacije/racionalne refleksije*. Prvi na osnovu „racionalnih“ a drugi na osnovu „iracionalnih“ argumenata. Istina totalne racionalizacije je iracionalizam. Hipostazirana „celina“ nije, to jest, ne može biti predmet kritičke refleksije, ona je „prirodna ravnoteža“, „generalna harmonija“, i uvek „nešto“ što obitava iznad nas, mi se povinujemo njemu a ne obrnuto. *Ne smeš ovde da zalaziš, ne smeš da pitaš, ne smeš da znaš šta je iza prirodnog poretka, iza harmonije ponude i tražnje, gubitaka i dobitaka...* Uvek postoji neprimerenost čoveka u odnosu na ono što ga nadvisuje – eto zajedničkog ishoda do koje stiže i liberalizam i fašizam.

I ne kazuje li ambivalentni, katkad genijalni, *Kronjurist* Karl Šmit da nema „racionalnog cilja“, da ne smemo pomisliti na „socijalni ideal, ma kako on bio čudesno lep“? Ne odzvanja li u ovim rečima poznata formula „nemojte pomisliti na komunizam kao racionalni cilj“, da je „komunizam čudesno lep“, ali ga „nema“, jer je utopijski, nestvaran, nemoguć? Da je to magla koja se prodaje? Bezvredno sanjarenje? I zar je, najzad, čudno da su obazrivi istraživači pronašli skrivene paralele između kultne ličnosti neoliberalizma, naime, Austrijanca

¹³ Adorno, *Negativna dijalektika*, Beograd, 1979, 88.

Hajeka i pravnog mislioca Karla Šmita koji je promislio krizu demokratije?¹⁴ *Zar će to iznenaditi bilo koga da se Hajek nalazi u obruču Karla Šmita kada izričito zabranjuje tretiranje opravdanosti/pravednosti socijalnog poretka zasnovanog na katalaktičkoj logici tržišta?* I zar se čudimo da smo pronašli nadasve opasni *liaison*, zapanjujuću vezu između fašističke i neoliberalne zabrane tretiranja poretka? Zar smo se iznenadili da zabrana mišljenja uvek legitimiše postojeći poredak? Problem koji pogađa liberalizam jeste da je time pronađena formula koja istovremeno opravdava i slobodu i potčinjavanje. Šmit i Hajek su jednostavno u istom čamcu kada naglašavaju snažan diskontinuitet između liberalizma i demokratije: prodor *neoliberalizma* je moguć tek uz podređivanje demokratije.

I shodno tome, vrativši se do Markuzea, „autoritativni i harizmatični lider“ fašizma se nalazi u blizini liberalnog slavljenja „darovitog“ ekonomskog vođe koja nas vodi prema optimalnom stanju. Ima nečeg simptomatičnog u tome da Vilfredo Pareto, koji je sagledavao društvo kao entitet beskrajne *međusobne manipulacije, ali sa snažnim liderom*,¹⁵ postaje nosilac čuvenog obrasca Pareto-jednakosti: to je načelo koje danas izveštava o tome (čak i u udžbenicima) kada i zašto su liberalno-tržišne transakcije efikasne. Isti Pareto je govorio neprestano o „kukavičluku buržoazije“ pred revolucionarnim potresima, podgrejavajući ubeđenje da samo hrabri fašizam ostaje kao nosilac spasa na istorijskoj sceni.

Pogleda li se ekonomska struktura tada se neprestano smanjuje udaljenost između klasičnog liberalizma i fašizma. Ostaje još jednom da citiramo Markuzea: „...okret od liberalnog do totalno-autoritativnog poretka se odigrava u istom poretku... s obzirom na unifikovanost ekonomske osnove, liberalizam produkuje autoritarno-totalnu državu iz sebe u vidu samoproždiranja na razvijenom stepenu razvoja... isključivanje celine iz racionalne argumentacije je greška liberalne teorije.“¹⁶ Stoga se mogu izreći retoričke formule (koje su i danas prisutne u „neoliberalizmu“): „ovo je osveta prirode“, moramo da štedimo zato što „nismo poštovali prirodne zakone prirode“ etc. Nije li nadirući neoliberalizam u sedamdesetim i osamdesetim godinama XX veka koristio formulu „*osvete prirode*“ i racionalizovao ekonomiju u to ime naglašavajući tržište kao krajnjeg garanta racionalnosti? Nije li i on u znaku heteronomije koja se prošvercovala prodajući se kao autonomija?

Jedna od najpoznatijih karakteristika klasičnog liberalizma je zahtev za disciplinovanjem države. Reč je o procesu koji ima i kvalitativne i kvantitativne aspekte: pretvarajući isuviše ličnu moć u anonimnu vladavinu „nikoga“, liberalizam istovremeno pokušava da smanji količinu intervenisanja odozgo, ne bi li omogućio što veću harmoniju tržišnih odnosa. *Međutim, taj projekat je*

¹⁴ W. E. Scheuerman, *The unholy alliance of Carl Schmitt and Friedrich A. Hayek, Constellation*, 1997, 2, 172-188. R. Cristi, *Carl Schmitt and Authoritarian Liberalism*, Cardiff: University of Wales Press, 1998.

¹⁵ W. Samuel, *Pareto on Policy*, Transaction Publishers, 2012, 173.

¹⁶ Marcuse, *ibid.*, 13.

nužno svoj sopstveni izdajnik. Istorija „prvobitne“ akumulacije pokazuje da bez nasilnog državnog ekscesa ni opšta komodifikacija radne snage, dobara i usluga nije moguća. „Novi režim svojine“ (Fuko) podrazumeva višu instancu koja će upravljati novonastalim stanovništvom na različite načine – tako se navodno *minimalna* država ispoljava kao *maksimalna* država, odnosno, kao država koja maksimalizuje zahteve kapitala. Apstraktnim fluksevima tržišta odgovara apstraktna vladavina države kroz legalne i represivne aparate. Ta kombinacija je naprosto nezamisliva bez izvesnih biopolitičkih aspekata, jer, kroz proces odvajanja širokih narodnih masa od elementarnih uslova za život, državne institucije i fabrike postaju mehanizmi kojima se život oblikuje. Kalkulacije sa populacijom, disciplinarne logike, spajanje ratne industrije i prinude rada, homogenizacija stanovništva kroz afirmaciju nacionalne zajednice... – sve su to anticipacije kasnijih makro- i mikrofašizama.

Fašizam/nacizam, dakle, jeste *kapitalizam nastavljen drugim sredstvima*, mada, i to valja uvažiti, uz podređivanje građanstva i uopšte građanskih principa, što se danas ionako sa kasnim kapitalizmom dovršava. No ostaje još jedan potez da se vidi zašto mislimo da je neoliberalizam nastao kao *furija u odnosu na komunizam* i kakva je uloga fašizma u svemu tome, i kako postoji kontinuitet u tom pogledu a koji seže do današnjih dana. Citiraćemo sada nekoliko rečenica: „genije... koji je personifikovan u Musoliniju, pokazao je kako se treba boriti protiv socijalizma... fašističkim režimom. Musolini je utvrdio referentnu tačku u pogledu borbe protiv socijalizma“. I druga rečenica: „postoje samo dve mogućnosti borbe protiv nezaposlenosti, jedna se vezuje za Musolinija ... ako bih bio diktator, bio bih kao Musolini“. ¹⁷ Prvu *glorifikaciju* („genije“...) Musolinija je izgovorio Vinston Čerčil (u govoru pred Antikomunističkom unijom), drugu je izrekao drugo veliko ime engleske političke scene Lojd Džordž.

Ovo je neobično važno, jer bez toga se ništa ne može razumeti. Nije reč o tome da su ovi reprezentivi evropskog poretka iz nevolje postali fašisti. Ali, ideološka panika koja je zavládala među transatlantskim elitama usled nastanka Sovjetskog saveza bila je veoma duboka: komunizam na horizontu je pretio razaranjem ustaljenog „milenijumskog“ poretka. To što je Čerčil organizovao ekspediciju protiv nastajućeg Sovjetskog saveza jeste možda mali, ali ipak paradigmatični detalj. U kontekstu I svetskog rata otvorila su se vrata komunizma, ovog plebejskog horizonta. Nije slučajno da je fašizam (nacizam) dobio najintenzivniji karakter u onim državama (Nemačka, Italija, Španija) gde su komunistički i anarhistički pokreti bili najjači; ta činjenica još više ukazuje na značaj *preventivne* funkcije fašizma. Primera radi, tamo gde se krajem 1910-ih odvijala bavarska republika saveta, kojoj su savremenici često propisivali veći značaj nego ruskoj epopeji, kasnije se formira NSDAP. Dosta dugo se strahovalo od toga da milioni proletera još nisu rekli poslednju reč. *Fašizam se, stoga, iskušavao kao saveznik-spasilac, kao slamka spasa u borbi protiv meta-neprijatelja, to jest, komunizma.*

¹⁷ L. Canfora, *Democracy in Europe*, London, 2006, 159.

Kapitalizam je zapravo morao proći kroz kapiju fašizma. Ali, ovo je užasno teško uklopiti u transatlantsko samorazumevanje. Ono ovde mora da podrhtava, jer unosi nesigurnost u odnos prema fašizmu. Nešto preciznije: fašizam se doživljavao kao *adekvatni* (katkad i jedini) spasilac evropske civilizacije protiv bauka komunizma. Jer, taj bauk je odista kružio svetom, a fašizam sa njegovim isprepariranim elementima liberalizma se činio kao izlaz iz ćorsokaka.

Moglo bi se reći da je fašizam simptom, odnosno isuviše „intimna“ linija bekstva u pogledu liberalizma. Setimo se onog trenutka kada je Marks, mnogo pre binarnih opozicionih parova izrađenih kod Tenisa, govorio o tome da „robna razmena počinje tamo gde se zajednice završavaju“. Ni apstrakcija anonimne države, ni apstraktni fluksevi tržišnih cena ne omogućavaju osećaj prave zajednice, a fašizam se može tumačiti i kao očajnički pokušaj da se pronađe lek za taj bol. Nije slučajno što je Fredrik Džejmson, na tragu teorije ideologije koju je skicirao Bloh,¹⁸ opisao fašizam kao politički poduhvat sa izvesnim utopijskim viškom. Ipak, fašizam bi više valjalo razumeti kao važan simptom koji pokazuje inherentnu nemoć liberalizma da stvori političku zajednicu koja bi zaista počivala na zajedničkosti, a iz koje sledi neprestana pretnja da će alternativni pokušaji stvaranja autentične zajednice voditi u izoštravanje već ionako postojećih autoritarnih tendencija. Fašizam je paradoksalni projekat militarističkog pomirenja nepodnošljivih društvenih konflikata – dakle, on nije iznenadni stranac u odnosu na liberalizam, već je njegov *unutrašnji* ishod.

Ludvig fon Mizes, inače veliki ekonomista i drugo kultno ime neoliberalne, austrijski sazidane ekonomske filozofije, govorio je ovako u pomenutom vremenu: „fašizam i drugi oblici diktature su trenutačno spasili evropsku civilizaciju“.¹⁹ Ovde je jasno rečeno: *spas* u oskudnom vremenu. Doduše, *trenutačno*, ali ostavljajući duboke tragove. Mizes je onomad tvrdio (u raspravi sa Oskarom Langeom, da se podsetimo klasične rasprave o političkoj ekonomiji socijalizma) da se socijalistička ekonomija ne može održati ni dva meseca: ako je bilo zaista tako onda i nije jasno zašto je slavio fašizam makar kao „trenutačnog“ spasioca?! Jer, ako je ekonomija izgrađena na socijalističkim principima takva fatamorgana, onda zašto ova aspiracija za spasiocem? No, biće da je Mizes veoma dobro izrazio ono što se tada mislilo: *opasnost od komunizma je takoreći metafizička, ona dovodi u pitanje „našu“ civilizacijsku sazdanost*.²⁰ U tom pogledu valja primetiti da je Mizes mnogo pre Ernsta Noltea, negativnog junaka *Historikerstreit*-a, izgovorio da je nacizam samo izvesna vrsta *replike* u odnosu na komunističku najezdu, da je nacizam tek tranzitorni-opravdani izdanak komunističke subverzije u odnosu na

¹⁸ E. Bloch, *Princip nada*, Zagreb, 1981, 395.

¹⁹ Marcuse, *ibid.*, 6.

²⁰ Mizes je, dakako fenomen za sebe, o njemu bi se moglo pisati i pisati, ali to ostavljamo za drugu priliku, vidi apologetsku knjigu o njemu koja na ironičan način isporučuje mnogobrojne pozitivne iskaze ovog neoliberalnog heroja o fašizmu, R. Raico, *Classical Liberalism and the Austrian School*, Mises Institute, 2012.

nama znanu civilizaciju. Onaj Mises koji čisti kapitalizam od liberalnih primesa i otklanja egalitarne momente, predstavlja izvanrednog reprezentanta neoliberalizma. Kruženje oko pojma tranzitorne diktature²¹ zarad sjaja prinudom posredovane tržišne slobode koju je i Hajek propagirao u Čileu, policijsko-vojno odbacivanje projektovane „apsolutne“ demokratije pokazuje da kapitalizam združen sa tranzitornim formama diktature prebrzo iznalazi alibi za žrtve. Zagovornik diktature koja sprovodi slobodu jeste prosvetljeni znalac ezoteričnih istina; on koji je spoznao duboku istinu spontanog poretka nikada neće pasti kao žrtva sirenskih melodija masa. Mada postoje čak i ne male razlike između intrazingentnog, i bez sumnje fanatičnog, Misesa i, u nekim aspektima izvesno fleksibilnijeg, Hajeka, ipak, razlike se nište u pogledu *diktature koja donosi spas*. Hajek je zagovarao agnosticizam: tržište zna neizmerno više od bednog čoveka. Ali on, taj majstor tržišne slobode, ipak se izdiže iznad agnosticizma, on zna ono što drugi ne znaju. I nismo li onda odista u prisustvu izvesne vrste *vulgarnog ničeanizma*,²² naime, u pogledu mržnje prema demokratiji?

Ali, znamo: kriminalizacija i moralizacija fašizma/nacizma nam danas zastire vidike u pogledu razumevanja post-nacističke dinamike. Fašizam se pretvorio u istorijsku sekvencu do neprepoznatljivosti. Nije lako promisliti da između sadašnjeg stanja i fašizma postoji skriveni kontinuitet. Još teže je zamisliti da je on mnogo više sa nama nego što mislimo. Kao što istinu skriva i još uvek delatna hladnoratovska ideologija koja je jednim potezom pera i posredstvom figure „totalitarizma“ izjednačavala nacizam i komunizam. Na žalost i mnogi današnji liberali padaju u ovu vrstu zamke pa će se uljuljkivati u veru da između fašizma i komunizma postoji znak jednakosti. Koliko je to netačno, videli smo: transatlantske elite su se priklonile fašizmu protiv komunizma, a kasnija iskustvena istorija ništa ne menja na tome. Jer to što je postojala neskrivena apoteoza fašizma moglo je da se pojavi na površini samo zato što je fašizam podupirao kapitalizam, makar drugim sredstvima, dakle, samo zato što je *fašizam bio istorijski oblik kapitalizma*, mada anti-građanskog tipa. I onda bismo ovde mogli uvažavati upozorenje Balibara: ni marksizam nije politički izašao na kraj sa fašizmom. Mada je II svetski rat tumačen kao pobeda socijalizma nad fašizmom, to nije bila pobeda socijalizma na osnovu njene klasne baze, koliko pobeda državno posredovanog nacionalizma.²³ Eto zašto smo i od marksizma malo čuli relevantnog o fašizmu čija egzistencija dokazuje da se kapitalizam može posredovati različitim režimima, da se on ostvaruje i preko ljudskih glava. U svakom slučaju antikomunistička furija koja i danas nadahnjuje

²¹ A. Farrant & E. McPhail, Can a Dictator Turn a Constitution into a Can-opener? F.A. Hayek and the Alchemy of Transitional Dictatorship in Chile, *Review of Political Economy*, 2014, 26:3, 331-348.

²² C. Robin, <http://www.thenation.com/article/nietzsches-marginal-children-friedrich-hayek/>

²³ E. Balibar, *La crainte des masses*, Paris, 1997, 308.

neoliberale jeste naslednik motiva koji je u komunizmu video razaratelja svega što je evropska civilizacija iznedrila. Antikomunizam nije nikakva spoljna dimenzija neoliberalizma, nego njegova post-nacistička/fašistička suština. *I zato je neoliberalizam uvek posredovan post-nacističkim momentom, on sam je konstitutivni faktor u post-nacističkoj dinamici.*

Neoliberalizam, tako glasi naša teza, jeste strukturalno-ideološki modus racionalizma kapitalizma, tačnije neoliberalizam *nije nikakav eksces*; drugačije rečeno, neoliberalizam nije regrediranje u odnosu na neki projektovani normalni tok kapitalizma, *tâ neoliberalizam upravo jeste proces normalizacije kapitalizma!* Ali ono što valja imati na umu jeste da on nastaje u određenoj istorijskoj situaciji, on jeste ishod jedne istorijske situacije. Bez fašizma kao „preventivne kontrarevolucije“ (I. Dojčer) protiv komunizma ne možemo razumeti genealogiju neoliberalizma. Fašizam u ovom smislu jeste ono povesno u neoliberalizmu kao strukturalnoj determinaciji u kapitalizmu. Bljutavi ostatak istorije kapitalizma u XX veku jeste da fašizam ostaje kao hipoteka nad transatlantskim samorazumevanjem: zato se fašizam logički i istorijski mora uračunati u kapitalizam. To što je transatlantsko samorazumevanje, suprotno dojmovima, zapravo *nemo* u odnosu na fašizam, nije slučajno. Jedino se broj i patnja žrtava naglašavaju, dakle pasivnost, a tom isključivo viktimizirajućem diskursu odgovara ćutanje o masovnim emancipatorskim borbama čiju je moć *fašizam trebao da ukine.*

*

Nije lako prevesti neoliberalizam u okviru definicija; fenomen je krajnje šarolik, katkad ćemo naći homogene momente. Neko će ga prepoznati kao ideološku matricu, drugi govore šturo o neoliberalnoj hegemoniji, neki izjednačavaju neoliberalizam sa ortodoksnim teorijama o trgovini i tržištu;²⁴ Henri Sajmon, inače Hajekov prijatelj, čikaški ekonomista, grmeo je doduše i protiv sindikata kao koncentracije moći, ali i protiv velikih korporacija.²⁵ No to mu nije smetalo da uzme učešće u neoliberalnom pokretu (mada je *Volker*

²⁴ B. Jackson, At the origins of neoliberalism: the free economy and the strong state, 1930–1947, *The Historical Journal*, 2010, 53, 1, 129–151. T. Flew, Six theories of neoliberalism, *Thesis Eleven*, 2014, Vol. 122(1) 49–71. Ali, dovoljno će biti ako uputimo na obuhvatno delo, P. Dardot, C. Laval, *La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*, La Découverte, 2009. Da pomenemo: ne mislimo da se neoliberalizam može pojednostaviti samo na prinudu, neka se pogleda odnos prema afektima radosti, makar to bili „imbecilni modusi“ kako to tvrdi F. Lordon, *La société des affects*, Paris, 2013, 275.

²⁵ R. Van Horn, (2009) Reinventing Monopoly and the Role of Corporations, 204–37 in P. Mirowski and D. Plehwe (eds) *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fund odbio da diseminira jedan njegov rad zbog anti-monopolističkog stava). Za razliku od njega mnogo poznatiji Milton Fridman je ne samo da nije imao averziju, nego je otvoreno stao na stranu velikih korporacija: one bi trebalo da se ponašaju *kao da* postoji konkurencija.

Dakle, razlike nedvojbeno postoje, ali, to nas neće odvrćati od toga da koristimo pojam neoliberalizma čak na monistički način. Neoliberalizam se može stopiti i sa drugim orijentacijama: primera radi, neoliberalizam zdušno slavi preduzetništvo²⁶ kao institucionalizaciju „kreativne destrukcije“ (može se proizvoditi samo uz rušenje) i u tome će naći saveznika u američkom neokonzervativizmu – u konzervativizmu koji gaji pijetet prema tradiciji kao vrhovnom izvoru smisla bi trebao barem da izrazi skepsu prema fluksu ideoloških matrica koje uveličavaju novitet, *novum*. Alijansa između neokonzervativizma i neoliberalizma međutim ne nailazi ni na kakve prepreke.

Neoliberalizam se zapravo kao stabilizovani pojam koristi već na početku XX veka, ali njegov uzlet počinje između dva svetska rata. Sa punim pravom se pominju nemački ordo-liberali kao značajni inicijatori u drugoj polovini tridesetih godina XX veka. Ovde nema potrebe da se udubimo u detalje ordoliberalnog mišljenja, dovoljno će biti da uputimo čitaoca na raznorazne i dragocene izvore.²⁷ Isto tako, ne ulazimo u analizu njihovog odnosa prema fašizmu. Jer, najbitnije je da se rađa mišljenje koje je nezadovoljno klasičnim liberalizmom i pokušava izvesti zaključke brodoloma liberalizma. Valja preinačiti liberalizam i prilagoditi ga novonastalim odnosima. Kasnije je jedan švajcarski grad, Mont Pelerin, postao kultni topos gde je mnogo toga začeto, izvedene su dalekosežne dijagnoze i to sa ekonomistima koji su ili već bili ili će tek biti poznati kao kasniji nosioci Nobelove nagrade. Minuli rad liberalizma nije dovoljan, treba nešto novo stvoriti, miraz liberalizma nije dovoljan, to je polazišna tačka (ordoliberali su koristili kritički naziv „paleo-liberali“ i Hajek je kritikovao liberale XIX veka). Da postoji robusna intencija da se preinači tradicionalni liberalizam za koji se kazuje da je nemoćan, očituje se i po tome da jedan od najznačajnijih

²⁶ Ne preduzetnika kao kod Šumpetera, jer to je arhaični impuls projiciran u heroja koji krči put: danas su istinski inovatori korporativne laboratorije sa anonimnim kadrovima kapitala.

²⁷ R. Ptak, *Neoliberalism in Germany: Revisiting the Ordoliberal Foundations of the Social Market Economy*, in: D. Plehwe, P. Mirowski, *The Road from Mont Pèlerin, The Making of the Neoliberal Thought Collective*, London, 2009, 98-139. C. L. Glossner, *The making of the German post-war economy Political Communication and Public Reception of the Social Market Economy, after World War II*, London, New York, 2010. M. Wörsdörfer, Manuel (2010): *Ordoliberalism and the Evolution of Norms; Normative Orders Working Paper 07/2010*, http://publikationen.ub.unifrankfurt.de/volltexte/2010/8701/pdf/Ordoliberalism_and_the_Evolution_of_Norms.pdf. Isti, (2011): *Die normativen und wirtschaftsethischen Grundlagen des Ordoliberalismus*; Frankfurt. Fleck, L. (1979) *The Genesis and Development of a Fact*. Chicago: University of Chicago Press. (Reprint: original 1935)

predstavnik neoliberalizma, akter tadašnjih zbivanja, naime, Milton Fridman, i sam (makar jednom²⁸) nalazi za shodno da sažme novu orijentaciju u imenu: *neo-liberalizam*.²⁹ (Onaj ko uporno negira postojanje fenomena neoliberalizma, trebao bi da uzme u obzir ovu činjenicu)

Ide li se ovim tragovima tada dobijamo sliku o neoliberalizmu čija genealogija ima izvore u „intelektualno-epistemičkim kolektivitetima“ (Mirovski) koji imaju ambiciju da preusmeravaju totalitet društvenih odnosa. Oni su nezadovoljni naraslim državnim ansamblom koji deluje u ime blagostanja; utoliko razvijaju skepsu prema državi blagostanja koja je inače nastala da otupi oštricu rizika u dinamici tržišta. Dakle, neoliberali pale baklju, jer strahuju za sudbinu slobode čiji je garant: tržište. Sloboda se prevashodno izražava negativno, kao sloboda od nečeg, a ako se želi naznačiti pozitivni aspekt tada se govori o slobodi preduzetništva kao otelovljenju apsolutne slobode. „Previše“ pristupačna država blagostanja sa njenom praksom preraspodele se imenuje kao glavni krivac za dekadenciju i za korupciju sveta: treba, dakle, obnoviti обруч slobode protiv države-žderača slobode. Protiv besplodne birokratije države blagostanja valja obnoviti posvemašnju „kreativnu destrukciju“, vreme je da se vratimo na teren tržišne slobode. Treba isčupati iz nas strepnju da tržište oslobađa prostore nejednakosti i da otvara vrata za asimetriju moći; to ionako nije ništa drugo do skrivena zavist. Nije slučajno da Hajek, koga uvek moramo držati na umu, *zavist* smatra najvećim neprijateljem za slobodno mišljenje. Ali, zavist je za njega ukletost koja pogađa samo one kojisu „tamo“, „dole“, to su, naravno, pripadnici, „opasnih klasa“.

Neoliberalizam nećemo moći opisati hipertrofiranjem tržišnih odnosa: time samo ponavljamo beskrajne diskusije o tržištu.³⁰ No posredi je kombinacija između autoritativne države i tržišnog poretka: i mnogo puta pominjani atak na državu blagostanja i na činjenicu adiktivnosti od državnih beneficija se mora zamisliti u tom okviru. „Manufaktura rizika i neizvesnosti“, momenat toliko bitan za neoliberalizam, se isto tako mora misliti u ovom kontekstu. A pohvale u odnosu na autoritarne učinke (mada se uvek kaže: ograničene) države su brojne i izrečene su na različite načine. Karl Fridrih, koji je jedan od retkih koji je eksplicitno govorio o „neoliberalizmu“, anticipirao je konstitucionalnu diktaturu i benevolentnog diktatora; Hajek je govorio o „diktaturi koja ograničava“. Ordoliberalizam je izdašno koristio termine diktature. Benevolentno upravljanje

²⁸ M. Friedman, 'Neo-liberalism and Its Prospects', *Farmand*, 1951 17: 89–93. C. J. Friedrich, Review: The Political Thought of Neo-liberalism, *American Political Science Review*, 1955, 49(2): 509–25.

²⁹ Naravno, moglo bi se izveštavati i o tome da su postojali i takvi pravci koji su se zasnivali na nadovezivanju na klasični liberalizam (M. Dean, Rethinking neoliberalism, *Journal of Sociology*, 2012, 14.) no ako bismo se orijentisali tako široko, ovaj članak bi bio razmrvljen.

³⁰ Ovde sledimo, K. Josifidis, A. Lošonc, Antiliberalne posledice neoliberalizma, in (*Anti*) *liberalizam i ekonomija*, (urd. V. Vukotić), Beograd, 2014, 92-105.

posredstvom (kvazi)diktature, upravljanje *ex auctoritate*, je bilo favorizovano itekako konkretno, neka se ponovo pogleda Mises, ali i Hajek kao mentor, kabinetski savetodavac, generala Pinočea.³¹

Ne zaboravljamo u međuvremenu istorijski kontekst: država blagostanja, koja naravno nije nova, počinje svoj uspon ipak posle II svetskog rata. Živo je sećanje na veliku krizu, kapitalizam (*kao da!*) otkazuje poverenje sada već nepotrebnom fašizmu, a država blagostanja je tu da smiruje i pacifikuje socijalne aspiracije. Negativna memorija koja se zgušnjavala u strahu od slične krize objašnjavala je mnogo toga što se tada dešavalo. No to da je država blagostanja u službi radničke klase a deluje kao prepreka kretanju kapitala, obična je ideološka floskula. Naravno, nije slučajno da su neoliberali koji su zainteresovani za demontažu države blagostanja jako privrženi toj formuli. Osim toga, u sklopu hladnog rata još postoji horizont socijalističkog bloka predvođenim sa SSSR: treba nešto suprotstaviti tome da se radnici ne bi zagledali u socijalističke ideale a koji obećavaju sigurnost života bez potresa. Dakle, to jeste kontekst rascvetanja države blagostanja koja je projicirana da sprovodi kompromise između rada i kapitala.

Jedva da treba reći: ništa se ovde ne dešava spontano. Neoliberalizam ne teče blago. Još manje se odvija dobrovoljno. Iza neoliberalnih epistemčkih kolektiviteta koji umuju o zloj sudbini sveta veoma brzo će stajati moćne, uticajne fondacije, „think-tanks“ (*Heritage* koji je kasnije predstavljao ideološki „um“ iza Regana i Buša, *Cato*, *Hoover Institution on War, Revolution and Peace*, *William Wolker Fund* itd.³²) koji diskurzivnom politikom utiču na državne aparate, prerađuju javnost i služe kao ideološki aparat. Ogromna finansijska sredstva se ulažu da bi nova filozofija izašla iz boja kao pobednik. Neoliberali samosvesno ulaze u ono što oni nazivaju „rat ideja“; oni žele dobiti rat, i kao što ćemo odmah videti uprkos gromoglasnoj retorici nikada nisu prezali od toga da se posluže uslugama države. Njima je bilo od početka jasno da ulaze u polje diskurzivne borbe u kojoj ideja u nesputanom kretanju kapitala mora prvo da trijumfuje da bi preovladavala.

Kada politički neoliberali (Margaret Tačer, Ronald Regan) osvajaju političku scenu, tada su već nastali značajni pomaci u diskurzivnom polju. Oni ne počinju od ideološke nulte tačke, nego trče krugove koji se podupiru upravo pomenutim moćnim fondacijama i ideološkim aparatima. I neoliberalizam se kreće na šini koja je postavljena od strane već pomenutog Karla Šmita: jaka država –

³¹ L. Mises, *Liberalism*, G. Fischer, Jena, 1927. W. Montag, War and Market, The Place of the Global South in the Origins of Neo-liberalism, *The Global South*, 2009, Vol. 3, 1, 126-138. J. Peck, N. Theodore, Reanimating neoliberalism: process geographies of neoliberalism, *Social Anthropology*, 2012, 20(2), 177–185.

³² O njihovoj finansijskoj moći, S. George, How to win the War of Ideas, *Dissent*, 1997, Summer. M. Steger, and R. K. Roy, *Neoliberalism: A Very Short Introduction*, Oxford; New York: Oxford University Press, 2010.

zdrava ekonomija. To je ujedno problem *à la* baron Minhauzen za neoliberalizam: neoliberalizam propoveda protiv državne svemoći, no, da bi preveo svoje zamisli na teren prakse mora posegnuti za državom. Da bi se društvo preokrojilo shodno imperativima tržišta, odnosno, da bi se društvo predizajniralo po slici tržišta, država mora neminovno upregnuti svoj aparat prinude. Samo država može da nametne, dakako, prinudno, mašineriju tržišta društvu koje nikad nije dovoljno prosveteno za neoliberalne – inače sve ostaje lepršanje. Neki mislioci (barem od Alberta Hiršmana pa nadalje) tvrde da je oposebljena ekonomija nastala radi toga da usmerava loše nasilje u dobro nasilje.³³ *Neoliberalizam je ubeđen da sprovodi dobro nasilje u ime svoje sopstvene racionalnosti.*

Neoliberali su se odista okrenuli ka tržištu kao horizontu smisla i kao garanta ontološkog poretka, mada ponekad se sete i nekih granica tržišta: ipak, ambicija je da se granice tržišta proširuju u nedogled. Do kojih granica se može: dokle društvo može da izdrži. (Zato se prvo eksperimentiše, društvo se testira i izlaže se probi: tako se prvi pokus morao javiti van transatlantskog sveta, naime, u Čileu gde je general Pinoče implementirao snagom svog militarnog ansambla slobodu cena protiv slobode ljudi. Tek posle toga je neoliberalizam nastavio svoj put; uostalom, da se uvideti da u društvu bez kohezivnih spojnica i spremnosti za otpor uvek lakše prodire.) Zar ne bismo mogli instituciju braka sagledavati kao susret kvazi-emocijama potpomognute ponude i tražnje, odnosno, kao racionalnu kalkulaciju koja dolazi do konkluzije da je isplativije biti zajedno nego sam? Nije li to upravo dokaz univerzalne racionalnosti tržišta, dakle, kandidata za jedini mogući univerzalizam u današnjem svetu rascepanim hantingtonovskim civilizacijskim matricama? Nije li i pljačka banke jedna ekonomska kalkulacija, jer je isplativija iz perspektive pojedinačnih preferencija od upriličavanja napora u građanskom životu? Nije li možda i etička refleksija izraz ekonomskog računa: vredi biti etičan, jer je tada tržišna prođa veća? Nije li to racionalno ostvareni Eden: svi članovi društva, čak i đavoli su određeni tržišnim normama, jer im se to, eto, isplati? Ne bi li trebalo i nauku ustrojiti na osnovu modela tržišta: ponuda i tražnja prema naučnim rezultatima, gde se sankcije i nagrade (bodovi) dele kao na tržištu? A onaj ko ispada ide u u stečaj? Nije li sama nauka plod tržišne kalkulacije? Nismo li mi svi tržišni agensi koji obitavaju u životu a koji je determinisan ukrštavanjem različitih ekonomskih kalkulacija? Nije li dakle tržište jedina univerzalna kategorija koja povezuje različite ljude rasute po vremenu i prostoru? Nije li tržište jedino mesto gde čovek može da bude samosvojan, da sledi zov onog sopstvenog Ja? Geri Bejker, još jedan Nobelovac, veruje da je svaka smrt ujedno i neka vrsta samoubistva: kandidat za smrt je manje ulagao u sebe, ako tako hoćemo, voljno je doveo sebe u provaliju smrti. I eto, dobili smo objašnjenje za enigmatičnu sklonost raznih pisaca tokom istorije (ah, koliko ih je bilo!) da pošalju sebe u smrt, ili za mračnu sklonost stoika u odnosu na ravnodušno samoubistvo: bili su takvi i takvi preduzetnici, sebi su zakrčili put

³³J.-P. Dupuy, *La crise et le sacré, Études*, 2009/3 Tome 410, 341-352.

do tržišne sreće. Samo su alternirali između života i smrti, kao u eleuzinskim misterijama. Nije li sam čovek ništa drugo do ishod (samo)preduzetništva, ishod onog „raditi na sebi“, inovirati sebe, stvoriti sebe kao inovaciju? Nije li on samo nagodba između različitih preferencija? Nije li sopstvo ishod preduzetništva čoveka? I nije li društvo ništa drugo do serija različitih tržišnih radnji utkanih u kalkulacije? Nije li tako da barem približno sve možemo prometnuti u tržišne tokove?

Samo, tržište nije bogomdano, mada se ono slavi kao metaokvir spontanosti, ono samo nikad ne nastaje spontano; tržište se neminovno konstruiše izvantržišnim mehanizmima, ono je ishod različitih i konfliktnih konstrukcija: jednostavno rečeno, tržište je društvena konstrukcija u kojoj država itekako učestvuje. Nije dovoljno govoriti kao što inače izvanredni Tomas Frank radi, naime, da neoliberalizam važi kao „tržišni populizam“.³⁴ Nije dovoljno da se neoliberalizam zahvata kao „idolatrija ili kao diktatura tržišta“. To je samo deo istine.³⁵ Ukoliko se želi prošireno tržište koje racionalizuje ljudske postupke poput tržišta dobara i koje se nudi kao mehanizam koordinacije mora se polagati nada u konstruktivnu moć države koja sankcioniše, uključuje i isključuje, normira, i udara mačem suvereniteta, to jest, prisilom monopola prinude. Jer, čak i u vreme sveopšte globalizacije ostaje nama znana država (tačnije monopol njene jurisdikcije) sa mogućnošću udarca suvereniteta, jer niko drugi to ne može.

Zato neoliberalizam ostaje uvek protivrečan: ambivalentnost je njegova stigma. On može samo da istera đavola Belzebubom, to jest, može da se pouzda u ono što neprestano izlaže kritici: državno razmetanje, i spremnost države da interveniše snagom svog autoriteta. *Zato je šmitovska formula snažna „država–zdrava ekonomija“ još uvek alfa i omega neoliberalizma: to nije intencija nego nužan ishod. I zato se ne treba čuditi kada se čita o tome da se ne smanjuju državni izdaci u poslednjim dekadama, uprkos cvetanju/hegemoniji neoliberalizma: oni se ne smanjuju nego se preusmeravaju u cilju kazni, sankcija, održavanja poretka. Osim toga, ko bi socijalizovao gubitke kapitala za vreme krize (tako i u poslednjim godinama u odnosu na velike banke) ako ne država? Najzad, zato nije dovoljno reći da je neoliberalizam ekscenarna ideologija tržišta: ne, ona je ideologija interpenetracije tržišta/države iz vidokruga kapitala. Ona pomera ovu cezuru, ali nikada neće stići do konsekventnog ništenja države. Istina je da se ideja države uobličava povodom tržišta, ali ipak, cela konstelacija ne postoji bez države.*³⁶ Procesuiranje neoliberalizma iziskuje jaku državu koja autoritarno nastupa i dresira/kondicionira društvo. *Neoliberalizam mora ovladati društvom posredstvom države/neoetatizma.* Da, to je onaj autoritarni etatizam koji je kasni

³⁴ Th. Frank, *One Market under God: Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy*, New York: Anchor Books, 2001.

³⁵ L. Boldeman, *The Cult of the Market: Economic Fundamentalism and Its Discontents*, Canberra: Australian National University E Press, 2011.

³⁶ U pogledu odnosa između liberalizma i države još uvek važi, Volerstin, *ibid.* Volerstin zapravo tretira liberalizam kao izvesnu vrstu državne organizacije.

Pulancas predskazivao: kada je govorio o tome da to seže u srce proizvodnih odnosa i društvene podele rada, u tehnike vlasti, u prostorne i vremenske matrice koje se ucrtane u okosnicu države,³⁷ tada je pogodio u centar. Utoliko je reč o trijumfu *strukturalne moći kapitala*. Podređivanje društvenih odnosa tržištu nije moguće bez kapitala. Tek kapital stvara sveopštost tržišnih odnosa, bez prodora kapitala, nikad nije moguće zamisliti obuhvatnost tržišnih relacija.

Kada je Margaret Tačer izgovorila čuvenu rečenicu: nema društva, ona je naravno isporučila materijal za citiranje, to je ionako jedna od najviše citiranih rečenica a koja cilja na to da je društvo samo agregat individua. Od toga je napravljen referent: eto, neoliberali favorizuju pojedinca na račun društva, oni su dosledni zagovornici individualizma. Međutim, nama se čini da čelična leđi nije shvatila suštinu neoliberalnog projekta u ovom pogledu: *biti pojedincem u snažno socijalizovanom okruženju, podrediti pojedinca („preduzetničko sopstvo“, sopstvo kao preduzetnik) socijalno-tržišnom podružljavanju*.³⁸ Biće da je Dejvid Kameron mnogo bliže istini kada menja retoriku: on govori o „velikom društvu“. To mnogo više priliči neoliberalnom poimanju sveta koje afirmiše *neosocijalizaciju*, tržišnu socijalizaciju navodno omekšalih subjekata.

Neoliberalizam mora ovladati anarhičnim impulsima demokratije. Jer u demokratiji postoji, makar kao klica očitovanje opasnih-subalternih klasa, decentralizacija moći, amorfni otpor uvek može da zasija. Eto, postoji neukrotiva leva platforma u Sirizi, egzistiraju subverzivci protiv nasilne štednje koji se nisu opametili: zato neoliberalizam ostaje u karlšmitovskom sazvežđu. (Nije li isto tako simptomatično da je Šmit na jednom mestu posebno apostrofirao domen finansija kao teren gde se odnos između liberalizma i demokratije mora dovesti na čistac, gde ne sme biti demokratije; ne seže li to u današnjicu?) Liberalizam *versus* demokratija. *Jak* neoliberalizam, *slaba* demokratija. *Jak* neoliberalizam: intenzivni autoritarizam. Neoliberalizam nas neprestano upozorava da je demokratija opasna po kapitalizam, da ona može da ugrožava stubove kapitalizma.

Najzad, gde god se pojavljuje tržište to može da funkcioniše samo posredstvom prinude/nasilja; ne treba zaboraviti da ono što neoliberalizam glorifikuje kao sklad volja (ugovor), uvek podrazumeva efekat isključenja, odnosno, prinudu. Nema kontraktualističke ideologije koja se implicitno ne bi oslanjala na monopol nasilja kojim raspolaže ono „Treće“ a koje posreduje između formalno ravnopravnih subjekata. „Da bi roba uopšte mogla biti smisljena, ona mora da figurira kao moja – a ne tvoja... što uvek implicira kapacitet prinude... prinuda je implicitna... prema tome, nasilje je inherentno u

³⁷ N. Poulantzas, *Država, vlast, socijalizam*, Zagreb, Globus, 1981, 213.

³⁸ O pojmu “socijalno tržište” izveštava, S. Lessenich, *Mobilität und Kontrolle. Zur Dialektik der Aktivgesellschaft*,” in K. Dörre, Stephan Lessenich, and Hartmut Rosa, *Soziologie – Kapitalismus – Kritik, Eine Debatte unter Mitarbeit von Thomas Barth*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2009, 159-167.

odnosu na robnu razmenu“.³⁹ Svaki ugovor, svaka svojina, svaki navodni sklad volje sadrži ovaj momenat prinude: *tek to objašnjava arhetipsku zainteresovanost neoliberalizma za sigurnost/bezbednost*. Hipertrofiranje diskursa o bezbednosti u poslednjim dekadama se tako mora tumačiti: želi se čuvati režim gde preovlađuju efekti isključenja. Da bi neoliberalizam funkcionisao on mora da se oslanja na ove implicitne kapacitete prinude/nasilja države koji su uvek prezentni, makar implicitno.

*

Da li smo zaboravili na fašizam? Naprotiv, to što je neoliberal *fanatik produktivizma* u smislu razmenske vrednosti u kapitalizmu, ne odvraća ga od određenih orijentacija u fašizmu. Neoliberalizam se hrani na osnovu afirmacije različitosti u samom pojmu građanstva: on osnažuje razliku tamo gde bi trebala prebivati jednakost, on probija telo jednakosti iglom različitosti. I tada smo opet stigli u luku fašizma.

Kao što dobro znamo, Fuko tumači nastanak biopolitike u susedstvu sa neoliberalizmom, a time sugerise robusne veze između njih. Njegov postupak bi zasluživao punu pažnju, ovde naravno odustajemo od toga, naglašavamo ono što je neizostavno. Fuko naglašava da je država u neoliberalizmu „potrošač slobode“, ona može da postoji samo ako postoji određeni režim slobode. Zatim, za razliku od socijalizma koji se može *normativno* propitivati, neoliberalni kapitalizam se opire normativnim pitanjima. Fuko neoliberalizam opisuje kao izvesnu formu konstruisane racionalnosti koja se normalizuje. Najzad, po njemu u neoliberalnom kapitalizmu važi da postoji tržište kao princip istinitosti. I da ga citiramo: neoliberalizam nije Adam Smit, neoliberalizam nije umotan u staro ruho liberalizma – Fuko je prelomio: neoliberalizam nije oživljavanje pohabanog liberalizma, odnosno, „neoliberalizam nije Gulag u podmukloj hijerarhiji kapitalizma... nego je to znanje kako urediti ostvarivanje globalne moći po uzoru na principe tržišne ekonomije“. Tako on opisuje tržište: kao „permanentni ekonomski tribunal“ koji meri, sudi, prihvata, dodeljuje i omeđuje. Po tome, došao je kraj traganja u odnosu na meru; tržište figurira kao apsolutni horizont – Fredrik Džejmson ima pravo kada podiže tržište na refleksivni nivo; na tržište se ne troše tek robe, nego se *troši sama ideja tržišta*, kupcu/potrošaču se nudi ne samo žvakaća guma, nego i ideja tržišta koja mu isporučuje dotičnu robu.

³⁹ C.Miévillie, *Between equal rights*, Brill, Leiden, Boston, 2005, 128. O fikcijivoluntarističkog-slobodnogsporazuma, J.Banaji, *The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion and So-Called UnfreeLabour, Historical Materialism*, 2003, 11, 3, 69–95.J. Peck, *Zombie Neoliberalism and the Ambidextrous State, Theoretical Criminology*, 2010, 14: 104–10.

Samo, vidimo da nerv neoliberalizma, uprkos sloganima na zastavama, nije sloboda, nego *disciplina i autoritarnost* bez kojih tržišne zakonitosti ne mogu da funkcionišu.

Neoliberalizam pledira za *tržišnu meritokratiju*, jer preko nje pokušava da legitimise ekspanziju nejednakosti; kulminacija ovog momenta postaje vidljiva i u (e)migraciji koja je oduvek predstavljala konstitutivni momenat kapitalizma. Za nas je višestruko važno da neoliberalna racionalnost nužno minira princip *apsolutne inkluzije* koja je pohranjena u pojmu univerzalnog građanstva. Razmak između „čoveka“ i „građanina“ koju je Agamben isticao valja staviti u kontekst neoliberalizovanog kapitalizma. Nekadašnja projekcija prosvetiteljstva o „čoveku“ koji *per se* dobija politička prava dobija groteskna značenja. Upad etnicizacije u termine građanstva, „neoliberalni komunitarizam“, odbrambeni nacionalizam koji se neguje i od strane (kvazi)levičarskih partija u Evropi, te novi oblici autoritarnosti u kontekstu prekarnosti zaposlenja, svedoče o tome.⁴⁰ Ne radi se više o pojmu građanstva kao o pravu *prima facie*⁴¹, nego je to forma građanstva koje se realizuje posredstvom aleatorne pozicije na tržištu: to je ono što bismo nazivali *neoliberalizovanom meritokratijom*, vezivanjem institucije građanstva za stohastičke tržišne učinke. Ovaj modus racionalnosti može da opravdava samo takve aktere koji su *produktivni* i govoreći Batajevim jezikom dovoljno homogeni da bi ispunjavali putanju ove vrste racionalnosti. *Neoliberalizam nameće misao da samo produktivni, to jest, oni koji generiraju dinamiku razmenske vrednosti zaslužuju da se nazivaju građanima*. To je daleko od ideala univerzalne inkluzije svih ljudi, jer, dobar građanin se više ne promišlja na način kako se to ocenjuje u klasičnoj antici, nego je on aktivni učesnik u tržišnom fluksu, odnosno, realizator određenih aleatorno-kontingentnih tržišnih pozicija, robni subjekt u proizvodno-potrošačkom kontinuumu. Svedoci smo intenzifikacije političke retorike u pogledu transnacionalne/nacionalne bezbednosti sa podsećanjem na nužnost smanjivanja fluksa imigranata, ali pogledajmo strukturalne tendencije: neoliberalizam nužno vodi do toga da se *migracija, koja je uvek i fluks subalterne subjektivnosti, sagledava iz perspektive bezbednosti*, tačnije iz vidokruga „*banopticon*“.⁴² Zadobivanje građanstva, članstvo u političko-ekonomskoj

⁴⁰ Ch. Butterwegge, G. Hentges (Hrsg.) *Rechtspopulismus, Arbeitswelt und Armut, Befunde aus Deutschland, Österreich und der Schweiz*, Verlag Barbara Budrich, Opladen & Farmington Hills, 2008.

⁴¹ Vidi snažnu analizu, F. van Houdt, S. Suvarierol and W. Schinkel, Neoliberal communitarian citizenship: Current trends towards ‘earned citizenship’ in the United Kingdom, France and the Netherlands, *International Sociology*, 2011, 26(3) 408–432. Dakako, to je Fuko primenjen na migraciju.

⁴² O prelasku od panoptikona koji predstavlja statičko-kontrolno gledanje na mobilne dispositive, D. Bigo, Dupanoptisme au Ban-optisme. Les micros logiques du contrôledans la mondialisation, in *Technologies de contrôledans la mondialisation: enjeux politiques, éthiques et esthétiques*. P.-A. Chardel and G. Rockhill. Paris, Editions Kimé, 2009, 59-80.

zajednici se zato realizuje u kontekstu revitalizovanih neoliberalnih vrednosti i normi: iz perspektive Batajeve retorike realizuje se zaštita koherentnosti zajednice putem stabilizacije korišćenja i prisvajanja predmeta.

Neoliberalna moralizacija tržišnih učinaka⁴³ naravno ne iziskuje nikakvu vrstu nacističke diktature, nego samo određenu „vitalnu“ biopolitiku. Nacizam je zahtevao žrtvu: za kasnokapitalističke aktere „odricanje od užitka“ ne može biti program, kapitalizmu takav nacizam odavno više nije potreban. I ne treba misliti na živuće kosture u logorima. No današnja biopolitika sada stabilizuje nedostatak univerzalne inkluzije u kontekstu koji ne mora uopšte da bude nacistička, naprotiv, kao što možemo znati na osnovu nekih opisa može da cveta i u okvirima demokratije. Ovde se takođe možemo povezati i sa Batajem: biopolitika u neoliberalizmu podrazumeva homogenost koja potire heterogenost,⁴⁴ u ovom slučaju radi se o neproektivnosti iz perspektive tržišne racionalnosti u globalizovanom kapitalizmu.

I ako je neoliberalizam uvek vezan za tržišnu racionalnost, tada se može reći da je ova homogenost obezbeđena implementacijom tržišne racionalnosti. Ma koliko Batajevi opisi u pogledu heterologije izgledali bizarni i raznorodni za određene čitaoce; najzad tu se pominju takve stvari kao što su nasilje, delirijum, modusi ekscesa, nadrealistički šok, najniži slojevi zajednice koji izazivaju marginalizaciju, no, oni itekako dočaravaju provaliju koja zjapi između *homogenosti* i *heterogenosti*, to jest, logiku ove distinkcije koja otelovljuje nešto nemerljivo s obzirom na teror merljivosti na nivou svakodnevnog života. (Doduše Bataj uvek dodaje da se to dešava u afektivnom iskustvu.)

U svakom slučaju neoliberalizam biopolitizuje upravo ovu gore pomenutu distinkciju.⁴⁵ Samo, treba ipak uzeti u obzir da je nacizam, ma koliko se detektuje kao seme apsolutnog zla, ostavio duboke brazde u zemlji; zato možemo i reći da je neoliberalizam *postnacistički* fenomen. Postnacistička biopolitika ne mora uopšte da bude politika Tanatosa: ona povezuje neomaltuzijanizam (postoji višak populacije, to je bitna poruka), prerađenu i spremljenu tržišnu homogenost, zaštitu društva od heterogenih viškova i zahteve produktivnosti u vezi toga, kao i upravljanje afektima. A naravno bez politički/civilizacijski nekorektne scijentističke eugenike koja je nekada zarobljavala različite ljude i na lelici i na desnici. Ovde se samo pridružujemo onome što Isin naziva *upravljaštvom posredstvom neuroze*⁴⁶: umesto pretpostavke da subjekti upravljaju sobom

⁴³ N. Stehr, *Die Moralisierung der Märkte. Eine Gesellschaftstheorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, Verlag, 2007; N. Stehr, Ch. Henning, and B. Weiler (eds.), *The Moralization of the Markets*, New Brunswick/New Jersey: Transaction Publishers, 2009.

⁴⁴ O Bataju u ovom smislu: Landa, Bataille's Libidinal Economics: Capitalism as an Open Wound, *Critical Sociology*, 1-26.

⁴⁵ A. Lošonc, Arheologija i genealogija neoliberalizacije, u: *Moć kao društveni događaj*, Novi Sad, 2009, 25-70. K. Josifidis, A. Lošonc, *Neoliberalizam; sudbina ili izbor*, Novi Sad, 2007.

⁴⁶ E. Isin, The Neurotic Citizen, *Citizenship Studies*, Vol. 8, No. 3, September 2004,

samo posredstvom normi racionalnosti, realnije je sugerisati da se to realizuje posredstvom skale na kojoj će se naći i *afektivna kompozicija*.

Biopolitika, kako to znamo od Fukoa, registruje određene rizike i opasnosti odnosno upravlja slobodom subjekata u cilju toga da oni upravljaju sobom i to u cilju konfrontacije sa rizicima i opasnostima: neka se to zove *samomanufakturom* rizika i straha. Čini se da je tu Fuko prekratak, jer on kao da sugerise da upravljanje/upravljajstvo adresira *homo oeconomicus-a*, aktera koji otelovljuje purifikovanu tržišnu racionalnost. No, biopolitika neoliberalizma cilja ne samo na subjekta koji raspolaže građanskim kompetencijama koje se mogu realizovati u okvirima društvene podele rada, nego onima koje se realizuju i posredstvom strepnje i straha. Kao rezultanta takve biopolitike se javlja „neurotični subjekt“ koji strepi za sebe i prihvata sebe kao nosioca afektivne kompozicije strepnje i straha spram oseke i plime tržišnih uspeha i neuspeha; robni subjekt koji je kontinuirano prezentovao nasilje i koji je u svom jezgru, dakle, u svojoj formi postojanja, sadržavao uvek klicu nasilja,⁴⁷ budi se kao subjekat koji je opisan kao preduzetnik sopstva, ali i kao neurotični subjekt.

Neoliberalizam se ruga funkcionalnom razumevanju subjekta koje sugerise da će kapital zbog svojih potreba nastojati da se subjekt reprodukuje; naprotiv, subjekt je beskonačno nadomestiv, ne u poslednjem redu transnacionalnim migrantima, predmetima panopticona. Odbacivost i suvišnost čoveka, mogućnost zamene jednog radnika drugim (elastičnost supstitucije, kako bi ekonomisti rekli), mogućnost zamene subjekta mašinom, nailaze samo na tu, *ne-funkcionalnu* granicu da kapitalizam ne može bez proizvodnje vrednosti: njen izvor je ipak radna snaga koja se proizvodi globalno. Kapitalizam je oduvek izvesna kombinacija različitih asimetričnih odnosa i logike ekvivalenta, on ponavlja krugove nasilja, *političko-ekonomске* prinude (recimo prinudu koja se ostvaruje posredstvom eksploatacije) i logiku ekvivalenta koja određuje i sferu proizvodnje i razmene: upravo ovde valja situirati i tačke kontinuiteta fašizma i neoliberalizovanog kapitalizma.

217-235.

⁴⁷ E. Lohoff, Subjekt der Emanzipation oder Emanzipation vom Subjekt, <http://www.krisis.org/2001/subjekt-der-emanzipation-oder-emanzipation>.

EVROPSKA POLITIKA I (NEO)FAŠIZAM

Kako misliti uspon nove ekstremne desnice i neofašizma u današnjoj Evropi čini se kao suvišno pitanje, budući da su stvari naizgled jasne: očigledna je činjenica da ekstremna desnica beleži izniman rast izborne podrške; da nasilje nad Romima, migrantima i muslimanima nije stvar izolovanih incidenata, već je sistemska pojava; da ne samo da su rasistički i šovinistički diskursi prisutni u javnom prostoru, već su rasistički i šovinistički stereotipi postali politički legitimni obrasci interpretacije društva i istorije. Uporedo s postavljanjem spomenika domobrancima u Sloveniji, mađarske uniformisane jedinice za društvenu higijenu pretresaju privatne kuće i proganjaju nemoralne oblike života, dok Italija deportuje Rome, a oružane divizije Zlatne zore u Grčkoj tuku i maltretiraju migrante. Očigledno je da danas u Evropi imamo neku vrstu (neo) fašističkih ideologija i prakse, i takođe je jasno da one neće nestati same od sebe, već da je potrebna neka vrsta otpora odnosno antifašističke borbe za 21. vek.

Istovremeno sa ovim, uzroci neofašizma i metode borbe protiv njega su manje očigledni. Ustaljene (kritičke) interpretacije fašizma možemo, donekle pojednostavljeno, podeliti na dve osnovne vrste. Prva fašizam vidi kao društveni meteor, nezamislivo zlo koje ipak udara samo u određenim društveno-istorijskim okolnostima – na primer, u trenucima krize i opšte društvene opustošenosti i kada je levica suviše slaba da bi ponudila ozbiljnu i opšteprihvatljivu alternativu. Kada i ako je ta situacija (a danas u Evropi jeste), ekstremna desnica koristi dati politički manevarski prostor i preusmerava bes i razočarenja masa na žrtvene jarce poput jevreja, muslimana i/ili migranata te putem demagoške propagande mobilise mase za teroristički, totalitarni i istrebljivački politički projekat. U ovoj tački dolazimo i do drugog preovlađujućeg načina interpretacije neofašizma – u samim masama ljudi postoji nešto opasno, sumnjivo i barem potencijalno fašistoidno i potrebno je nekako ne samo omesti uticaj fašističke demagogije i propagande na masu, već i sprečiti (preveliki) uticaj mase na politiku, budući da taj fašistoidni potencijal, koji samo čeka svoj propagandni trenutak, leži u njoj samoj.

Upustva za borbu protiv neofašizma slede neki od ova dva oblika interpretacija, pa stoga glase: pod budnim okom stalno pratiti („monitoring“) medijski i druge javne prostore kako bismo na vreme mogli da uočimo povećanu koncentraciju govora mržnje, a putem toga i rizik od eksplozivnog susreta fašističke demagogije i potencijalno fašistoidne mase; uspostavljanje higijenske tampon zone između politike i ljudi, gde bi posebne institucije (NVO, akademija, kulturne institucije) mogle držati mase ljudi na odstojanju i filtrirati neprimerene

oblike diskursa i političkog ponašanja; posvećenost političkoj kulturi i higijeni na nacionalnom nivou; i konačno, ulagati napor u jačanje ideje Evrope i kosmopolitizma nasuprot nacionalizmu (koji je prethodnica fašizma).

U nastavku ćemo, putem kratke analize kako istorijskih tako i savremenih oblika fašizma kao istorijskih promena evropske politike, pokušati da pokažemo da ovakve interpretacije ne uspevaju ni da pojašne današnji (neo)fašizam ni da predlože učinkovite metode borbe protiv njega.

Društveni sadržaj i politički oblik istorijskog fašizma

Počnimo sa istorijskim fašizmom, ili tačnije, popularnom slikom o njemu. Istorijski fašizam bi tako bio napad na liberalnu demokratiju ili na kapitalizam, užasno ekcesan, nasilan i zločinački pokušaj negacije modernog društva koji je, kao takav, potpuno spoljašnji samom društvu, potpuno iracionalni proizvod istorijskog razvoja. Kad fašizam vidimo ovako, onda osuđujemo njegovu istorijsku prošlost i plašimo se njegovog ponavljanja u sadašnjosti, a da ga ne moramo ni pojašniti ni razumeti; on ostaje meteor.

Metod koji je za proučavanje istorijskog fašizma predložio Landa (2010) je, suprotno ovome, njegova „deegzotizacija“. Uslov te deegzotizacije (i stoga stvarnog razumevanja) fašizma je da mu ne verujemo na reč onda kada govori o sebi, tj. fašističkoj ideologiji, već da se bavimo stvarnim istorijskim procesima koji su doveli do fašizma te njegovim stvarnim društvenim i političkim praksama.

Landa (2010) navodi da fašizam nije bio antiliberalni, već antidemokratski i (pre svega) antikomunistički politički projekat. Liberalizam kao politička doktrina ne pretpostavlja nužno demokratiju, već prvenstveno zaštitu privatne svojine i prava privatnog vlasnika da svojom svojinom slobodno raspolaže. Da bi to bilo tako, mora postojati formalna jednakost privatnih vlasnika pred zakonom i odgovarajuće institucije koje bi održavale takav poredak i kažnjavale njegovo rušenje (sudstvo, policija). Ovaj poredak takođe omogućava uspostavljanje i reprodukciju kapitalističkih proizvodnih odnosa – svojinska nejednakost se na tržištu rada razlikuje u klasnom odnosu između kupaca radne snage, kapitalista, i njenih prodavaca, radnika.

Liberalizam ne samo da nije isto što i demokratija, već joj je ponekad u potpunosti suprotstavljen. Moderna demokratija je rezultat političkih borbi i revolucija koje nadilaze okvire liberalizma. Težnja borbi za demokratiju je zaista rezultirala ograničavanjem političke moći i uspostavljanjem privatnih društvenih prostora, u kojima se mogla razviti kapitalistička ekonomija, međutim, borba za slobodu nije bila borba za slobodno raspolaganje privatnom svojinom, u koje politika ne sme zadirati, već borba za opštu političku emancipaciju i mogućnost da svako može da učestvuje u političkom odlučivanju.

U ovoj tački nailazimo na protivrečnost između liberalizma i demokratije, između borbe za slobodu od politike i slobodu političkog učestvovanja. Osnovna problematika liberalizma je da se ograniče državne ingerencije tako da ne ometaju slobode pojedinca (kao osobe i kao preduzetnika), dok je težnja demokratija (barem potencijalno) ekspanzivna, težnja da se svi ljudi uključe u političko odlučivanje i da se prošire domeni demokratske politike (uključujući i područja koja su iz perspektive liberalizma privatna i time nedostupna političkom uplitanju).

Ova protivrečnost je bila glavna preokupacija fašističkih pravnih i političkih teoretičara. Po Šmitu, demokratski sistem, koji kao takav dopušta učestvovanje masa u politici, onemogućava autonomiju političkog, mogućnost države da autonomno donosi odluke, tako da država postane talac posebnih interesa, tj. zahteva mase za većim društvenim blagostanjem. (Bonefeld, 2005) Ove političke težnje i zahtevi odnosili su se na državnu preraspodelu bogatstva i na državnu intervenciju u prostor ekonomije, odnosno njenu politizaciju. Ali ne samo intervenciju – u konkretnom istorijskom kontekstu uspona fašizma, koji je usledio nakon uspešne sovjetske revolucije kao i neuspešnih komunističkih ustanaka u srednjoj Evropi, demokratija je predstavljala rizik jer bi mogla da dovede do socijalističkog ili komunističkog preuzimanja vlasti, koje ne bi samo značilo negativne posledice po slobode pojedinaca kao privatnih vlasnika/preduzetnika, već njihovo ukidanje.

Konkretno fašističko odnosno nacističko političko rešenje ove dileme je bilo ukidanje demokratije (slobode izbora, višestranačkog sistema, političkih sloboda, slobode govora i štampe, demokratskih prava), ali ne i same liberalne države, jer kapitalistička država može biti liberalno demokratska, ali i liberalno diktatorska. Fašistička država je bila ovo drugo – privatna, preduzetnička sloboda nije bila ukinuta, već je, usled postojeće opasnosti od komunizma, dodatno zaštićena i ojačana. Nacistička Nemačka je zaista planski intervenisala u ekonomiju, ali putem saradnje sa krupnom industrijom, a ne eksproprijacijom nje (Sohn-Rethel, 2012) – istovremeno je, s privatizacijom mnogih socijalnih službi, u evropski ekonomski rečnik ušla sama reč „privatizacija“. (Bel, 2010) Doduše jeste ostvarila punu zaposlenost, ali ne putem unutrašnje transformacije ekonomije, već smanjenjem radničkih prava i prekarizacijom radnih odnosa. (Siegel, 1985)

Fašizam nije bio ni antiliberalan ni antikapitalistički. Upravo suprotno, pored povremene kvazi antikapitalističke retorike (Centrih, 2012), štitio je liberalnu državu i kapitalizam od potencijalne pretnje komunizma. Sredstva odbrane od komunističke pretnje bila su politički terorizam, ukidanje demokratije te pokušaj da se goruće klasne protivrečnosti prevaziđu uspostavljanjem, u slučaju nemačkog nacizma, harmonične nacionalne zajednice, ujedinjene u borbi istovremeno protiv kako unutrašnjeg tako i spoljašnjeg rasnog neprijatelja (judeo-boljševika), ili, u slučaju italijanskog fašizma, korporativističke, strogo

hijerarhijske države. Ali je u oba slučaja ukidanje demokratije istovremeno bilo uspostavljanje oblika društveno-političke organizacije koja bi ukrotila klasne protivrečnosti istovremeno ostavivši kapitalističku proizvodnju netaknutom. Nemačka *Volksgemeinschaft* i italijanski organski korporativizam bili su halucinacija kapitalizma bez klasne borbe.

Fašizam nije bio prosto reakcija na društveno opustošenje velike depresije, već pre svega pokušaj da se spreči da se kriza kapitalizma reši komunističkim putem, što je zahtevalo kako ukidanje demokratije (da do ukidanja kapitalizma ne bi došlo reformskim putem), kao i politički terorizam (ukidanje revolucionarnih levih organizacija), te istovremeno ograničenje državne politike (odnosno da ne zadire u osnovni kapitalistički način proizvodnje) i proširenje njene represivne dimenzije (kontrola populacije, cenzura, povećanje policijskih ovlašćenja, politički atentati i zatvaranja).

Rasna odnosno rasistička dimenzija fašističke politike je bila pokušaj da se da novi (doduše, na ideološkoj ravni, na mitskoj prošlosti zasnovan) temelj političkog uređenja kapitalističkog društva, koje nije demokratsko, već, u fašizmu, sluša poklič krvi, sledi ratnički instinkt, itd. S druge strane, fašistički državni rasizam u svojoj praksi nije bio arhaičan, već posve moderan i visokotehnološki, medicinsko-higijenski. Stvarne prakse državnog rasizma su u nacističkoj Nemačkoj, na primer, uključivale pooštreni administrativni nadzor stanovništva (Aly in Roth, 2004), eugeniku, sterilizaciju i eutanaziju nosioca hroničnih i naslednih bolesti, duševnih bolesnika i drugih „degenerisanih“, selektivno razmnožavanje, izručenje (telesno i/ili moralno) nezdravog dela populacije koncentracionim logorima te njegovo masovno ubijanje. (Mayer, 2012) Ukratko, rasa, barem u nacizmu (u italijanskom fašizmu rasistički momenat nije bio toliko izražen), nije bila toliko ponovno uspostavljanje predmodernih odnosno predliberalnih oblika društvene segregacije, već predmet društvenog samoozdravljenja, čiji je ključni kriterijum bila (posve moderna, kapitalistička) produktivnost. Tako su intelektualci, jevrejski bankari, duševno ili telesno oboleli i homoseksualci za naciste predstavljali problem jer nisu bili produktivni, nisi radili ni gradili novu rasnu zajednicu, već su apstraktno filozofirali, skupljali kamatu, širili bolesti ili se bavili nereproduktivnim seksualnim praksama.

Da rezimiramo, istorijski fašizam nije bio iznenadna erupcija iracionalnog totalitarnog zla, koje bi prekinulo mirni razvoj i napredak liberalno-demokratskog društva, već politički projekat samoodržanja liberalne države u istorijskom trenutku opšte ekonomske i političke krize, koji je protivrečnost između demokratije i liberalizma rešio ukidanjem prve, komunističku pretnju uništio političkim terorizmom, a kao rešenje klasne protivrečnosti ponudio organsku, harmoničnu i strogo hijerarhijsku rasnu zajednicu (koja je, da bi stvarno postala organska i harmonična, morala odstraniti i uništiti svoje nezdrave, neproduktivne i kancerogene delove). Istovremeno, fašizam dakle nije bio posledica uticaja demagoške propagande na navodno pasivne mase u istorijskom

trenutku društvenog opustošenja, masovne nezaposlenosti i osiromašenja – da je propaganda bila dovoljna, onda ne bi bile potrebne paradržavne fašističke bande, cenzura i politički atentati. Ova izuzetna represivnost i nasilnost fašističkih režima ukazuje na to da je učinkovitost fašističke propagande bila ograničena, da do fašizma ne dolazi kada se dosegne kritična masa govora mržnje u medijima, već kad su suprotne političke snage potpuno razbijene i uništene. Istovremeno, otpor levih političkih organizacija kao i običnih ljudi prema fašizmu (Bologna, 2005) ukazuje da mase nisu tek inertni, pasivni objekat političke propagande (bila ona Gebelsovi govori ili radionice o toleranciji), već politički subjekt, i da lekcija istorijskog fašizma o metodi današnje borbe protiv neofašizma glasi da ona nije konkurentsko takmičenje između fašističke (odnosno ekstremno desničarske) propagande s jedne strane i liberalnog propagiranja tolerancije i denuncijacija govora mržnje s druge, odnosno da nije borba između dva konkurentna oblika političke propagande, već je pitanje političke subjektivizacije samih masa, tj. nije tehničko pitanje propagande, već političko pitanje demokratije.

Novi oblici samoodbrane liberalizma od demokratije i novi sistemski rasizam

Ako razmišljanje o savremenim oblicima fašizma počnemo pitanjem demokratije, ubrzo ćemo uvideti da je veći deo „opasnosti“ od demokratije, koja je mučila Šmita i druge fašističke odnosno nacističke mislioce iz prve polovine dvadesetog veka, danas, ako se ograničimo na Evropsku uniju, više ili manje uklonjena. U okviru evrozone, monetarna politika je stvar Evropske centralne banke, koja je nezavisna od politike, tj. nedemokratska, izvan dometa demokratske politike. Fiskalna politika pojedinačnih država članica EU je i dalje u njihovim nadležnostima, ali je pod strogim nadzorom još jedne nedemokratske nadnacionalne institucije – Evropske komisije, pa podleže strogim kriterijumima iz Mاستrihta, koji ograničavaju budžetski deficit i visinu javnog duga. Ekspanzivna kejnzijska ekonomska politika, materijalni osnov klasičnih država blagostanja, danas je u Evropi doslovno nelegalna. Preostale države članice EU, usled zaoštrene međunarodne konkurencije, povećavaju svoju konkurentnost smanjenjem nivoa visine plata i pritiskom na radna prava. Socijalna i radnička politika pojedinačnih država nije direktno diktirana od strane nadnacionalnih institucija, ali je njen manevarski prostor drastično smanjen.

Ove procese evropskih integracija možemo da shvatimo kao savremeni oblik samoodbrane liberalizma (ekonomskih odnosno tržišnih sloboda, preduzetničke slobode pojedinca) od potencijalno zapaljivih efekata demokratije kao politike masa, gde bi mase, bilo putem protesta i štrajkova, bilo putem izbora gde bi izabrale levo orijentisane partije, ugrozile liberalni režim koji podređuje

državu svom „posebnom interesu“, time što bi zahtevale socijalnu pravdu, što bi značilo realizaciju državnih intervencija u ekonomiju, egalitarnu preraspodelu bogatstva i političko ograničenje preduzetničke slobode.

U poređenju sa savremenim institucionalnim uređenjem EU, istorijski fašizmi su se pokazali kao previše glomazni i neučinkoviti, prekomerno nasilni i autodestruktivni oblici ograničavanja demokratije. Istorijski fašizmi su ukinuli demokratska prava i političke slobode najviših stranačkih kadrova, dok današnje uređenje EU ostavlja demokratske političke institucije i demokratska prava pojedinaca na nacionalnom nivou netaknuta, ali se nacionalni parlamenti i vlade povlače iz onih polja moći (monetarne i fiskalne, kao i socijalne i radne politike) koja bi mogla da ugroze preduzetničku slobodu i neometanu akumulaciju kapitala.

Umesto policijskog terora nad celokupnim stanovništvom, njemu su sad izloženi stranci iz „trećih zemalja“, ilegalni migranti, siromašni i kriminalci. Novi oblici društvene segregacije nemaju (osim u slučaju ekstremnih neodesničarskih vlada, na koje ćemo se vratiti) eksplicitno rasističke ideološka odore i nisu praćeni kičastim fašističkim folklorom (izvršioци slovenačkog “izbrisa” leta 1992. nisu marširali u fašističkim uniformama niti pevali vojne marševe), već su pravno-politički i predstavljaju se kao rešenje problema bezbednosti i sprečavanje kriminala, i delimično (u slučaju policijskog nadzora nad muslimanskim zajednicama u Evropi) terorizma.

Kako piše Tamaš (2012), imenujući nove oblike društvene segregacije postfašizmom, oni nisu, kao što je bio slučaj istorijskih fašizama, za ukidanje demokratije i pokušaje da se demokratske zajednice slobodnih i jednakih pojedinaca zamene organskim, strogo hijerarhijskim zajednicama nacija ili rase, već su za, s jedne strane, ograničavanje nadležnosti i ovlašćenja nacionalnih demokratskih institucija (nadležnosti i ovlašćenja koja se sa nacionalnog nivoa prenose na Evropsku centralnu banku, Evropsku komisiju, *trojku*), i, s druge strane, za ograničenje mogućnosti pristupa građanskim pravima (i s tim pristupa stalnom zaposlenju, državnim socijalnim službama, političkom učešću), čime se evropska društva razdvajaju na tri strogo odvojena dela.

Na vrhu su nadnacionalne, nedemokratske i svakom narodu odgovorne nadnacionalne političke institucije; u sredini su pojedinačna evropska društva, koja su formalno još uvek demokratska, ali je pristup takvim demokratskim politikama kao i materijalnom blagostanju unutar njih dostupan samo etničkim i moralno prihvatljivim državljanima; na dnu se nalazi ono što su Buckel i Wissel (2010) nazvali nevidljivom policijskom državom, u kojoj žive oni bez državljanstva i papira, samim tim – neslobodni ljudi, podvrgavani neposrednom policijskom nadzoru i represiji izvan okvira pravne države, koja, inače, pojedincima sa državljanstvom garantuje ličnu slobodu i autonomiju te zaštitu od proizvoljnog policijskog nasilja.

Ovaj proces društvenog isključivanja i segregacije – evropski *aparthejd* – u nekoliko tačaka svakako podseća na nacistički državni rasizam, posebno

kad uzmemo u obzir opasnost, koja se u slučaju migranata predstavlja u vidu medicinske pretnje, izražene kao opasnost od egzotičnih prenosnih bolesti kojima bi stranci mogli inficirati zdravo evropsko društveno tkivo. (Krašovec, 2004) Međutim, s druge strane, između njih postoje i značajne razlike. Nacistički rasizam je bio stvar države, državne politike društvene segregacije, medicinskih pregleda i nadzora stanovništva, pompezne državne ideologije rasne superiornosti i jevrejske pretnje. U trenutku evropskog aparthejda, rasistička politika odnosno sistemski rasizam se prenosi na nadnacionalni nivo. Nedemokratske nadnacionalne institucije ne odlučuju samo o monetarnoj i fiskalnoj politici, već i o migracionim i graničnim politikama EU. U slučaju granične politike pojedinačnih država EU na njenim krajevima, odnosno njenim spoljašnjim granicama, policijski aparati tih država su izvršioi direktiva i naredbi nadnacionalnih institucija, koje određuju šengenski granični režim do detalja: od sistemskog elektronskog nadzora granica, preko organizacije centara za strance u kojima policija posebnih država zatvara ilegalne migrante, dok se kriterijumi za deportaciju ili (selektivnu i/ili delimičnu) društvenu integraciju, donekle još u ingerenciji pojedinačnih država, tek sada (2015) postepeno prenose na evropski nivo putem rasprava o izbegličkim kvotama.

Taj novi, nadnacionalni, sistemski rasizam, kao prvo, ne operiše jasno određenim konceptom rase i podelom na superiornu (arijevsku ili neku drugu) rasu s jedne i inferiornu rasu ili rase (crnu, jevrejsku ili neku treću) s druge strane, već je tehnokratsko-policijske vrste. Balibar (2004) ga zato određuje kao neorasizam ili rasizam bez rase. Osnovna karakteristika neorasizma je da deluje u okvirima zaštite određene zajednice – evropske demokratske liberalne zajednice – od spoljašnjih pretnji, od pretnji bolestima, kriminala, terorizma, kao i od pretnje od invazije određenih kulturnih i političkih oblika života (što vidimo na primeru progona muslimana kao „islamofašista“, navodno nepopravljivih verskih fundamentalista koji niti mogu niti žele da prihvate evropske republikanske vrednosti i način života), koje bi bilo nemoguće integrisati a da se ne ugrozi samo postojanje evropske demokratske liberalne zajednice.

Drugo, novi nadnacionalni sistemski rasizam, ponovo za razliku od istorijskih fašizama, nema eksterminacijske težnje, on ne želi da istrebi niže rase, već ih pokušava policijskih nadzirati i kontrolisati, a uslov za to je da im se odreknu prava državljanstva. Za razliku od slobodnih državljana koji u savremenim buržujskim državama imaju prava na demokratsku političku participaciju i, ako ne krše zakone, pravo na privatni život nezavistan od države (kao instance koja poseduje monopol nad nasiljem i represijom), ilegalni migranti, ljudi bez papira, nemaju ništa od ovoga. Ne mogu učestvovati u političkom životu i takođe su podvrgnuti neposrednom policijskom upravljanju. Samo njihovo postojanje je ilegalno, kriminalizovano – da bi postali predmet policijske represije oni ne moraju ni da prekrše zakon, zato što su već izvan zakona. Samim ilegalnim prelaskom granice u EU, njihov život takođe postaje ilegalan. Takav ilegalan

status bez državljanstva, naravno, omogućava i ekonomsku hipereksploataciju migranata – kako se ne radi o slobodnim osobama, tako ne postoji sloboda sklapanja (ili prekidanja) ugovora, i stoga ih većina radi na crno i u odnosima direktne lične zavisnosti (prostitucija, lične službe, fizički radovi na građevini ili na pristaništu, privremeni, sezonski poljoprivredni radovi, itd.).

Institucionalne uredbe EU, koje ključne nadležnosti za ekonomsku politiku prenose na nadnacionalni nivo i tako drastično smanjuju prostor za socijalnu politiku, predstavljaju znatno učinkovitiji oblik samoodbrane liberalizma od demokratije, učinkovitiji od istorijskog fašizma. Novi, nadnacionalni oblik institucionalnog rasizma je takođe dosta efikasniji od fašističkog – ne zahteva ukidanje demokratskih prava niti uvodi policijski teror nad čitavim stanovništvom, već uskraćuje demokratska prava i vrši policijski teror samo na nebezbednom i nezdravom delu stanovništva, što znači da je taj oblik institucionalnog rasizma politički mnogo stabilniji i, u terminologiji EU, održiviji od istrebljivačkog i samodestruktivnog rasnog delirijuma istorijskog fašizma. Opasni delovi stanovništva se tako nalaze pod delotvornim nadzorom, a subverzivni potencijali demokratije su uspešno neutralizovani – neoliberalno ekonomsko-političko uređenje je po pitanju održanja liberalizma dosta efikasnije i uspešnije nego što su to bili istorijski fašizmi. Međutim, ako ostanemo na ovome, ne možemo direktno objasniti uspon nove ekstremne desnice koja se, barem u nekim evropskim državama, otvoreno odnosi na i imitira retoriku i ikonografiju istorijskog fašizma. Ako su, opet rečima EU, globalni izazovi, koje je neuspešno pokušao rešiti istorijski fašizam, danas uspešno kontrolisani drukčijim, neoliberalnim sredstvima, kakva je onda politička racionalnost ove nove, nostalgичno fašističke, staromodno rasističke i protiv evropske ekstremne desnice?

Zagonetka nove desnice i neofašizam

Na analitičkom nivou možemo napraviti razliku između postfašizma, kao političkog procesa koji ukida državljanstvo kao univerzalno pravo i pretvara ga u privilegiju, tj. procesa koji ograničava politička ovlašćenja demokratskih institucija time što delu stanovništva onemogućava pristup, ili čak ukida politička i socijalna prava, i neofašizma. Postfašizam nije ograničen samo na EU, mada u njoj, usled njene posebne institucionalne arhitekture, poprima posebne oblike. Neofašizam je, s druge strane, specifično evropska pojava i nije verzija postfašizma, već jedan drugačiji politički proces.

Neofašizam je uskrnuće oblika političkog diskursa i prakse koja nostalgичno imitira istorijski fašizam. Naročito se odnosi na simboličku politiku i kulturu sećanja – uništavanje jevrejskih grobova s jedne i postavljanje spomenika fašističkim kolaboratorima s druge strane, nošenje retrofašističkih uniformi,

zastava i simbola, upotreba retrofašističke političke retorike, ponovno otkrivanje fašističkih političkih ideja (i rasnih teorija), revizionistička historiografija i ulično nasilje nad homoseksualcima i manjinama, koje sprovode bande, ponekad uz prećutnu ili eksplicitnu podršku ekstremno desnih političkih partija.

S druge strane, neofašizam nema, za razliku od istorijskog fašizma, čak ni retoričke (kontra)revolucionarne ili antikapitalističke ambicije. Povezan je s usponom novih ekstremno desnih partija i pokreta, koje ne pokušavaju da ukinu liberalnu demokratiju, već učestvuju u borbi za vlast. Na primer, kada neka ekstremna desnica preuzme vlast (kao što je to slučaj u Orbanovoj Mađarskoj), neofašistička retorika i ikonografija iz političke subkulture postaju deo zvaničnog državnog političkog folklora: manjine, Romi, homoseksualci i kritički intelektualci se organizovano gone, istorijski revizionizam postaje državna ideologija, neofašističke bande zvanično priznate ili barem javno tolerisane parapolicijske jedinice. Planovi za etničko čišćenje, deportaciju Roma i drugih rasno „neprimernih“ manjina i rasističko shvatanje politike se normalizuju, postaju deo uobičajenog sprovođenja državne politike.

Ali, uprkos nekim sličnostima, neofašizam nije naprosto ponavljanje istorijskog fašizma.

Prvo, ponavlja se samo kad postoji istorijska tradicija fašizma ili kolaboracije sa fašizmom u toku Drugog svetskog rata, tj. tamo gde je moguće aktiviranje nostalgije (istovremeno sa simboličkim pronalaskom fašističke tradicije) odnosno ne radi se o novoj društveno-političkoj sili, već nostalgičnoj politici ili politici kulture sećanja.

Drugo, kao što je napomenuto, neofašizam nema antidemokratske i antikapitalističke ambicije i planove. Neofašističke stranke u Italiji, Grčkoj, Mađarskoj, Francuskoj itd, poštuju pravila igre parlamentarne demokratije, koja je sad, u okviru EU, dovoljno ograničena da ne predstavlja opasnost osnovnom postulatu kapitalizma. Pored toga, danas ne postoji Sovjetski Savez, niti revolucionarne komunističke partije, pa time ni stvarna „crvena opasnost“ od ostvarivanja svetske „judejsko-boljševičke zavere“ i ekstremnoj desnici nije ni potrebno da ideološki kamuflira svoje političke namere kao alternativnu borbu protiv kapitalizma. Predmet denuncijacije ekstremne desnice su tajkuni i kompradori, tj. nesposobni i pohlepni privrednici s jedne, te sluge međunarodnog finansijskog kapitala s druge strane, tj. oni koji ugrožavaju uređenje i konsolidaciju zdravog i jakog nacionalnog kapitalizma – državni kapitalizam, u kojem preduzetnici i radnici zajedno rade i odriču se u ime nacionalnog interesa, dok su propalice, neradnici, društveni paraziti i neproductivni svih vrsta meta političkog i policijskog progona, ideal je nove ekstremne desnice.

Treće, neofašizam nije samo drugačiji od postfašizma (koji se odvija na nadnacionalnom nivou i tako uspešnije ispunjava ciljeve istorijskog fašizma koje on sam nije mogao), već je, na neki način, reakcija na njega. Prenos određenih političkih nadležnosti evropskih država na nadnacionalne institucije takođe znači

nešto što se na ideološkom nivou ogleda kao gubitak nacionalne suverenosti – pri čemu nije vidljivo da prenos monetarne i fiskalne politike na nadnacionalni nivo, tehnokratski određen, direktno omogućava zauzdavanje klasnih antagonizama koji bi mogli, nakon raspada fordističkog klasnog kompromisa, za neke nacionalne vlade da postanu suviše goreći i nekontrolabilni. (Bonefeld, 2002) Neofašizam je takođe jedan od pokušaja političke artikulacije teskobe zbog gubitka nacionalne suverenosti i političke moći nacije, koji se nadoknađuje otvorenim rasističkim diskursom i progonom rasnih i etničkih manjina. Tako i neofašističke maskarade i parade možemo videti kao posrednu simboličku kompenzaciju za realnu nemoć ekstremno desnih vlada, koje, poslušno ispunjavajući mastrihtske kriterijume, mogu samo da paradiraju i izazivaju na nivou političke simbolike i retorike. Strah od gubitka nacionalne suverenosti se eksplicitno izražava u antievropskoj i evroskeptičnoj retorici ekstremnih desnih stranaka. One se temelje na afirmaciji nacionalnih, parohijalnih identiteta protiv nadnacionalnih, kosmopolitskih identiteta evropske zajednica, kroz pozive na konsolidaciju nacionalne kulture, običaja i tradicije. Takva politika je u stvari protievropska samo u ograničenom smislu: ne dovodi u pitanje same političko-ekonomske temelje EU integracija nego pokušava ublažiti njihove učinke na nacionalnu kulturu i identitet.

Četvrto, neofašizam nije masovni politički pokret, već elitistični, stranački i na državnu vlast ciljajući politički projekat, koji ne uključuje u sebe političko učešće masa. On je deo šireg procesa političke transformacije unutar EU i predstavlja pokušaj prilagođavanja evrointegracijama na nacionalnom nivou. Dok klasične socijaldemokratske, liberalne i konzervativne stranke i dalje, barem ponekad i donekle, pokušavaju da deluju na tradicionalni način, da budu prisutne u bazi, organizuju masovne događaje itd., nove stranke na nacionalnim političkim scenama u EU potpuno su prilagođene novoj političkoj stvarnosti i onda, premda su po svom formalno-pravnom statusu i dalje stranke, po svom delovanju su tehnokratski politički projekti, specijalizovani za tehničko upravljanje nacionalnom državom u trenutku kada se o osnovnim pitanjima državne politike ne odlučuje više demokratski, kroz odnos sa ljudima, tj. predstavljanje naroda gubi značaj u poređenju sa tehničkim kompetencijama za izvođenje direktiva EU. Nove stranke s narodom komuniciraju isključivo preko propagande i političkog marketinga (figure, lica, vrednosti, tehničkog *know-how*) i nemaju nikakvih velikih ambicija ili pretenzija. Tako ni nova ekstremna desnica ne gradi masovni pokret, već pokušava da politički aktivira muku i resantiman političko desocijalizovanih i desubjektivizovanih pojedinaca tako što će ta osećanja kanalisati u lako prepoznatljive tačke: tajkune, korumpirane, sluge tuđeg/finansijaskog kapitala, neradnike, parazite na socijalnoj pomoći, ljudi bez vrednosti i morala, strane objekte u narodnom telu... Istovremeno gradi fantaziju o organskoj zajednici, ali samo na virtualnom nivou, na nivou oživljavanja vrednosti – vrednost porodice, nacije, vere.

Peto, kada je na vlasti odnosno kada ima realnu političku moć, nova ekstremna desnica tu moć upotrebljava za onaj deo politike, koja još ostaje u okviru pojedinačnih nacionalnih država, pre svega simbolička politika (istorijski revizionizam, retrofašistički politički folklor i ikonografija) s jedne, i porodična politika s druge strane. Karakteristike neofašizma su jaka denuncijacija i progon feminizma, ženske emancipacije, nemoralnih/neproduktivnih oblika seksualnog ponašanja, netradicionalnih oblika ljubavi i zajedničkog života, kampanje za duhovno i telesno ozdravljenje nacije, pokušaji zabrane abortusa i ograničavanje upotrebe kontracepcije, kao i pokušaji normiranja porodičnog života, zbog čega je neofašizam naglašeno invanzivan jer ulazi u i ometa svakodnevni i intimni život stanovništva, tj. područje privatnog života pojedinca, koje bi načelno trebalo da bude nedostupno vlasti. U Mađarskoj, recimo, posebna neofašistička milicija proverava moralnost života u pojedinačnim domaćinstvima i proganja i javno sramoti one koji krše vrednosti tradicionalne porodice i moralne vrednosti. Neofašizam proizvodi političku kulturu sumnjičavosti, nadzora i malodušnosti, osećaja srama s jedne, te moralne superiornosti s druge strane.

Kakvi bi onda, u ovim okolnostima, bila antifašistička borba?

Prvo, alternativa lokalnom nacionalnom neofašizmu ili proto-neofašističkim težnjama ne može da bude ideja navodno demokratske i kosmopolitske Evrope, jer je stvarno postojeća Evropa danas samo sprovednik sistemskog rasizma i ograničavanja demokratije. Drugo, borba protiv fašizma danas ne može biti medijsko/propagandna borba, jer nije neka opšta sklonost masa ka fašističkoj propagandi ono što omogućava neofašizam, već je to naša asocijalna, privatna egzistencija, privacija mogućnosti političkog delovanja, redukcija naroda na skup privatnih pojedinaca koji politiku prate preko TV ekrana. Samo depolitizovani privatni pojedinac je idealni primalac političke propagande – i ako zamenite samo njen sadržaj, to ne rešava ništa. Borba protiv neofašizma je istovremeno borba za nove javne prostore, mogućnost političkog govora i delovanja, borba za mogućnost neposredne političke socijalizacije pojedinca – što takođe znači i borbu protiv trenutne Evrope koja ograničava demokratiju. Fašizam nisu samo njegove najekstremnije i nasilne manifestacije; one su samo povremeni, političko regresivni i destruktivni pokušaji načina rešavanja dublje kontradikcije između narodnih političkih težnji ka boljem životu – koje se mogu ostvariti s povećanjem političkih mogućnosti masa – i kapitalističke stvarnosti.

Prevela sa slovenačkog: Andrea Jovanović

Literatura

- Aly, Götz in Karl Heinz Roth (2004) *Nazi Census*. Philadelphia: Temple University Press.
- Balibar, Etienne (2004) Ali obstaja "neorasizem"? *Časopis za kritiko znanosti*, l. 32, št. 217-218, str. 115-125.
- Bel, Germa (2010) Against the Mainstream. *The Economic History Review*, l. 63, št. 1, str. 34-55.
- Bologna, Sergio (2005) Nazism and the Working Class. Dostopno na: <https://libcom.org/library/nazism-and-working-class-sergio-bologna> (5. april 2015).
- Bonefeld, Werner (2002) Class and EMU. *The Commoner*, št. 5. Dostopno na: <http://www.commoner.org.uk/bonefeld05.pdf> (5. april 2015).
- Bonefeld, Werner (2005) On Fascism. Dostopno na: <https://libcom.org/library/on-fascism-bonefeld> (5. april 2015).
- Buckel, Sonja in Jens Wissel (2010) State Project Europe. *International Political Sociology*, l. 4, št. 1, str. 33-49.
- Centrih, Lev (2012) Fašizem v današnji družbenopolitični problematiki (spremna beseda). U: Alfred Sohn-Rethel, *Ekonomija in razredna struktura nemškega fašizma*. Ljubljana: Sophia.
- Krašovec, Primož (2004) Čeprav to še ni dokazano. *Družboslovne razprave*, l. 20, št. 46-47, str. 207-217.
- Landa, Ishay (2010) *Apprentice's Sorcerer*. Leiden, Boston: Brill.
- Mayer, Arno (2012) *Why did the Heavens not Darken?*. London: Verso.
- Sohn-Rethel, Alfred (2012) *Ekonomija in razredna struktura nemškega fašizma*. Ljubljana: Sophia.
- Tamas, Gaspar Miklos (2012) Postfašizem. *Časopis za kritiko znanosti*, l. 39, št. 247, str. 168-180.

NI LEVO, NI DESNO, A KUDA?!
- REVIZIONIZMI I BEZVIZIONIZMI
“TREĆEG PUTA”

U čuvenom govoru na 7. Kongresu III Internacionale 1935. godine Georgi Dimitrov je definisao tada vladajući fašizam kao “otvorenu terorističku diktaturu najreakcionarnijih, najšovinističnijih i najimperijalističkijih elemenata finansijskog kapitala” i kao “najsvirepiji napad kapitala na masu radnog naroda, razuzdani šovinizam i predatorski rat, fanatičnu reakciju i kontrarevoluciju, najopasnijeg neprijatelja radničke klase i celog radnog naroda”⁴⁸. Ove kvalifikacije međutim ne razjašnjavaju dovoljno način na koji je fašizam došao na vlast, a pogotovo njegove najranije forme koje su se borile za hegemoniju u radnim masama. Doduše i sam Dimitrov u pomenutom govoru se osvrće na pitanje dolaska fašizma na vlast, ukazujući na to da taj put do vlasti može da zadobije različite forme u zavisnosti od specifičnosti zemlje, njenih istorijskih, društvenih i ekonomskih uslova. Na putu do vlasti fašizam se predstavlja kao spasilac radničkih masa i naroda, koristeći se antikapitalističkom demagogijom i apelujući na osećaj pravde, te koristeći se ogorčenošću naroda protiv “pljačkaške buržoazije, banaka, kartela i finansijskih magnata”. Fašizam izlazi pred narod sa zahtevom za poštenom i nekorumpiranom vladom impresionirajući mase “vatrenošću svojih napada na buržoaske vlade i nepomirljivim stavom prema starim buržoaskih partijama”.

Da bismo shvatili ovaj inicijalni karakter fašizma potrebno je vratiti se samom početku, dakle u Italiju u godine neposredno posle Prvog svetskog rata. Rat se pokazao od velike koristi po italijansku industrijsku buržoaziju koja je iz njega izašla osnažena i sa visokim profitima. Na istoj strani su se našli i mnogi veleposednici kao i sloj poljoprivrednika koji se naglo obogatilo u tim godinama. Sa druge strane mase radnika, seljaka i gradske sitne buržoazije tražile su korenite promene u društvu. Na prvim posleratnim izborima novembra 1919. sa 32% osvojenih glasova pobeđu odnosi Socijalistička partija, a u parlament ulazi 156 socijalističkih poslanika. Radnički pokret jača, sve učestaliji su štrajkovi, protesti i okupacije fabrika što će kulminirati u takozvanom *Biennio rosso* (crvenom dvogodištu) 1919-1920. Vladajuća klasa, sa jedne strane osokoljena “ratnim uspesima”, a sa druge strane ugrožena sve većim nezadovoljstvom u narodu kao i radničkim samoorganizovanjem, bila je odlučna u tome da zada smrtni udarac

⁴⁸ Izvor: https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm#s2

bilo kakvim revolucionarnim pomeranjima “od dole”. Saveznika je našla u fašističkim redovima.

1. Fašizam kao treći put (terza via)

Već u prvim proglasima u kojima Benito Musolini najavljuje osnivanje nove političke formacije uočava se pokušaj pozicioniranja izvan postojećeg horizonta, predstavljajući se kao nešto radikalno novo, “ni levo ni desno”. Drugim rečima, fašizam se od svojih najranijih koraka smešta u prostor koji možemo nazvati “prostor trećeg” kojim se želi prevazići politički binarizam levo-desno. Tako u proglasu koji poziva na osnivanje fašističke proto-organizacije *Borbeni savezi* (*Fasci di combattimento*) možemo čitati ove Musolijeve reči: “23. marta stvorićemo “antipartiju” odnosno nastaću Borbeni savezi koji će se postaviti nasuprot dve opasnosti: opasnost nazadnjaštva na desnici i destruktivna opasnost levice” (*Popolo d’Italia*, 9. mart 1919). Militantna želja da se ukinu tradicionalne političke strukture jasno je izražena terminom “antipartija” kojim se ne aludira samo na stranački oblik organizovanja političke volje nego na celokupan građanski parlamentarni sistem. Zato u nužnosti da se političko delovanje formuliše kao pokret i antipartija leži još jedan krajnji cilj: zadobiti “autentičnije” polje politike, van buržoaskih formi organizovanja, artikulišući postojeće socijalno nezadovoljstvo i krizu u smeru tzv. “trećeg puta”: *ni kapitalizam ni socijalizam*.

I zaista 23. marta na trgu San Sepolkro u Milanu u prostorijama koje je ustupio predsednik Saveza industrijalaca (inače finansijer Musolinijevog lista *Popolo d’Italia*) osnovana je nova organizacija najavljujući totalno prevrednovanje i revolucionisanje političkog života. Skup je okupio osim ratnih boraca mnoge sindikaliste, radikalne socijaliste, republikance, futuriste, avangardne umetnike i anarhiste. Pa tako futurista Marineti pred okupljenima drži govor protiv monarhije, papstva i parlamenta zahtevajući slobodnije i modernije oblike vlasti. Program sa San Sepolkra, prva ideološka formulacija Musolinijevih ideja, objavljen je na stranicama lista *Popolo d’Italia* odmah dan nakon osnivanja Borbenih saveza⁴⁹. Ono što je potrebno uočiti u tom programskom tekstu jeste ocrtavanje heterogenog subjekta-adresata kome se Musolinijeva ideologija obraća, ili bolje rečeno kojeg tek konstituiše kao ideološki subjekt. Prvo, on se obraća poginulim vojnicima u ratu, potom svim borcima i “sinovima Italije” koji su stali u odbranu otadžbine. Za njega su oni “najbolja Italija”, ona koja je htela, izvojevala i dobila rat, i iz koje treba da nastane nova upravljачka klasa. Diskurs koji se time širi već je otvoreno otadžbinsko-nacionalistički ne krijući teritorijalne pretenzije i ode samom ratu⁵⁰. U istom programu iznose se zatim i anti-imperijalistički stavovi

⁴⁹ Izvor: https://it.wikisource.org/wiki/Programma_di_San_Sepolkro,_pubblicato_su_%22Il_Popolo_d’Italia%22_del_24_marzo_1919

⁵⁰ “Možemo sa potpunom izvesnošću izjaviti da je danas Otadžbina veća: [...] ne samo

i osuda čak i eventualnog italijanskog imperijalizma koji bi išao na štetu drugih naroda. Tim povodom Mussolini uvodi pojam “proleterske nacije”⁵¹ i upozorava da bi Društvo naroda moglo biti podvala “bogatih nacija protiv proleterskih nacija”. Naposljetku apeluje se na socijalističku levicu, odnosno na “kolege” iz Socijalističke partije koji su žigosani kao “neutralisti”, a to su svi oni koji su bili protiv ulaska Italije u svetski rat i masovni pokolj. Zapravo, krajnji adresat Mussolinijevog programa jeste proletarijat. Pritom se ciljevi ne kriju: “Želimo da budemo aktivna manjina, želimo da odvojimo zvaničnu Socijalističku partiju od proletarijata, ali ako buržoazija misli da će u nama naći gromobrane, vara se”⁵². Odvojiti partiju od proletarijata jeste dakle politički zahvat sa namerom da se levim snagama oduzme društvena baza kako bi se zadobio pristanak radnih masa, tradicionalnih glasača socijalističke partije. Ovaj mehanizam shvatiće Gramši i pisati o tome: fašizam je preventivna revolucija vladajućih vlasničkih klasa koje u strahu od proleterske revolucije zahtevaju “obnovu” i “izgradnju”. U ranim 20-tim godinama Gramši će u fašizmu videti prvenstveno organski izraz sitne buržoazije koja, kako bi se zaštitila i održala u situaciji velikih ekonomskih promena, u savezu sa agrarnim posjednicima i finansijskim kapitalom bira vanparlamentarni put⁵³ zaobilazeći institucije buržoaske države i militarizujući

zato što se proteže do Dalmacije [...] veća je zato jer se mi osećamo većim, jer imamo iskustvo tog rata, jer smo hteli rat, nije nam nametnut pa smo mogli i da ga izbegnemo. Ako smo izabrali ovaj put to je znak da su u našoj istoriji, našoj krvi, prisutni elementi i fermenti te veličine, jer ako tako ne bi bilo danas bismo bili poslednji narod na svetu” (*Ibid.*)

⁵¹ Što se tiče koncepta “proleterske nacije” pionirski potez u tom smeru čini italijanski nacionalista Enriko Koradini čiji govor u Firenci 1910. može da se uzme za čist primer ideološkog pretvaranja klasnog antagonista u neprijatelja oličenog u nekoj drugoj naciji. Ideja proleterske nacije na taj način koristi pseudoklasni i antagonistički diskurs da bi legitimisala imperijalističke ciljeve vladajuće klase i na kraju različite narode dovela u ratni sukob. Proletarizacija nacije je sredstvo u održavanju vladajućih odnosa moći i eksploatacije, gde se solidarnost sa sopstvenom nacijom-žrtvom identifikuje odmah sa neophodnim pristajanjem uz vladajuću klasu: “Godinama je socijalizam, naš učitelj i naš suparnik, propovedao italijanskim radnicima da je u njihovom interesu da budu solidarni sa radnicima u Kočinkini i Paragvaju i da prekinu svaku solidarnost sa svojim gazdama i italijanskom nacijom. Treba utuviti u mozak radnika da je njihov najveći interes da budu stalno solidarni sa svojim gazdama a pre svega sa svojom nacijom, a da solidarnost sa drugovima u Paragvaju i Končinkini pošalju dođavola.” (izvor: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/corradini.1910.html>).

⁵² Izvor: https://it.wikisource.org/wiki/Programma_di_San_Sepolcro,_pubblicato_su_%22Il_Popolo_d'Italia%22_del_24_marzo_1919

⁵³ U vezi sa tim je i lucidno Gramšijevu zapažanje da ukidanje parlamenta nije i ukidanje parlamentarizma. Pa tako i abolicija parlamenta u fašizmu na kraju vodi jednom drugačijem parlamentarizmu, “crnom parlamentarizmu” koji u stvari samo na brutalan način iznosi na videlo istinu starog građanskog parlamentarizma, a to je gubitak njegovih funkcija demokratske kontrole, premeštanje centara moći izvan parlamenta i njegova faktička uzaludnost.

se (nasilničke terorističke akcije, skvadrizam i sl.): “Sitna buržoazija, čak i u ovom svom poslednjem političkom otelotvorenju fašizma definitivno se pokazala u svojoj pravoj prirodi sluškinje kapitalizma i zemljoposedištva, agent kontrarevolucije”⁵⁴. Na neki način i sama logika “ni levo ni desno” kao i ideologija “nove sinteze” i “trećeg puta”, s one strane i kapitalizma i socijalizma, koju će usvojiti fašistički pokret odgovara dvostrukom strahu i nepoverenju sitne buržoazije kako prema krupnom kapitalu tako i prema proletarijatu. Kasnije u *Zatvorskim sveskama* fašizam za Gramšija neće biti samo italijanski fenomen koji svoje korene ima u nedovršenosti nacionalnog ujedinjenja i Rizordimenta (još jedna pasivna revolucija), nego i međunarodna istorijska faza, reakcija na organsku krizu kapitalizma u prelasku na masovno industrijsko društvo i novi način proizvodnje (amerikanizam i fordizam) koji zahteva novo prestrojavanje vladajućih slojeva tako da se stari odnosi moći i socijalna hijerarhija ne poremete. Fašistički korporativizam sa svojom idejom “klasne kolaboracije” umesto klasne borbe bio je upravo ona ekonomska “inovacija” koja je samo ojačala postojeće monopole. U svemu tome entitet “nacija” koji se uzima kao vrednost po sebi igra presudnu ulogu u homogenizaciji političkog polja i brisanja društvenog antagonizma: “Mi objavljujemo rat socijalizmu, ne zato što je socijalistički, nego zato što je suprotan naciji [...] zvanična italijanska socijalistička partija je bila izrazito reakcionarna, apsolutno konzervativna, i da je njena teza trijumfovala danas za nas ne bi bilo mogućnosti života u svetu”⁵⁵. Mnogi fašistički aktivisti sa druge strane neće kriti svoje oduševljenje likom Lenjina i njegovom političkom rešenošću da se razračuna sa buržoaskom državom (naglasak je doduše uvek na buržoaziji, a manje na kapitalizmu) te će se i sam Musolini nazivati “Lenjinom sa druge obale”. Međutim prenošenje “sovjetskog iskustva” i boljševičko rešenje za fašiste će biti upravo ono što valja izbeći po svaku cenu, jer je – kako čitamo gore - u suprotnosti sa duhom italijanske nacije. Rani fašizam dakle pokušava da se nametne kao autentično italijanska revolucija, izvorna avangarda koja će na talasu ratnih iskustava sa istom borbenošću obnoviti naciju i iznutra. Ne iznenađuje onda da je poslednja reč u Musolinijevom sanselpokrističkom programu upravo “avangarda”: “Mi nismo statični, dinamični smo i želimo da zauzemo naše mesto koje uvek mora biti avangardno”.

Osim borbeno avangardnog duha fašističke vođe tog doba veličaju relativizam i antidogmatizam: “Mi ne verujemo u dogmatske programe, u onu vrstu čvrstih okvira koji bi trebalo da sadrže i žrtvuju promenljivu, nijansiranu i složenu stvarnost [...] Dopuštamo sebi taj luksuz da budemo aristokrate i demokrate, konzervativci i naprednjaci, reakcionari i revolucionari, legalisti i ilegalisti, u zavisnosti od okolnosti vremena mesta i okruženja, u jednoj reči ‘istorije’ u kojoj

⁵⁴ Antonio Gramsci, „Il popolo delle scimmie“ (izvor: <http://www.marxpedia.org/biblioteca/scritti-sul-fascismo/il-popolo-delle-scimmie>)

⁵⁵ Izvor: https://it.wikisource.org/wiki/Programma_di_San_Sepolcro_publicato_su_%22Il_Popolo_d'Italia%22_del_24_marzo_1919

smo prinuđeni da živimo i delujemo”⁵⁶. Neka vrsta *catch-all* inkluzivnosti kojoj naginje logika pozicioniranja “ni-ni”, “ni levo ni desno”, ne može se tumačiti samo kao oportunistam. Biti “i reakcionar i revolucionar” je ono što Umberto Eko u svom tekstu o Ur-fašizmu naziva totalitarizam *fuzzy*, neka vrsta otvorene kontradiktorne kombinatorike različitih ideoloških elemenata u zatvoreni sistem; tom sistemu možemo dodavati ili oduzimati pojedinačne elemente, a da on ipak u celini ostane fašizam. Tako fašizmu možemo oduzeti imperijalizam, ili mu dodati antikapitalizam, no on i dalje ostaje neka forma fašizma. U tom specifičnom sinkretizmu zajedno mogu opstajati i tradicionalizam i modernizam, tehnološki racionalizam i misticizam, nacionalizam i kult Rima, crkva i laicizam, monarhija i republika, kapitalizam i socijalizam, zaštita privatne svojine i prava radnika itd. U svakom slučaju čitav fašistički sinkretizam mogao bi se označiti idejom “nove sinteze”. Na koji način je ta sinteza u stvari iluzorno prevladavanje postojećeg, dakle sinteza koja se ne oslanja na antagonizam nego ga pacifikuje, neutralizira upravo kombinatorikom sa raznim opozitnim elementima, zanimljivo je teorijsko pitanje koje ćemo ostaviti po strani. Bilo bi pogrešno videti u fašizmu izraz puke konfuzije ili čak iracionalizma, kako se često misli i na šta nije imun ni pomenuti Ekov tekst. Ispod površine sinkretizma otkriva se zapravo dinamička logika vladajuće klase koja reaguje na krizu sopstvenog hegemonog legitimiteta u istorijskoj fazi prelaska na novi tip proizvodnje.

Nakon programa sa San Sepolkra juna meseca iste godine na stranicama *Popolo d'Italia* izlazi i Manifest nove fašističke organizacije koji u nekoliko crta artikuliše programske ciljeve. Manifest je najavljen kao “revolucionaran, antidogmatski i antidemagoški”, “snažno inovativan”. U osnovi njime se nastavlja ideologija “trećeg puta” kombinujući nacionalističke, socijalističke i republikansko-laičke elemente. Pa se tako zahteva opšte pravo glasa i puno pravo za žene da biraju i da budu birane, ukidanje Senata kao prevaziđene institucije, zatim donošenje zakona koji uvodi osmočasovni radni dan, uvođenje minimalne nadnice, participacija radnika u upravljanju fabrikama, obaveza zemljoposjednika da obrađuju zemlju, u protivnom zemlja bi se predala seljačkim zadrugama, snažno oporezivanje kapitala koje ima oblik “parcijalne eksproprijacije” svih bogatstava, zaplena 85% ratnog profita itd.⁵⁷. Međutim, šta je problem sa

⁵⁶ Benito Mussolini, *Dopo due anni*, u *Il Popolo d'Italia*, 23 mart 1921. Nešto slično u “filozofski” artikulisanijem obliku Musolini će izreći na stranicama istog lista u tekstu naslovljenom “Relativizam i fašizam”: “Ako se pod relativizmom mora razumeti prezir prema čvrstim kategorijama, prema ljudima koji se smatraju za nosioce besmrtnih istine [...] ništa nije više relativističko od mentaliteta i delovanja fašista ... [m]i, koji smo imali hrabrost da razbijemo sve tradicionalne političke kategorije i da se s vremena na vreme izjašnjavamo kao aristokrate i demokrate, kao revolucionari i reakcionari, proleter i antiproleter, pacifisti i antipacifisti, mi smo zaista pravi pravcati relativisti” (Navedeno prema: Paolo Buchignani, *La rivoluzione in camicia nera*, Mondadori, Milano, 2006, str. 20).

⁵⁷ Izvor: https://it.wikisource.org/wiki/Pagina:Fasci_di_combattimento.jpg

ovim zahtevima i da li je skandalozno složiti se sa njima? Problem ne leži u pojedinačnim zahtevima koliko u samom okviru u kojem se smeštaju singularni ciljevi, odnosno u karakteru, možemo reći, glavnog označitelja koji struktuirao ideološko polje svih zahteva. Taj označitelj može biti nacija odnosno otadžbina uzdignuta na nivo nečeg svetog, kao hipostazirani esencijalistički entitet koji neutrališe društvene sukobe i nejednakosti. Ovo centriranje nacije najbolje mogu ilustrovati reči Marinetija koji u svom tekstu iz 1919. pod naslovom *S one strane komunizma* piše: “otadžbina je vrhovni produžetak pojedinca, ili bolje rečeno, najveći pojedinac sposoban dugo da živi, da upravlja i vlada i brani sve delove svoga tela”⁵⁸. Da je smisao ovog “nacionalnog organizma” u stvari neutralizacija društvene konfliktualnosti i klasne borbe vidi se odmah iz reči koji slede: “lažna je podela na proletarijat i buržoaziju. Ne postoji buržoazija koja je sva trula i na samrti, niti proletarijat koji je sav zdrav i snažan. Postoje siromašni i bogati; siromašni zbog nesreće, bolesti, nesposobnosti, poštenja; bogataši zbog prevare, lukavstva, škrtosti, veštine; eksploatisani i eksploatatori; glupi i bogati, pretvorni i iskreni, takozvani bogati buržujci koji rade više od radnika; radnici koji rade što je manje moguće; spori i brzi, pobeđnički i pobeđeni. Besmisleno je nazivati trulom i samrtničkom buržoazijom onu izvanrednu masu mladih pametnih i vrednih sitnosopstvenika: studenti, nameštenici, poljoprivrednici, trgovci, industrijalci, inženjeri, notari, advokati itd”. Ovaj futuristički tekst dobro izražava rano fašističku ideju da se odlučno “raskine sa svim ideologijama” kao i da širi slojevi gradske i seoske buržoazije dobiju svoj politički izraz.

Musolinijev fašizam se dakle svojim prvim programskim smernicama profilise kao superiorni treći put koji stoji iznad postojeće polarizacije na konzervativce i socijaliste, homogenizujući političko polje u jednom novom “mi”, militantnom i borbenom; klasna borba se zamenjuje idejom rata, odnosno revolucija se percipira kao rat na unutrašnjem planu. Taj prvi program fašisti su uzimali ne toliko kao koherentnu ideološku celinu koliko kao pragmatični plan za akciju, platformu na kojoj se mogu mobilisati mnoge društvene snage. Ali ipak u tom kratkom periodu između 1919-1920. kada je pokret bio zaista nevažan i brojčano minoran “socijalna” komponenta programa ipak je odnosila blagu prevagu u odnosu na “nacionalnu” komponentu. Pritom je vrlo zanimljiv, i danas potisnut podatak, da je Komunistička partija Italije 1936. objavila jedan proglas pod naslovom *Za spas Italije i pomirenje italijanskog naroda*⁵⁹ u kojem se obraća “braći u crnim košuljama” polazeći od toga da fašistički program iz 1919. nije ostvaren. Stoga se poručuje: “Fašisti stare garde! Mladi fašisti! Mi komunisti prisvajamo fašistički program iz 1919. kao program mira, slobode, odbrane interesa radnika i kažemo vam: borimo se zajedno za ostvarenje tog programa”.

⁵⁸ Filippo Tommaso Marinetti, *Al di là del comunismo* (izvor:http://italpag.altervista.org/5_futurismo/futurismo16.htm)

⁵⁹ Dokument je objavljen u osmom broju lista “Stato operaio” (Radnička država) avgusta 1936.

Ne bez jasne propagandističke note čime se pokušava zadobiti hegemonija u bazi⁶⁰ i pridobiti nazad radnike koji su pristali uz fašizam, ovaj apel nastoji da ubaci jabuku razdora među same fašiste tvrđnjom da su same njihove izvorne ideje izigrane. Naravno, pritom se prećutkuje da "izvorne ideje" nisu bile samo one sa kojima bi se složio svaki komunista tog doba. Zato se glavni neprijatelj prepoznaje u kapitalizmu (pritom opet prećutkujući veze između kapitalizma i fašizma) a poneki stavovi mogu i da iznenade: "Fašistički radniče, mi ti pružamo ruku jer sa tobom želimo izgraditi Italiju Rada. Vreme je da uzmemo batinu protiv kapitalista [...] mi ne želimo više da obaramo fašizam". Bez obzira što je "izvorni" program naglasak stavljao na socijalno emancipatorske ciljeve (na šta komunisti u svom proglassu i skreću pažnju), a koji i danas zvuče kao da dolaze sa druge strane, ne treba zaboraviti da se isti taj program završava tipično fašističkim gestom konzervativne dijalektike i praznog sinkretizma, odnosno idejom da je potrebno uspostaviti sintezu između nacionalnog i klasnog: "Milioni radnika koji će se vratiti brazdama na poljima, nakon što su bili u brazdama šančeva, ostvariće sintezu antiteze: klase i nacije"⁶¹.

Međutim sve to nije ometalo fašiste da odmah po osvajanju vlasti započnu ekonomsku politiku u duhu liberalizma. Ne treba zaboraviti da u tim godinama i budući britanski premijer Winston Čerčil ne skriva svoje oduševljenje Musolinijem i naziva ga najvećim zakonodavcem među živima priznajući da "kad bih bio Italijan ponosno bih obukao crnu košulju. Potpuno sam za fašizam u Italiji"⁶². U ranim 20tim godinama, tačnije u prve 4 godine fašističke vlade, pospešivala se preduzetnička konkurencija, smanjivani su porezi na dobit, ukinut je porez na imovinu, javna potrošnja pada sa 35% na 15% BDP-a, a što se privatizacija tiče privatizovana je čak i državna kovnica novca. I sam Musolini u svom prvom govoru kao poslanik 1921. izjavljuje bez rezervi: "Država je kao džin Brijarej koji ima sto ruku. Ja mislim da treba amputirati 95, odnosno treba svesti državu na njen čisto pravni i politički izraz. Nek nam država da policiju koja bi čuvala čestite ljude od hulja, dobro organizovano pravosuđe, vojsku spremnu na sve eventualnosti spoljne politike usaglašene sa nacionalnim interesima. Sve ostalo, a ne isključujem ni srednju školu, treba da pripadne privatnoj aktivnosti

⁶⁰ I Palmiro Toljati, vođa Komunističke partije Italije, u jednom svom članku iz 1928. tvrdiće da se termin baza, tačnije društvena baza, ne odnosi samo na one društvene kategorije odakle se regrutuju pristalice neke političke snage. Iako je regrutna ili masovna baza fašizma u početku bila gradska i seoska sitna buržoazija fašistički pokret se ne može definisati kao pokret sitne buržoazije. Društvenu bazu čine i one društvene kategorije koje upravljaju i dominiraju nekim pokretom, odnosno oni čijim ciljevima taj pokret najviše odgovara. U slučaju fašizma to su industrijalci, banke i veleposednici. Upor. *A propos du fascisme*, u "L'Internationale Communiste", 1. avgust 1928.

⁶¹ Izvor: https://it.wikipedia.org/wiki/Sansepolcristo#/media/File:Fasci_di_combattimento.jpg

⁶² Frank Joseph, *Mussolini's war*, Helion & Company, 2010, str. 204

pojedinka.”⁶³ Tome se mogu dodati i sledeće njegove reči iz 1923: “Fašistička vlada će dozvoliti punu slobodu privatnog preduzetništva i napustiće svaku intervenciju u privatnu ekonomiju”⁶⁴. Promenu u ekonomskoj politici Italija sprovodi od druge polovine 20tih godina, kada kulminira i antiradnička politika (1927. donosi se Povelja rada, a 1930. uvodi se “delikt protiv javne ekonomije” čime se zabranjuju štrajkovi i sindikalno organizovanje, izuzev onog koji je na korporativnoj osnovi). Kako tvrdi Palmiro Toljati u svojim moskovskim predavanjima iz 1935. godine, fašizam nije nastao kao totalitaran, takav je postao, a postao je po njegovom tumačenju totalitaran kada su odlučujući slojevi buržoazije postigli maksimalni stepen ekonomske i političke ujedinjenosti i kada je prevagnuo finansijski kapital⁶⁵. Fašistička doktrina će na kraju najkompletniji izraz naći u korporativizmu koji po rečima sopstvenih kreatora treba da prevlada i kapitalističku i socijalističku državu, uzimajući i od jedne i od druge – reč je opet o novoj sintezi⁶⁶. Koliko je na kraju fašistički korporativizam išao na ruku krupnog kapitala najbolje pokazuje slučaj italijanske autoindustrije Fiat, u privatnom vlasništvu porodice Anjeli, koja je tokom čitavog posleratnog perioda ostala jedan od nosećih stubova italijanskog kapitalizma. U fašističkom periodu, Fiat se širi i otvara dva nova postrojenja u Torinu, Lingoto i Mirafjori, koja i danas predstavljaju simbole italijanskog fordizma. Otvaranje prve montažne trake u Italiji 1922. (iste godine kada “revolucija crnokošuljaša” maršira na Rim) biva pozdravljeno usklikima “Živeo Musolini”, a sam prvi čovek Fiat-a Đovani Anjeli dočekaće Musolinija u crnoj košulji. Prilikom jedne njegove druge posete održaće govor u kojem će podsetiti na “zlokobne dane” (aluzija je naravno na masovna zauzimanja fabrika i uvođenje radničkih saveta) koji su prošlost, jer se “pojavio Musolini, oslobodilac i obnovitelj, i Italija koja nije mogla da umre bila je cela uz njega”⁶⁷. Industrijski kapital znao je kako da vrati dug državi i fašizmu.

⁶³ Izvor: <http://www.dittatori.it/discorso21giugno1921.htm>

⁶⁴ Carl T. Schmidt, *The corporate state in action; Italy under fascism*, Oxford University Press, 1939. str. 115. Ovi stavovi su naravno totalno opozitni onome što će biti Musolinijeva doktrina fašizma 30tih godina, izrazito antiliberalna, antiindividualistička i statolatrijska. Upor. Benito Mussolini, *La dottrina del fascismo*, Treves, Treccani, Tumminelli, Milano-Roma 1932

⁶⁵ Palmiro Togliatti, *Corso sugli avversari. Le lezioni su fascismo*, Einaudi, 2010, str. 32.

⁶⁶ Musolinijev govor pred Nacionalnim većem korporacija 14. novembra 1933. (Izvor: <http://www.polyarchy.org/basta/documenti/mussolini.1933.html>)

⁶⁷ Vladimiro Giacché, *Cent'anni di improntitudine. Ascesa e caduta della FIAT* (Izvor: http://www.proteo.rdbcbuc.it/article.php3?id_article=206)

2. Fašistoidnost postideološke antipolitike: "ninizam" na primeru italijanskog Pokreta 5 Zvezda

Nakon analize istorijskog fašizma, gde smo pokušali da skrenemo pažnju na njegove najranije forme vezane za Italiju u godinama odmah posle Prvog svetskog rata, upustićemo se sada u one relativno nove, savremene i aktuelne pojave koje nas stavljaju pred sledeća pitanja: na koji način logika, koju sa Rolan Bartom možemo nazvati "ninizam", dakle "ni levo ni desno", "ni ovo ni ono nego nešto drugo ili treće", preživljava i u nekim novonastalim političkim formacijama i pojavama? I da li takve pojave mogu da se okarakterišu kao tendencijski fašističke ili fašistoidne, premda ne smeju da se redukuju na istorijske forme samog fašizma? Naravno, da bismo odgovorili na ova pitanja moramo da izvedemo analogiju između "starih" i "novih formi" poštujući ipak njihove različite kontekste i istorijske određenosti. Savremena situacija nas svakako postavlja pred nove nedoumice i poteškoće. Jedna od tih poteškoća leži u samoj mogućnosti da u našem istorijskom trenutku uočimo drugačije i nove fašistoidne prakse, i tamo gde ih možda i ne očekujemo, tako da to ne bude obično prepoznavanje "već viđenog" upadajući u priču o "povratku starih snaga" i tome slično. Trebalo bi možda početi od generalizacije samog stanja u kojem se danas nalaze antikapitalističke prakse.

Fragmentarnost različitih borbi, koje nemaju nužno eksplicitan predznak antikapitalističke, ali predstavljaju pokušaje otpora kapitalističkoj agresiji na društvo, i partikalurni zahtevi za koje se te instance otpora zalažu stvaraju heterogeni lanac koji je teško ujediniti u jedinstveni politički front. Već je opšte mesto da danas postmoderna, postemancipativna fragmentacija i partikularizacija različitih socijalnih aktivizama, sa jedne strane, dovodi do razmnožavanja heterogenih instanci borbe, dok sa druge razmekšava i slabi univerzalni horizont solidarnosti na kojem bi se te instance pojavile udružene. Pitanje artikulacije tog heterogenog ulančavanja različitih tačaka otpora je globalno pitanje, ali pojedine zemlje poput Italije u tom smislu predstavljaju teren na kojem određeni fenomeni kao da se profilišu brže i jasnije. U zadnjih nekoliko godina italijansko društvo je upoznalo mnoge pokrete koji su ustali protiv logike kapitala i privatizacije zajedničkih dobara. Na prvom mestu to je autonomni pokret NO-Tav⁶⁸ koji već više od deceniju u alpskoj dolini Val di Suza na granici sa Francuskom sprečava izgradnju brze pruge Torino-Lion - ogromna investicija koja osim što predstavlja prostor za velike profite i korupciju na štetu okoline (područje Alpa) i ljudskih života, pokušava da realizuje nepotreban skup projekat uspostavljanja brze vozne linije, za koju ionako običan svet neće imati novaca da koristi (ali *chi se ne frega*, rekli bi cinici). Zatim na delu je bio i uspešan pokret protiv privatizacije javnih vodovoda koji je 2011. izneo veliku pobjedu na referendumu (95% protiv);

68 Tav je skraćenica od "Voz velike brzine".

aktivni su bili studentski protesti protiv univerzitetske reforme ministarke Delmini, potom različiti pokreti koji su poput Teatra Valle zauzeli javne prostore namenjene privatizaciji itd. Međutim, od svih ovih raznih punktova otpora No-Tav i pokret protiv privatizacije vodosnabdevanja mogu se uzeti kao paradigma - prvi kao paradigma istrajne lokalne borbe, a drugi kao paradigma uspešnog građanskog mobilisanja na antikapitalističkoj platformi. Ali ono što nijedna politička snaga u Italiji nije uspeła da izvede jeste da ujedini ove različite borbe u jedan jedinstven društveni antikapitalistički program. Upravo u tom svetlu treba posmatrati fenomen Pokreta 5 zvezda (*Movimento 5 Stelle*) na čelu sa italijanskim komičarem Bepe Grilom koji je za samo nekoliko godina izveo pravi zemljotres mobilišući raznovrsne antisistemske potencijale, stvorivši pokret i na kraju ušavši u parlament kao treća politička snaga po broju poslanika. Međutim Grilov politički uspeh je istovremeno i neuspeh realnih antikapitalističkih alternativa, zato što se njegov pokret bez obzira na emancipativnost pojedinačnih ciljeva po svom duhu delovanja otkriva kao izrazito konzervativan i prokapitalistički.

Samo ime pokreta ("pet zvezda") aludira na pet ključnih dobara od opšteg interesa u čiju zaštitu treba ustati (voda, okolina, prevoz, društveni razvoj, energija). Međutim, na koji način ovaj novi politički pokret na italijanskoj sceni popunjava upražnjeni i neartikulisani prostor borbe za zajednička dobra? Kratka analiza pokreta pružice nam njegovu strukturu u osnovnim crtama, što će nam pomoći da izvučemo analogije sa onim što se u Italiji dešavalo neposredno posle Prvog svetskog rata. Naravno, nije cilj da u duhu banalnog etiketiranja i jalove polemizacije označimo Pokret Pet zvezda kao fašistički niti da povlačimo jednostavne analogije. Stara forma italijanskog fašizma je ona koju treba posmatrati u kontekstu 20tih godina prošloga veka, međutim iako su konteksti različiti treba videti na koji način i antisistemiški pokret Pet zvezda zauzima isti položaj (ni levo ni desno), igra istu ulogu u "antikapitalističkom" polju (na način da kapitalizmu ostaje veran) te naposletku odgovara istim strukturnim determinacijama koje su stvorile uslove za tradicionalni istorijski fašizam.

U svom osnivačkom aktu, značajno nazvanom Antistatut, Pokret 5 Zvezda se definiše kao "neudruženje" koje sedište ima na internetu odnosno na personalnom sajtu i blogu vođe Bepe Grila. Iako se ne specifikuje šta se to pod "neudruženjem" podrazumeva, u nastavku je Pokret 5 Zvezda definisan kao "platforma i prenosnik suočavanja i savetovanja", dakle, neka vrsta neformalnog susreta i *casual* diskusije po ugledu na internet forume. Zato je za Pokret 5 Zvezda članstvo u pokretu, odnosno u "neudruženju", organizovano prema modelu pravljenja naloga i *log in*-a na bilo koji forum (svako može postati član pokreta kao što svako može učestvovati na forumu). Namera je sledeća: zasnovati političko organizovanje na principu nehijerarhijske mreže, horizontalnog odlučivanja, difuzne participacije, pluralnosti i forumske diskusije, "organizujući i strukturirajući se putem internet mreže kojoj se priznaje centralna uloga u fazi

pristupanja pokretu, savetovanju, većanju, odlučivanju i izboru”⁶⁹. Videli smo da su i prvobitne organizacione forme fašizma šireći raspoloženje avangardnosti i inovativnosti odbijale da se definišu kao partija ili stranka. “Antipartija bi obeležila kraj bandi, klijentele, svakog dvoličnog interesa i svakog sramnog političkog cilja [...] Antipartija, odnosno ideja antipartije, je očigledno rođena sa propašću programskih ideja i partija u ratnom okruženju [...] Danas su potrebni ne partijski ljudi nego ljudi prikladni za front ekonomije i rada. Ne oratori nego stručnjaci”⁷⁰. Sa ovim izjavama objavljenim u Musolinijevom časopisu 1919. danas bi se složili mnogi neoliberali tehnostrate, promoteri kraja ideologija, ali i poneki radikalni avangardisti ili *anti*-establišmentski i *anti*-korupcionaški pokreti. Tako i Pokret 5 zvezda naglašava da nije “partija i nema nameru da to i postane u budućnosti. On želi biti svedok mogućnosti da se realizuje delotvorna i uspešna razmena mišljenja i demokratskog sučeljavanja izvan asocijacijskih i partijskih veza i bez posredovanja upravnih i predstavničkih organizama, priznajući celini korisnika Mreže ulogu u upravljanju i smer koji se obično pripisuje malobrojnima”⁷¹. Međutim ovaj mrežni antioligarhijski demokratizam se prikazuje u drugačijem svetlu ako uzmemo u obzir druge odredbe Antistatuta u kojima se naglašava da je sajt i blog, preko kojeg funkcioniše celokupna participacija unutar pokreta, vlasništvo samog Bepe Grila koji je time nosilac autorskih prava na znak i simbole pokreta. Dakle pompezno najavljeno slobodno “neudruženje” građana na mreži otkriva se kao privatno vlasništvo jednog čoveka koji samim tim ima i pravo autorizacije u slučaju spora ili na primer izbacivanja nekog člana-korisnika. Svako može učestvovati “samo jednim klikom” na mreži kao njen korisnik i učesnik, ali na kraju sve što se nađe na mreži vlasništvo je vlasnika sajta koji je time i vođa “anti-partije”.

Ideja da se bude izvan dihotomije levica-desnica jedno je od ključnih mesta putem kojeg se Pokret 5 Zvezda i njen lider Bepe Grilo predstavljaju: pokret “nije politička stranka niti ima nameru to da postane u budućnosti. Ne ideologije levice i desnice, nego ideje”⁷². Sam Grilo kaže da pokret nije “ni levi ni desni” jer se obraća Italijanima⁷³ kao takvima. Težište je na idealiziranom “poštenom građaninu” kao subjektu eventualne društvene promene. Čitava (a)politička naracija Pokreta Pet zvezda temelji se na prostoj dihotomiji na “nas” i “one”. “Oni” su prepoznati kao korumpirana kasta, kompletna politička elita na vlasti, bankari, multinacionalne kompanije, menadžeri, paraziti i lopovi, a “mi” – pa to je pošten narod i obični građani, žrtve sistema. Ovakva populistička polarizacija

⁶⁹ <http://www.beppegrillo.it/iniziative/movimentocinquestelle/Regolamento-Movimento-5-Stelle.pdf>

⁷⁰ Paolo Buchignani, op. cit., str. 109.

⁷¹ <http://www.beppegrillo.it/iniziative/movimentocinquestelle/Regolamento-Movimento-5-Stelle.pdf>

⁷² <http://www.beppegrillo.it/listeciviche/liste/fabriano/chi-siamo.html>

⁷³ Izvor: http://www.beppegrillo.it/2013/05/il_m5s_non_e_di.html

u stvari nije namerena da ukaže na unutrašnje kontradikcije u društvu, na različite međusobno sukobljene klasne interese, nego projektuje spoljnog neprijatelja, što više neodređenog ("kasta"), nasuprot kojem stoji narod-žrtva. Stoga, kako tvrdi italijanski psihoanalitičar Masimo Rekalkati, ono što pokreće Grila i njegov pokret jeste određen "fantazam čistote": stajati nasuprot čitave korumpirane i klijentilističke partokratije (što samo po sebi jeste ispravna dijagnoza) doživljava se kao biti apsolutno različit, "čistih ruku", spreman na radikalni raskid sa svim prethodećim. Osnovni zadatak je onda izabrati "poštene ljude", neukaljane i drugačije, koji će bez ideoloških tenzija i pristrasnosti vladati Italijom. Koliko je ova naizgled antisistemska i radikalna retorika u stvari srodna dominantno ekspertska-neoliberalno-menadžerskoj naraciji gde društvom treba da upravljaju stručna i školovana lica i neutralni eksperti, jasno je iz same postavke stvari: apeluje se i na stručne kvalifikacije, vanstranačku ekspertizu i slično, a pogotovo na moralni karakter budućih upravljača, sa obaveznim dodatkom da oni budu "van politike". Pošto živimo u brutalno kapitalističkom svetu geslo "van politike" ne znači ništa drugo nego ostati "unutar" dominantnog ekonomskog modela. Na taj način se povika protiv celokupne privilegovane finansijsko-državne kaste pretvara u njenu zamenu "efikasnijim" ili "poštenijim", "običnijim" antipolitičkim izvršiocima radova. Tako se deklarativno antisistemska pokret pokazuje kao opozicija koja učvršćuje i osnažuje sistem. A odrednica "ni levo ni desno" znači neku vrstu antisistemske pozicioniranosti u centru samog sistema. Potrebno je samo proizvesti fiktivnog neprijatelja, a apstraktne mehanizme moći i eksploatacije redukovati i locirati u nekoj spoljašnjoj opskurnoj figuri, koja ovog puta ne mora da ima drugačiju boju kože ili drugog boga kojem se moli.

Ako se pogleda izborni program Pokreta 5 Zvezda iz 2013. videćemo da se on sastoji od *catch-all* kompilacije različitih emancipatorskih i konzervativnih ciljeva. Veliki je naglasak na ambijentalnim pitanjima, uvođenju alternativnih izvora energije, zahteva se politika štedljive i racionalne upotrebe "prirodnih resursa", tzv. *green economy*. U tom duhu garantuje se i zajedničkost mnogih dobara poput vodosnabdevanja i snabdevanja energijom, borba protiv privatizacije prirodnih bogatstava i sl. Zatim traži se svima dostupno i javno školovanje i zdravstvena zaštita, javni prevoz, obezbeđeni minimalni dohodak građana, povećanje penzija. Pritom i par popularnih mera kojima se atakuje na privilegije političke klase (smanjenje poslaničkih plata, ukidanje raznih dopunskih privilegija za političare, sprečavanje gomilanja funkcija i slično) ističu se s namerom da se pokret predstavi kao odlučan i radikalni rez sa "starom politikom". Slično prvom programu i manifestu Musolinijevog fašističkog pokreta, nije suma pojedinačnih emancipatorskih i progresivnih elemenata (kao spisak lepih želja) ono što onda određuje istinsku radikalnost politike. Potrebno je videti koji su tu strukturni označitelji koji određuju ideološke pretpostavke neke političke opcije, a pre svega ideološke okvire njene političke prakse. No za početak dovoljno je videti i neke druge pojedinačne zahteve: na primer, Pokret 5

zvezda zahteva odvajanje više budžetskih sredstava za policiju i vojsku, kontrolu nacionalnih granica i anti-imigrantsku politiku, protivljenje *ius soli* (zapravo protivljenje dobijanju državljanstva za potomke imigranata koji su rođeni na teritoriji Italije⁷⁴). No protivljenje univerzalnom pravu na državljanstvo svih rođenih na teritoriji Italije, bez obzira na etničko ili rasno poreklo, sa druge strane ih ne sprečava da predlože tzv. "digitalno državljanstvo" – besplatan i svima garantovan pristup internetu. Idolatrijski odnos prema internet mediju kao nosiocu demokratije, otvorenosti i pluralizma, kako je već primećeno⁷⁵, graniči se sa gotovo animističkom verom u to da sama participacija na društvenoj mreži na neki način legitimise sve ono što se na njoj odluči (građanin=korisnik mreže). Koliko retorika digitalne "inovacije" može da zanese njene aktere dokazuje i izjava Bepe Grila da sindikate treba ukinuti jer su stara struktura, isto kao i stranke⁷⁶. Cilj je po rečima lidera Pokreta osvojiti stoprocentnu većinu kako bi se ukinule stranke, tako da građani direktno postanu država⁷⁷; sindikati će biti nepotrebni jer će preduzeća pripadati radnicima. Možemo zaključiti da ovaj anarho-utopijski delirijum neposrednosti i direktnog vršenja vlasti, koji za svoj jedini medijum uzima internet mrežu, a za svoju centralnu figuru nepatvorenog i čistog građanina, želi da ukine bilo kakvu posredničku strukturu. Iako je istina da su se posredničke strukture otuđile, kao i sam predstavnički sistem vlasti, delirijum neposrednosti u stvari vodi u a-političku diktaturu "najboljih", ili kako se to predstavlja u moralističkom ključu, "najpoštenijih", ili "najinformisanijih"⁷⁸. Nije daleko od onoga što je tražio futurista-fašista Marineti u citiranom tekstu, a to je najveći mogući broj herojskih građana, dodajući: "Želimo tehničku vladu bez parlamenta, podstaknutu savetom ili podstrekačkim telom mladih"⁷⁹. Herojski kreativni građanin futurizma i poštenu samosvesni, informisani građanin naše ere su dakle dve različite ideološke figure koje se ipak podudaraju u jednome:

⁷⁴ "Državljanstvo za one koji su rođeni u Italiji, ako njihovi roditelji ne poseduju državljanstvo, nema smisla. Ili tačnije nekakav smisao ima: da odvuče Italijane od pravih problema kako bi se pretvorili u navijače" (izvor: http://www.beppegrillo.it/2012/01/la_cittadinanza.html)

⁷⁵ Wu Ming, Appunti diseguali sulla frase «Né destra, né sinistra» <http://www.wumingfoundation.com/giap/?p=6524>

⁷⁶ Izvor: <http://www.polisblog.it/post/46337/movimento-cinque-stelle-beppe-grillo-controllo-i-sindacati-bisogna-eliminarli>

⁷⁷ Izvor: <http://world.time.com/2013/03/07/italys-beppe-grillo-meet-the-rogue-comedian-turned-kingmaker/>

⁷⁸ Na pitanje kako misli da sruši ceo italijanski partijski sistem i šta će da ga zameni Grilo odgovara: "Građani, informisani, poštenu, transparentni građani koji rade svoj posao iz strasti". A na pitanje čemu pripisuje svoj uspeh isto tako odgovara: "Internetu. Internet stvara transparentnost, menja mentalitet, spaja ljude". (Izvor: <http://world.time.com/2013/03/07/italys-beppe-grillo-meet-the-rogue-comedian-turned-kingmaker>)

⁷⁹ Filippo Tomazo Marinetti, *S one strane komunizma* (izvor: http://italpag.altervista.org/5_futurismo/futurismo16.htm)

depolitizacija realnih društvenih snaga koje bi se mogle konstituisati kao subjekt revolucije.

Jedno od osetljivih tačaka na kojima se pokazuje reakcionarna priroda Pokreta 5 Zvezda jeste pitanje imigranata. Zalaganje za kontrolu ulaska imigranata na teritoriju neke države obično je drugo ime za disciplinovanje jeftine radne snage bez ulaska u uzroke njihove primoranosti da rizikuju život kako bi se dokopali evropskog kopna, kao i bez kritike sistema koji od tih ljudi čini robove ili ih primorava na kriminalne radnje i ilegalnost. Tako su mnogi predstavnici Grilovog pokreta zalažu za "kontrolu" granica, zaštitu nacionalne suverenosti, i to ne bez izvesnih rasističkih ili kriptofašističkih ispada. I samo pitanje istorijskog fašizma u Musolinijevom izdanju vrlo često nailazi na ambivalentne iskaze⁸⁰ među članovima Pokreta, a jedna od njihovih poslanica je izjavila kako je fašizam, pre nego što se izrodio (?!), pokazivao smisao za nacionalnu zajednicu, veliko poštovanje za državu i zaštitu porodice⁸¹. Simpatije prema ranom istorijskom fašizmu ne treba stoga uzeti kao izraz subjektivnih sklonosti, nego simptom podudarnosti vrlo sličnih političkih formi u različitim istorijskim kontekstima. Te forme kao što smo videli vole da se deklariraju kao "ni levo ni desno", imaju izraženu autoreferencijalnost i odlikuje ih militantno kontrapozicioniranje "Nas" prema svim ostalima, "Njima". Na pitanju imigranata moguće je videti kako se utopijska *net-democracy* i ideje postideološke digitalne ravnopravnosti spajaju sa ksenofobijom, teritorijalizmom i desničarskim diskursom "bezbednosti". U jednom od Grilovih komentara sa njegovog bloga se kaže: "Šta znači Evropa? Divlje migracije nezaposlenih osoba iz jedne u drugu zemlju? Bez poznavanja jezika, bez mogućnosti da budu primljeni? Svakodnevno primam stotine pisama o Romima, to je vulkan, tempirana bomba, i mora se deaktivirati [...] Čemu služi vlada koja ne garantuje bezbednost svojim građanima? Oni koji plaćaju tu nebezbednost su najslabiji, starci, ko živi na periferiji, u javnim domovima. Granice otadžbine su nekad bile svete, političari su ih desakralizovali".⁸² Pseudo-levičarsko stajanje na stranu najslabijih i marginalizovanih ovde se zgodno upotrebljava u svrhu re-sakralizacije domovine i zaštite "sopstvene" teritorije od invazije drugih. Međutim, još je zanimljiviji fenomen kako anti-imigrantska

⁸⁰ U jednom intervjuu, na pitanje da li je antifašista, Grilo odgovara "To je pitanje koje me se ne dotiče, ovo je ekumenski pokret, ako neko iz Kaze Paund želi da pristupi Pokretu 5 zvezda, i ako ispunjava kriterijume, biće primljen" (izvor: <http://video.repubblica.it/dossier/elezioni-politiche-2013/grillo-ai-fascisti-di-casapound--se-volete-benvenuti-nel-m5s/115884/114288>). Ultradessničarska i profašistička organizacija Kaza Paund postaje "legitimni sagovornik" u tom spektaklu neutralizacije političkog polja gde se ideološki razlozi prividno apstrahuju da bi se istakao nekakav "zdrav razum", poštenje i racionalnost konkretnih mera. Za Grila tako i neofašisti mogu biti prihvatljivi, pod uslovom da se koriste "zdravom građanskom logikom" (?!).

⁸¹ Izvor: <http://www.unita.it/italia/capogruppo-camera-alzata-mano-fascismo-casapound-mussolini-cinquestelle-meeting-eletti-grillo-m5s-1.486668>

⁸² http://www.beppegrillo.it/2007/10/i_confini_scons/index.html

politika može da se po potrebi preobuče u prividno zaštitničke boje. Grilo tako u jednom komentaru zaključuje da se imigranti eksploatišu, da služe kompanijama, mafiji i državi, politički ih zloupotrebljava i leвица i desnica, ali onda poentira: “Da bi primio nekog u tvoju kuću moraš da raspolažeš resursima za to. Moraš mu dati dostojanstven posao, krevet, sprovesti integraciju. U protivnom moraš da se pitaš da li se igraš sa dinamitom i sa budućnošću svoje nacije”⁸³. Poruka je ukratko sledeća: imigranti ne zaslužuju eksploataciju, ali pošto živimo u društvu koje eksploatiše sve, a najviše nas, onda bolje nek se gube iz naše kuće. Ova vrsta ciničnog “rasizma za tuđe dobro” u kojem se zaštitnik nacionalne bezbednosti ne predstavlja kao superioran (kao u starim formama fašizma) nego kao žrtva koja za tuđe dobro, a radi svoje zaštite, odlučuje da se zatvori u svoje granice, odličan je primer savremene varijante rasizma. U svakom slučaju još jedan vešt način da se klasna solidarnost među narodima nikad ne sprovede u delo. Pritom se prećutkuju činjenice koliko u stvari domaći kapitalisti i posednici profitiraju od u nekim slučajevima jezive eksploatacije stranaca, prvenstveno u oblasti poljoprivrede⁸⁴.

Kao činjenica koja može da zaokruži sliku o afinitetu⁸⁵ između desnice klasičnog oblika i “novatorskog” Pokreta 5 zvezda jeste odluka da posle izbora za Evropski parlament Pokret pristupi grupaciji desničarskih, evroskeptičkih i tzv. suverenističkih partija na čijem je čelu britanski političar Najdžel Feridž (Farage). Ova odluka donesena je nakon glasanja članova na blogu. Navodno želja da se Pokret priključi grupaciji Zelenih propala je upravo zbog ovih “ambivalentnih veza” sa evropskom desnicom. To koketiranje sa heterogenim grupama kao što su zeleni, konzervativci pa čak i libertarijanci (poput Alternative za Nemačku) govori o snažnoj ideološkoj konfuziji koja na kraju krajeva otkriva jednostavnu

⁸³ http://www.beppegrillo.it/2011/05/un_clandestino_e_per_sempre/index.html

⁸⁴ Ovaj fenomen poznat kao *caporalato* i dalje je tema o kojoj italijanska javnost nije dovoljno upoznata. Ilegalni prekovremeni fizički naporan - a uz to i mizerno plaćen rad - mnogih stranaca na poljoprivrednim poljima (uglavnom su to plantaže voća na jugu Italije) praćen je često ucenama, oduzimanjem dokumenata, fizičkim nasiljem, zatvaranjem. Ako tome dodamo i veliki procenat žena radnica iz istočne Evrope, najviše iz Rumunije (a ne zaboravimo da je reč o članici EU) koje su i dodatno izložene teroru (npr. seksualno zlostavljanje od strane “gazda”) ova kriminalna aktivnost postaje nečuven primer savremenog ropstva u zemlji osnivačici Evropske Unije. Ovaj fenomen naravno ne zahvata samo strance, iako su oni zbog specifičnog statusa najviše podložni izrabljivanju, te prema novijim istraživanjima sve je više i italijanskih žena koje se nalaze u sličnoj situaciji kao i imigrantkinje. (Izvor: http://inchieste.repubblica.it/it/repubblica/rep-it/2015/05/25/news/caporalato_femminile-114750446/)

⁸⁵ Zanimljivo da je jedan od nekadašnjih lidera jedne od italijanskih fašističkih organizacija (*Italijanski socijalni pokret*) izjavio da prelasci pojedinih ultradesničara, od kojih su neki kasnije postali i poslanici, u Grilov pokret nije izolovan slučaj, nego dobro pripremljena i organizovana strategija infiltracije u redove novog pokreta koji postaje masovan (Izvor: <http://www.atuttadestra.net/index.php/archives/182498>).

formulu: radikalna retorika i autoreferencijalnost + oportunističko podleganje reakcionarnom evroskepticizmu koji se još uvek drži devetnaestovekovnih koncepcija suverenosti.

Mnogi poput kolektiva WU Ming iz Bolonje kao i novinara Đovani Santora tvrde da je funkcija Bepe Grila i njegovog Pokreta 5 Zvezda upravo da simulira nedostajuće alternative. Druge zemlje poput Španije, Grčke, pa i zemlje u našem okruženju, imale su razne pokušaje masovnih protesta protiv mera štednje i neoliberalne ofanzive. U Španiji ti protesti su bili baza iz koje je nastao Podemos, dok je u Grčkoj došlo do formiranja Sirize. S obzirom da Italija, iako u objektivno sličnim ekonomskim problemima, nije imala sličnu masovnu mobilizaciju naroda, zauzimanje trgova i ulične borbe, Bepe Grilo je uspeo da kanališe opšte nezadovoljstvo, istovremeno prisvajajući i predstavljajući se kao zastupnik mnogih lokalnih i partikularnih inicijativa koje smo već pomenuli (No tav, Referendum za vodu). Funkcija Pokreta 5 Zvezda je dakle da neutrališe akumuliranu energiju za promenom u narodu i da je učini bezopasnom tako što će je transformisati u a-političku formu moralne osude pokvarenih i korumpiranih političara i upiranjem prsta u opskurne multinacionalne kompanije koje nam krađu budućnost. Sistemska je potreba da nastane antisistemski pokret koji kako to kažu iz WuMing-a treba da "rukovodi nedostatkom radikalnih pokreta". Prostor je upražnjen, potreba za promenom je snažna, dakle svi uslovi za gramšijevsku "pasivnu revoluciju" su tu: tražiti korenite promene tako da se što manje zaista promeni. Na primeru Pokreta 5 Zvezda pokušali smo da pokažemo da *antiestablišmentski* pokret ne znači i *antikapitalistički* pokret. Uz to postoji opasnost da ovakvi pokreti "odigraju" istu ulogu koju je odigrao i fašistički pokret na početku svog razvoja: mobilizacija masovnog nezadovoljstva u smeru koji je saglasan interesima vladajućih odnosa moći. Zato i ne iznenađuje latentni i lateralni revizionizam fašizma, ali ne fašizma iz 30tih godina, nego ranog fašizma o kojem smo imali priliku da govorimo u prvom delu teksta. Međutim, ovakav revizionizam je samo naličje jedne druge pojave, koju bismo mogli okarakterisati doskočicom "bezvizionizam", odnosno nedostatak pravih i efektivnih alternativa kapitalizmu i slabost društveno-političke imaginacije da artikuliše viziju istinski drugačije budućnosti.

Umesto zaključka

Bilo je istoričara i teoretičara italijanskog fašizma koji su insistirali na tome da se fašizam kao *pokret* i fašizam kao *režim* razgraniče. Bez obzira na interpretaciju koja stoji iza te razlike između pokreta i režima ono što se time u svakom slučaju postiže jeste stavljanje u prvi plan procesa koji se zaista dogodio 20tih godina 20-tog veka u Italiji: fašizam je nastao kao prevratnički

revolucionarno inspirisan pokret, došavši na vlast kombinacijom nasilja i kompromisa sa tradicionalnom političkom klasom koja je smatrala da može da "iskontroliše" fašiste dok liberalno-parlamentarna država ne izađe iz krize, dok se ne podigne na noge i ne zadobije podršku u masama. Ovo je bio stav mnogih istaknutih italijanskih konzervativnih liberala, na početku bliskih fašizmu a potom predvodnika antifašističke struje, poput filozofa Benedeta Kročea koji je fašizam smatrao za prelaznu fazu u restauraciji strogog liberalnog režima. Međutim umesto pacifikacije i legalizacije fašizma, odnosno njegove integracije u postojeći društveni sistem, ono što se zapravo dogodilo vremenom jeste fašizacija čitavog pravnog i političkog sistema kao i njegove upravljačke klase; na kraju fašizam je u roku od samo nekoliko godina uspostavio apsolutnu moć u državi i ideološku dominaciju, ukidajući čak i neprikosnovene liberalne institucije (višepartijski sistem, izbori itd). U svakom slučaju, ovaj prelaz koji je omogućio fašističkom pokretu da od minorne i marginalne grupe militantnih nacionalista i revolucionarnih sindikalista, koji na izborima 1919. nisu čak ni ušli u parlament, za samo par godina potpuno preuzme državu i uspostavi totalitarni režim govori o samom karakteru liberalnog državnog aparata. Fašizam se na neki način pojavio kao državni aparat "u rezervi" čija je misija bila da održi funkcije države i državnu kontrolu u trenutku kada je tradicionalni sistem u krizi izgubio svoju legitimnost. To što je fašizam od pokreta postao totalitarni režim nije dakle nikakvo izopačenje ili negacija koja je liberalno-kapitalističkom sistemu došla izvana kao "moralna bolest", "anomalija" ili "nedostatak pravih vrednosti", nego je negacija imanentna samom tom sistemu. O toj "supstitutivnoj" funkciji fašizma naj slikovitije govore primeri iz perioda 1919-1920 (*Crveno dvogodište*) i generalnih radničkih štrajkova, kada su se fašisti organizovali u dobrovoljačke grupe (tzv. "antiboljševičke lige") kako bi zamenjivali javne službenike na njihovim poslovima za vreme štrajka i na taj način omogućili normalno funkcionisanje javnih službi. Pritom nikako ne treba zaboraviti kontekst u kojem fašizam nastaje i širi se: porazni ishod radničkih preuzimanja fabrika i masovno razočarenje među proletarijatom, velikim delom i zbog politike socijalističke partije koja je izabrala reformističko-kompromisni put, omogućio je kapitalu da krene u ofanzivu. Šansa je prokockana, a nade su ostale neispunjene⁸⁶.

Međutim iako je nastao kao ideologija urbane srednje klase fašizam se ne može tumačiti samo kao izraz straha od proletarizacije ili osiromašenja integrisanih slojeva koji sve teže održavaju svoj status. Isto tako fašizam je našao podršku u novonastajućim slojevima u usponu, obogaćenim zemljoposjednicima koji su iz nepoverenja prema tradicionalnoj klasi zahtevali novi politički izraz i novi status, i naravno nove uslove za oplodavanje kapitala. O tome govori i

⁸⁶ Kako navodi mađarski komunistički teoretičar Rakoši u jednom svom tekstu, Musolini je vrlo brutalno i otvoreno izneo tu istinu svojim suparnicima u lice: "Nista znali da iskoristite revolucionarnu situaciju koja se ne ponavlja u istoriji: onda naučite da snosite posledice!". Upor. M. Rakosi, *Italijanski fašizam*, Leningrad, 1925.

Toljati kada navodi da je posle prvog svetskog rata u Italiji porastao broj malih i srednjih zemljoposjednika. Drugim rečima određeni stratum seljačkog stanovništva se obogatio kupovinom zemlje i želeo je da konsoliduje i eventualno proširi svoje novo bogatstvo. Fašizam se oslanjao i na ovaj sloj seljaštva koji se tako udaljio od eventualnog savezništva sa proletarijatom. Na taj način jedan od primarnih ciljeva fašista bio je da se po svaku cenu spreči samoorganizovanje seljaštva i agrarna revolucija. Pritom treba podsetiti da su upravo ti velikoposednici ulagali velika sredstva i finansijski pomagali skvadrizam kako bi se širio teror, napadale radničke organizacije, sindikati, zadruge i slično. Drugi autori, na primer, upravo u tom svojstvu pronalaze razliku između italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma⁸⁷: prvi se raširio i u gradovima i na selu⁸⁸ tražeći podršku novih slojeva u usponu.

Termin koji ujedinjuje različite interpretacije nastanka fašizma jeste kriza. Čak i oni koji izbegavaju da tu krizu izraze u terminima krize kapitalizma slažu se da je fašizam označio kraj jedne faze u razvoju liberalno-demokratskog društva. Kriznu situaciju odlikuje isto tako klima opšte demobilizacije, masovno nezadovoljstvo praćeno političkim umorom, nedostatkom društvene imaginacije gde sve ideološke perspektive izgledaju iscrpljene. Tu klimu najbolje je izrazio sam Musolini, koji je znao i da je iskoristi: "Političke sile prošloga veka – demokratija, socijalizam, liberalizam, masonerija – su istrošene. Jasan dokaz je da one ne govore više ništa novim generacijama"⁸⁹. Da li smo i danas u sličnoj situaciji? Odnosno koje bi to bile današnje forme "fašizama" koje bi bile u stanju da zaokupe pažnju i mobilizuju "nove generacije"? Drugim rečima, da li i danas postoji opasnost da se "treće rešenje" ili "treći put", politika ni-levo-ni-desno, pojavi kao začetak jedne nove fašistoidne i reakcionarne prakse? Verovatno se to pozicioniranje izvan podele na levicu i desnicu ne bi oblikovalo kao ideologija "nove sinteze"⁹⁰ s obzirom da danas ne postoji više tako jasna opozicija na dva

⁸⁷ Ovo je teza Renca De Felicea, vidi Renzo de Felice, *Fascismo*, Luni Editrice, Milano-Trento, 1998.

⁸⁸ Statistike, koje navodi i Palmiro Toljati u svojim već pomenutim predavanjima o fašizmu, govore da je u Fašističkoj stranci 1921. godine brojčano bilo najviše poljoprivrenih radnika (37 000), zatim radnika u industrijskim centrima (23 000), studenata i nastavnih lica (21 000), službenika (15 000), trgovaca (14 000), zemljoposjednika (18 000), slobodnih profesija poput lekara i advokata (10 000), industrijalaca (4 000) itd. Ali kada saberemo sve grupe koje pripadaju sitnoj ili srednjoj buržoaziji od ukupno 151 000 članova većinu ipak ne čini proletarijat pa ni seljaštvo nego seoska i gradska sitna i srednja buržoazija. Upor. Palmiro Togliati, op.cit., str. 55

⁸⁹ Musolinijev govor od 18. marta 1934.

⁹⁰ Ipak bi trebalo obratiti pažnju na ideološko-teorijske pojave kao što su Četvrta politička teorija koju propagira Aleksandar Dugin, ruski geopolitikolog kojeg često predstavljaju kao kreatora Putinove spoljnje politike. Četvrta politička teorija "prevladava" Modernu i njene glavne ideologije, liberalizam, marksizam i fašizam, tako što predlaže međusobno nadopunjavanje sve tri ideologije i njihovu integraciju u četvrtu ideologiju, spoj prethodne

suprotstavljena bloka, bilo u političkom ili širem geopolitičkom smislu, kao što i istorijska dijalektika više ne deluje u blizini krupnih istorijskih događaja kao što je bila oktobarska revolucija ili veliki rat. Umesto “nove sinteze” pre će biti da se danas nova fašistoidna politika može pojaviti u obliku radikalne nove antiteze. I u tome leži njena podmukla opasnost.

Rastko Močnik u svom tekstu o dve vrste fašistoidnih politika⁹¹ razlikuje romantični kulturni fašizam, kojeg odlikuju nacionalizam pa i rasizam, i realističku tehnokratsku “ne politiku” koja se oblikuje kao vanideološki ekspertski društveni inženjering. Ovome bi možda trebalo dodati i treću vrstu fašistoidne političke prakse koja bi danas lako mogla zadobiti masovnu potporu: nju bismo mogli nazvati antisistemska “ne politika” ili prevratnički antistranački, antipolitičarski i antiestablišmentski entuzijazam. U tom hibridnom obliku javile bi se sve one pojave koje se predstavljaju kao “novo”, nova politika, treći put, “ni levo ni desno”. Takvi mogu biti i pokreti koji su u stanju da preuzmu i apsorbuju mnoge socijalno emancipatorske ciljeve, ali isto tako mogu i da zadobiju oblike starog rasističkog fašizma. U slučaju italijanskog pokreta Bepe Grila videli smo kako se ta pojava definiše kao *eko-friendly* tehnofetišizam sa izraženim senzibilitetom prema ekologiji i *commons*-ima generalno, ali koji se obraća idealizovanom poštenom i nepatvorenom građaninu, glorifikuje nove medije i digitalnu tehnologiju, veruje u ekspertsko rešavanje problema i neutralnost, a demokratiju ne vidi kao aktivno učešće, masovnu participaciju i borbu u realnim konstelacijama nego kao individualnu vidljivost na mreži. I što je najbitnije: ne dovodi u pitanje kapitalizam kao takav. U dobu u kojem staro umire a novo ne uspeva da se rodi (Gramši) slične političke prakse mogle bi da se nametnu kao novo rešenje u staroj strategiji vladajućih da se održi status quo dok depolitizovane mase i dalje ostaju bez efektivne alternative neoliberalnoj ideologiji.

tri. Videli smo koliko ovakvo sinkretičko mišljenje, bez obzira da li je “treći” ili “četvrti” put, u stvari otkriva svoju pravu antidijalektičku, aistorijsku i naposletku konzervativnu prirodu. U praksi ono legitimise fašistoidnu politiku primerenu samo postmodernom dobu i naraciji o kraju velikih naracija.

⁹¹ Vidi: <http://arhiva.portalnovosti.com/2012/12/dvije-vrste-fasistoidnih-politika1/>

Vladimir Vasić

GEOPOLITIKA: OPSENARSTVO NACIONALSOCIJALIZMA

Uvod

Sama impozantnost i obim nasilja Drugog svetskog rata, kojeg su izazvale nacistička Nemačka i fašistička Italija, upućuje na čudovišnu opsesnutost njihovih vođa i zvaničnih ideologa geopolitikom i preuređenjem međunarodnog poretka tadašnjeg sistema država. Nacija i rasa su temeljne kategorije koje su stavljene u fokus promišljanja i praktičnog političkog delovanja nosilaca nacističke ideologije i vlasti u “Trećem Rajhu”, kako na unutrašnjem planu državnog i društvenog uređenja, tako i u strategiji spoljne politike. Međutim, oba pojma recipirana su iz nacionalističkih ideoloških matrica srednjih slojeva (pre svega intelektualaca), koji su želeli da rascepkanu nemačku kneževinu na prelazu iz 18. u 19. vek vide u objedinjenoj i moćnoj nacionalnoj državi, koja bi bila rame uz rame sa liberalno konstituisanim građanskim imperijama – Francuskom, Britanijom, Sjedinjenim Državama i ravna po snazi carevinama poput Rusije, Turske i Austro-Ugarske. Može se reći da je geopolitika jedan od konstitutivnih elemenata političke ideologije nacionalsocijalizma, koja je izvedena iz rasističko-nacionalističkih postulata, i zapravo ona čini svojevrsnu *differentia specifica* prema drugim političkim ideologijama i političkim filozofijama. Nacistički doktrinarni pogledi na državno-pravno uređenje, njihova apologetika klasne podele društva, te filozofsko-kulturološke koncepcije i zasnivačke mitologije naroda, tesno su povezani sa avanturom geopolitike i treba ih sve zajedno sagledati u međusobnom prožimanju i uslovljenosti.

Ako se uzme u obzir opaska koju je dao Aleksandar Dugin, da geopolitika “u savremenom svetu predstavlja ‘kratak priručnik gospodara’, udžbenik vlasti u kome se daje sažetak onoga što treba imati u vidu prilikom donošenja globalnih (sudbonosnih) odluka”⁹², ili još bolje, da je geopolitika “nauka kako vladati”, onda se može reći da je ova disciplina u samim svojim epistemološkim počecima zapravo ideološki izraz vladajućih slojeva u tehnici posezanja za društveno korisnim radom drugih nacija i naroda, te prisvajanju njihovih resursa kao “prirodnim” uslovima egzistencije proširene kapitalističke reprodukcije.

Autor je mišljenja da se nacionalsocijalizam ne može dovoljno razumeti, prepoznati i odrediti bez geopolitike te da je ona utkana u same osnove

⁹² Aleksandar Dugin, *Osnovi geopolitike*, Ekopres, Zrenjanin, 2004, str. 159.

nacističkog mišljenja. S obzirom da se geopolitika uvek vodi u ime nekog političkog entiteta, bilo da su u pitanju države ili njihovi savezi, nacije ili pak trenutni blok veleposedničkih krugova sa međunarodnim domašajem⁹³, posebno treba obratiti pažnju na kategorije “nacije” i “rase” koje u nacizmu igraju sasvim posebnu legitimacijsku ulogu ne samo u konstituisanju spoljne politike, već i u osiguravanju vlasti u državno-pravnom poretku “kod kuće”.

Posebno treba rasvetliti fenomen genocida i s tim u vezi holokausta, koji su u Drugom svetskom ratu direktno podstaknuti originalno oblikovanom doktrinom rasizma i na njoj zasnovanim geopolitičkim fantazmima, za koje nikada nije suviše naglasiti koliko su imali veliki uticaj na “sliku sveta” namenjenu “unutrašnjem prostoru”,⁹⁴ da se poslužimo terminologijom Karla Šmita. Sama ideja čišćenja nacije od Jevreja nije nastala sa nacizmom; zapravo je istorija antisemitizma mnogo duža i seže duboko u srednji vek. Međutim, oblikovanje odnosa prema suverenim državama, opredeljenja za geostrateške saveze i određivanje mesta narodima unutar međunarodnog poretka, koji bi konačno odgovarao misiji Nemačke u “oplemenjivanju čovečanstva” od Jevrejskog uticaja, nikada ranije nisu imali totalni karakter i morbidno racionalizovanje masovnog iskorenjivanja na institucionalnoj ravni.

Ovde ćemo skicirati razliku između fašističke ideologije i nacionalsocijalizma. Iako obe doktrine imaju velikih sličnosti i zajedničkih karakteristika, ipak ne treba zanemarivati i razlike uslovljene pre svega različitim istorijskim kontekstima u kojima su se našle Italija i Nemačka početkom XX veka, ali i raznovrsnim doktrinarnim polazištima koja su se uobličavala na poseban način u jednom ili drugom slučaju, već prema krajnjim namerama nosilaca ovih političkih pokreta. Međutim, kada je u pitanju fašizam italijanskog tipa, rasistička komponenta nije konzistentno i dosledno razvijena⁹⁵ na razini ideološkog sistema kao u nacionalsocijalizmu. Antisemitizam je imao slabu prođu u Italiji, a glavni njegovi protagonisti bili su napuljski raspop Đovani Preciozi (*Giovanni Preziosi*) i Roberto Farinači (*Roberto Farinacci*), vođa fašističkih kaznenih ekspedicija. Oni su 1933. godine krenuli u kampanju protiv Jevreja, zajedno sa Telezijem Interlandijem (*Telesio Interlandi*), urednikom lista *Il Tevere*. Međutim, namere im nisu uspele jer je bio slab odziv Italijana, koji su osuđivali vesti o Hitlerovim antisemitskim čistkama. Štaviše, oko 45 hiljada Jevreja je bilo asimilovano i neki od njih su uživali ugled zbog učešća u Prvom svetskom ratu i u pohodu na Etiopiju, državši čak i visoka mesta u vladi i vojsci. Tek 1936. godine Musolini

⁹³ Kao što je to bio slučaj u srednjem veku sa Rimokatoličkom crkvom i mnogobrojnim aristokratskim dinastijama čija se moć rasprostirala internacionalno.

⁹⁴ Videti o tome: Rajnhart Knot, *Nomos zemlje – promišljanje pojma prostora u Karla Šmita*, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Vol. XXVI, No. 1, Zagreb, 1989.

⁹⁵ Benito Musoliniji je u toku 1926. godine izdao ukaze kojima se naređuje čišćenje zemlje od „ciganskih čergi“ kao velikoj opasnosti po zdravlje i sigurnost italijanske nacije. Time možemo videti koliko ulogu igra ksenofobija u fašizmu, na osnovu koje se on u italijanskom slučaju približava rasizmu.

odlučuje da podrži antisemitizam, a sistematski oblik progona dobija zapravo osnivanjem Republike Salo⁹⁶, kada su glavnu reč u njoj vodili Farinači i Preciozi.

Naravno, italijanske fašističke vođe su se u svojoj retoričkoj galami o zaštiti nacije i njenoj obnovi često pozivali na uklanjanje Jevreja iz unutrašnjeg života, a posebno u slamanju njihove globalne moći oličene u međunarodnim kartelima, bankama, vladama stranih država i u njihovom prisustvu u internacionalnim pravnim institucijama. Međutim, može se reći da su nacija ili čak etnija jezgro fašizma, ali da rase nema onako kako je definiše i postavlja nacizam, na osnovu nekakve kvazi prirodnonaučne teorije i falsifikovane biološke činjeničnosti, niti ona čini temeljni pojam oko koga bi se definisala geopolitička matrica delovanja i unutar-politička legitimacija.

Da bismo skicirali osobenosti nacističke geopolitike i kakvu ona ulogu igra u ovoj ideologiji i konkretnoj vladavini njenih nosilaca krenućemo redom sa elementima koji čine njen temelj.

Nacionalizam kao osnovica

Nacionalsocijalizam i fašizam u svojoj doktrinarnoj konstituciji dele zajedničko jezgro na osnovu kojeg upućuju poziv masama za безусловnu podršku i pronalaze opravdanje za agresivni geopolitički nastup u međunarodnim odnosima - reč je o naciji za koju se uzima da je nesporni identitet (i naroda u celini ali i svakog pojedinca zasebno) i kao takav u ideološkoj samopredstavi čini neupitni temelj društvenog života slavne prošlosti, koja vapi za obnovom u dekadentnoj sadašnjosti. Zapravo nacionalizam čini polazišnu tačku za nastanak ovih totalitarnih doktrina i može se reći, u slučaju nacizma, da je on krajnja posledica nekih postulata kojima obiluje germanski nacionalistički diskurs još od svojih početaka.

Da bi smo poduprli ovu tezu pođimo od samih spisa prvih nemačkih nacionalističkih intelektualaca na prelazu iz 18. u 19. vek. Fridrih Šlajermaher, cenjeni protestantski teolog, rekao je: "Čvrsto verujem u to da je nemačka nacija izabrano oruđe božje i da je Božji narod".⁹⁷ Izdavač Fridrih Pertes saglasivši se, napisao je: "Mi Nemci smo izabrani narod [...] koji reprezentuje čovečanstvo". Fridrih Šlegel čitavih desetak godina pre Francuske Revolucije veli da "u Nemačkoj teče izvor novog vremena". Adam Miler, jedna od perjanica političkog romantizma, deklamuje da "sve što je veliko, temeljno i večno u evropskim institucijama jeste nemačko". Za njim sledi Hajnrih fon Klajst koji tvrdi: "u Nemcima su bogovi više nego igde drugde sačuvali prasluku čovečanstva". Na

⁹⁶ Posle kapitulacije Italije 1943. godine pod naletom savezničkih trupa, nemačka vojska u severnim delovima ove zemlje osniva novu državu pod vladavinom Benita Musolinija.

⁹⁷ Hans Ulrich-Veler, *Nacionalizam*, Svetovi, Novi Sad, 2002, str.85. Svi navodi u ovom pasusu su sa iste stranice.

sličan način je i Fridrih Šiler veličao Nemce kao “najsposobniji narod” koji je u vezi sa “svetskim duhom” i koji po božanskom planu treba da prestigne sve ostale narode. Fridrih Ludvig Jan, utemeljivač gimnastike, govorio je da Nemci trebaju “usrećiti čovečanstvo”, a i Johan Gotlib Fihte, zastupnik subjektivnog idealizma, tvrdio je, doduše u smislu kulturnog nacionalizma, da Nemcima pripada čast da “upravljaju i vladaju svetom”, jer bi inače zavladao “Turci, Crnci, severnoamerička plamena i time učinili kraj sadašnjoj civilizaciji”.

Već na osnovu ovih navoda vidimo kolika je sličnost sa nacističkom političkom retorikom, iako vremenska distanca iznosi gotovo jedan vek. Gledajući sa ljubomorom na prestižne objedinjene nacije - Francusku, Veliku Britaniju i Sjedinjene Države koje su utabale sebi put nesmetanog kapitalističkog razvitka - rani nacionalni nemački intelektualci situiraju dodatni zahtev za konstitucijom liberalno-građanskog društva nasuprot feudalnim privilegijama rascepanih poseda nemačkih državnica XIX veka. Izgradanja nacionalne države tako je viđena i kao jedna vrsta socijalne emancipacije, što je imalo podsticajnu ulogu u omasovljavanju nacionalne ideje.⁹⁸

Ovde treba istaknuti dve temeljne vrednosti ranog nemačkog nacionalizma, koje će u nacizmu uzeti ekstremni oblik:

- 1) duhovna i kulturna superiornost nemačkog naroda;
- 2) iz koje sledi svetska misija kultivisanja drugih naroda kada se jednom dosegne moćna objedinjena nacionalna država.

Odmah ćemo skicirati: na osnovu ovih aksioloških premisa sleduju tri geopolitička cilja koja su obeležila stvaranje jedinstvenog nemačkog carstva i bili potka mnogim ideološkim konstrukcijama aristokratskih, vojničkih i buržoaskih slojeva, koji su bili glavni stožeri vilhemovske imperijalističke politike i zapravo snose najveću odgovornost za izbijanje Prvog svetskog rata, a od kojih je Adolf Hitler recipirao isfrustrirane spoljnopoličke težnje:

1. okupljanje svih Nemaca pod jednu suverenu nacionalnu državu. Na samom početku nacionalnog “buđenja”, dakle još u 19. veku, nametnulo se pitanje granica jednog takvog političkog entiteta koji bi geografskom raširenošću neminovno vodio u sukob sa drugim državama gde živi rasuto stanovništvo germanskog porekla. Jezički princip je postavljen kao ključan kriterijum za objedinjavanje teritorija u Centralnoj Evropi. Frankfurtska nacionalna skupština je 1849. godine, baveći se pitanjem budućih granica, odredila Nemački savez, Istočnu i Zapadnu Prusku, nemački deo Austrije s Češkom i Moravskom bez

⁹⁸ Hans Ulrich-Veler postavlja opravdano pitanje: kako je rani nemački nacionalni pokret oličen u nekoliko hiljada pripadnika srednjih obrazovanih slojeva uspeo da naraste za samo tri decenije u masovan društveni fenomen sa stotinama hiljada pristalica? *Isto*, str. 92- 95.

Galicije, Mađarske i Venecije kao zaokružene nacionalne teritorije. Međutim, već tada se pomalja ideja o “Velikoj Nemačkoj” koja bi obuhvatila Holandiju, Švajcarsku i Dansku.

2. Odbrana od francuskih geopolitičkih pretenzija na Srednju Evropu, a potom i osiguranje od drugih imperijalnih računica u održavanju ravnoteže moći na kontinentu. Tada je udaren temelj šovinističke isključivosti prema geopolitičkom protivniku, a u tom pogledu Ernst Moric Arnt sa svojim izlivima antisemitizma i političke mržnje predstavlja dalekog pretka nacističke retorike⁹⁹. Vidimo da se nezadovoljstvo drugim velikim silama javlja veoma rano, praktično pre pojave Pruske kao moćne vojničke države.

3. Zauzimanje “zasluženog” mesta u međunarodnom poretku, sa kojeg bi bilo moguće kultivisanje drugih naroda, što bi vodilo njihovom imperijalnom porobljavanju. Ovde se zapaža da odbrambeni stav nacionalizma lako prelazi u ekspanzivnu usmerenost na tuđe prostore, koja bi odgovarala pretenzijama liberalne buržoazije za širenjem tržišta i plasiranjem kapitala. Sve je to nacizmu ostavljeno u nasleđe i dobija na intezitetu u mitskoj epopeji o ponižavanju Nemačke posle poraza u Velikom ratu. Neuspeh ekspanzionističke geopolitike zapravo nije otreznio buržoaziju i agense državnih aparata, već su odredbe Versajskog mira tumačene kao bespotrebno kažnjavanje čitave jedne nacije, čime je provociran i pravdan novi “obračun” sa zemljama Atante.

Kako je dalje tekao razvoj nemačkog objedinjavanja oko Pruske i konačno uspostavljanje Nemačkog Carstva, tako je i nacionalizam menjao svoje ideološka stremljenja, naravno u zavisnosti od konkretnih agenasa u klasnoj borbi, kojom je obilovala mlada nemačka država. Vrlo brzo se posle 1871. godine pojavila nova mlada generacija, koja nije bila zadovoljna granicama koje je uspostavio Bizmark. Štaviše, zbog cikličnih kretanja kapitalističke proizvodnje koja izaziva probleme u industrijalizaciji i urbanizaciji, dodatno praćenih pauperizacijom radnih masa i zaoštavanjem klasnih sukobljenosti, nacionalizam se radikalizuje i kao odgovor na iznevereni spokoj građanskog društva nudi ekspanzionizam, ponovno otvaranje pitanja obrazovanja Velike Nemačke i konačno čišćenje nacije od stranaca. Obnovalja se narativ o nemačkoj “superiornosti” u obrazovanju i kulturi, a mesijanski pozivi da se civilizacija germanstva zaštiti od slovenskih, azijskih nasrtaja i anglo-saksonske dekadentnosti dobijaju na sve većoj masovnosti.

Međutim, ovde treba istaći još jedan faktor koji je podstakao radikalizaciju nacionalizma. Pojava doktrine socijal-darvinizma podstakla je naturalizaciju

⁹⁹ Pozivao je Nemce da potamane “francusku gamad”. Kao odgovor na kritike protiv takvog stava umeo je da kaže “Neka je proklet humanizam [...] onaj svetski jevrejski duh”, ili još upečatljivije “Otadžbina Nemaca je tamo gde gnev odbacuje svaku stranu ništariju i gde svaki Francuz neprijatelj se zove” (Hans-Ulrich Veler, *Nacionalizam*, Svetovi, Novi Sad, str. 90-91). Međutim, Arntovim verbalnim izražajima treba dodati i nastupe Karla fon Klauzevica, zatim barona Frajera fon Štajna, Fridriha Šlegela, Jozefa Geresa i mnoge druge nemačke intelektualce toga vremena.

pojma nacije, a sami narodi shvatani su kao živa bića koja su u neprestanoj borbi za opstanak. Samo najobdareniji i najratoborniji biće nagrađeni uspehom u istoriji. To se uklapa u epohu prirodnonaučnog napretka i tehnološkog usavršavanja sredstava za proizvodnju, kao glavnih činilaca opstanka kapitalista u oštroj konkurenciji. Sveopšte iskustvo čoveka u tržišnoj utakmici jeste takvo da suparništvo smatra nečim neizbežnim, čak prirodnim u svakodnevnoj egzistenciji pojedinca, preduzeća, regiona, napokon nacija i država. Ovim možemo napraviti kopču sa rasističkom slikom sveta, shvativši njenu socijalnu i ideološku pozadinu.

Upijanje rasizma

Treba istaći da su upravo nosioci rane nemačke nacionalne ideje bili svesni činjenice da je nacija konstruisani društveni fenomen i da ona ne nosi sa sobom ništa istorijski-tradicionalno utemeljeno, što se može prosto preuzeti u daljem ideološko-političkom oblikovanju, niti bilo šta naturalno važeće za sva vremena. Hajnrih Laube, jedan od vođa “Mlade Nemačke” konstatovao je: “Greši se, kada se pravi nemački patriotizam i težnja za jedinstvenom Nemačkom smeštaju u daleku prošlost [...] to shvatanje i ta težnja su moderne pojave”.¹⁰⁰ A pola stoleća pre njega, 1768. godine Gothold Efraim Lessing jezgrovito je izrekao: “Mi Nemci još nismo nacija”.¹⁰¹

Kao što smo videli u prethodnom odeljku, rani nemački nacionalizam je proklamovao borbu za liberalnu izgradnju građanskog društva, utemeljenog na ustavnim pravima i modernizaciji zaostalih feudalnih oblika vladavine koji su bili rasuti po malim nemačkim državicama. Otuda ne treba da nas začudi ambivalnetni stav nacista prema naciji i okretanju prema pojmu rase, kako bi se načinio otklon od liberalno-demokratskih institucija i kapitalističkog društva za koje se smatralo da su izraz konspirativnog jevrejskog delovanja. Hitlerove izjave su upečatljive: “Nacija je”, ispovedao se Hitler jednom svom prijatelju, “politički izraz demokratije i liberalizma. Moramo se otresti te lažne konstrukcije i na njeno mesto staviti rasno shvatanje koje politički još nije izandalo [...] Znam tačno [...] da u naučnom smislu ne postoji ništa što bi bilo nalik na takvu rasu. Meni je kao političaru potrebno shvatanje koje omogućuje da se unište dosadašnje istorijske osnove, da se na njihovo mesto postavi i intelektualno fundira novi antiistorijski poredak. Sa rasnom koncepcijom nacionalsocijalizam može sprovesti svoju revoluciju”.¹⁰²

Ne zna se sa sigurnošću da li je Adolf Hilter bio upoznat sa rasističkom literaturom Gobinoa i Čemberlena u svojoj mladosti, ali nema sumnje da je

¹⁰⁰ Hans Ulrich-Veler, *Nacionalizam*, Svetovi, Beograd, 2002, str. 92.

¹⁰¹ Isto, str. 92.

¹⁰² Navedeno prema: Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 159.

kao državnik poznao njihova dela. To nije od većeg značaja jer sam Gobino je Nemce isključivao iz sastava “plemenitih rasa”, što se svakako nije dopalo nacistima, ali ovde je od interesa da se osvrnemo na ove preteče rasizma kako bismo shvatili pojmova oblića koja su kasnije postala stožer nacističkog političkog mišljenja i delanja.

Grof Artur de Gobino ostao je upamćem kao konzervativac koji je klasu izjenačio sa rasom i koji je sve plemenite i stvaralačke osobine vezao za posedovanje i koncentraciju arijevske krvi. Plemstvo, građanstvo i narod tako postaju biološki i sudbinski razdvojeni. Može se reći da Gobino vidi moderno doba na kastinski način, ali s jednom invencijom: više nema metafizičkog i duhovnog principa koji bi bio opravdanje klasne podele kao u tradicionalnih društava, već ona postaje biološka prirodno-fizička nužnost. S tim u vezi ide i kulturološki pesimizam o slabljenju arijevske krvi i posledičnom opadanju stvaralačkih moći mnogih naroda i pad u dekadenciju. Jedan vek kasnije će i sami nacisti tvrditi da se bore protiv raspada narodnog duha pod udarom modernog građanskog društva; taj proces se kod njih uvek objašnjavao prihvatanjem kulture i ideologije čija su porekla ne-germanska.

Hjuston Stjuart Čemberlen je u svojoj mladosti bio liberal i osuđivao je apsolutizam kraljeva i despotizam crkve. Svoje neprijateljstvo prema njima izražavao je i kasnije, kada je lansirao svoja rasistička gledišta, a na njegovom primeru možemo videti kako je ovakva doktrina mogla da postane lajtmotiv srednjih slojeva, kojima je i sam pripadao, a koji su bili glavna regrutaciona baza i osnovna masa za podršku nacističkom pokretu. Čemberlen je ponovio Gobinovu tezu da sve zavisi od udela germanske krvi u pripadnicima nacije. Kod njega je nacija polazište, a ne proizvod rase. Tvrdio je da na prestolima Evrope sede samo Germani, tačnije “Tevtonci”, kako je voleo da se izražava. On je otišao i dalje, i svaku svetsku pojavu objašnjavao i tumačio rasnim obeležjem. Nacisti su “apsolutistička” tumačenja rasizma nasledili od njega i može se reći da njihova poimanja predstavljaju krajnje posledice Čemberlenovih gledišta.

Rasizam tako postaje “slika sveta”, kao geštalt i okvir za orijentaciju koji se nudi masama u epohi građanske pustoši kapitalizma. Hijerarhija i klasna podela su opravdani, čak i nužni i poželjni, ali to ne treba da nas brine: “Mi” smo sve u zajednici Jednog, “Mi” smo “rasa”. Ne samo da smo superiorni već sam kolektivitet kojem pripradamo po rođenju nosi u sebi projekciju budućnosti i smisao našeg života, koji su zacrtani još negde na početku stvaranja sveta i vremena. Otuda tolika uloga mitologije, pa i mističizma u nacizmu.¹⁰³ Kao što je to lepo iskristalisao Mirča Elijade u svojim analizama drevnih društava, svaki mit se bavi opisom natprirodnog sveta, arhaičnih ličnosti, divova, pojedinačnih stvari, biljaka, životinja i veličanstvenih događaja koji su se zbili u presveto vreme

¹⁰³ Musolini jasno kaže: „Mi smo stvorili jedan mit; mit je verovanje, plemeniti entuzijazam, nije potrebno da on bude realnost, on je podstrek i nada, vera i hrabrost. Naš mit je nacija, velika nacija, od koje želimo da stvorimo konkretnu realnost“ (Navedeno prema: Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 113).

prošlosti.¹⁰⁴ Mit objašnjava predanjem kako je nešto nastalo, ali kroz oživljavanje prastare geneze svega bivstvujućeg putem rituala i obreda koji tako postaju praktični instrumenti rukovanja ponovnog stvaranja i prisustva arhetipskih bića i energija. Na kraju mitovi moraju biti i proživljeni.

Otuda u nacizmu toliko svečanosti, defilea, masovnog okupljanja, simbola, pesama, imitacije rituala i obreda. Masa konačno dobija izgubljeno jedinstvo sa samom sobom i prirodom.¹⁰⁵ Sveopšte društveno otuđenje izazvano lišavanjem radnika sredstava za proizvodnju i proizvoda svoga rada, dobija rešenje u kolektivnoj ekstazi mitskog zajedništva. Faktum lišenosti od onoga što vladajuće klase poseduju i nedostupnost njihovog životnog iskustva za niže slojeve neutrališe se rasističkim doživljavanjem ostatka sveta kao manje vrednog nego što smo to “Mi”. Rasizam jeste perverzija klasno podeljenog kapitalističkog društva. U nesposobnosti, nemoći i nesvesti¹⁰⁶ da prevaziđe društvenu reprodukciju kapitala, nacizam mora da pruži supstrat, veštačku protezu, kako bi sprečio uvid u prozaičnost svojih motiva i samog pogleda na svet.

Koliko rasizam predstavlja ograničavajući pojmovni okvir u kome nacionalsocijalizam usmerava svoja spoljnopolitička nastojanja vidimo na primeru jednog od “velikih otaca nemačke geopolitike” Karla Hausofera.¹⁰⁷ Njegove koncepcije zapravo nastavljaju ono što je Racel¹⁰⁸ započeo pre njega

¹⁰⁴ Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, Plato, Beograd, 1998.

¹⁰⁵ Erih From njegovom neofrojmovskom socijalnom i humanističkom psihoanalizom dao je dobru analizu egzistencijalnih potreba čoveka u susretu sa sobom i svetom u kome mora živeti.

¹⁰⁶ Kao što je to lepo izrekao Klod Levi-Stros “strukture nisu isto što i vidljivi društveni odnosi”, što ne znači da ne predstavljaju objektivnu stvarnost. Nacizam inače negira da je moguća društvena nauka osim „logike“ koja bi bila izvod rasističke antropologije. Za detaljniji prikaz strukturalnog pristupa marksizmu videti poglavlje „Od vidljivog funcionisanja sistema do njegove unutrašnje, skrivene ‘strukture’“ u: Maurice Godelier, *Marksizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.

¹⁰⁷ Haushofer je bio akademski i politički delatan u promovisanju svojih gledišta. Učestvovao je u savetovanjima diplomatskih misija ne samo Nemačke nego i drugih država.

¹⁰⁸ Fridrih Racel se smatra ocem geopolitike, iako taj termin nije njegov (tvorac je Šveđanin Rudolf Kjelen), on je među prvima proučavao uticaj odnosa naroda i geografskih elemenata na nacionalnu političku organizovanost, koja sa svoje strane sudbinski preodređuje ponašanje u međunarodnom prostoru. Svoj koncept geopolitike utemeljio je na ideji da su države živi organizmi zakovani za tlo i da poseduju prirodnu težnju za širenjem teritorije. Naslućujemo odakle vodi poreklo predstava o vezanosti “krvi” i “tla”. Racel je bio nemački nacionalista i dobrovoljac u ratu 1870. godine iz koga je dobio Gvozdeni krst za zasluge. Interesantno je primetiti da je pratio evolucionistička predavanja Ernesta Hekela, što je uticalo na njegova geopolitička stanovišta o “prirodnom” nagonu velikih nacija da “upiju” manje i slabije narode. Takođe, uveo je koncept svetske velesile (*Weltmacht*), po kojem država, kada dostigne određen stepen teritorijalnog prostranstva, svoja nastojanja za geografskim širenjem prestrojava na kontinentalno-planetarni nivo, sukobljavajući se sa sebi sličnim takmacima.

postulirajući Evroaziju kao prostor koji se svojim civilizacijskim ustrojstvom direktno sukobljava sa anglo-saksonskim svetom, koji u toj perspektivi predstavlja vladavinu Mora. Sledeći takve postavke preporučivao je vojne, privredne i državne saveze koji bi bili odbrambeni blok moći nasuprot anglo-saksonskim velikim imperijama, čija moć se zasniva na pomorskoj trgovini sa razasutim kolonijama na različitim kontinentima.

Uprkos Haushoferovoj sugestiji: “Evroaziju je nemoguće ugušiti sve dok njena dva najveća naroda – Nemci i Rusi – na svaki način teže da izbegnu međusobni sukob sličan Krimskom ratu ili onom iz 1914. godine, to je aksiom evropske politike”, Hitler nije prihvatao koliko-toliko iskreniji savez sa Sovjetskim Savezom. Upravo je rasistička doktrina prkosila navodno hladnoj geopolitičkoj logici, po kojoj su trebale da se kontinentalne države objedine protiv “talasokratije” oličene u Britaniji, Francuskoj i Sjedinjenim Državama. Takva posledica nije čudna s obzirom da rasizam ne priznaje nikakve mitske zakonitosti geografskog područja, već stavlja “krv” ispred bilo kakvog rezona. Slovenima i drugim azijskim narodima namenjeno je podaničko mesto naspram Germana. Na kraju, nacionalsocijalizam je dosledan antimarksizam i protivnik je bilo kakvog društvenog uređenja zasnovanom na jednakosti. Sovjetski Savez je smatran za eksponenta komunističke ideologije i jevrejskog konspirativnog delovanja. Sa takvom matricom mišljenja geopolitički razlozi ravnoteže moći, ne ulazeći u njihovu “naučnu” zasnovanost, nisu mogli imati nikakvog smisla za Treći Rajh, osim kao trenutni makijavelistički manevar, koji bi svoje opravdanje imao u krajnjim namerama zacrtanim u samim rasističkim osnovama nacionalsocijalističke ideologije.

Privredni interesi

Činjenica da posle poraza carske Nemačke u Velikom ratu, društvene elite, koje su bile nosilac imperijalizma, nisu izgubile društvenu moć i da one zapravo nikada nisu prihvatale konstelaciju međunarodnih odnosa snaga nastalu Versajem uslovile su da se održi kontinuitet spoljnopolitičke agresivnosti. Lokus ovih nastojanja bio je u Ministarstvu spoljnih poslova, oružanim snagama, Ministarstvu privrede, zatim privredno-društvenim grupama, desničarskim strankama¹⁰⁹ i mnogobrojnim intelektualcima koji su tražili svoje mesto u društvenoj raspodeli statusa. Ovde se može videti da institucionalna struktura vajmarske države stoji u tesnoj sprezi za klasnim poretkom autoritarnog kapitalizma tadašnje Nemačke.¹¹⁰

¹⁰⁹ Fric Fišer, *Savez elita*, Nolit, Beograd, 1985, str. 138.

¹¹⁰ U tom smislu možemo da pratimo Pulancasovu tezu o državnim aparatima i njihovoj ulozi u održanju društvene formacije na okupu uprkos njenoj osnovnoj protivurečnosti – podeli na kapital i rad. Videti o tome u uvodnom poglavlju: Nikos Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978.

Ministar Gustav Štrezeman je u svojoj strategiji spoljne politike išao za tim da putem privrednih delatnosti, kulturnih manifestacija i ofanzivnom diplomatijom ublaži posledice koje su nastale 1919. godine. Sama činjenica da Vajmarska Republika nije htela potpisati pakt sa Čehoslovačkom i Poljskom, govori u prilog tome da se od imperijalnih ambicija nije odustajalo. U tom smislu ide i nacionalistička težnja za anšlusom Austrije.¹¹¹ U sprezi s tim težilo se obrazovanju carinske unije u koju bi bile uključene baltičke države, a u produženoj varijanti čak Jugoslavija i Bugarska. Time bi se Srednja i Jugoistočna Evropa stavile u privrednu zavisnost od Nemačke, sa zapravo potajnim ciljem političke kontrole država koje su na tom prostoru.

Ovde je od posebnog interesa istaći ulogu nemačke privrede koja se saobražavala ciljevima spoljne politike, često joj dajući tumačenje, ali i pravac delovanja. Kada je propao pokušaj prvog anšlusa Austrije za vreme Vajmarske Republike, nemački krupni kapital počeo je da kupuje austrijska preduzeća, posebno u oblasti proizvodnje gvožđa i čelika, poput *Alpine Montan*. Tokom 1927. godine konstituisao se *Srednjoevropski privredni savet* pod kontrolom krupnih industrijalaca i veleposednika, koji je preko resornih ljudi u Ministarstvu spoljnih poslova, Karla Ritera i Ministarstva privrede Karla Posea, sprovodio ekspanzionističku politiku u inostranom investiranju i poslovanju. Predstavnik rajnsko-vestfalske industrije čelika Martin Šlenker, inače generalni sekretar *Langnamvereina*, založio se februara 1931. godine za carinsku uniju Nemačke, Austrije, Čehoslovačke, Rumunije i Bugarske, koja bi obuhvatila 100 miliona ljudi i koja bi bila anti-sovjetski orijentisana, a ujedno postala glavni takmac Sjedinjenim Državama.

Nije retko čuti iz libertarijanskih redova da je nacionalsocijalizam u ekonomskoj politici u bratskoj ideološkoj vezi, preko ostvarenja kolektivizma u društvenom životu, sa socijalizmom ili čak "komunizmom". Osim jasne propagandne i diskvalifikatorske namere ovakvih teza prema lelici u njima stoji i osnovno nepoznavanje činjenica. U Trećem Rajhu, uprkos početnim nacionalizacijama i programsko-deklarativnim pamfletima o ograničavanju slobode privatne svojine, sredinom 30-tih godina vršene su privatizacije onoga što bismo danas nazvali javnim sektorom. Tako *Deutsche Reichsbahn* (Nemačke železnice) predstavlja najveću pojedinačnu privatizaciju nekog javnog preduzeća onoga vremena, zatim prodaja *Vereinigte Stahlwerke A.G.* drugog najvećeg čeličnog akcionarskog društva u Vajmarskoj Republici, bio bi upečatljivi primer današnjih neoliberalnih nasrtraja na javni sektor, a za njim bi sledile i privatizacije brojnih brodogradilišta i banaka.¹¹²

¹¹¹ Štrezeman je januara 1925. godine održao govor u kome kaže: „Stvoriti državu s političkim granicama koje obuhvataju sve delove nemačkog naroda koji žive u okvirima kompaktnog područja nemačkih naselja u Srednjoj Evropi i žele da se priključe Rajhu“ (Navedeno prema: Fric Fišer, *Savez elita*, Nolit, str. 139).

¹¹² Germà Bel, *Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany*, str. 7.

Navedimo još i izlaganje Vilhema Bauera, ekonomiste sa Nemačkog Instituta za poslovna istraživanja, održano u Američkom institutu u Berlinu 11. avgusta 1938. Godine, dakle u vreme kada je Hitler uveliko držao vlast: “Moram naglasiti da sa nacional-socijalističkog gledišta vlada sebi ne prisvaja određenu vrednost kao što je na primer slučaj u apsolutnoj monarhiji. Najveća vrednost je nacija koju mi u Nemačkoj nazivamo *Volksgemeinschaft*, nacionalna zajednica. Država je samo jedan oblik organizacije i manifestacije narodne volje. *To znači da se država ne brine o ekonomskom stanju sve dok ono ne bude ugrožavalo dobrobit nacije. Princip lične inicijative je održan.* (kurziv moj) Ipak, kada je neophodno vratiti privredu na pravi put ka dobrobiti nacije, država neće oklevati da preuzme sve mere koje bi tu privredu uputile u željenom pravcu. U Nemačkoj, nasuprot uobičajenom verovanju, nemamo ‘planiranu ekonomiju’ već radije jednu ‘usmerenu ekonomiju’ ako mogu tako da se izrazim.”¹¹³

Ovde se jasno vidi da nacionalsocijalizam, sem svojih retoričkih amplituda, nije socijalistička doktrina koja bi htela da menja same osnove kapitalističkog načina proizvodnje; slobodno tržište i privatna inicijativa su nedodirljivi; njihovo ograničenje je samo uslovljeno trenutnim potrebama nacionalne privrede.¹¹⁴ Međutim, za temu koja nas ovde interesuje sledeći navod ima veliki značaj: “*Nemačka ima veoma malo svojih sirovina i uvek je bila suočena sa činjenicom da je neizbežno uvoziti veći deo sirovina koje zahteva industrija.* (kurziv moj) Ali, kao što vam je poznato, uvoz se jedino može finansirati dobitima od izvoza ili drugim sredstvima koja bi izjednačila bilans, a kao što su: transport, osiguranje ili doprinosi iz kapitalnih investicija u inostranstvu. Kao posledica rata, Nemačka više nije kreditor već je postala dužnička zemlja. Drugim rečima, bila je opterećena ogromnim dugovima, a nije imala velika primanja od svojih investicija u inostranstvu kao što su joj i danas primanja iz inostranstva manja nego što su bila pre rata.”¹¹⁵

Ovde možemo nazreti u kom smeru ide geopolitička logika nacizma. Imperijalistička raspodela kolonija među velikim silama tog trenutka je bila poražavajuća za proširenu reprodukciju nemačkog krupnog monopolističkog

<<http://www.ub.edu/graap/nazi.pdf>>

113 Wilhelm Bauer, *German economic policy*, str. 3-4, <<http://aryanism.net/downloads/books/wilhelm-bauer/german-economic-policy.pdf>>.

¹¹⁴ Zapravo sva politika kontrole cena i racionalizacije potrošnje stanovništva i preduzeća u Trećem Rajhu bila je iznuđena trenutnim položajem izolacije na svetskom tržištu, uslovljenim izgubljenim ratom i posebno zbog sveobuhvatne militarizacije koja je zahtevala autonomno podizanje industrijskih grana, koje do tada nisu postojale, zatim osvajanje novih proizvoda kao zamena za nedostupne materijale, što je sve skupa vodilo u nacionalno plansko ekonomisanje resursima. Tu nema ni govora o nekom pokušaju da se prevaziđe kapitalistički način proizvodnje, već je reč o njegovom privremenom usredsređivanju putem državnog regulisanja za geopolitičke potrebe nacističke vrhuške, naravno i dugoročne interese nemačkog krupnog monopolističkog kapitala.

¹¹⁵ Isto, str.4.

kapitala. Rudolf Hilferding je dao veoma dobru marksističku vizuru o tome koliko veliki značaj imaju prostrana ekonomska područja za industrijsku i finansijsku buržoaziju.¹¹⁶ Prvo, što su ona veća tim više može zakon ekonomije obima biti primenjen u delatnosti krupnih preduzeća. To dalje znači smanjenje troškova proizvodnje i veću specijalizaciju u robama i uslugama što vodi boljoj konkurentnoj poziciji u takmičenju sa "svetskim igračima". Drugo, to obezbeđuje raznovrsnost i bogatsvo prirodnih uslova proizvodnje. Treće, veliko ekonomsko područje podstiče raznolikost privrednih grana i njihovo međusobno dopunjavanje. Četvrto, smanjenje transportnih troškova i sigurnost saobraćaja. Peto, poremećaji usled privrednih ciklusa i potražnje na tržištu lakše će se podneti što je ekonomsko područje veće. Šesto, obezbeđuje se standardizacija roba i usluga, zatim pravnih propisa, poslovnih običaja pa i upotrebe nacionalnog jezika. Sedmo, carinska i uopšte ekonomska politika imperijalne države dobija veći značaj u međunarodnom odnosu snaga velikih sila. Ovde ćemo dodati da za nacističke pretenzije svi ovi razlozi dobijaju posebno na značaju zbog želje za privrednom autarhijom Trećeg Rajha, čije geopolitičke nastojanja vode u stalne sukobe sa ostatkom sveta, pa na toj osnovi nije moguće osloniti se na nabavku proizvoda i sirovina putem međunarodne trgovine.

Tačna je tvrdnja da je krupni kapital podržao Hitlera tek kada se uspeo na vlast, ali valja pokazati kakvi su bili autoritarni politički pogledi industrijskih udruženja na unutrašnje uređenje Nemačke pre ustoličenja nacista u Vajmarskoj Republici. Time ističemo zapravo nesamostalnost nacionalsocijalizma kao ideologije, koja je u svojim pretenzijama i aksiomatskim postavkama, morala biti odraz društvene strukture i klasnog poretka uprkos samopredstavi o transcendiranju građanskog društva i mestimičnim anti-kapitalističkim parolama, koje su zapravo imale samo propagandu vrednost za radničke slojeve.

Grupa proizvođača uglja, gvožđa i čelika, među njima Pol Rojš, Fridrih Tisen, Fridrih Špringorum, Albert Flegert i Emil Kirdorf, bili su nepomirljivi protivnici parlamentarnog sistema čak i kada bi njime vladale građanske partije. Od 1930. godine otvoreno su zagovarali da na čelo države dođe jedan „vođa“. U proleće 1929. godine, industriji blizak list *Deutsche Allgemeine Zeitung*, tražio je raspuštanje Rajhstaga i predlagao da vlada upotrebi odredbe zakona o posebnim ovlašćenjima, kako bi se obuzdali proleterski pokreti. Činjenica je da su nacisti izgubili dva miliona glasova na ponovljenim izborima u novembru 1932. godine i neosporno je da Hitler ne bi postao kancelar bez intervencije privrednih grupa, koje su uticale preko bankara Kurt fon Šredera i bivšeg kancelara Franca fon Papena na fon Hildenburga da donese kobnu političku odluku i dopusti nacistima zaposedanje državne vlasti.

¹¹⁶ Videti poglavlje Izvoz kapitala i borba za ekonomsko područje u: Rudolf Hilferding, *Finansijski kapital*, Kultura, Beograd, 1958.

Vojska: čuvar geopolitičkih ciljeva

Od izuzetne je važnosti shvatiti koliko su vojne geopolitičke projekcije bile komplementarne interesima industrijskih magnata i buržoaskih slojeva, a i uvideti uticaj i položaj vojske u tadašnjim prilikama Vajmarske Republike. Pre svega, Versajskim sporazumom Nemačkoj nije bilo dozvoljeno držanje trupa koje bi brojale više od 100.000 vojnika i 4.000 oficira, naravno bez značajnih artiljerijskih i oklopnih sredstava i avijacije. To je izazvalo duboki revolt ne samo među nosiocima državne moći već i celog društva koje je ubrzo počelo da potresa inflacija i nezaposlenost. Međutim, dolaskom generala Hansa fon Sekta¹¹⁷ na poziciju načelnika generalštaba Rajhsvera, zadržan je uski sloj oficira koji su bili konzervativno nastrojani i poprilično neprijateljski raspoloženi prema Vajmarskoj Republici i uopšte prema međunarodnom položaju u kome se našla Nemačka. Pod njegovim rukovodstvom nastajale su razne paramilitarne grupe kojima su se izigravale Versajske odredbe o brojčanom sastavu nemačke vojske. Tako je organizacija “Čelični šlem” u jednom trenutku imala 500.000 ljudi u svojim redovima. Ostala je zabeležena njihova mržnja prema Vajmaru¹¹⁸, a u Breslovu su još 1931. godine objavili rat Poljskoj, što je izazvalo veliko uzbuđenje kod nemačkog suseda. Naravno, ovde ne treba zaboraviti ni kakvu je ulogu vojska odigrala u paramilitarnim grupama “Freikorps” u razbijanju nemačke Novembarske revolucije i Sovjetske Bavarske Republike.

Da bismo ilustrovali raspoloženja oficirske elite i predstavili konstitutivni uticaj vojske na nastanak nacional-socijalizma, ne samo kao ideologije (u pogledu geopolitičkih težnji i konzervativnih shvatanja društvenog uređenja), već i kao respektabilnog političkog pokreta, predstavice mo mišljenja i delovanja istaknutih vojnih lica, koja su u samim počecima nacističkog pokreta odigrala veliku ulogu svojim ličnim autoritetom. Među njima se posebno ističe general Erih Ludendorf¹¹⁹ koji je 1923. godine objavio knjigu *Vođenje rata i politika*, u kojoj je izneo svoje viđenje dešavanja iz Velikog rata i dao savete kako bi se izbegli slični porazi u budućnosti. On je glavni uzrok neuspeha carske Nemačke video u nepodudaranju vođenja rata i politike.¹²⁰ Najviše je zamerao političkim vođama što nisu od

¹¹⁷ On je postavljen za vreme vlade Fridriha Eberta, što upućuje na deo odgovornosti socijalističkih i socijaldemokratskih vođa za propuštenu istorijsku priliku da se spreči razvoj Vajmarske Republike u autoritarnom pravcu.

¹¹⁸ „Mi mrzimo celom svojom dušom današnju državnu građevinu [...], jer nam ona uništava izgleda da oslobodimo našu ugnjetenu otadžbinu, da operemo nemački narod od lažljive optužbe da je kriv za prvi svetski rat, da steknemo nužni životni prostor na istoku, da nemački narod ponovo naoružamo“ (Navedeno prema: Fric Fišer, *Savez elita*, Nolit, Beograd, 1985, str. 143).

¹¹⁹ Bio je pored fon Hildenburga glavni vojni strateg nemačke carske vojske u Velikom ratu.

¹²⁰ Videti o tome: Erns Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 331-332.

škole napravili “rasadnik jakog otadžbinskog i nemačkog osećanja”, sa ciljem da “sve slojeve naroda poveže u neophodnu zatvorenu celinu.” On je tu slabost politike video u demokratskim partijama i socijaldemokratskoj štampi, koje su radile protiv plemstva i dinastije. Bio je pristalica i ideolog koncepta “totalnog rata”. Pacifizizam, defetizam i “rukovodstvo jevrejskog naroda” su po njemu glavni krivci zašto je Nemačka na kraju popustila. Bio je zagovornik pripajanja velikog pojasa Poljske Nemačkoj iz strateških nužnosti, a preuzimanje teritorija podrazumevalo bi razmenu stanovništva. Treba istaknuti da je Ludendorf tipičan predstavnik stare konzervativne vojničke elite, koja je svoja shvatanja o mnogim pitanjima unutrašnjeg političkog života i međunarodnih odnosa dugo održavala još od Bizmarkovih vremena i da je imala veliki uticaj na vladajuće društvene slojeve u privredi, intelektualnim i akademskim krugovima, a posebno na državnu birokratiju. Na kraju, Ludendorf je otvoreno podržavao Hitlera u pokušaju minhenskog puča i bio poslanik Nacional-socijalističkog slobodarskog pokreta u Rajhstagu od 1924. godine. Svoju sreću u politici iskušao je u kandidaturi ispred Nemačke slobodarske narodne partije, poznate po antisemtiskim stavovima, za izbor predsednika Rajha 1925. godine.

Sudbina Ernsta Rema, vođe SA jedinica, koji je i sam bio učesnik Velikog rata, posebno je interesantna. Smatrao je da vojnik mora razmišljati politički, kako “službenu, ali i privatno-ličnu sudbinu profesionalnog vojnika ne bi određivali drugi”.¹²¹ Bio je pripadnik bavarskih Freikorpsa koji su direktno učestvovali u slamanju Minhenske Sovjetske Republike 1919. godine. Od ranih dana postao je član Nemačke radničke partije gde se upoznaje sa Hitlerom. Predstavljao je “revolucionarnu anti-kapitalističku struju” unutar NSDAP¹²². Kapetan Rem je kao vođa paramilitarne organizacije “Železna ruka” obezbeđivao novac, oružje i ljude za Hitlerov¹²³ politički početak i organizovao je nacističku partiju po principima vojne hijerarhije. Posle ustoličenja na vlast nacista 1933. godine smatrao je da se mora mnogo agresivnije sprovesti “druga revolucija” koja bi podrazumevala nacionalizaciju krupnog vlasništva, preraspodelu dohotka i socijalnu jednakost što bi trebalo u njegovoj vizuri da slomi kapitalizam koji je uvek povezivao sa jevrejskom zaverom. Hitler ga je kaznio smrću u “Noći dugih noževa” zbog pokušaja državnog udara, a zapravo je bio inspirisan zahtevima nemačkih visokih oficira koji su u Remu videli opasnost po svoje položaje, ali i kako bi osigurao podršku krupnog kapitala.

Zanimljivo je napraviti osvrt na Joahima fon Štilpnagela, koji je u službama Generalštaba vodio odeljenje suvozemne vojske, kao primer raspoloženja Rajhsvera, institucije koja je trebalo da brine “o zaštiti ustava, dakle o odbrani jednog bolesnog sistema, a istovremeno da priprema borbu za oslobođenje,

¹²¹ Isto, str. 333.

¹²² Nacional-socijalistička radnička partija Nemačke.

¹²³ Koji je i sam bio plaćeni politički agent Rajhsvera, koji je dobio zadatak da se ubaci u redove Nemačke radničke partije Antona Drekslera.

koju je ovaj sistem sprečavao”.¹²⁴ On je 1924. godine otvoreno napisao u svom referatu *Ideje rata budućnosti* da je oružani sukob sa Francuskom neizbežan, samo je pitanje “kad i pod kojim uslovima”, da bi u svom memorandumu iz 1926. godine za Ministarstvo spoljnih poslova razvio plan u dve faze, po kome je “za Nemačku u sledećem razdoblju političkog razvitka reč o jednom ponovnom zadobijanju svog mesta u Evropi, a mnogo kasnije će doći na red da ponovo izbori svoje mesto u svetu” kroz sukob sa “englesko-američkim krugom sila”.¹²⁵ Po svemu sudeći to je samo nastavak geopolitičke logike koju su zacrtali još Franc fon Vandel iz Pruskog ministarstva rata i fon Moltke sa Ludendorffom iz carskog generalštaba tokom 1911. i 1912. godine. Na kraju, ne treba zaboraviti da se Papen nije libio da smeni legitimnu radničku vladu u Prusiji jula 1932. godine i poveri izvršnu vlast generalu fon Rundstedtu, što samo pokazuje koliko je vojska u Vajmarskoj Republici bila spremna da se stavi u službu autoritarnih poteza konzervativne elite.

Kao što to dobro primećuje istoričar Fric Fišer, već tada su skicirani osnovni geopolitički ciljevi koje je Hitler bespogovorno prihvatao i sprovodio u delo: prvo, da se ukloni građanski-parlamentarni sistem; drugo, naoružavanje nemačkog naroda; treće, osvajanje životnog prostora na istok.

Treba istaći da je program naoružavanja vojno vođstvo intezivnije sprovodilo nego sam Hitler u prvim godinama nacističke vladavine. Dok je on bio prinuđen da se kamuflira u svojim pravim namerama pred diplomatskim intervencijama Francuske i Engleske, militaristički krugovi pod zaštitom novog režima mogli su slobodnije da ostvaruju svoje planove. Za pojačanu militarizaciju posebno je zaslužan general Ludvig fon Bek, tadašnji načelnik generalštaba, a podržavao ga je ministar spoljnih poslova baron fon Nojrat. Njih dvojica isprva nisu bili nacisti nego pripadnici stare konzervativne elite koja je svestrano saradivala sa industrijom.

Naravno, sa svoje strane ulogu su odigrali i intelektualci koji su svojom literaturom zapravo podržavali militaristička raspoloženja i vojnički duh u Nemačkoj, koja datiraju još iz vremena pruskih osvajanja. Tu svakako spadaju Ernst Jinger i njegov brat Fridrih, zatim Ernst fon Salomon, Osvald Špengler, Franc Šauveker i mnogi drugi.¹²⁶

Vidimo ovde spregu raznih klasnih nosioca Vajmarske Republike u oblikovanju agresivne spoljne politike, koja je latentno održavana pre nego što su nacisti postali značajan faktor u samoj Nemačkoj. Štaviše, jasno se ocrtava simbioza autoritarnih, nacionalističkih i naposljetku rasističkih htenja, koja su dobila epilog u konkretnoj “germanskoj” geopolitici koja za mase treba da ima epsku borbu na život i smrt sa anglo-saksonskom “talasokratijom”.

¹²⁴ Isto, str. 148.

¹²⁵ Isto, str. 148.

¹²⁶ Za interesantan prikaz odnosa intelektualaca i fašističkih vlasti u Nemačkoj, Italiji i Francuskoj videti: Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919-1945*, Vuk Karadžić, Beograd, 1978.

Geopolitika: rezultanta kontinuiranih težnji

Sledeći trodelnu definiciju fašizma italijanskog marksiste Ignjacija Silonea¹²⁷, odredićemo nacionalsocijalizam kroz “hronološku” komponentu kao pokret koji izrasta iz kapitalističkog društva, koje je duže vreme u ekonomskoj krizi što za posledicu ima potresanje vladavine buržoazije, a široku kategoriju srednjih slojeva gura ka statusu proleterijata; zatim “morfološki” kao masovni politički pokret sa nacionalističko-rasističkom ideologijom, autoritarnom unutrašnjom vojnom organizacijom, potpomognutom i prožetom raznorodnim nosiocima instucionalne moći; i “dijalektički” kao pokret koji stalno menja svoje delovanje u zavisnosti od trenutne osvojene pozicije u klasnoj borbi. Postoje ne male razlike u taktici praktične politike i pozivima na legitimitet nacista dok su u borbi za moć sa drugim političkim subjektima i onda kada obrazuju i osiguravaju svoj totalitarni režim. Ipak temeljni spoljnopolitički ciljevi i motivi ostaju konstanta uprkos menama kroz koje se prolazi u osvajanju državne vlasti.

Ovde ćemo rezimirati geopolitičke ose oko kojih nacionalsocijalizam vodi planetarni imperijalizam rasističkog preuređenja sveta i po kojima je prepoznatljiv u morfologiji političkih ideologija:

1. Okupljanje svih Nemaca pod jednu nacionalnu državu, što podrazumeva direktna teritorijalna potraživanja po cenu rata sa susednim zemljama.

2. Pomeranje ravnoteže snaga između velikih sila u korist Nemačke. Time bi Treći Rajh konačno imao vodeću ulogu u međunarodnoj politici i stekao svetski prestiž.

3. Rasistička vizura uređenja planetarnog poretka u kome bi države i nacije morale da se rukovode s obzirom na mesto koje im sleduje u hijerahiji “plemenitosti naroda”, a koju bi protumačilo i ustanovilo nacističko vođstvo.

4. Dostizanje vojne premoći militarizacijom privrednog sistema i naprežanjem proizvodnih mogućnosti šireg geo-ekonomskog prostora koji bi bio pod direktnom kontrolom Trećeg Rajha.

5. Rat kao legitimno sredstvo opštenja među državama i instrument međunarodnog pravnog poretka u nacističkoj vizuri.

6. Osvajanje geografskog privrednog područja radi sigurnosti u snabdevanju prirodnim resursima, poljoprivrednoj proizvodnji i obezbeđenja radne snage za eksploataciju. Tu spada i proširenje tržišta koje treba da bude prostor za nesputani plasman novčanog kapitala. Time bi se obezbedio planetarni monopolistički položaj nemačkoj industrijskoj, trgovačkoj i finansijskoj buržoaziji, rasistički osvešćenju i nacistički nastrojenoj.

¹²⁷ Videti veoma dobar pregled spektra marksističkih teorija o fašizmu u: Dave Renton, *Towards a Marxist Theory of Fascism*, Draft for book, University of Sheffield, 1997. www.dkrenton.co.uk%2Fold%2Fold3.html&h=5AQFot5_Q (pristupljeno 15. Jula 2015.)

7. Uvođenje koncepta “totalnog rata” radi istrebljenja i premeštanja stanovništva protivničkih nacija sa niže skale rasističke hijerarhije. Genocidna politika time dobija legitimitet zasnovan na rasnoj čistoti, koja se može iskaliti samo u biološkoj borbi za opstanak čitavih naroda.

8. Destabilizacija i rušenje liberalno-parlamentarnih političkih poredaka širom sveta i uspostavljanje autoritarnih vlasti preko kojih bi se osigurao međunarodni sistem pod dominacijom Trećeg Rajha. Takva instrumentalizacija poslušničkih država je neophodna kao produžena ruka nacističkog režima u obračunu sa tradicionalnim velikim silama i njihovim satelitima.

9. Spoljnopolitički uspeh je u funkciji legitimizovanja nacističke vladavine kroz zadovoljenje interesa buržoaskih krugova, agenasa državnih aparata, zatim obezbeđenjem sigurnosti za srednje slojeve i pacifikovanjem radničke klase u Nemačkoj koja bi postala rasno svesna.

“Noć dugih noževa” i bespoštedno iskorenjivanje dojučerašnjih saboraca definitivno pokazuju da nacionalsocijalizam ne može da transcendiru kapitalističko društvo i ponudi nešto što bi uklonilo podelu na klase ili barem obezbedilo njihovo večito izmirenje i utapanje u kolektivni entitet nazvan “rasom”. Štaviše, podrška i odobrenje vladajućih slojeva i njihov blagoslov čine se ključnim činocem u Hitlerovim računicama održavanja svoje vladavine. Pokušali smo ovde da skiciramo: nacizam ne može bez ideoloških premise, predstava i klasno-pozicionih potreba buržoazije, sastavljenoj od industrijskog, veleposedničkog i finansijskog kapitala, ali ni bez trenutnih agenasa državnih aparata, pre svega vojske i drugih organa institucionalnog poretka Vajmarske Republike.

Imperijalni ratovi igraju dvostruku ulogu u političkoj strategiji nacizma: s jedne strane, oni ispunjavaju ekspanzionističku logiku krupnog industrijsko-finansijskog kapitala, uslovljenu teškoćama proširene reprodukcije, s druge strane, ublažavaju glavnu klasnu protivurečnost između buržoazije i radničke klase prenošenjem temeljnog društvenog sukoba na spoljni plan. Put do klasnog pomirenja vodi u rasistička osvajanja koja treba da pribave roblje, koje bi zamenilo nemački proleterijat u neotklonljivoj kapitalističkoj eksploataciji rada i spasilo ga društvene stigme podređenosti. Time se ističe uloga koju ima geopolitika bazirana na nemačkom rasizmu u legitimaciji društvenog poretka koji bi očigledno bio zasnovan na kapitalističkom načinu proizvodnje i društvenoj podeli rada ustrojenoj na krutoj autoritarnoj hijerarhiji. Nacizam je primer do koje sve bizarnosti mogu da odu posadničke klase u strategiji vladanja nad nižim slojevima. Na pitanje genocida¹²⁸ baca se dodatno svetlo kada se uzme u obzir činjenica da klasni sukob visi kao Demoklov mač čak i u nacistički zamišljenom društvenom ustrojstvu i da on zadobija biologicistički totalitarni karakter. Pomiriti protivurečnost između represivnog vladanja nad “svojim” narodom uz

¹²⁸ O dilemama marksista u tretiranju problema genocida i holokausta videti: Dave Renton, *Towards a Marxist Theory of Fascism*, cit.

istovremeno traženje njegove masovne podrške može naći izlaz samo u trajnom ratu protiv spoljnog neprijatelja i njegovoj stigmatizaciji.¹²⁹

Sociološki posmatrano, kao što je to uopšteno primetio Karl Manhajm za fašizam¹³⁰, tako se može reći i za nacizam da predstavlja oblik ideologije pučističkih grupa koje su ostale autsajderi u kapitalističkoj raspodeli društvenog statusa. Sve ovo je izraz transformacije liberalno-građanskog društva u autoritarni poredak čiji su uzroci razorni privredni ciklusi, u kojima se radnička klasa, tradicionalna i nova sitna buržoazija bacaju u neizvesnost, strah, nezaposlenost i statusno propadanje sa nepodnošljivom eksploatacijom rada u korist krupnog finansijskog i industrijskog kapitala. Veleposednička aristokratija, vojni redovi, nosioci razgranatog državnog aparata i masa slobodnih profesija sve je nesigurnija u kapitalističkoj proširenoj reprodukciji i u brizi za svoj položaj sklona je prihvatanju autoritarnih pogleda na svet i život, čime nacizam u svojoj ponudi obiluje.

Karl Manhajm skreće pažnju da se fašizam (nacizam) temelji na veri u presudni čin, u značaj inicijative vodeće elite. Njegov vapaj je u tome da se zahteva delatno uplitanje u život, da se reaguje na osnovu onoga što nalaže trenutak. Istoriju ne stvaraju programi, niti ideje, ni mase, već pripadnici elite koji se svaki put ponovo potvrđuju. Ahistoričnost prisutna u ideološkim samopredstavama fašizma i njegovo negiranje da se može izučiti struktura društva¹³¹, zapravo čini kontekst koji određuje šta je moguće u politici. Nikakve zakonitosti društvenog razvitka niti strukture koje bi ga oblikovale se ne priznaju. To samo pokazuje klasnu pozadinu nosilaca nacističke ideologije i političkog pokreta koja je situirana u srednjim slojevima večito rasepljenim između premoći buržoazije i devastiranosti radničke klase u kapitalizmu.

U tom smislu možemo se potpuno složiti sa profesorom Vučinom Vasovićem “da nacizam ne predstavlja neku konzistentnu racionalnu, teleološki orijentisanu, pozitivno konceptualizovanu ideologiju koja bi vodila nekom sistemu ideokratije i na njemu zasnovanom ili iz njega izvedenom sistemu političke tiranije [...] To je više pragmatska ideologija-pokret koja je predstavljala osnov i opravdanje neograničenog terora pojedinaca i grupa i koja je u vodi i hijerarhiji imala prvi i poslednji princip, u sili-oružju osnovni instrument vladanja, a u interesu prvenstveno nemačke kapital-aristokratije svoju inspiraciju i konačan cilj i potporu.”¹³²

¹²⁹ Da bezgraničnost rata nije samo hipoteza vidi se iz Hitlerovih *Razgovora za stolom* u kojima je rekao da će se možda morati sukobiti sa Italijom kroz sto godina. Vidi o tome Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, str. 412.

¹³⁰ Za šire razmatranje o fašističkom poimanju političke nauke videti poglavlje «Da li je politika kao nauka mogućna» u: Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.

¹³¹ Tome u prilog ide Hitlerova zabrana da se sociologija i psihologija razvijaju na Univerzitetima u Nemačkoj.

¹³² Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, str. 160.

Rušenje Sovjetskog Saveza i real-socijalističkih zemalja, predvođeno geopolitičkom strategijom Sjedinjenih Država u izgradnji unipolarnog novog svetskog poretka, instrumentalizovalo je stvaranje novih nacionalnih država putem zasnivačkog nasilja¹³³ koje ima za posledicu etničku isključivost uprkos proklamovanom univerzalizmu ljudskih prava. Ideološka, vojna, ekonomska i diplomatska agresija zapadnog kapitalističkog bloka obilato je koristila i koristi revandikacije fašističke i nacističke prošlosti kako bi zadobila snage na terenu onih zemalja koje imaju tu nesreću da su potpale pod interes međunarodnog krupnog kapitala, koji paralelno vodi brigu da neoliberalizam postane globalan poredak. U toj konstelaciji pomalja se (i podstiče) tip nacionalizma zasnovan na etnicizmu, čija ksenofobičnost, proizvoljnost konstruktivizma, retorika, krajnji politički motivi i pogledi na konstituisanje društvenog života u mnogome podsećaju na fašistički ideološki impuls. Etnija tako postaje zamena za ono čime je nacizam operisao – rasa. Geopolitika zadobija mitski karakter i postaje opsesija nacionalnih tumača narodne sudbine, koji prećutkuju u svojim ideološkim nastupima činjenicu da su postali laki plen imperijalne politike krupnog monopolističkog kapitala, oličenog u imperijalističkim metropolama. Situacija u mnogome podseća na društvene okolnosti u kojima je nastao nacizam; naime problem se ne pronalazi u ćorsokaku kapitalizma nego u dekadenciji građanskoga društva i slabostima liberalne demokratije. Takav narativ često je praćen o konspirativnoj ulozi jevrejstva, a kada se ne može pozvati direktno na njega zbog istorijski specifičnih okolnosti, stigmu preuzima neka druga etnija sa kojom je vladajuća nacija imala trvenja u prošlosti. Sve ovo nas upućuje na opreznost da kapitalizam u ovom trenutku svojim iracionalnim oblicima socijalizacije i klasnom strukturom koju ostavlja iza sebe predstavlja pogodno tle za oživljavanje autoritarnih političkih ideologija čiji je nacizam samo jedan ekstremni izraz.

Literatura

- Germà Bel, *Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany*. Economic History Review, Oxford, 2009.
- Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.
- Vučina Vasović, *Savremeni politički sistemi*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- Fric Fišer, *Savez Elita*, Nolit, Beograd, 1985.

¹³³ O nezbežnoj nasilnoj karakteristici nacionalizma videti članak Alpara Lošonca *Karl Marks u vreme (ne)nezavisnosti Škotske, odnosno, dvostruka uloga proletarijata* u: Stvar, br. 7/2014, KSJF Gerasija, Novi Sad, 2014.

- Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990.
- Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919-1945.*, Vuk Karadžić, Beograd, 1978.
- Maurice Godelier, *Marksizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.
- Nikos Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978.
- Hans Ulrich-Veler, *Nacionalizam*, Svetovi, Beograd, 2002.
- Rajnhart Knot, *Nomos zemlje – promišljanje pojma prostora u Karla Šmita*, Politička misao, Fakultet političkih znanosti, Vol. XXVI, No. 1, Zagreb, 1989.
- *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.
- Mircea Eliade, *Mit i zbilja*, Plato, Beograd, 1998.
- Aleksandar Dugin, *Osnovi geopolitike*, Ekopres, Zrenjanin, 2004.
- Rudolf Hilferding, *Finansijski kapital*, Kultura, Beograd, 1958.
- Dave Renton, *Towards a Marxist Theory of Fascism*, Draft for book, University of Sheffield, 1997, www.dkrenton.co.uk%2Fold%2Fold3.html&h=5AQFot5_Q (pristupljeno 15. Jula 2015).

Nebojša Milikić

SIMBIOZA NACIONALISTIČKO - REVIZIONISTIČKIH I NEOLIBERALNIH ARGUMENATA U IDEOLOŠKOJ, METODSKOJ I PROPAGANDNOJ SFERI

Ovaj tekst se bavi sa dva povezana pitanja: kako se odupreti lokalizovanoj verziji revizionističko-hladnoratovsko-antikomunističke propagande, i kako adekvatno razumeti i objasniti prirodu i namenu konfuzije u vezi uloge četničkog pokreta (tzv. JVUO) u Drugom svetskom ratu, konfuzije koja je od svih “postkomunističkih” političkih garnitura tako pažljivo politički generisana i održavana?

Kao i u slučaju svake konfuzije i propagande, moramo se racionalno odmaknuti od njenih aktuelnih dometa i rezultata i strukturisati razumnu raspravu, upravo onakvu kakvu mediji ne dopuštaju i za koje su fragmentirana pažnja i preopterećena svest većine naših sugrađana, ne samo nevoljne već donekle i nesposobne. Nije čudno što se logički univerzum pojedinca ne može lako odupreti delovanju političke i ekonomske propagande vladajuće ideologije, pogotovu ako u vidljivom političkom polju ne postoji platforma koja je za takvo odupiranje trajno zainteresovana i sposobna. Probuditi ili održati i samo interesovanje za data povezana pitanja, gde populistički odgovori vrve od “kontradiktornih informacija”, je u takvim okolnostima teško ako ne i nemoguće. Obezbediti vreme i mesto za raspravu možda nije nemoguće, ali je često nedovoljno za nivo i obim postojećeg haosa (1). I dok je, koncepcijski posmatrano, za sistematično proizvođenje konfuzije bilo potrebno rušenje režima socijalistički orijentisane racionalnosti i prosvećenosti (2), za odbranu je, u nastalim uslovima, potreban organizovani otpor svim nivoima indoktrinacije i manipulacije, to jest suprotstavljanje jasno prepoznatljivim i upotrebljivim argumentima ugrađenim u politički prepoznatljiv referentni sistem. Takav sistem treba da vodi svakog pojedinca od dezinformacija i demagogije ka informacijama i analizi, od propagande koja se pretežno igra podgrejavanjem i otupljivanjem emocija ka racionalnom interesovanju za pristupe i stavove koji izoštravaju senzibilitet za smisao i značaj poznavanja i razumevanja istorije a samim tim i politike. Po svemu sudeći, nepostojanje i sistematsko ometanje izgradnje takvog sistema je jedan od prioriteta aktuelnih političkih elita.

Kontekst, fakti, interpretacija, reprezentacija

Pođimo od osnova razumevanja istorijskih događaja i istorijskih narativa. Potrebno je upoznavati i razumevati istorijski i politički kontekst i događaja i narativa, poreklo i značaj istraživanih materijala, npr. dokumenata različitih nivoa vrednosti i upotrebljivosti (3), metod i okvirni cilj interpretacije događaja kao i način i smisao/namenu reprezentacije, pogotovu kad je u pitanju istorijski prikaz u široko dostupnim medijima kao što su umetnička dela, izložbe, muzejske postavke, specijalizovani sajtovi itd. Svaka od nabrojanih osnova trebalo bi da bude prepoznatljiva konzumentima, publici, to jest, trebalo bi da postoji zainteresovanost za njihovo (pre)poznavanje i razumevanje. Potrebno je odmah naglasiti i da se revizionistički postupci relativizacije, negacije ili otvorenog falsifikovanja istorije zasnivaju upravo na zamiranju sposobnosti ovakvog prepoznavanja a samim tim i logičke orijentacije velikog dela stanovništva gde je takvo zamiranje očekivani rezultat permanentne ideološke indoktrinacije kao i opadanja nivoa opšteg obrazovanja tipičnog za kapitalističku periferiju. I pored opšte zasićenosti revizionističkom problematikom i, posledično, bezvoljnosti mnogih pojedinaca da prepoznaju kod sebe ovo zamiranje orijentacionih sposobnosti, rezerva prema proizvodnji konfuzije na neki način životari u svom kompiliranom pa ekstrahovanom obliku – opštoj sumnjičavosti i nepoverenju koje najveći broj ljudi pokazuje kada je u pitanju bilo kakva tvrdnja u vezi istorijske faktografije ili interpretacije. Može se međutim zaključiti i da je ta opšteprisutna sumnjičavost svojevrsni najvažniji ishod, ako ne i najveći uspeh revizionističke propagande, jer, iako se nije uspelo u pokušaju da se ubedi većina stanovništva u njene izmišljotine, uspelo se da se masa ljudi obeshrabri da razmišlja o tome za koju “verziju” istorije na raspolaganju imaju hiljade i hiljade najrelevantnijih i najraznovrsnijih istorijskih izvora a za koju sasvim opskurnu ili teško proverljivu šaćicu informacija ili neku kvazi-spektakularnu, do sada neviđenu dokumentaciju, pretežno tabloidnog smisla i značaja. Kako je revizionistička metodologija već uspešno kritikovana i raskrinkana u specijalističkoj publicistici (4), ostaje nam da pažnju obratimo na krilaticu kojom revizionistički lobi karakteriše najveći deo historiografije nastale u periodu socijalističke Jugoslavije – kao “komunističku” i samim tim bezvrednu historiografiju. Osim što ovim putem otvoreno pokazuju svoj nenaučni i neprofesionalni pristup, jer, ako neku historiografsku građu proglasite bezvrednom vi tu bezvrednost ili nepouzdanost, ako uopšte hoćete da se bavite istorijom na relevantan način - morate i dokazati – što revizionisti svih rodova i činova (od pacera iz *Pogleda* do manje ili više uglednih alhemičara iz *Instituta za savremenu istoriju*) redovno ne čine. A zašto bi se i zamajavali, kad u svemu tome imaju podršku i Vašingtonerne i njenih agentura u obliku svih ovdašnjih buržoaskih političkih partija? Ono što je međutim važno je da se u njihovoj izjavi o “komunističkoj historiografiji” nevesto krije to jest nehotice

otkriva prava priroda istorijskog revizionizma kao oruđa u klasnoj borbi odozgo, to jest kao obaveznoj tački u repertoaru diskurzivne hegemonije logike i politike neoliberalizma.

Faze razvoja istorijskog revizionizma kao faze razvoja oruđa klasne borbe odozgo

Na svom izlaganju na jednoj od pomenutih tribina u Kulturnom centru Rex, profesorka Dubravka Stojanović govorila je o pet “agregatnih stanja” rehabilitacije četničkog pokreta kao pet vidova razvoja revizionističkog diskursa (5). Ukoliko pokušamo da sagledamo akttere, mehanizme i ishode tih “agregatnih stanja”, i podsetimo se da su borbe za istorijsku istinu sastavni deo borbi za političku moć, činjenica da su revizionističke teze jasno na strani ideološkog repertoara i vokabulara vladajućih političkih formacija pozicionira ih kao sastavni deo to jest važno oruđe diskurzivne klasne borbe. Iz dosadašnjeg rada grupe *NE rehabilitaciji* na materijalima i tekstovima na temu “Istorija istorijskog revizionizma” (6) može se zaključiti da je, u načelu, to borba novih vladajućih slojeva za ideološku hegemoniju (koja se pretežno oslanja na hladnoratovsko rezonovanje i antikomunističku propagandu), dok je u pojedinačnim slučajevima to borba određenih grupa unutar bloka na vlasti za ovaj ili onaj deo ideološke dominacije a time i ekonomsko-političkog kolača. Iz tih razloga tj. zbog potreba ostvarenja aktuelne hegemonije ili dominacije, revizionistička retorika i argumentacija se razgranala na takav način da može svojim istorijskim interpretacijama da podupre pristupe aktuelnim ideološkim i političkim problemima.

Kako izgledaju interpretativni zahvati ili teze ove borbe i kakav je njihov aktuelni politički smisao, npr. u slučaju istorije četničkog pokreta? Evo nekoliko primera:

- “Četnici su se borili za očuvanje države i naroda a partizani su vodili bezobzirni rat protiv nadmoćnog neprijatelja a i građanski rat u okupiranoj zemlji...”

- “I Staljin je jedno vreme sarađivao sa Nemcima, dok nije pripremio vojsku, i četnici su nešto slično hteli...”

- “Možda su generali oficiri tj. pojedinci činili loše stvari ali među četnicima je bilo dobrih ljudi...” (7)

Šta moramo zaboraviti, relativizovati ili ignorisati da bi poverovali u ove teze:

- Da je okupacija bila ne samo razaranje svakog oblika države osim onog kvistlinškog, već da je imala sve odlike tek osvojene kolonije u kojoj su četnici, hteli ne hteli, uglavnom funkcionisali kao terenska milicija za osiguranje pljačkanja

resursa od strane okupatora, kako prirodnih, tako i ljudskih; da su četnici bili ti koji su na najmučkiji način započeli sukobe sa partizanima, obračunavajući se sistematskim terorom, u permanentnoj saradnji sa okupatorom i kvislinzima, sa njihovim porodicama i simpatizerima; da je, što se “bezobzirnosti” oslobodilačke borbe tiče, u nizu situacija pokazano da je masovni otpor (a ne kapitulantsko dodvoravanje okupatoru) bio taj koji je dovodio do prestanka represalija, pljačke i progona stanovništva (8).

- U slučaju referisanja na pakt Ribentrop-Molotov, potrebno je zaboraviti čitavu predistoriju stvaranja savezničkih koalicija u Evropi, simpatija ili oduševljenja za fašizam od većine evropskih buržoaskih političkih snaga, progledavanje kroz prste Hitleru u vezi okupacije Čehoslovačke itd; potrebno je nadalje zaboraviti da su zapadne sile prethodno odbile sklapanje odbrambenog pakta sa SSSR-om koji im je pravovremeno nuđen; zaboraviti da su sve zapadne elite otvoreno kalkulisale sa mogućnošću da je Hitler najpouzdanija odbrana od komunističke opasnosti sa istoka, baš kao što je za te elite fašizam bio najpouzdanije sredstvo odbrane od krize kapitalizma; i posebno, zaboraviti da je Sovjetski savez decenijama bio izložen intervencionističkim kontrarevolucionarnim nasrtajima od strane desetak od tih elita obilato podržanih vojski, koji su u velikoj meri sprečili revolucionarni razvitak i primorale SSSR na kalkulantske i oportunističke postupke “ravnopravnog” (čitati – podjednako beskrupuloznog) aktera u međunarodnim odnosima.

- Da je za te “dobre” četnike bilo nekih 15 amnestija tokom samog rata i da se najveći deo njih i predao ili prešao u partizane; da su to dobili da učine oni koji su bili svesni da bi zbog učinjenih zločina i saradnje sa svim okupatorima i njihovim marionetskim režimima, bili svakako izvedeni pred lice pravde; da je četnička politika i praksa tokom svih godina okupacije bila toliko kompromitujuća da je svako dobrovoljno pridruživanje i učešće u njihovim formacijama već bilo zločin po sebi, tim pre što se tokom rata četnička ideologija i politika iskristalisala u ideologiju i politiku krvi i tla, zbog čega je njen savez sa fašističkim silama bio u mnogom neizbežan i prirodan...

Sad ćemo pokušati da napravimo paralelu koja setove tih i takvih obaveznih istorijskih zaborava prepoznaje kao logički i stateški vezane za aktuelne politički diktirane zaborave:

- Svepolitičke elite današnje Srbije se mogu okarakterisati kao kompradorske elite, sa manje ili više izraženom nacionalističkom fasadom i retorikom. Svim tim elitama potrebna je normalizacija pljačke prirodnih i ljudskih resursa u kojima snishodljivo asistiraju, pa nije ni čudo da svoje istorijske prethodnike (moguće i uzore) u tom poslu ne mogu ni doživljavati kao kolaborante ili zločince. Eliti kojoj je takva kolaboracija bila nužnija (jer je process potčinjavanja i uzurpacije

bio urgentan) bilo je zato važnije da otpočne i održi procese rehabilitacije, zbog čega se to pretežno i desilo u vreme vladavine Demokratske stranke to jest uz njenu otvorenu ili latentnu podršku. Takođe, ove elite svaki ozbiljan otpor “promenama” i reformama proglašavaju kao avanturistički ili nemoguć.

- Teza o prirodnom paktu Ribentrop Molotov (zbog čega bi i svaka druga saradnja, makar i potpuno drugačije, ratno-kolaborantske vrste, mogla i trebala biti oprirodnjena i normalizovana) danas je tek derivat teorije o dva totalitarizma – nenaučnog i pamfletskog oruđa raznolike buržoaske nauke i propagande. Ova teorija služi da maskira kompromitaciju skoro svih grupacija evropske buržoazije u raznovrsnoj podršci i saradnji ili u oportunističkom tolerisanju fašizma i nekako niveliše zločinački karakter svih “totalitarnih” ideologija to jest, komunizma i fašizma. Obzirom na veliku rasprostranjenost uticaja ove teorije u najrazličitijim javnim diskursima, može se zaključiti o nivou sistematske poluobrazovanosti intelektualaca iz sintoburžoaskih slojeva koji poslušno kolportiraju njene teze (9)

- Ocrnjivanje komunističke ideologije vrši se preko insistiranja ili preuveličavanja ili jednostavno izmišljanja prirode, obima i istorijskog konteksta zločina revolucionarne vlasti, (koji se inače jesu dešavali i koje svakako treba što pedantnije i istraživati i osuđivati). Trend koji uz obilatu podršku zapadnog kapitala koji u demonizaciji komunizma kao i bilo kakve ideologije emancipacije vidi svoj neposredni interes, u Istočnoj Evropi ima funkciju nametanja krivice i mentorstva čitavim narodima koji su egzistirali pod komunističkim režimima (10). Na prostorima bivše Jugoslavije taj trend ima nešto komplikovaniji zadatak - da istoriju koja nikako ne ide u prilog ocrnjivanju komunističkih snaga koje su idejno i logistički iznele oslobodilački rat i socijalnu revoluciju po svaku cenu prepravi i preoblikuje kako bi se uklopila u širi, istočnoevropski ideološki horizont i poredak (11)

Iz ovog kratkog uporednog pregleda možemo razumeti na koji se način revizionistička argumentacija i mitologija prepliće i stupa u odnos ili funkciju komplementarnosti i savezništva sa neoliberalnom ideološkom argumentacijom i mitologijom.

Jasno se nameće i zaključak da je prvi i osnovni metod revizionizma, napraviti od strukturisanog odnosa konteksta, faktografije, interpretacije i reprezentacije istorijskih događaja jedan galimatijas u kome niko nema ni volje ni snage da se snalazi. Nimalo čudno, isti zahvat deluje i na proizvođenje aktuelne političke hegemonije koja rezultuje u masovnoj konfuziji i apatiji: strukturna koruptivnost kapitalističke države meša se sa odlučnošću u borbi protiv korupcije, fakti o strahovitom padu opšteg civilizacijskog nivoa društva i jasno negativnih trendova razvoja, zamenjuju lakirovkom o reformama i privrednom rastu (uz terciranje MMFa, EU establišmenta itd.) Dakle, mehanizam proizvođenja magle i konfuzije je višestruko i višeslojno potreban i koristan vladajućim elitama. Kad se sve sabere, može se ukratko zaključiti da se Draža Mihailović rehabilituje pre svega zbog toga što je zagovarao i branio isti ovakav kompradorski kapitalizam.

Beleške:

(1) Primer su brojni, od tribina grupe *NE rehabilitaciji* u Domu omladine, na Filozofskom fakultetu i Kulturnom centru Rex, o istoriji četničkih zločina, koje nisu posećivali ni aktivisti kojima je prezentovano znanje neophodno da bi se snalazili u dnevnim situacijama do slabo posećene i vidljive konferencije o istorijskom revizionizmu u organizaciji *AKO* u Novom Sadu itd.

(2) putem uzurpacije i devastacije socijalističkog političkog i obrazovnog sistema, privatizacije i vulgarizacije medija itd, u čemu je revizionistički diskurs imao podjednako obilnu pomoć i podršku od Miloševićeve klike kao i od političkih partija tzv. demokratske opozicije, gde ga je klika podržavala indirektno, iz oportunističkih nacionalističkih interesa a opozicija zbog svojih ideoloških nazora i prioriteta

(3) Videti rad Olivera Milosavljević “Metodološke pretpostavke istorijskog izučavanja socijalizma u Jugoslaviji“, Sociologija, Vol XXXVI, (1994) No 2, Beograd.

(4) Videti skorije radove Milana Radanovića, Milivoja Bešlina, Milovana Pisarija, Olivera Milosavljević, Ranka Končara, Srđana Miloševića, Dubravke Stojanović, Olge Manojlović Pintar, ili npr. intervju sa prof. Đorđem Stankovićem

http://www.danas.rs/dodaci/uploaddocumentsdodaci2013biltenpdf/ocigledno_laganje.1117.html?news_id=301849

(5) https://www.youtube.com/watch?v=n7WC3kRiwyE&index=4&list=P_LWEougUYKqTdmW5hcUO-9fpfUC3q1rQJO

(6) Nebojša Milikić, Vahida Ramujkić i Dragomir Olujić “Istorija istorijskog revizionizma” (2013), najavljeni a neodržani *lecture-performans* ispred zgrade Predsedništva Srbije; publikacija u pripremi.

(7) Ove teze, inače opšteprisutne u revizionističkom diskursu, prikupljene su za ovu priliku od saradnika i poznanika, kao citati osoba sa kojima su imali diskusije na datu temu...

(8) Videti na primer tekst Milana Radanovića “Viktimizacija zločinaca” <http://pescanik.net/viktimizacija-zlocinaca/> (kratka rasprava koja je ovim tekstom vođena sa istraživačem Ratkom Lekovićem je primer logičke dezorijentisanosti i pažljivo konstruisane ignorancije kao standardizovanog stava i stanja zagovarača revizionističke argumentacije)

(9) U emisijama na Radio Beogradu 2, može se redovno čuti kolportiranje ovih teorija (od skorašnjih primera pomenuo bih intervju sa Darkom Bajićem u subotu 12. septembra ili intervju sa rumunskom pesnikinjom Denisom Duran u sredu 16. septembra, gde se diskurs reprodukuje iz ugla angažovanih stvaralaca, dok se u razgovoru sa filozofom Borisom Bratinom u emisiji *Demokratski bez*

muke u četvrtak 17. septembra generatorima termina tj. “Zapadu” uzvraća tezom da je njihov neoliberalni režim u stvari totalitarni, čime se na neki način problem sa nenaučnošću ovog termina samo dodatno usložnjava a nikako ne kritikuje ili otklanja)

(10) Na okruglom stolu “Politike istorije u Istočnoj Evropi” u okviru konferencije “Razmišljanja o kapitalizmu” (IFDT, Beograd, 2015) se pomenulo kako je grupi istraživačica istorije ženskih pokreta i udruženja u Bugarskoj, Mađarskoj itd, koja je u rezultatima istraživanja istakla mnoge pozitivne strane stanja ženskih prava u socijalističkom periodu, od strane zapadnih istraživačkih autoriteta stigla opomena da su osobe sa kojima su razgovarale, zbog života pod komunizmom, nesposobne da shvate svoju tragičnu istoriju... <https://www.youtube.com/watch?v=a3YD4UWcVaw> (od 1.13.00)

(11) Koliko je to teško, može se zaključiti po analizi izložbe U IME NARODA koju je uradio Milan Radanović <http://pescanik.net/wp-content/PDF/kucateroraumuzejurevolucije.pdf>

Gordana Stojaković

CRTICA O ŽENAMA U NOB-U TRAGOM ŽIVOTNE PRIČE JEKE KOZLINE

Žene u Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB) su velika tema o kojoj još uvek mnogo toga nije rečeno. O tom herojskom dobu borbe žena protiv fašizma tokom Drugog svetskog rata monolitno svedoči historiografija napisana u vreme socijalističke Jugoslavije. U prvom planu su najpre bili istiniti i masovni primeri autentične hrabrosti, požrtvovanosti, svesnog žrtvovanja antifašista i antifašistkinja u prvim borbenim redovima, koji su uvek bili odgovor na zadatke koja je pred njih postavila Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). U toj krvavoj epopeji junaštva, požrtvovanosti, brige, posvećenosti i istrajnosti - žene u NOB-u nisu zaostajale za muškarcima, mada su u društvenoj strukturi i u svakodnevnom životu bile u podređenom položaju u odnosu na njih. Mnoge akterke NOB-a su ušle u prostor javnog i preuzele odgovornosti i poslove koji do tada nisu bili dostupni ženama, pre nego što je zakonski utemeljena jednakost među polovima Ustavom socijalističke Jugoslavije (1946). Da li se u takvim okolnostima podvizi žena u NOB-u mogu okarakterisati kao još značajniji?

Žene u NOB-u su imale različite uloge: partizanke, bolničarke, kurirke, ilegalke u gradovima, članice Antifašističkog fronta žena (AFŽ), političke komesarke partizanskih brigada, članice narodnooslobodilačkih odbora, rečju radilo se o približno podjednakom broju uloga koje su imali i muškarci u NOB-u. U isto vreme žene su bile i u ulozi majke, bake, bliske rođake, one koja je morala da organizuje svakodnevni život porodice, a ponekad i život sela gde su muškarci bili ubijeni u logorima ili u Narodnooslobodilačkoj vojsci (NOV). Članice AFŽ-a su često bile odlučujuća snaga NOB-a na okupiranim i oslobođenim teritorijama jer su preuzele odgovornost za zbrinjavanje ranjenih boraca, skrivanje ilegalaca, za setvu-žetvu, seoske straže, snabdevanje partizanskih jedinica hranom, obucom, odecom i sanitetskim materijalom u situaciji kada su partizanski borci vodili gerilski rat protiv fašista. Ali, zato su se neprijateljske ofanzive, često u formi odmazde, obrušavale na sela koja su bila baza partizanima, ubijajući, paleći, rušeći sve bez milosti. U takvim okolnostima žene, deca, i starije osobe bežali su u šume i bespuća, improvizujući smeštaj u pećinama, ispod četinara, nanovo organizujući život.

Najveći broj učesnica NOB-a, a to je uglavnom bilo članstvo AFŽ-a, nije nosio oružje. One nisu bile manje izložene smrtnoj opasnosti od one koju su imali partizanski borci. Ali, lakše je bilo s puškom nego bez nje. Goloruke heroine, pretežno AFŽ članice, nisu bile u prvom planu historiografije o NOB-u, zato se

svedočenje jedne od mnogih, Jeke Kozline, čini važnom dopunom dominantnog istorijskog diskursa o Drugom svetskom ratu. Njena priča počinje na Kordunu¹³⁴ u jednom od mnogih sela sa većinskim srpskim stanovništvom koje se našlo u situaciji pogroma¹³⁵ pod pretnjom nestanka, što je bio rezultat ideološke klime u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) formiranoj pod okriljem Trećeg Rajha i fašističke Italije. Srbi su bili proglašeni „za vekovne neprijatelje hrvatskog naroda, strano telo, doseljenike na tlo Hrvatske“ (Petranović 1981: 206), a njihova monstruoza ubijanja, odvođenja u logor, proterivanja u Srbiju koju je konstantno sprovodio ustaški režim u NDH započeli su u leto 1941. Jeka Kozlina svedoči o početku oružanog ustanka na Kordunu koju su predvodili članovi KPJ¹³⁶ među kojima je ona u rodnoj kući zahvaljujući ocu Đurađu Mihajloviću, predratnom komunisti, upoznala Milutina Karaša, slavnog kordunaškog, partizanskog komandanta i Čanicu (Stanka) Opačića, predratnog komunistu i jednog od vođa ustanka na Kordunu.

Događaji o kojima dalje svedoči Jeka Kozlina nisu iz korpusa glavnih ratnih i političkih dešavanja tokom Drugog svetskog rata, već mahom iz pozadinskog života stanovništva Korduna i Banije između fašističkih ofanziva. Važno je njeno svedočenje o Centralnoj Partizanskoj bolnici na Petrovoj gori koja je radila u periodu od septembra 1941. do maja 1945. Radi se o bolnici čije zemunice narod nikad nije izdao i gde su teški ranjenici, skriveni u njima, preživeli sve fašističke ofanzive. U sećanju Jeke Kozline posebno mesto zauzimala je „doktorica Vera“. Bilo je teško ustanoviti o kome se radi. Prvobitno sam pretpostavila da se verovatno radi o dr Mariji Šlezinger koja je umrla u Centralnoj partizanskoj bolnici na Petrovoj gori krajem januara 1943. tražeći da joj grob bude ispred ulaza u zemunici i da svojim mrtvim telom zamaskira ulaz u nju, što je i učinjeno. Ipak, svedočenje prvog lekara koji je došao na Petrovu goru, dr Save Zlatića potvrdilo je sećanje Jeke Kozline da je na Petrovoj gori radila „doktorica Vera“. Bila je to dr Vera Šarić (Zlatić 1989: 746). Dr Zlatić i Jeka Kozlina su svedočili da se fotografija dr Vere Šarić, kao i drugih lekara i medicinskog osoblja, nalazila na zidu Spomen sobe Centralne partizanske bolnice na Petrovoj gori. Spomenik kao i čitav kompleks bolnica na Petrovoj gori je danas devastiran, a zalaganjem Srpskog nacionalnog vjeća svake godine u maju, na dan proboja ustaškog obruča na Petrovoj gori tokom ofanzive 1942, okupi se narod sa Korduna i Banije da oda poštu ogromnim žrtvama ustaškog terora. Devastaciju monumentalnog spomenika na Petrovoj gori, rad vajara Vojina Bakića, Jeka Kozlina je u svom

¹³⁴ Prema Popisu stanovništva iz 1931. broj stanovnika na području Korduna je bio: 90.197 Srba i 32.654 Hrvata, a u samom gradu i kotaru Karlovac: 3.953 Srba, 6.7816 Hrvata. (Zatezalo, 2010: 10).

¹³⁵ Tokom postojanja Nezavisne Države Hrvatske na Kordunu je bilo 28.372 žrtve od toga 6.528 dece do 14 godina. U borbi protiv fašista poginulo je 6.020 partizanskih boraca. (Isto, 11).

¹³⁶ Pred Drugi svetski rat na području Korduna je bilo 370 članova KPJ (i 70 kandidata) a „u svim većim srpskim naseljima i Karlovcu brojne organizacije SKOJ-a“. (Isto, 10).

svedočenju povezala sa političkom klimom u savremenoj Republici Hrvatskoj, imenujući njenog prvog predsednika Franju Tuđmana kao reprezenta novog odnosa zanemarivanja i prećutkivanja Narodnooslobodilačke borbe i antifašizma.

Jeka Kozlina pominje i dr Isidora Papa koji je tokom Drugog svetskog rata bio lekar - hirurk u Vrhovnom štabu NOV. Dr Isidor Papo nije radio u bolnicama na Petrovoj gori, ali postoji mogućnost da ga je Jeka Kozlina srela početkom 1943. kada je deo ranjenika iz bolnica na Petrovoj gori bio evakuisan u Bosansku krajinu i raspoređen u Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba NOV. U tom transportu, a zatim u nekom kratkom periodu i u zbrinjavanju ranjenika za koje je bio zadužen dr Papo, verovatno je učestvovala i Jeka Kozlina. Postoji mogućnost da je ona sretala dr Papa i nadalje tokom različitih zadataka kada je kao kurirka odlazila u Bosnu gde je bio Vrhovni štab i Centralna bolnica Vrhovnog štaba NOV. Dr Isidor Papo je kasnije svedočio koliko su ga devojke sa sela impresionirale jer su brzo učile i bile nezamenljive, kako u nezi ranjenika tako često i u operacionim salama (Jokanović ur. 2013: 24)

Pored zbrinjavanja ranjenih boraca Jeka Kozlina je učestvovala u stvaranju prvih organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i AFŽ-a, pa tako iz njenog svedočenja saznajemo šta su bili ciljevi i zadaci organizacija. Kao osoba od poverenja ona je dobijala i obaveštajne zadatke, gde je trebalo pokazati ne samo hrabrost, već snalažljivost i hladnokrvnost u situaciji koja je svakog trenutka mogla kobno da završi. Iz njenog svedočenja saznajemo da je nju spasila činjenica da je prijateljstvo drugarice iz hrvatskog sela, a ne nacionalna pripadnost, bila vrednost koja je opstala i u tako krvavom ratu.

Priča Jeke Koziline pokazuje sazrevanje skromne seoske devojke iz patrijarhalne sredine koja učešćem u NOB-u postaje odlučna, delatna, odgovorna, politički obrazovana, samopouzdana mlada žena, prisutna i u završnim operacijama za oslobođenje Karlovca (čime je okončano oslobođenje Korduna od fašista), da bi na kraju predvodila kolonizaciju Kordunaša u novu sredinu - Kljajićevo kod Sombora. Time se revolucionarni put Jeke Koziline završava.

U tradiciji naroda sa područja iz kojeg je potekla naša heroina nije uobičajeno da se govori o ličnim stvarima i privatnom životu. Ono što se može nazreti su treptaji emocija koje svaka mlada devojka ima u tim godinama, a o kojima saznajemo kroz epizodu o voćnjaku prepunom zrelih šljiva. Seks u partizanima nije bio ohrabrivan, ali zato nahraniti partizane jeste. To je bilo retko i dragoceno zadovoljstvo, koje je Jeka Kozlina mogla da priušti saborcima, a oni su joj uzvraćali radosnim pohvalama i srdačnim pozdravima.

Na kraju, način na koji je izbrala muža - prema ličnom sudu i osećanjima, nije bila uobičajena situacija, već pokazatelj novih odnosa među polovima koji su izborni tokom NOB-a na krilima komunističke ideologije koja je utemeljila jednakost muškaraca i žena u svim sferama života i rada. Posle okončanja Drugog svetskog rata Jeka Kozlina nije imala značajnu društveno-političku ulogu u novom socijalističkom društvu. Ona se opredelila za porodicu, ali nikada nije prestala da

gradi i iznova obnavlja san o pravednijem i humanijem društvu, o poštenom, radnom i osećajnom ljudskom biću. To dokazuje činjenica da u njenom sećanju nema mržnje, a zatim i intimno i toplo svedočenje njenog unuka, Ivana Varnju.

Jeku Kozlinu sam upoznala pred kraj njenog života. Zahvaljujući koleginici i drugarici Ankici Dragin dobila sam dragocenu priliku da zapišem jednu autentičnu priču o vremenu antifašističke borbe i socijalističke revolucije. Ceneći da su u učenju istorije lične priče uvek dragocenost, uz dozvolu Jeke Kozline i njene porodice, snimila sam njeno sećanje u formi otvorenog intervjua u njenom stanu u Novom Sadu 1. jula 2013. Snimljeni intervjua sam transkribovala i autorizovala.

Tekst koji je pred vama je sećanje – lično iskustvo mlade devojkice, kasnije mlade žene, koja je bila neposredna akterka NOB-a i svedokinja o svakodnevnom životu tokom stvaranja socijalističke Jugoslavije. Svedočenje Jeke Kozline obuhvata period od 1935. do pedesetih godina 20. veka.

Jezik kojim govori Kozlina Jeka mešavina je jekavice i ekavice i to je preneto u tekst onako kako je izgovoreno. Pitanja koja sam u toku razgovora postavila trebala su samo da pojašne neke situacije zato su izostavljena iz teksta. U transkribovanom tekstu intervenisala sam isključivo da bih objasnila značenje rečenice (reči i rečenica u zagradi) kada je to, po mom sudu, bilo neophodno. Tekst intervjua je autorizovan, ali na žalost smrt Jeke Kozline je razlog što nisam uspela da razrešim neke dileme koje sam kasnije rešavala korišćenjem literature koja je data u nastavku ovog teksta.

Literatura:

- Cimeša, Nikola i Vranješ, Pero. „Milutin Karaš-Ljuta, načelnik Štaba 34. divizije NOVJ“. u: **Likovi revolucije**. 977-984. Dostupno na http://www.znaci.net/00003/616_2.pdf Pristupljeno: jun, 2014.

- Dakić, Mile (1976) *Petrova mi gora mati – Informativno-historijski vodič*. Zagreb: Prosvjeta.

- Gaćeša, Nikola (1984) *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*. Novi Sad: Matica srpska.

- Jakanović, Vladimir ur. (2013) *Isidor Papo (1913-1996) život i delo*. Beograd: Akademija medicinskih nauka/SLD.

- Nikoliš, Gojko (1972) *Značenje i osobitosti zdravstvene službe u Petrovoj gori za vrijeme NOR-a*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Poseban otisak iz knjige „Simpozij o Petrovoj gori“.

- Petranović, Branko (1981) *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit.

- Zatezalo, Đuro (2010) *Petrova gora – Uloga i značaj NOR-a u Hrvatskoj 1941-1945*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće/ Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba.

- http://www.snv.hr/pdf/Petrova_gora_pdf_verzija_za_web.pdf

Pristupljeno: jun, 2014.

- Zlatić, dr Savo (1989) „Zdravstvena djelatnost na području kotara Vojnić u NOR-u“ u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*. 723-754. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu. <http://www.znaci.net/00003/644.pdf>
Pristupljeno jun 2014.

Sećanje Jeka Kozline na Narodnooslobodilačku borbu naroda Korduna

Zovem se Jeka udato Kozlina, a rođena Mihajlović. Rođena sam u Miloševcu, opština Vojnić (prema podacima iz lične karte 28. aprila 1924, a prema pamćenju mojih roditelja 5. maja iste godine). U porodici nas je bilo šesnaest: baba i deda i njihova dva sina sa porodicama, jedan je imao petero, a drugi šestero dece. Mi smo bili jedna kuća, jedna familija. Živelo se skromno. Imali smo dosta zemlje, radili smo puno. Deda je bio glavni. Moj otac je bio u državnoj službi, bio je cestar i bio je dobro pismen. Nas je sve četiri devojke Danicu, Borku, Anku i mene školovao, ali samo do rata. Nismo sve dorasle (da završe školu) do rata, jedne su bile 15, 16, 14 do 12 (godina). U školu smo išle u Perjasicu, to je tri kilometra od sela Miloševac. Tu je bila osnovna škola. Onda sam ja posle 1938. otišla kod strica u Zagreb i tu sam išla u da učim za šnajdericu, do pred rat, do 1940. Onda je drugi stric, Marko taj što je bio u porodici, došao po mene, čuo je da se nešto sprema i odveo me kući.



Kada je počeo rat najpre nam je došao Karaš Milutin, koji je bio zadužen za Kordun, da organizuje partizane, a sa njim i (Stako) Čanica Opačić. Posebno su bili organizovani po Lici, Baniji, Kordunu i Bosni, raspoređeni komunisti koji su bili glavni komunisti već prije rata, do čertdesete godine, a tu je bio i moj otac, Đurađ Mihajlović. I on je bio u Komunističkoj partiji za vreme stare Jugoslavije. Tako smo počeli. Onda nas je Milutin pitao da li moj deda prima njih u kuću jer je bilo već deset organizovanih partizana koji treba tu da noće. Deda je pristao odma` i iziš'o je s njima.

Oni su tu spavali i bili tu, tu noć i tada su zorom morali da odu jer su žandari bili blizu nas. Tada je stric otiš`o s njima i otac, a tada smo se svi, kao jedan, uključili. U početku je bilo dvoje-troje pristalica partizana, nije više, pa smo mi išli po selu da agitujemo. Išli smo od kuće do kuće, gledaš kako će te ko primiti, paziš da te ne bi ko otkrio, moraš dobro paziti da te ne bi otkrio da si ti komunista ili organizator za partizane. A partizani su već bili u šumi iznad naše kuće. Onda su i četnici počeli. Bilo je četnika. Oca su odmah pozvali, Karaš i drugi koji su znali da je dobro pismen, dobro školovan, da osniva partijske ćelije, da okuplja omladinu i organizuje SKOJ. Ja sam najpre primljena u SKOJ i odmah sam postala sekretar. Nas troje i ja sekretar. Organizovao nas je moj tetak, onda je otišo u partizane, onda je otiš`o stric s njim u partizane. Otišli su odma` u šumu. Kada su nji dva otišli onda je i tata otiš`o. Onda smo se mi okupljali uveče da jedemo, još kuća nije izgorela, oko babe i dede. Onda su nas žandari osjetili i dolazili su nam kući, prijetili nam. Tata se sakrije, a onda pitaju dedu di je tata, di su ti sinovi kada ima toliko dece? Nas desetero. Deda kaže – Ja ne znam, ja vam iskreno kažem ja ne znam. Deda je znao talijanski. Italijani su bili tu već. To je bilo četrdeset prve kad su Talijani došli. Onda su Švabe došle, isto četrdeset prve. Oni su išli i pjevali da je stara Jugoslavija pala. Oni su išli drumom, nisu dirali nikoga, ali su uvek kazali nama, mi vas nećemo, slobodno budite kući, nemojte bježati. Mi smo morali da podignemo bele zastave i kad smo podigli bele zastave – predali smo se. I oni su rekli – Od nas nemojte bježati, ali za nama ide hrvatska vojska, idu ustaše, sad vi kako hoćete. To su neki rekli, koji su bili dobri, bilo je svakojakih tu. Kad su oni prošli mi smo se onda brže povukli u šumu, jer su odma` počeli tamo od jednog sela, jednu kuću di su zaklali celu porodicu, a to smo mi saznali, jer je jedan letio odsječenog uva. Mi smo vid`li a on kaže – Bješte evo ustaša! A mi svi u šumu, a šuma nam je bila blizu, preko brda. U tu šumu nisu nikad ni zašli, nisu smjeli jer je bila dolina, a gore brdo. I tako smo mi u toj šumi bili, a oni su tukli topovma, tukli su mitraljezima. Bilo je ranjenih, bilo je djece bilo je žena, pa smo se mi preko brda (prebacili), imali smo jedno brdo, kako se ko mogao prebacit, jer odjedared je to bilo, iznenada. Onda su oni došli pod šumu a naši su (bili) sve civili deca, žene, svi uzeli rogulje, vile, ko je šta im`o, štapove i vikali – Juriš! A oni se prepali. To su bili žandari, ustaše, bilo je Švaba, mješana vojska, Talijana, sve to bilo izmješano. Tad smo mi njih terali do jednog sela hrvatskog. I oni su bježali. Ostavili topove, ostavili puške, bacali mitraljeze, mi smo to kupili, dobro došlo nama. Mi pozadina kupimo, a ovi napred viču – Juriš! Tako su oni otišli, mi smo se vratili, povukli u šumu. Više nismo kući bili, sve do četrdesetdruge, vraćali smo se kući, odlazili, vraćali se, onda su nam sve zapalili. Jedan dan i jednu noć je celo selo od sto dvadeset kuća gorjelo. Sve. Krave riču, ovce bleje, to je strašno bilo slušati. Djeca smo bili, a nismo bili uplašeni tolko. Kao da to nama nije ništa, mi se smejemo i bježimo preko gore i onda još kolo igramo i pjevamo. U šumi nismo imali ništa, već tako da si u šumu uš`o i gotovo, imaš ono što je na tebi. Oni su sve spalili i ništa nije ostalo, nego ono što je

na tebi. E, to nam je ostalo. Krave su odagnali, volove su odagnali, konje su odagnali, ovce, koze. Ko se zateko, moja baba, Mihajlović Kata na primer, nije htela da beži, ostala je al` je dobila batina i od toga je umrla. Tukli su je među ovcama, ona se sakrila među ovce, to je šuma, imade tije šumaraka, tije dolina, tije brda, ona se sakrila među ovce i oni (su) nju vid`li i onda su je kundakom tukli po krstima i bubrege oštetili i baba je od tog umrla. Onda je mati, Stana isto tako, mati je u drugom stanju (bila) sestru što je rodila, ona je ostala da spasi nešto od odeće iz kuće pa je ostala u jednom šumarku, gdje smo mi imali oko kuće te šumarke, bujadi i tako to. Moja mati se tu sakrila, oni su je vid`li i nju su istukli. I od toga je isto i mati umrla. Rodila je najpre to djete Milka, ostalo je to dete živo. Danas smo ona i ja žive druge (sestre) su nam pomrle.



U četrdeset drugoj mi imamo SKOJ i AFŽ. AFŽ je počeo još pre nego SKOJ. Već četrdeset prve su žene počele da se organizuju, moja strina je tu baš prva počela, ona je bila predsjednica, jer je bila pismena. Mi smo bile pismene žene, koje smo išle u školu, bar malo, a bilo je najviše nepismenih.

Moja strina je to organizovala i tako se u tom selu, jedan je bio koji je uvek bio protiv, a drugo sve bilo partizansko. Onda su te žene organizovale, išle po selu skupljale tu odeću, gde nije izgorelo, plele smo čarape, štrikale smo. Slali su nas u hrvatska sela, (gde) oni hoće žandarmerijsku stanicu da razoružaju, a mi moramo doznati kako se žandari kreću i koliko ih ima. Mene su poslali odma` prvu, jer sam ja sekretar SKOJ-a. Tad su mene poslali međ žandare, tamo žandari pjevaju, tu je dućan, mi smo zvali dućan, prodavnicu, tu je bio neki Božo Cimeša, i on je izišo. Meni je dao Milutin Karaš jednu malu, tako ceduljicu, i rek`o – Mala, to imaš, mi ćemo biti u jeliku, pa to kad iza brda dolje siđeš u Perjasicu, selo Miloševci je u dolini a Perjasica je isto u drugoj dolini, preko brda, kad siđeš, onda traži bombone od Bože i spusti tu ceduljicu u bombone. Ako vidiš žandari da idu tu cedulju stavi u usta, a ako vidiš da ćete premetati onda progutaj to, slobodno. To je bilo tako malo (pokazuje kolika je bila cedulja). I tako sam srela te žandare i oni mene pitaju di ću ja. Kažem – Idem po soli. Baba me poslala po soli. Dobro. Pustili su me. I kad sam se vraćala sad sam došla kod Bože i spustila sam tu cedulju žandari i ustaše pjevaju u toj kancelariji, neki Ilija Jarak, s kim sam ja bila jako dobro, imao je on dve ćerke, ja spavala kod njih, jer sam išla u školu u toj Perjasici, i ja kažem - Čika Ilija, dobar dan. A on kaže – Kakav sam

ja tebi čika Ilija?! On je bio ustaški tabornik, već tad. Kaže – Di ti je ćaća?! Ja kažem – Pa ja ne znam di, ja sam sad otišla od kuće, baba je ostala. On kaže – Moraš da znaš! Onda on mene malo drma i kaže – Šta si došla? Rekoh – So da kupim. Meni je Božo metno so i metno tu drugu cedulju što su dali od njih. Među njima imamo mi naših. I onda su metnuli tu ceduljicu da ja dam Karašu, ja sam izvadila iz soli, kad sam se s njima rastala i metla opet u usta, tako su mi rekli da slobodno može metnut u usta. I ja sam to do nekog sela donjela i tu me sreo Karaš i ja sam to njemu dala. I tu su me posle sreli žandari i pitaju – Di si bila? – Evo, išla sam po so. I tako sam ja počela (da radim za partizane) i došla kući kod babe. Onda smo počeli (da držimo) straže i nismo bili u kući jer su saznali da je naša porodica cela u partizanima. To je već bila četrdeset druga. Onda smo počeli u Petrovu goru da nosimo ranjenike. Bilo je borbi. Ja sam dva donjela u jednu zgradicu, imali smo mi malu zgradicu, jednome je skoro drob se video, skoro ispao, pedeset godina je imao. Ovaj je imao trideset, Mile, njemu je rame bilo iskrvavljeno. Ja sam uzela, baba mi je dala laneno platno i kazala – Dete sa tim lanenim platnom sad to obriši, lan je dobar za ranu. Ja sam to njemu obrisala, a čime ćemo oprat? Kaže baba - Nemoj rakijom, nego ćemo rakijom i vodom. Tako smo mi njemu oprale (ranu), stukle balege, suve, izvadile iz brvana gdi smo mi brvna nama pravili gdi ćemo se saklonti, mi smo to stukle kroz laneno platno prosejale, metle na te rane. To je baba rekla da se neće crvi zaleći, jer je bio jun, vrućina. Osam dana smo mi njih tu lečili tako previjali. Jedan je mogao ići uza me, a jednog sam ja metla na leđa i u Petrovu goru išla. Trideset kilometara sam ja njega nosila do Petrove gore.



Srela sam i doktora Papa, doktora Isidora Papo. On je došo iz Zagreba. Nas je stotinu devojaka postrojio i pit'o – Koja može krv da gleda? Da ne bi padale u nesvest. I onda – E ti možeš, ti možeš, i mene izabere kaže – Ti možeš mala, ti ostani. Ja ostanem. Nas ostane jedno petnaest, ove druge otpusti jer ne mogu gledati krv, povraćaju, to su još djeca, petnaest, šesnaest, sedamnaest godina. I onda smo mi ranjenike nosile u Petrovu goru u Zbijeg i Skrad, to su bile tri bolnice.

Najveća je bila Petrova gora, Zbjeg je bio dosta velik, a Skrad je bio manji. Bolnica Zbjeg to je bila šuma, koja se zove Zbjeg. Tu sam ja donela moga rođaka, tetka i on je na mojim rukama i umro. Ne znam ni gdje sam ga zakopala, samo znam sam ga iznjela napolje i da smo ga zakopali, a ne znamo di, nismo

ni saznali. I tako ja sam bila po bolnicama. Išli smo po šećer u Dubravu, Dugu Resu, sve noću, a to sve ustaše, do Ogulina, Slunja, to sve ustaše, tu sve oko nas. Onda smo mi tuda prelazile preko reka Korane i preko Mrežnice, prebacimo drvo debelo i onda puzimo. Nemamo čamaca, imamo jedan – dva čamca, a ne zna ni jedna veslati i tako smo mi prelazile i donosile džakove šećera (koje smo) krale iz dućana, probijale, donosile šećera, brašna, odeće, što smo god našle. To smo donosile partizanima. Ja sam aktivno učestvovala u svemu tome, al' sam prva uvek morala bit, jer moja cela kuća bila u partizanima, cela porodica i onda su više imali poverenja u mene. Pokojni Karaš, taj je bio glavni komandant Kordunaške divizije. To su bile kordunaška, banijska, lička i bosanska. Tako sam ja celo vreme rata sa ranjenicima radila najviše, išla po selima hrvatskim, organizovala i sastanke održavala partijske i skojevske i di god je bilo di je trebalo iz naše kuće svi smo išli.

Bilo mi je najteže na završetku rata kad sam išla u Karlovac, kad je bio napad, oslobođenje Karlovca, ja sam tu išla. Ja sam izabrana za povjerenika u Karlovcu nas tri stotine devojaka izabrano je da idemo da preuzimati robu i inventarisati da se ne razvlači i Upravi narodnih dobara predavati. Onda je tu bio neki Košarić Milutin koji je bio glavni koji je primao nas. Najteže mi je bilo kad sam se spuštala preko Mrežnice. Pitali su me da li me primaju partizani a to su sve nepoznati, jer nije išla Osma (kordunaška) divizija (NOV), jer je otišla u Sloveniju. Jer nisu smeli dati poznatima, sve su to bili iz Bosne iz Crne Gore partizani koji su bili sa strane (Karlovačka grupa divizija NOV) da ne bi se svetili. Svašta je bilo. To mi je bilo najteže kad se otac sa mnom rastajao. Samo smo se nas dvoje znali (da smo živi). Tri sestre i deda su u šumi bili. Mi ne znamo za njih. Deda je njih čuvao i strina i jedno njeno dete. Stric je već poginuo. Tu su njih petoro ostali, mi nismo znali, ofanziva ide preko te Raletine, a tu su oni. Ja i tata smo u Vojnici imali veliki partijski sastanak, to je bio najveći sastanak i onda su nas određivali ko će da ide na Karlovac sa partizanima. Kad su me odredili, onda smo se ja i otac poljubili i on je rek'o – Ćeri moja, nikog nemamo, samo ja i ti, sada koje će ostat živo, ne znam, i dal' ćemo ostat živi. Jer mi u jako tešku situaciju ulazimo, jer silazimo dolje u dolinu, a tu je Mrežnica, i onda preko te Mrežnice prelaziš u grad. A u gradu opšti haos, tuča ona ulična (ulične borbe). Kako oni bježe, naši za njima viču – Juriš! I tako smo mi spustili se onda su nam rekli, doduše su nam savetovali – sklanjajte se iza kuća i ispod roletne, spuštajte roletne i sklanjate se. Tako smo radili i tako je trajalo sve do Svetoga Đurđa. Na Svetog Đurđa smo ušli, tačno 6 maja 1945. smo ušli u Karlovac, rano ujutru. Do čerdeset devete se nije proglašavalo dan oslobođenja. Šestoga smo mi samo ušli unutra, pa smo čistili, dok se to sve očistilo tri dana čišćenja ustaša. Ustaše su bile po podrumima, po krovovima se krili. To je bila četrdeset peta. Beograd je oslobođen četrdeset četvrte, a mi smo još ratovali još skoro pô zime, onda Karlovac kad smo oslobodili, onda Zagreb dok se oslobodio.

Moje sestre, deda i strina ostali su u nekom žbunu, sakrili se u jamu, neku pećinu i oni se sakrili i ostali. Kad sam ja u Karlovcu bila, sad se već proglasilo oslobođenje, onda sam pitala moga komandanta da li ja mogu da odem do Raletine da vidim da li mi je deda negde i troje djece živi. Onda je on mene pustio ali je reko sa kurirom možeš da ideš, sa jednim partizanom. Mi smo njih našli u toj šumi, vikali, vikali, derali se, svak svog traži. I javi se deda, izvuče se deda i vodi njih tri djevojčice, Borka bila 11 godina, Anka bila 9, a mala bila 3 godine, Milka što se rodila u ratu. Svi živi izvukli se otalen, deda njih izvuče i plače siroma` – Šta ću Jeko kuda ću sad? Reko` – Tu di si deda, ja ću ti doneti, poslaću po kuriru malo `leba. Ne smemo mi ništa jesti, to je sve otrovano. Oni kad su se povlačili oni su hranu trovali. Pa su nam zapretili ništa, ništa ne smemo jesti. Nismo ništa dirali. Hrane je bilo puni astali, ali ne smemo mi to ništa jesti, došlo naređenje da se očisti, da se to sve sredi da će nam hrana dolaziti iz Tušilovića. To je veliko srpsko selo. Onda smo mi odadlen nosili jelo i kazane i kuvali.

Za vreme rata i pred kraj rata ja sam bila sekretar SKOJ-a, za taj okrug moj Vojnić i onda sam bila u Partiji, odma` od četrdeset prve. Šest meseci budeš skojevac i onda (te prime) u Partiju. Ja sam vodila tu omladinu, tu su bile devojke ima i muškaraca tako petnest-šesnest godina u SKOJ-u, a AFŽ-u su (bile) samo žene. Partizani su bili po šumama četrdeset prve, četrdeset druge, nisu mogli izaći lako, posle su izašli i napadali gradove, razoružavali žandarmeriju, ustaše. U Krnjaku kolko je bilo ustaša, u Tušiloviću, Bariloviću, to sve bile ustaše, pa Slunj pa Ogulin. To su sve naši razoružavali, jedan po jedan grad zauzimali. Žene i devojke su bile u AFŽ-u i devojke i mladići u SKOJ-u, a muškarci u partizanima. Težište našeg rada u pozadini je bilo pomoći partizane nabavka, snabdevanje... Imali smo školu, organizovali smo (opismenjavanje) koji su nepismeni, pa smo imali brošure, i tamo u šumi odredili smo zbijeg jedan gde smo sagradili od bujadi, od svačega napravimo jednu baraku i tu se skupe i tu uče. Učiteljica je bila, imali smo učiteljice koje su bile organizovane da budu učiteljice. Učili su čitat, pisat, sve, jako puno je bilo nepismenih pa su opismenili dobro. Sve je išlo, spontano, al` je išlo lepo. Posle četrdeset treće kad je Italija pala, onda nam je bilo lakše. Nas su Talijani okupirali, nas su najviše Talijani napadali, palili su. Oni su dolazili od Ogulina, a tamo u Tušiloviću tamo nadalje dolje Banija tamo su ustaše palile. Tako da smo mi podjeljeni Banija, Lika, Kordun, Bosna (u odnosu na to ko nas je okupirao) a Tito je bio stalno u Bosni. Tamo je bio Glavni štab i tamo smo nosili hranu. Nije smeo niko ić` na primer u Bosnu, samo (oni) koji su poverljivi. Po zadatku. Koji su god poverljiviji bili, ti su bili više angažovani. Na primer treba se razoružati Duga Resa, a ja sam išla u Dugu Resu. Ja sam imala jednu drugaricu koja je išla sa mnom u školu, i onda sam ja otišla kod nje. – Au Jeko, kako si ti došla kod mene? Kako si smela ući u Dugu Resu? - Ja došla kod tebe. Nećeš me ti odati. Kaže – Neću, Bože sačuvaj. I ona me nije odala zamisli, i ona mi je pomogla. Ja sam njoj rekla – Ajde ti meni pomozu nešto. Ja sam najpre obilazila, što kaže ko kiša oko Kragujevca, obilazila oko nje. – Šta da ti

pomognem Jeko? Šta treba, samo reci. Tu ima moj stric, moj stric je gadan, on je ustaša, a tata nije. I onda ona meni kaže - Znaš šta Jeko, ti nemoj da prilaziš blizu, a ja idem tamo da pazirim, pa da izvidim kolko ima ustaša, kolko ima žandara, kolko domobrana. Jer ako ima više žandara i domobrana lakše je razoružati, ustaše su gore. Ona meni sve to lepo popiše, nosila je tamo vamo, ona je Hrvatica, išla je po selu slobodno i onda je došla do mene i kaže meni – ja ću te do Mrežnice ispratiti, ali moramo dobro paziti. Moramo uzeti ovu jednu od ustaša ćerku, koja je sa mnom dobra, a ti nemoj pred njom (ništa govoriti) ti se samo pravi da su dobre ustaše. I tako ona mene isprati, preko mosta pređemo, ja dođem u jelik, tu su me čekali partizani, predam taj izveštaj. Oni su tu noć razoružali Dugu Resu.

A što smo se nanosile i mrtvije i živije i ranjenije (boraca). Najteže je nositi onaj trup što ostane, nema nogu, nema ruku, to je najteže bilo. Nema oči. Jao Bože, Bože dragi! Ja sva do Petrove gore budem krvava, ne gledam ja na to. Šatorsko krilo na meni, nemaš šta obući. Šatorska krila smo dobivali i šili smo tako, same naruke, bluze, suknje, pantalone od šatorskih krila. I tako smo nosili sve u Petrovu goru. Bolnica bila puna. Bila je doktorica Vera. Ta bolnica nije bila otkrivena za vreme Drugog svetskog rata. Sad ju je otkrio Tuđman i svu razrušio. Tu je Verina slika bila, te doktorke. A doktor Papo, što je to bio dobar doktor. On je mog muža i operiso u Beogradu. On je osto živ. Tri puta sam u Petrovoj gori bila okružena, ne ja nego svi mi koji smo bili u Petrovoj gori. Kako smo se probijali, kako smo išli. Nađemo jedan izlaz, ali ne može. To su kuće gorele na brdu, naše, naših Srba. Pa kako ćemo Bože, a od Vojnića i od Karlovca samo motori i avioni tuku po Petrovoj gori, znaš kako. I mi polako, polako. A poginulo nas je bome jedna trećina, puno djece. Znaš šta su radili kad su ušli? Mi smo se posle vratili, oni su zaoštrili mlade grabiće i desetoro dece nabili žive, još se koprcali, mi nađemo još koprcaju se deca. To su ustaše radile. Kad to vidiš, to ko je mogao izdržati... To je samo doktor Papo rekao – Hej ti mala Mihajlović, meni kaže - Hej ti Dražina! To sam ja zbog Draže nagrabusila. Ofanziva bila ustaška i Švabe od Slunja, idem ja, izišla ja ko prava, kažem ja – Ma ne bojte se sad su naši viču „neslani Jovane“, Ličani, oj Ličani neslani Jovane, kažem - Prošli su ustaše, `ajdemo izić napolje! Ja sam izišla napolje, kuće su sve gorele sve su spalili. (kraj kasete 1)

Ustaše su bježale i Talijani su bili tu, isto. Onda smo mi izišli napolje, neki nisu. Onda su nas pitali poimence, otkud smo mi sad tu? Stotinu civila izašlo odjedared pred partizane, u takvoj gužvi, to je bila velika ofanziva. Pitali su koliko nas ima u pećini. Ja sam rekla – Ima nas puno. Ja sam prva izišla i još jedna je sa mnom izišla. I kaže – Kako se ti zoveš? – Mihajlović Jeka. Jedan iza leđa upita – Šta je tebi Draža Mihajlović? – To mi je, rekoh, stric. Ja to tako sa šalom. To su partizani, sad se ja ne bojim. Kaže – Vodite je dole. I odveli me u svinjac, neki, zatvore me tu. Ja kažem - Pa jeste vi ludi?! Kaže – Nismo mi ludi, šta je tebi Draža, ti kažeš da ti je stric? – Ma ja to kažem zato što se zovem ko on, ja Dražu i ne poznam, nisam ga nikad ni vidla! I onda onaj jedan partizan kaže – Pusti malu

otuda da iziđe i ja izvadim literature, imala sam skojevske (literature), iz njedara. – Evo vam rekoh, na vidite kol'ko. Onda oni mene – Ajde dole i zovi svi da iziđu napolje, tebe će poslušat sigurno. Onda jedan kaže – Dajte tu Jeku Mihajlović ona je naša aktivistkinja najveća. I oni mene dolje pošalju i oni samnom i onda smo izvukli sve odozdo. Oni su jurišali, a mi smo svi morali nositi hranu za njima do Perjasice naše, kad su oni išli prema Karlovcu. Tu je dosta poginulo našijeh, jako puno. I onda smo morali ranjenike nosit` sve u Petrovu goru. Zbjeg je bio daleko i nije šuma tako pogodna. Skrad isto tako moramo ić` preko Korane, a i ovde moramo preko Korane, al` ipak nam je lakše. Jako puno smo angažovali devojaka koje su nosile ranjenike. Tu je bilo mrtivije, ranjenih, svakojakih. Kad sam to završila, vratila sam se nazad i ostala tu u jednome selu. Niđe ništa nema, sve izgorelo. Ko ost`o stariji, plaču žene. To je bilo krajem čerdeset treće. Najviše napada na Petrovu goru je bilo četres treće i četvrte. Nije se uvek desilo da je probijen obruč, ali jeste često. Ali naši su bili hrabri. Bilo je već puno partizana. Bilo je topova, bilo je bacača, tenkova, bila je vojska osposobljena, uvežbana. I onda posle više nisu mogli, ni smijeli napadati na Petrovu goru. Oni već čerdeset četvrte nisu smijeli da priđu Petrovoj gori.

Ja sam bila bez oružja, a tražila sam tri puta. Ja sam otišla u Skrad, nas dve, i sad moramo vežbati i znati pucati. U početku meteš onaj karabin, on je težak, meteš ga na rame da gađaš, da pucaš a on te svu strese. Onda smo se posle naučile i kad smo se izvježbale ja došla i kažem Milutinu političkom komesaru, oni su nas primali u partizane. A on meni kaže – Jeko, ja tebe ne smijem primiti, naređeno je da ti moraš ostati u pozadini. Ja kažem - Milutine meni je najteže biti u pozadini, daj mi samo mesec dana da budem kod partizana. – Nećeš, kaže.

Ja sam bila sekretar SKOJ-a za moj celi okrug i član Partije. Ja sam vodila omladinu. U SKOJ-u je bilo i momaka i djevojaka. Onda smo mi išli na kongres USAOJ-a u Zagreb. Bilo je jako puno (ljudi). Onda smo mi počeli kolo igrati, bacati puške, nećemo više ni ratovati, bacamo puške, neće niko pušku, a oni su vikali – Ne bacajte momci puške vi ćete i dalje ovu zemlju voditi. Mole ih komandanti. Padali su u nesvjest mnogi (Partizanska padavica je bila PTSP). Iznenadilo ih je to pa su padali u nesvjest jako puno. Igra kolo i padne u nesvjest, poliju ga vodom i ide dalje.

Pozvana sam u Komitet (sedište KPJ) u Zagreb. Onda sam ja dobila jedan list žuti. Kažem – Šta će to meni? Kažu – Čuvaj to pa ćeš dobiti Spomenicu (Partizanska spomenica 1941). – Ma kakvu Spomenicu? I ja to pocepam - nisam verovala u to, pa sam pocepala i bacila. Ne ja nego svi mi. Mi to pobacamo. I tako ja više nisam Spomenicu ni dobila, nisam je ni tražila, bilo je kasno, već je bilo završeno, a moj muž je dobio, on je bio pod oružjem. On je četrdeset prve imao osamnaest, devetnaest godina i on je primljen na Petrovoj gori, tu se ta četa osnovala, sve iz jednog sela.

Ja sam bila šest meseci u Zagrebu kao poverenik. Ja sam popisivala tu robu i tu robu predavala i obilazila sve te dućane. Ja sam bila glavna i onda sam sve

obilazila ko predaje inventar meni predaje tu knjigu, ko zna pisati, ko ne zna drugi mu piše. Na primer, ja sam zauzela jedan dućan nekog Ivana Cimcića, ustaše, to je bila velika robna kuća, mi kažemo dućan vel'ki. Onda sam ja to popisala. Kad sam ja otvorila fioku, puna zlata, mogao uzeti koliko je ko hteo para. Bože sačuvaj, jer su rekli biće sreljan kod koga se nađe šta god da je uz'o. Oštro je bilo i za vreme rata. Ako koja devojka ostane u drugom stanju, streljaćemo je. Nije niko sreljan al' bilo je svega. Bilo je malo koje su bile u drugom stanju. Spavali smo svi grupno, po stotinu, dve stotine nas u voćaru. Pa dođemo do voćara gde ima šljiva, aoo majko moja, ko sme brati, ko dade? Ima seljaka koji nisu dali. A ja sam rekla – Dečki došli ste u voćnjak tamo gde sam se ja rodila. Šljiva bilo tri stotine posađenih, a šljive rodile, sve se savilo. Rekoh – Ber'te dečki, jedite kol'ko možete. – Joj, kaže, jel' sme? – Ja odobravam, samo jedite.

I tako smo mi u Zagrebu završili i onda sam ja iz Zagreba vlatila se u Karlovac. U Karlovcu mi je otac bio u Komitetu, sekretar Komiteta. Tu smo se našli. Kad smo se našli, zagrlili smo se, plakali smo oboje. – Ja sam tate našla Borku, Anku, Milku i dedu, sve četvoro sam našla i strinu Milku. Kaže – 'Di si ih našla? Rekoh – U Raletini, izišli iz neke pećine, kako su izišli, ne znam.

I tako nas dvoje smo tu bili. On je ostao doduše, više od godinu dana, a ja sam šest meseci poslata da idem za Beograd. Ja sam rekla – Šta ću ja sad u Beogradu? A nemaš s čim da ideš, već ideš peške. Išla sam peške a onda kamionom, znam da sam u Indiji, to neću nikad zaboraviti, spavala u nekoj kukuruzovini. Tu sam legla, noć je bila, zima, ja i ta neka Cveta legle, spavale, samo da se naspavam. Tako smo došle do Beograda, do mosta. To sad kažu Brankov most. Tu smo srele toga žandara jednoga koji je bio u Perjasici, ženu. I ona nas prepoznala. – Ti si Mihajlović Đura, a ti si Mileticeva, Miletić Pere. – Da, kako ti nas poznaš? – Ma poznam vas djeco moja jer ste kod mene četiri godine škole prespavale sa mojom Danicom i Jekom, imenjekom mojom. I tako ona nas primi, a moj stric je bio u Beogradu. Ja nisam znala za njega. On je meni pisao da je u Beogradu i da se ja javim na Pašino brdo. To je stric koji je iz Zagreba pobegao u Srbiju. On i njegova žena mene prime, tu sam kod njih prespavala i ja donesem tu svoju sestru Milku. Milka se u Beogradu razbolela, otekao joj je vrat i u Beogradu je operisana 1945. godine. Onda sam ja tu bila i oni mene pošalju u jednu fabriku. Kažem – Šta ću ja tu radit? Knjigoveznica je to bila. Kaže – Moraš otvoriti sve. – Kako ću ih otvoriti? Ta Cvijeta je radila u tvornici, ta je nešto znala. Pa smo mi sirote nešto radile da krenemo mašine. Krenule nas dve, ona onud, krenemo mi tu, počnemo mi tu i raditi, Cvijeta ostane, mene pozovu u Karlovac, nazad. Ja dođem u Karlovac i oni kažu – Moraš ići za kolonizaciju, da se koloniziramo da idemo za Bačku, Vojvodinu. Tako su rekli. Reko' – Šta ću ja tamo radit'? Kaže – Ti nosiš dodjelu kuća. Pa opet težak zadatak. I tako ja krenem sa još njih koji su bili - četvoro nas određeno koji ćemo ići za kolonizaciju. To je bilo tako sve podeljeno gde će Lika, Kordun, Banija, čiji će koji grad biti. Agitovali smo u svim selima koja su izgorela od Ogulina do Slunja pa redom. Nisam ja morala sa svima

razgovarati, ja na primer preko odbornika onoga njihovoga, njega pošaljem i da kažem po selu ko `oće nek se potpiše i nek on meni to preda. I nije bilo otpora. Neki jesu se (bunili) – Šta ćemo mi tamo? – Dobićete kuće, dobićete ovo, ja sam agitovala, tako se zvalo onda - Dobićete kuće, imaćete sve lepo, dobićete zemlju. Kažu – Zašto mi našu zemlju da ostavljamo? – E pa takvo je naređenje, ako `oćete ko `oće neka se potpiše, a ko neće – ne mora. Niko nikoga nije prisiljavao. Ko `oće dobrovoljno nek ide, a prvenstvo se davalo nosiocima Spomenice i familiji palih boraca. Bilo je puno žena sa decom, a njima se pomagalo u kolonizaciji, dali su im kuće, dali su im namještaj, dali su djecu da se školuju džabe, onda sva su se djeca školovala, neku su djecu preuzeli domovi, neko je primio tuđe još djete, nek je i svoje im`o iako je koloniziran. Pusto selo je bilo Kljajićevo gde smo mi naseljeni, bilo je samo pet Švaba ostalo, jedan Mađar, Srba nije bilo ni troje-četvoro. Tu su bila premeštena sela: Miloševac, Perjasica, Donji i Gornji Poloj, tu je bilo deset sela smešteno. To je bilo veliko selo Kljajićevo. Mi smo bili po stotinu, jedno selce po stotinu (ljudi). To su sve bila brda, tu nije bilo ravno i nismo imali drumove. Ja sam došla u Kljajićevo,

Meni je dato, svi dokumenti gde će ko, u koju kuću. Ja sam otišla prva, napred da organizujem da se Opštinski odbor za dodelu kuća kolonistima organizuje, da se organizuju ljudi sa kojima ću raditi. Bilo je nas četvoro iz Bosne, iz Like, Banije i Korduna iz svake strane po četvoro. Mi smo organizovali u Kljajićevu, kad smo stigli, kako ćemo kuće deliti. Po porodici je to išlo, pa zemlja je išla – di su bili više od četiri člana - do 10 jutara zemlje. Onda je to prešlo na Upravu narodnih dobara i onda su mene metli u Upravu narodnih dobara, di se skupljalo odeća i delila odeća i namještaj. Sad su kuće bile raspodeljene, pa je onda trebalo djeliti to. Onda se prvo davalo djeci palih boraca. U Somboru smo organizovali jednu zgradu di smo smještali djecu koja nemaju niđe nikoga. Tu je bio i AFŽ uključen i SKOJ uključen, tu je sad bila i Komunistička partija i komiteti i odbori (narodnooslobodilački odbori kao organi vlasti). Moj otac je bio sekretar u tadašnjem srezu Karlovac. Osnovana je i milicija i tako se to organizovalo u Somboru. Tu sam ja bila dvadeset godina.

Ja sam muža poznavala kad je vojska naša nastupala na Karlovac ja sam njega onda upoznala. To je bilo 1945. On je iz Krstinje tu smo blizu, komšije. On je mene poznao a ja njega nisam. Oni su čuli za mene, oni su se mene i bojali. Kaže – Kod Jeke Mihajlović nećete dobiti prolaznicu. Nemojte misliti da možete da idete da švrljate kud `oćete i šta `oćete. Kad god kažu – Idemo kod Jeke Mihajlović u Miloševac, tamo se sprema ručak, večera, uuu kaže, tu je dobra večera gdi Jeka sprema. Tako su me znali da sam ja takva da ja dobro spremim da agitujem i dobijem svega, leba, dobijem i ćuraka, neko nešto zakolje, napravim kazan i kazan dobiju partizani. Ako se sazna da je neku ženu tukao muž, a muž je u Partiji, on je odmah bio isključen iz Partije. Policija ih je saslušavala, a neki su čak završili i u zatvoru. Partija je štitila žene. Osećale smo da smo bile priznate i zaštićene.

Upoznala sam Milana još za vreme rata, ali se nismo dobro poznavali. Ponovo sam ga srela u Kljajćevu. Došao je u moju kuću sa ostalim drugovima, tu smo se družili i on je rekao ti ćeš biti moja devojka. Kada smo se uzeli, živeli smo u Kljajćevu 3 godine, on je dobio 1949. godine posao u Somboru i tamo smo se preselili. Živeli smo u stanu pored pijace u Somboru. Sin Branko se rodio još u Kljajćevu 1947., a ćerka Desa u Somboru 1949. Branka sam rodila kod kuće u Kljajćevu uz pomoć babice koja je bila iz sela. Desu sam rodila u Somboru u bolnici.

Ivan Varnju - *Moja baka Jeka*

Jedna od najranijih slika kojih se sećam iz detinjstva odnosi se na Futoški park u Novom Sadu. Brat i ja besciljno trčimo parkom dok na klupi sedi naša baba Jeka – plete vunene čarape, ali jednim okom oprezno prati da se nas dvojica ne “preigramo”. Ispod baba Jekinog radara ništa nije moglo da prođe. Baka je bila žena od posebnog materijala, stara škola što bi neki rekli.

Odrasla je u seljačkoj porodici na Kordunu, rano se angažovala u partizanskom pokretu, pregurala je rat i rano ostala bez muža, mog dede. Bila je čvrsta, stroga i pravedna žena. Ipak, iza tog čeličnog stava, krila se jedna topla i brižna žena spremna da pomogne svima. Tako je vaspitala i svoju decu i unuke. Stizala je i da partizanski komanduje kućnim savetom i da sprema punjene paprike za mene, brata i bilo kog gosta koji se zatekao u stanu. A naš stan je bio neka vrsta stanice za sve rođake, prijatelje, devojke, studente, kolege sa posla. Često su deca iz komšiluka nakon jurnjave oko zgrade dolazila kod nas, jer zna se, kod Jeka – ne postoji odgovor “Nisam gladan”. Deca su ostajala na ručku, gombocama i palačinkama, studenti su često ostajali da prespavaju u stanu, a prijatelji su svakodnevno navraćali na čašicu razgovora. Dakle, Jekin stan je bio više od doma za nas petoro, bio je prava mala komuna.

Njen univerzitet je bio na Petrovoj gori, Liki, Kordunu, a za to što je ona prošla u životu vam ne treba posebna diploma. Zato je u periodu kada je većina porodica u našoj zemlji doživela strmoglavi pad od srećnog života u socijalističkoj Jugoslaviji do krize 90ih godina, Jeka znala šta treba činiti. Njena inteligencija i mudrost bili su dragoceni, pa je naša porodica imala na koga da se osloni. Držala nas je na okupu i ravnopravno delila sa nama teret ekonomske krize, posebno vodeći računa da od brata i mene napravi poštene i dobre ljude. Vrednosti na kojima je celog života insistirala moja baka – solidarnost, socijalna pravda, poštenje i antifašizam danas zvuče kao zaboravljeni ideali nekog prošlog vremena, ali za mene, zahvaljujući mojim roditeljima i baba Jeki, predstavljaju malu životnu lektiru, načela od kojih ne odstupam i koja me čine boljim čovekom.

U Novom Sadu 25. maja

Biografija Jeke Kozline (rođ Mihalović) (1924-2014)

Rođena je u Miloševcu 28.4 (ili 5.05) 1924. u Republici Hrvatskoj. Osnovnu školu je završila u Perjasici. Kao sedamnaestogodišnjakinja se 1941. uključila u NOB i odmah postala sekretarka SKOJ-a, a iste godine je primljena u KPJ. Tokom rata je obavljala poverljive obaveštajne zadatke na neprijateljskoj teritoriji, ali je najviše bila angažovana kao bolničarka u partizanskim bolnicama: Petrova gora, Skrad i Zbijeg. Preživela je sve neprijateljske ofanzive na Kordun. Učesvovala je u oslobađanju Karlovca 1945. Posle oslobođenja po zadatku je radila kao poverenica Uprave narodnih dobara u Karlovcu i Zagrebu, i bila poverenica za kolonizaciju stanovništva Korduna u Kljajićevo.

Za Kozlina Milana udala se 1945. godine. Ima sina Branka i kćerku Desu. Dvadeset godina je živela u Somboru. Jedno vreme je radila kao pomoćna učiteljica u Domu za nezbrinutu decu u Somboru. Živela u Novom Sadu okružena decom i unucima. Umrula je 5. aprila 2014. a sahranjena je na novosadskom Novom groblju.

Registar skraćenica, geografskih imena, pojmova, lokalizama, geografskih imena i ličnosti

Skraćenice

AFŽ – Antifašistički front žena

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija (1945-1963)

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

NOB – Narodnooslobodilačka borba

NOR – Narodnooslobodilački rat

NOO – Narodnooslobodilački odbor

NOV – Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije

SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije

USAOK – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

NDH – Nezavisna Država Hrvatska (1941-1945)

Geografska imena

Kordun je područje u Republici Hrvatskoj između geografskih regija Like i Banije oko reke Korane. Na zapadu se prostire do planine Male Kapele a na istoku do Petrove gore. Čitavo područje gravitira ka gradu Karlovcu. Veća naselja su: Slunj, Vojnić, Krnjak, Vrginmost. Ovoj regiji pripadaju i sela koja se pominju u tekstu: Perjasica, Skrad, Miloševac, Gornji i Donji Poloj, Tušilović. Grad Duga Resa se nalazi u blizini Karovca.

Kompleks partizanskih bolnica na Petrovoj gori je predstavljala sistem bolnica čije je formiranje počelo u oktobru 1941. Prve barake i zemunice za ranjenike izgrađene su na lokalitetima Vrletne stjene, Španovo brdo i Pišin gaj (Centralna partizanska bolnica). Deo kompleksa partizanskih bolnica na Petrovoj gori činile su i bolnice koje su se nalazile u: Kupinjaku, Perni, Dunjaku, Zbjegu, Skradu, Kestenovoj gori i dr. Centralnom partizanskom bolnicom je u periodu novembar 1942. - kraj januara 1943. rukovala dr Marija Šlezinger-Brandler koja je na tom mestu zamenila dr Bonku Oreščanin. Dr Oreščanin je zatim preuzela bolnicu Zbjeg.

Pojmovi

Kolonizacija - Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizacijidonela je Privremena Narodna skuština Demokratke Federativne Jugoslavije 23 avgusta 1945. Suština je bila da se porodice učesnika NOR-a iz ratom uništenih sredina nasele u Vojvodinu, žitnicu Jugoslavije koju su napustili pripadnici nemačke nacionalne zajednice ičija je imovina konfiskovana. Izveštaj Komisije za agrarnu reformu i kolonizaciju pri Vladi FNRJ od 24. 12. 1947. pokazuju da je 41.087 porodica „saveznih kolonista“ dobila zemlju u Vojvodini. Porodice boraca i palih boraca NOB-a iz Hrvatske (pa tako i sa Korduna) raspoređene su u bački deo Vojvodine u srezove Sombor, Apatin i Odžake. Prvi konvoji kolonista krenuli su iz Hrvatske 1945. U Krnjaji (kasnije Kljajićevo) sa Korduna je u aprilu 1946. doseljeno 917 porodica sa 4.685 članova. (Gaćeša 1984: 198, 313).

„**Ooooj neslani Jovane!**“ – ustaše su ovako podrugljivo dovikivale partizanima jer su partizanski borci Korduna i Like velikom većinom bili Srbi, a Jovan je karakteristično srpsko ime i jer je u partizanima na Kordunu (a posebno u Lici) vladala ozbiljna nestašica soli, što je bio veliki problem kod ishrane partizana i naroda.

Ofanzive na Petrovu goru su bile posledica ustaško-domobranskih i nemačkih planova za uništenje partizanskih snaga na području Korduna. U periodu 9-14 maj 1942 ustaško-domobranske snage opkole su oko 700 partizanskih boraca na Petrovoj gori gde je bilo oko 10.000 srpskih civila iz okolnih sela. Obruč je probijem 14 maja. Civilno stanovništvo, naročito ono koje se nije izvuklo iz fašističkog obruča, podnelo je velike žerve. Drugo veliko stradanje naroda na Perovoj gori bilo je tokom ofašističke ofanzive u decembru 1943. Cilj ove operacije je bio da se unište partizanske jedinice na Kordunu i Baniji. Fašističke snage su prodorom na slobodnu teritoriju nemilosrdno uništavale sve pred sobom. U maju 1944. nemačke i ustaške snage su na području, Korduna, Banije i Cazinske krajine izvele vojnu opraciju koja je za cilj imala da borbom veže partizanske jedinice na tom području kako bi osigurali uspeh „Desanta na Drvar“ - operacije koja je imala za cilj uništenje Vrhovnog štaba NOV.

Partizanska spomenica 1941 – priznanje koje se dodeljivalo svim učesnicima NOR-a od 1941 (borci, rukovodioci i ostali učesnici NOR-a). Dodeljivana je samo preživelim učesnicima NOR-a dok se porodicama palih boraca dodeljivala Spomenica palih boraca. Donesen je poseban Zakon o pravima nosilaca Partizanske spomenice 1941. gde su utvrđena i posebna prava za nosioce ovog priznanja (zdravstvena zaštita, dodatak uz penziju, posebna mesečna primanja, besplatna vožnja...).

Ustaše i domobrani – vojne formacije Nezavisne Države Hrvatske

Četnici- vojna formacija kolaboracionista, saradnika Nemaca i Italijana koja se posle vrlo kratkog perioda na početku Drugog svetskog rata borila protiv partizana. Na njihovom čelu je bio **Dragoljub (Draža) Mihalović** koji je posle Drugog svetskog rata osuđen i pogubljen 1946. zbog kolaboracije sa fašistima i počinjenih ratnih zločina. Uz protivljenje dela javnosti koju čine članovi/članice atifašističkih organizacija i mnoge ugledne ličnosti u Srbiji u toku je sudski proces za njegovu rehabilitaciju.

Lokalizmi

Bujad – paprat

Drob – creva, stomak

Jelik – šumarak sastavljen pretežno od jelki

Sveti Đurđe – veliki crkveni praznik i česta srpska slava posvećena Svetom Đorđu. Slavi se 6 maja.

Ustaški tabornik – niži čin u ustaškoj vojsci

Ličnosti

Milutin Karaš-Ljuta (1914-1945) je bio slavni partizanski komandant. Član KPJ postao pred Drugi svetski rat. Jedan je od organizatora ustanka na Kordunu. Bio je prvi komandant Partizanskog odreda „Perjasica“. Tokom rata obavljao je odgovorne mnoge dužnosti a između ostalih je tokom 1943 bio na mestu komandanta Grupe kordunaških partizanskih jedinica a zatim i na mestu operativnog oficira 8. kordunaške divizije. Poginuo je u Pokuplju (kod Kostajnice) na dužnosti načelnika štaba 34. divizije NOV.

Stanko Opačić-Ćanica (1903-1994) je bio član KPJ od 1939. Bio je jedan od organizatora ustanka protiv fašista na Kordunu. Tokom rata bio je član glavnog štaba NOV u Hrvatskoj, član predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), delegat na zasedanjima u Bihaću 1942. i Jajcu 1943. Po završetku Drugog svetskog rata bio je ministar građevine, zatim ministar drvne industrije i šumarstva u Vladi Narodne Republike Hrvatske. Došao je u sukob sa vrhom KPJ za Hrvatsku. Bio je na Golom otoku. Od 1954. živeo je povučeno kao penzioner sve do rata u Hrvatskoj 1991, kada je morao da izbegne u Srbiju. Umro je u Šapcu gde je i sahranjen.

Prof. dr Isidor Papo (1913-1996) je bio jedan od najpoznatijih hirurga u Jugoslaviji. Bio je učesnik NOB-a raspoređen na dužnost lekara - hirurga Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOV. Posle Drugog svetskog rata je bio jedan od naznačajnijih lekara - hirurga Vojnomedicinske akademije u Beogradu. Bio je član mnogih jugoslovenskih i međunarodnih medicinskih organizacija, nosilac brojnih odlikovanja i priznanja. Od 1968. bio je redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti.

Dr Vera Šarić – lekarka u Komandi područja Kordun i upraviteljica bolnice Kestenova gora u osnivanju. U ovoj bolnici su lečeni teški ranjenici (Dakić 1976: 124)

Aleksandar Matković

DVA BERLINA EVROPE: O POLITIČKOJ EKONOMIJI FAŠIZMA I NJENIM EVROPSKIM POSLEDICAMA¹³⁷

Apstrakt: Nasuprot uobičajenim objašnjenjima, rad tvrdi da je samorazumevanje savremenog neoliberalizma posredovano kroz fašizam mnogo više nego što se misli: od istorije privatizacija do mera štednji te odnosa prema kapitalizmu, proučavanje fašizma govori nam mnogo više nego što se to naslućuje. Međutim, da bismo ušli u trag načinu na koji je neoliberalizam posredovan fašizmom, neophodno je utemeljiti analitički okvir izvan prostog „analoškog“ pristupa (kao kod Išaja Lande) ili ekonomskog, a samim tim i političkog, redukcionizma (kao kod ekonomiste Frankfurtske škole, Fridriha Poloka). Namesto ovih pristupa, rad takav analitički okvir razvija kroz „kritiku“ političke ekonomije fašizma (uz Kinla, Zon-Retela, Pulancasa i jugoslovenskog teoretičara Zorana Vidakovića). U završnim poglavljima će biti reči o tome šta je neoliberalizam naučio od fašizma i u čemu se razlikuju.

Ključne reči: Kinl, liberalizam, nacionalsocijalizam, neoliberalizam, politička ekonomija fašizma, Polok, Pulancas, Retel, Vidaković

Tokom 1934, nakon ekspanzije fašizma širom Evrope, italijanski pesnik i antifašista Đuzepe Antonio Borgeze piše sledeće: „Nijedan prorok tokom više od veka proročanstava [...] nije mogao da zamisli ništa slično fašizmu. U vidokrugu budućnosti bilo je svega, od komunizma do sindikalizma i šta sve ne; bili su tu i anarhizam i legitimizam; postojali su pangermanizam, panslavizam i Žuta opasnost, ali nije bilo fašizma. On je iznenadio sve, pa i samoga sebe.“

Jedan od glavnih mitova fašizma, mit koji je ujedno presudan za evropsku levicu danas koliko i 1920-ih, može se iščitati upravo iz ovih redova. Naime, fašizam se kao najmlađa politička struja u Evropi uvek smatrao *novitetom* – *dodatkom* koji je kako nasilan tako i nepredvidiv, kao da je u pitanju fenomen koji je *stran* Evropi ili stvoren *ex-nihilo*.

137 Ovaj rad predstavlja proširenu verziju predavanja održanog na *Institutu za filozofiju i društvenu teoriju* u Beogradu u okviru konferencije „Liberalisms and Anti-Liberalisms: Challenges and Alternatives“, pod nazivom *The Twin Berlins of Europe: on the Parallel Tendencies of Liberalism and Fascism* u oktobru 2015, dostupnog na: <https://youtu.be/BCVqcNFZn4?t=1497>,

Ovaj način mišljenja, prisutan među liberalnim misliocima i čak nekim delovima levice, posledica je izostanka konceptualizacije fašizma ne samo u njegovom odnosu spram kapitalizma, nego i spram evropskog političkog konteksta iz kog je potekao. Oni koji smatraju fašizam evropskim „antifenomenom“, odnosno nečim što je iracionalno ili strano evropskim političkim tradicijama, zaboravljaju da te tradicije – liberalizam među njima – i danas nose neke od protivrečnosti koje su prvenstveno dovele do njegovog nastanka. Isto tako, oni koji ga smatraju istorijskom singularnošću ili fenomenom koji nekako „prevazilazi“ istorijska istraživanja, negiraju njegove vrlo istorijske efekte unutar drugih političko-ekonomskih konfiguracija poput onih unutar naše neoliberalne sadašnjice. Najzad, oni koji naprosto ukazuju na nepostojanje konsenzusa među istoričarima, sociolozima ili filozofima, podjednako se ograničavaju na predstavu fašizma kao praznog pojma, rasparčanog na razne forme mikro i makro-fašizama bez ikakvog utemeljenja u vladajućoj političkoj i ekonomskoj krizi, kako nekada tako i sada. Međutim, upravo u pogledu savremenog evropskog neoliberalizma treba uzeti u obzir fašizam kao nešto i te kako domaće na evropskom tlu. Stoga bi umesto udaljavanja od fašizma trebalo da, kao što je to rekao Išaj Landa, „pozapadnjačimo“ fašizam: naime, fašizam moramo posmatrati pre kao posledicu evropskih političkih i ekonomskih tradicija nego kao proizvod pukih okolnosti. U tom smislu, „novitet“ fašizma nije zapravo nikakav novitet u punom smislu te reči: ako je on ikada uopšte bio nepredvidiv, bilo od strane marksista ili proroka, to ne znači da nije bio prisutan. Naprotiv, pitanje nije *da li* postoji sličnost sa evropskim političkim tradicijama, već *kako* je objasniti.

1. Fašizam i liberalna „podela“

“Hinter uns das All; Mituns die
Gemeinheit; Gegen die Allgemeinheit”¹³⁸

Einstürzende Neubauten, *Headcleaner*

“Pre svega, tu je i upečatljiva činjenica da
početak procesa *nije* “rođenje” fašističkih organizacija [...]”¹³⁹

Nikos Poulancas, *Fašizam i diktatura*

U jednom poglavlju „Doba ekstrema” pod naslovom „Pad liberalizma“, Erik Hobsbaum beleži brzo povlačenje liberalnih političkih institucija širom Evrope. Ustavne vlasti zasnovane na demokratskim izborima koje su bile gotovo

¹³⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=uzEsimSWjNA>

¹³⁹ Nicos Poulancas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, Verso, London, 1979, str. 66.

univerzalno prisutne pre rata, skoro pa da su iskorenjene u periodu od 20 godina, između marša na Rim i zenita Sila osovine. Britanija, Finska, Slobodna Irska država, Švedska i Švajcarska bile su jedine države koje nisu raspustile svoje zakonodavne skupštine i koje su ih imale konstantno tokom rata. Za razliku od njih, druge evropske zemlje, pa čak i one koje su u celosti odbacile fašizam, su ih u potpunosti raspustile. Parlamenti – obeležja predstavničke demokratije i građanskog društva – gotovo da su nestali. Zašto se to desilo i zbog čega je to toliko važno da bi neko poput Hobsbauma uključio to u svom osvrtu na razvoj fašizma?

Najpre, ova veza između povlačenja liberalnih institucija i nastanka fašizma nije naravno slučajnost. Međutim, nasuprot uobičajenim objašnjenjima, njihovo povlačenje nije „izazvao“ fašizam. Uostalom, sami fašisti su pokušali da prisvoje vlast putem demokratskih izbora: Nacionalsocijalistička partija Nemačke je u početku pokušala da obezbedi većinu na nemačkim federalnim izborima u martu 1933, dok je Musolinijeva koalicija već ranije osvojila ubedljivu većinu na opštim italijanskim izborima, 10 godina pre toga. Zato, umesto vere u nekakvu banalnu suprotnost između fašizma i liberalizma odnosno ideje da je njihov sukob doveo do urušavanja evropskih parlamenata pre 100 godina, razloge za to moramo tražiti drugde. Naime, prema Hobsbaumu, nisu fašisti bili ti koji su presudili parlamentarnoj demokratiji već je to pre njih izveo sam liberalizam: napetost između liberalizma i njegovih vlastitih demokratskih institucija je prema njemu bila takva da se on morao urušiti usled unutrašnjih protivrečnosti. On ih navodi nekoliko: prvo, parlamenti nisu mogli da stvore saglasnost na koju su bili u obavezi da se oslanjaju. Drugo, vladajuća liberalna teorija nikad nije prepoznala niti istražila ono što zna svaki političar, antropolog ili sociolog, a to je naime nužnost diferenciranja između različitih mehanizama unutrašnjeg funkcionisanja „naroda“ kao apstraktnog političkog subjekta. Stoga, liberalna demokratija je ostala slepa za klase koje su zauzvrat oštetile njene demokratske sklonosti. I treće, po njemu, demokratije nisu zapravo mnogo ni vladale: tek u XX veku su se umnožile prilike u kojima su vlade zaista morale da vladaju. Budući da sami nisu bili predviđeni da vladaju nego da postave granice onima koji su to činili, parlamenti su stoga morali promeniti svoju ulogu. Parlamenti su, kaže Hobsbaum, trebali da rade kao kočnice, a završili su kao motori – shodno tome, liberalna ideja države-čuvara je morala nestati sa scene.

1.1 Kritika Hobsbauma

Iako se Hobsbaum s pravom protivi simplicističkom pogledu na liberalizam i fašizam kao oponentne sile, njegovo objašnjenje je fatalističko pa samim tim i idealistično. Prema njemu, parlamenti su *moralni* da propadnu *zbog* svojih *unutrašnjih* protivrečnosti. Zašto se to desilo upravo sa uzdizanjem fašizma,

ostaje misterija. Ovakvo fatalističko razmišljanje je na žalost srodno onome što je Treća internacionala mislila o fašizmu u to vreme – naime, da će fašizam „propasti sam od sebe“, verovatno bez borbe (otuda i odsustvo ujedinjenog antifašističkog fronta sve do Dimitrovog govora kada su se stvari već otrgle kontroli); kao da je fašizmu negde zapisano u „sudbini“ da će imati kratak život, da neće nipošto trajati, a kamoli dovesti do ekspanzije kapitalizma. Međutim, kao što iz dana u dan gledamo i doživljavamo protivrečnosti kapitalizma dok on i dalje opstaje, isto tako je opstajala i politička ekonomija fašizma. Štaviše, ovo ujedno važi i za parlamentarnu demokratiju: njoj nije bilo „suđeno“ da se raspadne sama od sebe. Međutim, nije sigurno slučajnost to što se ona urušila tokom 1920-ih i što se rehabilitovala tek nakon Drugog svetskog rata. Nema ničeg „sudbinskog“ u tome i baš zato treba tražiti bolje objašnjenje.

Počnimo stoga s kritikom Hobsbauma. Dve stvari ovde nedostaju: prvo, činjenica da parlamenti početkom XX veka, prvi put od vlastitog osnivanja nisu više bili mesta isključivo za gornje slojeve društva. Nakon Oktobarske revolucije u Rusiji počele su da se pojavljuju radničke partije širom Evrope – drugim rečima, partije koje su omogućavale nižoj klasi da uđe u parlamente koji su do tada bili rezervisani samo za gornje klase. Drugo, protivrečnosti unutar samih viših klasa su neprestano dovodile parlament u situaciju u kojoj je bilo neophodno svesti samu parlamentarnu demokratiju na minimum ili je privremeno suspendovati. Naravno, parlamenti su se urušavali i pre, kao što su isto tako interesi njihovih članica-partija dolazili u sukob i pre. Međutim, nikada se *sama institucija* parlamentarne demokratije nije morala trajno dekonstruisati da bi se oni razrešili. Stoga se Hobsbaumova teza o nestajanju parlamentarne demokratije mora nadopuniti još nečim.

Naime, prema pomenutom Išaju Landi, „nužan istorijski preduslov za fašizam bila je unutrašnja tenzija između političke i ekonomske dimenzije samog liberalnog poretka“¹⁴⁰. Istoriju te podele Landa prati od Foksa, Berka, Spira, i ona se proteže sve do Hajeka, Mizesa, Fridmana i tako dalje. Može se reći da je ta podela unutar samog liberalizma omogućila i urušavanje institucija koje Hobsbaum pominje: tek kada je politički uticaj nižih klasa porastao unutar parlamenata i kada se ekonomski interesi viših klasa nisu mogli održati u okviru parlamentarne demokratije, ona se tek tada urušila. Naravno, sam liberalizam ne treba kriviti za fašizam, ali deleći i račvajući samog sebe na politički i ekonomski liberalizam, ono što Landa naziva preduslovom za fašizam kroz isključivanje politike iz ekonomije, bilo je napokon omogućeno¹⁴¹. Stoga, kako je Hobsbaum

¹⁴⁰ Landa, Ishay (2010), *The Apprentice's Sorcerer: Liberal Tradition and Fascism*, Leiden: Brill, str. 21.

¹⁴¹ Ovome bi se mogli dodati i Pulancasovi opisi konkretnosti nemačkog razvoja u čijoj su industrijalizaciji izostale liberalno-emancipatorske dimenzije buržuske revolucije, zbog čega je uostalom i Postone naglašavao specifičnost nemačkog nacizma i nemačkog modernog anti-semitizma kao vida krajnje konkretizacije robnog fetišizma, nasuprot pukom rasizmu. Više o tome: Postone, Moishe (2001), *Anti-Semitism and National*

naveo, može se reći da protivrečnosti *samog liberalizma* jesu dovele do sloma parlamentarne demokratije, ali ne i da se to *moralo* tako desiti. Razlika je u tome što ovo drugo ostavlja prostor da se objasni *kako* se to desilo: a to se desilo kroz uspostavljanje onoga što će Rajner Kinl nazvati fašističkim *oblicima vladavine*, koji su nasilno nadomestili prethodni *laissez-faire*; drugi scenariji su bili mogući, ali se nisu dogodili. Kako i zašto je upravo *fašistička forma vlasti* smenila liberalni amalgam *laissez-faire* i parlamentarne demokratije – biće tema narednih poglavlja.

2. Izvan analogije: pitanje metode

Najpre, da se vratimo na Landu. Svakako, treba „pozapadnjačiti“ fašizam, kako Landa kaže, i tražiti njegove evropske korene u protivrečnostima pomenutog amalgama *laissez-faire*/parlamentarne demokratije, ali upravo on nam ne govori ništa o načinu na koji bi to trebalo uraditi. Namesto toga, Landa kao da je zadovoljan samom činjenicom da se između njih mogu povući analogije. To, međutim nije nipošto dovoljno: povlačiti sličnosti između fašizma i liberalizma može biti samo od vrlo ograničenog značaja. Setimo se pomenute Internacionale: upotreba analoškog mišljenja zapravo seže duboko kada je reč o fašizmu: prvo analitičko oružje koje je Internacionala imala protiv fašizma bila je upravo analogija sa Marksovim „18. brimerom Lujja Bonaparte“, koji se dugo smatrao proto-fašističkom studijom nakon što je August Talhajmer utemeljio ono što će se kasnije nazvati teorijama bonapartizma¹⁴². Teorijska slepoća Internacionale kao i savremeni prikazi fašizma u kontekstu defamizacije neoliberalizma dele podjednako simplističku crtu koja ne zalazi u poredak stvari unutar samog fašizma, što ćemo pokazati kasnije. Stoga ne nameravamo da se ovde fokusiramo na neke određene mislioce ili da dokazujemo da za svakog ekonomskog liberala postoji neki nacistički ekvivalent – time se upravo Landa bavio. Naprotiv, umesto pozitivističke komparacije, potrebna je analiza *načina* na koji su oni povezani. Umesto analogija, ovde od najveće koristi može biti

Socialism: Notes on the German Reaction to "Holocaust", Socialist Review, 97-115 i Poulantzas, Nicos (1979), *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, London: Verso.

¹⁴² Dok se Talhajmer jasno uzdržao od izjednačavanja fašizma i bonapartizma, on ipak analizira fašizam kroz prizmu Marksove analize određenih klasnih odnosa državnog udara koje je izvršio Luj Bonaparta: slaba nastajuća industrijska buržoazija koja je zarad sigurnosti kontrolu predala izvršnom aparatu; ideološki slab proleterijat koji je morao da se suprotstavlja buržoaziji i kontra-revolucionarnom seljaštvu pod komandom „bonapartističke“ vojske – lumpenproleterijata, koja se opisuje kao entitet „bez ikakvih ideoloških i sl. veza sa određenom klasom čije su oni đubre.“ Ovo je ipak bio proto-oblik analize onoga šta se dešava na vrhu, nešto što će zaista ostati presudno za analizu fašizma, iako ne u formi analogije kako se to predstavlja kod Talhajmera.

upravo ono što se često zaboravljalo ili pak iz različitih povoda odbacivalo, čak i unutar samih dvadesetovekovnih marksizama¹⁴³. Misli se na kritiku političke ekonomije fašizma, koja *per definitionem* sagledava odnos fašizma i liberalizma sa kapitalizmom, karikom koja ih oboje spaja.

3. Politička ekonomija fašizma

Kada je reč o ovom spoju, naravno da nije dovoljno samo ponoviti Horkhajmerovu frazu o odnosu fašizma i kapitalizma, ili odnosu fašizma i liberalizma kroz protivrečnosti tzv. „monopolnog kapitalizma“ (Trecea Internacionalna) ili „kasnog kapitalizma“ (Frankfurtska škola) kako je nazivan. Naravno, nasuprot inflaciji ovih pojmova, specifikacija evropskog fašizma se ne može naprosto svesti na određenu istorijsku „fazu“ kapitalizma niti bi je trebalo „univerzalizovati“ do nivoa sveprisutnog fenomena – što se i dalje često radi među liberalnom levicom. Prema tome, svaki govor o političkoj ekonomiji fašizma će morati da se kreće između ova dva pola – između istorijskog redukcionizma i univerzalizacije fašizma. Ovde ćemo se iz više razloga fokusirati isključivo na evropski fašizam i na specifičan slučaj *nemačkog nacionalsocijalizma*: pre svega, zbog činjenice da je upravo Nemačka, a ne Italija ili Japan, bila ta koja je u ekonomskom i političkom smislu fašizam dovela na svetsku scenu, što ga čini i te kako različitim od drugih fašističkih zemalja¹⁴⁴. Prepoznati ovu specifičnost ne podrazumeva svođenje na određeni istorijski kontekst (kao što se to dešavalo kod nekih nemačkih istoričara unutar *Historikerstreit-a*¹⁴⁵). *Specifičnost fašizma u Nemačkoj ne znači da je fašizam specifičan samo za Nemačku, već da su specifične osobine nemačkog fašizma te koje su se pokazale kao ključne za širenje samog fašizma*. Ovo će biti teza na osnovu koje možemo kasnije objasniti i specifičnost Nemačke za stvaranje EU sa neoliberalnim karakteristikama, kroz proces usmeravanja njenog razvoja kao izvozno-orijentisane ekonomije tokom posleratnog perioda.¹⁴⁶ Stoga, analiza ovog prvog bi mogla da osvetli i aspekte

¹⁴³ Više o tome: Dolar, Mladen (1983), “Marksistički teorijski obračun s fašizmom”, u: *Marksizam u svetu* 108 (8): 5-28.

¹⁴⁴ Prema Hobsbaumu, fašistički pokreti širom Evrope su se intenzivirali tek nakon što se 1933. dogodila u Nemačkoj, i tek nakon što se fašističko uporište zacementiralo u Italiji i Nemačkoj. Činjenica je da je fašizam, suprotno vlastitim nacionalističkim pretenzijama bio zapravo *interacionalni* pokret, pre svega zahvaljujući, prema Hobsbaumu, najviše specifičnostima nemačkog slučaja iz kojeg su ostali fašizmi izvlačili političku, društvenu i finansijsku podršku.

¹⁴⁵ Poput Noltea i debate oko istorijskih istraživanja i položaja doba nacizma u nemačkoj nacionalnoj istoriji. Videti: Peter Baldwin (ed.), *Reworking The Past: Hitler, The Holocaust and The Historians' Debate*, Beacon Press, Boston, 1990.

¹⁴⁶ Zbog ovoga smo zanemarili integralni pristup i odlučili se za onaj fokusiraniji: prvi bi morao da obuhvati slučajeve Italije, Japana, Španije, portugalski salarizam, indonežanski

potonjeg razvoja EU. S obzirom na veoma specifičnu ulogu koju je nasleđe nemačkog nacionalsocijalizma igralo u odnosu na posleratni evropski razvoj, može se reći da je oživljavanje neoliberalizma više bilo određeno posledicama nacističke Nemačke nego vlastitim liberalno-demokratskim nasleđem iz prethodnog *laissez-faire* perioda. Zato ćemo se u tom kontekstu baviti političkom ekonomijom isključivo nemačkog fašizma.

3.1 „Savršena ekonomija“? – Fašizam kao novi poredak

Ovde ću otvoriti nekoliko pitanja: prvo i najbitnije pitanje se zapravo tiče samog postojanja političke ekonomije fašizma. Rečeno je, primera radi, da se u fašizmu izgubio fokus kritike političke ekonomije, da je on svojom morfologijom „prevazilazi“ te da je Marksova analiza izgubila svoj predmet (Haug). Za primer poslužiće Fridrih Polok, „poslednji nepoznati član“ Frankfurtske škole i ekonomista u pozadini Horkhajmerove i Adornove koncepcije masovnog društva i državnog kapitalizma. Polok je u debati sa Nojmanom i drugim članovima Frankfurtske škole podržavao tezu da nemački nacionalsocijalizam predstavlja iskorak odnosno „novi poredak“ u pogledu parlamentarnih demokratskih institucija: ono što je kapitalizam bio spram feudalizma, to je nacionalsocijalizam spram kapitalizma. Štaviše, prema Poloku, nacionalsocijalizam predstavlja zapravo *primer savršene ekonomije*: on je uklonio tržište zajedno sa nezaposlenošću i fluktuacijama između ponude i tražnje, trgovinskim ciklusom i drugim prethodno poznatim uzrocima kriza. Iako fašizam ne predstavlja *kraj* kapitalizma, on je ipak vesnik kraja njegove liberalne faze. Reč je o komandnoj ekonomiji, nasuprot ekonomiji razmene, u kojoj komanda pripada, naravno, državi, a to prema Poloku, znači da politička sfera ima primat nad sferom ekonomije. Takav sistem on naziva imenom i te kako poznatim i današnjoj levici: *državni kapitalizam*. O njegovom uzdizanju u „novom poretku“ Polok je govorio ovako: „Pri analiziranju strukture državnog kapitalizma nisam u mogućnosti da otkrijem takve unutrašnje ekonomske sile koje bi sprečile funkcionisanje novog poretka. Uzroci depresije, kumulativnog destruktivnog procesa i nezaposlenosti radne snage te ekonomski problemi u starom smislu više ne postoje budući da je koordinacija svih ekonomskih

neofašizam, belgijsku reksističku partiju itd., kao i objašnjavanje kvislinga iz perifernih država (poput četničkog ili ustaškog pokreta u nekadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji). Stoga bi morale da se previde ogromne razlike između njih, te različiti uticaji koje su ovi ostavili na posleratnu Evropu, a koji nikako nisu mogli biti simetrični. Dalje, trebalo bi biti jasno da njihovi uticaji ne slede i ne mogu mehanički slediti iz apriorne definicije fašizma kao takvog, na koju bi se onda takav pristup morao osloniti. Ovo ne znači da ti slučajevi nisu bili važni, već da je njihov uticaj na posleratnu Evropu bio manjeg intenziteta i manje presudan za formiranje samog tkiva ekonomske i političke misli evropskog neoliberalizma nego što je to bio specifično nemački fašizam.

aktivnosti ostvarena svesno umesto pomoću 'prirodnih zakona' tržišta.¹⁴⁷ I: „Što se tiče čisto ekonomskog aspekta, ukoliko Nemačka uspe da zadobije kontrolu nad adekvatnom zalihom sirovih materijala i namirnica, ne mogu da uočim ozbiljne opasnosti koje bi ugrozile trajanje novog poretka.“¹⁴⁸ Prema Poloku, u tržišnim društvima, nedostatak političke intervencije u ekonomiji može da vodi ka neuspehu zato što su u tom slučaju njihovi sopstveni ekonomski 'zakoni' napadnuti 'spolja'. Međutim, ovo postaje nemoguće tamo gde su ekonomski zakoni stavljeni van pogona putem lišavanja tržišta njegovih funkcija – kao u nacističkoj Nemačkoj. Po njemu, u političkoj ekonomiji fašizma nije bilo ničega ekonomskog. Međutim, upravo je zato prema njemu to bila savršena ekonomija, ekonomija gde se ništa ne prepušta *slučaju*, pogotovo ne tržišni odnosi: cene i plate su zamrznute i mada su fluktuacije ponegde još uvek bile dozvoljene, one više nisu služile kao signali za povećavanje ili smanjivanje proizvodnje.

Uprkos svojoj sažetoj formi, Polokove teze pružaju nam bogat materijal za kritiku nekoliko mitova koji okružuju političku ekonomiju fašizma. Ovde ćemo ih razdvojiti u tri tačke, i tim redosledom i opovrgnuti: 1) Prva tačka se tiče vladajućih klasa. Prema Poloku, krupni biznis, vojska, partija i birokratija u fašizmu dele moć prinude koja se prethodno nalazila pod monopolom države. Prethodno se moć izvodila iz privatne svojine – sada se određivala nečijom društvenom funkcijom. Umesto tržišta i vlasnika, sada o funkciji svojine odlučuje status individue u grupi. Sitni kapitalisti se lako mogu eliminisati uskraćivanjem sirovih materijala i radne snage, dok se krupni mogu svesti na proste rentijere. 2) Druga tačka se tiče sinteze države i preduzeća po pitanju profita: prema Poloku, mada je legalna institucija privatne svojine očuvana u smislu mogućnosti prisvajanja obrta kapitala, vlasnikovo pravo na kontrolu u fašizmu podleže višestrukim ograničenjima od strane nad-preduzetničkih organizacija u vidu industrijskih i finansijskih udruženja (primera radi, poput Nacionalne privredne komore), dok se funkcija profitnog sistema u potpunosti promenila: u nacionalsocijalizmu sada ona podleže opštom državnom programu – ukratko, možete vi profitirati, ali samo ako to odgovara državi. Ovo je dovelo do stvaranja „sintezе države i privatnih preduzeća“, sa posledičnim nestankom vladavine prava kao jednako obavezujuće za onoga koji vlada i onoga nad kojim se vlada. Sistem profita je prema Poloku mutirao: „Profita u nacističkoj Nemačkoj ima i biće (...), ali profitni sistem kakav poznajemo je ipak mrtav. Profiti su izgubili svoju glavnu ekonomsku funkciju, naime, usmeravanje toka kapitala. Paradoksalno, pod nacionalsocijalizmom proizvodnja je za upotrebu a ne za profit.“¹⁴⁹ Treća i poslednja tačka se tiče 3) uloge rada i pitanja ko uopšte može biti privredni subjekat, ko može biti *homo*

¹⁴⁷ Friedrich Pollock, "Is National Socialism a New Order?", *Studies in Philosophy and Social Science* 9 (2): 440-455 (1941). Dostupno na: <https://rosswolfe.files.wordpress.com/2014/11/friedrich-pollock-is-national-socialism-a-new-order-1941.pdf>

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Ibid.*

æconomicus uopšte. Polok s pravom kaže da je nacionalsocijalizam ukinuo poslednje ostatke slobodnih privrednih subjekata: vlasništvo i prihod nisu više određivali društveni položaj individue. Plate su se isplaćivale, ali su izgubile funkciju distribuiranja radne snage u ekonomskom procesu. Novac daje samo određenu moć (ili nikakvu u slučaju Jevreja i drugih „nižih rasa“). Time politička moć – koja je prema Poloku sada jednaka kontroli nad sredstvima za proizvodnju – može sama po sebi postati izvor neograničene moći.

Dakle, reč je o tri teze: 1) da su vladajuće klase delile moć prinude i to ne kroz vlasništvo nego proširivanjem političke kontrole; 2) da je profitni sistem bio u potpunosti potčinjen državi i od strane države, i 3) da je kategorija rada degradirana, čime se postavljalo pitanje ko može da bude *homo æconomicus* uopšte.

3.2 Kritika Poloka

Budući da se prva tačka tiče a) uloge privatnog vlasništva i b) vladajućih klasa, podelićemo ih i prvo govoriti o privatnom vlasništvu. Najpre, suprotno Poloku, u nacionalsocijalizmu politička kontrola nad ekonomijom nije nikako bila neograničena: državna politika racionalizacije i autarhije, te nezavisnost uvoza, jesu pripadali politici nacionalsocijalizma, ali to je i dalje ostavljalo i te kako prostora za privatnu inicijativu. Uprkos „Novom planu“ državnih prioriteta 1934, najveći broj inicijativa za investiranje dolazio je od privatnih preduzeća, a ne od same države. Kao što Kristof Buhajm i Jonas Šerner argumentuju u svom tekstu o ulozi privatnog vlasništva u nacionalnom socijalizmu¹⁵⁰, srž novog plana sastojao se u tome da se on sprovodi kroz privatna preduzeća, a ne od strane nacionalizovanih firmi ili onih u javnom vlasništvu. Takođe, novi zakon o obaveznoj kartelizaciji iz 1933. služio je delimično da se zaustavi širenje novih industrijskih kapaciteta tamo gde oni nisu bili potrebni, a delimično da se mala i srednja preduzeća putem kontrole investicija zaštite od pritiska tržišta.

Međutim, uloga privatnog vlasništva nije bila ograničena samo na privatnu investicionu inicijativu. Država je zapravo počela da prodaje svoje deonice i započela je novi proces sa namerom da zaista poveća privatni sektor. Ovaj proces je imao ime koje će možda zvučati poznato: označavao se kao *Reprivateisierung* odnosno *reprivatizacija*. Godine 1936./1937. kapital Nemačke banke, Komerccbanke i Drezdner banke prodat je privatnim akcionarima dok se država istovremeno povukla iz odbora pomenutih banaka. Te iste godine Rajh je

¹⁵⁰ Christoph Buchheim & Jonas Scherner, "The Role Of Private Property in the Nazi Economy", *The Journal of Economic History*, Vol. 66 (2): 290-416 (2006). Original dostupan na:

<http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>. Srpski prevod je dostupan u ovom broju „Stvari“.

prodao deonice *Vereinigte Stahlwerke*. Štaviše, država je već tada imala u ponudi različite pakete za privatnike, uglavnom za industrijska preduzeća. Ovi paketi su uključivali i neke paleo-forme lizinga i mogućnosti kupovine industrije po uspostavljanju kontrole, itd.¹⁵¹ Prema tome, daleko od toga da se u nemačkom fašizmu izgubilo pravo na privatno vlasništvo, iz unutrašnjeg funkcionisanja nacističke ekonomije nastaju upravo prvi začeci privatizacije – zapravo, istorija privatizacije počinje upravo sa političkom ekonomijom fašizma¹⁵². Meksin Svizi, žena Pola Svizija, jedna je od prvih koja je pisala na tu temu. Prema njoj, ovakva politika predstavljala je jedan od ključnih trenutaka za dolaženje nacističke partije na vlast: „U zamenu za pružanje poslovne pomoći, nacisti su želeli što pre da pruže dokaz svoje dobre volje vraćajući privatnom kapitalu niz monopola koja je držala ili kontrolisala država.“¹⁵³ Ova politika je nagoveštavala program velikih razmera po kojem bi „vlada prebacila vlasništvo u ruke privatnika“.¹⁵⁴ Jedan od glavnih ciljeva ovakve politike bio je da se stimulišu mere štednje, budući da je ratna ekonomija zahtevala nisku stopu privatne potrošnje. Smatralo se da su visoki nivoi štednje zavisili od nejednakosti prihoda, što bi se povećalo nejdnaokoću bogatstva. Takav rezultat je prema Svizijevoj bio „osiguran reprivatizacijom [...] Praktičan značaj prenošenja vladinih preduzeća u ruke privatnika sastojao se u tome da je kapitalistička klasa mogla nastaviti da služi kao sredstvo za akumulaciju prihoda.“¹⁵⁵

Toliko o manjku privatnog vlasništva. Sledeća tačka nas dovodi do b) vladajućih klasa. Pozabavićemo se ovim pitanjem pomoću dva različita, ali svakako vrlo bitna pristupa pitanju „problema na vrhu“. Dok se prvi fokusira na to koje su ekonomske protivrečnosti prednacističke Nemačke dovele do krize koja se razrešila u fašizmu, druga se bavi njihovom političkom stranom. Otuda se

¹⁵¹ „Režim je morao da smisli oruđa kojim bi podstakao firme da zadovolje potrebe državne vojske. To se često postizalo prebacivanjem finansijskog rizika nesigurnih investicija bar delimično na Rajh. U tu svrhu, režim je ponudio firmama veliki broj ugovornih opcija koje su podrazumevale različite stepene poduzimanja rizika od strane države. Primera radi, u okviru nekakvog sporazuma na lizing sama država bi mogla postati vlasnik postrojenja, kojim bi onda upravljala privatna firma u zamenu za siguran profit. U toj ekstremnoj opciji, država bi plaćala ukupne troškove i potpuno snosila rizik. Druga ekstremna opcija je naravno bila da preduzeće realizuje investicije vezane za rat (*war-related investments*) bez pomoći države izuzev dozvole da mu se omogući pristup tržištu kapitala radi neophodnih finansijskih sredstava. Između ova dva ekstrema, postojali su ugovori za državne subvencije i ugovora koji su garantovali prodaju za fiksiranu minimalnu cenu. (*Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag*).“ *Ibid.*, str. 403.

¹⁵² Germà Bel, „Against the mainstream: Nazi privatization in 1930s Germany“, *Economic History Review* (2009): 1-22 Tekst dostupan na: <http://www.ub.edu/graap/EHR.pdf>

¹⁵³ *Ibid.*

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 28.

¹⁵⁵ *Ibid.*, str. 12. Više u: Sweezy, M.Y., *The structure of the Nazi economy*, Cambridge, Mass., 1941

okrećemo malo neobičnoj kombinaciji Alfred Zon-Retela i Nikosa Pulancasa, u pokušaju da razumemo oba aspekta gorepomenutog problema.

Prvo, ubičajeni mit koji okružuje odnos nacionalsocijalista prema višim klasama, može se sumirati u formuli: fašizam = agent monopolnog kapitala. Ili u slučaju Treće internacionale, fašizam = „poslednja karta buržoazije“. Dok oba mita umanjuju autonomiju nacističke partije, ovaj drugi pride još izmišlja neminovno urušavanje buržoazije, kao da će ona prosto izumreti usled sopstvenih unutrašnjih protivrečnosti¹⁵⁶ – što smo kritikovali još na početku rada. Međutim, suprotno i jednom i drugom mitu, nacistička partija nije imala konačnu podršku buržoazije sve do 1932. kada su opklade buržoazije i dalje bile na strani Desne nacionalne partije Nemačke. Takođe, kontra ovim mitovima, ni sami krupni industrijski karteli nisu bili homogena grupa. Upravo suprotno, nije postojao nikakav *jedinstven* krupni kapital niti je postojao samo *jedan* njegov „zastupnik“. I zasigurno, odnos između to dvoje nikako nije bio samo odnos duboke ljubavi i čiste privlačnosti. O napetim odnosima unutar samih kartela pisao je Alfred Zon-Retel, koji je imao to interesantno iskustvo da bude marksista i anti-fašista zaposlen u *Mitteuropaischer Wirtschaftstag* (Srednjeevropski poslovni forum) odnosno MWT-u, središtu nemačkog finansijskog kapitala. Zahvaljujući svom položaju unutar MWT-a, Retel je imao uvid u podelu između dva velika tabora nemačkih industrijskih kartela: takozvani izvozno orijentisani *Brüning* tabor (Simens, IG Farben, Chemical Trust, itd.) i navodno pro-autarhijski *Harzburg Front* (Schacht, Thyssen and Flick, glavni finansijeri concerna čelika, sindikata uglja i Borzig, vlasnik preduzeća za proizvodnju lokomotiva i teške mašinerije) koji je podržavao Hitlerovu diktaturu i protivio se radničkom pokretu¹⁵⁷.

Zon-Retel je zaista detaljno dokazivao da nemačka velika industrija i više klase nisu bile ni blizu nekakvoj bandi istomišljenika. Međutim, prava Retelova korist nije samo u tome što je naprosto povukao razliku između dva tabora, nego što je uz to ponudio i objašnjenje njihovog *nastanka*. Najpre, on naglašava da su kontrasti poput dileme izvoz *versus* autarhija pogrešni, i da se razlike nisu mogle prosto naći u političkim izborima ova dva tabora, već u *različitim metodama*

¹⁵⁶ Kao što je Pulancas s pravom pokazao, oba mita izostavljaju ključno pitanje: ulogu klasne borbe. Nije ni čudo što se antifašistički front nije začeo sve do Dimitrovog govora ispred Internacionale, kada je već bilo krajnje vreme da se uzvрати fašizmu upravo takvom strategijom koja se do tada neprestano izbegavala zbog teorijskih neuspeha Internacionale. Takvi neuspesi se još osećaju danas među levicom, i treba ih pominjati iznova i iznova, utoliko što se i oni sami danas ponavljaju.

¹⁵⁷ Ovo je bio tabor kojem su pripadali Hitler i *Stalhelm* trupe. Oni su, međutim, bili antikapitalisti utoliko što su se protivili „ekonomiji postrojenja“ (*planteconomy*) za koju Retel navodi da je činila neophodnom konstantnu proizvodnju koja je prevazilazila mogućnosti i granice tržište... U tom smislu ovaj tabor se protivio tržišnoj ekonomiji i kapitalizmu utoliko što njegova specifična forma u Nemačkoj nije odgovarala njihovim interesima. Zato su se vrlo lako odrekli tog stava onog trenutka kada se ekonomija u dovoljnoj meri transformisala shodno njihovim interesima.

po kojima su oni pokušavali da obezbede vlastitu međunarodnu konkurentnost u inostranstvu – što je zauzvrat određivalo njihove političke saveze unutar vlastite nacionalne države. Ne može se naprosto tvrditi da su neki delovi velikog kapitala bili za izvoz dok su drugi više bili za prodavanje vlastitih dobara kod kuće – navodno zbog svojih „ličnih“ političkih uverenja (koja bi po toj logici trebalo da su navodno odvojena od njihovih ekonomskih interesa?). Uostalom, obe frakcije su bile podređene slaboj ekonomskoj poziciji Nemačke na globalnom tržištu tokom Velike krize zbog činjenice da je bila država dužnik bez pristupa prilivu stranog kapitala. Poenta je, prema Retelu sledeća:

„Ekonomska kriza možda nije doživela svoj vrhunac 1931, ali se već produbila do te mere da *ključni delovi krupnog nemačkog kapitala nisu više mogli da vide svoju budućnost u korišćenju samo ekonomskih metoda u nastavku borbe za konkurenciju.*“¹⁵⁸ (istakao A. M.)

Ukoliko određeni delovi kapitala nisu više mogli da nastave ekspanziju samo ekonomskim sredstvima, onda to treba i objasniti, zašto i kako se to desilo. Prvo, može se tvrditi da takva razlika proizilazi iz načina na koji se ekonomija razvijala tokom prednacističkog perioda u Vajmarskoj Nemačkoj. Od 1924. do 1930., pre nego što je stigla Velika depresija, nemačka industrija se ponovo izgrađivala kroz kredite. Prema Zon-Retelu, to je značilo upliv investicija u sredstva za proizvodnju – većinom u industriju gvožđa i čelika – na štetu onoj namenjenoj robi široke potrošnje, koja je pala na drugo mesto. Ovo je dovelo do povećane potražnje za proizvodima pomenutih industrija, dok su druge ispaštale. Naravno, to nije sve i nije samo ovo dovelo do podele na vrhu: besmisleno je tvrditi da bi se ove frakcije krupnog kapitala razvile samo usled promena u ponudi i potražnji¹⁵⁹. Jer, ovo nije bila samo kriza tržišne ekonomije, bilo je tu još nečega. Prema Retelu, ulog čitave priče bila je kriza valorizacije samog kapitala.

Ono što je bilo specifično za nemački slučaj jeste činjenica da se pokušaj podizanja njenih industrijskih kapaciteta nakon Depresije odigrao uporedo sa takozvanim procesom „racionalizacije“: cilj je bio integrisati većinu industrije prema toku proizvodnje i putem spajanja sličnih firmi. Najjači rezultat ovog procesa se osetio u industriji čelika i gvožđa: to je dovelo do stvaranja čuvenog *Stahlvereina*, koji je bio sastavljen od desetak industrija spajanjem njihovog

¹⁵⁸ Alfred Sohn-Rethel, *The Economy And Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987, str. 20. Međutim, politika pomenutog MWT-a je obećavala promenu ovih metoda, što će se kasnije zaista ostvariti u napetom spoju ova dva kampa – spoju koji je zapravo proizveo još više tenzija kasnije.

¹⁵⁹ Proces racionalizacije, koji ćemo opisati kasnije, bio je, naravno, takođe jedan od razloga zašto je nekoliko preduzeća izgubilo korak sa tržištem: oni su konstantno nastavili da proizvode bez obzira na varijacije u potražnji. Ovo nije ipak dovoljno da bi se objasnile podele u frakcijama kapitala jer ne objašnjava različite metode koje su izabrali da bi obezbedili profit.

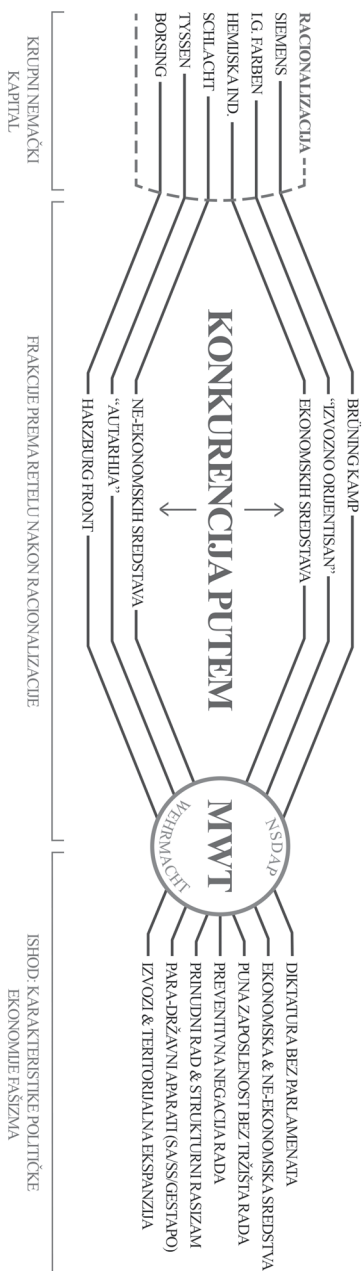
kapitala i shodno tome reorganizovanjem njihove radne snage unutar tako nastalog konglomerata. To je bilo najveće preduzeće u Evropi koje je rukovalo polovinom nemačke proizvodnje sirovog gvožđa i zapošljavalo preko 200.000 radnika i činovnika. Ono je poslužilo kao model uspešne „racionalizacije“: produktivnost se povećala za 50%, a cena jedinice rada je opala. Međutim, sve to se moglo ostvariti samo ako bi se proizvodni kapaciteti u potpunosti iskoristili: da bi bila i ostala profitabilna, čitava postrojenja su morala raditi neprestano punom ili približno punom snagom i kapacitetima¹⁶⁰. Ovde se, kaže Retel, nalazi Ahilova peta čitavog nemačkog razvoja i njegovih unutrašnjih protivrečnosti.

Unutar takvog okruženja, položaji neke frakcije unutar ili izvan vlade (koju je držao *Brüningov* tabor, tabor jedne od frakcija), unutar ili izvan proizvodnog procesa sa ili bez mogućnosti izvoza predstavljali su ključne faktore koji su bili presudni u pogledu toga koja će frakcija koga podržavati i kako. Primera radi, IG Farben, konglomerat hemijske industrije, imao je više različitih interesa zbog svoje veličine i mesta u proizvodnom procesu koji su ga činili nezavisnim od ostalih frakcija kapitala, ali je isto tako zavisio od izvoza koji se drastično smanjio zbog bojkota Hitlerove anti-jevrejske politike. Unutar nemačke privrede, Banka Rajha se morala održavati pomoću deviznih rezervi, što je razbilo svaku nadu u dobijanje bilo kakvih većih kredita u bliskoj budućnosti. Zato IG Farben, koji je zbog svoje autonomije mogao lako da utiče na vladu, nije mogao da preživi bez pronalaska novog načina da se ostvari profit. S druge strane, Siemens je kao elektroprivredna kompanija, za razliku od IG Farbena, mogao da se osloni na saradnju sa drugim velikim preduzećima iz inostranstva. Da bi držao korak sa konkurencijom uprkos gubljenju stranih klijenata, Siemens je doneo odluku da investira u visoke tehnologije i kvalitet usluga, što im je podiglo cene (i profite), ali ih je istovremeno učinilo i isplativim za potrošače zbog dugotrajnosti njihovih proizvoda.

Razlika između ove dve metode je ključna: jer, nisu sva velika i racionalizovana preduzeća imale takve prilike kao Siemens. Ono što se je bitno jeste to što je Siemens mogao održati svoju prednost u trci za konkurenciju kroz upotrebu isključivo „ekonomskih sredstava“ – drugi to nisu mogli. Ostala velika preduzeća, uključujući IG Farben i *Stahlverein*, su nakon Velike Depresije i nestanka domaćih i stranih kreditnih mogućnosti većinom bila u ozbiljnoj ekonomskoj opasnosti. Ono što im je u toj situaciji moglo obezbediti bar nekakav spas te im u isto vreme pružiti mogućnost *nastavka* borbe za konkurenciju i veće profite uz istovremenu *zaštitu* od destruktivnih sila nestabilnog tržišta je bila upravo transformacija čitave ekonomije u državi nacionalnog socijalizma. Proces koji je doveo do toga – racionalizacija, razdvajanje nemačkog industrijskog

¹⁶⁰ Ukratko, Retel tvrdi da bi se inače cena zaustavljanja i ponovnog pokretanja proizvodnje i/ili funkcionisanja u okviru manjeg obima proizvodnje (*small-scale production*) ispostavila većom od marginalog profita pojedinačnog proizvoda. Naprosto rečeno, čitav sistem u tom slučaju ne bi bio isplativ i ne bi se mogli izvući profiti iz njega.

kapitala na frakcije te njihovo spajanje kroz i transformacija u političku ekonomiju nemačkog fašizma – može se prikazati kroz sledeću šemu:



Objašnjenje: ova šema prikazuje veze između 1. procesa racionalizacije nemačkog kapitala (leva strana) 2. njegovog frakcionisanja tokom i nakon racionalizacije (sredina) te 3. njegove ulja kroz spoj NSDAP/Wermacht/MWT (Mitteleuropäischer Wirtschaftstag odn. Strednjeevropski poslovni forum u kojem je Retel radio) (sredina desno) i na kraju 4. karakteristike političke ekonomije ekonomije fašizma koje su proizašle iz čitavog procesa uopšte i služile reprodukciji njegovih protivrečnosti (skroz desno). Neke od njih ćemo tek opisati u narednim poglavljima. Naravno, ova šema služi da sažme ono što je izloženo u ovom radu i time mužno izostavlja pod-frakcije i druge aspekte nemačkog kapitala (sa leve strane su navedeni samo reprezenti koje Retel pominje), kao što ni spisak osobina nemačkog fašizma nikako nije iscrpljujuće (aspekti navedeni sa desne strane služe samo da istaknu centralnu vezu pomenutu na početku, između protivrečnosti nemačkog kapitala pre fašizma i njegovih političko-ekonomskih izraza u fašizmu).

Međutim, to nije cela priča. Iako je obezbedila rešenje za protivrečnosti na vrhu, partija nacionalnog socijalizma je bila daleko od „agenta monopolnog kapitala“; ona je odigrala uloge druge vrste. Iako je istina da je Hitler, koji je u početku imao anti-kapitalistički stav, doista smanjio anti-kapitalističku retoriku pod uticajem svojih finansijera – Harzburg fronta – u toku tog procesa se promenila i sama partija. Heterogena struktura nacionalsocijalizma, koja se u početku sastojala od antikapitalističke struje otelovljene u braći Štros i SA, je iz više razloga nestala, a partija se uskladila sa krupnim kapitalom. Stvaranje korporativne države – što su podržavale velike kompanije – drage volje predato je partiji nacionalnog socijalizma. Ovaj savez, ipak, ne sme da nas zavara: koliko god je ova promena bila korisna u dovođenju partije na čelo države – stvarajući koaliciju bez predsedana na vrhu – jeste u neku ruku predstavljala podređivanje kapitalu. Međutim, antikapitalistička retorika se zadržala i to s dobrim razlogom: ona je brilijantno obavljala posao mobilizovanja masa, a mogla se zadržati baš zato što ih je mobilizovala ne protiv buržoazije ili kapitalista, već protiv niza „nameštenih“ neprijatelja – Jevreja, boljševika, cigana i tako dalje. Ova igra moći se mora uzeti u obzir: mobilizacijom i niže i više klase, partija nacionalsocijalizma postala je autonomna sila. To je, međutim, uradila ne svojom nezavisnošću, već upravo zato što je zavisila i od jednih i od drugih. Ovaj celokupni proces se ne može naravno objasniti samo pomoću strukturne determinacije, niti ga možemo *a priori* svesti na kategorije političke ekonomije. Da bismo objasnili autonomiju nacističke partije, treba nešto više: objašnjenje njene ideološke borbe.

3.3 Politički aspekt viših klasa

Partija nacionalsocijalizma bila je partija koja se transformisala, partija koja je balansirala nekoliko protivrečnih političkih stavova koji su u svakom trenutku bili međusobno suprotstavljeni, i to je radila dosta uspešno. To ju je stavilo u specifičnu poziciju u kojoj je mogla igrati ulogu arbitra ne samo specifičnih političkih sila, već i čitave igre. Partija NSDAP je dakle igrala nekoliko uloga istovremeno: omogućavala je veće profite industrijalcima pomoću odbacivanja demokratskih pravila igre i drastičnog rezanja radnih prava uz istovremeno podsticanje teritorijalne ekspanzije; obezbedila je i državne poslove sitnoj buržoaziji i deklasiranima, vojsci stalan priliv redova i zaliha, itd.

Takva ideološka borba koja je partiji obezbedila funkcionalnu autonomiju unutar korporativne države koju je stvorila, zahteva dalje objašnjenje: kao što smo rekli – ono se ne može prosto svesti na strukturnu determinaciju. Partija NSDAP nije bila predodređena za uspeh, nije joj bilo „suđeno“ da uspe. Naprotiv, njen ideološki pragmatizam bio je ključan u pogledu načina na koji je izvršila sintezu suprotstavljenih interesa. Ovde bismo morali da se prisetimo Pulancasa, koji je, kritikujući ekonomski redukcionizam Internacionale, naglasio spregu

između dve krize – ekonomske i političke – bitne za pojavu nacionalsocijalizma u Nemačkoj. Ukratko, po njemu, iako krupni kapital može igrati ključnu ulogu u sferi ekonomije, njegovi politički izrazi su takođe i te kako bitni. Za Pulancasa je ključan bio politički prevrat koji je prevazišao granice postavljene od strane parlamentarne demokratije. Da bi se ostvario kompleksan niz političkih i ekonomskih interesa i sila, demokratski principi civilnog društva morali su se razmontirati, i to na specifičan način. Iz tog razloga – setimo se Hobsbauma – neuspeh liberalnih demokratskih parlamenata bio je ključan.

Prema Pulancasu, kriza partijske reprezentacije unutar parlamentarne demokratije dovodi do pojave skrivenih paralelnih mreža u kojima se „formalna“ moć razlikuje od „prave“ moći trenutnog bloka (na) vlasti (*powerbloc*, odn. *bloc en pouvoir*). To se sve više pretvara u situaciju u kojoj nijedna vladajuća klasa ne može da uspostavi jedinstvenu hegemoniju unutar insitucionalnih okvira koji se podrija sa različitih strana. Moć čitavog sistema reprezentacije stoga gubi uticaj u sferi javne politike, time izazivajući krizu hegemonije, i štaviše, ideologije kao takve, što je sve od ključnog značaja za Pulancasovu analizu. Prema njemu, opadanje demokratije u tom smislu dovelo je do pojavljivanja vanrednog stanja, i to ne bilo kakvog, već vrlo specifičnog vanrednog stanja, različitog od čiste vojne diktature ili bonapartizma. Prema Pulancasu, ovde nije bilo reči o ukidanju državnog intervencionizma (ionako uvek prisutnog u liberalnim demokratijama, uprkos mitu), nego njegovo proširivanje: „Intervencionistička država ne poprima nužno oblik fašizma. Fašizam je njena varijacija u krajnjim granicama.“¹⁶¹ Ovo se mora pridodati gorepomenutim problemima, jer takve političke promene proizilaze iz i međusobno deluju sa onima koje smo pomenuli ranije. Iako se može debatovati o sadržaju „intervencionizma“, ono što politička ekonomija nacionalsocijalizma postavlja kao svoj uslov je poništenje parlamentarne moći, najpre formalno, a potom i *de facto*. U takvom stanju, poput ideološkog omnivora, partija je preuzela sve što je mogla iz ideološkog haosa na vrhu, dok je istovremeno intenzivno sudelovala u masovnoj bazi ispod.

Ukratko, podela viših klasa i krupnog kapitala jeste uticala na partiju nacionalsocijalizma, ali nije podrazumevala njenu degradaciju na puku agenciju kapitala. Njena ideološka igra pomešana sa ekonomsko-političkim protivrečnostima na vrhu proizvela je ne podređenog slugu, nego novog igrača koji je mogao da utiče i izmeni balans moći po potrebi. Ovaj zaključak, iako jednostavan, trebalo bi da bude dovoljan da pobije Polokovu tezu da je nemački nacionalsocijalizam predstavljao isključivo komandnu ekonomiju u rukama države. Takav koncept pretpostavlja političku i ekonomsku homogenost koja je, kao što smo pokazali, bila nemoguća u to vreme.

¹⁶¹ Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, Verso, London, 1979, str. 57.

Druga i treća tačka. Dolazimo dakle do poslednjeg ključnog pitanja – ono obuhvata 2) sintezu preduzeća i države i 3) degradiranu ulogu komponente rada te navodno raznorodne klasne politike (*cross-class policy*) Nacističke partije – sve ovo proizilazi iz gorepomenute analize. Kako se obe tačke tiču uloge rada u nacističkoj ekonomiji, ovde će se tretirati kao aspekti pitanja rada.

Najpre, često se ističe da je fašistička ekonomija učinila preokret od relativnog modaliteta proizvodnje viška vrednosti ka apsolutnom: činjenica da je kapitalizam mogao da funkcioniše u dužničkoj zemlji poput Nemačke posle Depresije, a da i dalje vodi ka unapređenju sredstava za proizvodnju smatralo se, prema Retelu (koji je upravo zagovarao ideju da je tako nešto moguće), ne baš uobičajenim za to vreme. Međutim, baš u tom „deficitarnom kapitalizmu“ kako ga Retel zove, on vidi preduslove za pomenuti preokret. Prema njemu, zadatak je bio dvostruki. Da bi nova racionalizovana „ekonomija postrojenja“ (*plant economy*) funkcionisala približno punim kapacitetima te i dalje bila u mogućnosti da stvori profit, režim nacionalnog socijalizma je morao da uradi dve stvari: morao je da zaposli velik broj nezaposlene radne snage, *istovremeno* smanjujući i ovako niske plate, zajedno sa radnim pravima ili ono malo što je od njih ostalo. Iako se količina rada povećala pomoću tehnološkog napretka u nacionalsocijalizmu, njegova ukupna količina se u isto vreme *duplirala* putem povećavanja broja radnih sati tokom dana (ukupno povećanje u iznosu od 84%, prema Retelu¹⁶²). Iako su oba oblika prisvajanja bila prisutna, apsolutni oblik proizvodnje viška vrednosti je bio dominantan, posebno ako se uzme u obzir robovski rad (što ćemo opisati u poglavljima na kraju).

Međutim, pored svega, unutar ovakvog sistema postojao je i jedan veliki problem: manjak radne snage. Kao što nam Retel govori, „1937. sistem apsolutnog viška vrednosti bio je ugrožen početkom ozbiljnih nestašica radne snage, posebno u oblasti metalurgije i građevine. Poslodavci su sve češće otimali radnike jedni od drugih nudivši im višu platu, a sami radnici su se sve više bunili i zahtevali bolje uslove rada.“¹⁶³ Ovaj problem manjka radne snage, nasledjen iz vajmarskog perioda, rešen je pomoću *Reichsarbeitsdienst-a* (Radna služba Rajha) koja je uvela obavezno članstvo za nezaposlene od 16-25 godina starosti.

Posledice ovog jednostavnog poteza ne mogu se preneglasiti: to je značilo smanjenje otpora radnika dok je istovremeno obezbeđivalo potpuno kontrolisanu radnu snagu koja bi išla u korak sa zahtevima kapitala i izvlačenjem viška vrednosti u apsolutnom smislu, kako smo pomenuli gore. Da bi se takav preokret odigrao, sindikati i upravljanje uslovima rada morali su se integrisati u državu. Iako je prethodno bilo pokušaja čak i od strane samih sindikata da se takav prelaz napravi postepeno i mirnim sredstvima¹⁶⁴, tako nešto se nije desilo i partija je

¹⁶² Alfred Sohn-Rethel, *The Economy And Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987., str. 93.

¹⁶³ *Ibid*, str. 95.

¹⁶⁴ Ono što ovde imam na umu je Gvozdeni front: čiji su predstavnici, socijal-demokrate

ubzo započela nasilno oduzimanje sindikalnog zemljišta, moći i vlasništva.¹⁶⁵ Prvi, „domaći“ *blitzkrieg* protiv radničke klase prošao je brzo i vrlo bolno: prelaz na obavezni sindikat rada i kapitala / države i preduzeća, izveden je gotovo u jednom danu. Pomenuti dan je 1. maj 1933. Tog dana, NSDAP je održavala Prvomajske proslave, nakon čega su odmah oduzeli sindikatske kuće, radničke banke i štamparije širom čitave Nemačke. Umesto njih je ustanovljen čuveni „Deutsche Arbeitsfront“ – *Nemački front rada* – organizacija kojoj je predata kontrola nad oduzetom imovinom (*Reichsarbeitsdienst* – ranije pomenuta Radna služba Rajha – bila je deo ovoga).

Time je nacistička ekonomija počela da dobija svoj puni oblik. *Arbeitsfront*, važna institucija takve ekonomije, predstavljala je simbiozu kapitala i radne snage – naravno, o trošku radne snage. Ovde su radnici bili vezani za svoje radno mesto i nisu više mogli da potpisuju kolektivne ugovore. Bili su podređeni obaveznom članstvu u organizaciji koja se, po svojoj vlastitoj definiciji, borila protiv kapitalizma, liberalizma, ali i revolucionarnih tendencija usmerenih protiv vlasnika fabrika i nacionalsocijalističke države. Takođe je ustanovljen i „Radnički sud časti“, kako bi se uvela rigorozna radna etika. Tokom juna 1938, Geringovim dekretom bilo je ustanovljeno pravo države da upravlja svakim radnikom. Država je mogla – u dogovoru sa poslodavcem – da premešta radnike iz preduzeća u preduzeće ili na druge poslove koji su bili „korisni za naciju“, čak i ako bi to bilo protiv njihove volje. Ako ovo ne zvuči već poznato, onda će dalji razvoj i te kako zvučati blisko našem neoliberalnom vremenu: ne samo da ovo možemo posmatrati kao proto-oblik nesigurnog odnosno „fleksibilnog“ posla, već i način rukovođenja ovim oblikom „fleksibilnog“ rada koji se razvio pod zastavom nacionalnog socijalizma pokazuje vrlo jasnu sličnost s neoliberalnom sadašnjicom: tokom januara 1934, stupio je na snagu takozvani „Ukaz o radnom poretku“. To je bio zakon koji je regulisao radne odnose, ali koji je u

i sindikati (Grasmen i Lipert, koji su se sastajali sa Hiterovim ekonomskim savetnikom Otom Vagnerom) otpočeli pregovore sa nacistima nadajući se da će dostići državnu integraciju u okviru države nacionalnog socijalizma kroz neki oblik učešća radnika. Ali ovo „učešće radnika“ je bilo otvoreno i namerno kontra-revolucionarnog karaktera: to je trebalo da bude, kako se Hilferding nadao, način prevazilaženja kapitalističke države ili kako su se socijal-demokrate nadale, nerevolucionarni prelaz u socijalizam. Međutim, ništa od navedenog nije uspelo da se postigne, jer su vođe sindikata smatrane kao nepotrebne, i stoga su zatvoreni i bačeni u radne kampove. Slično, od strane nacista postojao je pokušaj da se mirno uđe u fabrike kroz izbore u savetima radnika. 1928, Rajnold Muhov (koji je takođe organizovao unutrašnju partijsku strukturu na principu organizacije ćelija) ustanovio je „preduzetničke ćelije“ nacionalnog socijalizma koje su imale za cilj da se infiltriraju u sindikate i savete radnika, ali partijski predstavnici su dobili samo 0,5% glasova. Tek tada je *Nemački front rada* stavljen u pogon.

¹⁶⁵ Od tri koraka koje je Oto Vagner, Hitlerov ekonomski savetnik, jednom obećao sindikatima – spajanje sindikata, njihova državna integracija, i na kraju obavezno članstvo – samo je poslednji korak sproveden, brzo i bez rasprave.

stvari degradirao radnike u „sledbenike“ obavezane na poslušnost¹⁶⁶. Kome su radnici-sledbenici bili obavezani na poslušnost? Po Ukazu, oni su se podređivali Preduzetniku, koji je bio označen kao „firer preduzeća“ i time ovlašćen da odlučuje i upravlja nad preduzećem. Ovo je bio *princip vode* (*Führerprinzip*) koji je gorepomenuti Oto Vagner uveo u nacističku ekonomsku politiku, organizujući fabrike u *Werksgemeinschaft* (radne zajednice) u kojima je vođa kompanije imao visoku poziciju, dok je uloga radnika i njihovih sidikata bila ništavna.

3.4. Analitičke posledice

Odavde ne treba izvlačiti nikakvu istorijsku refleksiju na osnovu koje ćemo izvlačiti puke sličnosti između nekih aspekata liberalizma i fašizma – protiv toga smo već govorili u početku. Međutim, ukoliko posmatramo ove istorijske događaje kao rezultat, a ne kao uzrok promena ekonomije nacionalsocijalizma, možemo omogućiti jednoj mnogo dubljoj i fundamentalnijoj promeni da se pojavi, izrazi te, samim tim, i da se inkorporira u analizu. Naime, kako ističe jugoslovenski teoretičar Zoran Vidaković, ovde je ključna stvar to što je nacistička ekonomija *ukinula buržoaske slobode najamnog rada* – u suštini, slobodu radnika kao vlasnika svoje radne snage da tu radnu snagu prodaje u okviru ugovornog odnosa sa kapitalistom¹⁶⁷. Samo u ekonomiji nacionalsocijalizma je ovaj odnos lišen ugovornih oznaka, a radnici lišeni bilo kakvog uticaja nad procesom rada. Politička i ekonomska moć radnika, nekada objektivni cilj i pretpostavka klasne borbe, ovde su razdvojene. Štaviše, Vidaković tvrdi da bi „idealna“, laboratorijski čist oblik kapitalizma – shvaćen kao čista apstrakcija ka kojoj se uvek gravitira – obuhvatao kapitalističku klasu koja još uvek *koristi* radnu snagu ali *bez* ulaska u tržišne odnose sa njenim vlasnicima¹⁶⁸. Ova tendencija je možda oduvek bila prisutna i zaista imala uticaja na razne istorijske borbe u prošlosti, ali se tek u političkoj ekonomiji nacionalsocijalizma, zaključuje Vidaković, može reći da je ona konačno dostigla svoj puni izraz, svoju punu formu. Taj njen izraz je očit u vidu dvostruke negacije: kroz negaciju slobode izbora radnika i negaciju slobode kolektivnog otpora zasnovanog na tom izboru – što znači da su mogućnosti autonomne političke i ekonomske funkcije radne snage gotovo pa poništene. U krajnjem, ova negacija menja odnose među samim vladajućim klasama, istovremeno izostavljajući jednu stranu jednačine – rad – čime se nasilno sprovodi apstraktna tendencija koju Vidaković pominje. Kao što smo videli, u situaciji

¹⁶⁶ Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine: liberalizam – fašizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978, str. 154.

¹⁶⁷ Vidaković ovde ima na umu njihovo pokoravanje u sferi proizvodnje, ali takođe u sferi reprodukcije, u smislu smanjenja prava iz radnog odnosa, prava na štrajk, pravo da se formiraju sindikati i da se utiče na plate i uslove rada, itd.

¹⁶⁸ Zoran Vidaković, *Stari i novi fašizam*, Komunist, Beograd, 1976., str.121.

kada je zvanična mogućnost otpora gotovo potpuno iskorenjena, rezultat je takav da se i sam način na koji se više klase ponašaju unutar takve situacije drastično menja. (Ovo je bilo uslov, a ujedno i posledica u vidu vlastite istorijske realizacije, političke ekonomije fašizma kao specifične konfiguracije kapitalističkog tržišnog monopolizma i ekonomije produktivizma (Retelove „plant economy“) u jednome – verovatno se time može objasniti sadržaj Vidakovićeve sintagme o političkoj ekonomiji fašizma kao „hiper-realizaciji laboratorijski čistog oblika kapitalizma“¹⁶⁹. Ovome se može prigovoriti kontrastiranjem prinudnih i robovskih oblika rada u pred-kapitalističkim i kapitalističkim ekonomijama i dovođenjem u pitanje pretpostavke po kojoj se anti-semitizam, rasizam i konc logori mogu svrstati pod *funkcionalistička* objašnjenja unutar fašizma, ali to izlazi van okvira trenutnog rada¹⁷⁰).

Dakle, alteracija „donjeg“ dela jednačine, samog rada, i „gornjeg“ dela u vidu alteracije ponašanja gornjih klasa, odnosno njihova veza, i dalje zahteva obećano objašnjenje. Ovde se poslednji put osvrćemo na Retela koji je, grubo rečeno, primetio (i opisao) kako se u nemačkom fašizmu mesto klasne borbe *pomeralo*. Od suprotnosti između različitih klasa, ono se izmestilo ka borbi na vrhu: politička ekonomija fašizma dosta je zavisila ne od suprotnosti između radnika i buržoazije i njenih frakcija, već od borbe između same buržoazije i krupnog kapitala, te njihove borbe sa partijom nacionalsocijalizma kao autonomnim igračem. Ukratko: „Ono što je činilo vladavinu partije tako nepobedivom u poređenju sa potencijalnom moći buržoazije je upravo uplitanje buržoazije u kontradikcije svoje sopstvene pozicije.“¹⁷¹ Spona koja povezuje podelu krupnog kapitala na frakcije i njegovo razlaganje u fašizmu je ova: *interesi same buržoazije nisu se više mogli kalkulisati unutar sistema tržišne ekonomije*. To je dovelo do „eksplozije“ njenih protivrečnosti i njihovog „zamrzavanja“ budući da se profit mogao ostvariti samo unutar tako zamrznutog sistema *sve dokle god* je diktatura još uvek bila na snazi. Zamrzavanje plata (*wage-freeze*) i zamrzavanje cena (*price-freeze*) u racionalizovanoj ekonomiji konstantne proizvodnje sa potrebom za proširenje obezbedilo im je izlaz iz protivrečnosti u kojima se nalazila dok je

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ O tome najpre poznata Brennerova debata: Brenner, Robert (1976) „Agrarian Class Structure and Economic Development of Pre-Industrial Europe“, *Past and Present* 70 (1): 30-75, te Mintz, Sidney (1985), *Sweetness and power: the place of sugar in modern history*, New York: Viking, Post, Charles (2002), „Comments on the Brenner–Wood Exchange on the Low Countries“, *Journal of Agrarian Change* 2 (1): 88–95. U krajnjem, kao što smo pomenuli Postone upravo kritikuje degradiranje anti-semitizma na *puki rasizam* i njegovo svođenje na funkcionalna objašnjenja pod koja bi, moglo bi se dodati, potpalo i svođenje robovskog rada *upravo na rad*: Postone, Moishe (2001), *Anti-Semitism and National Socialism: Notes on the German Reaction to “Holocaust”*, *Socialist Review*, 97-115,

¹⁷¹ Alfred Sohn-Rethel, *The Economy and Class Structure Of German Fascism*, Free Association Books, London, 1987, str. 70.

istovremeno te protivrečnosti morala da očuva da bi sebe održala. Čitav sistem je u tom smislu funkcionisao tako što je reprodukovao protivrečnosti koje su ga terale na ekspanziju – profitnu koliko i teritorijalnu. U istom duhu, da bi se političke i ekonomske krize rešile, takav sistem je ujedno morao i da očuva elemente kapitalizma – *podstičući* konkurenciju na internacionalnom nivou i privatno vlasništvo kao ključnu komponentu – i da ih ujedno prevaziđe u smislu akumulacije i degradiranja radne snage. Posledice ovoga – izmenjeno ponašanje viših klasa i uništavanje otpora – moraju se stoga posmatrati kao povezane. To je razlog zašto je *preventivna negacija mogućnosti otpora* među eksploatisanim klasama ključna za političku ekonomiju nemačkog fašizma te ujedno tačka razlike koja odvaja fašizam od drugih oblika reakcionarnih pokreta¹⁷², pogotovo u momentu kada on evoluirao i zauzima puni oblik državne vladavine.

3.5. O rasizmu

Da bi se ostvarili veliki profiti u državi konstantne proizvodnje, fluktuacije ili pojave otpora u sferi rada ne bi smeli da postoje. Drugim rečima: ne sme biti tržišta radne snage. Umesto toga, u nacionalsocijalizmu se povećavala količina rada i, shodno tome, podela rada se morala takođe proširiti. Međutim, njeno proširenje nije se svodilo samo na proširenje u okviru postojećih institucionalizovanih oblika društvene podele rada niti se svodilo na upotrebu prisile unutar njih. Ono je predstavljalo i *ekspanziju prisile odnosno reaktivaciju robovskog oblika radne snage*. Njeno nasilno sprovođenje iziskuje strukturna objašnjenja fenomena koji se inače često stavljao u drugi plan – rasizam. Nasuprot onima koji veruju da je rasizam samo *ideološki dodatak* kompleksnosti nemačkog fašizma, treba reći i to da je on odigrao ključnu i strukturnu ulogu u *podeli rada*, te da stoga zauzima i bitno mesto u političkoj ekonomiji fašizma. Oni autori koji naglašavaju postojanje pune zaposlenosti unutar fašizma – poput Poloka – često ne uspevaju da objasne *kvalitet i strukturu* ove „pune zaposlenosti“: činjenicu da su i nemačka radna snaga i robovski radnici, „niže rase“, bili potisnuti u političkoj ekonomiji fašizma. Nemački radnik, koji je bio daleko od toga da je imao socijalnu ili ekonomsku sigurnost, radio je na fiksiranom radnom mestu i sa fiksnom platom, što ga je uopšteno načinilo nebitnim kako u sferi politike tako i u sferi ekonomije. U isto vreme, ne-nemačka radna snaga, sačinjena od raznih „*Untermenschen*“, podljudi, umesto dodatka podeli rada unutar nacionalsocijalizma, u njemu je zapravo

¹⁷² Mnogo je rečeno o negaciji klasnog otpora u nemačkom fašizmu. Ovde uzimam Kinla i Vidakovića kao primere različitih interpretacija. Prvi izdvaja fašizam od drugih oblika reakcionarnih pokreta kroz njegova sredstva i oblike vlasti ka kojima vodi, dok ponavlja formulu Internacionale da nacionalsocijalizam samo gleda kako da sačuva kapitalizam. Međutim, Vidaković daje drugačiji primer jer on vidi negaciju otpora ne u suprotnosti sa, već kao deo hiper-kapitalizma kojem kapitalizam gravitira negiranjem klasne borbe.

igrala ključnu ulogu. Prema Vidakoviću, jedna od prepoznatljivih karakteristika ekonomije nacionalsocijalizma bila je opšta diferencijacija najamnog rada, koja je imala za cilj da intenzivira generisanje viška vrednosti¹⁷³. Ovo je uključivalo ukidanje kompetitivnih elemenata najamnog rada i uvođenje sistema poput kaste koji svrstava radnike u kategorije prema njihovim pravnim, političkim i rasnim karakteristikama. Time se otvorilo polje direktne prinude i potpune eksploatacije rada, najamnog ili nenajamnog. Iako se nije primenjivalo samo radi ovoga, nasilje koje je usledilo imalo je svoju bitnu ulogu: ono se može posmatrati kao *sila diferencijacije*, instrument koji je bio pogodan za implementiranje principa *razlikovanja* i *sprovođenje kategorija rada* stvorenih na osnovu nje u praksi; ukratko, nasilje je bilo instrument kojim se obezbeđivao proces rada dok su se u isto vreme subjekti rada njima direktno disciplinovali¹⁷⁴.

3.6. Između ekonomskog i ne-ekonomskog

Međutim, nije slučajno ni to što neki autori odbacuju rasizam kao sastavni deo ekonomije nacionalsocijalizma: uloji su mnogo veći nego što se na prvi pogled da primetiti. Naime, argumenti o punoj zaposlenosti koji isključuju rasizam iz ekonomije podrazumevaju redukovanje političke ekonomije fašizma na kategorije tržišne ekonomije koje je upravo modifikovao sam fašizam. *Vice versa*, takva redukcija sprečava bilo kakvu analizu istih slučajeva u savremenim ekonomijama danas.

Pitanje kojeg se dotičemo ovde najbolje se može videti u tekstu Kristofa Buhajma i Jonasa Šrenera o privatnom vlasništvu u nacionalsocijalizmu¹⁷⁵, koji

¹⁷³ Zoran Vidaković, *Stari i novi fašizam*, Komunist, Beograd, 1976, str. 100 pa onda 147.

¹⁷⁴ Kinl ima malo drugačiju ali bitnu varijantu argumenta: po njemu, fašizam je takođe karakterisala iracionalnost koja se nije mogla svesti na kategorije interesa: stoga se slanje jevreja i cigana u koncentracione logore samo *podudarilo* sa interesima kapitala. Nikakav konvencionalni račun ili „državni razlog“ nije mogao da objasni zašto bi jedna zemlja, koja je gubila u ratu na dva fronta i kojoj je očajnički trebalo više radne snage, u toj situaciji žurila da usmeri svoje preostale vojne resurse – vozove, puške i municiju – ka istrebljenju evropskih Jevreja. (str. 177). Ovo nas dovodi do bitnog pitanja o nesvođenju nasilja na instrumentalni nivo u službi krupnog kapitala. Na nivou političkog, Kinl pominje ovo nekoliko puta kada priča o liberalnim oblicima vladavine koji takođe koriste nasilje, ali samo kada je potrebno ugušiti otpor, i nikada ga ne koriste unapred. Međutim, čitav smisao opisivanja političke ekonomije nacionalsocijalizma je da se opišu njene kontradikcije koje su nerazdvojive u normalnom funkcionisanju samog nacionalnog socijalizma, bez obzira na realizaciju njihovih ekstrema. Drugim rečima, nema ništa „iracionalnog“ u ovoj iracionalnosti koja bi bila strana fašizmu, i zauzvrat, i evropskim kapitalističkim društvima uopšte.

¹⁷⁵ Christoph Buchheim & Jonas Scherner, "The Role Of Private Property in the Nazi Economy", *The Journal of Economic History*, Vol. 66 (2): 290-416 (2006). Original

smo spomenuli na početku ovog rada. Razmatranjem raznih funkcija privatnog vlasništva u nacističkoj Nemačkoj i razvoja njene državne politike, Buhajm i Šrener su došli do zanimljivog zaključka:

„U ekonomskoj misli je reč o ekonomskim akterima čije akcije određuju ekonomski razvoj te promišljanju institucija koje će ih na to podsticati. U tom kontekstu ne-ekonomske karakteristike tih aktera poput nacionalnosti, rase, verovanja, i tako dalje, u velikoj meri su nebitne. Ali to definitivno nije bio slučaj u nacističkoj ekonomiji... Prema tome, glavna razlika između nacističke ratne ekonomije i zapadnih ratnih ekonomija (*war-related economies*) u tom periodu može se primetiti samo analizom koja prevazilazi ekonomiju.“¹⁷⁶

Ovaj zaključak je zanimljiv iz dva razloga: 1) povlači jasnu razliku između ekonomskog i ne-ekonomskog poput Poloka. Kao što ćemo videti, ovo zapravo ističe sve probleme koji proizilaze iz konceptualnog prihvatanja podele između sfere ekonomije i politike jer se određeni oblici ekonomskog ponašanja moraju stoga pojaviti kao „ne-ekonomski“, na primer oni koji se ne mogu svesti na pozitivističko objašnjenje matematizovanih ekonomskih odnosa ili, drukčije rečeno, jedne od savremenih formi njihove fetišizacije. Takva podela naposljetku ne može obuhvatiti niti objasniti same ekonomske politike koje su zaista bile veoma prisutne i u nacionalsocijalizmu i u savremenoj neoliberalnoj ekonomiji.¹⁷⁷ Međutim, 2) za razliku od Poloka, oni priznaju da faktori koji se inače smatraju „ne-ekonomskim“ zaista jesu odigrali ključnu ulogu u onima koji se smatraju „ekonomskim“, te da ono što je potrebno je zapravo „analiza koja prevazilazi ekonomiju“. Iako je ovo iskorak u odnosu na Poloka, ovde se pod „ekonomijom“ i dalje podrazumeva pozitivistička nauka koja ne uzima u obzir biološke ili pravne aspekte same privrede, iako su ovi zapravo uvek već deo svake političke odluke – baratanje sa rasizmom, nacionalnostima, dodeljivanje ili oduzimanje državljanstva, itd. Ta pitanja se ne mogu postaviti pukim povlačenjem analogija između neoliberalizma i fašizma niti bilo kog drugog sistema, niti se mogu

dostupan na: <http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>. Srpski prevod je dostupna u ovom broju „Stvari“.

¹⁷⁶ *Ibid.*, str. 412.

¹⁷⁷ Analoški pristup Išaja Lande je jedan takav primer jer upravo ovde otkriva svoje granice. Kritikovanjem tog istog zaključka koji su doneli Buhajm i Šrener, on tvrdi: „Naime: u strogo ekonomskom smislu, nacisti su bili banalni. Iako su autori ekonomski istoričari, izgleda da su nesvesni obima u kojem, takođe u posebnom ekonomskom smislu, nacisti nisu u celosti bili heterodoksni, i da su njihov biološki rasizam delili mnogi, pogotovo na zapadu, u Francuskoj, u SAD-u i Engleskoj, čak iako su nacisti sami takve ideje razvili do jezivih zaključaka bez presedana.“ On onda prosto nastavlja sa povlačenjem analogija između liberalnih rasističkih autora i nacističkih autora, što na kraju promašuje veoma važnu Buhajmovu i Šrenerovu poentu koja iziskuje potpuno drugačiji pristup.

objasniti iz ugla fetišizacije ekonomskog pozitivizma. U krajnjem, ako se sva ova pitanja izostave iz analize političke ekonomije fašizma, šta nam onda ostaje od njene kritike? Ili, što je isto, ako se ovi njeni aspekt samo prosto nabroje bez ulaženja u njihove unutrašnje odnose, kako onda objasniti njihovu strukturnu vezu, ukoliko se ona ponovo uspostavi danas? Ovde nije reč o usputnom propustu, nego o analitičkoj slepoci, a time – i političkoj nemoći.

3.7. Kinlove tendencije

Naravno, ovome se može kontrirati i to u dve tačke: **prvo**, ponavljamo, specifični poredak stvari u političkoj ekonomiji nemačkog nacionalsocijalizma ne smemo tretirati kao izolovani slučaj koji tek analogijski doseže evropski neoliberalizam. Činjenica da neki aspekti nacionalsocijalizma možda imaju svog liberalnog *dvojnika* ne govori nam ništa o poziciji koju imaju u različitim procesima karakterističnim *i* za političko-ekonomski poredak nacionalsocijalizma *i* za liberalizam. Promene u ulozi državljanstva, masovna politika opšte diferencijacije „naroda“, pitanje ko uopšte može da učestvuje u ekonomiji itd, samo su neki od *rezultata* koji se mogu videti i u novijim varijantama savremenog liberalizma: procesi koji su doveli do takvih rezultata niti su rođeni niti su umrli unutar nacionalsocijalizma. Pre su se *kroz njihovo kombinovanje u nacionalsocijalizmu* oblikovali načini na koje je neoliberalna misao formirana, što je samo po sebi – vremenom – postepeno određivalo unutrašnji tok posleratne evropske formacije. Stoga, bilo koja analiza ovih procesa ne bi trebalo da se svede na pozitivističku misao već pre da traži način da uključi ove fenomene u svoj pristup. Tek kada odbacimo pozitivističke okvire možemo početi da primećujemo *paralelne tendencije* koje povezuju fašizam i neoliberalizam.

Drugo: Ono što je otuda potrebno objasniti je kako su ove tendencije nastale. Ovde ću samo pomenuti jednostavnu, ali efektivnu tezu koju je razvio Reinhard Kinl: tiče se baš diferencijacije i nastanka gore pomenutih tendencija. Ključ je, naravno, u samim liberalnim društvima, ali na veoma specifičan način. Prema njemu, u liberalnim teorijama i postojećim građanskim društvima nalazi se fundamentalna „podela moći“ između „naroda“ u sferi politike i „preduzetnika“ u sferi ekonomije. Iz ove podela na politički suverenitet naroda i njihovog ekonomskog preduzetništva javlja se protivrečni oblik vlasti: demokratija bez socijalne osnove (kroz ograničavanje ekonomske moći nižih klasa) pod socijalnom vladavinom politički nesigurnih viših klasa¹⁷⁸. Načini na koje se ova protivrečnost rešava u kriznim vremenima uticaće na to koje se tendencije svojstvene toj protivrečnosti mogu razviti. Prosto rečeno, time je obezbeđeno

178 Reinhard Kühnl, *Oblici građanske vladavine : liberalizam – fašizam*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1978, str. 91.

plodno tle iz kojeg se mogu razviti specifični oblici vladavine. Prema Kinlu, to su:

- *Socijalna država*: sastoji se od državne intervencije i usmerenja, bez ukidanja privatnog vlasništva, sistem u kojem su oba elementa protivrečnosti sačuvana;

- *Socijalizam*: ekspanzija demokratije u sve sfere društva čime se moć upravljanja radom, proizvodnjom i zajedničkim dobrima premešta iz vela privatnog vlasništva i stavlja se na raspolaganje narodu;

- *Fašizam*: sastoji se od ukidanja demokratije u sferi konstitucije političke volje, pogotovo onda kada politička demokratija počinje da se proširuje u socijalnu.

Iako ovaj opis može delovati šematizovano, ono što je bitno je da on opisuje ove tendencije prema njihovim *međusobno isključivim rešenjima za protivrečnosti građanskog društva*. Rešenja ovih protivrečnosti u različitim oblicima vladavine proizvode potom rezultate i u sferi političkog i u sferi ekonomskog, ne uprkos, već upravo zbog njihove podele u građanskim društvima. Naime, dok socijalizam teži da ukine instituciju privatnog vlasništva i kapitalističke odnose proizvodnje, fašizam, kao što smo videli – i time završavam kritiku Poloka – ne samo da ih čuva, već ih u stvari intenzivira van njihovih vlastitih ograničenja u građanskom društvu, istovremeno prisvajajući ogroman deo društvenog proizvoda za sebe. U tom smislu, *nacionalsocijalizam je predstavljao vernog čuvara vlasništva, a ne njegovog rušitelja*.

„Kritika“ političke ekonomije nemačkog nacionalsocijalizma omogućava nam nekoliko zaključaka koji protivreče mitovima koji se tiču napretka fašizma, a koji još uvek postoje: 1) on se nije pojavio sam od sebe u vidu „zla“ stranog Evropi – poput drugih fašizama, nacionalsocijalizam je bio jedan od izdanaka koji se razvio iz unutrašnjih protivrečnosti građanskog društva i „podele“ unutar liberalnih oblika vladavine; 2) iako se nije dogodio sam od sebe, on jeste razvio svoju autonomiju u odnosu na frakcije vladajućih klasa kao i u odnosu na mase – po istom principu, iako se pojavio kao specifičan oblik „vanrednog stanja“, nemački nacionalsocijalizam ne može se svesti na „stalno vanredno stanje“ („permanent state of exception“) – već je ovaj proces pre 3) rezultirao u tome da sam fašizam postane oblik vladavine, čime je u potpunosti ostvario tendenciju inherentnu protivrečnosti iz koje se razvio: dok je bio na snazi, on nije ukidao privatno vlasništvo niti privatno ostvarivanje profita, već je umesto toga 4) proširio njihove mogućnosti daleko izvan onoga što je moglo biti moguće u *laissez-faire* ekonomiji koja mu je prethodila; i 5) koristeći ono što se pogrešno označavalo „van-ekonomskim“ merama: podredio je čitavo nasleđe političkog liberalizma i radničkih borbi – ukratko, ljudska prava i zakoni o radu

– zahtevima takve ekonomije kroz rasizam i nasilje koji su bili jasno strukturne prirode i nalazili se s onu stranu legalnosti/nelegalnosti. Njegova *preventivna negacija* mogućnosti otpora najamnog rada i njegova upotreba vlasti nad životom i smrću bile su ujedno posledice i preduslovi za konkretnu realizaciju takvog sistema: daleko od toga da su bili „van-ekonomski“, oni su zapravo umnogome predstavljali delove unutrašnjih protivrečnosti građanskog društva, a koje su – u krizna vremena – mogle i jesu vodile ka njihovoj transformaciji u druge oblike vladavine. Svaka analiza koja želi da se dotakne pitanja odnosa liberalizma, fašizma i razvoja neoliberalizma u XX veku, mora prepoznati takve odnose ne kao spoljne dodatke, već kao unutrašnje procese njihove formacije. Kako i zašto su oni isključeni ili uključeni u ove sisteme zavisi od kvaliteta i obima u kojem se poništavaju ili održavaju protivrečnosti građanskog društva iz kojeg su potekle. Ovo je takođe odgovor na pitanje postoji li „zlatni presek“ fašizma odvojenog od odnosa proizvodnje koje on podrazumeva: on kao takav zasebno *ne može postojati*. Nema „zlatnog preseka“ fašizma utoliko što se sam fašizam može predstaviti kao konfiguracija „zlatnog preseka“ kapitalizma ili – kao što Vidaković tvrdi – zapravo njegova hiper-realizacija, ostvarena kroz intenzifikaciju njegovih protivrečnih tenzija.

Ovde je nemački slučaj takođe značajan jer predstavlja najdublju promenu u takvim odnosima koja je bez premca drugde. Postoji veća distanca između italijanskog fašizma, portugalskog salarizma, španskog frankoizma itd. i nemačkog nacionalsocijalizma, nego između samog nacionalsocijalizma i njegovih kapitalističkih varijacija – samo kroz dinamično sprovođenje njihovog nestabilnog odnosa je nacionalsocijalizam uspeo da se uspostavi istovremeno kao oblik vladavine i kao sredstvo za širenje drugih fašizama kroz vlastiti kapitalistički oblik. Takvo sredstvo i takva vladavina vodili su se ne samo strukturnim determinantama ili ideologijama, već i procesima privatizacije i štednje koje su usmerili ne samo ka „nižim narodima“, nego pre svega, na vlastiti *Volk*.

4. Neoliberalizam

„But thanks to Reaganomics, prisons turned to profits
Cause free labor is the cornerstone of US economics“

Killer Mike, *Reagan*¹⁷⁹

Iako su se ovi procesi sproveli kako bi zamenili tržišne principe koji su prethodno uništili ekonomiju, oni su se u dogledno vreme pokazali kao dosta kompatibilni sa njima. Na tragu Kinla možemo reći da su, nakon što se rat završio,

¹⁷⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=6lIqNjC1RKU>

ovi procesi i strategije mogli da se prilagode drugoj formi državne vladavine koja je bila u nastanku: daleko od toga da se predstavljaju kao antagonisti neoliberalizmu, oni su se predstavljali kao ključni instrumenti u ponovnoj *izgradnji* upravo same tržišne ekonomije.

Ova promena se naravno manje tiče godina posle rata, a više onih koje su dovele do ili pratile pad Berlinskog zida i socijalističkog bloka posle toga: ono što se pojavilo pre nego što je neoliberalizam počeo da se razvija u punom smislu te reči tokom osamdesetih, bio je samo trag onoga što će doći. Nakon raspada države blagostanja i „socijalističke pretnje“ koja se više nije smatrala pretnjom, gorepomenuti procesi su mogli dostići puni zamah, uz određene uspone i padove. Njihov neravnomeran razvoj je razlog zašto autori poput Kinla uveliko umanjuju ulogu neoliberalizma – isključujući ga iz svoje analize oblika vladavine (*forms of government*), degradirajući ga samo na neuspeli pokušaj kombinovanja države blagostanja sa tržišnim principima. S druge strane, kod drugih autora, poput Fukoa – čija analiza neoliberalizma u *Rađanju biopolitike* ga predstavlja *upravo kao novi oblik upravljaštva (governmentality)* – upadljivo nedostaje bilo kakvo pominjanje privatizacije ili štednje. Razlog je što su, bez obzira da li označavaju neoliberalizam kao oblik vladavine ili ne, oba ova mislioca imala na raspolaganju samo puke tragove onoga što će doći kasnije. Budući da su pisali u vremenu pre nego što su Tačerova ili Regan razvili i implementirali vlastite politike u punoj formi, ili čak pre nego što su takve politike imale ime pod Vašingtonskim konsenzusom (ili „zapovestima neoliberalizma“ (Viljamson) – privatizacijom, deregulacijom, fiskalnom konsolidacijom, liberalizacijom trgovine, i tako dalje) – oni su imali šansu da samo delimično naslute sistem koji će se razviti tek decenijama kasnije, u obliku u kojem ga danas poznajemo. Da bismo raščistili bilo kakvu nedoumicu koja je ostala povodom razvoja takvog sistema i da bismo objasnili njegov odnos prema vlastitom fašističkom prethodniku, prvo ćemo ponuditi kratki istorijski prikaz značaja nemačkog slučaja za posleratni razvoj Evropske Unije, a završićemo opisom toga šta je neoliberalizam naučio i uzeo od fašizma tokom procesa vlastitog razvoja.

4.1. Istorijski fragment: o Evropskoj Uniji

Najpre, vrlo kratak retrospektivni pogled na neoliberalnu istoriju razvoja EU otkriva nešto zanimljivo: ovde se pokazuje da je politička i ekonomska specifičnost nemačkog slučaja od početka bila od najvećeg značaja. Pre svega, kako se u roku od nekoliko godina jedna zemlja mogla podići toliko da postane jedna od najvećih ekonomija na svetu, a kamoli u Evropi? Ipak je reč o zemlji čija je industrija razrušena, autonomna državna vlast pauzirana, a valuta, *Reichsmark*, toliko devalvirana da su se za manje trampe morale koristiti američke cigarete,

a za veće transakcije boce konjaka, dok se hrana racionisala od strane američkih vlasti¹⁸⁰. Takva transformacija manje ima da zahvali nekakvom *Wirtschaftswunder*, a više činjenici da su, kako Varkufakis primećuje, upravo ona tržišta koja su bila najuništenija tokom rata, bila ujedno najpogodnija za restrukturiranje¹⁸¹: upravo su države sa najrazrušenijim privredama bile te koje su se „vratile“ na scenu kao *izvozno orijentisane ekonomije* koje će stabilizovati svoje regione – naime, jen i marka, Japan i Nemačka, Tokio i Berlin. Činjenica da je Maršalov plan za revitalizaciju nemačke ekonomije izabran umesto Morgentauovog plana za njenu deindustrijalizaciju govori dosta o takvom koraku: njeni dugovi su izbrisani i strane investicije su pomogle da se zemlja restruktuiru u jedinstvenu izvozno orijentisanu ekonomiju u srcu Evrope. Takva ekonomija bi takođe, nakon ujedinjenja, stekla jedinstvenu poziciju u Evropskoj uniji koja je bila u nastajanju. Da bi se to dogodilo, specifičan položaj Nemačke u stvaranju novog evropskog ekonomskog prostora moralo je pratiti nadgledanje njene političke klime: njen politički razvoj morao se nadzirati, te bi ga danas trebalo tumačiti upravo u skladu sa tim. Zabrana marksističkih rasprava i komunističkih ekonomskih programa te ukidanje i konfiskacija imovine komunističkih žurnala¹⁸² u posleratnoj zapadnoj Nemačkoj kao i suočavanje sa ekonomijom nacionalsocijalizma išlo je ruku pod ruku sa pokušajem da se ponovo uvede mišljenje i propagiranje tržišne ekonomije – politički rizičan poduhvat u svetu koji je krivicu za sve svoje nedaće video u krizi koja je usledila upravo iz delovanja *laissez-faire* kapitalizma. Ovo je odredilo način na koji će se liberalizam „vratiti“ u Nemačku pa samim tim i u Evropu – bar inicijalno, bar po imenu. Setimo se, makar ukratko, Ludviga Erharda i čuvenog programa *Sozial Marktwirtschaft* – društvene tržišne privrede, zaimišljene kao „treći put“ između socijalizma i kapitalizma; setimo se njegove povezanosti sa Frajburškom i Kolonjskom školom te samim ordoliberalizmom. Možemo takođe navesti i druge uobičajene „krivce“ za posleratni povratak liberalizma, koji se pojavio pod istim okolnostima: čuveno Mon Pelerin društvo koje je vodio Hajek, a koje je Mirovski nazivao „misaonim kolektivom“ neoliberalizma („neoliberal thought collective“), društvo koje je trebalo da utiče upravo na sam način na koje je tržište imalo da se proučava, podučava i misli širom svetskih univerziteta i institucija.¹⁸³ Bez obzira kome od njih i do koje mere dajemo prednost u pogledu glavnog protagoniste neoliberalizma, ne smemo zaboraviti da su članovi ovih istih tela takođe bili zakonodavci i kreatori politike Evropske Unije: njenih

¹⁸⁰ Vidi: Glossner, Christian (2008), *The Making of the German Post-War Economy*, London: Tauris Academic Studies.

¹⁸¹ Varoufakis, Yanis, *The Global Minotaur*, London: Zed Books, ceo odeljak “The Global Plan”, 57–90. Ovo pitanje se revitalizovalo tek nedavno u kontekstu kampanje jednog dela Sirize povodom politike EU prema otpisu grčkih dugova, kada su pominjane upravo ove olakšice koje su evropske zemlje (uključujući i Grčku) pružile Nemačkoj nakon rata.

¹⁸² Pomenuti Glossner, str. 8–29.

¹⁸³ Mirowski, Philip (2009), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, London: Harvard University Press.

zakona o konkurenciji, njenog ustava i, u slučaju Erharta, vodećih partija njenih nacionalnih vlada. Njihovo „nemačko“ iskustvo je bilo od ključne važnosti za razvoj posleratnog neoliberalizma ne samo u Nemačkoj, nego i u Evropi uopšte.

4.2. Neoliberalno nasleđe

Smisao ovog prekratkog istorijskog pregleda nije da nas uveri kako postoji jasan linearni put koji vodi od posleratne Nemačke do savremene Evrope: specifičan slučaj Nemačke je bio uticajan u razvoju neoliberalizma u Evropi, ali nije bio jedini bitan faktor naravno. Bilo bi pogrešno označiti neoliberalizam kao prost dodatak predratnom liberalizmu: postoji mnogo dublja, *kvalitativnija* promena u neoliberalizmu koja se ne može svesti na vlastitu liberalnu prošlost. Smisao istorijskog pregleda je bio da ocrta mogućnost razmatranja institucionalne *forme* kontinuiteta, ali u krajnjem ono što treba predložiti jeste sadržinska veza u pogledu socio-ekonomskog iskustva nacionalsocijalizma i porasta neoliberalizma danas.

Najpre, ukoliko se vratimo na Kinlovu analizu, možemo videti da je koristio dva kriterijuma da bi razlikovao tendencije koje su se pojavljivale iz unutrašnjih tenzija građanskog društva: politička demokratija i privatno vlasništvo. Načini na koji se različiti oblici vladavine odnose prema njima određuje kakvi tipovi sistema će se pojaviti: socijalizam, socijalna država ili fašizam. Međutim, bilo bi pogrešno nazvati neoliberalizam „četvrtom tendencijom“ građanskog društva: on ne može biti takav jer ne proizilazi iz njegovih protivrečnosti kao takvih. Naprotiv, neoliberalizam prema građanskom društvu ima poseban odnos: ne proizilazi on prosto iz građanskog društva, već ga zapravo aktivno gradi. Kao što kaže Elen Meiksins Vud, neoliberalizam se razvio ne pomoću globalizacije, već pomoću „univerzalizacije“ tržišta¹⁸⁴: on se danas uvlači u institucije koje drže samo to društvo – javni sektor, obrazovanje, zdravstvenu negu, urbano planiranje itd. Pošto je sada konkurencija prisutna u svakoj instituciji građanskog društva, neoliberalizam je napokon mogao da, da parafraziram Polanjija, konačno „iskoreni“ (*disembedd*) ekonomski domen iz njegove ukorenjenosti u društvu i političkoj sferi. Neposredna politička aktivnost, iako formalno prisutna, ne može demokratski prekinuti ove procese na nivou nacionalne vlade, niti u slučaju EU, na nivou iznad nacionalnog. Suprotno liberalizmu, u građanskim društvima neoliberalizma, demokratija više ne proizvodi nikakve tenzije, jer je faktički impotentna. Što se tiče ovog prvog, ona se može suspendovati *post ante*; za neoliberalizam ipak, ona je u potpunosti isključena iz ekonomskih pitanja unapred. Shodno tome, neoliberalizam istovremeno čini realizaciju – i

¹⁸⁴ Wood, Meiksins Ellen (1997), “Modernity, postmodernity or capitalism?”, in *Review of International Political Economy*, 4 (3), 539–560.

paralizaciju – građanskih društva konačno potpuno razdvajajući ekonomiju i politiku; a to čini ne kroz raspuštanje institucija liberalne demokratije, već time što ih ostavlja netaknutim – na taj način zaobilazeći demokratski otpor i lišavajući ga bilo kakvog sadržaja.

Naravno, treba naglasiti da se ova promena ne sme tumačiti samo kao linearan sled od liberalizma ka neoliberalizmu, već kao kvalitativnu promenu koja utiče na to kako građanska društva funkcionišu uopšte. Ukratko: pošto ne utiču više na ulogu parlamentarnih demokratija u građanskim društvima, isti procesi koji su nekad bili potrebni da bi se iz zastoja tržišne ekonomije izašlo kroz ralje političke ekonomije fašizma, sada se mogu reaktivirati u tržišnoj ekonomiji samoj. Oni to ne čine kroz transformaciju celog sistema, već proširivanjem samog značenja ekonomske prinude: uprkos onome što liberali tvrde o „tržišnim podsticajima“, drastično smanjenje radnih prava i subvencionisanje bogatih (s verom u magiju „trickledown“ efekta) nije ništa više svojstveno širenju tržišta od uskraćivanja građanskih prava i državljanstva, uvođenja manjina i osiromašenih u obaveznu podelu rada, ponovnog pojavljivanja radnih kampova za siromašne, upravljanja ekonomskim pitanjima zasnovanim na prinudi i strukturnom rasizmu; ograničavanje kretanja (zasnovano na razlici između „prave“ izbeglice i „ekonomskog migranta“, „tražioca azila“, i tako dalje¹⁸⁵), te degradacija osnovnih ljudskih prava (kao što je pravo na vodu) – sve je to deo normalnog funkcionisanja tržišne ekonomije. Ovo se može sažeti u jednoj rečenici koju je Tamaš napisao u svom čuvenom članku o post-fašizmu: „Bez firera, bez vladavine jedne partije, bez SA ili SS, postfašizam poništava tendenciju Prosvetiteljstva građanstvo asimiluje samom ljudskom stanju.“¹⁸⁶

Međutim, ovo je samo posledica mnogo dublje promene, one koja je omogućila prelaz iz liberalizma na političku ekonomiju fašizma i ove ka neoliberalnoj transformaciji građanskog društva. Proces drastičnog poništavanja ljudskih i radnih prava nije ništa više slučajan od procesa privatizacije i štednje – tri načela političke ekonomije fašizma. Oni nipošto nisu samo *slični* neoliberalizmu: naprotiv, oni su strukturno neophodni zbog raskola u samom građanskom društvu – toliko pominjano razdvajanje političkog i ekonomskog je do dana današnjeg realizovano samo u dva sistema: fašizmu i neoliberalizmu. Proces koji su koristili – privatizacija, štednja, povlačenje radnih i ljudskih prava i negiranje parlamentarne demokratije – nisu onda slučajno slični, već posledično

¹⁸⁵ I zaista, ove kategorije i svi aparati korišćeni za njihovo sprovođenje ponavljaju logiku liberalnog duha – pretpostavljajući da je tržište nepolitičko i nenasilno, i da „ekonomski migranti“ nisu „prave“ izbeglice pošto mogu zadržati volju izbora na „slobodnom“ tržištu koje verovatno funkcioniše kod kuće. Videti : Apostolova, Raia. 2015. “Economic vs. political: Violent abstractions in Europe’s refugee crisis.” FocaalBlog, 10 December. www.focaalblog.com/2015/12/10/raia-apostolova-economic-vs-political-violent-abstractions-in-europes-refugee-crisis.

¹⁸⁶ G.M. Tamás, *On Post-Fascism: The Degradation of Universal Citizenship* <http://bostonreview.net/world/g-m-tam%C3%A1s-post-fascism>

proizilaze iz načina na koji su njihove ekonomije i društva bili strukturirani. I, ne slučajno, oba sistema su istovremeno nacionalni – oslanjajući se na prinudne aparate nacionalnih država – koliko i internacionalni – oslanjajući se na širenje mreža slično strukturiranih ekonomija čije nacionalne vlasti se onda stavljaju u stanje međuzavisnosti mahom bez obzira na političke razlike. I suprotno nekim zabludama (recimo, Treće internacionale isto koliko i savremene evropske levice) – ovo su sistemi koji su mogli i mogu da se održe na duge staze: iako su oba zahtevala „vanredno stanje“, oni sami nisu bili prolaznog karaktera. Zato, kao što Mirovski kaže, ako se zapitamo šta se desilo sa neoliberalizmom posle krize – odgovor je „Ništa!“. Ostao je neoštećen. Stoga, neoliberalizam nije ništa više „vanredan“ nego fašizam – naprotiv, oboje su se razvili u sisteme koji su i te kako mogli da traju duži vremenski period.

Naravno, razlike su brojne – dok je prvi sistem ukinuo tržište, drugi je restruktuirao čitavo društvo oko njega; prvi se oslanjao na vodeće partije, drugi nije, prvi je podsticao industrijska ulaganja, drugi se oslanjao na anti-kejnzijanizam, i tako dalje. Nasuprot vlastitom suprotstavljanju, trebalo bi istaći da se glavne razlike ovih sistema nalaze pre svega u metodi, a ne u strukturi. Čak iako neoliberalizam ne postoji kroz mobilizaciju masa odozgo poput fašizma, on opstaje upravo kroz njihovu demobilizaciju odozdo: privatizacijom i merama štednje te fragmentacijom ugovornih odnosa između kapitala i rada kroz prekarne poslove, neoliberalna varijanta fleksibilnih radnih sati svodi se na režim fleksibilne akumulacije koji neretko ide ruku pod ruku sa zabranom kolektivnih ugovora o radu poput svog nacionalsocijalističkog prethodnika. Štaviše, sprovođenjem tih procesa – koji danas slove za ambleme neoliberalizma – sâm neoliberalizam se pokazao izuzetnim naslednikom u pogledu regulacije kapitalističke akumulacije drugim sredstvima; a ta sredstva, suprotno vlastitom opisu, učinila su upravo ono za šta su bila i namenjena: da vlasničkim klasama obezbedi moć akumulacije i uvede mere štednje, za one koji to nisu.

*Prevod sa engleskog: Jovana Čenejac
Šema nemačkog kapitala: Aleksandar Bede*

Tibor Rutar

IDEOLOGY, FASCISM, AND CLASS

Abstract: The paper is divided into two parts. In the first part, I start by addressing an objection I've received on an earlier version of this paper and then continue by briefly exploring a notable Neo-Weberian work on the topic of German and Italian fascism: Michael Mann's *Fascists*. My contention is that there are multiple passages in the book, in which Mann despite his pluralist Weberian framework hints at a non-reductive materialist explanation of the phenomenon. Much like Max Weber himself, Mann in spite of his methodology sometimes accords causal and explanatory primacy to material interests, property relations and class struggle. In the second part of the paper, I present classical Marxist and liberal class analyses of fascism that point to lower-middle class, i.e. white-collar workers, as the backbone of Nazism. This, I argue by drawing on the work of Val Burris, is empirically false.

In lieu of introduction: a materialist clarification

A shorter draft of this paper was first presented at a conference in Ljubljana, where it provoked some (critical) discussion. One particular kind of response was directed not so much against the main substantive points of the paper, which are (1) a brief examination of Michael Mann's work *Fascists*, and (2) a review of classical social analyses of fascism, but more against an introductory aside in which I made some methodological observations. Even though these observations were not the main (substantive) concern of that paper I did find them important in light of the response they provoked which is why I'd like to address them now, before I go on to my review of Mann and the classical analyses of fascism.

At the conference I started my presentation with a brief remark on the age-old opposition between materialism and idealism (or culturalism) in the social sciences, particularly in sociology. I said that the traditional materialist discussions of fascism, which were usually produced by orthodox Marxists, regard fascism as little more than the functionally necessary expression of "finance capitalism"; according to this, fascism is but an instrument of finance-capitalist rule in times of economic crisis. Such was, for example, the Comintern's consensus. When these materialist explanations were pressed to explain why many workers accepted (or at least did not explicitly oppose) such capitalist domination, i.e. fascism in general and fascist ideology in particular, the answer that was usually given was

one of the following two. It was said that either workers are temporarily unaware of their true, antifascist interests because they are blinded by false consciousness, which was also functionally generated by the ruling capitalist classes, or that *true* workers (that is, the industrial proletariat) actually didn't tolerate fascism – it was, in fact, the new middle classes, the privileged white-collar workers that are to blame. I pointed out, unsurprisingly to most, that such reasoning is faulty because it is doubly reductionist: fascism in general is reduced to the capitalist mode of production, and fascist ideology is devoid of any causal weight, at least insofar as it is not directly (and functionally) legitimizing capitalist exploitation.

I then moved on to argue, again unsurprisingly to most, that the idealist or culturalist alternative to this reductive materialism fares no better. I claimed that culturalist explanations of fascism, nowadays mostly in the form of constructionist and poststructuralist analyses, commit the opposite error of that which is vulgar material reductionism. These explanations on the one hand characterize fascism as simply (or primarily) ideological, ideal or discursive in nature, and on the other hand completely detach it from any recognizable social-material roots such as material interests, actual life-experiences and class relations. I pointed out that these idealist analyses autonomize ideology, which means that they characterize ideology as a completely autonomous social force that is not fundamentally limited and conditioned by “material factors”, such as people's actual interests. If the first, orthodox-materialist explanation reduces fascism to the economy and grants it no kind of autonomy, the second, idealist explanation gravitates towards pluralism and therefore grants fascism complete autonomy from the economy, interests and class, while reducing it to discourse or desire. For example, Adrian Lyttelton, who is attracted to this idealist explanation, claims the following:

By way of self-criticism, I would say that my approach to the study of fascist ideology was too much influenced by Marxist or sociological theories. After the “linguistic turn” we are all more sensitive to the autonomy of political discourse, or we should be.¹⁸⁷

Now, against this it was claimed that although my critique of orthodox materialism is well put here, I apparently completely missed the mark with my critique of the so-called idealist analyses. More specifically, it was claimed that my characterization of post-structuralism as idealist is very much mistaken because some of the most important authors associated with post-structuralism are not idealist at all. It was pointed out to me that Louis Althusser and Michel Foucault, for example, didn't conceive of ideology in terms of simple ideas or mere discourses, but actually went to great lengths to show that ideology has

¹⁸⁷ Zeev Sternhell and Adrian Lyttelton, “The Anatomy of Fascism,” *The New York Review of Books* (12th May, 2005).

“a material existence”¹⁸⁸ and that discourses are, in fact, discursive *practices*, i.e. something very much “material.” I would like to respond to this objection partly because want to clarify my admittedly brief remarks on the dilemma of materialism vs. idealism and partly because I feel this objection reveals a real ambiguity that exists when we talk about materialism and idealism in the social sciences. The response will be as short as possible because I’ve already discussed something similar elsewhere at somewhat greater length.¹⁸⁹

It is, of course, true that for Althusser (and other poststructuralists) ideology has a material existence:

the existence of the ideas of [subject’s] belief is material in that *his ideas are his material actions inserted into material practices governed by material rituals which are themselves defined by the material ideological apparatus from which derive the ideas of that subject.*¹⁹⁰

For Althusser ideology has a material expression, it is embodied, it is realized in concrete material actions of subjects. Most are familiar with his famous example of church-going, where ideology of church-goers is manifest in their concrete actions, such as “going to mass, [...] kneeling down, [...] the gesture of the sign of the cross, [...] a prayer, [...] a gaze, [...] a hand-shake.”¹⁹¹ Of course all of these have different modalities, says Althusser, but they are all nonetheless various “modalities of materiality”.¹⁹² I think such a proposition is actually pretty banal and therefore uncontroversial for most social scientists, even for many constructionists and poststructuralists who are often vary of materialism or realism in whatever form. At the least, it is certain that authors such as Althusser, Foucault etc. would not object to the claim that ideology, discourse and so on have a certain material expression or existence, i.e., they are realized through actually existing social practices.

However, I think this is not at all what is at stake in the materialism vs. idealism debate. When I characterized poststructuralist explanations of (fascist) ideology as idealist or culturalist, I wasn’t implying that poststructuralists are willing to deny the material effects of ideology and discourse. What is at stake is not whether ideology (however we choose to define it) has a material existence – that should be obvious to almost anyone –, but whether it is something that is

¹⁸⁸ Louis Althusser, *On the Reproduction of Capitalism. Ideology and Ideological State Apparatuses* (London: Verso, 2014), 258.

¹⁸⁹ Tibor Rutar, “The Rise of the Right in Times of Capitalist Crisis: A Materialist Explanation,” *Identities* 11 (2015): 84–99, accessible via: <http://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/Identiteti%20Vol%2011.pdf>

¹⁹⁰ Althusser, *On the Reproduction of Capitalism*, 260.

¹⁹¹ *Ibid.*, 260–261.

¹⁹² *Ibid.*

rooted in, and emergent from, subjects' material interests, life-situations and the (non-discursive) social structures in which they find themselves carrying out their actions. What is at stake, in other words, is whether ideology as a social force is only relatively, not wholly, autonomous. Non-reductive materialists would argue that ideology is *not* a completely autonomous social force, itself capable of *fully determining* subjects from the outside; rather, it is fundamentally tied to, and therefore conditioned by (even though it is not reducible to), material interests and life-situations of subjects. Put more concretely, ideology "works" only insofar as it latches onto the real interests and experiences of subjects, and it is able to latch onto these interests and experiences only if it is compatible with them, i.e., if it is actually based upon them. Poststructuralists, on the other hand, are denied this materialist argument because for them subjects don't really exist prior to – and relatively independently of – ideological "hailing," but are themselves mere epiphenomena of ideology which is an autonomous force unto itself.

This is, ironically, most clearly seen especially in Althusser and Foucault, the preeminent anti-humanists. For Althusser, as is well known, subjects are the product of "ideological interpellation," which is usually carried out by ideological state apparatuses quite independently of any such things as subjects' objective, material interests. As he claims quite unequivocally: "ideological apparatus [is that] from which derive the ideas of that subject."¹⁹³ This means that ideology can't work the way materialists argue it does – i.e. by basing itself on the pre-existing material interests and life-situations of relatively autonomous subjects –, rather it is ideology itself that creates, *ex nihilo*, subjects with all their interests, ideas and so on in the first place. This is why Althusser is able to imply, quite unconvincingly, that when workers embrace nationalist ideology, they do so simply because the ruling ideological state apparatuses functionally forced them into it; and it is why Foucault is able to claim that subjects are nothing but "docile bodies," completely dominated by disciplinary practices to which they are subjected. Subjects, their interests and experiences are nothing but the passive reflection of ideology, i.e. ideological state apparatuses, or disciplinary practices. This is a very idealist claim in the sense that it (1) effectively denies the existence of the relatively autonomous agent who is not completely determined by ideology, and that it (2) accords ideology a completely autonomous status, i.e., it pictures ideology as free from, and not limited in its effectiveness by, any social-material determinations along the lines of subjects' material interests and actual life-conditions. This second thesis, which is not fully explicit in Althusser,¹⁹⁴ has been carried to its

¹⁹³ Ibid., 260.

¹⁹⁴ It is not fully explicit because Althusser never tires of repeating how ideology is, "in the last analysis," actually derivative of prevailing relations of production. This could imply that, for Althusser, ideology is in fact based on the real life-conditions (i.e. social structures and material interests) of subjects. But it is not so simple since, for Althusser and owing to his infatuation by Lacan, "[i]deology is a 'representation'" not of the real conditions of individuals' existence, but "of the imaginary relationship of individuals to their real

logical conclusion most notoriously by Ernesto Laclau and Chantal Mouffe who have, quite consistently, come to the conclusion that since (1) subjects aren't even *relatively* autonomous *vis-à-vis* ideology which instead fully determines them, and since (2) ideology itself is *not* fundamentally conditioned by subjects' material interests and life-conditions, as Marxists used to argue, socialism as one particular case of political ideology is no more attractive to exploited workers than to anyone else, and vice-versa. The (non-reductive) materialist link between being, i.e. people's social-material conditions, and consciousness, i.e. their ideas about their life-situations, is completely severed in this idealist world of free-floating discourse. As Peter Meiksins and Ellen Meiksins Wood had aptly put it in their critique of Mouffe:

Mouffe is in effect telling us that people *have* no material interests; they only have more or less autonomous *ideas* about their interests. Thus it becomes meaningless to ask whether and how any actual disposition of class power works to the advantage of one class at the expense of another, whatever the participants may think about it at any given moment. As to how *ideas* about interests are constituted, Mouffe gives us little coherent guidance. On one hand, since interest-ideas apparently bear no relation, actual or potential, to any material interests grounded in the social relations of production, the process of idea-formation appears to be purely arbitrary and contingent, at best determined by the mystical powers of the available "discourses." From this perspective, a caveman would be just as likely to become a socialist as would a proletarian – provided only that he came within hailing distance of the appropriate "discourse."¹⁹⁵

conditions of existence". Althusser, *On the Reproduction of Capitalism*, 256, 257. Now this could go one of two ways. It could either mean that there *is* a fundamental, though not direct, link between the real conditions of existence and ideology, so that ideology, in fact, represents reality but it does so via certain mediation (the "imaginary relationship," e.g. experience). In this case we are talking about a non-reductive materialist theory of ideology, which recognizes that ideology is not something transparent and is never in an isometric correspondence to what it represents, but which also accords primacy to the real conditions of existence (i.e. non-discursive social structures and actual material interests of subjects), and which has to, for the sake of internal consistency, deny Althusser's talk of subjects as mere products of "ideological interpellation." Or it could mean that the fact of mediation is so strong that it forecloses any meaningful materialist talk of an indirect, *yet fundamental*, link between reality and representation. In this case we are talking about an idealist theory of ideology, which was in fact taken up by various post-Althusserians, such as Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, Barry Hindess and Paul Hirst. In other words, there is a real ambiguity at work in Althusser (which can also be observed at the level of Althusser's epistemology, where he switches between a moderate realist and a strong constructionist epistemology), but the underlying pull seems to be in the idealist direction.

¹⁹⁵ Peter Meiksins and Ellen Meiksins Wood, "Beyond Class? A Reply to Chantal Mouffe," *Studies in Political Economy* 17 (1985): 153–154.

Beyond reductionism ... towards Neo-Weberianism?

The real alternative to the aforementioned false dichotomy between reductionist materialism and pluralist idealism is, as I've pointed out already, a non-reductionist materialist analysis that affirms the importance of, and attributes causal powers to, both material interests and ideas, discourses etc., while ascribing primacy to the former. Such an analysis would then ask *why* fascist ideology was so powerful, *how* was it that fascist ideology gripped people's minds when it did and not before or after. How was fascist ideology linked to people's actual interests, experiences and conditions of life? Put more generally, *how* is fascism rooted in, and emergent from (though not reducible to), a post-war economically declining and politically unstable capitalist society?

Michael Mann proclaims to offer a Neo-Weberian answer to this question. In his influential book *Fascists* he proclaims, from the start, that the issue between materialism and idealism is a spurious dilemma in social sciences.¹⁹⁶ He is critical of reductive materialist analyses that wholly reduce every social phenomenon to the economy, class or material interests, and which deprive ideology of any kind of causal powers or make it completely transparent. And he is just as critical of idealist analyses that abandon all materialist analytical tools and present ideology in a totalizing, Durkheimian light.

To this spurious alternative between vulgar materialism and pluralist idealism Mann counterpoises his modified Weberian approach which seeks to build on both of these traditional methodologies by connecting, relating what he sees as the four main sources of social power: the economic, the political, the military and the ideological.¹⁹⁷ For Mann none of these sources of social power are reducible, nor are any of them to be accorded causal and explanatory primacy. They each mutually influence each other, and the one predominates over the others only coincidentally and ephemerally. This pluralist Weberian framework is the theoretical model with which he promises to tackle fascism. So, how does Mann *actually* explain fascism, how does he analytically connect all four sources of social power for the sake of explaining fascism? He warns us that his explanation differs greatly from, as he calls them them, "class theorists" but surprisingly his *actual theoretical and empirical account* is not all that different – at least in his summary statements. In other words, Mann is actually not as pluralist and Weberian as he proclaims in his abstract methodological strictures; in fact, he seems pretty materialist.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Michael Mann, *Fascists* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 3–4.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 5.

¹⁹⁸ The same subtle tendency towards materialism and even Marxian-like arguments was observed to be periodically at work in Mann's three-volume *magnum opus*, *The Sources of Social Power*. See, for example, Vivek Chibber, "The Ghost of Theories Past," *The European Journal of Sociology* 54, 3 (2013): 439–449; and Chris Wickham, "Historical

In the years leading up to the emergence and spread of fascism, the following happened according to Mann:

What might have begun as the economically motivated behaviour of propertied classes was displaced through the mediation of others' sense of threat onto far more diffuse goals of nationalism and statism. [...] [C]lass struggle played a substantial part in the surge of the authoritarian rightist family [...]¹⁹⁹

So, the crucial factors that established the base for the rise of fascism were, according to Mann, economic interests, the actual sense of threat, propertied classes and class struggle. These were not the only ones, of course, but they were the main ones. This sounds very much like a non-reductionist materialist class analysis, even though Mann's general Neo-Weberian framework forbids ascribing such explanatory primacy.

In summarizing his account of the rise of Italian and German fascism, Mann claims that the weakness of the old regime and the playing out of class struggle were, again, crucial. In the case of Italy, Mann even says that segments of the ruling class turned to fascists in order to deflect the prospect of socialist revolution. He claims that he would almost be willing to characterize the goal of Italian fascism as "an agrarian-led class repression".²⁰⁰ In the case of Germany, he argues, class struggle was less prominent because in the thirties workers weren't a real threat to capitalist property. However, he does say that profits were being squeezed and that therefore capitalists and the landed classes cooperated with the Nazis, even though they didn't use them as a mere instrument. This is how he summarizes his account:

in practice, and once they neared power, fascist movements became biased on questions of class struggle. They tilted toward the capitalist class, the propertied classes more generally, and the old regime in particular.²⁰¹

In the end, I think it is very well possible to agree with Mann on the following:

As class theorists have observed, fascism would not have surged without the prior surge in class conflict, and not surged so much without the Bolshevik Revolution. But it does not follow – as class

Materialism, Historical Sociology," *New Left Review* I/171 (1988): 63–78.

¹⁹⁹ Mann, *Fascists*, 357.

²⁰⁰ *Ibid.*, 360.

²⁰¹ *Ibid.*

theorists have argued – that fascists represented only one side in this class struggle or indeed any single class at all.²⁰²

In other words, for Mann fascism was, in fact, fundamentally conditioned by class struggle, yet it was not reducible to it. That is to say, fascism was not a mere instrument of capitalist rule in the hand of finance-capitalists or the middle classes, nor was it a simply a free-floating reactionary idea, which had no recognizable social-material roots. For Mann, fascism in Italy and Germany was very much entangled with the propertied classes and their interests, even though this wasn't its only and sole characteristic. Fascism also provided plausible, if extreme solutions to the many social crises of the 20s and 30s – primarily military, economic and political crises – and to the communist threat. All that had resonated, even if very one-sidedly, with some people's life-experiences and material interests, just like a non-reductionist materialist analysis would argue.

Mann constantly emphasizes that fascism cannot be understood via class analysis because it ostensibly wasn't rooted in class struggle, and because its social base ostensibly had no real class structure. I think this is not true and even Mann himself, as noted previously, partially admits this. It is one thing to say that crude class analyses which try to paint the class structure of fascism too one-sidedly are hopeless, and something completely else to argue that fascism had absolutely *no* class structure. Let's examine, then, in general terms what kind of a complex class structure can be discerned with regards to fascism.

Class structure of fascism

It was perhaps the German socialist Theodor Geiger who most forcefully argued, in the early thirties, that Nazism was based on the middle classes. He argued that it was the independent proprietors and the white-collar workers who were the social basis for Nazism. The argument was that in the light of economic crisis the average white-collar worker witnessed a dramatic degradation of his own economic position. This led, according to Geiger, to a kind-of status panic that pushed white-collar workers against the working class proper, i.e. the industrial working class. In other words, the middle-class white-collar workers were anxious of falling into the working class proper and losing their higher social status or prestige. That is why they turned to the fascists. The middle class in general and white-collar workers in particular were peculiarly placed in relations of class. They were against both big capital and big syndicates, which means that they were against both capitalism and socialism. Thus they were the most likely candidate for forming the social base of fascism, which was *rhetorically* anti-

²⁰² Ibid., 359.

capitalist and *actually* anti-proletarian. This argument about white-collar workers would prove to be of great appeal to the majority of social theorists, both Marxist, critical and liberal theorists.

There was one other class-based explanation for the rise of fascism which also put the blame on the average white-collar worker, but without claiming that these workers were separate from the working class proper. I'll mention this explanation only in passing. This argument held, in contrast to the one I just presented, that white-collar workers were true workers, that is to say, that their material interests were more or less in accordance with the interests of other workers, *but* that they have anyway fell prey to fascist ideology or "false consciousness" due to their different life-style. In other words, the claim is that white-collar workers supported fascism not because of their material interests – that is, because their previously comfortable economic position was rapidly deteriorating –, but because of their *failure* to recognize their true material interests. If they hadn't succumbed to fascist "false consciousness" and recognized their actual interests, they would have rejected fascists.

In any case, the first argument is the one that was hegemonic at the time and even after the war up till the 1970s. Both liberal and some widespread Marxist analyses claimed that fascism was primarily supported by the so-called middle class, that is, by white-collar workers, state employees, small shop keepers and the like. Of particular importance were, as mentioned, white-collar workers who were anxious of their ostensible drift toward the working class proper and who therefore experienced status panic. Their material interests were in conflict with the interests of the working class proper, which is why they experienced status panic.

Val Burris has provided a useful survey of various liberal and Marxist theories of fascism, which rely on this argument about status panic and white-collar workers.²⁰³ In 1936 Daniel Guerin, a French Trotskyist, emphasized the complicity of white-collar workers with fascism. He argued that they were the "backbone of the fascist troops." American social scholar Harold Lasswell likewise claimed, in the thirties, that Nazism was a "desperation reaction of the lower middle classes" who were in opposition to both capitalists and workers proper because of their shifting economic interests. Later, at the end of the thirties, Erich Fromm and Franz Neumann also argued for the primacy of middle classes, especially white-collar workers in explaining the rise of fascism. Fromm claimed that Nazism "was ardently greeted by the lower strata of the middle class," because depression hit these white-collar workers the hardest. This led them "into a state of panic" and "a craving for submission." Franz Neumann argued that white-collar workers were becoming economically worse off than industrial workers, yet their social aspirations were higher than those of industrial workers, and their interests

²⁰³ Val Burris, "The Discovery of the New Middle Class," *Theory and Society* 15, 3 (1986): 317–349. The following quotes are from this article.

therefore transformed. As he claims: “It is this dichotomy between economic status and social prestige that provided the soil for Nazism.” Burris goes on in his survey, pointing out that sociologists like Talcott Parsons and Seymour Martin Lipset more or less echoed these explanations after the war.

Now, the arguments about “a craving for submission” are wholly unconvincing, but the claims about workers’ ostensible shifting economic interests are plausible. It is quite *conceptually* plausible to argue that because white-collar workers have developed, in light of economic crisis, antagonistic material interests *vis-à-vis* blue-collar workers, the former drifted from the latter ideologically. However, there are *empirical* difficulties with this explanation.

Firstly, it is, as Burris claims, simply not the case that the average white-collar worker had witnessed a deterioration of his economic position during the crisis. In fact, the relative economic standing of the average white-collar worker during the depression *improved vis-à-vis* the average manual worker. In other words, theorists claimed that the status panic of white-collar workers was produced by their deteriorating and shifting economic position. Yet, if there was any shifting going on, it was exactly the reverse of what was claimed by these theorists. During the depression, the position of manual workers – the so-called working class proper – declined relative to the economic position of white-collar workers.²⁰⁴

Secondly, it is, as Burris again points out, not the case that white-collar workers were over-represented in the Nazi movement. A review of contemporary empirical literature shows that while the agricultural propertied classes – the so-called old middle class – were the core Nazi constituency, the so-called new middle class – that is, white-collar workers – were not.²⁰⁵ In fact, white-collar workers were not an over-represented part of the Nazi movement, contrary to what is usually claimed. This is consistent with the first point which was that white-collar workers actually weren’t in a worse economic position with respect to blue-collar workers, which also means that they had no good reason to resent blue-collar workers and to subscribe to an anti-proletarian ideology.

I thus conclude that not only was fascism not a mere instrument of finance-capital (as was Comintern’s official consensus), it also wasn’t simply a middle-class movement, centered on white-collar workers.²⁰⁶ Fascism was importantly linked to the industrial capitalists and to the propertied rural classes (the so-called old middle class), but it was not substantially linked to the new middle class, i.e.

²⁰⁴ *Ibid.*, 42.

²⁰⁵ *Ibid.*, 43–44. See also Thomas Childers, “The Social Bases of the National Socialist Vote,” *Journal of Contemporary History* 11 (1976); and Richard F. Hamilton, *Who Voted for Hitler?* (Princeton: Princeton University Press, 2014 [1982]).

²⁰⁶ Terry Eagleton therefore seems to be doubly mistaken in his claim that “the case of fascism [happens] where a ruling sector of finance capitalism takes over for its own purposes the prejudices and anxieties of the lower middle class.” Terry Eagleton, *Ideology: An Introduction* (London: Verso, 1991), 101–102.

to the average white-collar workers. Not only that, to understand fascism as mass movement, we have to admit that even though workers in general and industrial workers in particular weren't a substantial and decisive part of it, they definitely played a role in it. In the thirties in Germany around 25-percent of the Nazi vote came from the laboring classes (primarily those workers who were outside of urban centers). This isn't substantial, but we can't just ignore it.

Conclusion

What is needed, therefore, is to recognize the fact that neither white-collar workers nor blue-collar workers have a single set of interests, let's say the long-term interest for socialism, which "immunizes" them against reactionary ideologies. Especially in times of sharp economic crisis or the absence of mass revolutionary-left organizations, workers can feel pushed and pulled against each other. Workers are in constant competition between each other, especially when jobs are scarce and unemployment high. In such situations it shouldn't be all the surprising that given some plausible, even if very one-sided and reactionary, explanation for the existing economic malaise, given enough political propaganda, given the immense economic pressures, given the prior internal differentiation of the working-class and given the lack of a plausible progressive revolutionary alternative, at least some parts of the working-class – usually the worst off part, not the more "aristocratic," skilled or even white-collar part –²⁰⁷ will feel themselves attracted to right-wing or far-right rhetoric and organizations, which promise job security, organizational/communal support and the like. This is not "false consciousness" or simply autonomous "ideological interpellation." It has to do with people's actual living conditions and therefore their multilayered material interests, and that's what's truly worrisome. Fascism is not simply a set of reactionary ideas/practices which functionally construct its own docile subjects, neither is it a manipulation of some ostensibly inherently "submission-prone" human psyche. It is, sadly, much more pragmatic than that. This does, however, mean that it is also less totalizing and dominating – it can be successfully contested given the right circumstances. That is why we should analyze it seriously, not merely dismiss it as functionally required "false consciousness," produced by the ruling class, nor accord it the status of a mysterious, yet ever-present innate psychological desire, if we are to fight it as much as possible.

²⁰⁷ Charles Post, "Exploring Working-Class Consciousness: A Critique of the Theory of the 'Labour-Aristocracy,'" *Historical Materialism* 18 (2010): 3–38.

Dorde Hristov

FASCISM IN THE WORKS OF DELEUZE AND GUATTARI

1. The concept of fascism

The following text represents a collection of extracts from my PhD on Deleuze's and Hegel's concept of the State. These parts of my thesis present Deleuze's and Guattari's difference between fascism, on the one hand, and *permanent revolution*, on the other. These two concepts relate to two distinct relationships between desiring-production and social production.

Desiring-production signifies the synthesis of both material and conscious-unconscious phenomenal productive capacity of life. Social production, on the other hand, signifies the social organization of this capacity, *i.e.* its subjection to pre-determined social aims and goals. The relationship between these two forms of production presents us with a complex interplay: desiring-production (or desire) is always already social production. However, social production always also represents a reduction of desiring-production. The reason for this reduction is the fact that productive capacity of life in general, when subjected to socially sanctioned aims and goals (*e.g.* capital) loses its main qualification of being undetermined by any purpose. Desire is, in other words, without purpose.

The question, which is important for the understanding of fascism is the one of primacy between social production and desiring-production. In the first instance, because desire is always subjected to some form of social production, it is also always repressed. This repression of desire signifies its capacity to act as a destructive element in relation to social production or, in other words, to specific social aims and goals. Therefore, desire is for Deleuze related to its socially disorganizing character. It appears as an excess in relation to social life. As such, it is revolutionary in itself.

“If desire is repressed, it is because every position of desire, no matter how small, is capable of calling into question the established order of a society: not that desire is asocial, on the contrary. But it is explosive; there is no desiring-machine capable of being assembled without demolishing entire social sectors. Despite what some revolutionaries think about this, desire is revolutionary in its essence--desire, not left-wing holidays - and no society can tolerate

a position of real desire without its structures of exploitation, servitude, and hierarchy being compromised.”²⁰⁸

Because of its unconscious, pre-individual and non-purposive nature, desire is revolutionary. This does not mean that desire wants a revolution, but that in its very process it permanently breaks down limits which emerge from it. Resistance as the main feature of desire is primary. Every anxiety, every violent thought, every instance of fear, of being unfree, of control or necessity to realize some aim and goal, signals the point at which desire is at work. These instances reveal the incompatibility of life and the social conditions that shape it. Because desire is capable of placing a social formation into permanent state of exception, the question is not, how does one revolutionize or transform society. Deleuze and Guattari are quite clear that their work “has strictly no political program to propose”.²⁰⁹ The question is also not, how to revolutionize desire, because desire is revolutionary as such. The question is instead, how to prevent desire turning on itself when its revolutionary trajectory becomes blocked off.²¹⁰

An answer to this question must first presuppose that desire as such is utopian. Since desire is repressed through social production, its subjection to socially sanctioned purposiveness always reveals a surplus of desire in relation to these aims and goals. However, since desire is also the infrastructure of society, what societies present themselves as utopias are *more real* than they appear to be. They permeate the social field and they do this in capitalism more so than in any other social formation, precisely because of the dual life of this formation as historical and non-historical.

“Actually, *utopia* is what links philosophy with its own epoch, with European capitalism, but also already with the Greek city. In each case it is with utopia that philosophy becomes political and takes the criticism of its own time to its highest point. Utopia does not split off from infinite movement: etymologically it stands for absolute deterritorialization but always at the critical point at which it is connected with the present relative milieu, and especially with the forces stifled by this milieu. *Erewhon*, the word used by Samuel Butler, refers not only to no-where but also to now-here.”²¹¹

²⁰⁸ Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press. p. 116.

²⁰⁹ *Ibid.* p. 381

²¹⁰ Ian Buchanan is correct when he states that *Anti-Oedipus* “is not so much pro-revolution as it is anti-counterrevolution”. Buchanan, I. (2008): *Deleuze and Guattari’s Anti-Oedipus*. London & New York: Continuum. p. 117.

²¹¹ Deleuze, G.; Guattari, F. (1994): *What is Philosophy?* New York: Columbia University Press. pp. 99 – 100.

The reality of utopias is central for capitalism because it mobilizes this imagery to repress. As “utopian”, desire becomes relegated to “fantasy”. Desiring-production becomes split into abstract labour, on the one hand, and desire, on the other, making abstract labour subject to the conditions of “real production” and desire to the conditions of “fantasy”. Abstract labour is then mobilized to suppress fantasy. Not only are nomadic elements mobilized in order to pacify desire, and desire is released to “satisfy” its fantasy in a system of images, but labour produces the State, the weaponry and becomes mobilized when the utopian appears to take place. At the same time, the presence of utopia itself is not merely a sign of repression of desire, but also of its productive capacity to become mobilized in relation to the present relative *milieu*.²¹² We think in utopian, simplified and banal terms precisely through an investment of desire which escapes its social conditions. This utopian element tends to threaten the system of social production, necessitating its re-investment and isolation from “material”, real, “rational” production. Utopia becomes relegated to art, religion, poetry, philosophy, and so on, as modes of “sterile production”, subject to accumulation of capital. Deleuze and Guattari, therefore, concern themselves not with the question if and how revolution will take place, but with the question of how to avoid blocking desire off in its revolutionary capacity. This “blocking off” of desire is what *fascism* signifies.

Fascism represents a collapse of desiring-production into death, a mass revolutionary investment of desire that is emancipatory in nature, but that becomes blocked off by the mechanism of suppression of passions transforming them into a destructive State apparatus. Fascism reveals both sides of desire – its revolutionary form and its self-destructive, suicidal one, both of which become indistinguishable from each other.²¹³ The question how to avoid counter-

²¹² “But to say that revolution is itself utopia of immanence is not to say that it is a dream, something that is not realized or that is only realized by betraying itself. On the contrary, it is to posit revolution as plane of immanence, infinite movement and absolute survey, but to the extent that these features connect up with what is real here and now in the struggle against capitalism, relaunching new struggles whenever the earlier one is betrayed.” Deleuze, G.; Guattari, F. (1994): *What is Philosophy?* New York: Columbia University Press. p. 100.

²¹³ The term fascism for Deleuze and Guattari does not denote only the events of “classical fascism”, *i.e.* the fascism of the 20th century. Instead it signifies a “blocking off” of desire in its productive process by imposing on it specific social aims and goals. It signifies a strange process whereby an attempt to abandon the position of subjugation to different power structures results in the internalization of the molar form of power that resided in these structures. It is a love for power, a desire for power, but not power as productive capacity, but power which is “inherited” from the structures of the State. Following from this, Deleuze and Guattari do not view fascism as a specific political program (for example, it does not reside only on the extreme “right” of the political spectrum). Instead, fascism represents a feature of desire that takes many forms in many different contexts (including on the left). In this way, fascism is different than totalitarianism, because totalitarianism

revolutionary movement of desire, therefore, becomes the question: *why did the masses desire fascism?* For Deleuze and Guattari, this desire for fascism can be explained only through the relationship between interests, on the one hand, and passions, on the other.

In the first instance, Deleuze and Guattari reject the idea that fascism functioned only around a misrepresentation of interest. Fascism was not a misrecognition of an objective interest that would not coincide with the subjective interest. For example, if an objective interest is to abandon the position of repression, fascism, for the majority of the population, certainly did not represent an objective interest. But the desire for fascism was not merely a result of trickery or ideology, of the fact that the objective interests were misrepresented and construed by the ruling class. “No, the masses were not innocent dupes; at a certain point, under a certain set of conditions, they *wanted* fascism [...]”²¹⁴ The masses were not tricked – they desired fascism on a level that precedes interest.

“The task of schizoanalysis is therefore to reach the investments of unconscious desire of the social field, insofar as they are differentiated from the preconscious investments of interest, and insofar as they are not merely capable of counteracting them, but also of coexisting with them in opposite modes. In the generation-gap conflict we hear old people reproach the young, in the most malicious way, for putting their desires (a car, credit, a loan, girl-boy relationships) ahead of their interests (work, savings, a good marriage). But what appears to other people as raw desire still contains complexes of desire and interest, and a mixture of forms of desire and of interest that are specifically reactionary and vaguely revolutionary.”²¹⁵

There are three layers at work here: organization as the actual system of relations, pre-conscious interests (*e.g.* class interests), and desire itself without aim or interest. The rupture of desire into the actual system of relations is always in the form of pre-conscious investments that have the form of interests and goals. For example, desire is invested in a new society where actual relations will differ from the present ones. However, this investment is already mediated by the conditions and the interests of the present social field. This means that there is no level of raw desire which can be reached without being already “a mixture of forms of desire and of interest”. For Deleuze, desire as the unconscious,

proceeds directly from the State. Fascism, on the other hand, proceeds from “below”, from a mass investment of desire beyond the institutions of the State that, in its inability to become released, suddenly turns into a love for the State, and more precisely, the form of power the State creates. Deleuze, G.; Guattari, D. (2005): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis. University of Minnesota Press. p. 214.

²¹⁴ Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press. p. 29.

²¹⁵ *Ibid.* p. 350.

contingent movement produces already in the register of absence of purpose. As such, desire threatens social formations, because it always results in a surplus that breaks from the institutional confines. However, this rupture of desire into the social field also appears as violence, as destructive emergence of difference that must be suppressed. The suppression, however, does not only come from the sphere of actual relations that constitute the social field, *i.e.* interests, which are already mediated. Instead, suppression also appears in the form of those interests under which desire erupts. In other words, desire is confronted on two fronts: 1) the existing system of recognized interests, 2) the form of interests under which desire breaks its own social conditions. If any of these two molar forms of desire prevail over desire itself, repression continues and the collapse of the social formation is postponed. In other words, not only when existing interests prevail over emerging interests, but also when emerging unrecognized interests (*e.g.* those of oppressed elements of society) prevail over desiring-production, which is the absolute de-territorialized of both these forms, social repression continues.²¹⁶ The question is therefore not of subjective and objective interest, but of the relationship of desire and the form of interest under which it appears. “The fact remains that there exists a disinterested love of the social machine, of the form of power, and of the degree of development in and for themselves”.²¹⁷ Precisely because there is a level of unconscious desire always at work in interest, every interest is preceded by an investment of desire.

“By contrasting the two different types of social investment, we’re not contrasting desire, as some romantic luxury, with interests that are merely economic and political. We think, rather, that interests are always found and articulated at points predetermined by desire. So there cannot be any revolution that serves the interests of oppressed

²¹⁶ The problem is therefore that although desire always appears under the form of social aims and goals, the primacy of these aims and goals can subvert desire itself. This is why a revolutionary break may begin as an unconscious investment of desire, pass into a formulation of aims and goals and then through the contradiction of desire and interests block off desire, subverting it to invest established forms of organization (*i.e.* hierarchical, organized groups, which are then either placed under a new axiom, disappear or re-route desire itself to invest into death, on the surface preserving the revolutionary aims and goals, but functioning on the level of desire as a fascist group). “If the preconscious revolutionary break appears at the first level, and is defined by the characteristics of a new aggregate, the unconscious or libidinal break belongs to the second level and is defined by the driving role of desiring-production and the position of its multiplicities. It is understandable, therefore, that a group can be revolutionary from the standpoint of class interest and its preconscious investments, but not be so – and even remain fascist and police-like – from the standpoint of its libidinal investments. Truly revolutionary preconscious interests do not necessarily imply unconscious investments of the same nature; and apparatus of interest never takes the place of a machine of desire.” *Ibid.* 348.

²¹⁷ *Ibid.* p. 346.

classes until desire itself takes on a revolutionary orientation that actually brings into play unconscious formations. Because however you look at it, desire is part of the infrastructure [...]. The constant threat to revolutionary apparatuses comes from taking a puritanical view of interests, so the only people who ever gain anything are a small section of the oppressed class, and this section then just produces one more thoroughly oppressive caste and hierarchy.”²¹⁸

When desire becomes blocked off by interests, or more precisely, when any socially conditioned interest and purposiveness gains primacy over desire, the investment of desire becomes displaced into satisfaction of these interest. Since these interests, however, block off desire, the attempt to realize interests will in turn become blocked off by desire. In this way, revolutionary desire will trigger a counter-revolutionary attempt to preserve the primacy of interest. Eugene Holland writes on this:

“What desire invests first of all and most fundamentally is not this or that object, nor this or that objective, but a *degree of development of force*, even though such force is usually most easily and widely accessible through the power-structure or form of sovereignty that developed and organizes it. [...] The degree of development of force is primary: for what that force is used – its goals, aims, and the corresponding interests of those invested in it – is strictly secondary; it will always get rationalized *ex post facto*. Desire and interests co-exist, and interests have an undeniable role to play: for it is ‘under the cover of aims and interests’ that desire invests the social full body.”²¹⁹

This is why revolutionary desire must not only appear in service of some interest, *e.g.* to establish a new system of social relations, instead, it must itself gain primacy over social conditioning of desire. Revolution is not only a matter of calculated interests²²⁰, but of an investment of the *totality of the social field* in

²¹⁸ Deleuze, G.; Guattari, F. (1990): *Gilles Deleuze and Félix Guattari on Anti-Oedipus*, in: *Negotiations*. New York: Columbia University Press. p. 19

²¹⁹ Holland, W. E. (2001): *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: Introduction to Schizoanalysis*. London and New York: Routledge. p. 102.

²²⁰ According to Deleuze and Guattari, the fact that life invests primarily itself (*i.e.* a given socially developed “degree of development of force”, or simply put – the power of life that permeates the social field) is based on the fact that I do not chose the form of society I am born in, nor the given spectrum of promulgated aims and goals that are present in this society. I do not primarily decide whether a social formation is rational enough to accommodate my interests. Rather, I first and foremost emerge as a living force of development and production which mobilizes the whole social field and the resources at hand for further life. Secondly, this life is not “natural life”. Self-preservation is never a matter of pure self-preservation. There is no life which functions according to

the form of “disinterested love”. As opposed to pursuing “objective interests”, desiring-production must overcome its social conditions and subvert the relationship of forces.²²¹ Social interests ought to foster desire, not the other way around. Deleuze and Guattari call this inverted relationship of purposiveness and desire - *permanent revolution*. The concept of the *permanent revolution* does not denote a process of a chaotic state of the lack of institutions. Instead it signifies a form of society in which desiring-production itself becomes institutionalized. The institutionalization of desire has already been the main form under which desire socially appeared, however, only up to the point of codes and axioms that served as a model for the institutions. Although desire was institutionalized, its prime form of appearance was at the limits of institutionalized conflict. In capitalism, the expansion of non-institutionalized conflict changed this, but only insofar as desire is permanently re-integrated into the framework of capitalist institutions (*i.e.* its revolutionary movement is permanently re-axiomatized and re-absorbed into the structure of institutions). The concept of the *permanent revolution* therefore relates to a higher degree of economization of institutions, *i.e.* maximization of the capacity of social relations to integrate desiring-production.

“Schizoanalysis as such does not raise the problem of the nature of the socius to come out of the revolution; it does not claim to be identical with the revolution itself. Given a socius, schizoanalysis

self-preservation as some “basic” instinct in opposition to “higher” practices. “Natural”, “bare”, “naked” life is found only in society (through the imposition of a lack). *Ibid.* p. 103.

²²¹ That fascism represents a “blocking off” of desire by way of “cutting” its trajectory by interests is for Deleuze and Guattari clear from the way fascism appears: “We have seen that the unconscious paranoid investment [*fascism* – G.H.] was grounded in the socius itself as a full body without organs, beyond the preconscious aims and interests that it assigns and distributes. The fact remains that such an investment does not endure the light of day: it must always hide under assignable aims or interests presented as the general aims and interests, even though in reality the latter represent only the members of the dominant class or a fraction of this class. How could a formation of sovereignty, a fixed and determinate gregarious aggregate, endure being invested for their brute force, their violence, and their absurdity? They would not survive such an investment. Even the most overt fascism speaks the language of goals, of law, order, and reason. Even the most insane capitalism speaks in the name of economic rationality. And this is necessarily the case, since it is in the irrationality of the full body that the order of reason is inextricably fixed, under a code, under an axiomatic that determines it. What is more, the bringing to light of the unconscious reactionary investment as if devoid of an aim, would be enough to transform it completely, to make it pass to the other pole of the libido, *i.e.* to the schizorevolutionary pole, since this action could not be accomplished without overthrowing power, without reserving subordination, *without returning production itself to desire*: for it is only desire that lives from having no aim.” Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press. p. 367.

only asks what place it reserves for desiring-production; what generative role desire enjoys therein; in what forms the conciliation between the regimes of desiring-production and social production is brought about, since in any case it is the same production, but under two different regimes; if, on this socius as a full body, there is the possibility of going from one side to another, i.e. from the side where the molar aggregates of social production are organized to this other side, no less collective, where the molecular multiplicities of desiring-production are formed; *whether and to what extent such a socius can endure the reversal of power such that desiring-production subjugates social production and yet does not destroy it*, since it is the same production working under the difference in regime [...] [*Emphasis added*].”²²²

The reversal of the order in power between desiring-production and social production would in effect place democracy in a primary position in relation to socially sanctioned aims and goals. This is not possible to achieve within a society plagued by a State, because the State represents the most repressive primacy of social production over desiring-production.

There exists, therefore, a form of society that could accommodate the primacy of desiring-production over social production. This society would under these conditions be organized around the *permanent revolution* – it would, in effect, represent an extension of the feature of capitalism (which already presupposes permanent revolutionizing of production) beyond the limit of capital. Whereas fascism, therefore, signifies a petrification of desire’s movement by the paranoid fixation on social aims and goals (even if these might be of a revolutionary kind), permanent revolution signifies the primacy of desire in relation to social aims and goals.

However, this distance between fascism and permanent revolution can be very quickly traversed, bringing one closer to the other. In other words, although permanent revolution signifies the primacy of desire beyond any aims and goals, desire as such never actually appears in its “pure” form or beyond aims and goals. The investment of desire into its own revolutionary capacity, consequently, already presupposes an investment of interests. Permanent revolution, therefore, does not only represent the extreme opposite of fascism, but also something which is permanently threatened by it.

²²² *Ibid.* p. 380.

2. The limits of desire

The question I want to pose is not if *permanent revolution* is possible or impossible. As shown, the question of possibility is not essential here. A society for Deleuze and Guattari has a tendency toward reaching its own limits. In the case of capitalism, they extend this claim to the point where this tendency reaches a limit at which society as such becomes placed into question, *i.e.* its trajectory leads it either toward higher democratization or to self-destruction.. This is why, from their point of view, *permanent revolution* is less utopian than the view that society can perpetuate itself or reach any form of balance of forces. However, this utopian capacity of desire also carries with itself a destructive element. Deleuze and Guattari hint at this problem when they state “whether and to what extent such a socius can endure the reversal of power such that desiring-production subjugates social production *and yet does not destroy it.* [*Emphasis added*]”²²³

This sentence is the crux of the problem. Deleuze and Guattari insist that desire is not asocial²²⁴, in other words, it always and necessarily appears as social production. There is no desire that is not social and does not appear as a social phenomenon. However, desire as social signifies both a socially cohesive element, when subjected to a specific regime of organization, and a socially destructive process which exceeds organization. But desire’s inherently social character has nothing to do with some “social nature” of man. The social organization of desire always presupposes both “social” and “natural” or, in other words, the indifference between the two. The reason for this is that society presupposes specific borders in relation to the “outside”. However, this presupposition is its own feature of organization, not the true nature of the social which always already stands in continuity with the purported outside. Because desire operates beyond the sanctioned aims and goals, *i.e.* beyond the imposition of socially sanctioned purposiveness, desire in itself does not differentiate between “nature” and “society”.²²⁵

From this position it can be argued that *desire does not have to be asocial in order to destroy social production.* Because desire signifies the point where social (in the narrow sense) and natural (as the “outside”) become indistinguishable, where all kinds of borders become abolished, the criterion of “social cohesive” nature of desire takes on a radically different meaning. If society is one with its “outside”, then this merging of “social” and “natural” signifies the loss of distinction between specifically social violence (*i.e.* legitimate, recognized violence) and natural violence (*i.e.* external, unknown and unpredictable

²²³ Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia.* Minneapolis: University of Minnesota Press. p. 380.

²²⁴ *Ibid.* p. 116.

²²⁵ See, for example: *Ibid.* pp. 2 – 4.

violence). Consequently, a breakdown of the division between nature and history in Deleuze leads to the emergence of *one* violence that blurs differences between the sources, making any violence an excess that must become accommodated into the workings of desire (and therefore abolished as violence).

The reason why this happens is that desire inherently lacks a mechanism of cohesion which is not at the same time that of disorganization.²²⁶ Although desire appears always in an assemblage of pre-conscious interests and established mediated passionate investments, its true form is formless. Desire does not oppose social formations as long as these can accommodate its productive capacity, but it also does not lead to these social conditions emerging apart from a movement which is always a reduction of desiring-production. Since desire inherently lacks a purpose, it also *has no predetermined social form* in which it can exist. Every purposiveness (which is internal to the formulation of social aims and goals) appears as a reduction of desire. In other words, precisely because desire is always found in the form of mediated interests (either socially recognized or revolutionary ones) *it will also always appear as violence* – both within the relation of socially recognized interests and revolutionary ones, and between revolutionary aims and goals and desire itself. A society of *permanent revolution* in which desire would directly invest difference itself as the driving force of social life, without the possibility of synchronizing social interests with desire, would still result in an excess of violence. Desire's inherent productive capacity cannot become contained in any form of investment, even one which directly invests deterritorialization, because all investments in the last instance, including these direct ones, *will take on a form of some interest*.

“There are certainly many dangers in invoking pure differences which have become independent of the negative and liberated from the identical. The greatest danger is that of lapsing into the representations of a beautiful soul: there are only reconcilable and federative differences, far removed from bloody struggles. The beautiful soul says: we are different, but not opposed... The notion of a problem, which we see linked to that of difference, also seems

²²⁶ I am here focusing on the dangers of the primacy of disorganization. Some authors like Cheah Pheng question not so much the dangers but the effectiveness of this primacy: “A politics of nonorganization risks abandoning too much, because it is based on a power of life that is not limited by the organization of organismic form. The quandary of the modern politicization of life is therefore the following: the pervasive control over life by power means that it can only be resisted by a power of life that undermines organization. But how viable is such a power of life? Must not the power of life necessarily have ends and, therefore, take on an organized political form to be effective?” Cheah, P. (2013): *Political Bodies Without Organs: On Hegel's Ideal State and Deleuzian Micropolitics*, in: *Hegel and Deleuze: Together Again for the First Time*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press. p. 112.

to nurture the sentiments of the beautiful soul: only problems and questions matter... Nevertheless, we believe that when these problems attain their proper degree of positivity, and when difference becomes the object of a corresponding affirmation, they release a power of aggression and selection which destroys the beautiful soul by depriving it of its very identity and breaking its good will. The problematic and the differential determine struggles or destructions in relation to which those of the negative are only appearances, and the wishes of the beautiful soul are so many mystifications trapped in appearances. The simulacrum is not just a copy, but that which overturns all copies by also overturning the models: every thought becomes an aggression.”²²⁷

It is precisely at this point that Deleuze’s idea of desire reaches dangerous limits, it verges on the point of internalizing destructive elements. Eugene W. Holland has traced this dangerous limit in the shift how Deleuze and Guattari perceive fascism. Whereas “*Anti-Oedipus* construes fascism (along with paranoia) as a fixation opposed to the fluidity of desire, *A Thousand Plateaus* presents fascism as a peculiar kind of acceleration of desire [...]”²²⁸ As Holland immediately notes, Deleuze and Guattari sense the danger here and add that they “are not invoking any kind of death drive. There are no internal drives in desire, only assemblages.”²²⁹ Desire in itself does not presuppose global personalities, as a consequence of which it is not “rooted” in drives that would relate to the subject. But precisely as a result of this, *in relation to the subject and in relation to any form of interest*, desire appears as an excess and in this way “roots” the subject in its own perception of violence. To put it more simply, although subjectivity and its interest are assigned their coordinates by desire, the “apparatus of interest [can never take] the place of a machine of desire”.²³⁰ Even if this interests were to accommodate the primacy of desiring-production, it would still *retain the form of interest* as a reduction of desire. Consequently, the problem is not that desire

²²⁷ Deleuze, G. (1994): *Difference and Repetition*. New York: Columbia University Press. p. XX.

²²⁸ “What has happened here? Why the sudden appearance of concepts that preclude experimentation, that come with value-judgements built in? We now have a ‘cancerous’ body without organs somehow producing fascism ‘inside us’; we have a line of flight somehow turning to ‘abolition pure and simple’...” Holland goes on to argue that *Anti-Oedipus* presents a much more nuanced and powerful conception of fascism. Holland, W. E. (2008): *Schizoanalysis, Nomadology, Fascism*, in: *Deleuze and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press. p. 77.

²²⁹ *Ibid.*; Cf. Deleuze, G.; Guattari, D. (2005): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis. University of Minnesota Press. p. 229.

²³⁰ Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press. p. 348

carries in itself a “death drive”, but that something like a death drive emerges in the *relationship of existing or emerging interests and desire itself*. From this “gap”, violence that emulates the death drive (but is not substantially grounded in it) appears.

However, the critique I have presented here is not the only problem Deleuze faces. On the one hand, it is easy to see that any form of subjectivity and any form of interest, even one that places the interest of desire as primary, in the last instance fails in relation to desire simply by the fact that it retains the form of interest. One could argue that this excess of violence, predicated on the fact that subjectivity has to be presupposed, must be accepted. And the fact that Deleuze and Guattari’s “utopia” of minimalizing the contradiction between interest and desire verges very closely to destruction, is very clearly pointed out by them:

“[...] No one, not even God, can say in advance whether two borderlines will string together or form a fiber, whether a given multiplicity will or will not cross over into another given multiplicity, or even if heterogeneous elements will enter symbiosis, will form a consistent, or cofunctioning, multiplicity susceptible to transformation. No one can say where the line of flight will pass: Will it let itself get bogged down and fall back to the Oedipal family animal, a mere poodle? Or will it succumb to another danger, for example, turning into a line of abolition, annihilation, self-destruction, Ahab, Ahab...?”²³¹

This *laissez-faire* attitude to destruction can seem as if Deleuze and Guattari are legitimizing and accepting an excess of violence. However, as mentioned before, although they view capitalism as significantly more resistant to conflict (since it functions in itself as a war machine), its resistance is matched only by the sheer scale of conflict that it releases and that seeks to escape the confines of capital. From this perspective, the question is not only of active change, so much as also of counter-acting the self-destructive tendencies of change and attempting to steer them into permanent revolution. Therefore, an excess of violence must be presupposed in one way or another. However, the problem relates to the nature of this violence and, more importantly, its relationship to the State. It relates to the fact that the appearance of violence, as is the case in fascism, at the same time carries with itself a State.

In relation to some form of subjectivity which is presupposed in social production, violence as the appearance of external force which is not deductible from this subjectivity will take on a form of something transcended and alienated. In this way, the very logic of permanent revolution and the fact that desire does not become socially representable without some form of interest, would contribute to the fact that the emergence of desire in relation to interests will appear as

²³¹ *Ibid.* p. 250.

violence. But since this violence appears as meaningless or, in other words, not deducible from the subjectivity presupposed in social production, it could also mimic the violence of the State, *i.e.* such violence which Deleuze and Guattari qualify with transcendence. Consequently, fascism is not only the opposite of a permanent revolution, but could also arise from it.

Literature

- Buchanan, I. (2008): *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus*. London & New York: Continuum.
- Deleuze, G. (1994): *Difference and Repetition*. New York: Columbia University Press.
- Deleuze, G.; Guattari, D. (2005): *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis. University of Minnesota Press.
- Deleuze, G.; Guattari, F. (1983): *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G.; Guattari, F. (1994): *What is Philosophy?* New York: Columbia University Press.
- Cheah, Pheng (2013): *Political Bodies Without Organs: On Hegel's Ideal State and Deleuzian Micropolitics*, in: *Hegel and Deleuze: Together Again for the First Time*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Holland, W. E. (2001): *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: Introduction to Schizoanalysis*. London and New York: Routledge.
- Holland, W. E. (2008): *Schizoanalysis, Nomadology, Fascism*, in: *Deleuze and Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

DELIRIJUM “ANTIKAPITALIZMA” U NACIZMU¹

“U ekonomskom polju je naš program oponirao kako marksizmu tako i kapitalizmu. Mi smo predvideli novi ekvilibrijum na osnovu državnog feudalizma (...) Rekonstrukcija, onako kako smo je zamišljali, može jedino biti moguća na osnovu novog poretka koji bi ponovo uspostavio harmoniju između kapitala i rada kao i između individue i zajednice”

Otto Strasser, *Hitler and I*

Oto Štraser, jedan od braće Štraser kojeg Nolte naziva “socijalistom” (Nolte 1990: 321), se u literaturi uobičajeno pojavljuje kao “antikapitalistička” figura levog krila hitlerovske *Nacional-socijalističke radničke partije* (NSDAP). Bio je pravni savetnik velikog nemačkog industrijskog koncerna, a posle osnivač i urednik u izdavačkoj kući *Kampfverlag*. Zalagao se za “socijalizam” i za nacionalizaciju teške industrije. Ovaj tekst otpočinje Štraserovim citatom upravo zbog toga što su braća Štraser predstavljala amblem “antikapitalističke” priče u nacističkoj Nemačkoj. Kako se o sprezi fašizma i socijalizma ne prestaje govoriti ni dan danas, čini se da nije suviše rekonstruisati istorijsku nacističku konstelaciju i ponovo propitati njen tzv. antikapitalizam. Postavlja se pitanje o kakvom se “antikapitalizmu” ovde radi? Da li uopšte možemo govoriti o antikapitalizmu u slučaju nemačkog nacizma ili ovo desničarsko korišćenje vokabulara levice ima neku drugu funkciju?

Fašizam je, dakako, utemeljen na kapitalistički način i u kapitalizmu, tačnije na lomu kapitalizma, u periodu njegove krize. Ako bi se uopšte moglo govoriti o nekakvom “antikapitalističkom” momentu unutar fašizma, taj momenat bi imao ulogu hegelovskog *Aufhebunga* - u trostrukom značenju uzdizanja, ukidanja i očuvanja. Prevazilazeći prethodni stadijum kapitalizma i odgovarajući na konstelaciju krize, fašizam je do krajnjih (destruktivnih) granica razvio monopol-ski tip kapitalizma, dodajući mu i neke specifične momente vezane za konkretnu situaciju mesta fašističkih država u imperijalnom lancu. U nacističkoj Nemačkoj, dakle, se sasvim sigurno nije radilo o antikapitalizmu u pravcu socijalizma ili u pravcu nekog drugog oblika egalitarnijeg društva. Izvesno premašivanje kapitalizma u specifičnoj nacističkoj konjunkturi moguće je misliti jedino kao i.) ukidanje i transformaciju nekih *elemenata* starog tipa kapitalizma, ii.) radikaliza-

¹ Zahvaljujemo se drugovima Saši Hrnjezu i Đorđu Hristovu koji su detaljno čitali i komentarisali tekst, te doprineli nekim njegovim izmenama.

ciju novog tipa kapitalizma, iii.) njegovo spajanje sa izvesnim pretkapitalističkim elementima i iv.) korišćenje starih i novih načina eksploatacije i tehnologija vlasti u njegovom etabliranju. Dakle, na već toliko puta postavljano pitanje da li je reč o novom ili starom poretku, mogli bismo odgovoriti da je reč i o jednom i o drugom. O kolažu različitih elemenata čija je zajednička poveznica svakako bio kapitalizam. Ali ne treba ispustiti iz vida da su se "antikapitalistička" stremljenja u nacističkom diskursu često kretala i u *feudalnom* pravcu, ka očuvanju ličnih odnosa zavisnosti i privilegija.

Ovaj tekst namerava da kroz nekoliko momenata – dakako, ne pretendujući na to da je analiza potpuno iscrpljena – raščlani strukturu nacizma i da pokaže kako ona nije bila antikapitalistička. Tekst se usredsređuje na analizu ekonomije nacizma, pravnih teorija koje su prethodile i doprinele nacističkoj verziji prava, te na ideološki aspekt "antikapitalizma" u nacizmu, sa posebnim ekskursom o ulozi romantizma u nacističkoj ideologiji "antikapitalizma". Ovim metodološkim rašljanjem se nikako ne podupire simplifikovana shema baze i nadgradnje, u smislu da bi ekonomski deo predstavljao materijalnu bazu, a pravni i ideološki deo idealnu nadgradnju. Svi ovi momenti su delovi celine *materijalne* prakse i svi imaju klasni naboj. Ekonomske, pravne i ideološke materijalne relacije u proizvodnji su istovremeno materijalne i određene značenjskim normativnim praksama...

Analiza ekonomije nacizma će nastojati pokazati kako su neki *elementi* kapitalističkog sistema proizvodnje prolazili kroz izvesne transformacije (a ovo važi za kapitalizam uopšte, a ne samo za njegovu nacističku verziju). Međutim, ovo ne znači da se transformacijom određenih elemenata menja i ceo sistem, jer sistem uvek iznova može pronaći načine kako da ih inkorporira u svoju korist. U slučaju nacističke ekonomije je upravo ovo bio slučaj. Takođe ćemo pokažati pokazati kako nacističko odbacivanje prethodećih teorija prava nije bilo jednostavno odbijanje i uspostavljanje potpunog pravnog voluntarizma i stanja bespravlja (oličenog u samovolji i fanatizmu jedne individue)², već da između ranijih teorija prava koje su podupirale kapitalizam i nacističkog prava postoji određeni kontinuitet – osobito kada se ima u vidu pravni brak sa monopolima. I konačno, tekst će pokazati da je u slučaju nacističkog "antikapitalizma" suštinski reč o ideologemu.

S obzirom da su se za fašizam morali pridobiti široki društveni slojevi, koji su na svojim oguljenim leđima osećali noževu kapitalizma, moralo se dakako i obećati nešto što je navodno potpuno različito od kapitalizma. Ideološki krpež "antikapitalizma" je uglavnom bio antisemitski obojen. U nacističkoj ideologiji je za sve bio kriv truli kapitalizam u liku prljavih jevrejskih trgovaca i finansijera, ali zato se pretpostavljalo da postoji dobar, ne-jevrejski kapitalizam. Ova pozor-

² O tome da je *psihologizacija politike* uopšte problematična, te da čini suštinsku crtu fašizama i populističkih autoritarizama, videti u: Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Arkzin, Zagreb 1998/1999, str. 88, 121, 126, 131...

nica dobra i zla, dobrog i lošeg kapitalizma, mogla je i menjati svoje likove, pa se umesto označitelja "jevrejski" lako mogao koristiti i označitelj "monopolistički", "finansijski", "internacionalni" i sl. Dok se rešenje krize akumulacije kapitala u drugim državama pokušavalo gradirati u liku navodnog *kapitalizma s ljudskim licem (država blagostanja)*, u fašističkim državama (pre svega u Nemačkoj, Italiji i Japanu) se kriza pokušavala prevazići uspostavljanjem *kapitalizma s neljudskim licem*. Ali, znamo, nema dobrog i lošeg kapitalizma, čak i kada je kapitalistička konstelacija takva da omogućava izvesna olakšanja i ustupke na strani rada. Leđa su i dalje oguljena, protivrečnosti između kapitala i rada se i dalje produbljuju. U tom smislu, *welfare-state* i nacistička država nisu dva apsolutno različita građanska oblika vladavine, već se nalaze na istoj strani spektra, samo su različite nijanse.

U slučaju nacizma svakako ne možemo govoriti o programatskom političkom, ekonomskom, pravnom i ideološkom antikapitalizmu koji bi bio usmeren na temeljno prevazilaženje kapitalizma u pravcu egalitarnijeg društva, već samo o ideologemu "antikapitalizma" koji je u sklopu *reakcije* na kapitalističku krizu akumulacije imao svoju mobilizirajuću i istovremeno diskreditirajuću funkciju. "Antikapitalistički" govor je mogao biti obećanje svima onima koji su osećali učinke krize, ali je istovremeno služio i istiskivanju protivnika u "borbi protiv kapitalizma". Da bismo ovo pokazali, u tekstu ćemo kroz ekonomski, pravni i ideološki aspekt analizirati da li i kako se nacizam istorijski uspostavljao kao "antikapitalizam", te zaključiti da je reč o jednom ideološkom delirijumu koji je imao marginalnu ulogu u realnosti istorijskog nacizma.

Nemačka fašistička ekonomija u epizodi spašavanja napuklog kapitalizma

Da bismo razumeli kapitalistički kontekst međuratne Nemačke i njeno daljnje fašističko ekonomsko gradiranje, valjalo bi naznačiti određene transformacije kapitalizma u monopolnoj fazi. Za razliku od stadijuma kapitalizma slobodne trgovine (*laissez-faire* ekonomije), prevashodno zasnovanog na aspektu prometa robe, kasnija monopolska faza kapitalizma, koja se razvija u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, ima drugačije uslove akumulacije kapitala. Raniji tip kapitalizma se suštinski temeljio na ekonomskoj prinudi konkurentske proizvodnje, maksimizacija profita se zasnivala na *poboljšanju (improvement)* i *unapređenju (enhancement)*.³ Taj tip kapitalizma nastaje u uslovima atomizirane i nesputane konkurencije, reguliše se ekonomskim mehanizmom ponude i potražnje i ima pustolovnu notu. Usidren je u fikciju društva kao agregata slobodnih

³ Šire o ovim pojmovima i njihovom značaju za oblikovanje rane faze kapitalizma videti: Meisins Wood, Ellen (2002). *The Origin of Capitalism. A Longer View*.

veza između individua koje udovoljavaju sopstvenim interesima i navodno time spontano doprinose opštem blagostanju – dakle reč je o ideji samoregulativnog društva. Samoregulacija podrazumeva da je celokupna proizvodnja namenjena prodaji na tržištu (rad, zemlja i novac), a protekcionistička uloga države se smatra sputavanjem njegovog slobodnog formiranja. *Laissez-faire* tip kapitalizma nalazi svoj krešendo u klasičnoj političko-ekonomskoj školi (Smit, Rikardo...) Monopolski kapitalizam, pak, nastaje kao rezultat koncentracije i centralizacije kapitala, te racionalizacije procesa proizvodnje. Protivrečnosti koje generiše se ne pokušavaju razrešiti u slobodnoj igri između proizvodnje i potrošnje, već čitavim nizom različitih mera i planova ograničenja. Drugi tip kapitalizma se dakle zasniva na *ograničenjima i sprečavanjima*, što dakako ne znači da je nestala konkurencija i da u sebi nema element razvoja (iako je on sporiiji). Ipak, konkurencija se otupljuje, da bi se izbeglo snižavanje cena, a proizvodnja se ograničava. Monopolski stadijum kapitalizma je drugačiji od slobodno-konkurentskog stadijuma kapitalizma, ima manji stepen elastičnosti i varijabilnosti u proizvodnji, te je u tom smislu sličniji merkantilnoj fazi istorije kapitalizma. U *laissez-faire* fazi je kapitalizam bio pustolovan, podsticao je slobodnu inicijativu, dok je sada okoštao, usredsređen na manevrisanja koja su više vezana za ograničenja i sprečavanja. Monopolni kapitalizam ima funkciju konzerviranja; njegova suština je očuvanje, a ne revolucioniranje. Kao amblem slobodno-konkurentske faze kapitalizma često se uzima Mančester, žarišno mesto proizvodnje pamuka, dok se u monopolnoj kapitalističkoj fazi fokus pomera na tešku, a kasnije i na elektro-hemijsku industriju. Dakako, različite istorijske faze kapitalizma su i dalje faze jednog te istog sistema proizvodnje, koji je strukturno i dalje kapitalistički. I njihovo distingviranje spram uloge protekcionizma nikada nije rigidno i čisto, jer nema nijedne faze kapitalizma koja se ne oslanja na protekcionističke državne štake.

Ipak, postoje specifičnosti zbog kojih razlikujemo monopolnu fazu kapitalizma. Tehničke promene u organizaciji proizvodnje su omogućile ogromne proizvodne kapacitete. One su u velikoj meri obeležene uvođenjem pokretne industrijske trake, korišćenjem električne energije i izumom visokih peći. Nastaje nova podela rada, vezana za serijsku organizaciju mašina i proizvodnje, prema kojoj su sve faze proizvodnje čvrsto povezane. Proizvodnja je kontinuirana, masovna, standardizovana. Dok je osnovna jedinica proizvodnje fabrika, tipično mesto je pokretna traka, a radnici i radnice su podređeni strogom ritmu rada. "Tako su sada čvrsto integrirane uzastopne faze, koje su ranije predstavljale odvojene labavo povezane proizvodne operacije. Proizvodnja više nije isprekidana, već postaje povezana." (Dobb 1961: 420) Neki teoretičari ovaj karakter proizvodnje tumače kao *socijalni, društveni* element (Zon-Retel ga čak imenuje *antikapitalističkim* ili *metakapitalističkim*), jer se sve veće povezivanje faza proizvodnje razlikuje spram prethodne, više individualne i na atomiziranim jedinicama zasnovane proizvodnje. Moderno industrijsko integrisanje se stoga tumači kao netipični kapitalistički element. Dakako, reč je samo o elementu koji

ne mora da menja celokupnu strukturu proizvodnje. Novi tip ekonomije gigantskih isplaniranih postrojenja se ili može uključiti u socijalističku ekonomiju ili nastaviti gradirati kapitalističku ekonomiju - ali na drugačiji način nego što je to bilo u *laissez-faire* fazi kapitalizma.

Kako je novi element u proizvodnji organiziran pod zastavom racionalizacije, ovde nastaje jedna od protivrečnosti kapitalističke ekonomije – između racionalne proizvodnje i “iracionalnog”, anarhičnog tržišta. Razvoj proizvodnih snaga ne prati ekspanzija potrošnje i rentabilnih investicija, dakle proizvodnja je ogromna, a potrošnja i investicione mogućnosti su postale mnogo manje. Ovaj *višak* u proizvodnji spram mogućnosti i kapaciteta apsorpcije tržišta je poseban problem i zbog toga što preduzeća nemaju drugu alternativu osim proizvodnje punim kapacitetom ili gašenja proizvodnje. Gubici su i u prvom slučaju (ako ne postoji tržište za proizvode) i u drugom slučaju (potpunog gašenja preduzeća u koje je upumpan finansijski kapital banaka) ogromni.

S jedne je strane, dakle, organizacija proizvodnje koja iziskuje planiranje, s druge strane je tržište koje je anarhično i na kojem se ne mogu tačno predvideti fluktuacije potražnje. Ali, element tzv. “podruštvljavanja rada” dovodi do *prinude* proizvodnje bez obzira na potražnju. Ako se ne proizvodi, ne mogu se pokriti fiksni troškovi i ispuniti obaveze prema finansijskom kapitalu. Zon-Retel plastično pokazuje kako se u novom tipu ekonomije preduzeća promenio odnos tzv. fiksnih (opštih) i proporcionalnih (promenjivih) troškova. Ranije, dok su kapitalisti sami finansirali svoje proizvodne troškove, u proizvodnoj delatnosti su bili najbitniji *proporcionalni troškovi* – vrsta varijabilnih troškova koji pokrivaju materijale za izradu i nadnice, te koji se menjaju u skladu sa porastom ili padom stepena zaposlenosti. Dakle, ovi troškovi zavise od obima proizvodnje i prodaje. Ali kada proizvodnja postaje vezana, kada kapitalista ne može više sâm da finansira proizvodnju i divovsko preduzeće (jer je veličina preduzeća prešla granice njegovog kapitala), onda ključnu ulogu počinju da imaju *fiksni troškovi* - oni koji ne zavise od stepena iskorišćenosti kapaciteta i volumena proizvodnje ili prodaje. Fiksne troškove čine troškovi amortizacije, kamate na kredit, troškovi investicijskog održavanja, osiguranja, doprinosa, zakupnine, a i najamnine (koje više ne variraju sa proizvodnjom) postaju deo fiksnih troškova. U novom tipu proizvodnje cene i troškovi više nisu proporcionalni, nego obrnuto proporcionalni. Upravo se zbog toga ekonomija u kojoj su fiksni troškovi previsoki ne može harmonizirati odnosom proizvodnje i potrošnje, već iziskuje *planiranje*. Nove protivrečnosti između proizvodnje i tržišta menjaju ekonomsku situaciju. Ne samerava se više proizvodnja prema tržištu, nego se tržište pokušava podvrgnuti diktatu proizvodnje. Kako je proizvodnja u okviru velikih preduzeća sa modernim postrojenjima racionalizirana, tako bi se i tržište, koje je inače anarhično i “iracionalno”, moralo uskladiti sa novom proizvodnom ekonomijom i pretvoriti u plansku privredu. U suprotnom, racionalnost postrojenja u sudaru sa slobodnim tržištem čitavu ekonomiju čini “iracionalnom”. Dakako, racionalnost i planiranje kao elementi

monopolnog kapitalizma idu ruku pod ruku sa privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, stoga služe interesima kapitala a ne rada.

U ovakvom ekonomskom kontekstu uloga države je suštinska. Monopolski oblik kapitalizma zahteva protekcionističku državu, jer samo uz pomoć države se mogu garantovati profiti. Neke od ingerencija države u ekonomiji su: preuzimanje bazičnih sektora koji nisu rentabilni na državni teret; izvlačenje kapitalističkih preduzeća iz teškoća reprivatizacijom nacionalizovanih preduzeća; predaja javnih dobara ili preduzeća stvorenih javnim sredstvima trustovima; direktne ili indirektna potpore date privatnim preduzećima (poreske olakšice i sl.); izričite državne garancije profita (javne nabavke, javni radovi, regulisanje cena, ugovori koji garantuju profit, državno pokriće rizika, garancije gubitaka)... (Mandel 1970/II: 137-144). Različite su mere i prakse ekonomskih restrikcija: sporazumi o cenama i proizvodnji, odnosno politika održavanja cena i ograničavanja proizvodnje (sistemi proizvodnih kvota, kojima se kontroliše količina proizvoda i onemogućava samovoljna proizvodnja za liberalizovano tržište), državna carinska i valutna politika, prakse spajanja preduzeća i poslovna udruživanja, itd. Dakle, između države i monopola se sklapa teško raskidivi brak. Kako Dob navodi, citirajući predratni broj čuvenog liberalističkog glasila *The Economist*, ranije je država imala ulogu *policajca*, funkciju onog ko nadzire i kontroliše, ko je arbitar u konfliktima, a sada država ima ulogu *Deda Mraza* (Dobb 1961: 392), dakle bez državnih davanja kapitalistička ekonomija u monopolističkoj fazi uopšte ne može funkcionisati.

Sasvim je jasno da je uloga države u kapitalizmu suštinska, stoga je (u najmanju ruku) čudno kada se u teoriji i politici svaka državna regulacija proizvodnje poistovećuje sa socijalističkom merom. S obzirom na to da mnogi i dalje pate od cinične amnezije u pogledu ove zbrke, izgleda da nikad nije dosta isticati teorijsku i političku pometnju koja nastaje ovim izjednačavanjem... Naravno, ova zbrka nije slučajna i reč je o političko-ideološkoj gesti kojom se u teorijama o totalitarizmu pokušavaju izjednačiti fašizam i socijalizam, te time diskreditovati socijalizam. Ni sâm Nolte nije daleko od toga, jer njegova obimna studija gotovo svaki tip regulacije, nacionalizacije ili pûkog govora o ukidanju kapitalizma – boji socijalističkim bojama. Za njega nije samo Štraser socijalista u redovima nacizma, već su i Musolini i Hitler prikazani kao fašisti iz kojih maltene nikada ne prestaje da probija njihova socijalistička genetika.

Stoga, kada se pitamo o državnoj regulaciji, o nacionalizaciji, o bilo kojoj državnoj meri zadiranja u privredu – prvo treba postaviti pitanje da li se provodi u interesu rada ili u interesu kapitala? Teorije čiji je osnovni cilj izjednačavanje fašizma i socijalizma počivaju na pretpostavci da postoji neka njihova zajednička ekonomska osnova. I fašizam i socijalizam akcentuju totalitet, kolektivnost, planiranje, regulaciju... umesto ‘slobodno’- individualnog, kreativnog, apsolutno odvezanog i raspojasanog tržišta... Ipak, regulacija proizvodnje se može provoditi različitim sredstvima i načinima, oni mogu biti socijalistički i kapitalistički. Iako

kapitalizam voli priče o slobodi, pri čemu je mit o slobodnoj trgovini vrhunac slobodoljubivih ideala, dinamika kapitalizma se zapravo nikada nije odvijala u apsolutnoj odvezanosti od države, a posebno ne u predočenom tipu monopolnog kapitalizma. Državna intervencija i regulacija proizvodnje u kapitalizmu, dakle na kapitalistički način, nešto su sasvim drugačije od državne intervencije i regulacije proizvodnje u socijalizmu i na socijalistički način. Poistovećivanje svake regulacije sa socijalizmom jeste jedan pojmovni metež, jer ako i postoje neki elementi u kapitalizmu koji idu u pravcu podruštvljavanja, u pravcu regulacije i sl., to se ne može odmah banalno poistovetiti sa socijalizmom! Na primer, kada se kapitalistička proizvodnja "podruštvljuje" putem kartela, udruživanjem preduzetnika, stvaranjem akcionarskog kapitala i slično, ovo podruštvljenje (odnosno pretvaranje jednog kapitaliste u udruženi zbir kapitalista) se odvija u kapitalističkom ruhu – i uopšte ne ukida sukob između rada i kapitala, već samo iznalazi načine da se u određenim istorijskim periodima kapitalizma izađe na kraj sa padom profitne stope. Dakle, kapitalistički "socijalizirajući" uticaj na proizvodnju pokušava ublažiti rane koje se događaju u okviru kapitalizma – kapitalističkim lekovima i gazama, i samo još više zaoštrava klasne razlike i eksploataciju.

U monopolskom ekonomskom kontekstu – niske iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta, sve većeg opterećenja neproizvodnim troškovima, onemogućenih i rizičnijih investicija - treba analizirati i *nacističku* kapitalističku ekonomiju. Već smo govorili o dva kapitalistička poglavlja – o poglavlju slobodne konkurencije i poglavlju prvog stadijuma monopolističkog kapitalizma. Nemačka fašistička ekonomija se dakako smešta na rub ovog drugog poglavlja, jer se odvija u trećoj fazi koju bismo zbog kriza i zaoštavanja protivrečnosti sistema mogli označiti poglavljem *loma kapitalizma*. Da li bismo mogli tvrditi da je nemačko rešenje krize i odgovor na ovaj ekonomski lom bio antikapitalistički? Svakako da ne: nacistički odgovor na kriznu konstelaciju jeste spašavanje i održavanje napuklog kapitalizma. "Fašizam je slomljeni kapitalizam" (Sohn-Rethel, u "Marksizam u svetu": 49) ... "održivi sistem disfunkcionalnog kapitalizma" (Sohn-Rethel 1987: 89). Dakle u epohi krize, slamanja, propadanja i pucanja šavova monopolskog kapitalizma etablira se i specifično nemački slučaj spašavanja ovog tipa ekonomije.

Što se tiče kapitalističkog razvoja Nemačke, valja imati u vidu da je on u drugoj polovini 19. veka bio u punom zamahu. Nakon prve velike ekonomske krize tog stoleća (70-ih godina), kojom je i Nemačka bila pogođena, kreće period oživljavanja i porasta proizvodnje, kao i industrijske i finansijske koncentracije. Porast proizvodnje je dakako iziskivao preferencijalna tržišta za izvoz i investicije kapitala, a Nemačka je do I svetskog rata učestvovala u tri kolonizacije još nerazvijenih delova sveta i bila ozbiljan igrač - iako su ključne karte već bile podeljene. Nakon Versajskog ugovora (bolne tačke za desničarske grupe u Nemačkoj) ona je bila istisnuta iz ovog imperijalnog lova na akumulacione zone i izgubila je tržišta za svoje proizvode i investicije. Industrijska koncentracija i monopoliska

udruživanja su se pak nastavljala velikom brzinom, u nekim slučajevima je monopolska kontrola bila tako velika da je predstavljala gotovo stopostotnu kontrolu (primer industrije I.G.Farben koja je do kraja 20-ih godina 20. veka gotovo 100% kontrolisala nacionalnu proizvodnju sintetičkih boja). Ali, u međuratnom periodu u Nemačkoj dolazi do krize valorizacije (održanja i uvećanja) kapitala. Krajem dvadesetih, nakon nove velike depresije, i početkom tridesetih, nakon dolaska nacista na vlast, ekonomska i fiskalna konstelacija se sve više pogoršavaju. Nacistička država, pak, uspostavlja specifičan set mera kojima provodi ekonomsku politiku spašavanja kapitalizma.

Najizrazitije mere nacističke ekonomske politike su bile: i.) sistematska teritorijalna ekspanzija države i ii.) organizacija ratne ekonomije koja je imala oslonac u državnim porudžbinama naoružanja (Dobb 1961: 435). Prva pozornica kapitalističke akumulacije je dakle *imperijalizam*, dok se na drugoj pozornici inscenira *militarni* tip ekonomije i na taj način odgovara na nisku iskorišćenost proizvodnih kapaciteta. S jedne strane se proširuju investicione mogućnosti u novom tipu imperijalizma, koji više ne investira u nerazvijene nego u susedne polurazvijene (kapitalističke ili makar kapitalističke u začetku) zemlje i čini ih ekonomski zavisnim zemljama satelitima, s druge strane se proširuje područje potražnje, ali ne u sferi potrošnih dobara već u sferi robe za uništavanje (naoružanje). Ukoliko bi država rešavala problem suvišnog proizvodnog kapaciteta u sferi industrije potrošnih dobara, morale bi se podići nadnice i sprovesti politika pune zaposlenosti (ne bi li se povećala potrošna moć stanovništva) na uštrb profita. Ovako, proširenje potražnje u sferi naoružanja rešava problem suvišnog proizvodnog kapaciteta (osobito teške industrije) i redistribuira budžetske rashode u korist profita. Politika naoružanja je u roku od sedam godina gotovo učtverostručila investicije, ali se proizvodnja potrošnih dobara nije znatno povećala. Ovaj aspekt nacističke ekonomske politike upečatljivo sažima čuvena Geringova formula “*prvo puške pa onda puter*”.

Uloga protekcionizma u nacističkoj ekonomiji, kao i u paralelnim *welfare* ekonomijama, dakle, jeste uloga izvora akumulacije kapitala. Pitanje je samo na koji tas vage država stavlja teg mera za ekspanziju potražnje i investicija. Državna intervencija u nacističkoj ekonomiji je uključivala i prisilnu kartelizaciju (ozakonjena 1933), kojom se spašavala profitna stopa nemonopoliziranih sektora, a “razni nacistički dekreti, koji su fiksirali cijene (posebno odredba od 26. novembra 1836. g., odredba od 21. novembra 1938. g. o javnim narudžbama i ona od 4. septembra 1939. o ratnoj privredi) predviđali su, izričito ili implicitno, ‘razuman profit’.” (Mandel 1970/II: 142)

Pogledajmo sada da li je nacistička ekonomija bila antikapitalistička za radništvo. I obratimo pažnju na neke od bitnijih momenata metoda izvlačenja viška vrednosti i oplodivanja kapitala: stvaranje *apsolutnog* viška vrednosti; teror nad radničkom klasom; zatvaranje sindikata te njihovo preoblikovanje u nove korporativne forme; uvođenje radničkih poverenika; smanjenje realnih najamnina;

malo ili nikako plaćeni prekovremeni ili intenzivirani rad; korišćenje pomoćne radne snage nezaposlenih, što je bila obaveza koja se nametala preko službe rada, za jedva veću sumu od one koju su dobijali kao nadoknadu za nezaposlene, a ponekad je isplaćivana i robom u naturi; mere tzv. kvantitativnog prosperiteta (*Mengenkonjunktur*) putem kojih nema većih zarada, nego ljudi preživljavaju uz pomoć većeg broja onih koji doprinose porodičnom budžetu (Sohn-Rethel 1987: 91); korišćenje besplatne, tj. ropske radne snage, uglavnom ne-nemačkog stanovništva (Jevreji, Poljaci, Rusi....) itd.

Zon-Retel posebno ističe metod generisanja *apsolutnog* viška vrednosti⁴ i ovu kapitalističku metodu vidi kao izvesni regres na primitivnu formu eksploatacije. Povećavanje *relativnog* viška vrednosti se postizalo tako što se povećavala produktivnost rada u proizvodnji namirnica, zbog čega su pojeftinjavale životne namirnice, te je povećanje radničkog standarda dovodilo do povećanja viška vrednosti. Ali, u slučaju Nemačke i Italije nakon I svetskog rata, u situaciji kada se nije mogao ostvariti relativni višak vrednosti i kada se kapital nije mogao investirati u druge industrijske države – akumulacija kapitala je omogućena proizvodnjom apsolutnog viška vrednosti! U nacističkoj Nemačkoj je broj radnih sati drastično porastao, a akumulacija kapitala na bazi proizvodnje apsolutnog viška vrednosti, usmerena ka proizvodnji naoružanja, s gledišta finansijskog kapitala je bila jednako racionalna kao i trgovinska politika. Terorizirano radništvo, dakle, sasvim sigurno nije moglo osetiti nikakve pozitivne učinke takozvanog antikapitalizma u nacizmu. Naprotiv, moglo bi se reći da je eksploatacija radne snage u nacizmu dostigla epske razmere.

Dakako, nacisti nisu bili lutke finansijskih kapitalista koje igraju kako ovi sviraju. U literaturi je već opsežno raspravljano o prvim dogmatičnim marksističkim pojednostavljenjima razumevanja fašizma kao pûkog agenta monopolnog kapitala. Stvar se pokazala daleko složenijom i sa mnogo više napetosti, fragmentacija i diferencijacija unutar različitih grupa moći. Rajnhard Kinl je pokazao kako je savez fašističke egzekutive sa ekonomskim grupama moći bio komplikovaniji savez, u kojem je fašistička egzekutiva ipak imala delomičnu samostalnost. Ne radi se o tome da su to bila dva rigorozno odvojena sloja, oni su se dakako preklapali, ali ne bez napetosti i više iz oportunističkih razloga. Zon Retel je pak pokazao kako su i unutar monopolskih grupa postojale podele i tenzije, te kako

⁴ *Apsolutni* višak vrednosti je metod akumulacije kapitala putem **produženja radnog dana**. Ovaj metod je bio tipičniji za rani kapitalizam. Kasnije, početkom XX veka, radničke borbe su postigle zakonsko ograničenje radnog vremena i njegovo smanjenje na 8 sati. *Relativni* višak vrednosti se pak postiže **povećanjem proizvodnosti rada** – odnosno smanjenjem onog dela radnog vremena koje je potrebno da se proizvede vrednost za samoreprodukciju (vrednost svega što je potrebno za radnikovo sopstveno održanje, a te potrebe su društveno određene). Dakle smanjuje se radno vreme koje je potrebno da proizvede vrednost za radnikov opstanak, a povećava se deo radnog vremena koji stvara višak vrednosti. To se postiže na različite načine – intezifikacijom rada, upotrebom novih mašina, racionalnijim metodama rada, boljom podelom i organizacijom rada itd.

su se ove frakcije udaljavale ili približavale zavisno od svojih interesa i metoda akumulacije kapitala.

Za objašnjenje specifične nacističke ekonomske konjunktura bitne su i napetosti između teške i elektro-hemijske industrije. Pre I svetskog rata Nemačka je postajala velika industrijska sila i uključila se u neke od najvećih investicijskih grupa, jer je imala dovoljno veliki kapital da je mogla investirati u nerazvijene zemlje. Ali, nakon I svetskog rata je isključena iz polja kompeticije. Ovo je osobito pogodilo *tešku* industriju, koja je nakon Versajskog ugovora izgubila sirovinke iz izvora iz drugih zemalja i čiji se izvoz značajno smanjio. Stoga je teško-industrijski sektor više bio zainteresovan za metod *apsolutnog* izvlačenja viška vrednosti. "Očito je npr. da su vlasnici monopola u teškoj industriji (ugljen – željezo – čelik) zbog posebnosti teško-industrijske proizvodnje i tehničkog stanja njihovih tvornica bili zainteresiraniji za produženje radnog vremena, za niske plaće i ukidanje socijalnih povlastica nego gospodari novih industrijskih grana (elektrokemija), koji su lakše mogli povisiti profite intenziviranjem i racionaliziranjem rada te iskorištavanjem tehničkoznanstvenog napretka. Zbog toga su se teški industrijalci zauzimali za ukinuće osamsatnog radnog dana i tarifnih ugovora, za nepriznavanje, odnosno razbijanje sindikata i za odustajanje od demokratske i socijalno građanske države energičnije nego njihovi kolege iz mlađih industrijskih grana." (Wolfgang Ruge, u: "Fašizam i neofašizam": 109) Prvi četvorogodišnji plan u nacističkoj Nemačkoj iz 1934. suštinski je bio u vezi sa teškom industrijom gvožđa i čelika (Šaht/Krup), dok je drugi četvorogodišnji plan iz 1936. više bio vezan za I.G.Farben i proizvodnju sintetičkih materijala (Gering).

Kada je reč o merama nacionalizacije preduzeća, podsetimo se još jednom: nacionalizacija se može provesti ili u korist kapitala ili u korist rada. U međuratnoj, kao i u ratnoj Nemačkoj, u sektorima koji su bili nacionalizovani dominirao je *privatni* sektor - u upravama i generalnim odborima su većinski sedeli predstavnici privatnog kapitala (primera radi, u generalnom odboru koji je 1943. organizovao Šper, radi kontrole celokupne industrije, veći deo predstavnika je dolazio iz redova velikih trustova); radnici uopšte nisu demokratski učestvovali u upravljanju; nacionalizovani sektori su jasno služili interesima buržoaske vlade... Međutim, i pored nacističkih mera za proširenje državne potražnje, nacionalizacija privatnih preduzeća je bilo veoma malo, kao što je bilo veoma malo i državnog zadiranja u privatno vlasništvo. Kako pokazuju Buhajm i Šerner, i pored državnih mera regulacije ostavljeno je dosta prostora za slobodu ugovora i izbora između investicionih paketa, stoga oni ovu ekonomiju nazivaju *ekonomijom državno dirigovanog privatnog vlasništva*. (Buchheim, Scherner 2006, videti prevod u ovom broju *Stvari*). Nacističko državno "planiranje" se suštinski baziralo na inicijativi i kompeticiji privatnih preduzetnika, a partnerstvo države i industrije se ionako posmatralo kao privremena ratna epizoda.

Dakle, na pitanje da li je nacistička ekonomija imala antikapitalističke elemente ili je bila *par excellence* antikapitalistička, možemo odgovoriti zaključkom

da je ona bila ekonomija koja je spašavala napukli kapitalizam i u tom spašavanju spajala već postojeće metode akumulacije kapitala sa novim i destruktivnijim načinima eksploatacije, još više pooštravajući odnos kapitala i rada. Ako se neki elementi unutar ekonomije kapitalizma javljaju kao njoj protivrečni, to ne znači da se oni ne mogu uklopiti u kapitalističku strukturu. Uplitanje države u polje ekonomskog, pokazali smo, svakako se ne može misliti kao antikapitalistički momenat, jer je on poznati deo kapitalističkog inventara, osobito u fazi monopolizma. Pored toga, kako korporativizam svoje korene vuče iz srednjeg veka i ovo bi se takođe moglo posmatrati kao ne-tipično kapitalistički element. Ali, sve dok korporativni oblik državnog dirizizma nastavlja kapitalističku protivrečnost između elemenata "podruštvljenja" u proizvodnji i privatnog kapitala (a u korist poslednjeg), te produbljuje sukob između kapitala i rada osujećujući bilo kakve mogućnosti otpora radničke klase, nacistička ekonomija je egzemplarna kapitalistička ekonomija. U ekonomskom pogledu, dakle, nacizam se, u treći za izvorima akumulacije putem različitih metoda spašavanja napuklog kapitalizma, pokazao većim kapitalističkim papom od samog pape.

Od prava u službi prinčeva do prava u službi prinčeva monopola

U sferi prava "antikapitalistički" aspekt nacizma predstavlja teorijski ćorsokak. Ako bi pravne teorije nemačke istorijske škole, teorije slobodnog prava, nemačkog institucionalizma ili decizionizma mogli smatrati pravnim alternativama liberalnom pozitivnom pravu, onda bi trebalo pokazati veze u pravnoj argumentaciji koje bi vodile ka uspostavljanju pravnog okvira za društveni sistem koji nije kapitalistički. No, pokazaćemo da takve veze ne postoje i da su nemačke pravne teorije koje su vodile ka nacizmu zapravo reakcionarni pokušaji opovrgavanja racionalnog pozitivnog prava koji je liberalizam doduše proklamovao, ali čije je uspostavljanje u čisto formalnom smislu bilo nemoguće sprovesti bez velikih nedoslednosti.⁵ Takođe ćemo pokazati da "antiburžoaske" promene u pravnoj sferi za vreme nacizma predstavljaju promene koje se odnose na legitimizaciju "pravnog" statusa monopola, te da je pravo usled toga pretrpelo deformacije, ali ne i prevelika odstupanja od njegovog kapitalističkog jezgra.

U rukama nacista je liberalno pozitivno pravo preoblikovano u veoma moćan i zastrašujući instrument kojim se garantuje ostvarenje germanske de-

⁵ Nemoguće iz razloga što kapitalizam nije racionalan poredak koji može uspostaviti dugoročni ekvilibrijum imun na krize i kontingentne sile istorije. U tom smislu se može reći da je važenje opšte i formalne normativnosti samo privremenog karaktera, te da se mora suspendovati i modifikovati u zavisnosti od promena u sferi ekonomije. O kontradikcijama pravnog formalizma koji pravnu nauku vodi u ezoteriju i misticizam videti: Pašukanis, J. B. (1958).

mokratije, tj. nepogrešivo jedinstvo firera i državne zajednice. Svodeći pravo na dimenziju izvora prava, koja se nalazi u političkoj personalizaciji firera, dakle lišavajući pravo dimenzije racionalnosti, s obzirom da racionalno pravo teži ograničenju apsolutne vlasti, pravo je za vreme nacističke vladavine bilo lišeno legalnosti kao takve. (Neumann 1996: 147) Dakako, to ne znači da je celokupna pravna konstelacija bila u potpunosti "iracionalna" i svedena na volju jednog luđaka, jer su neki racionalni elementi liberalnog pozitivnog prava bili funkcionalno upregnuti u reprodukciju i legitimaciju nacizma.

Pravna istorija Nemačke od XIX veka do dolaska nacista na vlast puno govori o tome u kojoj meri je opštedruštvena situacija zemlje reflektovala "uključenost" u kapitalistički građanski okvir. Kao što je na realnom ekonomsko-političkom planu Nemačka kaskala za tada već razvijenim evropskim kapitalističkim zemljama, a na imaginarnom uzdizala vlastitu nacionalnu indisponiranost na viši civilizacijski nivo u odnosu na već formirane kapitalističke nacije, tako je i na pravnom planu ova zaostalost reflektovala isti nacionalni kompleks.

Pionirske kapitalističke nacije poput Engleske i Francuske imale su prilično dugu prirodno-pravnu istoriju, iskušavajući kako revolucionarna tako i konzervativna lica *prirodnog prava*.⁶ Ono je sa jedne strane predstavljalo osnov za apstraktnu teoriju slobode, i u istorijskom smislu je služilo kao ratni alat u rukama buržoazije protiv apsolutizma, dok je, sa druge strane, predstavljalo i alat legitimacije suvereniteta države kao političkog izvora prava. Nemačka prirodno-pravna istorija je uglavnom služila legitimaciji apsolutističke državne vlasti. U Engleskoj je pozivanje na prirodno pravo već počelo slabiti od XVII veka, obzirom da od tada buržoazija aktivno učestvuje u vlasti. Takođe, pošto je englesko državno jedinstvo bilo osigurano već od vremena vladavine Henrija VIII, opravdanje državnog razloga pomoću prirodno-pravne argumentacije nije bilo potrebno. Uzimajući ovo u obzir, politička indisponiranost Nemačke, usled dugog izostanka nacionalnog ujedinjenja posledično je značila i izostanak strukturnih uslova za njenu ekonomsku ekspanziju. Čak ni proces formiranja, prvo Rajnske, a kasnije i Nemačke konfederacije, kao i uspostave *Zollverein*-a (Nemačke carinske unije), nije mogao nadoknaditi nedostatak jedinstvene države.

U kontekstu nemačkog prirodnog prava iz XVII i XVIII veka, instanca apsolutne državne vlasti predstavlja referentnu tačku za pravnu apologiju. Pufendorfov sistem, kao i sistem Kristijana Volfa, predstavljali su izraz legitimacije apsolutizma državne vlasti. Sama činjenica da nemačka pravna misao nije zasnivala teorije o individualnim slobodama na prirodnom pravu govori dovoljno o fetišu državne vlasti i potrebi da se celokupna dimenzija prava na otpor, koja inače postoji u prirodnom pravu, stavi po strani kako bi se istakla "izvornija" dimenzija suverene državne vlasti. Pravna apologija državnog apsolutizma postaje razumljiva ako se uzme u obzir izostanak procesa demokratizacije u društvu. A

⁶ O različitim političkim upotrebama prirodnog prava videti opširnije: Neumann, Franz (1996). *The Rule of Law Under the Siege – Selected Essays*.

upravo su procesi demokratizacije⁷ u kapitalističkim zemljama poput Engleske sekularizovali elemente prirodnog prava među kojima je najbitniji formalni i opšti karakter zakona. Jer opštost zakona, pored toga što, makar i formalno, predstavlja branu apsolutnoj moći putem podele vlasti, znači takođe i depersonalizaciju u smislu postavljanja apstraktne pravne subjektivnosti - čime se maskiraju realne nejednakosti, iako ova apstraktna opštost postavlja sve pravne subjekte kao jednake pred zakonom. Ovo je najbolje izraženo u ekonomsko-ugovornoj konstelaciji u kojoj se kapitalista i radnik, jedan kao vlasnik sredstava za proizvodnju, a drugi kao vlasnik sopstvene radne snage, izjednačavaju kao da se radi o dva potpuno jednaka, slobodna aktera sa jednakim šansama u ekonomskoj sferi.

Nemački *Burgentum* (buržoazija) je sa početka XIX veka predstavljao jaku ekonomsku i pravnu silu, ali politički pasivnu. Svoje privatne poslove buržoazija je želela voditi autonomno, bez ulaženja u konkretne političke borbe. Bila joj je dovoljna pravna zaštita ekonomskih interesa i sloboda, što je u pravnom domenu rezultiralo odvajanjem pravne norme od političkog sistema. Ovo odvajanje nije predstavljalo samo garanciju slobode i ekonomske stabilnosti za nemačku buržoaziju, već je u bitnom smislu doprinelo uspostavljanju nemačke pravne nauke (*Rechtswissenschaft*) kao i pojma pravne države (*Rechtsstaat*). Kantova kritika prirodnog prava⁸ je zacrtala strog metodološki pravac koji je od pravne nauke zahtevao napuštanje subjektivističkih prirodno-pravnih spekulacija kako bi se doseglo njeno metodološki čisto i pozitivno jezgro. Pravna nauka je istovremeno morala biti sposobna razviti inherentnu strukturu vlastitog naučnog objekta u smislu izgradnje strogog sistema. Ovakvi zahtevi su nemačke pravnike stavili pred mnoge dileme. Pošto pravna nauka mora biti empirična i sistematična, kako misliti vezu između sistema i empirijskog? Kako misliti pozitivnu pravnu normu? Čime je ispuniti?

Na ova pitanja pokušala je odgovoriti nemačka *istorijska pravna škola*. Kontra aistorijskoj i apstraktnoj opštosti liberalnog pozitivnog prava, istorijska

⁷ Termin demokratizacija u ovom kontekstu koristimo uslovno, kako bi kontrastirali iskustva Engleske i Nemačke. Engleska buržoazija je svoje ekonomske slobode politički branila kroz aktivno učešće u kreiranju zakona kroz Parlament, te je stoga pravna teorija bila demokratsko-konstitucionalna. Nemački *Burgentum* je pak zatekao zakone ustavne monarhije koje je interpretirao u korist osiguranja vlastitih ekonomskih sloboda.

⁸ Zakon razuma prirodnog prava je po Kantu počivao na metodološkoj konfuziji jer je mešao različite sfere: etiku i pravo, pozitivno i idealno pravo kao i opservaciju i spekulaciju. Kant je sve ove elemente principijelno odvojio. Primera radi, etičko pravilo ponašanja se može naći u zahtevu da se "živi dostojanstveno". Međutim ovaj zahtev ne poseduje objektivno-pravnu snagu koju sadrži ugovorni odnos. Takođe, prirodno pravo je često brkalo idealne standarde i pozitivna pravila što je dovelo do brkanja spekulacije i empirijske opservacije. Po Kantu je postavljanje idealnih standarda bilo stvar pravne filozofije i primene čistog razuma, dok je znanje o postojećim društvenim pravilima bilo stvar empirijskog iskustva koje nikada ne može utemeljiti znanje o racionalnim uslovima mogućnosti datih pravila.

škola je želela da istorijski utemelji osnovne elemente pravne nauke. Međutim, kao što ćemo u osnovnim crtama pokazati, ova verzija "istorijskog" pristupa je zapravo ostala na liniji aistorijskog, apstraktno-formalnog prava. Debata o kodifikaciji nemačkog ustava iz 1814. godine je podelila, sa jedne strane, pravnike koji su zagovarali racionalno utemeljenje pravnog sistema (Foerbah i Tibo), i one, koji su pod vođstvom Savinjija, dali primat tradiciji i običajnom pravu. Ulog se ticao toga da li će prevladati aistorijsko racionalno prirodno pravo ili istorijski utemeljen pravni pozitivizam⁹. Međutim, valja imati u vidu da Savinjijeva linija pod običajnim pravom nije mislila na narodno pravo kao istorijski realnu socijalnu praksu. On je shvatao običajno pravo kao nacionalno-kulturni fenomen čiji nosioci, tokom idejno-evolutivnog razvića običajnog prava, više nisu narodne mase već akademski pravnici. "Kultura više nije povezana sa ukupnošću navika i običaja naroda već predstavlja karakteristike njegovog intelektualnog života". (Reimann: 854) Interna delatna snaga običajnog prava koja tiho radi kroz generacije tako je postala sublimnim instrumentom akademske elite koja je u stanju da oblikuje društvo. Savinjijevo naglašavanje elitističkih momenata je u redove istorijske škole unelo pometnju uzrokujući podele na romaniste (elitiste) i germaniste (narodnjake). Ipak, obe struje su istoriji pristupale kao istoriji *ideja*, a njihov *idealno*-istorijski pristup je završavao kao i svaki idealno-istorijski pristup – u aistorizmu. No, čime se vodila ova akademska elita pravnika koja je istorijom kao alatom želela iznaći najunutrašnjije principe pozitivne pravne nauke? U slučaju romanista, koji su bili nauticajnji, vodila se rehabilitovanjem rimskog privatnog prava koje je suštinski individualističko i racionalno formalno. Njihov formalni koncept prava je bio individualistički jer je akcenat stavljen isključivo na ličnim slobodama, a ne na društvenim odnosima u kojima se individua nalazi. Dakle, iako je nemačka istorijska pravna škola nastojala da se odmakne od liberalnog pozitivnog prava i njegovog opšte-formalnog aspekta, desilo se upravo suprotno. Prateći elitističku liniju Savinjijevog razumevanja običajnog prava, predstavnici ove pravne škole su se zapravo vratili na opšte-formalno pravno jezgro, doduše ogrnuto kvazi-istorijskim plaštom.

Za zaštitu ekonomskih prava i sloboda nemačkog *Burgentuma* bilo je, dakle, potrebno istorijsko utemeljenje. Zašto? Jedan od razloga je i taj što su pravnici istorijske škole, kako bi napravili odmak od liberalnog pozitivizma, smatrali da pozitivne istorijske činjenice moraju biti sistematično očišćene od svake kontingencije, tj. da u susretu sa istorijom pravna nauka treba znati izdvojiti i uvažiti samo one nearbitrarne idejne celine koje izražavaju organske veze zajednice. Trebalo je dakle u istoriji pronaći, odnosno konsturirati *red*. U izboru ovih celina među pravnicima istorijske škole nije bilo slaganja, iz čega se

⁹ Pravni pozitivizam istorijske škole je liberalni pojam pozitivnog izjednačio sa iracionalnim (aistorijsko pozitivno = iracionalno), dok je istorijski pojam pozitivnog smatrao racionalnim. Videti Marksovu kritiku istorijske pravne škole, <https://libcom.org/library/philosophical-manifesto-historical-school-law>

može zaključiti samo to da je arbitrarnost skupa sa istorijskim kontingencijama ostala integralni deo prava uopšte. Dakle, težnja za konstruisanjem reda u istoriji, oblikovanjem formalno-zatvorenog i neprotivrečnog pravnog sistema, naglašavanjem autonomije ugovornih sloboda (granica moje slobode je sloboda drugog), idealizacijom istorijskih izvora kao izraza apsolutnih ideja, tj. njihovom realnom deistorizacijom i akcentat na privatnom pravu su nastavljali liberalno pozitivno pravo. Istorijska rekonstrukcija reda i njegova selekcija je značila ništa drugo do modifikovani liberalizam.

Kada je reč o liberalnoj pozitivno-pravnoj teoriji, treba analizirati i šta ta opštost i aspraktnost *pozitivnog prava* uopšte znači. Dakako, sâma pozitivno-pravna teorija pokušava pravo zasnovati u njemu samome i onda ga idealistički primeniti na društvene odnose. Ali, sâmo to pravo je već izraz društvenih odnosa! Opšti i formalni zakon ima za pretpostavku ekonomske odnose robne razmene u društvu, te on reguliše odnose između približno jednakih konkurenata čije delovanje mora biti predvidljivo i podložno racionalnoj kalkulaciji. Formalnost i opštost postoje kako bi omogućili maksimalnu mobilnost kapitala, a ne da bi potvrdivale čistu idealnost normativnog pravnog odnosa odvojenog od društvenih odnosa. Tako kategorija pravnog subjekta postaje neodvojiva od proizvodnih odnosa i odnosa razmene. Vlast koju stiče subjekt po osnovu subjektivnog prava deo je istog mehanizma na osnovu kojeg se vrednost pripisuje proizvodima rada. U tom smislu Pašukanis govori o dopunjavanju robnog fetišizma pravnim fetišizmom stoga što "logika pravnih pojmova odgovara logici socijalnih odnosa društva koje proizvodi robu". (Pašukanis 1958: 107) Paralelno sa ovim pravna forma ugovora uticala je bitno na prevlast obligacionih odnosa koji važe u liberalnom pravu. Ugovorom se ne potvrđuje samo postojanje ekonomskih sloboda individua, već se njime potvrđuje *iluzija* izolovanosti privatnih vlasnika postavljajući ih u odnos robne razmene. Međutim, privredne slobode u liberalizmu ne postoje zbog njih samih već zbog instituta privatnog vlasništva kojem je na određenom stupnju privrednog razvoja potrebna pravna zaštita. Ali ove slobode su, kao i ostale slobode u liberalnom pravnom okviru, isključivo negativne – sloboda kao odsustvo spoljnih pritisaka znači i delovanje u pravcu svega onoga što zakonom nije izričito zabranjeno. A to znači i ugovornu slobodu u stvaranju kartela, monopola, trustova itd. Ova negativna sloboda koja karakteriše liberalno pravo, zasnovana na opštosti i formalnosti zakona, te na minimalnom materijalnom sadržaju pravne norme, dakako ostavlja ogroman prostor za donošenje arbitrarnih odluka. Ne postoji li onda već u sâmom liberalnom pozitivnom pravu pukotina koja ostavlja prostora decizionizmu?

U svetlu naizgled formalno zaokruženog, logički neprotivrečnog i zatvorenog sistema pozitivnog prava, sudska vlast ima čisto aplikativnu funkciju, iako liberalno pozitivno pravo formalno razdvaja sudska vlast od zakonodavne.¹⁰ Jer

¹⁰ Po Montesckjeu sudska vlast predstavlja samo "usta koja proglašavaju reči zakona, neživa bića".

interpretacija zakona od strane sudske vlasti bi navodno mogla narušiti apstraktnu formalnost normi i time dovesti do "nepotrebnog" zahvatanja države u subjektivna prava slobodnog raspolaganja vlasništvom. Tek ukoliko se ustanovi kršenje opšte norme, država može zahvatati u individualna prava. U ovom sistemu sudije ne stvaraju pravo već ga samo objašnjavaju i primenjuju – *government of law and not of men*.¹¹ Zato liberalna pravna teorija vladavine zakona implicitno govori i o nemogućnosti bilo kakve socijalne promene mimo parlamenta i zakonodavne vlasti, dok istovremeno sakriva vanparlamentarne faktore koji utiču na kreiranje zakona kao i činjenicu održavanja klasnog *status quo*. Dakle, dok sudija ne sme samovoljno interpretirati zakon, kapitalista ili njegov predstavnik u parlamentu može donositi arbitrarne odluke, koristeći negativne određenosti unutar pravnih normi, koje mu idu u prilog! Ovaj konzervativni aspekt vladavine prava upućuje na protivrečnosti u srcu "progresivističke" ideologije liberalizma.

Dakle, i prirodno i liberalno pozitivno pravo imaju svoje konzervativne i progresivne crte. Stoga će konzervativna strana kako prirodnog tako i liberalno pozitivnog prava biti od velike koristi za nacističko pravo. Čak će i antiliberalni mislilac poput Karl Šmita u jednom momentu posegnuti za opštim i formalnim određenjem zakona da bi argumentovano "dokaza" ilegalnost eksproprijacije pruskih kneževa. Šmit se pozivao izričito na Vajmarski ustav tvrdeći da Rajhstag može donositi samo opšte zakone osporavajući legalnost individualnih mera. On je liberalni *credo* jednakosti pred zakonom postavio kao obavezujući i za instancu zakonodavne vlasti, u smislu da bi se moralo zabraniti donošenje takvih zakona koji jednake situacije tretiraju na nejednak način. Pred zakonom su svi jednaki tako da su pruski kneževi ostali netaknuti. Dakle, apstraktno načelo jednakosti pred zakonom podložno je arbitrarnoj političkoj upotrebi. Nojman ovu Šmitovu konzervativnu upotrebu načela kontrastira sa istorijski ranijom epizodom u kojoj se liberalni teoretičar Henel bezuspešno poziva na jednakost pred zakonom štiteći poljsku manjinu koju Bizmark uspešno ekspropriše. Jasno se vidi u kojoj je meri apstraktna nužnost opšte i formalne strukture zakona zapravo arbitrarne.

Međutim, u monopolskoj fazi kapitalizma, videli smo, akcenat je na ograničenjima i određenjima. Utoliko, opšti i formalni zakonski okvir koji omogućava veliko polje neodređenosti nije idealan pravni okvir za monopolski kapitalizam. Da bi pravne norme bile određenije, njihov nivo opštosti mora biti niži - izražen kroz generalne klauzule, naredbe, uredbе, ukaze i slične individualne mere. Dakle, apstraktna jednakost pred zakonom ovde ne pretpostavlja obaveznu unifikaciju legislative, već se "jednakost" postiže mimo opštih i formalnih zakona. Sistemu privredne organizacije na bazi monopola ne odgovara opšti zakon, pošto se

¹¹ *Ecole de l'Exégèse* je u Francuskoj uticala na definitivno uspostavljanje dogmatske interpretacije prava koje od 1830. godine postaje zvanično. Sudijama je definitivno oduzeta sloboda stvaranja prava putem interpretacije. Takođe, Fridrih II je u Prusiji 1870. godine zabranio tumačenje i komentarisanje zakona koje se ne slaže sa slovom i duhom zakona. Videti: Neumann, Franz, *The Change in the Function of Law*, p. 113-115

njime ne mogu regulisati monopoli, pogotovo ako se ima u vidu da monopoli na različite načine narušavaju pravno/tržišni "fer plej". Nemačko zakonodavstvo je od kraja I svetskog rata do dolaska nacista na vlast zapravo donelo nekoliko *uredbi* kojima se - uprkos činjenici da su time stvorene zakonske kolizije koje razbijaju neprotivrečnu formalnost zakona - određeni monopoli izuzimaju iz važećih zakonskih okvira. Dakle, upravo mnoštvo uredbi, klauzula i drugih individualnih normi, koje mogu biti u koliziji jedne sa drugima, opet omogućava prostor za samovolju u odlučivanju koja uredba će se primenjivati u određenoj situaciji. Opet idealno tlo za decizionizam! Na primer, vanrednom uredbom predsednika Rajha iz 1931. godine, Darmštatska banka je zbog nelikvidnosti uzrokovane kreditiranjem monopola izuzeta iz važećih propisa o bankrotstvu.

Dakle, na duže staze se monopolistički interesi ne mogu usaglasiti sa pozitivnim pravom. Stoga je u Nemačkoj nakon 1921. godine otpočeo proces tajne reanimacije prirodnog prava u kontrarevolucionarne svrhe. Te godine sudijama je vraćeno pravo da interpretiraju i ispituju zakon, a sud Rajha je usvojio teoriju po kojoj je načelo jednakosti pred zakonom obavezivalo parlament ustavom da ne može donositi "proizvoljne" zakone. Revidiranje i ispitivanje zakonskih odluka je isključivo bilo povezano sa pitanjima povrede vlasništva, a na dnevni red je dospelo i pitanje promene ustava putem amandmana. Bilo je potrebno ukinuti pozitivistički normativizam i ideju formalno savršenog i zatvorenog sistema na temelju kojih su izgrađeni osnovni socijalni ugovori Vajmara, kako bi se uvele ekstra-pravne determinante poput "dobre vere" "ispravnog pouzdanja" ili "dobrih običaja". Izbacivanjem racionalnih elemenata iz prava, poput pravnih stavova, sistema ugovora, kalkulabilnosti prava, i uvođenjem generalnih klauzula i naredbi, sudijama je data velika sloboda u kojoj su nestajale granice između akata presuđivanja i vršenja vlasti tj. između sudske i administrativno izvršne vlasti.

Ovim procesima je uveliko doprinela škola slobodnog prava. Osnovna pozicija od koje polaze teoretičari slobodnog prava sastoji se u tome što se pravo posmatra kao logički nekoherentan sistem. Pošto sistem pozitivnog prava ne može da se zatvori bez unutrašnjih kontradikcija i pošto one dovode do kolizija u pravnom sistemu, sudska vlast mora imati veliki stepen autonomije u proizvodnji i primeni zakona kako bi se pukotine koje stvara pozitivno pravo otklonile. Međutim, slobodna sudska procena bila je podignuta na nivo principa primene prava, što je u praktičnom smislu značilo da je sistem generalnih klauzula postajao supstitut formalno-racionalnog prava. Sa pitanjem o generalnim klauzulama ulazi se u sferu pravne mistifikacije, koja se u funkcionalnom smislu razlikuje od pozitivno-pravne mistifikacije. U čemu se sastoji mistifikacija? Kada interesi moćnih i organizovanih grupa, koje dominiraju svim sferama društvenog života, integralno usmeravaju delovanje državnog aparata, onda zakonodavna vlast pribegava generalnim klauzulama. Međutim, i kod generalnih klauzula mesto mističnog temelja zakona ostaje isto toliko arbitrarno kao i kod formalno-opštih normi.

Nojman i Kirhajmer ilustruju ovo na primerima radničkih borbi koje su u nemačkom radnom pravu bile tretirane pomoću ovakvih klauzula. Prema generalnoj klauzuli člana 826 radničke borbe nisu odgovarale "dobrim običajima", jer nanose štetu vlasnicima kapitala, te se stoga pričinjena šteta mora nadoknaditi. Štrajk se kosi sa osećajem "dobrog poretka". Takođe, pitanje da li radnik/ca gubi pravo na nadnicu ukoliko vlasnik kapitala iz bilo kojeg razloga ne može uposliti njegovu/njenu radnu snagu bilo je rešavano pozivanjem na član 242 po kome dužnik mora ispuniti obaveze u skladu sa principom "pouzdanja i poverenja". Umesto da se pozove na član 615 koji direktno tretira ovo pitanje, a po kome je vlasnik kapitala dužan da obezbedi nadnicu bez obzira na realnu uposlenost radne snage sve dok je radni ugovor pravosnažan, sud Rajha se pozivao na "poverenje i pouzdanje". U suštini, funkcije generalnih klauzula u periodu pre dolaska nacista na vlast bile su, zbog još validne ustavne ideje pariteta, usmerene na "harmonizaciju" odnosa kapitala i rada. Kako bi se suzbio princip pariteta u upravljanju preduzećima sud Rajha je razvio juridičke principe kojima su ranije uspostavljeni saveti preduzeća postali "radna i pogonska zajednica". Vlasnici su izdvojeni iz ove veze jer je odgovornost za preduzeće prebačeno u potpunosti na radničku klasu. Ukoliko se "harmonija" radne zajednice opstruira kakvim štrajkom, sud je opravdavao pravo vlasnika kapitala na neisplaćivanje nadnica iz razloga narušavanja organske i solidarne veze svih radnika u pogonu. Ovakav oblik nametnute solidarnosti nema nikakve veze sa bilo kakvim realnim solidarnim odnosom. Pošto njena suštinska eksteriornost odgovara mehaničkom tipu solidarnosti, koji proizilazi iz tehničko-instrumentalnog, te na kraju voluntarističkog odnosa prema pravu, pravno nasilje u službi klasne rekonstrukcije društva nije u bitnom smislu zaostajalo za racionalnim pravom konkurentskog kapitalizma. Ovime želimo podcrtati strukturni kontinuitet između nekih momenata prirodnog prava, istorijske pravne škole, liberalnog pozitivnog prava, slobodne škole prava i nacističkog prava.

Slobodna škola prava je umnogome pripremila teren za bliže prethodnike nacizma - *nemačke institucionaliste*. Kritikujući apstraktni filozofski racionalizam, koji odvaja prirodu i prirodno pravo od svake vezanosti za transcendentni poredak, institucionalisti su dokazivali objektivni primat istoričnosti i empiričnosti prava. Apstraktni filozofski racionalizam ne samo što je zanemario objektivne istorijsko-materijalne uslove koji su mu pretpostavka, već je apsolutizovao voluntaristički pravni pozitivizam, koji pravni odnos tretira kao da proizilazi i završava sa ugovornim odnosom dveju ili više slobodnih volja. Institucionalizam se ostrvio da pokaže kako su svi pojmovi pozitivnog prava ultrasubjektivistički i moralistički, jer se zadovoljavaju samo time da se u svakom momentu zna koje su situacije legitimne i u skladu sa pravom a koje nisu, dakle, da se zna pravilo vladanja, pravne mere i sankcije, ali da se ništa ne mora znati o socijalnoj funkciji koju ovakvo pravo vrši. (*The French Institutionalists* 1970: 35-41) Institucionalisti su zato pozitivnu pravnu normu dopunili pojmom institucije. Time

su eliminisali kategoriju pravnog lica i na njoj utemeljenu strukturu pozitivnog prava odvajajući je u potpunosti od pojma institucije, koji poseduje logičko, metodološko i istorijsko prvenstvo. Pravna norma više ne predstavlja nalog autoritarnog subjekta (države) kojim se obavezuju radnje ostalih subjekata podanika. Niti se među pravnim subjektima ostvaruje intersubjektivni odnos. Radi se o tome da se pravni odnos između individua sagleda kao odnos koji je nužno posredovan *objektom* određujućim za pravno delovanje slobodnih volja - objektom koji prethodi subjektivnim voljama. Institucija je stoga objektivna ideja koja već postoji u realnosti i koju pojedinci tamo nalaze u različitim oblicima. Ona poseduje objektivni karakter delujući kao kohezivna sila zajednice. Institucija tako ne nastaje isključivo u mozgovima sebičnih pojedinaca, jer bi inače bilo nemoguće shvatiti njenu objektivnost. Svaki objekt, cilj ili pak roba, koji zahtevaju saradnju više ljudi može služiti kao princip društvene institucije. Međutim, pravni sistem mora posedovati i dodatni, idealni kvalitet, ideju o tome šta je pravedno (*quod justum*) za društvo koje proizvodi pravne norme. Doduše, institucionalizam je razumevao ono što je pravedno za specifična društva na vrlo apstraktan način, kao ono što društvo naprosto smatra za zajedničko dobro. Iako institucionalisti priznaju da forma onoga što je pravedno za zajednicu zavisi od mnogih istorijskih kontingencija, koje se vremenom sedimentiraju u formi običajnog prava, oni isto tako smatraju da su nesvesne sedimentacije metafizičkih i transcendentálnih vrednosti zajednice apsolutno nužne za pravni sistem. Stoga se nedostatnost pozitivnog prava, sa svim njegovim racionalnim elementima, povezuje sa ignorisanjem duhovnih i metafizičkih vrednosti integrisanih u objekt prava. Ukoliko se ove vrednosti ne uzmu u obzir onda se objekt prava raspada a celokupna sfera prava redukuje na pozitivni normativizam kojim dominiraju subjektivna prava. Tako institucionalizam ide s onu stranu podele na privatno i javno pravo, zagovarajući tzv. socijalno pravo ili autonomno pravo zajednice. Ovime se uvodi, pored države i sudske presude, i treći izvor prava - autonomno pravo zajednice.

Iako neke elemente institucionalizma možemo uzeti kao suvislu kritiku liberalnog pozitivnog prava, ne možemo time reći da je ovakvo pravo antikapitalističko. Tim pre što se *institucija odvaja od društvenih odnosa moći*. Nojman zato naziva institucionalizam pravnom teorijom monopolne privrede. Kako u njihovoj vizuri monopol ne može biti stvar pojedinca, vlasnika, pravnog subjekta, već je reč o *instituciji* monopola. Kao takva, ova institucija je nužno izvan subjektivnog prava, a kad se monopol izbriše iz prava njegova moć da deluje samovoljno u ekonomskoj, političkoj i pravnoj sferi je još efektivnija. Pukom inverzijom subjektivnog prava pravom zajednice institucionalizam ne želi da govori o klasnoj dinamici društva, npr. o ekonomskoj eksploataciji ili političko-ideološkoj dominaciji. Takođe, ključna stvar je da pozitivno pravo nije bilo predmet uklanjanja od strane institucionalizma već se zahtevala njegova "dopun". A to je u pravnoj praksi rezultiralo neuračunljivim razaranjem svih racionalnih elemenata. U aplikaciji nemačke verzije institucionalizma možemo jasno sagledati pozici-

ju radničke klase. Pogonska zajednica kao objektivna ideja povezuje vlasnike kapitala i radnike ne više ugovorom o radu već starogermanskim lično-pravnim savezom koji počiva na odnosu vernosti između vođe i sledbenika. To bi trebalo značiti potvrdu institucionalističke teze po kojoj se *ideja* preduzeća sastoji u *realizaciji* ideje preduzeća - u tautološkom potvrđivanju zajedničkosti. Iz ovog su institucionalisti izvukli zaključke kako objektivna ideja zajedničkosti prethodi ideji profita na osnovu toga što profit kao spoljašnji cilj ne odgovara suštini preduzeća (jer ne obezbeđuje zajedničkost i dobrobit svih u preduzeću), dok je zajedničkost u ostvarivanju ideje zajedničkosti inherentna institucionalnoj suštini preduzeća. (Ibid: 102-103) Međutim, šta je sadržaj ove ideje i kako se meri zajedničkost u preduzeću koja funkcionišu u kapitalističkim monopolskim okvirima zaista predstavlja nešto na šta institucionalisti nemaju odgovor.

Još jedna od važnih posledica institucionalnog prava odnosi se na vlasništvo koje prelazi iz domena subjektivnog prava u domen institucije, organske jedinice društvene zajednice. Ovime su pravna lica definitivno nestala, kao i vlasnici. Skup pravnih lica zamenjen je zajednicom narodnih drugova. Vlasnici su zamenjeni institucijom. Ova transformacija postaje razumljiva ako se ima u vidu strukturalna prisila koja tera vlasnike kapitala na anonimnost, jer je kod njih koncentrisana ogromna društvena moć. Maska vlasnika, koji usisava veliki deo društvenog bogatstva, morala se ukloniti iz prava zajedno sa njenim nosiocima i zameniti pojmom privredne zajednice. Isto tako, pojam državnog suvereniteta se morao ukloniti i zameniti pojmom narodne zajednice koja će predstavljati bazu firerovog autoriteta.

Dakle, bez obzira na bilo kakvo nacističko distanciranje od prirodnog prava, istorijske pravne škole, liberalnog pozitivnog prava, škole slobodnog prava i institucionalizma, jasno je da su ove istorijske pravne preteče već sadržavale u sebi momente koje je nacističko pravo itekako koristilo. Bilo da su se nadovezivali i.) na slobodu otpora spram državnog autoriteta, ii.) na idealno-istorijske izvore razumevanja organske narodne zajednice (*Volkgeist*-a), iii.) na opštost i formalnost zakona čija neodređenost je omogućavala arbitrarnost, iv.) na skup posebnih pravnih normi čija protivrečnost je omogućavala samovoljni izbor primene ili v.) na brisanje vlasnika kao pravnog subjekta i njegovo prepoznavanje kao institucije, čime je omogućeno samovoljno delovanje monopolskih grupa - nacisti su decizionističko pravno rešenje mogli radikalizovati i dovesti do savršenstva. Decizionizam se, dakle, praktikovao i kao decizionizam prava i kao decizionizam ličnosti, odnosno firerove volje koja neposredno crpi autoritet iz mističnog temelja duha "zajednice".

“Antikapitalizam” kao nacistički ideologem

How can you repudiate and vindicate
capitalism with the same gesture?
By identifying capitalism with
its political opposite.

G.M.Tamás, *Into the Dustbin of History*

Ništa ne podseća toliko na kameleona
kao fašistička ideologija

Toljati, *Predavanja o fašizmu*

Zanimljivo je kako se neki pojmovi, osobito borbeni pojmovi, istorijski preoznačavaju, te kako se otupljuje njihova kritička oštrica. Moglo bi se reći da se ovo ne događa zato što oni koji nose zastavu nekog pojma nisu dovoljno kritični ili svesni “pravog” značenja pojma (jer pravog značenja naravno nikad nema, samo borbe za značenja), već je to način korišćenja pojmovnih oružja u borbi za nešto ili u reakciji na nešto. Tako apologete kapitalizma u kapitalističkim krizama iznalaze načine, putem kojih prisvajaju neke kritičke diskurse koji su prethodno bili upereni protiv kapitalizma i koriste ih u samolegitimaciji. Nema boljeg načina da se jedan prethodno opasni diskurs učini ne-opasnim! Stoga se i “antikapitalizam” u nacizmu prevashodno javlja kao *ideološka* praksa kojom se odgovara na socijalni bunt deklasiranih i deprivilegovanih slojeva, ali koji ni u kom slučaju ne postaje opasna žaoka protiv kapitalizma. Još manje je ovde reč o socijalizmu... To što se ovde socijalizam vrlo karakteristično javlja u partijskoj odrednici kao *nacional*-socijalizam, već ukazuje na samoprotivrečni melanž socijalizma i nacionalizma. Ako socijalizam mislimo kao borbu za egalitarnije društvo i ukidanje odnosa eksploatacije, onda dakako socijalizma u nacionalsocijalizmu nema - osim u imenu.

Ipak, znamo da se označitelj “socijalizam” u istoriji koristio na konfuzne načine, a ovo je osobito važno za period međuratne Nemačke. Kao primer prefiguracije ideje socijalizma, može se navesti recimo Špenglerova knjiga “Prusijanstvo i socijalizam”, u kojoj je dao sliku konzervativnog “socijalizma”. Prema toj koncepciji prvi socijalisti su bili pruski kraljevi koji su organizovali proizvodnju i razmenu putem autoritarne države, odnosno anti-liberalno. “Za Špenglera je socijalizam značio od svakoga zahtijevati da bude sluga države i da se u istoj mjeri distancira od revolucionarnog duha, označenog kao anarhizam i od liberalnog duhovnog stava, difamiranog kao ‘unutarnja Engleska’.” (Petzold, Joachim, u: “Fašizam i neofašizam” 1976: 130) Ovakvi pojmovni delirijumi variraju u zavisnosti od toga koji “sastojci” čine kašu koja se naziva “socijalizmom”, “an-

tikapitalizmom” i sl. No, šta su tačno bili ideološki sastojci nacističkog “antikapitalizma”?

Ako se vratimo na navodno najradikalniji deo NSDAP koji se uobičajeno predstavlja kao “antikapitalistička” struja, dakle na braću Štraser, videćemo da se njihov “antikapitalizam” pregnantno distancirao od marksizma, kao i onoga što je nakon oktobarske revolucije predstavljalo najveću opasnost - boljševizma. Opšte je poznata mržnja fašističkih ideologa prema marksizmu, boljševizmu i komunizmu. No, valja imati u vidu da ovo nisu bili jedini objekti mržnje. Nacizam je zapravo bio protiv bilo kakve prakse egalitarizma. Ipak, aktivacija egalitarističkih ideologema služila je sasvim drugim svrhama. “Antikapitalistička” ideologija i retorika, obogaćena revolucionarnim tonovima, bila je prožeta nekim socijalnim akcentima kojima se adresirala masovna baza. Ovo se izražavalo u ideji korporativizma.

Nacistički “antikapitalizam” je deo ideologije korporativizma, koja u svom srcu umesto pojma klase ima pojam naroda. Dakako, ovaj populistički ideal je zamotan u jednu eklektičku oblandu koja em nije nahranila narod, em za narod nije imala nikakvog smisla. Ideal narodne zajednice je ideal klasnog mira, saradnje poslodavaca i radnika, partnerstva svih sukobljenih strana... Ne radi se o kolektivitetu koji bi bio demokratski uređen i kojim bi se ukidale različite opresije (klasne, staleške, rasne, polne, etničke...), već o ideji zajednice koja je hijerarhijski ustrojena, prema načelu vođe.

Korporativizam je dakle predstavljao ne ukidanje klasa, staleža i drugih asimetričnih društvenih donosa, već njihovu prinudnu harmonizaciju prikazanu kao saradnju oličenu u “organskoj”, “metafizičkoj”, “preegzistentnoj” narodnoj zajednici. Orijentacija na izjednačavanje mišljenja, na izjednačavanje društvenih slojeva, na prinudno prilagođavanje nemačke ekonomije - rečju na *Gleichschaltung* - deo je organicističke koncepcije društva u kojoj se sve razlike prilagođavaju jedinstvu. Nije cilj ukinuti hijerarhije: stratifikovano, hijerarhizovano i potčinjeno društvo svoje razlike utapa u *ideju* narodne zajednice. Postoji i estetsko-metafizički momenat u prihvatanju ove hijerarhične slike, lestvice društva se uzimaju takve kako su date i trebalo bi takve i da ostanu. Kako upravo kapitalizam ruši krute granice moći, razgrađuje granice između klasa, između nacija, olabavljuje granice moći između muškaraca i žena itd, fašizam se javlja kao nastavak one linije odbrane koja proizilazi iz *straha* od ovih urušavanja, pomeranja i uzdrmanja.

Nacizam nije samo antimarksizam, antiboljševizam, antikomunizam i antisemitizam, već ima i tonove antiindividualizma, antifeminizma, antikosmopolitizma, antimodernizma, antiintelektualizma, antiprosvetiteljstva, antirepublikanizma, antihedonizma... Izrastao iz ideologija koje su nastale kao reakcija na ugrožavanje tradicionalnih režima dominacije i potčinjavanja, fašizam se zalagao za očuvanje društva koje nije ugroženo staleškim i klasnim pomeranjima, protivio se ugrožavanju monarhističkog i aristokratskog prava nasledstva, protivio

se ugroženom dignitetu i značaju vojske, protivio se uzdrmanju dominacije muškaraca nad ženama, protivio se i svemu što je vonjalo na republikanske ideje, što je dolazilo iz kovačnice francuske revolucije... Fašizam se istovremeno protivio ideji modernosti, dok se etablirao kao moderni sistem reakcije, sa modernom tehnikom i tehnologijom (uz futurističko slavljenje estetike tenkova i mašina).

U vezi sa asimetričnim polnim odnosima, nacizam je u svim svojim varijacijama bio antifeministički. Nacistička pronatalna patrijarhalna politika je različitim zakonima i dekretima o braku, dečjim dodacima i slično, promovirala ulogu žene koja se opisuje sa tri K: *Küche, Kirche, Kinder* (kuhinja, crkva, deca). Vraćene u kuću, svedene isključivo na ulogu majke i domaćice, žene su sistematski izbacivane iz sfere rada (1934. je u Nemačkoj proglašena godinom domaćice). Naravno, iz vizure nacističke ideologije polna asimetrija je biologizovana i esencijalizovana. Dakle ne može biti govora o polnoj borbi (kao ni o klasnoj borbi), jer je polazna tačka korporativne ideologije saradnja, savez, *snop (fasci)*. Tako i žene voljno prihvataju svoju ulogu koja doprinosi zajednici: (počinjenju) ženstvenost i majčinstvo.

Nacistička ideologija takođe glorifikuje naciju koju univerzalno-kapitalistička kretanja ugrožavaju. Otuda i nostalgija za samostalnom nacijom, za autarhijom, otpor prema svakom kosmopolitizmu, kao i internacionalizmu (osobito revolucionarnom radničkom internacionalizmu). U sklopu ovoga takođe se mogu razumeti određeni "antikapitalistički" ideologemi, kao mržnja uperena protiv finansijskog kapitala. Finansijski kapital se mrzi zato što se vidi kao obeležje internacionalizma i kosmopolitizma, nečega stranog i apstraktnog, nečega što ugrožava ideal jake nacionalne kapitalističke ekonomije. Finansijski kapital postaje oličenje apstraktnog principa internacionalizma, on je momenat dezintegracije, stoga je prema njemu uperen "antikapitalistički" naboj. Todor Kuljić smatra da je taj "antikapitalizam" bio površan i da se odnosio samo na "pojave kao što su: 'kamata', 'anonimni kapital', 'robne kuće', 'jevrejske trgovce', držeći se koliko popularnog toliko i fiktivnog razlikovanja 'grabežljivog' od 'tvoračkog' kapitala". (Kuljić 1987: 112) Tako se "antikapitalizam" zapravo temelji na pretpostavci "lošeg" (jevrejskog, finansijskog) kapitalizma koji se razlikuje od "dobrog" (nemačkog, industrijsko-poljoprivrednog) kapitalizma. "Ova podela kao da je prirasla za srednji sloj, pružajući mu istovremenu priliku da gundža protiv postojećeg poretka, a da ne zadire u njegovu osnovu – privatnu svojinu. Antisemitizam im je pružio mogućnost da budu antikapitalistički, a da istovremeno ne prestanu da budu kapitalistički." (Ibid: 212) Kako su različiti slojevi društva, ne samo radnički, već i sitno-preduzetnički, seoski, činovnički, intelektualni itd. bili ugroženi od strane velikih ekonomskih (monopolističkih) igrača i finansijera, senzibilnost na "antikapitalističke", kao i "antimonopolističke" parole je bila velika. Ideologija "antikapitalizma" je dakle bila sredstvo mobiliziranja masa.

* *Izlet u epizodu o nesretnom braku između romantizma i nacizma*

Uticaj nemačkog romantizma na izvesne elemente nacionalsocijalističke ideologije je opravdano i često naglašavan kod različitih autora. Međutim, nemački romantizam, kao i nacizam, predstavljaju agregat vrlo heterogenih i protivrečnih ideja. Ovde ćemo ukratko ukazati na odnos između romantičke tradicije i nacizma posredovan tzv. "antikapitalističkim" idejama.

Bez obzira na nacističko odbacivanje romantizma iz "vlastitog" ideološkog polja, njegov uticaj je neosporan pogotovo ako se ima u vidu da je romantizam bio živi rezervoar svih nacionalnih frustracija koje su svoj istorijski vrhunac i razrešenje našle u nacizmu. Romantizam predstavlja mesto rađanja nemačke reakcije. Nemačka je na fonu političkih promena u Evropi ambivalentno kaskala, što se odrazilo i na samu ambivalentnost romantizma koji se kretao malo u revolucionarnom zanosu, malo u kontrarevolucionarnom aristokratskom dostojanstvu organicističkog pogleda na svet (doživljavajući otkrovenje u mraku teokratske monolitnosti), a malo i u socijal-darvinističkom ateizmu, surovom ideološkom pratiocu monopolskog kapitalizma nemačke imperije. Sve ove faze romantizma nacizam je interiorizovao, polu-preradio i sinkretički uobličio. Nemački romantičari su proizveli i preradili opskurne ideje organicističke "kritike" racionalizma i liberalne demokratije koje su živo reperkusirale u glavama nacista. Iako ih je nacistička kanonizacija zaobišla, oni su zaslužni za artikulaciju mnogih nacističkih ideja. Primera radi, nacističko obožavanje rata koje, nasuprot liberalnom idealu mira, dovodi do nacionalnog pročišćenja, svoju preteču ima u Milerovom egzaltiranom opisu ratničkog duha nacije;¹² imperijalna ideologija rasno čistog *Lebensraum-a* nezamisliva je bez romantičarske psihologije antikosmopolitizma; i nacizam i romantizam su naracije koje nalažu bezrezervnu servilnost prema državnom autoritetu¹³; antidemokratizam nacionalne i aristokratske superiornosti je nit koja se proteže od Jakobija do Rozenberga potvrđujući gadljivost na sve plebejsko. Romantizam je u svom subjektivističkom okazionalizmu odbacio i kategoriju kauzaliteta, što je ponovila i nacistička rasna teorija. U tom smislu, ni kod romantičara ni kod nacista ne treba tražiti ni logičku niti ideološku dosledost.

¹² Ideja rata u delu Adama Milera je vrlo slična nacističkoj fascinaciji ratom. "U ratu jedne nacionalne sile protiv druge (ne u ratu nacionalne drskosti protiv nacionalne nemoći) suština i ljepota nacionalnog bića, tj. ideja nacije, postaje osobito jasna svima, koji dijele njezinu sudbinu. (...) U dugotrajnom miru mora nestati taj najnježniji i najjači kvalitet društvenog jedinstva, jer su oči građana uperne isključivo prema unutrašnjim poslovima. To se jedinstvo može ponovo uspostaviti jedino naknadno u dugotrajnom ratu, koji zahteva da neprijatelju suprotstavimo društvenu ukupnost." Citirano prema: Roll, Eric, *Povijest ekonomske misli*, Kultura, Zagreb, 1956, str.183

¹³ Nacizam je samo dodao to da imperijalizacija ne podrazumeva nikakvu ideju koju su imali romantičari o hrišćanskoj evropskoj zajednici, niti asimilaciju stranog stanovništva, već njegovo istrebljenje.

Međutim, u okvirima romantičarskog "antikapitalizma" XIX veka razvija se i "politička ekonomija" koja je usled nemačke zaostalosti više bila stvar *ideološke* borbe protiv kapitalizma u susednim evropskim državama. Nemački romantičari nisu morali da brane feudalni poredak kao što je to npr. radio Maltus na kapitalističkim i utilitarističkim osnovama. Za njih kapitalizam još nije predstavljao realnost kao za Maltusa, a njihova verzija političke ekonomije ličila je pre na književno-politički simbolizam u kome su glavni protagonisti bog, kneževi, prinčevi i junteri (zemljoposednici), a ne društvene klase. Sa feudalnom poljoprivredom kao ekonomskom bazom i primitivnom industrijom koja je počivala na cehovskim principima, bez centralne uprave i jedinstvene valute, sa pregršt regulacija u svakoj državi, za nemačke industrijalce i trgovce kapitalističko preduzetništvo je predstavljalo prilično iscrpljujuću stvar. Međutim, za englesku i francusku robu Nemačka je bila otvorena, a tome je pogodio nedostatak centralne uprave. Kako su transformacije strukture nemačkog društva postajale dublje, te kako je kapitalizam sve više prodirao u njegove pore, tako se promenilo i gravitaciono polje samog romantizma. Ako se romantizam u početku javljao kao pokret revolucionarne mladosti uperen protiv starog poretka, sa reformama koje su suštinski promenile taj stari poredak i ukinule feudalne privilegije (Štajn-Hardenbergove reforme iz 1807), romantizam je napravio zaokret ka nacionalnom zaboravljajući mladost i najavljujući zrelost restauracije. Ideološki uzor bio im je Edmund Berk i njegov konzervativni antidemokratizam, koji je demokratiju smatrao skandalom zato što je bednim prosvetiteljskim piskaralima dao mogućnost da petljaju sa tako ozbiljnim stvarima kao što je opšti interes.

Dakle, "antikapitalistička" struja u romantizmu je zapravo struja koja se zalaže za vraćanje u okvire sigurnog pre-kapitalističkog, srednjevekovnog uređenja društva (linija Novalis - Oto Štraser). Ono što ostaje identično nacizmu i romantizmu, dakle, jeste ista ambivalencija u pogledu njihovog "antikapitalizma": romantičari su mistifikujući ekonomsko-političke osnove države doprineli održavanju braka između junkerske klase, određenih kapitalističkih grupa i reakcionarnih političkih slojeva, kao što su "levi" nacisti "kritikovali" kapitalizam iz korporativističke hijerarhijske vizure koja je nastojala očuvati staleške i druge privilegije. To što se ovaj "antikapitalizam" često okretao ka prekapitalističkom razdoblju, usvajao feudalističke hijerarhijske ideale, samo potvrđuje kako je u ovom melanžu reč o jednoj zbrci kapitalističkog, *pre*-kapitalističkog, reakcionarnog i novog odgovora na klasne, staleške i druge sukobe.

*

I na kraju, zaključimo ovu analizu figurom koja je bila početna inspiracija. Štraser svoj “antikapitalizam” izlaže na osnovu generičkog “političkog” pojma urođene žudnje (*Sehnsucht*)¹⁴ nemačkog naroda za nacionalnom nezavisnošću. Štraserijanski “antikapitalizam” je šifra za političko-instrumentalni shematizam koji *in abstracto* odvaja nacionalizam od kapitalizma i socijalizam od internacionalizma.¹⁵ Predznak *anti* u “antikapitalizmu” vrši funkciju desne nacionalističke reakcije koja stoji u simetričnoj opoziciji kako spram levog internacionalizma, tako i spram liberalnog buržoaskog parlamentarizma, služeći tome da se uprkos kritici kapitalizma osigura i očuva kapital. Aistorijska selekcija marksizma kod Štraserera se svodi na besmisleno tvrdnju da je marksizam *oduvek* imao samo tri strane – boljševičku koja je rođena iz nihilizma Bakunjinina, nacionalno-religioznu koja potiče od Đuzepe Macinija i ekonomsku, koja samo zahvaljujući dobrom Nemcu Engelsu *potiče* od Marksa.¹⁶ Ipak, kapitalizam se nikad u Štraserovom delu ne dovodi u vezu sa kapitalom kao društvenim odnosom, kao što se ni njegov “antikapitalistički” analitički aparat nikako ne hvata u koštac sa inherentnom logikom kapitala ukotvljenom u robnom obliku. Iako je Štraser nacionalsocijalističkom “antikapitalizmu” dao prospektivnu formu, ovakav “antikapitalizam” je u istorijskom smislu retrogradan, a u strukturalnom smislu bez jasnog objekta koji bi makar ukazivao na nekakvu realnost. Kao takav, on u nacional-ekonomskom ekvilibrijumu “mirne koegzistencije” rada i kapitala ovaj sukob ne dovodi u pitanje.

¹⁴ *Sehnsucht* je složenica nastala od glagola *sehen* (videti) i *suchen* (tražiti) – a smisao *traženja da se vidi* upućuje na aspekt želje koji je uvek usmeren na prošlost. (Zahvaljujemo se Saši Hrnjezu na ovom detaljnom uvidu).

¹⁵ Kako je to lepo objasnio Gregor Štraser u jednom dijalogu sa Hitlerom i generalom Ludendorffom: “Od desnice ćemo preuzeti nacionalizam, koji je napravio pogubni savez sa kapitalizmom, a od levice ćemo preuzeti socijalizam, koji je napravio nesrećni savez sa internacionalizmom. Tako ćemo oformiti nacionalsocijalizam koji će biti pokretačka snaga nove Nemačke i nove Evrope.” (...) Na šta je Oto Štraser zaključio: “I akcenat na ovom spajanju mora biti na socijalizmu. Zar vi gospodine Hitler na nazivate jednom rečju vaš pokret *nacionalsocijalizmom*? Nemačka gramatika nam kaže da u složenicama ove vrste prvi deo služi kvalifikaciji drugog dela, koji je suštinski.” (Otto Strasser: 1940:21)

¹⁶ *Ibid*: 23

LITERATURA:

- Buchheim, Christoph & Scherner, Jonas (2006). *The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry*. <http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>
- Centrih, Lav (2012). *Fašizem v današnji družbenopolitični problematiki*, predgovor za knjigu Alfred Sohn-Rethel, *Ekonomija in razredna struktura nemškega fašizma*. Ljubljana: Sophia.
- Carthy, Anthony (1995). *Alfred Verdross and Othmar Spann: German Romantic Nationalism, National Socialism and International Law*, u: 'European Journal of International Law', Vol. 6, No.1. München: Beck. <http://ejil.org/article.php?article=1335&issue=59>
- Dobb, Maurice (1961). *Studije o razvoju kapitalizma*. Zagreb: Naprijed.
- *Fašizam i neofašizam* (1976), Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju. Zagreb: Fakultet političkih nauka i Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Frank, Manfred (2003). *The Philosophical Foundations of Early German Romanticism*. New York: State University of New York Press.
- Haag, Joseph John (1969). *Othmar Spann and the Politics of 'Totality' – Corporatism in Theory and Practice*. Michingan: Rice University.
- Hamilton, Alaster (1978). *Fašizam i intelektualci 1919-1945*. Beograd: Kultura.
- Hamerow, S. Theodore (1958). *Restoration, Revolution, Reaction – Economics and Politics in Germany 1815-1871*. Princeton: Princeton University Press.
- Jakisch, A. Barry (2012). *The Pan-German League and Radical Nationalist Politics in Interwar Germany 1918-39*. Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Klausinger, Hansjoerg (2013). *Academic Anti-Semitism and the Austrian School: Vienna, 1918-1945, Working paper n. 155*. Vienna: Vienna University of Economics.
- Kühnl, Reinhard (1978). *Oblici građanske vladavine. Liberalizam – fašizam*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Kuljić, Todor (1987). *Fašizam*. Beograd: Nolit
- Kuljić, Todor (1983). *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

- Luksemburg, Roza (1976). *Socijalna reforma ili revolucija?* Beograd: Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda.
- Lukač, Đerđ (1966). *Razaranje uma – Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*. Beograd: Kultura.
- Lukač, Đerđ (1956). *Niče i fašizam*. Beograd: Kultura.
- Luxemburg, Rosa (1955). *Akumulacija kapitala*. Beograd: Kultura.
- Mandel, Ernest (1970). *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša".
- *Marksizam u svetu*, br. 8, temat *Novije kritike fašizma* (1983).
- Marx, Karl (1842). *The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law*. U: "Rheinische Zeitung" br. 221, <https://libcom.org/library/philosophical-manifesto-historical-school-law>
- Meiksins Wood, Ellen (2002). *The Origin of Capitalism. A Longer View*. London: Verso.
- Močnik, Rastko (1998). *Koliko fašizma?* Zagreb: Arkzin.
- Neumann, Franz L., Kirchheimer, Otto (1996). *The Rule of Law Under the Siege – Selected Essays*. Los Angeles: University of California Press.
- Nolte, Ernst (1990). *Fašizam u svojoj epohi*. Beograd: Prosveta.
- Parenti, Michael (1997). *Blackshirts & Reds. Rational Fascism & the Overthrow of Communism*. San Francisco: City Lights Books.
- Polanyi, Karl (1934). *Othmar Spann, The Philosopher of Fascism*. U: "New Britain Weekly", Vol. 3 No. 53, London.
- Reed, Douglas (1940). *Nemesis – The Story of Otto Strasser*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston, Massachusetts:
- Reimann, Mathias (1990). *Nineteen Century German Legal Science*, U: "Boston College Law Review", Vol. 31, Issue 4, Boston:
- Roll, Eric (1956). *Povijest ekonomske misli*. Zagreb: Kultura
- Rosenberg, Alfred (1982). *The Myth of the XX Century*, <http://libgen.io/ads.php?md5=D027D77359C3DE699D86D8A71A0D9553>
- Schmitt, Carl (1986). *Political Romantism*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Sohn-Rethel, Alfred (1987). *The Economy and the Class Structure of German Fascism*. London: Free association Books.
- Strasser, Otto (1940). *Hitler and I*. London: Johnatan Cape Thirty Bedford Sqare.
- Tamás, G.M. (2016). *Into the Dustbin of History*. <http://salvage.zone/online-exclusive/into-the-dustbin-of-history/>

- *The French Institutionalists* (1970). Uredili: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- *The State as Utopia - Continental Approaches* (2011). Uredio: Jurgen Georgh Backhaus, Springer.
- *The Third Reich Between Vision and Reality - New Perspectives on German History 1918–1945* (2001). Uredio: Hans Mommsen. Oxford: Berg.
- Toljati, Palmiro (1981). *Predavanja o fašizmu*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Wörsching, Mathias (2014). *Što je to - fašizam?* U: ‘‘Le Monde Diplomatique’’, hrvatsko izdanje, januar, br. 29 <http://lemondediplomatique.hr/sto-je-to-fasizam/>

Moishe Postone

ANTI-SEMITISM AND NATIONAL SOCIALISM

What is the relation of anti-Semitism to National Socialism? The public discussion of this problem in the Federal Republic has been characterized by a dichotomy between liberals and conservatives, on the one side, and the Left, on the other. Liberals and conservatives have tended to emphasize the discontinuity between the Nazi past and the present. In referring to that past they have focused attention on the persecution and extermination of the Jews and have tended to deemphasize other central aspects of Nazism. By underlining the supposed total character of the break between the Third Reich and the Federal Republic, this sort of emphasis on anti-Semitism has paradoxically helped avoid a fundamental confrontation with the social and structural reality of National Socialism. That reality certainly did not completely vanish in 1945. The condemnation of Nazi anti-Semitism, in other words, has also served as an ideology of legitimation for the present system. This instrumentalization was only possible because anti-Semitism has been treated primarily as a form of prejudice, as a scapegoat ideology, thereby obscuring the intrinsic relationship between anti-Semitism and other aspects of National Socialism. On the other hand, the Left has tended to concentrate on the function of National Socialism for capitalism, emphasizing the destruction of working-class organizations, Nazi social and economic policies, rearmament, expansionism, and the bureaucratic mechanisms of party and state domination. Elements of continuity between the Third Reich and the Federal Republic have been stressed. The extermination of the Jews has not, of course, been ignored. Yet, it has quickly been subsumed under the general categories of prejudice, discrimination, and persecution.

In comprehending anti-Semitism as a peripheral, rather than as a central, moment of National Socialism, the Left has also obscured the intrinsic relationship between the two. Both of these positions understand modern anti-Semitism as anti-Jewish prejudice, as a particular example of racism in general. Their stress on the mass psychological nature of anti-Semitism isolates considerations of the Holocaust from socioeconomic and sociohistorical investigations of National Socialism. The Holocaust, however, cannot be understood so long as anti-Semitism is viewed as an example of racism in general and so long as Nazism is conceived of only in terms of big capital and a terroristic bureaucratic police state. Auschwitz, Belzec, Chelmno, Maidanek, Sobibor, and Treblinka should not be treated outside the framework of an analysis of National Socialism. They represent one of its logical end points, not simply its most terrible epiphenomenon. No analysis of

National Socialism that cannot account for the extermination of European Jewry is fully adequate. In this essay I will attempt to approach an understanding of the extermination of European Jewry by outlining an interpretation of modern anti-Semitism. My intention is not to explain why Nazism and modern anti-Semitism achieved a breakthrough and became hegemonic in Germany. Such an attempt would entail an analysis of the specificity of German historical development, a subject about which a great deal has been written. This essay attempts, rather, to determine more closely what it was that achieved a breakthrough, by suggesting an analysis of modern anti-Semitism that indicates its intrinsic connection to National Socialism. Such an examination is a necessary precondition to any substantive analysis of why National Socialism succeeded in Germany. The first step must be a specification of the Holocaust and of modern anti-Semitism. The problem should not be posed quantitatively, whether in terms of numbers of people murdered or of degree of suffering. There are too many historical examples of mass murder and of genocide. (Many more Russians than Jews, for example, were killed by the Nazis.) The question is, rather, one of qualitative specificity.

Particular aspects of the extermination of European Jewry by the Nazis remain inexplicable so long as anti-Semitism is treated as a specific example of a scapegoat strategy whose victims could very well have been members of any other group. The Holocaust was characterized by a sense of ideological mission, by a relative lack of emotion and immediate hate (as opposed to pogroms, for example), and, most importantly, by its apparent lack of functionality. The extermination of the Jews seems not to have been a means to another end. They were not exterminated for military reasons or in the course of a violent process of land acquisition (as was the case with the American Indians and the Tasmanians). Nor did Nazi policy toward the Jews resemble their policy toward the Poles and the Russians which aimed to eradicate those segments of the population around whom resistance might crystallize in order to exploit the rest more easily as helots. Indeed, the Jews were not exterminated for any manifest "extrinsic" goal. The extermination of the Jews was not only to have been total, but was its own goal - extermination for the sake of extermination - a goal that acquired absolute priority.

No functionalist explanation of the Holocaust and no scapegoat theory of anti-Semitism can even begin to explain why, in the last years of the war, when the German forces were being crushed by the Red Army, a significant proportion of vehicles was deflected from logistical support and used to transport Jews to the gas chambers. Once the qualitative specificity of the extermination of European Jewry is recognized, it becomes clear that attempts at an explanation dealing with capitalism, racism, bureaucracy, sexual repression, or the authoritarian personality, remain far too general. The specificity of the Holocaust requires a much more determinate mediation in order even to approach its understanding.

The extermination of European Jewry is, of course, related to anti-Semitism. The specificity of the former must be related to that of the latter. Moreover, modern anti-Semitism must be understood with reference to Nazism as a movement - a movement which, in terms of its own self-understanding, represented a revolt. Modern anti-Semitism, which should not be confused with everyday anti-Jewish prejudice, is an ideology, a form of thought, that emerged in Europe in the late nineteenth century. Its emergence presupposed earlier forms of anti-Semitism, which had for centuries been an integral part of Christian Western civilization. What is common to all forms of anti-Semitism is the degree of power attributed to the Jews: the power to kill God, to unleash the Bubonic Plague, and, more recently, to introduce capitalism and socialism. Anti-Semitic thought is strongly Manichaean, with the Jews playing the role of the children of darkness. It is not only the degree, but also the quality of power attributed to the Jews that distinguishes anti-Semitism from other forms of racism. Probably all forms of racism attribute potential power to the Other. This power, however, is usually concrete, material, or sexual. It is the potential power of the oppressed (as repressed), of the "Untermenschen." The power attributed to the Jews is much greater and is perceived as actual rather than as potential. Moreover, It is a different sort of power, one not necessarily concrete.

What characterizes the power imputed to, the Jews in modern anti-Semitism is that it is mysteriously intangible, abstract, and universal. It is considered to be a form of power that does not manifest itself directly, but must find another mode of expression. It seeks a concrete carrier, whether political, social, or cultural, through which it can work. Because the power of the Jews, as conceived by the modern anti-Semitic imagination, is not bound concretely, is not "rooted," it is presumed to be of staggering immensity and extremely difficult to check. It is considered to stand behind phenomena, but not to be identical with them. Its source is therefore deemed hidden - conspiratorial. The Jews represent an immensely powerful, intangible, international conspiracy. A graphic example of this vision is provided by a Nazi poster depicting Germany - represented as a strong, honest worker - threatened in the West by a fat, plutocratic John Bull and in the East by a brutal, barbaric Bolshevich Commissar. Yet, these two hostile forces are mere puppets. Peering over the edge of the globe, with the puppet strings firmly in his hands, is the Jew. Such a vision was by no means a monopoly of the Nazis. It is characteristic of modern anti-Semitism that the Jews are considered to be the force behind those "apparent" opposites: plutocratic capitalism and socialism. "International Jewry" is, moreover, perceived to be centered in the "asphalt jungles" of the newly emergent urban megalopoli, to be behind "vulgar, materialist, modern culture" and, in general, all forces contributing to the decline of traditional social groupings, values, and institutions. The Jews represent a foreign, dangerous, destructive force undermining the social "health" of the nation.

Modern anti-Semitism, then, is characterized not only by its secular content, but also by its systematic character. Its claim is to explain the world - a world that had rapidly become too complex and threatening for many people. This descriptive determination of modern anti-Semitism, while necessary in order to differentiate that form from prejudice or racism in general, is in itself not sufficient to indicate the intrinsic connection to National Socialism. That is, the aim of overcoming the customary separation between a sociohistorical analysis of Nazism and an examination of anti-Semitism is, on this level, not yet fulfilled. What is required is an explanation that can mediate the two. Such an explanation must be capable of grounding historically the form of anti-Semitism described above by means of the same categories that could be used to explain National Socialism. My intention is not to negate sociopsychological or psychoanalytical explanations, but rather to elucidate a historical-epistemological frame of reference within which further psychological specifications can take place.

Such a frame of reference must be able to elucidate the specific content of modern anti-Semitism and must be historical, that is, it must contribute to an understanding of why that ideology became so prevalent when it did, beginning in the late nineteenth century. In the absence of such a frame, all other explanatory attempts that focus on the subjective dimension remain historically indeterminate.

What is required, then, is an explanation in terms of a social-historical epistemology. A full development of the problematic of anti-Semitism would go beyond the bounds of this essay. The point to be made here, however, is that a careful examination of the modern anti-Semitic worldview reveals that it is a form of thought in which the rapid development of industrial capitalism, with all its social ramifications, is personified and identified as the Jew. It is not merely that the Jews were considered to be the owners of money, as in traditional anti-Semitism, but that they were held responsible for economic crises and identified with the range of social restructuring and dislocation resulting from rapid industrialization: explosive urbanization, the decline of traditional social classes and strata, the emergence of a large, increasingly organized industrial proletariat, and so on. In other words, the abstract domination of capital, which - particularly with rapid industrialization - caught people up in a web of dynamic forces they could not understand, became perceived as the domination of International Jewry. This, however, is no more than a first approach. The personification has been described, not yet explained. There have been many attempts at an explanation yet none, in my opinion, have been complete. The problem with those theories, such as that of Max Horkheimer, which concentrate on the identification of the Jews with money and the sphere of circulation, is that they cannot account for the notion that the Jews also constitute the power behind social democracy and communism. At first glance, those theories, such as that of George L. Mosse, which interpret modern anti-Semitism as a revolt against modernity, appear more satisfying. Both plutocracy and working-class movements were

concomitants of modernity, of the massive social restructuring resulting from capitalist industrialization. The problem with such approaches, however, is that “the modern” would certainly include industrial capital. Yet, as is well known, industrial capital was precisely not an object of anti-Semitic attacks, even in a period of rapid industrialization. Moreover, the attitude of National Socialism to many other dimensions of modernity, especially toward modern technology, was affirmative rather than critical.

The aspects of modern life that were rejected and those that were affirmed by the National Socialists form a pattern. That pattern should be intrinsic to an adequate conceptualization of the problem. Since that pattern was not unique to National Socialism, the problematic has far-reaching significance. The affirmation by modern anti-Semitism of industrial capital indicates that an approach is required that can distinguish between what modern capitalism is and the way it manifests itself, between its essence and its appearance.

The term “modern” does not itself possess an intrinsic differentiation allowing for such a distinction. I would like to suggest that the social categories developed by Marx in his mature critique, such as “commodity” and “capital,” are more adequate, inasmuch as a series of distinctions between what is and what appears to be are intrinsic to the categories themselves. These categories can serve as the point of departure for an analysis capable of differentiating various perceptions of “the modern.” Such an approach would attempt to relate the pattern of social critique and affirmation we are considering to characteristics of capitalist social relations themselves.

These considerations lead us to Marx’s concept of the fetish, the strategic intent of which was to provide a social and historical theory of knowledge grounded in the difference between the essence of capitalist social relations and their manifest forms. What underlies the concept of the fetish is Marx’s analysis of the commodity, money and capital not merely as economic categories, but rather as the forms of the peculiar social relations that essentially characterize capitalism. In his analysis, capitalist forms of social relations do not appear as such, but are only expressed in objectified form. Labor in capitalism is not only social productive activity (“concrete labor”), but also serves in the place of overt social relations as a social mediation (“abstract labor”). Hence its product, the commodity, is not merely a product in which concrete labor is objectified; it is also a form of objectified social relations.

In capitalism the product is not an object socially mediated by overt forms of social relations and domination. The commodity, as the objectification of both dimensions of labor in capitalism, is its own social mediation. It thus possesses a “double character”: use-value and value. As object, the commodity both expresses and veils social relations which have no other, “independent” mode of expression. This mode of objectification of social relations is their alienation.

The fundamental social relations of capitalism acquire a quasi-objective life of their own. They constitute a “second nature,” a system of abstract domination and compulsion which, although social, is impersonal and “objective.” Such relations appear not to be social at all, but natural.

At the same time, the categorial forms express a particular, socially constituted conception of nature in terms of the objective, lawful, quantifiable behavior of a qualitatively homogeneous essence. The Marxian categories simultaneously express particular social relations and forms of thought. The notion of the fetish refers to forms of thought based upon perceptions that remain bound to the forms of appearance of capitalist social relations.

When one examines the specific characteristics of the power attributed to the Jews by modern anti-Semitism - abstractness, intangibility, universality, mobility - it is striking that they are all characteristics of the value dimension of the social forms analyzed by Marx. Moreover, this dimension, like the supposed power of the Jews, does not appear as such, but always in the form of a material carrier, the commodity.

At this point I will commence with a brief analysis of the way in which capitalist social relations present themselves. I will thereby attempt to explain the personification described above and clarify the problem of why modern anti-Semitism, which railed against so many aspects of the “modern,” was so conspicuously silent, or was positive, with regard to industrial capital and modern technology. I will begin with the example of the commodity form.

The dialectical tension between value and use-value in the commodity form requires that this “double character” be materially externalized. It appears “doubled” as money (the manifest form of value) and as the commodity (the manifest form of use-value). Although the commodity is a social form expressing both value and use-value, the effect of this externalization is that the commodity appears only as its use-value dimension, as purely material and “thingly.” Money, on the other hand, then appears as the sole repository of value, as the manifestation of the purely abstract, rather than as the externalized manifest form of the value dimension of the commodity itself.

The form of materialized social relations specific to capitalism appears on this level of the analysis as the opposition between money, as abstract, and “thingly” nature. One aspect of the fetish, then, is that capitalist social relations do not appear as such and, moreover, present themselves antinomically, as the opposition of the abstract and concrete. Because, additionally, both sides of the antinomy are objectified, each appears to be quasi-natural. The abstract dimension appears in the form of abstract, universal, “objective,” natural laws; the concrete dimension appears as pure “thingly” nature.

The structure of alienated social relations that characterize capitalism has the form of a quasi-natural antinomy in which the social and historical do not appear. This antinomy is recapitulated as the opposition between positivist and

romantic forms of thought. Most critical analyses of fetishized thought have concentrated on that strand of the antinomy that hypostatizes the abstract as transhistorical - so-called positive bourgeois thought - and thereby disguises the social and historical character of existing relations. In this essay, the other strand will be emphasized - that of forms of romanticism and revolt which, in terms of their own self-understandings, are antibourgeois, but which in fact hypostatize the concrete and thereby remain bound within the antinomy of capitalist social relations.

Forms of anticapitalist thought that remain bound within the immediacy of this antinomy tend to perceive capitalism, and that which is specific to that social formation, only in terms of the manifestations of the abstract dimension of the antinomy; so, for instance, money is considered the “root of all evil”. The existent concrete dimension is then positively opposed to it as the “natural” or ontologically human, which presumably stands outside the specificity of capitalist society. Thus, as with Proudhon, for example, concrete labor is understood as the noncapitalist moment opposed to the abstractness of money. That concrete labor itself incorporates and is materially formed by capitalist social relations is not understood.

With the further development of capitalism, of the capital form and its associated fetish, the naturalization immanent to the commodity fetish acquires new dimensions. The capital form, like the commodity form, is characterized by the antinomic relation of concrete and abstract, both of which appear to be natural. The quality of the “natural,” however, is different. Associated with the commodity fetish is the notion of the ultimately law-like character of relations among individual self-contained units as is expressed, for example, in classical political economy or natural law theory.

Capital, according to Marx, is self-valorizing value. It is characterized by a continuous, ceaseless process of the self-expansion of value. This process underlies rapid, large-scale cycles of production and consumption, creation and destruction. Capital has no fixed, final form, but appears at different stages of its spiraling path in the form of money and in the form of commodities. As self-valorizing value, capital appears as pure process. Its concrete dimension changes accordingly. Individual labors no longer constitute self-contained units. They increasingly become cellular components of a large, complex, dynamic system that encompasses people and machines and which is directed by one goal, namely, production for the sake of production. The alienated social whole becomes greater than the sum of its constituting individuals and has a goal external to itself. That goal is a nonfinite process. The capital form of social relations has a blind, processual, quasi-organic character.

With the growing consolidation of the capital form, the mechanical worldview of the seventeenth and eighteenth centuries begins to give way; organic process begins to supplant mechanical stasis as the form of the fetish.

Organic theory of the state and the proliferation of racial theories and the rise of Social Darwinism in the late nineteenth century are cases in point. Society and historical process become increasingly understood in biological terms. I shall not develop this aspect of the capital fetish any further here. For our purposes what must be noted is the implications for how capital can be perceived.

As indicated above, on the logical level of the analysis of the commodity, the “double character” allows the commodity to appear as a purely material entity rather than as the objectification of mediated social relations. Relatedly, it allows concrete labor to appear as a purely material, creative process, separable from capitalist social relations. On the logical level of capital, the “double character” (labor process and valorization process) allows industrial production to appear as a purely material, creative process, separable from capital. The manifest form of the concrete is now more organic. Industrial capital then can appear as the linear descendent of “natural” artisanal labor, as “organically rooted,” in opposition to “rootless,” “parasitic” finance capital.

The organization of the former appears related to that of the guild; its social context is grasped as a superordinate organic unity: Community (*Gemeinschaft*), Volk, Race. Capital itself - or what is understood as the negative aspect of capitalism - is understood only in terms of the manifest form of its abstract dimension: finance and interest capital. In this sense, the biological interpretation, which opposes the concrete dimension (of capitalism) as “natural” and “healthy” to the negativity of what is taken to be “capitalism,” does not stand in contradiction to a glorification of industrial capital and technology. Both are the “thingly” side of the antinomy. This relationship is commonly misunderstood.

For example, Norman Mailer, defending neo-romanticism (and sexism) in *The Prisoner of Sex*, wrote that Hitler spoke of blood, to be sure, but built the machine. The point is that, in this form of fetishized “anticapitalism,” both blood and the machine are seen as concrete counter-principles to the abstract. The positive emphasis on “nature,” on blood, the soil, concrete labor, and *Gemeinschaft*, can easily go hand in hand with a glorification of technology and industrial capital. This form of thought, then, is not to be understood as anachronistic, as the expression of historical nonsynchronism (*Ungleichzeitigkeit*), any more than the rise of racial theories in the late nineteenth century should be thought of as atavistic. They are historically new forms of thought and in no way represent the reemergence of an older form. It is because of the emphasis on biological nature that they appear to be atavistic or anachronistic. However, this emphasis itself is rooted in the capital fetish.

The turn to biology and the desire for a return to “natural origins,” combined with an affirmation of technology, which appear in many forms in the early twentieth century, should be understood as expressions of the antinomic fetish that gives rise to the notion that the concrete is “natural,” and which increasingly

presents the socially “natural” in such a way that it is perceived in biological terms. The hypostatization of the concrete and the identification of capital with the manifest abstract underlie a form of “anticapitalism” that seeks to overcome the existing social order from a standpoint which actually remains immanent to that order. Inasmuch as that standpoint is the concrete dimension, this ideology tends to point toward a more concrete and organized form of overt capitalist social synthesis. This form of “anticapitalism,” then, only appears to be looking backward with yearning. As an expression of the capital fetish its real thrust is forward. It emerges in the transition from liberal to bureaucratic capitalism and becomes virulent in a situation of structural crisis.

This form of “anticapitalism,” then, is based on a one-sided attack on the abstract. The abstract and concrete are not seen as constituting an antinomy where the real overcoming of the abstract - of the value dimension - involves the historical overcoming of the antinomy itself as well as each of its terms. Instead there is the one-sided attack on abstract reason, abstract law, or, at another level, money and finance capital. In this sense it is antinomically complementary to liberal thought, where the domination of the abstract remains unquestioned and the distinction between positive and critical reason is not made.

The “anticapitalist” attack, however, did not remain limited to the attack against abstraction. On the level of the capital fetish, it is not only the concrete side of the antinomy which can be naturalized and biologized. The manifest abstract dimension was also biologized - as the Jews. The fetishized opposition of the concrete material and the abstract, of the “natural” and the “artificial,” became translated as the world-historically significant racial opposition of the Aryans and the Jews. Modern anti-Semitism involves a biologization of capitalism - which itself is only understood in terms of its manifest abstract dimension - as International Jewry.

According to this interpretation, the Jews were identified not merely with money, with the sphere of circulation, but with capitalism itself. However, because of its fetishized form, capitalism did not appear to include industry and technology. Capitalism appeared to be only its manifest abstract dimension which, in turn, was responsible for the whole range of concrete social and cultural changes associated with the rapid development of modern industrial capitalism.

The Jews were not seen merely as representatives of capital (in which case anti-Semitic attacks would have been much more class-specific). They became the personifications of the intangible, destructive, immensely powerful, and international domination of capital as an alienated social form.

Certain forms of anticapitalist discontent became directed against the manifest abstract dimension of capital personified in the form of the Jews, not because the Jews were consciously identified with the value dimension, but because, given the antinomy of the abstract and concrete dimensions, capitalism

appeared that way. The “anticapitalist” revolt was, consequently, also the revolt against the Jews. The overcoming of capitalism and its negative social effects became associated with the overcoming of the Jews.

Although the immanent connection between the sort of “anticapitalism” that informed National Socialism and modern anti-Semitism has been indicated, the question remains why the biological interpretation of the abstract dimension of capitalism found its focus in the Jews. This “choice” was, within the European context, by no means fortuitous. The Jews could not have been replaced by any other group. The reasons for this are manifold.

The long history of anti-Semitism in Europe and the related association of Jews with money are well known. The period of the rapid expansion of industrial capital in the last third of the nineteenth century coincided with the political and civil emancipation of the Jews in central Europe. There was a veritable explosion of Jews in the universities, the liberal professions, journalism, the arts, retail. The Jews rapidly became visible in civil society, particularly in spheres and professions that were expanding and which were associated with the newer form society was taking. One could mention many other factors, but there is one that I wish to emphasize.

Just as the commodity, understood as a social form, expresses its “double character” in the externalized opposition between the abstract (money) and the concrete (the commodity), so is bourgeois society characterized by the split between the state and civil society. For the individual, the split is expressed as that between the individual as citizen and as person. As a citizen, the individual is abstract as is expressed, for example, in the notion of equality before the (abstract) law, or in the principle of one person, one vote. As a person, the individual is concrete, embedded in real class relations that are considered to be “private,” that is, pertaining to civil society, and which do not find political expression.

In Europe, however, the notion of the nation as a purely political entity, abstracted from the substantiality of civil society, was never fully realized. The nation was not only a political entity, it was also concrete, determined by a common language, history, traditions, and religion. In this sense, the only group in Europe that fulfilled the determination of citizenship as a pure political abstraction was the Jews following their political emancipation. They were German or French citizens, but not really Germans or Frenchmen. They were of the nation abstractly, but rarely concretely. They were, in addition, citizens of most European countries.

The quality of abstractness, characteristic not only of the value dimension in its immediacy, but also, mediately, of the bourgeois state and law, became closely identified with the Jews. In a period when the concrete became glorified against the abstract, against “capitalism” and the bourgeois state, this became a fatal association. The Jews were rootless, international, and abstract. Modern anti-Semitism, then, is a particularly pernicious fetish form. Its power and danger

result from its comprehensive worldview which explains and gives form to certain modes of anticapitalist discontent in a manner that leaves capitalism intact, by attacking the personifications of that social form.

Anti-Semitism so understood allows one to grasp an essential moment of Nazism as a foreshortened anticapitalist movement, one characterized by a hatred of the abstract, a hypostatization of the existing concrete and by a single-minded, ruthless - but not necessarily hate-filled - mission: to rid the world of the source of all evil.

The extermination of European Jewry is the indication that it is far too simple to deal with Nazism as a mass movement with anticapitalist overtones which shed that husk in 1934 ("Roehm Putsch") at the latest, once it had served its purpose and state power had been seized. In the first place, ideological forms of thought are not simply conscious manipulations. In the second place, this view misunderstands the nature of Nazi "anticapitalism"- the extent to which it was intrinsically bound to the anti-Semitic worldview. Auschwitz indicates that connection.

It is true that the somewhat too concrete and plebeian "anticapitalism" of the SA was dispensed with by 1934; not, however, the anti-Semitism thrust - the "knowledge" that the source of evil is the abstract, the Jew.

A capitalist factory is a place where value is produced, which "unfortunately" has to take the form of the production of goods, of use-values. The concrete is produced as the necessary carrier of the abstract. The extermination camps were not a terrible version of such a factory but, rather, should be seen as its grotesque, Aryan, "anticapitalist" negation. Auschwitz was a factory to "destroy value," that is, to destroy the personifications of the abstract. Its organization was that of a fiendish industrial process, the aim of which was to "liberate" the concrete from the abstract. The first step was to dehumanize, that is, to rip away the "mask" of humanity, of qualitative specificity, and reveal the Jews for what "they really are" - shadows, ciphers, numbered abstractions. The second step was to then eradicate that abstractness, to transform it into smoke, trying in the process to wrest away the last remnants of the concrete material "use-value": clothes, gold, hair, soap. Auschwitz, not the Nazi seizure of power in 1933, was the real "German Revolution," the attempted "overthrow," not merely of a political order, but of the existing social formation. By this one deed the world was to be made safe from the tyranny of the abstract. In the process, the Nazis "liberated" themselves from humanity. The Nazis lost the war against the Soviet Union, America, and Britain. They won their war, their "revolution," against the European Jews.

They not only succeeded in murdering six million Jewish children, women, and men. They succeeded in destroying a culture - a very old culture - that of European Jewry. It was a culture characterized by a tradition incorporating a complicated tension of particularity and universality. This internal tension was duplicated as an external one, characterizing the relation of the Jews with their

Christian surroundings. The Jews were never fully a part of the larger societies in which they lived nor were they ever fully apart from those societies. The results were frequently disastrous for the Jews. Sometimes they were very fruitful. That field of tension became sedimented in most individual Jews following the emancipation. The ultimate resolution of this tension between the particular and the universal is, in the Jewish tradition, a function of time, of history - the coming of the Messiah. Perhaps, however, in the face of secularization and assimilation, European Jewry would have given up that tension. Perhaps that culture would have gradually disappeared as a living tradition, before the resolution of the particular and the universal had been realized. This question will never be answered.



Ilustracija: Sanja Aničić, *Crna i umrle košulje*

FAŠIZAM I NJEGOVI OBLICI - prevodi

ULOGA PRIVATNOG VLASNIŠTVA U NACISTIČKOJ EKONOMIJI: SLUČAJ INDUSTRIJE³

Apstrakt: Privatno vlasništvo u industriji Trećeg Rajha se obično smatra pûkom formalnom merom bez mnogo sadržine. Međutim ovo nije tačno, jer su preduzeća, uprkos državnom racionalisanju i licenciranju, još uvek imala dosta prostora za osmišljavanje vlastitih proizvodnih i investicionih obrazaca. Sloboda ugovora se generalno poštovala, čak i u pogledu ratnih projekata, i država je, umesto da koristi moć, preduzećima davala izbor paketa ugovornih mogućnosti. Postojalo je nekoliko motiva iza ovakvog stava režima, a među njima je bilo i uverenje da privatno vlasništvo obezbeđuje značajne podsticaje za povećanje efikasnosti.

I. Nacistički režim nije imao nikakvih skrupula u pogledu primene sile i terora ukoliko je to bilo procenjeno kao korisno za postizanje ciljeva. A u ekonomskoj politici se nije uzdržavao od brojnih regulacija i intervencija u tržište, ne bi li unapredio daljnje naoružavanje i autarkiju koliko god je to bilo moguće. Tako je režim po usvajanju Šahtovog⁴ takozvanog ‘‘Novog Plana’’ iz 1934. godine osnažio svoj uticaj na spoljnotrgovinsku razmenu, kao i na alokaciju sirovina, namećući državne prioritete. Određivanje nadnica je postalo zadatkom javnih zvaničnika, tržište kapitala je bilo rezervisano za državnu potražnju, a 1936. je donet dekret o opštem fiskiranju cena.⁵ Zatim se državna potražnja proširila bez presedana. Između 1932. i 1938. je porasla za prosečnu godišnju stopu od

¹ Prof. dr. Christoph Buchheim, Katedra za ekonomsku istoriju, Univerzitet u Manhajmu, Nemačka, e-mail: buchheim@rumms.uni-mannheim.de

² Dr. Jonas Scherner, Seminar za ekonomsku i društvenu istoriju, Univerzitet u Manhajmu, Nemačka, e-mail: scherner@rumms.uni-mannheim.de

³ Christoph Buchheim & Jonas Scherner, ‘‘The Role Of Private Property in the Nazi Economy’’, *The Journal of Economic History*, Vol. 66 (2): 290-416 (2006).

<http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>.

⁴ Hjalmar Šaht (Hjalmar Horace Greeley Schacht) je bio ekonomista, bankar, političar i ministar ekonomije u Hitlerovoj vladi. (prim.prev)

⁵ Informacije o ovim regulatornim aktivnostima se mogu naći u: Barkai, *Nazi Economics*.

26%; njeno učešće u BDP-u je eksplodiralo tih godina od 13,6 do 30,5%.⁶ Kao posledica toga, privatna potrošnja i izvoz su u velikoj meri bili potisnuti.

Najveći deo porasta državne potražnje činio je oblik narudžbi za proizvodna preduzeća. Stoga se činilo sasvim racionalnim da se osnivaju državna preduzeća za njihovo izvršenje. U tom slučaju je državi bilo moguće uštedeti veliki profit, jer se zapravo plaćao državnim kompanijama koje su se bavile proizvodnjom za državnu potražnju.⁷ Međutim, država nije nastavila ovim putem. Jedva da je bilo nekih nacionalizacija privatnih preduzeća tokom Trećeg Rajha.⁸ Uz to, nije bilo ni puno novostvorenih preduzeća kao državnih firmi. Najspektakularniji izuzetak od tog pravila bio je industrijski konglomerat *Reichswerke Hermann Göring* koji je osnovan 1937. godine za eksploataciju nemačkih nalazišta rude gvožđa lošeg kvaliteta.

Ključno pitanje ovog članka je zašto je to bilo tako. Zašto se nacistička država uzdržavala od široke nacionalizacije države, suprotno od Sovjetskog Saveza sa kojim se ponekad upoređuje? S obzirom na nasilje koje je pokazivao režim, moglo bi se uzeti za sigurno da razlog nije bilo poštovanje privatnog vlasništva kao temeljnog ljudskog i građanskog prava.

U drugom delu članka se analizira da li je privatno vlasništvo industrijskih kompanija u nacističkoj ekonomiji, oko čijeg formalnog postojanja su svi u literaturi jednodušno saglasni, bilo prazna ljuška bez mnogo značaja za preduzetnike – što se često predlaže. U tom slučaju ne bi bilo tako velike razlike između nacističke ekonomije i socijalizma. Međutim, pokazaćemo da sloboda ugovora – ta važna posledica prava privatnog vlasništva – po pravilu nije bila ukinuta tokom Trećeg Rajha. Zapravo, firme su sačuvale dobar deo autonomije čak i za vreme nacističkog režima. Uzroci za oklevanje nacističke države od zadiranja u vlasništvo privatnih firmi su analizirani u trećem delu. U zaključku ćemo onda predložiti opštu karakterizaciju nacističke ekonomije s obzirom na industriju, u skladu sa rezultatima ovog rada.

II. Nedavno je Mihael fon Prolius (Michael von Prollius) u svojoj knjizi o ekonomskom sistemu Trećeg Rajha tvrdio da je autonomija preduzeća bila ograničena njihovom unutrašnjom organizacijom i da je privatno vlasništvo figuriralo kao forma bez mnogo stvarne sadržine; dok su odnosi preduzeća sa spoljnim svetom bili potpuno podređeni državnom pravcu.⁹ Na sličan način se

⁶ Ritschl, *Deutschlands Krise und Konjunktur*; Tabela B.5.

⁷ Za profite videti: Spoerer, *Scheingewinne*.

⁸ Značajna iznimka su bile Junkerove fabrike aviona, koje su bile eksproprisane 1933/35. uz punu kompenzaciju isplate porodici bivših vlasnika; Budraß, *Flugzeugindustrie*, pp. 320-35

⁹ von Prollius, *Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten*, pp. 229-31, 276-7.

Ričard Overi (Richard Overy) nadovezao o rurskoj teškoj industriji¹⁰: “Iako su i dalje mogli profitirati od sistema, bili su primorani da to učine pod partijskim uslovima. Profitne i investicione razine određivala je država, na bazi uslova povoljnijih za državne projekte [...] Racionalna kalkulacija ustupila je pred ‘primatom politike’.” Najjasnija pozicija je ona Piter Temina (Peter Temin), koji sumira svoje mišljenje u članku o “Sovjetskom i nacističkom ekonomskom planiranju” na sledeći način: “Nacionalsocijalisti su bili socijalisti i u praksi kao i po imenu.”¹¹ Naravno, Temin nije slep za činjenicu da nemačka država tog perioda, suprotno sovjetskoj, nije nacionalizirala industriju. On je prividni paradoks rešio, međutim, tako što je ukazao na navodno nejednake dugoročne ugovore između nacista i industrijskih skupina, sa obavezom industrijalaca da dostave svoje outpute po fiksnim cenama. Ako bi firme odbile da se pokore mogle su biti nacionalizirane, jer su nacisti privatno vlasništvo posmatrali kao sredstvo podređeno svrsi promicanja njihovih ciljeva.¹² Na ovu tvrdnju su reagovali i drugi autori koji također govore o pretnjama nacionalizacije sa kojima su privatne firme stalno bile suočavane.¹³ Smatralo se da je pravo kontrole nad vlastitim sredstavima, taj vrlo važan aspekt privatnog vlasništva firme, gotovo potpuno bilo napušteno. Temin, kao i Overi, stoga smatraju da imaju prava aludirati na sovjetsku centralno-plansku ekonomiju kada opisuju ekonomski sistem Trećeg Rajha.

Ali, opisana slika nemačke industrije nacističkog perioda nije tačna. Moglo bi se pokazati da ona ima ozbiljne nedostatke u pogledu najmanje tri razloga:

1. Uprkos široko rasprostranjenom racionalisanju inputa, firme su još uvek imale dosta prostora da prate vlastite proizvodne planove.
2. Investicijske odluke bile su pod uticajem državne regulacije, ali inicijative su generalno ostajale unutar preduzeća. Nije bilo centralnog planiranja nivoa ili strukture investicija.
3. Čak i u pogledu ratnih investicijskih projekata država nije koristila moć kako bi osigurala bezuslovnu podršku industriji. Umesto toga, poštovala se sloboda ugovora. Država je pokušala podsticati firme u skladu sa svojim planovima nudeći im čitav paket ugovornih opcija na raspolaganje.

1.) Suprotno socijalističkom ekonomskom racionalisanju inputa, u Trećem Rajhu ono nije bilo praćeno materijalnim ujednačavanjem.¹⁴ To znači da inputi

¹⁰ Overy, *War and Economy*, p. 106.

¹¹ Temin, “Economic Planning,” p. 573.

¹² Ibid., p. 576.

¹³ Lorentz / Erker, *Chemie und Politik*, p. 9; B.C. Wagner, *IG Auschwitz*, p. 36.

¹⁴ To je također i gledište Temina (“Economic Planning,” p. 576).

uglavnom nisu unapred planirani u vezi sa sastavom outputa svakog preduzeća i tačnom alokacijom između preduzeća. Naravno, proizvodnja sve većeg izbora roba kvantitativno je ograničavana ili čak zabranjivana - tendencija koja je u velikoj meri intenzivirana tokom rata. S druge strane, međutim, većina preduzeća mogla je slobodno birati između čitavog niza proizvodnih mogućnosti, od kojih su svi imali privilegovan pristup racionalisanim materijalima, uključujući i izradu skoro svakog gotovog proizvoda za izvoz - jer je izvoz bio visoki prioritet. Pored toga, često se dodeljivala kvota na racionalisane inpute na neodređenu upotrebu.

Dobar primer je tekstil koji je prema broju zaposlenih, posle obrade metala, hrane i odeće, i dalje bio četvrta najveća proizvodna grana tokom tridesetih godina – daleko veći od, na primer, hemikalija.¹⁵ Od proleća 1934. je regulisana kupovina sirovina u ovoj industriji. Kasnije su utvrđene kvote koje su u principu ograničavale obradu materijala svake firme na određeni postotak u skladu sa referentnim periodom. Pored toga, od 1936. je od preduzeća zahtevano da kombinuju propisanu količinu sortiranih vlakana (*staple fibres*) sa svojim inputima prirodnih sirovina. Unutar tog okvira racionalizacije, međutim, firme su uglavnom bile slobodne da proizvode one vrste tekstila koje su smatrale najisplativijima za njih, čak i kada bi se obične ulazne kvote vremenom smanjivale. Ali režim je također uspostavio sistem podsticaja koji se sastojao od pomoćnih sledovanja oskudnih sirovina, dodeljivanih firmama koje su preduzele proizvodnju tekstila za visoko prioritetnu potražnju. Sve izvozne porudžbine su na ovaj način bile privilegovane, čime je za preduzetnike otvoren dodatni prostor za autonomno odlučivanje i proizvodnju. Na sličan način su vojne porudžbine, kao i one državnih organa, komandovale ekstra kvotama uvoznih materijala, za koje su se preduzeća mogla takmičiti. Stoga, nemačka tekstilna industrija nacističkog perioda svakako nije radila u institucionalnom ambijentu liberalnih tržišta. Ali to nije bio ni ambijent potpunog državnog dirigovanja i centralnog planiranja. Privatno vlasništvo preduzeća još uvek je imalo ekonomski značaj, jer su preduzetnici sačuvali dobar deo njihove autonomije u pogledu proizvodnje nakon izbijanja rata.¹⁶ Ovo također važi i za utvrđivanje cena, jer je postojalo mnoštvo izuzetaka od pravila o fiksnim cenama, što je dovelo do značajnih poskupljenja i vrlo lepih profita za preduzeća koja su bila u poziciji da iskoriste priliku za dobijanje dodatnih sledovanja sirovina.

Na mnogo načina su procedure racionalisanja u proizvodnji tekstila postavile presedan, koji su potom pratile druge industrije. Tako se može primetiti da je racionalisanje gvožđa i čelika bilo organizovano na sličan način od 1937. pa nadalje, kada se to činilo nužnim s obzirom na povećanje nestašice sirovih materijala koji su bili osnova za ekonomiju orijentiranu na naoružanje i rat. Ponovo su vojne porudžbine, kao i mnogi drugi zahtevi - uključujući izvoz,

¹⁵ Hoffmann, *Wachstum der deutschen Wirtschaft*, pp. 198-9; videti i: Höschle, *Deutsche Textilindustrie*.

¹⁶ Peter, *Rüstungspolitik in Baden*, pp. 217-70.

dobili povlašćen status u mogućnostima da budu opskrbljeni gvožđem i čelikom, ali također su ostavljene i kvote za opšte namene.¹⁷ Zbog toga su preduzeća za proizvodnju gvožđa i čelika mogla u velikoj meri odlučivati o svojim preciznim planovima proizvodnje i potom podneti zahtev za potrebnom količinom gvožđa i čelika. Tako je u nedavnoj disertaciji o fabrici mašina u Kemnicu tokom nacističke ere zaključeno, u odnosu na predratni period: "Čak iako su kontrola cena, nedostatak sirovina i postepeno opadanje slobode raspolaganjem radnicima – ovo poslednje je bilo na snazi samo tokom rata – ograničavali preduzetničku ekonomiju: u svojim glavnim strateškim odlukama menadžemnt je i dalje bio autonoman." To je dokazano stvarnom proizvodnjom, koja u velikoj meri uopšte nije bila usmerena na režimski prioritet naoružanja.¹⁸ Ovo jasno pokazuje da čak i za vreme Četvorogodišnjeg plana iz 1936. država nije koristila alokaciju gvožđa i čelika kao očigledno i snažno sredstvo za striktno planiranje industrijskih outputa i strukturu nacionalne proizvodnje.¹⁹ To je suprotno eksplicitnoj Teminovoj tvrdnji da država nije koristila i nije mogla koristiti svoj ekskluzivan pristup tržištu kapitala u te svrhe.²⁰ Jer industrija je generisala dovoljno finansijskih sredstava kroz velike profite i stečene troškove deprecijacije da bi mogla samostalno finansirati vlastite izvorne potrebe bez pribegavanja tržištu kapitala. Uprkos sveobuhvatnoj prirodi agencije stvorenoj da ga izvrši, Četvorogodišnji plan se, dakle, uopšte nije mogao porediti sa sovjetskim Petogodišnjim planom. Njegova ambicija uglavnom je bila naglo uvećanje outputa nekoliko osnovnih proizvoda nemačkih sirovina kako bi se smanjila zavisnost Trećeg Rajha od uvoza od strateškog značaja.²¹ Čak i u tome država je u velikoj meri bila suzdržana, kao što ćemo videti, od upotrebe sile.

Posledica još uvek velike autonomije industrije u pogledu planova proizvodnje i još jedna razlika spram centralno planirane ekonomije bila je da su preduzeća normalno nastavila odabir svojih klijenata. Obaveza služenja specifičnim ciljevima je retko postojala za većinu firmi, barem pre rata. To se također može primeniti na narudžbe državnih agencija. Preduzeća su u principu mogla odbiti da ih prihvate. Otklon od ovog pravila bila je činjenica da su trgovci koji uvoze sirovi pamuk morali od 1936. isporučivati pamuk proizvodnim firmama koje su im dodelile vlasti.²² Drugi izuzetak dogodio se krajem leta 1937. kada je industrija gvožđa i čelika bila u obavezi da prihvati porudžbine određenih privilegovanih potraživača gvožđa, s obzirom na okolnosti, uključujući i vojne porudžbine. Ovaj korak, međutim, bio je okarakterisan kao "vrlo stroga" mera²³

¹⁷ Geer, *Markt der geschlossenen Nachfrage*, p. 44.

¹⁸ Schneider, *Chemnitzer Maschinenbauunternehmen*, p. 143; uporediti također: "Business Decision Making".

¹⁹ To, međutim, tvrdi Temin ("Economic Planning," p. 576).

²⁰ Ibid.

²¹ Ovo je već pokazao Petzina, *Autarkiepolitik*.

²² Höschle, *Textilindustrie*, p. 41.

²³ Thyssen-Krupp-Archives Duisburg FWH/1512, Telex Scheer-Hennings to Poensgen

čak i od strane Hermana Geringa i nakon dva meseca je automatski bila ukinuta.²⁴ Novembra 1941. je Ernst Pensgen (Ernst Poensgen), direktor industrijske grupe za gvožđe i čelik, još uvek iskreno mogao objasniti generalu Hermanu fon Hanekenu (Hermann von Hanneken), opunomoćeniku za racionalisanje gvožđa i čelika, da članovi njegove grupe nisu bili spremni za daljnje prihvatanje vojnih prorudžbina. Umesto toga oni su hteli porudžbine za izvoz, od brodogradnje do *Reichsbahn*, gde je bilo lakše dobiti više cene.²⁵ Jedino 1943. je ponovo uvedena obaveza zadovoljenja određenih potreba, u uslovima krajnje nužnosti totalnog rata.

2.) Regulacija sirovog potrošnog materijala u industriji, ne neočekivano, imala je uticaj na investicije. Ako ponovno uzmemo kao primer tekstil, može se uočiti kako je nakon 1936. mnogo novih investicija u ovu industriju služilo tome da se postrojenja prilagode za obradu velikih količina sortiranih vlakana. Bilo je potrebno daljnje ulaganje kako bi se firmama omogućilo da proizvode posebne proizvode koji su diktirali privilegovan pristup sirovinama. S druge strane, nakon uvođenja mera racionalisanja gvožđa i čelika, tekstilnim kompanijama je postalo sve teže da dobiju potrebnu količinu gvožđa za svoje investicijske projekte. Od 1934. također je postojala i opšta zabrana proširenja kapaciteta tekstilne industrije, što se uglavnom nije odnosilo na modernizaciju i racionalizaciju. Pored toga, izuzeci od zabrane proširenja kapaciteta mogli su biti i bili su odobreni od strane autoriteta. Sve skupa, ovaj paket podsticaja i destimuliranja investicijskih aktivnosti u tekstilnoj industriji je vodio, možda iznenađujuće, prilično snažnom rastu investicija, koji se u periodu između 1936. i 1938. mogao uporediti sa investicijskim rastom industrije u celini. I što je još važnije za naš kontekst, državna intervencija u konkretno investicijsko planiranje firmi je bila ograničena na legalno propisano licenciranje u nekim slučajevima i, kasnije, na alokaciju potrebnih količina gvožđa. Ali inicijativa za investicijske projekte je mogla dolaziti iz samih preduzeća, a ne iz državnog planiranja. Još jednom, jasno je da su uslovi bili sasvim drugačiji od onih u situaciji gde uglavnom tržišni signali određuju investicije i time buduću strukturu proizvodnje, ali ipak, privatno vlasništvo i stvarna profitna očekivanja i dalje su imala važnu ulogu.²⁶

about conversation with Göring, 26.6.37; za sve informacije o racionalisanju gvožđa i čelika zahvaljujemo se Ulrihu Hensleru (Ulrich Hensler) sa Majnhajmskog Univerziteta, koji trenutno piše disertaciju na ovu temu.

²⁴ Mannesmann-Archives Mülheim M 80.200, Anordnung über die Annahme und Auslieferung der Ausfuhr-, Wehrmachts- und Vierjahresplan-Aufträge für die Monate August und September 1937, 9.7.37.

²⁵ Müller, *Mobilisierung der deutschen Wirtschaft*, p. 610; videti također: *Manager der Kriegswirtschaft*, pp. 136-7.

²⁶ Höschle, *Textilindustrie*.

Potonji zaključak izgleda važi i za industriju u celosti. Stoga je Adam Tuz (Adam Tooze) u pravu kada tvrdi u svom nedavnom članku: ‘‘Čak se i 1944. pokazalo nemogućim učinkovito usmeravati privatne investicije’’, što po njemu objašnjava neekonomičnu velikoprodaju alatnih mašina između 1938. i 1944. u Nemačkoj.²⁷ Moć ministra ekonomije Trećeg Rajha da odredi industrije u kojima bi sve investicije bile zabranjene ne dokazuje suprotno. Donošenjem čuvenog zakona iz 1933. o prisilnoj kartelizaciji²⁸, cilj je bio da se spreči izgradnja novih kapaciteta tamo gde nije bilo potrebe za time - tendencija koja se doista često pojavljivala u kartelima. Također, ne ograničavajući se samo na kartele, prisilna ili drugačija odredba primenjivala se samo u nekim slučajevima, često na zahtev same specifične industrije, a izuzeci su uvek bili mogući. U nekim slučajevima je ovo izgleda bilo sredstvo zaštite onih grana u kojima dominiraju mala i srednja preduzeća od razorne kompeticije, dok u drugim slučajevima nije bilo namenjeno stvarnoj restrikciji već samo kontroli investicijskog ponašanja.²⁹

Naravno, mala i velika preduzeća su upravo bila ona koja su tokom rata pod rastućim pritiskom bila blizu tome da se zatvore i da oslobode rad i druge resurse za efikasniju upotrebu u većim firmama koje su se uveliko bavile proizvodnjom naoružanja. Najteža pretnja u tom smislu je proizilazila iz uredbe januara 1943. Međutim otpor akcijama zatvaranja firmi je bio velik, ali nije bio veoma uspešan. Sama uredba je, jasno, bila hitna mera totalnog ratovanja i ne može se uzimati kao dokaz za inklinaciju režima ka socijalizmu i centralnom planiranju. Zapravo je ponovno otvaranje zatvorenih firmi nakon rata bilo zagarantovano.³⁰

3.) Veliki procenat svih industrijskih investicija tokom Trećeg Rajha bio je u interesu režima i pojavljivao se u sektoru naoružanja, kao i u granama koje su bile važne za privrednu autarhiju. Dostične industrije su vrlo brzo rasle. Već 1938, primera radi, 24% ukupne radne snage u industriji bilo je zaposleno u proizvodnji naoružanja u cilju kreiranja *Vermahta*³¹ (*Wehrmacht*).³² Postavlja se pitanje kako su se investicijski projekti u ovim sektorima realizovali. Da li je država koristila svoju moć da obaveže preduzeća na prilagođavanje svojih investicijskih planova u slučaju da to oni nisu hteli učiniti dobrovoljno? Ili je načelo slobode ugovora poštovano čak i u ovakvim okolostima?

Čuveni primer toga kako su preduzeća bila prisiljena da preduzmu investiciju bio je *Braunkohle-Benzin AG (BRABAG)*.³³ Kako bi finansirali svoja postrojenja za proizvodnju goriva iz domaćih sirovina, najveći nemački proizvođači lignita

²⁷ Tooze, ‘‘Punktuelle Modernisierung’’, pp. 79-98.

²⁸ Reichsgesetzblatt 1933 I, p. 488.

²⁹ Lurie, *Private Investment*, pp. 200-9.

³⁰ Herbst, *Totaler Krieg*, pp. 207-31.

³¹ Vermaht ili ‘‘odbrambene snage’’ su bile oružana sila nacističke Nemačke (prim.prev.)

³² Petzina, ‘‘Vierjahresplan und Rüstungspolitik’’, p. 73.

³³ Birkenfeld, *Synthetischer Treibstoff*, pp. 37-8; Hayes, *Industry*, pp. 133-5.

su bili dužni, protiv svoje volje, da stave na raspolaganje potreban kapital u obliku kvazi-zajma za period od deset godina.³⁴ Uzgredno, slična procedura je postojala i u Zapadnoj Nemačkoj 1952. kroz *Investment Aid Law*, rezultirajući u prisilnom zajmu za snabdevanje kapitalnih potreba osnovne industrije.³⁵ U Trećem Rajhu je verovatno bilo još više ovakvih ili sličnih slučajeva. Međutim u celini oni su ostali izuzeci. Kao i u Zapadnoj Nemačkoj, oni se ne mogu posmatrati kao dokaz da su preduzeća permanentno radila pod pretnjom da će biti podvrgnuta prisili ili čak nacionalizovana ukoliko nisu udovoljavala željama režima. Umesto toga, činjenica je da su ona normalno mogla odbiti da učestvuju u državno osmišljenim investicijskim projektima – bez ikakvih posledica. Može se pronaći dosta slučajeva gde je to bilo tako učinjeno, čak i nakon implementacije Četvorogodišnjeg plana i početka rata, koji su se u literaturi posmatrali kao preokreti u ekonomskoj politici režima.³⁶ I zaista, retorika je možda katkad bila agresivnija nakon 1936. Ali stvarno ponašanje države u odnosima sa privatnim preduzećima se izgleda nije promenilo, jer su firme nastavile da deluju bez naznaka straha da bi mogle biti nacionalizovane ili na neki drugi način stavljene pod neizdrživi pritisak.

Tako je *de Wendel*, preduzeće uglja, odbilo da izgradi još jedno postrojenje za hidrogenizaciju 1937.³⁷ U proleće 1939. *IG Farben* je odbilo zahtev Ministarstva ekonomije da proširi svoju proizvodnju rejona za upotrebu gume.³⁸ Također nije bilo spremno da uloži znatan iznos u treću fabriku (sintetičke gume) *Buna* u Fürstenbergu (Oder), iako je to bio projekt od velike hitnosti za režim.³⁹ Još jedan zanimljiv primer je jedna od firmi *Froriep GmbH*, firma za proizvodnju mašina za naoružanje i za autarhično-orijantisane industrije, koja je također pronašla spremno tržište u inostranstvu. No u drugoj polovini 1930-ih potražnja za naoružanjem je bila toliko visoka da je izvozu pretilo potpuno istiskivanje. Zbog toga je kompanija planirala proširenje kapaciteta, ali je tražila od Rajha da dele rizik tako što bi im dali subvencionirane kredite i dozvolili vanredne troškove deprecijacije, ne bi li smanjili svoje poresko opterećenje. Kada potonji zahtev isprva nije bio prihvaćen, firma je reagovala tako što je odbila investirati.

³⁴ Bundesarchiv [BArch] R 3101/18353/9, Note on a conversation in the Economics Ministry with representatives of BRABAG, 11.4.38.

³⁵ Adamsen, *Investitionshilfe*.

³⁶ Mollin, *Montankonzerne*, p. 257; Overy, *Nazi Economic Recovery*, p. 56; Hayes, *Industry*, pp. 165-73; također *Degussa*, poglavlje 4.

³⁷ BArch R 3101/18220, Amt für deutsche Roh- und Werkstoffe to Wirtschaftsgruppe Mineralölindustrie, 27.4.37.

³⁸ Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv Köln 195/B 6-28-146, Hermanova (Hermann) beleška o telefonskom pozivu 9.4.39 Gajevskom (Gajewski) iz *IG Farben*.

³⁹ BArch R 3101/18453, Amt für deutsche Roh- und Werkstoffe, various notes. See R.G. Stokes, Von der I.G. Farbenindustrie AG bis zur Neugründung der BASF (1925-1952), u: Abelshauer (ed.), *BASF*, pp. 221-358, koji također primećuje da je otpor kompanije protiv vladinih predloga na kraju bio uspešan (p. 302).

Tako je na kraju država u potpunosti popustila zahtevima firme.⁴⁰ Zaključujući ovo nabranje čini se vrednim pomenuti i poslednji slučaj - *Oberschlesische Hydrierwerke AG Blechhammer*. Ovo postrojenje za hidrogenizaciju je bilo jedno od najvećih investicijskih projekata tokom Trećeg Rajha između 1940. i jeseni 1943, koštajući 485 000 RM.⁴¹ Finansiranje je prvobitno bilo planirano uz pomoć gornješkog udruženog kartela uglja. Međutim, najveća kompanija ovog kartela, *Gräfllich Schaffgott'sche Werke GmbH*, uporno je odbijala da učestvuje u finansiranju. Ostale kompanije su bile spremne da finansiraju deo postrojenja, ali samo pod uslovima koji su bili neprihvatljivi za Rajh, jer su podrazumevali diskriminaciju preduzeća koja su već imala sklopljene druge ugovorne projekte sa državom. Već neko vreme je Karl Krauh (Carl Krauch), tada već opunomoćenik za proizvodnju hemikalija, razmišljao o obaveznom uključivanju firmi. Postojala su, međutim, prilično različita mišljenja u vezi sa ovim pitanjem među državnim organima. I na kraju, novembra 1939, fabrika za hidrogenizaciju je osnovana bez ikakvog učešća privatnog sektora.⁴²

Svi pomenuti slučajevi, koji se još mogu dopuniti, pokazuju da je režim generalno poštovao slobodu ugovora, čak i u projektima koji su bili od značaja za rat. Stoga je prikladno reći da su kratkoročna i dugoročna profitna očekivanja firmi igrala odlučujuću ulogu u naoružanju i u samostalnom sektoru. Prava privatnog vlasništva i preduzetnička autonomija nisu bile ukinute za vreme Trećeg Rajha čak ni u ovim sektorima. S obzirom na to, režim je morao osmisлити instrumente ne bi li podstakao firme na dobrovoljno davanje potrebnih sredstava za ratovanje državi. Veoma često se to moglo uraditi prebacivanjem finansijskog rizika povezanog sa investiranjem, barem delimično, na Rajh. U tu svrhu država je ponudila firmama čitav paket ugovornih opcija na izbor, podrazumevajući stepene preuzimanja rizika. Na primer, u nekoj vrsti *lizing* aranžmana država je mogla postati vlasnik postrojenja kojim je onda upravljalo privatno preduzeće, u zamenu za siguran profit.⁴³ To je bila jedna ekstremna mogućnost gde je država plaćala ukupne troškove i snosila ceo rizik. Druga ekstremna opcija, naravno, bila je da preduzeće realizuje ratno-orijentiranu investiciju bez državne pomoći uopšte, osim da mu se omogući pristup tržištu kapitala radi potrebnih finansijskih sredstava. Između ovih opcija su postojali ugovori koji uključuju

⁴⁰ BArch R 3101/18071, razna pisma od Froriep-a, kao i od rukovodilaca Četvorogodišnjeg plana.

⁴¹ BArch R 3101/18220, Lista postrojenja za hidrogenizaciju. Pomenuta suma je impresivna u poređenju sa totalnom investicijom Daimler-Benza od 706 000 RM tokom celog nacističkog perioda; Gregor, *Daimler-Benz*, pp. 39, 84. (RM je skraćenica za *Reichsmark* ili nemačku rajh marku, valutu koja je važila u periodu od 1924. do 1948, prim.prev.)

⁴² BArch R 3101/18250, R 3101/18251, R3101/18253, Razne beleške i pisma, dokumenti. Zanimljivo, Birkenfeld pogrešno piše kako je u ovom slučaju bila primenjena sila, ne dajući dokaz za ovu tvrdnju; Birkenfeld, *Synthetischer Treibstoff*, p. 139.

⁴³ Na primer vidi Hopmann, *Montan*.

državnu subvenciju i ugovori koji garantuju prodaju za fiksnu minimalnu cenu (*Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag*).⁴⁴

Prva pomenuta vrsta ugovora prema kojem je država bila vlasnik, a privatna firma samo upravljač preduzeća, se birala kada su kratkoročna i dugoročna očekivanja preduzeća u vezi sa projektom bila negativna, kao što je to bio slučaj sa stand-by postrojenjima naoružanja, od kojih su mnogi bili integrisani u državne holding kompanije, kao *Verwertungsgesellschaft für Montanindustrie mbH (Montan GmbH)*.⁴⁵ Sličan aranžman se primenio i za eksploataciju vrlo siromašnih nemačkih rudnika bakra, što se nije moglo učiniti u okviru konkurencije.⁴⁶ Ako su profitna očekivanja firmi bila negativna na kratko a pozitivna na duge staze, ugovor koji garantuje rentabilnost (*Wirtschaftlichkeitsgarantievertragi*) je bilo normalno opredeljenje. Ovi ugovori su bili na raspolaganju za period do deset godina, fiksna minimalna cena se obračunavala tako što su se uključivali relevantni troškovi, uključujući troškove deprecijacije, i određena profitna marža. Postrojenja izgrađena u ovakvom aranžmanu su bila vlasništvo firme, ali je država za sebe rezervisala široka prava kontrole u toku trajanja ugovora. Pored toga, ugovor se nije mogao raskinuti prethodnom jednostranom odlukom preduzeća. *Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag* ugovor se obično birao u slučaju postrojenja za hidrogenizaciju.⁴⁷ Razlog tome je bio što se u određenim okolnostima moglo računati na međunarodnu konkurentnost sintetičkog goriva.⁴⁸ Međutim, ukoliko se nakon završetka ugovornog perioda nisu materijalizovala, postrojenja namenjena za hidrogenizaciju uglja mogla su se prebaciti uz male troškove na hidrogenizaciju ostataka mineralnih ulja u procesu krekovanja. To je znatno povećavalo prinos goriva iz određene količine sirove nafte, postupak koji se koristio u SAD-u početkom tridesetih.⁴⁹ Stoga su takva postrojenja donosila pozitivna očekivanja na duge staze, odnosno nakon prestanka zajamčene prodaje. A to ih je zauzvrat činilo vrednim za preduzeća.

Kada bi firma zatražila od Rajha samo subvencionisanje projektnih ulaganja za koje je bila zainteresovana, na primer jamčenje potrebnih kredita, postojala su pozitivna profitna očekivanja u kratkom roku, čak i u potencijalno konkurentnim uslovima.⁵⁰ Prema tome, preduzeća su želela da imaju mogućnost izlaska iz ugovora kad god bi to htela, verovatno uz vraćanje garantovanih kredita. Karakteristično, 1937. je *IG Farben* je zaključio *Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag* za prvo

⁴⁴ Lurie, *Private Investment*, pp. 185-9.

⁴⁵ Hopmann, *Montan*, pp. 119-20.

⁴⁶ BArch R 3101/30383, Mansfeld-Contract of 15.5.39.

⁴⁷ Na primer, Benzin-Contract of 14.12.33 (BASF-Archives Ludwigshafen, IG-Files, B 4/760); Ruhrchemie-Contract of 31.7.34 (BArch R 3101/18361).

⁴⁸ Vidi na primer Becker, *Mineralölwirtschaft*, p. 149; BArch R 2301/6580, Prevod članka iz *Financial Times*. (30.9.37); Hayes, *Industry*, p. 143.

⁴⁹ BASF-Archives, M 42, Speech by M. Pier of 24.8.33; von Nagel, *Methanol*.

⁵⁰ Vidi na primer Scherner, "Zwischen Staat und Markt".

postrojenje za proizvodnju *Buna*.⁵¹ Za drugo postrojenje je 1939, međutim, samo prihvatilo državnu subvenciju, jer su u međuvremenu kratkoročna očekivanja prodaje proizvoda, za koje je firma imala nacionalni monopol, postala pozitivna kroz veću produktivnost postignutu daljnjim inovacijama i smanjenjem troškova. Za treće postrojenje koje je radilo na još usavršeniji način, koje je konačno izgrađeno u Ludvigshafenu 1940/41, *IG* uopšte nije tražilo državnu pomoć.⁵²

Prethodna analiza dokazuje tvrdnju da su preduzeća nacističkog razdoblja nastavila oblikovati svoje akcije u skladu sa svojim očekivanjima i da su državni organi ne samo tolerisali ovo ponašanje, već su poklekli pred njim, prilagođavajući vlastite ugovorne ponude željama industrije. To potvrđuje i Tuzov gore citiran članak u kojem on tvrdi da “staljinistička opcija” nije bila na raspolaganju nacističkom režimu i prema tome je “mešavina državnih podsticaja i privatnih ekonomskih motiva” bila od presudnog značaja za razvoj određenih sektora proizvodnje.⁵³ Daljnji primeri za to su pregovaranja brodograditelja *Blohm & Voss* sa mornaricom o izgradnji velikog pristaništa 1937,⁵⁴ kao i uslovi za proširenje *Krupp* postrojenja u Esenu koje je zatražila kompanija a ispunio Rajh.⁵⁵ Uzgred, ponašanje preduzeća u svim ovim slučajevima također je pokazalo da su oni predviđali moguće novo uspostavljanje uslova u kojima bi se država u velikoj meri povukla iz pozicije jedinog najvećeg izvora potražnje i znatno smanjila svoj intervencionizam, uz mogućnost ponovnog pojavljivanja kompeticije i stranih proizvođača. Da je bilo drugačije, oblikovanja dugoročnih očekivanja različita od kratkoročnih očekivanja bila bi besmislena. Tako ni sâma industrija nije smatrala da razvoj nacističkog ekonomskog sistema vodi socijalizmu i centralnom planiranju. Umesto toga, vrlo važna uloga države u predratnoj i ratnoj ekonomiji smatrala se povezanom sa ratovanjem, i stoga privremenom.

III. Ova perspektiva je jasno potkrepljena analizom nacističkih namera. Dostupni izvori čine savršeno jasnim da nacistički režim uopšte nije želeo nemačku ekonomiju u javnom vlasništvu mnogih ili svih preduzeća. Zbog toga generalno nije postojala namera da se nacionalizuju privatne ili stvore državne firme. Naprotiv, pospešivala se reprivatizacija preduzeća kad god je to bilo moguće. U predratnom periodu to je bio slučaj sa primerom velikih nemačkih banaka koje su morale biti spašene za vreme bankarske krize 1931. ubrizgavanjem velikih suma javnih sredstava. 1936/37. godine kapital *Deutsche Bank*, *Commerzbank* i *Dresdner Bank* u vlasništvu nemačkog Rajha prodat je privatnim akcionarima i samim time državni predstavnici su se povukli iz odbora ovih banaka.⁵⁶ Također,

⁵¹ BArch R 3101/18447, *Buna-I-Contract* of 16.8.37

⁵² BArch R 3101/18448, Memorandum *IG* o izgradnji i finansiranju tri *Buna* fabrike, 8.1.40; BArch R 3101/18446, Ministarstvo ekonomije, note of 14.4.39.

⁵³ Tooze, “‘Punktuelle Modernisierung’,“ p. 98.

⁵⁴ Meyhoff, *Blohm & Voss*, pp. 178-81.

⁵⁵ Abelshauser, “Rüstungsschmiede der Nation?,” pp. 338-40.

⁵⁶ Kopper, *Zwischen Marktwirtschaft und Dirigismus*, pp. 201-8.

1936. je Rajh prodao svoje akcije *Vereinigte Stahlwerke*.⁵⁷ Rat ništa nije promenio u pogledu ovakvog stava. 1940. je privatizovano *Genshagen* postrojenje avionskih motora kojim upravlja *Daimler-Benz*; *Daimler-Benz* je kupio većinski deo akcija u posedu Rajha i ranije nego što je želeo. Kompaniju je požurivalo Ministarstvo vazduhoplovstva Rajha i ona se plašila da bi Rajh mogao ponuditi ugovor nekoj drugoj firmi.⁵⁸ Kasnije, tokom rata, Rajh je aktivno pokušavao privatizovati što je više bilo moguće *Montan GmbH* kompanije, ali sa malo uspeha.⁵⁹

Tako su se postrojenja u državnom vlasništvu izbegavala kad god je to bilo moguće. Međutim, kao što je gore pokazano, ponekad su ona bila potrebna, ukoliko privatna industrija sama nije bila spremna da ostvari ratne investicije. U tim slučajevima Rajh je često insistirao na uključivanju u ugovor uz pomoć jedne klauzule prema kojoj privatna firma koja upravlja postrojenjem ima pravo da ga kupi.⁶⁰ Čak i osnivanje *Reichswerke Hermann Göring* 1937. nije bilo u kontradikciji sa pravilom da Rajh uglavnom nije želeo javno vlasništvo preduzeća. Rajh se zapravo strahovito trudio da pridobije nemačku industriju za sudelovanje u projektu. Međutim, većina kompanija gvožđa i čelika nije bila zainteresovana za rad sa siromašnim nemačkim rudama gvožđa, od kojih se znatan deo nalazio u velikim dubinama, pogotovo zbog toga što se jeftinija ruda sa mnogo većim sadržajem gvožđa mogla naći na međunarodnom tržištu.⁶¹ Konačno, Gering je u stvaranju javnog preduzeća išao protiv kontinuiranog otpora u Ministarstvu finansija.⁶² Kao što se uskoro pokazalo projekt je bio veoma skup i neefikasan.⁶³ Stoga izgleda plauzibilno da se uzme u obzir ovo iskustvo ojačanja otpora birokratije Rajha protiv budućih angažmana slične vrste. U svakom slučaju, princip Četvorogodišnjeg plana - da je poželjno da njegove projekte izvršavaju privatne industrije – često se potvrđivao i kasnije⁶⁴, i izričito je bilo navedeno da *Reichswerke* (kompanije u vlasništvu Rajha) više nisu poželjne.⁶⁵ Tokom rata je

⁵⁷ Mollin, *Montankonzerne*, pp. 52-3

⁵⁸ Gregor, *Daimler-Benz*, pp. 110-11; vidi također Budraß, *Flugzeugindustrie*, p. 494, gde on tvrdi da je do kraja 1941. skoro sav ukupni kapital avionske industrije u vlasništvu Rajha od 1938. bio ponovno privatizovan.

⁵⁹ Hopmann, *Montan*, pp. 131-4. But see Lorentz, *Industrieelite und Wirtschaftspolitik*, pp. 215-19, za jednu od nekoliko aktuelnih privatizacija *Montan* kompanije.

⁶⁰ Na primer ugovor između Rajha i Gerhard Fieseler kompanije, Kassel, of 9./14.9.39; BArch R 2/5478; Hopmann, *Montan*, p. 123.

⁶¹ BArch R 2/19553, Reich Finance Ministry, Note on Reichswerke Hermann Göring, 14.7.37; uporedi Mollin, *Montankonzerne*, pp. 70-5.

⁶² BArch R 2/21586, Schwerin von Krosigk to Göring, 3.9.37.

⁶³ Mollin, *Montankonzerne*, pp. 138-41; Bopp, "Evolution of the Pricing Policy," pp. 153-5.

⁶⁴ BArch R 3101/18453, Amt für deutsche Roh- und Werkstoffe, Beleška o diskusiji sa predstavnicima Ministarstva finansija Rajha, 28.1.38; R 3112/169, Govor o izvršenju Četvorogodišnjeg plana, c. 1938/39 (verovatno ga je održao Krauch).

⁶⁵ BArch R 3101/18453, Amt für deutsche Roh- und Werkstoffe, Beleška o pregovorima IG o Buna III, 5.2.38.

čak i Herman Gering više puta rekao da je uvek nastojao ograničiti finansijske angažmane Rajha u industrijskim preduzećima, koliko god je bilo moguće.⁶⁶ Shodno tome, 1942. je dao svoju saglasnost za reprivatizaciju priličnog broja firmi za proizvodnju naoružanja koje su pripadale *Reichswerke Hermann Göring* grupi.⁶⁷

Postojalo je nekoliko razloga za nacističku politiku u vezi sa javnim vlasništvom kompanija, koju smo upravo opisali. Najpre, stav 48 Zakona o budžetu Rajha (*Reichshaushaltsordnung* [RHO]) zajedno sa paragrafom 60 o regulacijama koje se odnose na finansijsko i ekonomsko ponašanje Rajha (*Wirtschaftsbestimmungen für die Reichsbehörden* [RWB]) su dozvoljavali preduzetnički angažman Rajha samo ako njegovi važni interesi nisu mogli da se ostvare drugačije i samo uz saglasnost Ministra finansija Rajha. Ovi dekreti, poreklom iz Vajmarske republike, nikada se nisu stavili van snage tokom Trećeg Rajha i time su postavili liberalno-nastrojenu birokratiju Ministarstva finansija Rajha u jaku poziciju. Institucije Rajha su morale strogo primenjivati regulacije. I čak je postojala pretnja da u suprotnom ne bi bile u skladu sa industrijskim angažmanom Rajha, što bi bilo nezakonito.⁶⁸ U tom pogledu je čak i rajhovski maršal Herman Gering morao pokleknuti pred rajhovskim Ministarstvom finansija. Tako je bilo karakteristično da je rajhovsko Ministarstvo finansija moglo odbiti zahtev rajhovskog Ministarstva vazduhoplovstva iz oktobra 1944, čiji je načelnik bio Gering, za povećanjem garantovanih kredita *Bank der Deutschen Luftfahrt* za avio industriju, kao akcijskog kapitala.⁶⁹ Snaga rajhovskog Ministarstva finansija u osnovi je proizilazila iz njegove očuvane formalne odgovornosti prema budžetu Rajha – relikv iz Vajmarske demokratije. To je pak bila posledica činjenice da nacističko preuzimanje vlasti 1933. nije bilo revolucija u pravom smislu te reči. Nacional-socijalistička partija je zapravo osnovala neke nove nedržavne izvršne agencije *pored* starih državnih institucija.⁷⁰ Naravno, svaki vajmarski

⁶⁶ BArch R 2/15160a, Instruction of Göring, 23.3.42; BArch R 2/5551, Göring to Reich Finance Ministry, 24.7.42; Videti takođe: Reich Aviation Ministry to Reich Finance Ministry, 18.2.43. Videti: Müller, "Albert Speer und die Rüstungspolitik im totalen Krieg," p. 323, gde se citira Gering koji eksplicitno ceni prednosti koje nastaju kada se stvari prepuste privatnoj industriji.

⁶⁷ BArch R 2/15160a, Instruction of Göring, 23.3.42; vidi također R 61/496, Conference of Sub-group on Money and Credit of Class IV, Akademie für Deutsches Recht, 28./29.11.42; uporedi Mollin, *Montankonzerne*, pp. 52-3.

⁶⁸ BArch R 2/21586, Reich Finance Ministry, November 38, u pogledu Hermann Göring-Werke: Consent of the Reich Finance Ministry according § 48,4 RHO; Wawerla / Ambrosius, *Haushaltsrecht*, pp. 254-5. Prema Art. 123,1 o osnovnom zakonu, RHO i RWB su nastavili biti zakoni i u Federalnoj republici.

⁶⁹ BArch R 2/5551, Rajhovsko Ministarstvo vazduhoplovstva rajhovskom Ministarstvu finansija, 16.10.44. Zahtev je podnet drugi put u januaru 1945; vidi također, Reich Aviation Ministry to Reich Finance Ministry, 26.1.45.

⁷⁰ Vidi Fraenkel, *Dual State*.

zakon i svaka tradicionalna državna institucija mogla je biti ignorisana od strane nacističkog režima. Ali sve dok to nije bio slučaj oni su funkcionirali na njihov normalan način. Sledeća dva razloga mogu objasniti zašto stari poredak stvari nije bio promenjen u ovom slučaju.

Treba imati na umu da je nacistička ideologija imala visoko poštovanje za preduzetništvo. Privatno vlasništvo se smatralo preduslovom za razvoj kreativnosti članova nemačke rase u najbolje ljude. Stoga ne začuđuje da Oto Olendorf (Otto Ohlendorf), oduševljeni nacionalsocijalista i visoko rangirani SS oficir koji je od novembra 1944. zauzima visoku poziciju u rajhovskom Ministarstvu ekonomije, nije voleo Šperov sistem⁷¹ industrijske proizvodnje. On je mnogo kritikovao organizacije ratne ekonomije nalik kartelima u kojima su grupe zainteresovanih privatnih lica vršile državnu vlast na štetu malih i srednjih preduzeća. U posleratnom periodu se stoga založio za jasno odvajanje države od privatnih preduzeća, uspostavljajući opšti okvir aktivnosti za preduzeća.⁷² Po njegovom mišljenju stalni cilj nacionalsocijalističke ekonomske politike bio je "ograničiti što je manje moguće kreativne aktivnosti individue [...] Privatno vlasništvo je prirodni preduslov za razvoj ličnosti. Samo privatno vlasništvo može unaprediti kontinuiranu vezanost za određeni posao."⁷³

Treći razlog je povezan sa najdubljim uverenjem, čak i u najvišim redovima nacističke elite, da samo privatno vlasništvo obezbeđuje podsticaje za postizanje svesti o većim troškovima, povećanje efikasnosti i tehnički progres. Pomenuti princip da projekti Četvorogodišnjeg plana trebaju biti izvršeni što je više moguće u privatnom sektoru je eksplicitno bio podstican na sledeći način: "Važno je održavati slobodnu inicijativu industrije. Samo u tom slučaju se može očekivati uspeh."⁷⁴ Nešto ranije je izraženo slično razmatranje: "Privatne kompanije, koje su zadužene za izgradnju postrojenja, bi u velikoj meri trebale da investiraju sopstvena sredstva kako bi osigurale odgovorno upravljanje."⁷⁵ Tokom rata Gering je govorio kako je njegov cilj uvek bio da pusti privatne firme da finansiraju avionsku industriju, ne bi li se privatna inicijativa osnažila.⁷⁶ Čak je i Adolf Hitler često jasno stavljao do znanja svoje protivljenje svakom birokratskom upravljanju ekonomije, zbog toga što bi ono, sprečavajući prirodni

⁷¹ Albert Šper (Albert Speer) je bio arhitekt, a potom i ministar naoružanja i ratne proizvodnje Trećeg Rajha. Njegove reforme su osnažile ulogu preduzetništva u ekonomiji, a proizvodnja je bila organizovana na osnovu nemilosrdne eksploatacije radnika i radnica.

⁷² BArch R 3101/32.016, Speech of Ohlendorf to the Reichsgruppe Industrie, 4.7.44; vidi također Herbst, *Totaler Krieg*, pp. 79, 448-52.

⁷³ BArch R 3101/32.149, Principles of economic policy (bez datuma).

⁷⁴ BArch R 3112/169, Govor Karla Krauha (?) o izvršenju Četvorogodišnjeg plana, c. 1938/39.

⁷⁵ BArch R 3101/17789, Amt für deutsche Roh- und Werkstoffe, Finansijski predlog za plan, 1937 (?).

⁷⁶ BArch R 2/5551, Göring to Reich Finance Ministry, 24.7.42.

proces selekcije, "jamčilo očuvanje najslabijeg proseka [sic] i predstavljalo teret višoj sposobnosti, industriji i vrednosti, te time bilo na trošak opštem dobru."⁷⁷

Zanimljivo je da ovaj treći razlog sasvim dobro odgovara savremenom ekonomskom rasuđivanju o efektima privatnog *versus* javnog vlasništva.⁷⁸ U ovom kontekstu je veoma važno strogo razlikovanje vlasništva nad firmama konkurentskog ili nekonkurentskog okvira. Jer učinci državnog vlasništva ne samo da često sputavaju efikasnost i poboljšanje konkurentskih tržišta, zbog slabih podsticaja za upravljačku birokratiju i zbog političkog uplitanja. Već se događa i to da privatno vlasništvo firmi ima prednost, čak i kada proizvodi za državnu potražnju u situacijama monopola. Razlog tome je što preostala prava kontrole ostaju privatnom vlasniku. Dakle, u normalnom slučaju nepotpunog ugovaranja vlasnik može učestvovati u akcijama koje povećavaju efikasnost bez odobrenja vlade, sve dok ne krši ugovor, i on će tako učiniti jer to uvećava profit. *Wirtschaftlichkeitsgarantievertrag* je upravo bio takva vrsta ugovora sa obavezom preduzeća da proizvode određene proizvode, garantujući im minimalne prodaje za određenu cenu, ali ostavljajući im prava kontrole nad firmom. Kao što je pokazano, *IG Farben*, monopolski proizvođač sintetičke gume je postigao dobit visoke učinkovitosti u uslovima ove vrste, što je rezultiralo time da je druga i treća *Buna* fabrika to mogla učiniti bez ovakvog ugovora, u nameri da još više dobije svoju slobodu delovanja. S druge strane, *Reichswerke Hermann Göring* je dobar primer loših učinaka javnog vlasništva sa visokom neefikasnošću, zbog gotovo neograničenog subvencioniranja kao i otvorenosti za korupciju.⁷⁹

IV. Ostavljajući suštinu privatnog vlasništva firme netaknutom, nacisti su ostvarili veću učinkovitost u ratnoj ekonomiji. I, možda iznenađujuće, oni su bili svesni ove veze i svesno su je koristili za ostvarivanje svojih ciljeva. Stoga je "planiranje" zaista imalo veoma drugačije značenje u nacističkoj državi od onoga u Sovjetskom Savezu. Nije uopšte čudno da to naglašavaju savremenici sa raznih strana.⁸⁰ Najveća razlika spram centralno planirane ekonomije, međutim,

⁷⁷ Citirano prema Herbst, *Totaler Krieg*, p. 80; see also Ritschl, „Verhältnis von Markt und Staat.“

⁷⁸ Hart et al., "Proper Scope," pp. 1127-61; Shleifer, "State versus Private Ownership;" Shirley / Walsh, *Public versus Private Ownership*.

⁷⁹ Strani primer je bio proizvodnja sintetičkog goriva državne kompanije u Španiji (Román/Sudrià, "Synthetic Fuels"). Teže budžetsko ograničenje privatne firme sa kojim je suočena uistinu je sledeći važan razlog za njenu veću proizvodnu efikasnost; videti Schmidt, "Costs and Benefits".

⁸⁰ Na primer R 3101/32.149, *The economy as an element of the National Socialist life of the German People* (by Ohlendorf, probably 1936/37); ovo je također pojašnjeno u knjigama o (legalnoj) vezi države i ekonomije; uporedi Häberlein, *Verhältnis von Staat und Wirtschaft*, sa paragrafima o "Führungs- oder Lenkungswirtschaft, nicht Planwirtschaft" ili "Über die Gestaltung und Auswirkung des deutschen Sozialismus im Wirtschaftsleben"; Hedemann, *Deutsches Wirtschaftsrecht*, pp. 41-5, 157-9. Također uporedi ekonomike knjige tog perioda; vidi Hesse, "Semantik".

bila je u ulozi koju je privatno vlasništvo firme imalo u ekonomiji – kako u praksi tako i u teoriji. Idealna nacistička ekonomija oslobađa kreativnost mnoštva privatnih preduzetnika u dominantno kompetitivnom okviru, blago usmeravana od strane države radi ostvarivanja najveće dobrobiti nemačkog naroda. Ali ova “dirigovana tržišna ekonomija”, kako se nazivala, još uvek nije bila usavršena zbog nevolja rata. Stoga bi realističnije opisivanje aktuelne ekonomije Trećeg Rajha pre išlo u smeru “ekonomije državno dirigovanog privatnog vlasništva” umesto korišćenja termina “tržišna”. No, kao što je već objašnjeno, to ne znači da “tržišta” nisu igrala nikakvu ulogu u aktivnostima preduzeća. Očekivanje eventualnog ponovnog uspostavljanja tržišta kao odlučujuće ustanove za upravljanje poslovanjem je prilično oblikovalo ponašanje firmi i u vreme kada je njegova stvarna važnost bila umanjena.⁸¹ Odnosi između države i industrije u nacističkom periodu, nakon što su proizveli dugačku raspravu o tome šta je imalo prvenstvo,⁸² najbolje bi se mogli interpretirati kao privremeno partnerstvo u kojem je država bila glavna a industrija posrednik. Međutim posrednik ne samo da je, kao i uvek, budno pratio vlastite interese, već se aktivno pripremao da postane glavni u skorašnjoj budućnosti. U međuvremenu, naravno, industrija se adaptirala željama režima, često uz male finansijske troškove, ali uz odlaganje razvojnih planova za sebe. Jasno je, dakle, rečima Pitera Hejsa (Peter Hayes) da je postojala prilika za troškove preduzeća.⁸³

Na ovo također ukazuje investiciono ponašanje firmi, kao i struktura industrijskih investicija. Tako je industrija, zbog vrlo visokog novčanog protoka, isplatila banci kredite⁸⁴ i stekla likvidnost, ali je samostalno uložila relativno male količine stvarnog kapitala.⁸⁵ Na primer, manje od 40% industrijskih investicija 1938. su bile spontane, u smislu da nisu bile diktirane od strane države za naoružanje i autarhične proizvode.⁸⁶ Iako je profitabilnost kompanija 1938, prema

⁸¹ To se ne vidi iz inače krajnje interesantnog doprinosa nedavne publikacije Verner Plumpea (Werner Plumpe, “Unternehmen im Nationalsozialismus”). Jer Plumpe eksplicitno tvrdi da je, tokom vremena, odlučivanje firmi bilo sve manje i manje pod uticajem posmatranja tržišta i da su na njegovo mesto došli zahtevi politike pretvorene u garanciju prodaje i cena.

⁸² Za kratak pregled ove debate uporedi Kershaw, *Nazi Dictatorship*, pp. 42-60.

⁸³ Hayes, *Degussa*, Ch. 6.

⁸⁴ Kopper, *Zwischen Marktwirtschaft und Dirigismus*, pp. 181-98.

⁸⁵ Firma *Krupp*, na primer, je između 1932. i 1938. investirala samo 45 000 RM u proširenje kapaciteta – uprkos uvećanom nedostatku gvožđa i čelika –, ali 58 000 RM u visoko likvidnim sredstvima; Krupp-Archives Essen, WA IV 2876, finansije. Uporedi također Abelshauer, “Rüstungsschmiede der Nation?“, pp. 338-40.

⁸⁶ Cifra je izvedena na sledeći način: Industrijska investicija je uzeta iz *Statistisches Handbuch*, p. 605, za 1938. uvećana je investicijama sektora koji nisu uključeni u zvanične statistike - naime Montan GmbH (Hopmann, *Montan*, p. 121) i avio industrija (BArch R2/5551, Survey on investment and financing of military aviation industry) - dodeljenih pojedinih godina u skladu sa Montan GmbH investicijama. Investicije u naoružanje i autarhiju uključivale su one poput Montan GmbH, avio industriju i Četvorogodišnji plan

Špereru (Spoerer), bila četiri puta veća nego 1928,⁸⁷ 81 spontana industrijska investicija je najviše dostigla dve trećine razine iz 1928. Ovo pokazuje da je čak i nakon inauguracije četvorogodišnjeg plana i uspostavljanja mera racionalisanja gvožđa i čelika firmama još uvek bilo moguće da investiraju u skladu sa njihovim izvornim planovima, koji se, naravno, mogu smatrati izrazom kontinuirane preduzetničke autonomije. S druge strane, spontane investicije su bile prilično niske u razmeri sa visokom profitabilnošću. To je bilo zbog, barem delimično, činjenice da su preduzetnici računali na kolaps procvata naoružanja u bliskoj budućnosti, potencijalno dovodeći do velikih viškova kapaciteta, jer je izvoz ostajao nerazvijen u nacističkoj eri.⁸⁸

Konačno, daljnje razmatranje treba uzeti u obzir: ekonomsko rezonovanje se odnosi na institucije koje pružaju podsticaje ekonomskim akterima čije akcije određuju ekonomski razvoj. U tom kontekstu, neekonomske karakteristike aktera, kao što su nacionalnost, rasa, uverenja i tako dalje, su u velikoj meri irelevantne. Ali ovo definitivno nije bio slučaj sa nacističkom ekonomijom. Stoga nije čudno da analiza u čisto ekonomskom smislu ne može zahvatiti specifična svojstva nacional-socijalizma. Činjenica je da u Trećem Rajhu jedna grupa ekonomskih aktera nije bila jednaka drugoj grupi ekonomskih aktera sa istim ekonomskim karakteristikama, budući da se pravila razlika po rasnoj osnovi. To je značilo da je sloboda ugovora za jevrejske preduzetnike bila sve više i više ograničena, sve dok Jevreji nisu u potpunosti bili isključeni kao ekonomski akteri nakon 1938. Stoga se glavna razlika između nacističke ratne ekonomije i zapadnih ratnih ekonomija tog vremena može otkriti samo analizom koja prevazilazi ekonomiju.

Prevela sa engleskog: Maja Solar

Reference:

- Abelshausen, Werner (ed.). *Die BASF. Eine Unternehmensgeschichte*. München: Beck, 2002.

- „Rüstungsschmiede der Nation? Der Kruppkonzern im Dritten Reich und in der Nachkriegszeit 1933 bis 1951.“ In *Krupp im 20. Jahrhundert. Die Geschichte des Unternehmens vom Ersten Weltkrieg bis zur Gründung der Stiftung*, edited by Lothar Gall. Berlin: Siedler, 2002.

(za poslednje uporedi Petzina, *Autarkiepolitik*, p. 183).

⁸⁷ Spoerer, *Scheingewinne*, pp. 147.

⁸⁸ Buchheim, “Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich“.

- Adamsen, Heiner, R. *Investitionshilfe für die Ruhr. Wiederaufbau, Verbände und Soziale Marktwirtschaft 1948-1952*. Wuppertal: Hammer, 1981.
- Barkai, Avraham. *Nazi Economics. Ideology, Theory, and Policy*. Oxford: Beng, 1990.
- Becker, W. *Die deutsche Mineralölwirtschaft*. Diss. Berlin 1936.
- Birkenfeld, Wolfgang. *Der synthetische Treibstoff 1933-1945. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschafts- und Rüstungspolitik*. Göttingen: Musterschmidt, 1964.
- Bopp, W. "The Evolution of the Pricing Policy for Public Orders During the Third Reich." In *After the Slump. Industry and Politics in 1930's Britain and Germany*, edited by Christoph Buchheim / Redvers Garside. Frankfurt/M.: Lang, 2000.
- Buchheim, Christoph. „Die Wirtschaftsentwicklung im Dritten Reich – Mehr Desaster als Wunder.“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 49 (2001): 656-61.
- Budraß, Lutz. *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland 1918-1945*. Düsseldorf: Droste, 1998.
- Geer, Johann Sebastian. *Der Markt der geschlossenen Nachfrage. Eine morphologische Studie über die Eisenkontingentierung in Deutschland 1937-1945*. Berlin; Duncker & Humblot, 1961.
- Gregor, Neil. *Daimler-Benz in the Third Reich*. New Haven: Yale University Press, 1998.
- Fraenkel, Ernst. *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York: Octagon Books, 1941.
- Häberlein, Ludwig. *Das Verhältnis von Staat und Wirtschaft mit besonderer Hervorhebung der Selbstverwaltung des Reichsnährstandes und der Landwirtschaftlichen Marktordnung*. Berlin: Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, 1938.
- Hart, O. et al. "The Proper Scope of Government: Theory and an Application to Prisons." *Quarterly Journal of Economics* 112 (1997): 1127-61.
- Hayes, Peter. *Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- *From Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Hedemann, Justus W. *Deutsches Wirtschaftsrecht. Ein Grundriß*. Berlin: Junker und Dünnhaupt, 1939.
- Herbst, Ludolf. *Der Totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft. Die Kriegswirtschaft im Spannungsfeld von Politik, Ideologie und Propaganda 1939-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1982.

- Hesse, J.-O. „Zur Semantik der Begriffe Ordnung und Wettbewerb in nationalökonomischen Lehrbüchern der Zeit des Nationalsozialismus.“ In *Recht und Ordnung der Wirtschaft im Nationalsozialismus*, edited by Max-Planck-Gesellschaft.

- Höschle, Gerd. *Die deutsche Textilindustrie zwischen 1933 und 1939. Staatsinterventionismus und ökonomische Rationalität*. Stuttgart: Franz Steiner, 2004.

- Hoffmann, Walther G. *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin: Springer, 1965.

- Hopmann, B. *Von der Montan zur Industrieverwaltungsgesellschaft (IVG) 1916-1951*. Stuttgart: Franz Steiner, 1996.

- Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*. London: Arnold, 1985.

- Kopper, Christopher. *Zwischen Marktwirtschaft und Dirigismus. Bankenpolitik im ‚Dritten Reich‘ 1933-1939*. Bonn: Bouvier, 1995.

- Lorentz, Bernhard. *Industrieelite und Wirtschaftspolitik 1928-1950. Heinrich Dräger und das Drägerwerk*. Paderborn: Schöningh, 2001.

- Lorentz, Bernhard / Erker, Paul. *Chemie und Politik. Die Geschichte der Chemischen Werke Hüls 1938-1980*. München: Beck, 2003.

- Lurie, S. *Private Investment in a Controlled Economy. Germany 1933-1939*. New York: Columbia University Press, 1947.

- Meyhoff, Andreas. *Blohm & Voss im ‚Dritten Reich‘. Eine Hamburger Großwerft zwischen Geschäft und Politik*. Hamburg: Christians, 2001.

- Mollin, Gerhard. *Montankonzerne und ‚Drittes Reich‘. Der Gegensatz zwischen Monopolindustrie und Befehlswirtschaft in der deutschen Rüstung und Expansion 1936-1944*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.

- Müller, R.D. “Albert Speer und die Rüstungspolitik im totalen Krieg.” In *Militärgeschichtliches Forschungsamt* (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, ed. 5/2, edited by Militärgeschichtliches Forschungsamt. Stuttgart: DVA, 1999.

- *Der Manager der Kriegswirtschaft. Hans Kehrl – ein Unternehmer in der Politik des ‚Dritten Reiches‘*. Essen: Klartext-Verlag, 1999.

- „Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegführung.“ in *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 5/1, edited by Militärgeschichtliches Forschungsamt. Stuttgart 1988.

- Nagel, A. von. *Methanol. Treibstoff. Hochdrucksynthesen der BASF* (= Schriftenreihe des Firmenarchivs der BASF 5). Ludwigshafen 1970.

- Overy, Richard. *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 21996.

- *War and Economy in the Third Reich*. Oxford: Clarendon, 1994.
- Peter, Roland. *Rüstungspolitik in Baden. Kriegswirtschaft und Arbeitseinsatz in einer Grenzregion im Zweiten Weltkrieg*. München: Oldenbourg, 1995.
- Petzina, Dietmar. „Vierjahresplan und Rüstungspolitik.“ in *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkriegs*, edited by Friedrich Forstmeier / H.-E. Volkmann. Düsseldorf : Droste, 1975.
- *Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan*. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1968.
- Plumpe, Werner. Unternehmen im Nationalsozialismus. Eine Zwischenbilanz. In *Wirtschaftsordnung, Staat und Unternehmen. Neue Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte des Nationalsozialismus. Festschrift für Dietmar Petzina zum 65. Geburtstag*, edited by Werner Abelshäuser et al. (eds.), 243-66. Essen: Klartext-Verlag, 2003.
- Prollius, Michael von. *Das Wirtschaftssystem der Nationalsozialisten 1933-1939. Steuerung durch emergente Organisation und politische Prozesse*. Paderborn: Schöningh, 2003.
- Ritschl, Albrecht. *Deutschlands Krise und Konjunktur 1924-1934. Binnenkonjunktur, Auslandsverschuldung und Reparationsproblem zwischen Dawes-Plan und Transfersperre*. Berlin: Akademie-Verlag, 2002.
- „Zum Verhältnis von Markt und Staat in Hitlers Weltbild. Überlegungen zu einer Forschungskontroverse.“ In *Die Schatten der Vergangenheit*, edited by Uwe Backes, 243-64, esp. 251. Frankfurt/M.: Propyläen, 1990.
- Román, E.S. / Sudrià, C. “Synthetic Fuels in Spain, 1942-1966: The Failure of Franco’s Autarkic Dream.” *Business History* 45 (2003): 73-88.
- Scherner, Jonas. „Zwischen Staat und Markt. Die deutsche halbsynthetische Chemiefaserindustrie in den 1930er Jahren.“ *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 89 (2002): 427-48.
- Schmidt, Klaus M. “The Costs and Benefits of Privatization: An Incomplete Contracts Approach.” *Journal of Law, Economics and Organisation* 12 (1996): 1-24.
- Schneider, Michael C. “Business Decision Making in National Socialist Germany: Machine Tools, Business Machines, and Punch Cards at the Wanderer-Werke AG.” *Enterprise & Society* 3 (2002): 396-428.
- *Zwischen Weltwirtschaftskrise und Kriegswirtschaft: Chemnitzer Maschinenbauunternehmen während der NS-Zeit (1933-1945)*. Diss. HU Berlin 2002.
- Shirley, M.M. / Walsh, P. *Public versus Private Ownership: The Current State of the Debate*. Washington (World Bank) 2000.

- Shleifer, Andrei. "State versus Private Ownership." *Journal of Economic Perspectives* 12, no. 4 (1998): 133-50.
- Spoerer, Mark. *Von Scheingewinnen zum Rüstungsboom. Die Eigenkapitalrentabilität der deutschen Industrieaktiengesellschaften 1925-1941*. Stuttgart: Steiner, 1996.
- *Statistisches Handbuch von Deutschland 1928-1944*. München: Ehrenwirth, 1949.
- Temin, Peter. "Soviet and Nazi Economic Planning in the 1930s." *Economic History Review* 44, no. 4 (1991): 573-93.
- Tooze, J. Adam. "'Punktuelle Modernisierung'. Die Akkumulation von Werkzeugmaschinen im 'Dritten Reich'." In *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2003/1.
- Wagner, Bernd C. *IG Auschwitz, Zwangsarbeit und Vernichtung von Häftlingen des Lagers Monowitz 1941-1945*. München 2000.
- Wawerla, Wilhelm / Ambrosius, Lorenz. *Das Haushaltsrecht (= Grundriss des Verwaltungsrechts, vol. 1)*. Düsseldorf: Schwann, 21958.
- BASF-Archives, Ludwigshafen; Bundesarchiv (BArch), Berlin; Krupp-Archives, Essen; Mannesmann-Archives, Mühlheim; Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv, Köln; Thyssen-Krupp-Archives, Duisburg

Pol Matik

KOLIKO JE NOV “NOVI POREDAK” FAŠIZMA?⁸⁹

Demokratske nacije prepoznaju u totalitarnim režimima nove socio-ekonomske sisteme nespojive sa vlastitim idejama slobode i napretka. Fašisti, takođe, govore o postojanju “dva sveta” između kojih se vodi borba, sve dok jedan od njih ne podlegne. Demokratije postaju sve više “fašističke” što više brane vlastiti sistem. A fašisti tvrde da je više “realne demokratije” unutar njihovog “novog poretka” nego što je to ikada bilo u liberalnom kapitalizmu. Oni vide u vlastitom dolasku na vlast pravu revoluciju koja menja celokupno društvo. Neki “antifašisti” dele ovakavo stanovište, ali govore o “fašističkoj revoluciji” kao o “supstitutu revolucije”, “srednjoklasnoj revoluciji”, “menadžerskoj revoluciji”, “nihilističkoj revoluciji” itd. Drugi opisuju sadašnju socijalnu transformaciju kao “kontrarevoluciju protiv revolucije koja se nije ni dogodila” ili kao politički pokret koji jedino služi internim i imperijalističkim interesima monopolskog kapitalizma.

Obilje definicija fašizma je samo po sebi interesantno, ali ne pomaže u ispostavljanju realnih razlika između fašističkih država i kapitalističkih demokratija. Očigledno je da razlike postoje. Međutim, ispitivanje prelaska iz “starog” u “novi” društveni poredak pokazuje da on zapravo pogađa samo neke a ne sve društvene odnose koji konstituišu kapitalistički sistem. Dakle, pitanja su: 1) Da li su ove razlike dovoljno značajne kako bi opravdale tvrdnju da je stari socio-ekonomski sistem zamenjen novim, temeljno drugačijim sistemom? 2) Da li će novi sistem biti podvrgnut protivrečnostima kapitalizma i njegovim zakonima razvoja?

Laissez-faire vs. Državna kontrola

Suštinska razlika između “starog” i “novog” društvenog poretka je razlika između *laissez-faire* i kontrolisane ekonomije. Opšta konkurencija koja karakteriše rani stadijum kapitalističkog razvoja interpretira se kao garancija da će tržišni mehanizam u društvu robne proizvodnje obezbediti manje-više harmoničan rast proizvodnje i bogatstva naroda. Ko god da je napredovao pod *laissez-faire* uslovima bio je u obavezi da veruje u *zakon ponude i potražnje* koji je unosi red u društvenu proizvodnju i raspodelu. Ko nije tako dobro prošao

⁸⁹ Izvor: *Partisan Review*, New York, Vol. VIII, No. 4, July/August 1941, pp. 289-310.

bio je sklon pobuni protiv ovakve filozofije. Manje razvijene zemlje su mogle oponirati slobodnoj trgovini – koju su prepoznavale kao prednost razvijenih kapitalističkih zemalja – jedino dodatnim političkim sredstvima poput državno podsticane industrije i sistema tarifa. *Laissez-faire* teoriji su se suprotstavljale teorije koje se zalažu za državnu intervenciju u ekonomiji.

Pitanje slobodne trgovine uvek je bilo predmet rasprava, ali se nikada nije rešilo. I nije se ni moglo rešiti pošto su protekcionisti bili protekcionisti samo u konkurenciji sa slobodnim trgovcima; dok su potonji, kontrolišući svetsku trgovinu, zapravo bili protekcionisti. Ovi problemi privremeno nestaju uvek kada je posredi ubrzana ekspanzija kapitala, ali se ponovo javljaju čim se ekspanzija zaustavi.

Međutim, današnja borba između “demokratskih” i “fašističkih” ekonomija, iako i dalje delimično određena nejednakim mogućnostima učestvovanja u svetskoj eksploataciji rada, prevazilazi staru borbu. Današnja državna mešanja u ekonomiju nisu više ograničena na nacionalnu zaštitu od strane konkurencije, već uključuju i uništavanje unutrašnjeg tržišta. Naravno, čak je i pređašnji ograničeni oblik državne intervencije remetio unutrašnja tržišta, ali prilagođavanje novim situacijama koje su se tada pojavljivale bila je stvar individualne odluke kapitalista. Državna uplitanja se uglavnom više ne vode protekcionističkim već agresivnim svrhama; ona predstavljaju medijum današnjeg imperijalizma.

Mnogo pre uspona fašizma, konkurentski kapitalizam je u svakoj kapitalističkoj zemlji bio zamenjen monopolnim kapitalizmom. Tržišta su kontrolisali trustovi i karteli. Razvoj od *laissez-faire* do monopolskog kapitalizma vodio je stvaranju svetskog tržišta, međunarodnoj podeli rada, koncentraciji kapitala i povećanju produktivnosti rada. Svi ovi elementi su međuzavisni; jedan je nazamisliv bez ostalih.

Fašistička ekonomija i njena društvena struktura predstavljaju direktan ishod kapitalističke konkurencije koja im je prethodila. Stoga je nemoguće suprotstaviti se fašizmu bez suprotstavljanja kapitalizmu kroz sve njegove razvojne stadijume. Kako fašističku “zrelost” ne postižu sve kapitalističke zemlje u isto vreme, objašnjenje toga leži u prostoj činjenici da njihov razvoj nije počeo u isto vreme i pod istim okolnostima. Međutim, ovde postoji očigledna protivrečnost; ako se fašizam mora smatrati direktnim ishodom pređašnjeg kapitalističkog razvoja, on se onda treba pojaviti u najstarijim i najrazvijenijim zemljama. Ali to nije slučaj. Rusija, u kojoj nalazimo najkompletniji totalitarni sistem, je jedna od najnerazvijenih zemalja, kao što je i Italija koja je iskusila prvu “fašističku revoluciju”. U poređenju sa starim kapitalističkim zemljama, Nemačka predstavlja novu i siromašnu kapitalističku zemlju, što važi i za Japan, Tursku ili Meksiko.

Možemo ovde prizvati Marksa koji je zajedno sa liberalnim ekonomistima mislio kako “razvijenija nacija samo pokazuje manje razvijenoj naciji sliku

njene budućnosti.”⁹⁰ Istorija je u međuvremenu pokazala da je isto tako istinito i suprotno. Dok je Marks iz svoje vizure bio sklon da ‘prednost dá sistemu slobodne trgovine u odnosu na konzervativni sistem protekcije, zato što razbija stare nacije i što dovodi antagonizam između proletarijata i buržoazije do najviše tačke, ubrzavajući društvenu revoluciju’⁹¹ današnji zagovornici ‘nacionalne ekonomije’, oponenti modernih zagovornika slobodne trgovine, dokazuju da mogu ‘uništiti stare nacije’ efikasnije nego ‘slobodna igra’ kapitalističkih sila. Oni su zapravo uspjeli dovesti ‘antagonizam između proletarijata i buržoazije do apsolutne tačke’. A kada je u pitanju ubrzanje revolucije, oba sistema su jednako bila sposobna da spreče njeno stvarno nastupanje.

Specifičan oblik u kojem se višak rada otuđuje od proizvođača sličan je i u *laissez-faire* sistemu i u protekcionističkim sistemima. Sličan je zato što su sve kapitalističke zemlje izraz društveno-ekonomskih posledica koje proističu iz ovog odnosa eksploatacije. Međutim, izvan ovog odnosa postoje velike varijacije i stupnjevanja u različitim nacionalnim ekonomijama, uzimajući u obzir različite političke strukture. Iako je sistem slobodne trgovine neko vreme bio dominantan, i stoga ‘progresivan’, to ga ne čini kapitalističkim sistemom *per se*. On se može zameniti bilo kada u bilo kojoj zemlji protekcionističkim sistemom, a da se ne menja sâma kapitalistička priroda te zemlje, nego samo metode njene konkurencije.

Što je brža akumulacija kapitala veća je i njegova koncentracija. Do Prvog svetskog rata razvijenije kapitalističke zemlje bile su i centralizovanije. Što je zemlja bila ‘bogatija’ u ekonomskom smislu, manje se urgentno izražavala potreba da se vlada političkim sredstvima. Na primer, u Americi su moćni kapitalisti mogli ignorisati vladu do te mere da se vlada pojavljuje u oštroj opoziciji prema potrebama velikog biznisa. U siromašnim zemljama poput Japana koncentracija bogatstva je od početka identična sa koncentracijom političke moći. U Nemačkoj takođe ‘vlada pokazuje svu inicijativu u pogledu kapitalističkog razvoja koje u zapadnom svetu pripadaju skoro isključivo privatnim kapitalistima’.⁹²

Međutim, zapadni svet nije ustuknuo pred državnom intervencijom u ekonomiju kad god se to činilo profitabilnim. Na primer, Napoleon III se svojim politikama slobodne trgovine i protekcionizmom ‘okrenuo desno pa onda levo, i ne može se reći u kom pravcu je zapravo išao.’⁹³

Visoka koncentracija kapitala dostignuta od strane ‘uspešnih’ zemalja je odgovorna za prisilnu koncentraciju bogatstva i moći u nerazvijenijim zemljama.⁹⁴ U ovoj prisilnoj koncentraciji se vidi realan internacionalni karakter

⁹⁰ *Capital*, Vol. 1, str. 13

⁹¹ Free Trade. An Address Delivered before the Democratic Association of Brussels. 1848; str. 43.

⁹² Gustav Stolper, *German Economy 1870-1940*; str. 10.

⁹³ Theophile Gautier; citirano prema S. B. Clough, *France: A History of National Economics 1789-1939*; str.182.

⁹⁴ Boljševički slogan ‘dostići i preuzeti zapadni kapitalizam’ je, primera radi, vođen

kapitalističke proizvodnje koji prisiljava svoje najslabije jedinice da dostignu i prestignu bogatije zemlje. Kada su na ranijem stupnju razvoja nerazvijenije zemlje oponirale monopolskim pozicijama *laissez-faire* zemalja putem monopola državne intervencije, i stoga izbegle ekonomsku eksploataciju prosto odbijajući "diktat tržišta", one su suprotstavile efikasnom metodu konkurencije još efikasniji model. Kada se danas visoko industrijalizovane zemlje takmiče sa kapitalističkim slabijim zemljama, ove moraju gotovo diktatorskoj ekonomskoj politici suprotstaviti još snažnije diktatorske mere. Državni protekcionizam u tradicionalnom smislu nije dovoljno snažan; potreban je kompletan državni nadzor. I kao što se Hitlerov dolazak na vlast podudara sa ekonomskom krizom koja se 1929. godine proširila iz SAD-a u Evropu, tako je i nemačka totalitarna država proizvod kako nemačkog tako i svetskog kapitalizma. Ko god favorizira američku demokratiju taj nužno favorizira i nemački fašizam. I obrnutno, nemački fašisti su isto tako odgovorni za rastuće autoritarne tendencije u SAD-u kao i Amerikanci.⁹⁵ Ukratko, "novi poredak" ne može se odvojiti od "starog poretka".

Smena ekonomske konkurencije otvorenim ratom i prevlast politike nad ekonomijom - što izgleda čini razliku prošlosti od sadašnjosti - ne predstavlja novinu. Ratovi su pratili čitav kapitalistički razvoj; politika se uvek mešala u ekonomske aktivnosti. Ekspanzija kapitala zahteva povećanu eksploataciju, takođe i razvoj uslova za eksploataciju. Militarni aspekti imperijalizma su toliko suštinski kao i njegovi ekonomski razlozi i posledice. Pored toga ne bi trebali biti iznenađeni, kako je Marks jednom rekao, "gladju buržoazije za osvajanjem. Otimanje stvari je vitalni princip svake buržoazije, a zauzimanje strane provincije je, na kraju, 'otimanje'"⁹⁶

Proporcije u kojima se višak svetskog rada, nacionalno i internacionalno, delio između različitih vladajućih klasa bio je u velikoj meri, ali nikada apsolutno, određen procesima razmene. Stoga, ono što je novo u "novom poretku" jeste obrtanje prethodnog odnosa između 'ekonomskih' i 'izvan-ekonomskih' sredstava za prisvajanje i distribuciju viška svetskog rada. U tom smislu je Gustav Stolper u pravu kada govori kako današnja Nemačka "postoji zahvaljujući tehnici munjevitog rata (*Blitzkrieg*). Sudbina sveta zavisi o uspehu ili neuspehu ove

nužnošću u cilju izbegavanja strane eksploatacije kao i podsticanja razvoja zemlje koristeći u punom smislu domaće resurse i rad u interesu domaće vladajuće klase.

⁹⁵ *The New York Times*, 11. maj, 1941, citiran L. Domerack, specijalista za trgovinu u Odeljenju trgovine: "Suočen sa političkom kombinacijom na kontinentalnoj Evropi pod nemačkom dominacijom, *individualni američki preduzetnik* teško bi mogao biti dovoljno jak kako bi pronašao tržište za svoj proizvod ili uslugu osim pod uslovima utvrđenim od strane nacionalsocijalističke države; ... prosta činjenica da bi američki proizvod ili usluga mogli biti superiorniji ne bi bila dovoljna za uspešnu izvoznu trgovinu... Ako bismo bili prisiljeni usvojiti ekonomsku samodovoljnost na nivou nacionalne politike, to bi uključivalo i stupanj ekonomskog planiranja koje bi moglo ozbiljno pogoditi neke od naših temeljnih političkih institucija".

⁹⁶ *Letters to Dr. Kugelmann*; str. 114

tehnike. Ukoliko uspe, lice planete će biti izmenjeno do neprepoznatljivosti”.⁹⁷ Međutim, ne zahvaljuje ‘Nemačka’, već sadašnji nemački vladari zahvaljuju vlastito postojanje tehnici munjevitog rata. Ovde se ne radi o sudbini sveta već o sudbini mnogobrojnih interesa utemeljenih na *statusu quo*.⁹⁸ Ipak, istina je da okolnosti izmenjene političkim sredstvima mogu biti isto tako izmenjene ponekad na bolje, putem ‘organskog’ razvoja *laissez-faire* kapitalizma.

Konkurencija i destrukcija kapitala

Razlika između politike i ekonomije u klasnom društvu upućuje na razlike u metodu prisvajanja i raspodele proizvoda izvlašćivanjem proizvođača od strane vlasnika i onih koji upravljaju kapitalom. Politički metodi utiču na ekonomske i obrnuto. Sa ove tačke gledišta razlika između državnog protekcionizma u ‘starom’ i ‘novom’ poretku je samo razlika u stepenu, kvantitativna promena određena visokomonopolizovanim karakterom kapitalističkog društva. Povećana kontrola je pokušaj prekida stagnirajuće depresije, tj. pada konkurencije usled krize. Istina je da same krize zaoštavaju konkurenciju. Međutim, pojačana konkurencija najpre ubrzava pad putem uništavanja vrednosti kapitala. Zbog brojnih bankrotstva kriza vodi daljnjoj koncentraciji kapitala i u situaciju u kojoj su ona preduzeća koja mogu prebroditi depresiju sposobna da opet povećaju profitabilnost njihove proizvodnje. *Konkurentska borba koja je neko vreme bila vođena isključivo u sferi raspodele ponovo se vodi uglavnom u sferi proizvodnje*. Poslednja vrsta konkurencije vodi ka novom prosperitetu, zato što se radi o konkurenciji pomoću investiranja kapitala.

U prethodnim depresijama veliki broj kapitalističkih preduzeća je nestao. Ona preduzeća koje država nije želela pustiti da nestanu morala je subvencionisati ili kroz vladino finansiranje ili putem protekcionističkih mera. Veliki broj preduzeća bio je subvencionisan od strane države mnogo pre Hitlerovog uspona u Nemačkoj. U manjoj meri je isti slučaj bio i sa drugim zemljama. Bilo kako bilo, nastavljanje konkurencije pomoću investiranja kapitala zavisi od uništenja kapitala u sferi raspodele. Nacionalna zaštita kapitala u protivrečnosti je sa destruktivnim potrebama internacionalno određene ekonomije. Što je veća intervencija države, veće su teškoće prevazilaženja depresije. Što je dublja depresija, veća je potreba za državnom intervencijom.

⁹⁷ *Germany Economy*; str. XIII.

⁹⁸ Erik Vogelín piše u ‘*Nekim problemima Nemačke hegemonije*’ (The Journal of Politics, maj 1941, str. 166): “Tamo gde je revolucionarna i vojna ekspanzija bila uspešna to je rezultiralo radikalnim kadrovskim promenama na svim ključnim vladinim pozicijama... Mere koje su preduzete variraju u rasponu od jednostavnih razrešenja zatvaranja u koncentracionim logorima, ubistvima i prisilnom iseljavanju.”

Štaviše, što više napreduje monopolizacija to je manje kriza sposobna da deluje kao razarač kapitala. Monopoli su dovoljno moćni da se brane na štetu ostatka društva. Kriza u tradicionalnom smislu je nestala, ali je i prosperitet u tradicionalnom smislu takođe nestao. Kapitalistički razvoj se prestao pojavljivati kao ciklus depresije i prosperiteta, a ekonomisti su se zamislili nad značenjem termina "dugi" i "kratki" talasi poslovnih ciklusa. Počeli su da govore o monopolskom kapitalizmu kao sistemu "nesavršene konkurencije". Ukratko, zato što monopoli nisu tako lako mogli biti uništeni kao što se to desilo ranije sa malim preduzećima, konkurencija koja je ranije produbila, ali istovremeno prevazišla depresiju, izgubila je svoju "regulativnu" snagu.

Svako društvo ima potrebu za regulacijom. Ako konkurentski proces više ne služi kao "regulator", društveni kaos će težiti da se poveća. U nedostatku kompletne socijalizacije društva, tj. pokušaja direktne i svesne regulacije proizvodnje i raspodele u skladu sa potrebama i željama društva, ne postoji drugačiji način uvođenja "reda" osim oživljavanja konkurencije. Ovu činjenicu potvrđuju i liberalni i fašistički ekonomisti. Ipak, prvi zagovaraju povratak na raniji razvojni stadijum putem razbijanja postojećih monopola i ponovnog uspostavljanja opštije konkurencije. Drugi ne samo da žele, već u stvari dovode do povratka konkurencije.

Liberalni pokušaj ponovnog osvajanja prošlosti je iluzoran. Razoriti monopole bez menjanja baze kapitalističke proizvodnje može voditi samo reformaciji monopola. Ne može postojati materijalna baza današnjeg kapitalizma, međunarodna podela rada i industrija velikog obima – bez monopola. Ova želja je praktično neodgovorna; želja umirućih da žive svoje živote ispočetka. Njihove nade samo služe ideološkim potrebama monopolističkog kapitalizma u borbi protiv totalitarističkih zemalja.

Konkurencija koja služi kao "regulator" kapitalističke proizvodnje i raspodele može biti oživljena jedino u fašističkom ključu, tj. razbijanjem monopolski determinisane stagnacije putem još veće monopolizacije. Konkurentska borba se ranije vodila istovremeno između samih preduzeća, između monopolističkih preduzeća i između konkurentnih preduzeća protiv monopola. Danas je ceo kapitalistički svet uključen u konkurentsku borbu, bilo da se radi o konkurentskom, otvoreno monopolističkom ili potpuno državno kontrolisanom kapitalizmu. Baš kao što je ranije "inicijativa" bila na strani najjaćih kapitalista, taćnije na strani monopola te se "završavala" u njihovu korist, danas je "inicijativa" na strani totalitarne države kao najjaće monopolske sile. Rezultat će biti poreda fašizma, nezavisno od pitanja da li će sadašnje fašistićke države pobediti u ratu. Zato što je fašistićka država sposobna da oživi snažnu konkurenciju, ona je *istinski reprezent današnjeg kapitalizma*. Ona simultano i na koordinisan način upotrebljava sva dostupna oružja u sferi proizvodnje i raspodele kako bi podstakla konkurenciju. Njen kompetitivni napad uključuje sve: ekonomiju, politiku i vojsku. Ukratko, *današnja konkurencija je totalni rat*.

Odlučujući faktor: Tržište rada

Za današnje nevolje kapitalističkog društva krivi se sve i svašta osim stvarnog uzroka sâme nevolje – kapitalističkog sistema proizvodnje. Liberalni ekonomisti okrivljuju državno kontrolisanu ekonomiju za sva zla sveta. “Eliminaciju tržišta” u totalnoj državi kao i destrukciju “slobodne međunarodne trgovine” oni vide kao početak kraja civilizacije. Okrivljujući ekstra-ekonomske faktore za poremećaje u ekonomiji njima promiče činjenica da su mnogi od tih faktora bili operativni i onda kada je sve bilo dobro. Ako su ranije državne intervencije bile manje važne, to je zato što je sâm kapital bio manje razvijen.

Međutim, fašistički ekonomisti krive liberalne ekonomije zbog prolongiranja krize, zato što se liberalno društvo suprotstavlja nužnoj reorganizaciji svetske ekonomije. I baš kao što su raniji monopolistički trendovi bili u zabludi u pogledu socijalnih tendencija, tako danas fašisti gledaju na državnu kontrolu kao na realizaciju socijalizma koji je nacionalno limitiran. Ali su se samo fašisti, i to ne svi, usudili da povuku ovakve zaključke. Socijalisti su se suprotstavili kako “starom” tako i “novom” poretku nalazeći teškoće u imenovanju novog fašističkog društva zbog očiglednog nestanka “tržišno određujuće proizvodnje” u fašističkim državama.

Međutim, *koje tržište* više ne određuje proizvodnju? Ili pre, *koje je tržište* određivalo proizvodnju u “starom” kapitalizmu? Buržoaski ekonomisti pretpostavljaju da je kapitalistička proizvodnja i raspodela regulisana tržištem. Tržište, tj. kupovina i prodaja u cilju realizovanja profita, viđeno je kao konglomerat u kome se kapitalisti takmiče. Zagovara se da njihova konkurencija zabranjuje previsoke cene i stoga prevelike profite. Ukoliko postoji manjak robe bilo koje vrste cene će rasti, ali samo neko vreme. Povećana proizvodnja tih roba podstaknuta velikom potražnjom će dovesti cene ponovo na “normalu”. Cenovni mehanizam zasnovan na konkurenciji, kao “regulator” proizvodnje i raspodele, zajednički je svim ekonomistima bez obzira da li oni pripadaju klasičnoj, marginalističkoj ili neoklasičnoj školi. Prvi shvataju cenu zavisnu od “objektivne ponude”, drugi kao zavisnu od “subjektivne potražnje”, dok treći kao zavisnu kako od objektivne ponude tako i od subjektivne potražnje. Čak i istorijska škola i institucionalisti ne negiraju postojanje cenovnog mehanizma, ali veruju da bi na njega mogli dodatno uticati i drugi faktori osim ponude i potražnje. Od cenovnih fluktuacija zavisi veličina i mizerija svih kapitalista. Stoga je cenovni mehanizam njihova jedina stvarna briga.

Usled komplikovanih početaka kapitalizma transformacija viška rada u kapital je generalno prošla kroz metamorfoze: novac-roba-novac plus profit. Ali ova istorijski uslovljena komplikovanost se ne može uzeti kao suštinsko svojstvo kapitalističke proizvodnje. Sa rastom kapitala raste i količina viška rada koji je direktno pretvoren u kapital, a da nije prvo morao ući u proces razmene.

Rast kapitala uvek implicira veću "razmenu" u naturi zato što je progresivno veći udeo društvenog rada pretvoren u sredstva za proizvodnju. Primera radi, u Americi se u periodu od 1899. do 1922. godine odnos između količine rada i kapitala kontinualno menjao "dok je 1922. godine samo 37% rada kombinovano sa jedinicom kapitala spram 1899, i recipročno 270% kapitala kombinovano sa svakom jedinicom rada."⁹⁹

Promene u "organskom sastavu" kapitala menjaju celokupnu strukturu kapitalizma; menja se značaj i karakter tržišta. Zbog monopolizacije kapitala povezanog sa ovim procesom kontrola nad različitim proizvodima koncentrisana je u nekoliko ruku; i zbog toga je netržišna raspodela za potrebe formiranja kapitala postala mnogo važnija.¹⁰⁰

Tržište proizvodnih dobara je tržište za kapitaliste, a ne tržište koje reguliše proizvodnju i potrošnju. Sa rastućom međuzavisnošću kapitala putem njegove koncentracije, kartelizacije i monopolizacije tržište kapitala se sužava. Računovodstvene transakcije zamenjuju tržišne transakcije. Iako je proces reprodukcije kapitala i dalje proces cirkulacije, njemu nisu više potrebni stari tržišni obrasci. Tržište nije samo kontrolisano već i lagano ukinuto u korist direktne transformacije viška rada u kapital.

Svi ostali fenomeni povezani sa tržišnim odnosima menjaju se sa pomenutim promenama. Transformacija od monopoloskog u državnu kontrolu proizvodnje, cena, profita i investicija; od tarifnih regulacija koje služe domaćoj industriji ka apsolutnoj kontroli celokupne strane trgovine; činjenica da su banke, koje su ranije predstavljale *uglavnom* kreditno-monetarne organizacije, sada *uglavnom* političko-ekonomski instrumenti; koncentracija putem kupovine akcija, ugovora, odluka odbora korporacijskih direktora pojačana je direktnim političkim odlukama koje su ekvivalentne kombinacijama svih prethodno napomenutih kontrolnih mera; činjenica da je monetarna politika u većoj meri politički a ne ekonomski usmeravana; da je delovanje sindikata, korporacija, konvencija prisilno nametnuto vladinim dekretom dok je ranije bilo uspostavljeno na osnovu saglasnosti, ali i sile; činjenica da neprofitna preduzeća sada samostalno posluju dok su ranije neprofitabilne industrije bile potpomognute od strane države – sve ovo i još mnogo toga, još ne upućuje na uspon novog ekonomskog sistema. Sve što ovo pokazuje jeste to da se još jedanput izmenila raspodela viška proizvoda koji je otuđen od radnika, kao što to obično i biva u razvoju kapitalizma.

Razlike među različitim državama u pogledu državne kontrole predstavljaju razlike u stepenu.¹⁰¹ Dalji razvoj u ovom pravcu učiniće da ponovo sve

⁹⁹ P. H. Douglas, *The Theory of Wages*; str. 129.

¹⁰⁰ Henri Ford, na primer, danas kupuje manje od drugih kompanija nego ranije. On proizvodi u velikoj meri vlastite fabrike, mašinske alate, čelik, soju itd. Tako njegov kapital raste kao direktna konverzija viška rada u kapital, to jest, veći deo proizvodnje se ne ulazi uopšte na tržište niti je uzet sa tržišta.

¹⁰¹ Za dobar opis videti *Monograph* br. 40 Temporary National Economic Committee-a, *Regulation of Economic activities in Foreign Countries*. Za koncentraciju kapitala i

kapitalističke zemlje podsećaju na vreme vrhunca liberalizma, kada niko to nije poblizhe razmotrio. Razlika između nemačkog četvorogodišnjeg plana i američkog programa naoružanja razlika je između preuranjenog početka i zakasnele reakcije na aktuelne ratne potrebe. Nova preduzeća koja se bave proizvodnjom vazduhoplovnih vozila, aluminijuma, magnezijuma i sintetičke gume finansirana od strane američke države, razlikuju se od *Geringovog Reichwerke*-a samo u veličini. U "ratu proizvodnje" koji se sad vodi, razlike u veličini će nestati ili će pak prevagnuti na stranu i u korist "demokratija". Ako privatno vlasništvo, privatna inicijativa, profitni motiv i ekonomska konkurencija i dalje postoje u Americi, onda oni postoje i u Nemačkoj. Za Nemačku je istina da oni opstojte tek zahvaljujući vladi i njenoj podršci i toleranciji; ali razvoj u Americi jasno pokazuje da čak i tu privatno vlasništvo, i sve što ide uz njega, postaje u velikoj meri potčinjeno potrebama vlade. Rat koji ubrzava ovakav razvoj ne predstavlja "vanredno stanje" koje će nestati čim se pojavi mir. To je rezultat ovog "mira"; strukturne promene koje on nosi sa sobom zasnovane su koliko na prethodnim događajima toliko i na samom ratu.

Činjenica da se kapitalističko tržište skuplja sve dok ne ostane ničega osim prodaje i kupovine radne snage ne transformiše proizvodnju razmenskih vrednosti u proizvodnju dobara za upotrebu.¹⁰² Danas proizvodnja "upotrebnih vrednosti", tj. proizvodnja vođena u skladu sa zahtevima rata, bez vidljive obazrivosti prema profitabilnosti, i dalje služi jedino proizvodnji profita ili pak teži da služi toj svrsi. To predstavlja vrstu "investiranja", predumljivanja kapitala za buduće povrate. Očigledan gubitak, nadamo se, biće kompenzovan kasnije; kao što su mnogi preduzetnici u prošlosti, pod uslovom da su raspolagali dovoljnim rezervama, prodavali ispod proizvodnih troškova u cilju da prodaju iznad "vrednosti" u neko drugo vreme. Sistem trampe, takođe nije promenio ništa u kapitalističkom načinu razmene; manje rada se i dalje prodaje za više rada.¹⁰³

Ove promene u tržišnim odnosima ne upućuju na stvaranje svesno regulacionog društvenog sistema sve dok klasni odnosi koji stoje iza tržišnih odnosa nastavljaju da određuju proizvodnju i raspodelu. *Klasni odnosi su tržišni odnosi između kapitala i rada*. Ovo tržište nije nigde uzdrmano i, čini se da niko nema nameru da ga kao takvog okonča. Tržište na kome se radna snaga prodaje i kupuje je *jedino tržište koje određuje proizvodnju*. Činjenice da rad nije više "slobodan" u smislu u kome je bio "slobodan" u liberalnom kapitalizmu,

monopolsku kontrolu, kao i povezanim pitanjima, videti *The Structure of the American Economy of the National Resources Committee*. Takođe, Monographs of the Investigation of Concentration of Economic Power T.N.E.C

¹⁰² Manya Gordon u njenoj knjizi *Workers Before and After Lenin* (str. 180) citira premijera Molotova u govoru iz 1932: "Neophodno je da se suprotstavimo svima onima koji veruju da socijalizam znači proizvodnju za upotrebu".

¹⁰³ Prema U.S. Odeljenju za trgovinu, *Economic Review of Foreign Countries* 1939. i 1940, nemački trgovinski bilansi, čak i pod ratnim okolnostima, povoljniji su nego pre rata. Rajh je omogućio da se smanji njegova klirinška zaduženost u mnogim zemljama.

da može biti regrutovan kada god država to smatra neophodnim, da može biti naručen sa jednog mesta na drugo onako kako odgovara vladama, da se ne može više birati zaposlenje po volji – sva ova i mnoga druga ograničenja ne poništavaju činjenicu da je rad i dalje “slobodan” od svakog proizvodnog svojstva, tačnije, njegova proizvodna moć i dalje predstavlja robu kupljenu po ceni od strane vlade.

Čitavo kapitalističko tržište – izuzev tržišnih odnosa između rada i kapitala – može nestati a da ne utiče na oblik kapitalističke proizvodnje. Tržišni odnos između kapitala i rada je jedini kapitalistički odnos *per se*. Uskraćeno za ukidanje istorijski razvijenog oblika proizvodnje za ljudsku eksploataciju nazvanog kapitalizmom, ono ne može nestati.

Kapitalizam, fašizam i zakon vrednosti

Klasični ekonomisti, za razliku od modernih teoretičara cena koji nisu marili da nađu objektivnu bazu za njihovo razmišljanje, nisu se zaustavili na opisivanju mehanizma ponude i potražnje. Oni su rekli da je postojanje ovog mehanizma dokazalo relevantnost “zakona vrednosti” koji reguliše društvo kao što gravitacija reguliše univerzum.

“Zakon vrednosti” znači da je “vrednost” robe određena društveno potrebnim radnim vremenom za njenu proizvodnju. Stoga se “zakon ponude i potražnje” ostvaruje kao razmena radnog vremena prema radnom vremenu. To potvrđuje da je ova razmena manje više jednaka, jer ako jedan prodavac može dobiti više za manje, a drugi bi bio primoran da prihvati manje za više, ove pojave bi bile samo devijacije opšteg pravila, ali koje nikada ne mogu poništiti samo pravilo. Dugoročno, neku vrstu ravnoteže (ekvilibrijuma) bi trebalo uzeti u razmatranje. Ovom ravnotežom (ekvilibrijumom) bi se takođe ostvarivala neophodna raspodela raspoloživog radnog vremena između različitih grana proizvodnje koje su angažovane u pravcu zadovoljavanja ljudskih potreba.

Marksistička kritika buržoaske ekonomije započinje izazivanjem buržoaskog “zakona vrednosti”. Marks je ukazao kako ovaj zakon ne funkcioniše na način na koji buržoaski teoretičari misle da funkcioniše. Pre svega, u središtu slučajnih i fluktuirajućih razmenschkih odnosa, zakon vrednosti potvrđuje sebe “kao regulatoran prirodni zakon, kao recimo, zakon teže kada se kome kuća sruši na glavu...”¹⁰⁴ Očigledno je, kako je jednom Marks objasnio, “da mase proizvoda koje odgovaraju različitim potrebama iziskuju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Da određeni oblik društvene proizvodnje ni u kom slučaju ne ukida neophodnost podele društvenog rada u određenim proporcijama, nego da samo može izmeniti njen način ispoljavanja - očigledno je samo po sebi. Prirodni zakoni se uopšte ne mogu ukinuti. U različitim istorijskim prilikama

¹⁰⁴ *Capital*. Vol. I; str. 86.

može se jedino menjati *oblik* u kom se ti zakoni ispoljavaju. A oblik u kom se ova proporcionalna podela rada ispoljava u društvenom stanju u kome povezanost društvenog rada postoji u vidu privatne razmene individualnih proizvoda rada, i jeste *razmenska vrednost* tih proizvoda.”¹⁰⁵

Stoga je *realni vrednosni odnos*, ako se govori u kapitalističkim terminima, nužnost za raspodelu društvenog rada u definitivnim razmerama - potreba za društvenom koordinacijom individualnih radnji zasnovanih na društvenoj podeli rada u cilju zadovoljenja ljudskih, tj. društvenih potreba. *Kapitalistički vrednosni odnos* je specifična forma realnog “vrednosnog odnosa”. Ipak, u *kapitalističkoj formi* “zakon vrednosti” ne može služiti kao stalni “automatski regulator” koji zaokružuje društvene potrebe zajedno sa društvenom podelom rada. Nikada nije postojala “jednakost” u moći i šansama, bilo u društvu ili među kapitalistima, kao što nikada nije postojala “jednakost” u procesima razmene. Shodno tome, nikakva “regulacija” ne može biti postignuta “zakonom vrednosti” koji se ostvaruje kroz razmenu “jednakih” količina rada.¹⁰⁶

U kapitalizmu se ljudske potrepeštine prvo moraju prevesti u odnose vrednosti pre nego što se realizuju. Ali *proizvodnja vrednosti* je *proizvodnja viška vrednosti*. Potreba za profitom je ono što određuje šta i koliko se proizvodi. A potreba za profitom se može ali i ne mora poklapati sa životnim potrebama društva. Ukoliko se poklapa, to je samo slučajno. Ukratko, klasni odnosi u društvu i proizvodnja viška vrednosti koja je podrazumevana ovim klasnim odnosima “regulišu” proizvodnju i raspodelu, ponudu i potražnju. Nikakva “nevidljiva ruka” ne vodi društvo; društvo je “regulisano” nemilosrdnim i permanentnim društvenim ratom.

Zbog činjenice da je kapitalistička proizvodnja jednaka proizvodnji profita, akumulacija kapitala predstavlja akumulaciju radi nje same. Ova akumulacija, s druge strane, uništava konkurenciju. Svaki kapitalist, u cilju da ostane kapitalist, mora se boriti sa drugim kapitalistima; famozni podsticaj za povećanje profita jeste i podsticaj za uništavanje kapitala. Celokupna proizvodnja, koja služi tome da izvuče višak rada od radnika, je *proizvodnja koja konstatno remeti vezu između društvenih potreba i kapitalističkih potreba*. Umesto da se vlada proizvodnjom, ljudima vlada proizvodnja. Što se više kapitala akumulira to on više uništava kako *kapacitet za dalji proces akumulacije* tako i *mogućnost održavanja razmere društvenog rada* u cilju obezbeđivanja društvenog života. Situacija može samo privremeno biti tretirana na način *lečenja situacije koja sprečava konstantnu*

¹⁰⁵ *Letters to Dr. Kugelmann*; pp. 73-74.

¹⁰⁶ U svojoj knjizi *The Politics of democratic Socialism* (str. 101) E. F. M. Durbin piše: “Do sada su industrije opstajale tako što su se međusobno davile a prednosti su određenih industrijskih sektora stečene izglednjivanjem, a ne hranjenjem, čitavog društva; usled porasta broja monopolizovanih sektora, i sa njihovim umanjnim davanjima, skok svih cena je okrenuo svakog protiv svih. Došlo je do toga da više ne živimo jedni od drugih u istome društvu, već da svoje bližnje davimo garotama [metalnim sajlama za davljenje, prim.prev.]”

kapitalističku formaciju. Kapitalistička kriza, ponovnim uspostavljanjem izgubljene osnove u cilju nastavka proizvodnje profita, privremeno ponovo uspostavlja razmere društvenog rada kako bi društvo moglo održati kakav takav vid stabilnosti. Jedini zakon koji se potvrđuje kroz kapitalistički razvoj je *zakon vrednosti u Marksovom smislu*, tačnije, *zakon kriza i sloma*. Naravno, buržoazija nikada ne može priznati da je jedini "red" koji se može naći u njihovom sistemu zapravo nered kriza. Stoga oni gledaju svuda kako bi otkrili sile i razloge koji ometaju glatko funkcionisanje "tržišnih zakona" - što objašnjava besmislena ali ogromna literatura iz ekonomije.

Ako je u kapitalističkom društvu "određenje veličine vrednosti radnim vremenom tajna, skrivena ispod očitih promena u relativnim vrednostima roba"¹⁰⁷, ova tajna se još više produbljuje sa razvojem kapitalizma. Iako "logično" treba da se dogodi suprotno, zbog smanjivanja razmene, zbog opadajućeg broja nezavisnih proizvođača u odnosu na totalni kapital, pošto kontrola dolazi na mesto anarhije u proizvodnji i raspodeli, zapravo se zahtevi zakona vrednosti krše u povećanoj meri. Zbog opadajućeg broja anonimnih, atomizovanih konkurenata i povećane "regulacije" troškova, prodajnih cena i marži, "realizacija racionalne ekonomije ostavljena je na volju, uvid i sposobnosti nekolicine ljudi koji su u pozicijama vršenja diktatorske komande nad čitavim društvom. Odatle potiče i odlučujuća uloga iracionalnih, personalnih i subjektivnih elemenata."¹⁰⁸

Razlog povećanju ovoj "iracionalnosti" ne treba tražiti u sposobnostima ili manjku sposobnosti onih koji upravljaju društvom na diktatorski način, *već u diktatorskom pravilu kao takvom*.

Regulacija je moguća jedino kao "svesno vođena proizvodnja slobodnih i udruženih ljudi u skladu sa utvrđenim planom"¹⁰⁹. Ali bi onda bilo besmisleno nastaviti sa govorom o "zakonu vrednosti". "Vrednost je striktno istorijska kategorija; niti pre niti posle kapitalizma ne postoji proizvodnja vrednosti"¹¹⁰. Sve dok sredstva za proizvodnju oponiraju radu kao kapital, tj. sve dok *treća* strana ima kontrolu nad njima, sredstva za proizvodnju mogu biti korišćena jedino u svrhu stvaranja viška proizvoda za treću stranu. Dotle će takođe zakon vrednosti a ne planiranje "regulisati" proizvodnju i raspodelu.

U kontrolisanoj/komandnoj ekonomiji država deluje - kao što je delovao i prethodni privatni preduzetnik - kao treći faktor pored dva neophodna faktora za proizvodnju: sredstva za proizvodnju i rad. Treća instanca zabranjuje, ali u isto vreme ne može sprečavati raskid između proizvodnje i društvenih potreba.

Kontrolna pozicija svake vladajuće klase zavisi od njenog kapaciteta da održi svoje podanike u stanju pokoravanja i "zadovoljstva". Danas nije

¹⁰⁷ *Capital*. Vol. I; p. 74.

¹⁰⁸ H von Beckerath. *The Philosophical Review*. Nov. 1937; str. 595.

¹⁰⁹ *Capital*. Vol. I; str. 92.

¹¹⁰ F. Engels u pismu Kauckom (20 septembra 1884); *Aus der Frühzeit des Marxismus*; str. 145.

dovoljno držati podanike samo u stanju pokornosti, jer to može voditi ozbiljnom padu produktivnosti. Vladari su primorani da preduzmu akcije koje obezbeđuju nekakvu vrstu društvene ravnoteže. Iako svaka klasa, grupa ili država deluje i može delovati samo kao čuvar vlastitih interesa, ona je ipak primorana da *reaguje* na aktuelne društvene potrebe.¹¹¹

Prethodni procesi ekonomsko-političkog razvoja stvorili su situaciju koja je ugrozila kako profite rastućeg broja kapitalista, tako i živote miliona ljudi. Više nije bila evidentna nikakva vrsta "regulacije" između proizvodnje i raspodele koja je dozvoljavala makar mizernu društvenu egzistenciju. *Prekršeni stvarni zakon vrednosti* potvrdio se kao *kapitalistički* u vreme gigantske krize. On je prisilio vladajuće klase najrazvijenijih zemalja da isprva reaguju na njegove zahteve i da pokušaju da izazovu raspodelu društvenog rada koji bi omogućio kako nastavak akumulacije kapitala tako i odlaganja kolapsa.

Ipak, svet se ne nalazi tako radikalno i često u stanju ponovne podeljenosti, bez obzira na promene u kompoziciji kapitala ili u menjanju proizvodnih procesa. Održavati profitabilnost u podeljenom svetu mnoštva privilegovanih grupa, klasa i nacija zahteva reorganizaciju putem sile. U svetu kakav jeste Hitleru bi malo pomoglo to što bi proglasio sebe ne samo kao nacionalnog već i kao internacionalnog socijalistu. Druga klasna društva bi se borila na isti način protiv njega. Ni Čerčil ne bi pomoglo da se proglasi preobraćenikom iz *laissez faire* internacionalizma u nacionalnog socijalistu; borba između "demokratije" i "fašizma" se uprkos tome nastavlja.

Zato što se radi o klasnom društvu koje je reagovalo na zahteve zakona vrednosti, njegova reakcija dala je novi podsticaj i dodatnu snagu starim potezima koji su stvoreni za borbu protiv depresija. "Opšti karakter mera preduzetih da zadovolje demokratske zahteve koji proizilaze iz trgovinskih ciklusa uvek je isti. On se naziva 'planiranje' i ustvari se sastoji u zameni konkurencije monopolskom kontrolom nad svim tržištima i industrijama."¹¹²

Još jednom, protiv krize se bori još većom koncentracijom, sve većim "planiranjem", ali ovo "planiranje" uključuje sve veću destrukciju već uloženi kapitala. Zato što se "sve protivrečnosti kapitalističke proizvodnje ispoljavaju u opštoj svetsko-ekonomskoj krizi"¹¹³, destrukcija ovih uloženi kapitala zahteva oružane sukobe. Totalni rat ukazuje da je današnje društvo i dalje određeno zakonom vrednosti koji se potvrđuje kao "najvažniji zakon prirode". Odatle i nesposobnost "razumevanja" kako se rat može dogoditi u našoj "civilizaciji" u

¹¹¹ Hitlerov dolazak na vlast, njegova spoljna politika i njegov interni program - to su sve nezavisne stvari. Kako bi se oživeo nemački imperijalizam sve što je u Nemačkoj urađeno bilo je neophodno i nužno - "kraj nezaposlenosti", povećanje državne kontrole, program naoružanja itd. I *vice versa*. Ove akcije imale su svoje reperkusije i razloge, jer kreiranje "društvene ravnoteže" u klasnom društvu znači njihovo premeštanje u druga društva.

¹¹² Durbin, *The Politics of Democratic Socialism*; str. 100.

¹¹³ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*; Vol. III, str. 318

kojoj postoji ‘‘magnetična sila’’ koja uvlači zemlju za zemljom u konflikt. Ako je potreban neki dokaz da je ovaj svet i dalje svet kapitalizma, rat je sasvim dovoljan dokaz. One zemlje koje najenergičnije ispunjavaju zahteve zakona vrednosti, tj. fašističke zemlje, moraju stoga biti ocenjene kao *najkapitalističkije*.

Šta je kapitalizam

Često se pretpostavlja da bi u slučaju da se nije dogodio rat, Hitlerova ratna proizvodnja koja bi se mogla sažeti u moto ‘‘manje putera više topova’’, mogla biti transformisana u društvenu proizvodnju pod motom ‘‘više putera i bez topova’’. Hitlerova proizvodnja nije samo ‘‘ratna proizvodnja’’; to je prosto kapitalistička proizvodnja i zbog toga je, takođe, i ratna proizvodnja. Pretpostavka da bi u Nemačkoj i Rusiji mogao biti uveden socijalizam samo da su Hitler i Staljin to poželeli, čak i da se nije radilo o ‘‘neprijatelju’’ ili ‘‘ratu’’, besmislena je pošto je sva ekonomija svetska ekonomija. Ove zemlje nisu izolovane; one predstavljaju integrisane delove svetske proizvodnje i raspodele, u istoj meri određene delovanjima drugih zemalja kao i svojim uticajem na druge zemlje sveta. Pored toga, nastavak klasne vlasti u ‘‘novom poretku’’ isključuje i sprečava *društvenu proizvodnju*. Proizvodnja je određena potrebom da vladajuće grupe ostanu na vrhu, kao što je ranije bila određeno potrebom da kapitalisti uvećavaju svoj kapital u cilju vlastitog opstanka. Ali, kako se tvrdi, baš kao što totalitarna država eliminiše konkurenciju unutar teritorije koju kontroliše, ona to radi i sa političkom konkurencijom stvarajući jednopartijsku državu. Međutim, videli smo već da ‘‘kraj nacionalne konkurencije’’ nije bio ništa drugo do neophodan preduslov za zaoštrenu internacionalnu konkurenciju. Eliminacija demokratije predstavlja preduslov za još veću ‘‘demokratsku’’ participaciju u internacionalnom koprcanju za pozicije vlasti. Na kraju, Nemačka, Rusija, Italija, su svakako veći igrači u internacionalnoj politici nego što su bili pre 20 godina. Stolper je napomenuo da se ‘‘klasna borba koju partija (kontrolišući zemlju) želi ugušiti samo pomerila unutar partije’’.¹¹⁴

Rat svih protiv svijui ne završava se u ‘‘novom poretku’’. Privatni podsticaji se samo preusmeravaju; sada streme ka političkim i društvenim pozicijama koje određuju u kojoj meri svako može učestvovati u uživanju viška vrednosti. Postoje bogati i siromašni u ‘‘novom poretku’’¹¹⁵; eksploatisani i eksploatatori, zaposleni i nezaposleni, gde su poslednji obučeni u uniforme i poslani u smrt. Proizvodnja radi proizvodnje koja je odgovarala manjini a većinu držala u mizernom položaju je u ‘‘novom poretku’’ i dalje proizvodnja radi proizvodnje - ali samo utoliko

¹¹⁴ *German Economy*; str. 234

¹¹⁵ U Nemačkoj su cifre poreza na dohodak 1938. godine prikazivale povećanje u broju i visini dohotka poreskih obveznika sa najvišim primanjima, ali i oštro smanjenje među onima sa najnižim primanjima.

što se rezultati ljudskog rada brže uništavaju nego što se stvaraju. Ako su ranije proizvodi rada-kapitala služili povećanju eksploatacije rada, danas služe da isprate radnike u smrt na ratištima širom sveta. Nema smisla nadati se da će privilegovane grupe zbog sebe promeniti situaciju u kojoj društveni proizvodi uništavaju njihove proizvođače. Što više privilegovane pozicije nestaju to je žešća borba za preostale pozicije: ko god ima ili smatra da ima priliku doći do privilegija će se boriti, osim ako je cela osnova za društvene povlastice ukinuta. Ovo međutim može biti urađeno jedino od strane onih koji nikada nisu imali šansu da ustanu i da se pobune, tj. od strane proleterskih masa.

Kapitalistička proizvodnja zahteva društvenu situaciju u kojoj sredstva za proizvodnju pripadaju jednoj društvenoj klasi. Druga klasa mora imati na raspolaganju ništa drugo do svoje radne snage. Razdvajanje radnika od sredstava za proizvodnju čini preduslov i bazu kapitalističke proizvodnje. Do sada se, bar što se tiče ovog fundamentalnog kapitalističkog odnosa, ništa nije promenilo u totalitarnim sistemima. Ono što se promenilo je odnos između vlada i individualnih kapitalista. U demokratijama, individualno vlasništvo prevladava nad kontrolom vlada; u fašističkim zemljama, kontrola vlade prevladava nad individualnim vlasništvom. Samo u Rusiji je individualno vlasništvo ukinuto, a država ima apsolutnu kontrolu nad proizvodnim aparatom kao i svim važnim resursima.

Trendovi razvoja ukazuju da demokratije putuju u smeru fašizma, a da fašističke zemlje putuju u smeru ruskog sistema. Ali u svim ovim zemljama realna baza kapitalističke proizvodnje nije ukinuta. Koliko god mogao svet različito izgledati individualnim posednicima, koji su zamenjenim vladinim agencijama, za mase se nije ništa bitno promenilo. Oni su promenili svoje gospodare, kao što su ih promenili ranije u procesu zapošljavanja i otpuštanja, ili kada se promenila politika od privatnog do vladinog zapošljavanja. Ako "fašistička revolucija" uključuje ništa drugo do promene u kontroli nad sredstvima za proizvodnju, prvo od strane privatnih preduzetnika pa do vladinih zvaničnika, ništa novo se nije razvilo kada se radi o odnosu između rada i kapitala.

Odnos kapital-rad je jedini koji se stvarno tiče radničke klase. Nesposobni ili nevoljni da ga promene kroz svoje nezavisne akcije, radnici ostaju sporedna stvar u borbi između fašizma i demokratije. Oni nisu suprotstavljeni državnoj kontroli nad ekonomijom. Sve dok su voljni da uopšte rade za kapital, oni su samo voljni da rade za vladu kao i za privatnu kompaniju. To da radnici u demokratskim zemljama ipak učestvuju u borbi protiv fašizma nije znak pravog antifašizma. Oni samo oponiraju *nemačkom fašizmu*, što znači da brane kapitalističke interese u vlastitim zemljama. Antifašistički ugao ove borbe je ovde slučajan; njegovo odsustvo bi izmenilo samo neke od upotrebljvanih propagandnih fraza.

Od liberalizma do ‘etatizma’

*Kapitalisti su, daleko više od radnika, pogođeni skorijim društvenim transformacijama. Da bi to trebalo doći do njih kao iznenađenje pokazuje samo koliko malo oni razumiju svoje društvo. Buržoaski mislioci, ipak, predviđaju prerano da će ono što se događa trenutno proći.*¹¹⁶ Ako njihovi sadašnji naslednici preziru skorije metamorfoze kapitalističkog sistema, neki od njihovih praočeva¹¹⁷ nalaze zadovoljstvo u mislima da u moderno vreme država neće samo simbolički, već i doslovno reprezentovati ‘celinu društva’.

Kapitalistički razvoj je zamenio individualne kapitaliste organizovanim kapitalističkim grupama; individualne radnike trgovačkim ili političkim organizacijama. Baš kao što je tržišni mehanizam sve više poremećen kroz ovaj razvoj, tako državni aparati postaju sve nesposobniji za upotrebu pod novim okolnostima. Dodatne moći vlasti su trebale osigurati neku vrstu društvene stabilnosti. *Laissez faire* argumenti protiv državne vlasti postali su besmisleni. ‘Pitanje više nije da li biznis može, ili bi trebao, da zaustavi državnu vlast, već kojim grupama se posao vođenja države treba dodeliti.’¹¹⁸

Trend povećanja centralizacije potvrđuje se, ipak, samo u haotičnoj međugri različitih monopola i lobi grupa. Monopoli su počeli, bilo zbog snage ili slabosti, da sarađuju sa državom, a njihove su se moći kontrole povećale. Političke lobi grupe rade za ili protiv države, za ili protiv drugih autonomnih grupa, ili protiv indirektnog pritiska još neorganizovanih aktivnosti. Država – suštinski monopolističko preduzeće kao i svako drugo u kapitalističkom društvu – koristila je ove različite snage delujući u društvu u svoju korist.¹¹⁹ U pokušaju da podrži monopole država je povećala vlastitu moć. Zauzvrat, ‘korporacije su samo pomagale u kompletnom uništenju individualnih sloboda bez zadobijanja

¹¹⁶ Hobbes je verovao da bi totalitarna država trebala obezbediti mir i bezbednost u kapitalističkom društvu. Njegov Levijatan, piše R.H.S Crossman (*Government and the Governed*; p. 69) ‘predstavlja prvi demokratski udar na demokratiju.’ Hegelova rasprava o različitim stupnjevima vlasti, piše H. Marcuse (*Reason and Revolution*; p. 59) ‘predstavlja konkretan opis razvoja od liberalizma do autoritarnog političkog sistema... Suština Hegelove analize je da liberalističko društvo porađa autoritarnu državu.’

¹¹⁷ Saint-Simon i Comte, na primer, izvode njihov optimizam baš iz autoritarnih tendencija inherentnih kapitalističkom procesu reprodukcije. Oni su sanjali o svesnoj organizaciji društva kroz mudrost i inteligenciju vladajućeg tela koje bi planiralo i ustanovljavalo željenu društvenu harmoniju.

¹¹⁸ J.J.Robbins i G. Heckscher, *The Constitutional Theory of Autonomous Groups*, The Journal of Politics. Vol. 3, No. 1; p. 19.

¹¹⁹ Setimo se, primera radi, na koji je način Ruzveltova administracija upotrebljavala pokret Kongresa industrijskih organizacija (C.I.O) u cilju konsolidacije vlastite moći pobeđujući zahvaljujući ekonomskoj depresiji, jačajući poziciju vlasti protiv svih drugih grupa.

vlastite slobode.”¹²⁰ Unutar opštih uslova krize država postaje najjača sila u društvu.

Nova, dominantna pozicija državnog monopola unutar monopolističkog društva dozvoljava partijama, koje se takmiče u preuzimanju državne vlasti, da oponiraju kako radnicima tako i buržoaziji.¹²¹ J.C. Calhoun je sredinom devetnaestog veka izrekao “upozorenje protiv opasnosti za ustavnu vladu koja se krije u korporacijama političara koji imaju jak grupni interes i ekonomsku osnovu u državnoj blagajni”.¹²²

Partije su razvile korporativne interese na svoj način. “Postojanje države kao ekonomske osnove pruža profesionalnim političarima stepen nezavisnosti od ekonomskih interesnih grupa”¹²³ i stoga priprema put koji - u okviru opštih uslova krize - konačno vodi ka potpunoj kontroli nad celokupnom ekonomijom od strane partijski kontrolisanog državnog aparata. Političari ne nailaze na puno opozicije¹²⁴ u oslabljenoj buržoaziji zato što je “jedan od najvažnijih razvoja tokom prethodnih pedeset godina bilo podvajanje, ili čak neprijateljstvo, između preduzeća i vlasništva. Razvoj akcionarskih društava snosi delimičnu odgovornost za ovakvo stanje; još veća odgovornost se međutim nalazi na strani povećanja zaduženosti preduzeća. Potonja zapravo nije više pripadala preduzetnicima.”¹²⁵

Govoriti o razlici između vlasništva i države je samo drugačiji način govora o tome da je podela viška vrednosti bila uveliko određena decentralizovanom konkurencijom. Danas je određena centralizovanom konkurencijom. Oni koji gube u zaoštrenoj konkurenciji vide u “novom poretku” ne samo nove aranžmane u raspodeli viška vrednosti, već kraj sveg društvenog života - ali zbog toga što to za njih znači kraj *njihove kapitalističke egzistencije*. Oni koji pobeđuju u ovoj borbi će se predstavljati kao kreatori «novog društva», boljeg društva, jer je to društvo ono koje *im* osigurava bolju kapitalističku egzistenciju. No, ovde se pojavljuje *novi* problem za radnike.

¹²⁰ Robbins i Heckscher, op. cit. *The Journal of Politics*. Vol. 3, No. 1; str. 23

¹²¹ H. Goering piše u *Germany Reborn* (str. 67): “Zauvek će ostati Hitlerova najveća zasluga ta što on nije premošćivao jaz između proletarijata i buržoazije, već ga je popunjavao bacajući i marksističke i buržoaske partije u ponor.”

¹²² Citirano prema N. E. Long u: *The Journal of Politics*, maj 1941; str. 201.

¹²³ N. E. Long, *Party and Constitution*, *The Journal of Politics*, maj 1941; str. 202.

¹²⁴ *The New Statesman and Nation* (November 23, 1940) piše: “Danas železnički deoničari insistiraju na nacionalizaciji pošto znaju da će im država morati dati tzv. fer povrat u anuitetima. Banke su ravnodušne prema takvoj pretnji kao što je nacionalizacija. One znaju da ne mogu izgubiti, a veliki izvršni direktori će svoj dom naći u konsolidovanim fondovima. Postoje mnogi industrijski magnati koji bi danas želeli biti komesari državno podsticanih monopola sa istim ili većim prihodima stečenim bez rizika. Postoji čak i užasna sumnja da bi se izvesne radničke vođe mogli osetiti polaskanima ponudom takvih mesta.”

¹²⁵ E. Wagemann, *Wirtschaftspolitische Strategie*; str. 341

Njihov cilj ostaje i dalje uspostavljanje *direktnog jedinstva* između proizvodnje i potrošnje, i stoga ukidanje postojanja odvojenih klasa ili političkih grupa koje kontrolišu kapital i eksploatišu rad.

Preveo sa engleskog: Ivan Radenković

ŠTA REČI UOPŠTE ZNAČE? – PRELIMINARNA RAZMATRANJA FAŠIZMA, SOCIJALIZMA, LIBERALIZMA I SEMANTIKE¹²⁶

Čudno je da, pre nego što uopšte možemo da postavimo pitanje o tome šta je fašizam zapravo bio, prethodno moramo da uronimo u semantiku. To ipak moramo da učinimo budući da mnoga važna pitanja koja se odnose na prirodu fašizma uključuju i način na koje su se određene reči koristile i na koji se i dalje koriste. Ova činjenica ima još veću važnost ukoliko imamo u vidu da vodeća današnja historiografija insistira na tome da u cilju razumevanja fašizma same fašiste moramo *uzeti za reč*. S obzirom na ideju koja u poslednjih dvadeset godina sve više dobija na značaju, fašistička ideologija se ne sme više odbacivati kao puka „papazjanija“ polupečenih i opskurnih ideja, niti kao cinična, propagandna dimna zavesa upotrebljena zarad toga da se olakša primena stvarnih, i od nje različitih, političkih namera. Isprva kao glasan zahtev da „fašizam uzmemo za ozbiljno“, a fašističku ideologiju postavimo u srž naše rasprave, Zev Šternhelov pristup sada postaje nešto poput hegemonne paradigme.¹²⁷ Vodeći istoričari, priznajući Šternhelov uticaj, govore o „novom konsenzusu“ u pogledu istraživanja fašizma, kojim se odlučujuća važnost pripisuje ideologiji. (Griffin 1998, 15) Sudeći po Itvelu (1996, 313), „fašizam je najbolje definisan kao ideologija“.

Ovaj pristup se promovisao kao dugo očekivani korektiv školske tradicije *ne uzimanja* fašista za reč, insistiranja na tome da se ne veruje fašističkim javnim priznanjima i da se traže motivi i interesi koji su takvom retorikom prikriveni. Sudeći po zagovornicima „novog konsenzusa“, glavna greška ove tradicije je bilo materijalističko svođenje fašističkih ideja na njihovo navodno klasno jezgro. Ovaj metod se sada kritikuje kao problematična tendencija da se traže spoljašnja objašnjenja fašizma, koja bi mogla da razotkriju *skrivenu* racionalnost koja stoji iza fašističkih režima. Kaže se da je takav skepticizam onemogućavao da se fašizam razume u svojim sopstvenim terminima: „postavljajući „društvenu bazu“ i „objektivne funkcije“ u centar objašnjenja, mnogi klasni teoretičari očigledno ignorišu verovanja samih fašista“. (Man, 2004, 21)¹²⁸ Nakon što je prepoznata

¹²⁶ Izvor: Ishay Landa, *The Apprentice's Sorcerer*, Leiden/Boston, 2010.

¹²⁷ Šternhelova glavna dela o fašističkoj ideologiji su *Neither Right nor Left* (1986) i *The Birth of Fascist Ideology* (1994). Ali čak i pre Šternhela, Eugen Veber je slično tvrdio (1964, 3): „moj cilj se sastoji u uzimanju fašista i nacionalsocijalista za reč, kad god je to moguće“.

¹²⁸ Drugi takav slučaj bila bi tvrdnja Boaza Nojmana da, ukoliko zaista želimo da

njena prava uloga, ideologija izbija u prvi plan, nakon godina proterivanja i bivanja puke pomoćnice politike, i još više, ekonomije. Oslobođena okova rigidnih predrasuda klasne analize, historiografija sada može da se pozabavi fašističkom epohom uz pomoć dosta suptilnijih alatki. Slika fašizma koju daje takav novi pristup smatra se bogatijom, kompleksnijom i, očigledno, onom koja je mnogo više u skladu sa istorijskom stvarnošću od simplifikovanih pogleda nasleđenih od prošlosti.¹²⁹

Unutar ovog teorijskog okvira, reči „socijalizam“ i „liberalizam“ postaju ključne u obuhvatanju fašističkog fenomena, dok istovremeno gube svoju početnu, premda zavaravajuću jasnost i postaju veoma nezgodne za korišćenje i određivanje svog konkretnog značenja. Uprkos toj dvosmislenosti, teško da ima ikakve sumnje u pogledu identiteta „gubitnika“ i „pobednika“ koji se pojavljuju pod ovim novim svetlom. Kakve god bile zasluge nove „idealističke“ historiografije, jasno je da, pod uslovima koje ona diktira, „liberalizam“ prolazi bolje nego što je pod starim, „materijalističkim“ historiografijama, dok „socijalizam“ prolazi neuporedivo gore (pod pretpostavkom da se njegova neposredna blizina fašizmu uzima kao loša stvar). Sada se bavimo teorijom koja „fašiste uzima za reč“. Zar se nisu fašisti redovno deklarirali kao socijalisti, u toj meri da je ovaj pridev dodat nazivu najznačajnijeg fašističkog pokreta ikad, onog u Nemačkoj? Nasuprot tome, fašisti nisu bili skloni tome da se vezuju uz liberalizam, i sigurno je da nijedna fašistička partija nikada nije nosila pridev „liberalna“ u svom imenu. Kao posledica ovog novog naglaska na primatu ideologije, glavna stvar koju su ovi teoretičari zahtevali bila je da prestanemo da fašizam shvatamo kao suštinski desni politički pokret, i da priznamo, s jedne strane, kritičku važnost radikalnih, čak socijalističkih ideja koje su oblikovale fašističku ideologiju, i s druge,

razumemo nacizam, moramo ući u nacistički način razmišljanja, usvojiti njegovu posebnu perspektivu i odbaciti stari patern društvene kritike koja insistira na tome da nacizam promatra kao jedan epifenomen, kao nusproizvod nečega drugog (Nojman, 2002). Konačno, citiram Georga Mozea koji je, 1996. godine, mogao da potvrdi da „studije fašizma polako izlaze iz perioda kada se o ovom pokretu gotovo isključivo raspravljalo sa tačke gledišta socijalističke teorije, antifašizma ili parlamentarne vladavine – odnosno pomoću pristupa u kojima je on meren standardima drugih ideologija – i približavaju vremenu u kojem se fašizam može meriti s obzirom na svoje sopstvene uslove, istraživati njegovo samopredstavljanje i pokušati da mu se pride u potpunosti, od unutra ka spolja.“ (Moze, 1996, 245)

¹²⁹ Tvrdnja da postoji trajan konsenzus oko ispravnosti ove škole mišljenja je međutim prenaplašena (i to ne bez elemenata intelektualne prinude). Mada ovakvi pogledi jesu dominantni, postoji čitav niz dobro argumentovanih i inovativnih studija koje ove teorije dovode u pitanje na ključnim mestima. Među njih se mogu uvrstiti dela Donija Glikštajna (1999) koje ponovo naglašava važnost klase za shvatanje nacional-socijalizma, Dejva Rentona (1999) koje problematizuje primat ideologije i usmerava pažnju na objektivnu društvenu funkciju fašističkih pokreta i Marka Niokliusa (1997) koje nudi alternativan pogled na prirodu fašističke ideologije insistirajući na njenoj kontra-revolucionarnoj dimenziji.

iskrenu ambiciju jednog dela fašista da obezbede „treći put“ između kapitalizma i komunizma, koji je predstavljao distinktivni način političke akcije koji se ne može podvesti pod binarne kategorije radikalne levice i konzervativne desnice, i čija je osnovna namena bila prevazilaženje klasnog razdora i ostvarivanje društvene harmonije. Određene varijante ove teorije idu čak i dalje. Kao posledica ovog ponovnog teorijskog uvažavanja fašizma, on je premešten još više ulevo, gde, ako i nije prerastao direktno u socijalizam, on postaje prijateljsko-neprijateljska, ako ne i na mnogo načina analogna, politička sila. Po rečima nemačkog filozofa Pitera Sloterdajka (2000, 21), nacizam je bio „kvazisocijalizam s desna“. Ova definicija pokazuje kako „socijalizam“ gubi svoju uobičajnu fiksiranost i počinje da „luta“ po našoj političkoj mapi, s obzirom na to da je implicirano da ga može upražnjavati ne samo levica, već i desnica.

Naglašavajući neobaveznu srodnost socijalizma i fašizma, kao i tvdnju da se jednom za svagda raskida sa doktrinama i predrasudama iz prošlosti i da se nudi fundamentalno nova interpretacija, „novi konsenzus“ se zapravo vezao za postojeće tradicije, nudeći u nekoj meri drukčiju verziju poznate priče. Oduvek su, naravno, postojale struje u istoriografiji i političkoj nauci koje su insistirale na takvim srodnostima i detaljno ih izlagale. Generalni argument, iako izražen u različitim nijansama i sa različitim naglascima, uglavnom ide ovako: fašizam nastaje kao nasilna reakcija na liberalnodemokratske devetnaestovekovne politike, individualističko društvo i na njihovu zajedničku ekonomsku bazu: kapitalizam. Ova liberalna smesa nalazila je odane i fanatične neprijatelje na obe strane političkog spektra, i levoj i desnoj, koji su težili da unište liberalizam i kapitalizam u cilju rasčišćavanja puta za svoje eshatološke projekte: besklasno društvo, u levoj varijanti, i harmoničnu korporativističku državu, odnosno *Volksgemeinschaft*, u desnoj verziji. Dok na prvi, površni pogled, deluju kao smrtni neprijatelji jedan drugome, dublje ispitivanje razotkriva ultimativnu srodnost između ova dva antiliberalna projekta, odnosno to da je njihov zajednički imenitelj upravo njihovo zajedničko neprijateljstvo prema onome što je Karl Poper popularno nazvao „otvorenim društvom“. Stoga, 1970. godine na međunarodnoj konferenciji u Moskvi, istoričar Eugen Veber iznosi da „fašizam i komunizam nisu antitetični, već *bratski neprijatelji*“ (Bojd, 1999, 1284)

Slična koncepcija takođe je bila suštinska poenta u interpretacijama fašizma kao ispoljavanja „totalitarizma“, koje vodi poreklo u radovima filozofa i političkih naučnika poput Hane Arent (1960), Džejkoba Talmona (1952), Rejmonda Arona (1965), kao i Karla Fridriha i Zbignjeva Bžežinskog (1956). Njihov cilj je bio da razotkriju brojne zajedničke karakteristike koje se kriju ispod površine i „dijalektički odnos fašizma i komunizma“. (Fure i Nolte, 2004, 31) Oba politička pokreta su, na primer, želela revoluciju, prezirući slabu politiku stalnih kompromisa koju podrazumevaju parlamentarna pravila i težeći ujedinjenom totalitarnom raspletu liberalne otvorene dileme. Ova revolucionarna rešenja su iznesena skretanjem ka upotrebi nemilosrdnih i terorističkih sredstava,

odbacujući sva pravila konsenzualne politike i do kraja se oslanjajući na potpuno ukidanje postojanja političke nesloge, što je svoj konačni odgovarajući oblik zadobilo u nacističkim koncentracionim logorima i staljinističkim gulazima. Izjava Ernesta Nolta iz sredine osamdesetih, o tome da je Aušvic bio reakcija na Gulag, možda je bila skandalozna, ali teško da je bila nova: već 1951. godine, Ludvig fon Mizes izneo je upravo takve tvrdnje i to, ako ništa drugo, mnogo glasnije:

Kada je sovjetska agenda masovnog istrebljenja svih disidenata i nemilosrdnog nasilja ukinula inhibicije po pitanju ubijanja „na veliko“, koje su još uvek donekle brinule Nemce, ništa više nije moglo da spreči napredovanje nacizma. Nacisti su vrlo brzo usvojili sovjetske metode. Od Rusije su preuzeli: jednopartijski sistem, (...) koncentracione logore; (...) propagandne metode; (...) i još mnogo stvari pored toga. Nigde nije bilo toliko poslušnih učenika Lenjina, Trockog i Staljina koliko ih je bilo među nacistima. (Mizes, 1951, 580)

Mizes je takođe anticipirao kasniju tvrdnju o tome da fašiste treba shvatiti doslovno, posebno onda kada govore o socijalizmu: „Filozofija nacista, tj. *Nemačke Nationalsocijalističke Radničke Partije*, predstavlja najčistije i najkonzistentnije ispoljavanje antikapitalističkog i socijalističkog duha našeg doba“. (578) Jezik austrijskog liberala je možda ekstreman, a formulacija flagrantna, ali je osnovna ideja dovoljno konsenzualna: formulišući donekle različita rešenja za razdor u društvu, i leвица i desnica su težile tome da zamene individualizam nekim oblikom kolektivizma. Stoga je veliki broj istoričara, počevši od Talmona, dokazivao zajednički koren fašizma i komunista u „totalitarnoj misli“ Žan Žak Rusoa. Ova ideja bila je ponovljena u, na primer, jednom od poslednjih Georg Mozeovih publikacija. (1989, 20) „Francuska revolucija“, tvrdio je proslavljeni kulturni istoričar, „stajala je na početku demokratizacije politike koja je svoj vrhunac dostigla u dvadesetovekovnom fašizmu“.

Čak i takve razlike između desnih i levih tipova „totalitarizma“ su formalno bile priznate, samo da bi se, kao što i jesu, teorijski prevazišle poslednjih godina. Zapravo, sudeći po većini ove literature, moguće je zapitati se da li je ikada uopšte postojala takva stvar poput *desnog* totalitarizma. Primeran slučaj toga su Šternhelove teorije fašizma u Italiji i Francuskoj, koji nije bio, kako naslov knjige sugerise, „*ni droite, ni gauche*“. Ovaj naziv bi mogao navesti na pretpostavku da se njime tvrdi da se fašizam sastojao od mešavine različitih radikalnih i konzervativnih elemenata, odnosno da nije bio „ni desni ni levi“ fenomen. No Šternhelov argument nije taj. Naziv knjige je pogrešno dat u meri u kojoj je ono što se u njoj tvrdi to da je zapravo fašistička ideologija prvenstveno bila proizvod socijalističke misli, u poređenju s kojom su desni motivi igrali beskrajno manju ulogu: „trebalo bi naglasiti da su se u Francuskoj izvori fašističkog pokreta, kao

i njegovih vođa, mogli pronaći u jednakoj meri na levoj kao i na desnoj strani političkog spektra, i to češće na levoj nego na desnoj. Napokon, ovo je takođe bio slučaj i u drugim delovima Evrope“ (Šternhel, 1986, 14) U Šternhelovoj opsežnoj knjizi, naglasak se nalazi gotovo isključivo na socijalističkim korenima fašizma:

„Socijalistička levica nije bila jedina grupa iz koje su potekli članovi fašističkih ili kvazifašističkih formacija. (...) Međutim, prerađena verzija marksizma je bila ta koja je konstituisala najvažniji ideološki aspekt fašizma. U mnogim pogledima, istorija fašizma se može opisati kao trajni pokušaj da se preradi marksizam i stvori nacionalistički oblik socijalizma.“ (19-20)

Sudeći po ovom uticajnom čitanju, fašizam dakle nije mešavina desnog i levog, već je *prvenstveno* proizvod levičarstva, jedno grananje socijalizma, odnosno „socijalizam za čitavu naciju“, kako glasi naslov jednog od poglavlja *Ni levo ni desno*. U pitanju je socijalizam koji se konačno preobrazio u novu i autonomnu političku struju (na ovom se mestu Šternhel naravno neće složiti sa Mizesom, za koga je fašizam prosto bio *par excellence* produžetak socijalizma u njegovom klasičnom, „čistom“ obliku).

U istoj meri u kojoj socijalizam postaje implicitan u fašizmu, liberalizam se, s druge strane, po najzastupljenijim mišljenjima, tumači kao ultimativna suprotnost fašizmu. Između „bratskih neprijatelja“, koji su napredovali i dolazili na vlast putem rata i ekonomske krize, uhvaćen je, kao u klještima škorpiona, njihov zajednički neprijatelj: liberalizam, i njegova saputnica demokratija, koji su barem polovinu veka delovali kao da se svuda povlače. Otuda i poznato objašnjenje fašizma kao „poraza liberalizma“.¹³⁰ U prvobitnoj studiji o poreklu nacističke ideologije, Fric Štern je karakteristično tvrdio da se u njenoj srži nalazila suprotstavljenost buržoaziji i kapitalizmu, kombinovana sa pokušajem kovanja novog socijalizma:

„Nacionalsocijalistička ideologija po svom motivu, obliku i sadržaju podseća na germansku ideologiju. Njihovi negativni pogledi se gotovo nisu mogli razlikovati. Za oba, liberalizam je bio glavni neprijatelj, stranac i korozivna sila. (...) Oba su bila ogorčene kritike buržoaskog načina života i kapitalističkog duha, a Moler¹³¹ je antičipirao nacionalsocijalističko verovanje u germanski socijalizam.“ (Štern, 1961, 295)

¹³⁰ Za kratko i reprezentativno izlaganje ovih ideja, pogledaj Fure i Nolte. (2004,32–4)

¹³¹ Arthur Moeller van den Bruck (1876–1925) je bio nemački kulturni istoričar i pisac, najpoznatiji po svojoj kontraverznoj knjizi iz 1923. godine, *Das Dritte Reich (Treći rajh)*, koja je promovisala germanski nacionalizam i imala jak uticaj na *Nacionalsocijalističku Nemačku Radničku Partiju*. – prim.prev.

Ovaj uobičajeni diskurs u savremenom pisanju uglavnom sa zadovoljstvom ističe konačni trijumf liberalizma, koji je usledio nakon kataklizmatičnih neuspeha isprva svetskog fašizma na kraju Drugog svetskog rata, a zatim, nešto manje od četiri decenije kasnije, kataklizmatičnog urušavanja njegove levičarske varijante u istočnoj Evropi. Sa utešnom jednostavnošću kraja jedne bajke, sile svetla izbijaju još blistavije, nakon što su uspešno istrajale u mraku.

Ovaj kratki pregled prethodnih teorija nam pomaže da uvidimo kako pokušaj „novog konsenzusa“ po pitanju desne geneologije fašizma nije, kako se tvrdi, toliko raskid sa prošlošću, koliko je potvrđivanje teorija mnogobrojnih ranijih autora. Zapravo, napadaju se i odbacuju isključivo one starije interpretacije koje naglašavaju klasnu prirodu fašizma i njegovu odanost i pokornost kapitalističkoj i buržoaskoj agendi. Nasuprot tome, kada su u pitanju prethodne interpretacije o levim korenima fašizma, ono na šta se nailazi je upadljiv, iako obično prećutan, kontinuitet s njima.

U ovome što sledi želeo bih da ispričam drugačiju priču. Najvećim delom neću raspravljati o *idealističkom* odvajanju fašizma i liberalizma. Fašisti su uglavnom loše govorili o liberalizmu i odlučno, ponekad i sa žestinom, odbacivali ovaj pojam. Videćemo da postoje značajni izuzeci od ovog stava, ali njih neću stavljati u centar svoje analize. Radije ću kritikovati posledice koje se redovno izvlače iz ove činjenice, a prvenstveno sledeće dve: prvo, da uobičajeno fašističko odbacivanje liberalizma podrazumeva približavanje, koliko god „dijalektičko“, socijalizmu, i drugo, da ono podrazumeva odbacivanje kapitalizma i buržoaskog društvenoekonomskog poretka. Kada se *taj* problem uzme u obzir, odnosno problem mapiranja fašizma u odnosu na socijalizam i kapitalizam, reč „liberalizam“ teško da je od pomoći. Jer šta znači reći da je nešto „antiliberalno“? Moguće je, naravno, prihvatiti antiliberalizam sa antikapitalističke i antiburžoaske pozicije, onda kada se liberalizam grubo shvata kao ideologija i praksa kapitalizma. Međutim, a ovo se često ignoriše, moguće je biti antiliberalan sa izrazito *prokapitalističke* i *proburžoaske* pozicije, tamo gde liberalizam znači ideologiju koja opterećuje kapitalizam i stoji mu na putu. Reći, dakle, u sebi i po sebi ne znače mnogo, a uzimanje „fašista za reč“ znači još manje osim ukoliko nismo voljni da istražimo šta te reči konkretno označavaju, da ispitamo koje se sile, institucije i projekti, bilo politički, bilo društveni ili ekonomski, napadaju ili promovišu onda kada se određene reči izuste. No ovaj pristup nužno zahteva metodologiju koja nije idealistička, već istorijska, i koja ispituje kako se pojmovi konkretno koriste u istoriji i s kojim ciljem, umesto da pretpostavlja njihovu aistorijsku, platonsku fiksiranost.

Osvald Špengler je bio jedan od onih koji su se borili da uvedu socijalizam sa novim značenjem, pokoran fašističkim i konzervativnih svrhama. To je posebno vidljivo u njegovoj raspravi napisanoj posle Prvog svetskog rata, „Prusijanizam i socijalizam“, u velikoj meri dobro prihvaćenoj u nemačkim desnim krugovima. Špengler je, i idealistički i tehnički, dakle po sopstvenom uverenju bio

socijalista, poput mnogih drugih fašista koji su usvojili termin socijalizam i pridodali mu neki od kvalifikacionih prideva, poput „prusijanski“, „nemački“, „novi“, „nacionalistički“, „stvarni“ ili bilo koji drugi. Međutim, pozicija koju ću zastupati je da ni Špengler, kao ni većina profašista, nije pristupao rečima i pojmovima sa nekim strahopoštovanjem. One za njega nisu značile svete ideale, već profane alatke. Zatim, ispitaću tačnu prirodu Špenglerovog „socijalizma“, i radeći to, skrenuću u nekoj meri na materijalističku dekonstrukciju, danas tako nepopularnu. Ali za sada, u ovoj uvodnoj fazi, uočimo samo činjenicu da je samog Špenglera njegova sopstvena upotreba reči „socijalizam“ uznemiravala i da je osećao potrebu da je dodatno objasni. Stoga, u svojoj kasnijoj knjizi, *Jahre der Entscheidung* [Čas odluke], objavljenoj 1933. godine, razmatrajući tu prethodnu upotrebu reči „socijalizam“, Špengler je napisao:

„Obojeni čovek prozre belog čoveka kada on govori o „čovečanstvu“ i večnom miru. On namiriše kod njega nesposobnost i nedostatak volje da se odbrani. Ovde je potrebno mnogo obrazovanja, koje sam zvao prusijanskim i koje se, što se mene tiče, može nazvati „socijalističkim“ – jer šta reči uopšte znače! [was kommt auf Worte an!]“ (Špengler, 1980, 210)

Iz ovoga se javlja metodološko pitanje: kako možemo da uzmemo Špenglera „za reč“, ako nam on sam precizno kaže da su reči jedva od nekog značaja? Ali reči, naravno, zaista znače, pogotovo jednom intelektualcu poput Špenglera, odnosno nekome ko ne proizvodi ništa drugo do reči. I videćemo da je Špengler izabrao termin socijalizam ne baš toliko nemarno koliko je kasnije tvrdio. Niti je Špengler bio jedini Nemač na desnici koji je izrazio takve semantičke sumnje. Adolfa Hitlera je na sličan način iritirala navika da se neke reči shvataju bukvalno. Između mnogih reči iz nemačkog jezika, on je, takođe, napravio istu ovu poentu referirajući na identičnu reč kao i Špengler, kako to pokazuje sledeći razgovor sa Otom Štraserom:

„ – Ukoliko želite da očuvate kapitalistički režim, Her Hitler, ne možete da govorite o socijalizmu. Jer naše pristalice su socijalisti, i vaš program zahteva socijalizaciju privatnih preduzeća. – Problem je u toj reči „socijalizam“, rekao je Hitler.“ (Štraser, 1940, 112)

Kako ovi primeri pokazuju, ne možemo tek prosto da uzmemo fašiste za reč kada vidimo da su oni sami reči, a pogotovo reč „socijalizam“, uzimali kao dvosmislene i zamarajuće. Istoričarima, a posebno onima koji tvrde da usvajaju samu fašističku perspektivu, nije dozvoljeno da „od-problematizuju“ (*un-problematize*) reči i pojmove koje su sami fašisti uzimali kao naročito problematične.

Socijalizam nije jedina reč koja se mora staviti u istorijski kontekst. Fašističkim stavovima po pitanju „liberalizma“ trebalo bi prići sa istim oprezom. I zaista, sami fašisti nisu bili nesvesni napetosti, poteškoća i dvosmislenosti koje postoje na semantičkom polju i u tom slučaju, takođe. Na primer, u septembru 1921. godine, visokopostavljeni italijanski fašista (prethodno revolucionarni sindikalista), Masimo Roka, objavio je kratki esej pod nazivom „Neoliberalizam?“ u kojem između ostalog tvrdi da je „katastrofalno iskustvo političke demokratije, socijalističke i one koja naginje socijalizmu, u dovoljnoj meri rehabilitovalo liberalnu koncepciju“ i da bi društvo koje bi se „pobunilo protiv kolektivističke manije (...) završilo kao desni liberalni neokonzervativizam.“ (Roka, 2004, 90) Sluteći, međutim, da bi takav argument iznenadio neke od njegovih kolega fašista, Roka je zatim dodao: „Zaključci do kojih smo došli mogli bi da začude mlade, a posebno *one koji zaziru od starih reči*, kao što se neki od starih plaše onih novih. Ali nema ničega nečasnog u povezivanju plemenitog izobilja toliko mladih ljudi sa onim što je bila stara desnica, stvaralac političkog i ekonomskog jedinstva Italije“. (91, moj kurziv) Ipak nije do kraja jasno, na osnovu ove formulacije, šta je tačno to za šta je autor sumnjao da bi moglo da bude *začuđujuće* u njegovim zaključcima: da li se radi o predlogu da bi fašistička politika, u praksi, trebalo da obnovi tradiciju *Destra storica*, ili pre o činjenici da se ovoj politici pridoda ta „stara“ i „zastrašujuća“ reč – „liberalizam“? Da li je on, drugim rečima, osećao da bi politički sadržaj njegovih pogleda bio uznemiravajući, ili pre njegova izabrana terminologija, njegova spremnost da nazove takvu politiku njenim pravim imenom?

Bilo kako bilo, jasno je da njegova retorika nije bila uobičajena za fašiste. Kao što je već pomenuto, fašisti su se uglavnom uzdržavali od toga da budu povezani sa liberalizmom. No uprkos fašističkoj retorici, tvrdiću da fašizam nije bio spoljašnji u odnosu na liberalno „otvoreno društvo“, već je zapravo na *prisan način* bio *unutrašnji* deo tog društva, naposletku i ne baš tako otvorenog. Daleko od toga da je bio antiteza fašizma, tj. njegov apsolutni Drugi, liberalni poredak je u značajnom smislu doprineo fašizmu, utvrđujući mnoge njegove dalekosežne manifestacije. Pokušaću da pokažem da je većina opasnih i ekstremističkih aspekata fašizma, aspekata koji se uglavnom doživljavaju kao napad na liberalizam, poput odbacivanja demokratije, diktature, napada na racionalizam i naučnu objektivnost, propagande, šovinističkog nacionalizma, imperijalističkog i rasno zasnovanog rata, da se svi oni istorijski ne mogu misliti izvan liberalnog okvira. Fašizam je bio organski proizvod razvoja *u velikoj meri* (što će reći – *ne u potpunosti*) unutar liberalnog društva i ideologije. Radilo se o ekstremnom pokušaju rešavanja krize liberalizma, izbijanja iz njegove aporije i spašavanja buržoazije od sebe same.

Svestan sam činjenice da će ova tvrdnja o liberalno-fašističkoj srodnosti, o ideološkoj, društvenoj i istorijskoj prirodi, iznenaditi neke čitaoce. Razumljivo je da će je mnogi liberali osuditi, ako ne i doživeti potpuno uvredljivom. Ovo

ogorčenje se može očekivati, iako, kao što ću ukratko objasniti, u mnogo slučajeva neće biti opravdano mojim konkretnim argumentom, koji ne unapređuje sveobuhvatnu kritiku liberalizma. Deluje da je ono što zadaje više problema mom argumentu činjenica da se značajno mali broj *neliberalnih* kritika, bilo iz desne ili leve perspektive, do sad poduzeo celovitog ispitivanja liberalne tradicije u kontekstu bavljenja fašizmom, ili smatrao korisnim da istraži klasične liberalne tekstove u potrazi za korenima fašističke ideologije. Za činjenicu da je ubedljiv narativ tumačenja fašizma i liberalizma kao suprotnosti zadobio gotovo hegenomi status je delimično zaslužan ovaj iznenađujući propust. Šta, pod pretpostavkom da moja teorija nije na potpuno pogrešnom tragu, može da objasni jedno takvo dugotrajno zanemarivanje? No hajde da adresiramo desnu i levu kritiku odvojeno.

Istini za volju, određene konzervativne kritike liberalizma jesu s vremena na vreme, i to sa očitim zadovoljstvom, naglašavale liberalnu odgovornost za fašizam. Leo Štraus, na primer, jedan od najznačajnijih konzervativnih glasova u SAD-u posle Drugog svetskog rata, smatrao je da je uspon nacizma bio direktni ishod srozavanja koje je doneo liberalizam, njegovog neselektivnog odbacivanja tradicionalnih vrednosti, njegove neograničene popustljivosti i, kao najpodmuklije od svega, njegove slepe vere u opšte obrazovanje i masovnu demokratiju. Politička nauka koja zastupa liberalnu demokratiju, pisao je, „učenjem o jednakosti svih vrednosti, poricanjem da postoje stvari koje su po sebi više i stvari koje su po sebi niže, kao i poricanjem da postoji suštinska razlika između ljudi i zveri, (...) nenamerno je doprinela tome da pobedi šljam“. (Štraus, 1968, 222) Ukidajući „tutorstvo vladara“ i predajući moć narodu, liberalizam je propustio da se pozabavi sledećom dilemom: „da li će ljudi zadobiti potpunu slobodu pre nego što budu prosvেćeni, a ako da, šta će da urade sa svojom slobodom, čak i ako budu već prethodno zadobili nesavršenu prosvеćenost?“. (21) Za Štrausa, koji je radio sa klasičnom koncepcijom iracionalnosti masa, i sa još uvek svežim lekcijama fašizma na umu (tekst je iz 1962. godine), odgovor je jasan: u najgorem slučaju, poluprosvećeni narod će zloupotrebiti svoje slobode da bi krunisao Hitlera. U Engleskoj, tokom gotovo istog perioda, disidentski konzervativni mislilac Majkl Oukšot otišao je još dalje od ovoga: za njega, nemački fašizam nije naprosto eksploatisao otvaranje koje je isprva stvorio liberalizam. On je po sebi, uprkos svom retoričkom antiliberalizmu, bio emanacija liberalizma: „Takozvana „liberalna“ verovanja koja je [nacizam] odbacivao bila su upravo ona koja su se sukobljavala sa *karakterističnim liberalnim projektom* političke nauke, i samim time, nisu *liberalna uopšte*, već potiču od daleko starijeg roda u evropskoj politici“. (Oukšot, 1993, 102; moj kurziv) Liberalizam se tumačio kao oblik planirane ekonomije i administriranog društva, kao opasno ispoljavanje modernog „racionalizma“, na kojem se spremno nakalemio nacistički vid kolektivizma.

Međutim, ovakve kritike su daleko od toga da pomažu ovom istraživanju, već ga pre ometaju – to je tako jer su one same zapravo „šifrovani“ liberalizmi.

Štraus je, u stvari, rekao to na mnogo načina, ukazujući da je njegova konzervativna pozicija ono što je istinski potvrđivanje pravog, starog liberalizma – strogog, tajanstvenog, elitističnog – za razliku od olabavljenog, egalitarnog i omasovljenog liberalizma modernosti. „Konzervativizam našeg doba“, kako je tvrdio, „jeste identičan onome što je originalno bio liberalizam“. (Štraus, 1968, ix) I Oukšotovi društvenoekonomski postulati, ako ostavimo po strani konzervativnu proklamaciju, teško da mogu da budu više (neo)liberalni: mala država, suprotnost državi blagostanja, maksimum individualne inicijative, kao i preporuka da se odbace sve „bombastične fraze o „kapitalizmu“ koje su toliko dugo kontaminirale političku raspravu“. (Oukšot, 1993, 113) Očigledno je da se pomoću takvih teorija liberalno nasleđe ne može istinski dovesti u pitanje.

Šta je onda sa levim kritikama, koje se, ne računajući leve liberalne, suštinski fokusiraju na klasu? Može biti privlačno da ovaj propust, odnosno uobičajeni neuspeh da se fašistički tekstovi postave jedni uz druge sa liberalnima, pripišemo njihovoj tendenciji da ideologiju odbacuju kao puku „nadgradnju“, i da se bave „osnovnijim“ stvarima, tj. analizom društvenoekonomskih faktora i procesa. Samim time, iako je dosta toga napisano o vezi između fašizma i *kapitalizma*, kao načina proizvodnje, mnogo manji deo toga se bavi *liberalizmom*, kao političkom ideologijom. Iako možda ima neke istine u takvom objašnjenju, ono teško da nam daje zadovoljavajući odgovor. Potpuno je jasno da je nemoguće zamisliti ispravnu predstavu o tome da je tradicionalna „materijalistička“ ili „klasna“ interpretacija fašizma, čak i u svom najklasičnijem obliku, prosto bila indiferentna prema fašističkoj ideologiji ili neuspešna da se njome ozbiljno pozabavi. Mnogobrojni klasni teoretičari su zapravo posvetili značajan deo svojih napora toj ideologiji, ponekad je čineći svojom osnovnom brigom. Ideja da se marksistički pristup fašizmu može ukratko objasniti, na primer, upućujući na stav Treće Internacionale o tome, bez proširivanja istraživanja na konkretne pozicije koje su imali Gramši, Bordiga, Lukač, Cetkin, Trocki ili Benjamin, da imenujemo samo neke od teoretičara koji su se bavili time, može biti udobna, ali je očigledno nedovoljna.¹³²

Bilo kako bilo, po mom mišljenju postoji mnogo važniji razlog zašto je liberalizam za sada ostao nepovređen. On se uopšte ne odnosi na pretpostavljene slepe tačke klasne analize, već na sive zone samog liberalizma, njegovih varljivih granica i njemu inherentnih nepodudarnosti. Razmotrimo dvosmislenost samog

¹³² Takvo shvatanje je prilično rašireno. Pišući 1986. kritiku trendova tada dominantne zapadnonemačke historiografije – a moglo bi se dodati da se stvari nisu mnogo promenile od tad iako Zapadna Nemačka više ne postoji - Džof Ili (sam izlažući visoko sofisticiran oblik „klasne analize“) je osećao potrebu da doda da bi: „trebalo napomenuti da je ovaj pristup analizi fašizma razvijen kao eksplicitna alternativa marksističkim pristupima, koje su njihovi zastupnici pojednostavljujući svodili zarad polemiziranja na skup ortodoksnih varijacija na teme koje je razvila Kominternu. To je učinjeno na način koji ignoriše doprinose (između ostalih) Pulancasa, recepcije Gramšija i Tima Mejsona.“(Eley 1986: 258).

pojma „liberalizam“: mnoge kritike kapitalizma razumeju liberalizam na takav način da mu nerado kritički prilaze. Uzmimo na primer američki kontekst: mnogi marksisti, iako ga smatraju drukčijim, kao i inferiornim u odnosu na njihovu poziciju, liberalizam vide makar kao najbolju sledeću stvar, sigurno? On je u vezi sa odbranom demokratije, blagostanjem, civilnim pravima i slobodama, suprotstavlja se vojnom avanturizmu, itd. Deluje da je, i zaista *jeste*, suludo tražiti njegovu srodnost sa fašizmom u tom pogledu. Čak i u Evropi, na primer u Engleskoj, takva ideja bi izgledala u najmanju ruku nategnuto, jer nisu li upravo „liberali“ najbliži politički i društveni saveznici socijalista? Uzmimo samo u obzir Liberalno-radnički savez¹³³, suprotstavljen silama „reakcije“ i „privilegije“. Stoga se mučan problem liberalizma iznova i neretko u tišini zaobilazi. Dok bi takvo postupanje moglo u nekoj meri da bude opravdano političkim osnovima, ono je neoprostivo za jednog istoričara jer se time zamagljuje istorijske kontradikcije liberalizma koje su od ključne važnosti. Pored toga, to čini da zaboravljamo da su mnogi savremeni „liberali“ zapravo ne samo drukčiji od, već i u mnogim pogledima suprotstavljeni „liberalizmu“ kako se on isprvo shvatao i sprovodio, kao i da su, nasuprot tome, mnogi savremeni konzervativci u stvari klasični liberali, što predstavlja činjenicu kojom se oni ponekad vrlo ponose.

Samim time, potreba da se liberalizam uzme kao istorijski *proces*, umesto kao nešto vanvremenski *dato*, ne može se dovoljno naglasiti. Kada uporedimo ideje fašista u trenutku vrhunca njihovog pokreta sa mislima klasičnih liberala, uočićemo, naravno, mnoge važne razlike. Fašizam je zaista srušio i iskorenio mnoge ideale i institucije koje su centralne za klasični liberalizam: parlamentarno uređenje, posvećenost redu i miru, slobodi mišljenja i izražavanja, i tako dalje. Međutim, iz perspektive ovog rada, liberalizam podrazumeva složenost pojmova i institucija, razvijenih u određenom istorijskom periodu u cilju da odgovore na konkretne potrebe, stoga, potrebno je dozvoliti mogućnost da se liberalizam promeni kada promenjeni uslovi i izmenjene potrebe to od njega traže da bi se ispunile i da bi se na njih odgovorilo. Moja pozicija glasi da je fašizam postao ostvarljiv usled dubokih poteškoća koje je liberalizam u klasičnom obliku imao u nošenju sa izazovima, koje je pred njega postavio višestran fenomen kojeg danas nazivamo „masovno društvo“. Liberalizam je, poput čarobnjakovog šegрта iz poznate poeme/priče, doveo u postojanje sile koje su mu isprva bile od neprocenjive važnosti, ali koje nakon toga više nije mogao da kontroliše, naime, one neposlušne, i tajanstveno umnožavane zakrpe – moderne radnike, koji su odbili da prihvate svoju ulogu pukih sredstava i počeli da zadobijaju svoje nezavisne živote i volju. Dakle, liberalni šegrt takođe *priziva čarobnjaka*,

¹³³ *Lib-Lab pact (Liberal-Labor movement)* je praksa britanskih lokalnih liberalnih saveza da prihvate i podržavaju kandidate koje finansiraju i predlažu sindikati, a čiji je cilj da zastupaju radničku klasu u parlamentu istovremeno podržavajući Liberalnu Partiju. Praksa svoje korene ima još u XIX veku, i iako su dogovori o koaliciji za izbore 2010. godine usled određenih okolnosti otpali, postoje spekulacije o mogućnosti da se ova koalicija napravi na sledećim izborima, 2015. godine. – prim. prev.

kako bi mu on pomogao da obnovi poredak i ponovo pretvori oživljene metle u obično drvo. Fašizam, uprkos rečima i postupcima, nije zaživeo kako bi se borio protiv liberalizma, već prvenstveno kao njegov saveznik, doduše koji maltretira i patronizuje, ali nudi preko potrebno pojačanje. Cena koju je liberalizam morao da plati bila je da se promeni, da izmeni svoje ponašanje, čak i da *promeni svoje ime* (i zaista, ponekad i da se nazove „socijalizmom“). Sa svoje strane, liberalizam je, u mnogim primernim slučajevima, mislio da je cena vredna plaćanja, da je promena vredna da se kroz nju prođe, i to ne samo zato što je fašizam predstavljao projekat navodnog ozdravljenja i, recimo to na moderan način, „restrukturiranja“, u čijem je osmišljavanju i razvijanju liberalizam itekako učestvovao. U cilju da spasi kapitalistički brod koji je počeo da tone, ekonomski liberali bili su vrlo često spremni da bace sa palube višak prtljaga u vidu liberalnih političkih institucija i ideala. Ovo je ono što ja nazivam značajnim „liberalnim rascepom“, tokom kojeg su ekonomski liberalizam i politički liberalizam počeli da se razdvajaju u meri da su se našli na suprotnim stranama društveno-ekonomske podele. Poslušajmo ponovo šta Roka ima da kaže (2004, 89):

[U]koliko je istina da se deo italijanskog liberalizma degenerisao izlažući se demokratiji, što je za posledicu imalo skretanje ka socijalizmu, onda ništa manje nije istinito da su se tokom dugo vremena nacionalisti i desni liberali slagali čak i po pitanju svojih duhovnih uverenja. Ako trenutno veći i zdraviji deo fašizma nastavlja idejnu poziciju prvobitnog nacionalizma, i ukoliko ne bude degenerisan, njegov program i njegova praksa biće i nastavak (...) starog programa liberalne desnice, barem njenog ekonomskog dela, dok će u pogledu politike biti više patriotski i konzervativniji.

Moj fokus u ovom radu je dakle gotovo isključivo na onim liberalima koji su sleteli na ekonomsku stranu rascepa, a ne njihovim imenjacima sa političke strane. Ukoliko bi trebalo predstaviti ova dva nasleđa uz pomoć konkretnih imena, možemo, na primer, reći da se ne bavimo liberalnim akterima poput Čarlsa Džejmsa Foksa, vigovca koji je strastveno učestvovao u francuskoj revoluciji i postao narodni tribun pod Džordžom III, već sa nasleđem njegovom dugogodišnjeg prijatelja i saradnika, Edmunda Berka, vigovca drugačije vrste, koji je, naravno, bio nezamenljivi neprijatelj francuskog radikalizma kao i posvećeni šampion slobodnog tržišta¹³⁴. Foks i Berk su se i politički i privatno razišli usled tih razlika. Berk je stajao uz kralja i Pita Mlađeg, i napokon stekao priznanje osnivača modernog konzervativizma, dok je Foks postao marginalna ličnost u politici Georgijanske Engleske, iako je veoma uticao na kasniji razvoj

¹³⁴ Između Berka i Adama Smita vladalo je međusobno poštovanje i paradigmatički savremeni zastupnik slobodnog tržišta kao što je Fridrih Hajek se često vraćao na Berka, koga je video kao poštovanja vrednog „starog vigovca“.

britanskog liberalizma. Ovo pominjanje Berka bi trebalo da nas podseti na to da je veliki deo onoga na šta mislimo pod „konzervativizmom“ zapravo, po svom poreklu, *liberalno*. Kako je to nastalo sa Štrausom i Oukšotom (i kroz ceo ovaj rad ću davati mnogo analognih slučajeva): zagrebite modernog konzervativca i pojaviće se liberal. Ni u kojem pogledu nije slučajno da je oživljavanje klasične liberalne ekonomije, poznatije kao „neoliberalizam“, došlo od strane britanskih i američkih nominalno konzervativnih političkih sila (u Engleskoj, od strane Konzervativne Partije, a u SAD-u, od republikanaca, najrazboritijih protivnika „liberalizma“). Ovo je istorijska ironija koja mnogo toga govori i koja je jedna od najznačajnijih posledica liberalnog rascepa. Jedna od osnovnih namera ovog rada je, zaista, da razbije ovu terminološku konfuziju tretirajući političke kategorije istorijski, a ne idealistički. Veoma je teško zvati stvari njihovim imenom, ukoliko ne znamo šta njihovo ime u stvari označava, a reći, u ovom slučaju „liberalizam“, mogu da znače najmanje dve stvari. Ponovo vidimo kako reći znače, i kako nas, samim time, mogu zbuniti i nagnati da skrenemo sa staze ili nas postaviti na pogrešnu.

Imajući uvek u vidu ovaj liberalni rascep i pamteći da su prisutne dve osnovne liberalne tradicije u politici modernog sveta, znači razumeti da je argument razvijen u ovoj knjizi, daleko od toga da predstavlja sveobuhvatnu „optužnicu“ protiv liberalizma, u stvari jedna intervencija u ime njegovih *političkih* razgranjavanja, a protiv manje ili više neposrednih ili posrednih kleveta sadržanih u njegovim kritikama: u slučaju Štrausa i Oukšota, manje ili više neposrednim, dok posrednijim u slučaju onih mnogobrojnih pisaca koji, pod maskom odbrane liberalizma od demokratske i socijalističke neumerenosti, u stvari napadaju samo srce liberalne političke strategije. Kada Moze tvrdi da je fašizam predstavljao vrhunac „demokratizacije politike“ uvedene francuskom revolucijom, ne osuđuje li on posredno time engleskog vigovca, Foksa, koji je bio nepokolebljivi branilac te revolucije? A kada Arent (1960, 316) u svojoj analizi preduslova za totalitarnu vladavinu podvlači „srodnost između demokratije i diktature, između vladavine rulje i tiranije“, zar ona time posredno ne kritikuje najvažniju postavku liberalnog *političkog* projekta, odnosno uopštavanje demokratije? I kada Mizes, poput beskrajno mnogo drugih ekonomskih liberala, tvrdi da je nacizam bio puki logički produžetak socijalizma u smislu njegovog pretpostavljenog pokušaja da upravlja ekonomskim životom, ne kažnjava li on time, zaobilaznim putem, celinu političkog liberalizma, utoliko što on počiva na pretpostavci da demokratska vladavina ima prednost u odnosu na slobodno tržište? Mnogo toga govori činjenica da se pod takvim ekonomsko-liberalnim terminima ta bauk reč „kolektivizam“ nikako ne ograničava samo na boljševike i maoiste, već se redovno proširuje kako bi se odnosila na *sve* vrste i podvrste društvene demokratije, iako se to sprovodi strogo se pridržavajući liberalno-političkih normi, od tzv. austromarksizma¹³⁵, preko politike Vajmarske

¹³⁵ Kojeg je austrijanac Mizes prezirao.

republike¹³⁶ do Ruzveltovog Nju Dila (*New Deal*)¹³⁷ Dakle, sudeći po bližem pregledu, pitanje nije da li bi liberalizam trebalo da se osudi ili pohvali. Radije, tokom preciznog utvrđivanja naše pozicije, fundamentalno pitanje na koje nailazimo je sledeće: da li je fašizam bio rezultat *političkog liberalizma*, shvaćenog u najširem mogućem smislu, ili *ekonomskog liberalizma*, takođe najopštije shvaćenog? Drugim rečima, da li je fašizam bio rezultat demokratske neumerenosti koja je podrazumevana u političkom liberalizmu, ili je zapravo, po svojoj glavnoj pobudi, bio proizvod produžene borbe *protiv* demokratije, kao pokušaj da se ona ograniči, kontroliše ili čak ukine? Ukoliko se zaista radi o ovom poslednjem, onda se mora postaviti sledeće pitanje: da li je ova antidemokratska borba suštinski bila sprovedena od strane jednog ekonomsko-liberalnog napora da očuva i proširi kapitalistički sistem?

Kada je u pitanju „novo konsenzualni“ naglasak na ideološkom, s metodološke strane imam da uputim dva prigovora: prvo, iako se u potpunosti slažem da je ideologija bitna, smatram da *ideološko svođenje* može biti podjednako restriktivno kao i bilo koji drugi oblik analitičkog redukcionizma. Ako „uzimati ideologiju za ozbiljno“ znači uračunati fašističku ideologiju kao jednu od delova šire teorijske konstrukcije, i u međudejstvu sa društvenim, političkim i ekonomskim faktorima, u tom slučaju se ova preporuka uzima u obzir¹³⁸. Međutim, više nego često takav zahtev da se ideologija razmotri postaje oblik pretvaranja fašističkog svetonazora u nekakav *causa prima*, u samopokrećuću silu koja funkcioniše u istorijskom vakuumu. Samim time, ideološka analiza upada u rizik da ne postane sredstvo koje obogaćuje našu istorijsku analizu, već način da se izbegnu vitalna pitanja u vezi društvenoekonomskih i političkih funkcija fašizma. Moja sopstvena ideološka analiza, uvezujući se sa postojećim tradicijama, nasuprot njima će težiti da izbegne zamku idealizma, odnosno onoga što je jedan učenjak prikladno nazvao „zatvorom ideja“. (Renton, 1999, 18) Međutim, baveći se ovim historiografskim pristupom, nemam nameru da prosto reprodukujem stare, „materijalističke“ argumente za koje on tvrdi da su prevaziđeni. Umesto toga, zagrišću udicu koju on baca i „uzeću fašističku ideologiju za ozbiljno“. Fokus mog istraživanja, u svom najvećem delu, jeste na ideologiji, na tome šta su liberali i fašisti govorili i pisali. Neću pokušati da

¹³⁶ U knjizi *Put u ropstvo*, Hajek, (2007: 81) afirmiše da je Hitlerova navodna bezgranična mržnja prema liberalizmu „imala malo prilika da se pokaže u praksi, isključivo zbog toga što je do vremena kada je Hitler došao na vlast liberalizam u svakom smislu već bio mrtav u Nemačkoj“. Da bi pronašao krivce za njegovu smrt, odnosno ubice liberalizma, autor nije išao ka tome da okupi dežurne krivce, kao što su prusijanizam, autoritarizam, konzervativizam ili bizmarkizam. Umesto toga, on je sumarno uhapsio, optužio i osudio partiju krivaca, govoreći da je socijalizam taj koji ga je ubio.

¹³⁷ Nju Dil je ritualno osuđivan od strane zastupnika slobodnog tržišta kao zlokoban, ali prirodan spoj socijalizma i fašizma. Za skorašnji primer takve interpretacije vidi: Šivelbuš (2006).

¹³⁸ Ponovo, bez da se tradicija marksističke historiografije polemički pojednostavljuje.

pobijem hegemono čitanje time što ću ukazivati prvenstveno na „spoljašnje“, neideološke dokaze, poput statistike ili društvenoekonomskih analiza. Takvim aspektima ću se koristiti u raspravi samo onda kada je to neophodno, ali će fokus ostati na tekstovima, na idejama i argumentima koji se nalaze u njima i oni će se ozbiljno uzeti u obzir. Nadam se da ću uspeti da pokažem da je „novi konsenzus“ ranjiv upravo na mestu gde veruje da je najjači, naime, kada se upustimo u ideologiju. Čineći fašističke i liberalne ideje fokusnim tačkama svoje istrage, ispitaću neke od premisa ove ideološke analize. Na primer, ovi autori redovno istupaju protiv tvrdnje da je fašizam bio osmišljen kako bi se srušili masovni egalitarni pokreti. Ona se odbacuje kao ekonomski redukcionizam i pogled na fašizam izvana. Sudeći po mišljenju predstavnika ovog narativa, fašistički ideolozi su iskreno težili prevazilaženju klasne borbe. No da li je, zapravo, nužno iskoračiti izvan fašističke ideologije i uvesti neki spoljašnji kriterijum da bi se potvrdio cinizam i elitizam inherentan fašizmu? Pri opisivanju fašističke ideologije kao jednog društvenog pomirenja, ne potcenjujemo li elitističke struje takve ideologije, njeno verovanje u, na primer, nužnost postojanja jaza između elite i masa? Da nije slučaj da interpretacije koje naglašavaju „iskrenost“ previdaju važnost propisne „makijavelističke“ i „ničeanske“ strane fašizma, kao jedne od manipulacija i predloga, kojom mnogi ideolozi nisu oklevali da se razmahuju? Iz čisto praktične perspektive, jedna od najvećih političkih prednosti fašizma, istaknuta od strane mnogobrojnih posmatrača, jeste upravo njegovo odbacivanje ideološke koherentnosti i njegov naglasak na postizanju rezultata, osobini na koju se ponekad upućuje kao na „pragmatizam“, a koja se izražava u neograničenoj upotrebi demagogije. Otuda i očigledan paradoks u argumentu da bi fašiste trebalo „uzeti za reč“, kao da postoji jedna „reč“, a ne mnogo različitih reči, i kao da se ove reči nisu redovno voljno koristile da bi prevarile. Onima koji žele da razumeju fašističku ideologiju bi dobro došlo da računaju sa činjenicom da su laži, stvaranje mitova koji podstiču huškanje i demagogija bili ugrađeni u nju. To znači da svako ko fašiste uzima kao iskrene već na samom početku podbacuje, bez obzira na to šta on ili ona možda čine kako bi ih „uzeli za ozbiljno“.

Fašisti, a pogotovo nacisti, govorili su za sebe da su neka vrsta „socijalista“, samo superiornog oblika. Možda im se i u nekim slučajevima *sviđalo* da sebe zamišljaju tako, iako je ovaj subjektivni aspekt teže utvrditi. Međutim, fašisti su takođe govorili različite stvari i izgovarali različite reči, koje njihove istoričare suprotstavljaju sa teškim odlukama o tome *kada* bi ih zaista trebalo uzeti za reč, a *kada ne bi*. Kada bi trebalo da verujemo fašistima, a kada se radilo samo o njihovom udvaranju zarad prikupljanja glasova, u cilju proširivanja „masovne baze“? Istoričari „novog konsenzusa“ (shvaćenog u najširem smislu) nisu bili baš dosledni u rešavanju tog posla. Kada god su fašisti govorili nešto što nije bilo u skladu sa njihovom teorijom, uobičajeni postupak je bio da se tiho vrte na stare i loše navike „sumnje“. Šternhel, na primer, piše kako „fašistički

aktivizam, kojeg krasi elitizam, podržava jaku političku vladavinu, oslobođenu svih okova demokratije“. (1988a, 11) Elitizam se, dakle, uzima kao površan aspekt fašizma, kao puki „ukras“. No sami fašisti su uzimali svoj elitizam vrlo ozbiljno, u najmanju ruku ničim ne nagoveštavajući da je on za njih samo puka fasada. Možda bi mogla da se brani potpuno suprotna pozicija: da je aktivistički fašizam sebe kitio *populizmom*, dok je elitizam bio suštinski istinita pozicija, iz taktičkih razloga skrivana (gde je Hitler bio radikalno prezriv prema masama u svojim pisanim tekstovima i u privatnim razgovorima, ali ne u svojim javnim govorima, gde je širio ljubav prema *Volku* (narodu – prim.prev.) i običnim Nemcima). No usled toga što je namera ovog istoričara da pokaže da fašizam nije bio desničarska politika kao što se misli, populizam je ono što se ovde posmatra kao iskren i suštinski, dok je elitizam površni i pomoćni dodatak. Majkl Man se (2004, 1), sa svoje strane, takođe protivi pogledu na fašiste „izvana“ i počinje svoju raspravu naglašavanjem potrebe da se „fašisti uzmu za ozbiljno“. On ovo zaista i čini, barem sve dok fašisti izražavanju želju koja im leži u srcu da pronađu treći put između kapitalizma i socijalizma i objavljuju svoju težnju da prevaziđu klase, itd.¹³⁹ Međutim, uskoro, kada ga presretne njihova stomačna odbojnost spram komunizma, kako je ne bi prevideo, sumnja se ponovo vraća, i fašisti se *više ne* uzimaju za reč:

Da li je Hitler više verovao u „boljševičku pretnju“ ili u svoju izbornu većinu? Musolini se samo pretvarao da veruje u „komunističku pretnju“ (...) Metaksas je iskoristio „komunističku pretnju“ kao uvod za svoj prevrat u Grčkoj. Ali grčka komunistička partija je bila mala i razjedinjena, i britanski ambasador je izvestio nazad da je Metaksasova tvrdnja bila samo dimna zavesa za prevrat koji je u stvarnosti bio rezultat borbe između desnih frakcija. (Man, 2004, 61).

Stara-škola-sumnje se vraća i to sa osvetom! Obratite pažnju na jezik: „u stvarnosti“ i „dimna zavesa“. „Boljševička pretnja“ se, takođe, stavlja pod znake navoda – fašisti, Man je ubeđen, nisu ozbiljno shvatali konkretno ovu reč, ona je bila puki „uvod“. Ukoliko je britanska ambasada tako izvestila, onda su njihovi pogledi na fašističke skrivene motive sigurno za poverovati. A ipak, da li je ovaj izveštaj na bilo koji način pogled na fašizam „izvana“ manje nego, recimo, sovjetske ambasade, sa svojim odbačenim, komiterninim idejama? Prava poenta nije da li ili ne uzimamo fašiste za reč, već *kada* da to uradimo, a kada da *ne uradimo*. Međutim, takvi izbori su u velikoj meri *ideološki*, što predstavlja činjenicu koja dovodi do jednog potpuno novog i nenameravanog značanja

¹³⁹ Što je u skladu sa Manovom opštom „šternhelijanskom“ interpretacijom. Man citira Šternhelovo naglašavanje koherentnosti i solidnosti fašističke ideologije odobravajući i na taj način ga inkorporirajući u metodološke osnove sopstvene analize.

zahteva za „primatom-ideologije“ od strane „novog konsenzusa“.

Moj izbor je da u ovome što sledi prizovem pažnju na ono što fašizam duguje ekonomskom liberalizmu, kao jednom ideološkom ispoljavanju kapitalizma. To činim s uverenjem da je jedan takav podsetnik od velike važnosti danas, kada se antifašizam naširoko koristi u borbi protiv demokratije, posebno socijaldemokratije, i da bi se zacementirao kapitalizam, na način na koji bi to verovatno zadovoljilo jednog Mizesa. To takođe činim iz uverenja da je ono što fašizam duguje liberalizmu zaista značajno. Istovremeno, voleo bih da raščistim to da moja istorijska rekonstrukcija ne izjednačava naprosto liberalizam – čak ni onaj ekonomski – sa fašizmom, niti pretpostavljam da je fašizam svoj svetonazor razvio isključivo iz liberalnih izvora, koliko god se oni istorijski preobrazili. U svom pokušaju da osnuje širu društvenu koaliciju, često opisivanu kao fašistička „baza mase“, fašizam je bio voljan da upotrebi u potpuno eklektično nepodudarne ideološke argumente, sve dok su se činili korisnima u obraćanju datoj izbornoj jedinici. Među ovim izvorima našli su se ideološki motivi iz devetnaestovekovnih zaliha antiliberalizma, kao i obraćanje osećanjima, kulturnim tradicijama, verovanjima, težnjama, fobijama i predrasudama, jednako kao i interesima, koji su u manjoj ili većoj meri bili antagonistički u odnosu na kapitalistički društveno-ekonomski poredak (ali čak i kada se takvi motivi i osećanja uzmu u obzir, kao što se to često može videti, oni su uglavnom više malograđanski, nego radnički). Niti su ovi elementi, jednom uključeni u ovo više labavo telo fašističke ideologije, lišeni praktičnih implikacija. Ali ipak, kako tvrdim, ekonomski liberalizam je bio mnogo bliži jezgru fašističkog eksperimenta nego što je to bio anti-ekonomski-liberalizam, a antiliberalni aspekti su imali svoju krajnju funkciju da pruže podršku i oslabe otpor protiv agende koja je bila agresivno kapitalistička. Godinama su liberalni i konzervativni tumači lutali nadaleko i naširoko u svojoj potrazi za „korenima fašizma“, ispitujući čas na jednom čas na drugom koraku ideje Rusoa, Herdera, Fihtea, Hegela ili čak Lutera, između ostalih. Umesto toga, trebalo je da pogledaju ispred svojih noseva, i ispitaju liberalnu tradiciju u svom *longue durée*, od samih početaka političke misli Džona Loka, kako bi otkrili imanentne kontradikcije i duboko ukorenjene determinante koje, ako već ne vode nužno fašizmu, barem ga čine mogućim. Ali to je jedan argument koji bi sada morao da počnem da odmotavam.

Prevela sa engleskog: Andrea Jovanović

Antonio Gramši

POREKLO I CILJEVI ZAKONA O TAJNIM DRUŠTVIMA U SKUPŠTINSKOM GOVORU DRUGA GRAMŠIJA¹⁴⁰

Tekst koji sledi prenosi raspravu od 16. maja 1925. u poslaničkom domu italijanske skupštine, objavljenu potom u listu "Jedinstvo" (*Origini e scopi della legge sulla associazioni segrete nel discorso del compagno Gramsci alla Camera, "Unità"*, II, br. 117, 23. maj 1925). Povod je bio zakon o tajnim društvima. Kako bi se ova rasprava dodatno kontekstualizovala valjalo bi dodati i da je naredne godine, dakle novembra 1926, Gramši uhapšen povodom "vanrednih mera" fašističkog režima kada su van zakona stavljene sve opozicione stranke. 1928. je optužen na 20 godina, 4 meseca i 5 dana zatvora. Iz zatvora je izašao, ali samo na kliniku na kojoj je i umro 1937.

Predsednik: Reč ima poštovani Gramši.

Gramši: Nacrt zakona protiv tajnih društava predstavljen je Skupštini kao nacrt zakona protiv masonerije; to je prvi stvarni čin fašizma kako bi se potvrdilo ono što je fašistička stranka nazvala svojom revolucijom. Mi, kao Komunistička partija, želimo da istražimo ne samo zašto se predstavlja nacrt zakona protiv organizacija uopšte, nego i značenje razloga zbog kojih je Fašistička stranka predstavila ovaj zakon u najvećoj meri uperen protiv masonerije. Mi se ubrajamo u malobrojne koji su fašizam uzeli ozbiljno, čak i kada je fašizam izgledao tek kao neka krvava farsa, kada su se u pogledu fašizma ponavljala samo opšta mesta o "ratnoj psihozi", kada su sve stranke pokušavale da uspojoje radničku populaciju prikazujući fašizam kao površan i kratkotrajan fenomen.

U novembru 1920. smo predvideli da će fašizam doći na vlast – što onda ni sami fašisti nisu mogli zamisliti – ako radnička klasa na vreme oružjem ne spreči njegovo krvavo nadiranje.

Fašizam, dakle, danas praktično tvrdi da želi da "osvoji Državu". Šta znači ovaj izraz koji je već uveliko postao opšte mesto? I kakvo značenje u tom smislu ima borba protiv masonerije?

Budući da smo mišljenja da je ova faza "fašističkog osvajanja" jedna od najvažnijih faza kroz koje je prošla italijanska država, i da se stoga tiče nas koji

140 *Izvor: Antonio Gramsci, "Una legge liberticida", u *Odio gli indifferenti*, Milano, Chiarelettere, str. 99-108. I kompletan tekst na stranici: http://www.inventati.org/reati_associativi/testi%20raccolti/011.html (pristupljeno 05. maja 2016.)*

znamo da predstavljamo interese velike većine italijanskog naroda, radnike i seljake, tako verujemo da je nužna analiza tog pitanja, čak iako je brzopleta.

Šta je masonerija? Rekli ste mnogo toga o duhovnom značenju, o ideološkim tokovima koje ona predstavlja, itd; ali sve to su samo forme izražavanja kojima se služite da bi ste se uzajamno obmanjivali, znajući da to radite.

Masonerija, imajući u vidu način na koji se Italija konstituisala kao ujedinjena, imajući u vidu početnu slabost italijanske kapitalističke buržoazije, masonerija je bila jedina stvarna i efikasna partija koju je buržoaska klasa imala na duže vreme. Ne treba zaboraviti da je malo manje od 20 godina nakon ulaska Pijemonteza u Rim, Skupština raspuštena i izborna telo od otprilike 2 miliona birača smanjeno na 800 hiljada. To je bilo izričito priznanje od strane buržoazije da čini bednu manjinu u narodu, ako je nakon 20 godina jedinstva bila prinuđena da pribegava najekstremnijim sredstvima diktature da bi se održala na vlasti, da bi istisla svoje klasne neprijatelje koji su bili i neprijatelji jedinstvene države.

Ko su bili ti neprijatelji? To je pretežno bio Vatikan, to su bili jezuiti, a treba podsetiti poštovanog Martira kako pored jezuita koji nose mantije postoje i laički jezuiti koji ne nose nikakvu posebnu uniformu koja ukazuje na njihov religijski red.

U prvim godinama nakon osnivanja Kraljevstva jezuiti su otvoreno izjavili u čitavoj seriji članaka objavljenih u "Čivilta katolika"¹⁴¹ koji bi to bio politički program Vatikana i klasa koje su tada predstavljale Vatikan, odnosno starih polufeudalnih klasa, pretežno burbonskih na jugu ili pretežno filoavstrijskih u Lombardiji-Venetu, što su brojčano ogromne društvene snage koje kapitalistička buržoazija nije nikad uspela da obuzda, iako je ona u periodu Rizordžimenta predstavljala napredak, revolucionarni princip. Jezuiti iz "Čivilta katolika", odnosno Vatikan, postavljali su za cilj svoje politike, kao prvo, sabotazu jedinstvene države putem izuzeća iz parlamentarnog života, i kočenjem liberalne države u svim njenim delatnostima koji su mogli poremetiti ili uništiti stari poredak; i kao drugo, stvaranje rezervne ruralne armije koju treba suprotstaviti nadiranjju proletarijata. Jer su još od 1871. jezuiti predviđali da će se na terenu liberalne demokratije roditi proleterski pokret koji bi se onda razvio u revolucionarni pokret.

Poštovani Martire je danas izjavio da je konačno dostignuto, o trošku masonerije, duhovno jedinstvo italijanske nacije.

Budući da je masonerija u Italiji predstavljala ideologiju i stvarnu organizaciju kapitalističke buržoaske klase, onaj ko je protiv masonerije jeste protiv liberalizma, protiv je političke tradicije italijanske buržoazije. Ruralne klase, koje je u prošlosti zastupao Vatikan, danas uglavnom zastupa fašizam. Logično je stoga da je fašizam zamenio Vatikan i jezuite u istorijskom zadatku, zbog čega najzaostaliye klase stanovništva stavljaju pod svoju kontrolu klasu koja

¹⁴¹ *Prim. prev.* "Civiltà Cattolica" (Katolička civilizacija), list italijanskih jezuita koji izlazi u Rimu od 1850. do danas.

je bila napredna u civilizacijskom razvoju. E to je značenje dostignutog duhovnog jedinstva italijanske nacije, što bi pre pedeset godina bio napredan fenomen, a danas je naime najveća pojava nazadovanja ...

Industrijska buržoazija nije bila sposobna da zaustavi radnički pokret, nije bila sposobna da kontroliše ni radnički pokret niti seoski revolucionarni pokret. Prva instinktivna i spontana lozinka fašizma nakon zauzimanja fabrika bila je stoga ova: "Seljaštvo će kontrolisati gradsku buržoaziju koja ne ume da bude snažna prema radnicima".

Ako se ne varam, onda, poštovani Musolini, to nije bila vaša teza, i između ruralnog fašizma i gradskog fašizma govorili ste da radije birate gradski fašizam.

(Upadice)

Musolini: Treba da vas prekinem da bih Vas podsetio na jedan moj članak u kojem veoma hvalim ruralni fašizam 1921-22.

Gramši: Ali to nije čisto italijanski fenomen, ma koliko da se u Italiji on usled najveće slabosti kapitalizma razvio do najviše tačke; to je evropski i svetski fenomen od izuzetne važnosti za razumevanje opšte posleratne krize, bilo u domenu praktične delatnosti, bilo u domenu ideja i kulture. Izbor Hindenburga u Nemačkoj, pobeda konzervativaca u Engleskoj, sa likvidacijom dotičnih demokratskih liberalnih partija, to su sve odgovarajući ekvivalenti italijanskog fašističkog pokreta. Stare društvene snage koje taj pokret nije uspeo potpuno da apsorbuje su preovladale u državnoj organizaciji, unoseći u reakcionarno delovanje sav talog okrutnosti i bespoštedne odlučnosti, što im je uvek bilo svojstveno; ali u suštini imamo fenomen istorijske regresije koji nije i neće biti bez posledica po razvoj proleterske revolucije. Ako ga ispitamo na tom terenu, da li će aktuelni zakon protiv udruženja delovati snažno ili je pak određen da bude potpuno bezvredan i uzaludan? Da li će odgovarati stvarnosti, hoće li biti sredstvo za stabilizaciju kapitalističkog režima ili će biti samo novi usavršeni instrument u rukama policije da bi uhapsili Ticija, Kaija i Sempronija? ...

Problem je stoga sledeći: da li je kapitalistička situacija u Italiji sa fašizmom snažnija ili slabija nakon rata? Koje su to bile slabosti italijanske kapitalističke buržoazije pre rata – slabosti koje su dovele do stvaranja određenog masonskog političkog sistema koji je postojao u Italiji, koji se najviše razvio tokom đolitizma¹⁴²? Najveće slabosti italijanskog nacionalnog života su na prvom mestu bile nedostatak osnovnih sirovina, odnosno nemogućnost buržoazije da stvori u Italiji industriju koja bi imala svoje duboke korene u zemlji i koja bi mogla progresivno da se razvija, apsorbujući preobilnu radnu snagu. Na drugom mestu

¹⁴² *Prim. prev.* Đovani Đoliti, italijanski političar, liberal i premijer nekoliko puta u periodu od 1892-1921. 1922. je pružio podršku novoj Musolinijevoj vladi, ali posle se držao u opoziciji.

to je nedostatak kolonija povezanih sa matičnom zemljom, dakle, nemogućnost za buržoaziju da stvori radničku aristokratiju koja bi stalno mogla biti u savezu sa samom buržoazijom. Treće, južnjačko pitanje, odnosno pitanje seljaka, usko povezano sa problemom emigracije, što je dokaz nesposobnosti italijanske buržoazije da održi ... (upadice)

Musolini: Pa i Nemci su emigrirali u milionskom broju

Gramši: Masovna emigracija radnika znači to da kapitalistički sistem, a to je preovlađujući sistem, nije u stanju da pruži hranu, smeštaj i odeću stanovništvu, i jedan ne mali deo tog stanovništva je primoran da se iseli ...

Musolini: Dakle nacija se mora širiti u interesu proletarijata.

Gramši: Mi imamo naše poimanje imperijalizma i kolonijalnog fenomena, prema kojem su oni pre svega izvoz finansijskog kapitala. Sve dosad italijanski "imperijalizam" se sastojao u tome da italijanski radnik emigrant radi za profit kapitalista u drugim zemljama, odnosno, dosad je Italija bila samo sredstvo ekspanzije neitalijanskog finansijskog kapitala. Vama su uvek puna usta najdetinjastijih tvrdnji o navodnoj demografskoj superiornosti Italije u odnosu na druge zemlje; vi stalno govorite, na primer, da je Italija demografski nadmoćna u odnosu na Francusku. To je pitanje koje samo statistike mogu rešiti bez daljnjeg, a ja se ponekad bavim statistikama. E sad, statistika koja je objavljena nakon rata, do sad neopovrgnuta, i koja se ne može opovrgnuti, tvrdi da se predratna Italija, sa demografske tačke gledišta, nalazila već u istoj situaciji kao i Francuska nakon rata. Taj podatak je određen činjenicom da emigracija udaljava od nacionalne teritorije takvu masu radno aktivnog, muškog stanovništva da demografski odnosi postaju katastrofalni. Na nacionalnoj teritoriji ostaju starci, žene, deca, invalidi, odnosno deo pasivnog stanovništva, koji je na teretu radnom stanovništvu u većoj meri nego u drugim zemljama, pa i u Francuskoj.

I to je osnovna slabost italijanskog kapitalističkog sistema, zbog čega je italijanski kapitalizam određen da nestane onoliko brže koliko svetski kapitalistički sistem ne uspeva više da apsorbuje italijansku emigraciju, da eksploatiše italijanski rad, što domaći kapitalizam nije sposoban da uokviri.

Buržoaske partije, masonerija, kako su pokušali da reše ove probleme?

Poznajemo iz italijanske istorije poslednjih godina dva politička plana buržoazije za rešavanje pitanja vladavine nad italijanskim narodom. Imali smo Đolitijevu praksu, kolaboracionizam italijanskog socijalizma sa đolitizmom, odnosno pokušaj da se uspostavi savezništvo industrijske buržoazije sa izvesnom radničkom aristokratijom na severu kako bi ugnjetavala, podjarmila toj buržoasko-proleterskoj formaciji masu italijanskih seljaka, posebno na jugu. Plan nije bio uspešan. Na severu Italije uspostavlja se u stvari buržoasko-proleterska koalicija

posredstvom skupštinske kolaboracije i politike javnih radova u zadrugama; na jugu Italije korumpiraju se upravljачki slojevi, a masom upravljaju kolovođe ...

(Upadice poslanika Greka)

Vi fašisti ste bili glavni autori propasti tog političkog plana, jer ste izjednačili u bedi i radničku aristokratiju i siromašne seljake cele Italije.

Imali smo plan i to možemo reći prema *Korijera dela sera*¹⁴³, novine koje predstavljaju ne nevažnu snagu u nacionalnoj politici: i 800 hiljada čitalaca su takođe stranka.

Glasovi: Manje ...

Musolini: Polovina! A inače čitaoci novina nisu bitni. Nisu nikad izveli revoluciju. Čitaoci novina su po pravilu u krivu!

Gramši: *Korijere dela sera* ne želi revoluciju.

Farinači: Ali ni *Unita*¹⁴⁴!

Gramši: *Korijere dela sera* je sistemski podržavao sve političare s juga, od Salandre do Orlanda, pa do Nitija i Amendole¹⁴⁵; i to pred đolitijevskim rešenjem, ne samo klasno opresivnim, nego takvim da tlači čitave teritorije, kao jug i ostrva, te stoga podjednako opasnim, poput aktuelnog fašizma, za samo materijalno jedinstvo italijanske države. *Korijere dela sera* je uvek podržavao savez između industrijalaca sa severa i nekakve nedefinisane ruralne demokratije na polju slobodne razmene, pretežno na jugu. I jedno i drugo rešenje u suštini je težilo da italijanskoj državi da širu bazu u odnosu na prvobitnu, težili su da razviju "tekovine" Rizordimenta¹⁴⁶.

Šta tim rešenjima suprotstavljaju fašisti? Oni im danas suprotstavljaju takozvani zakon protiv masonerije; oni kažu da žele tako da osvoje državu. Zapravo fašizam se bori protiv jedine efikasno organizovane snage koju buržoazija ima u Italiji, da bi je potisnuli u zauzimanju pozicija koje država daje svojim

¹⁴³ *Prim. prev.* Italijanske novine *Corriere della sera* (Večernji kurir).

¹⁴⁴ *Prim. prev.* *L'Unità* ("Jedinstvo") glasilo koje je 1924. osnovao Gramši. Od tada pa do 1991. bio je zvanični list Komunističke partije u Italiji.

¹⁴⁵ *Prim. prev.* Antonio Salandra, premijer Italije od 1914. do 1916; Vitorio Orlando, liberal i premijer od 1917. do 1919; Frančesko Niti, premijer od 1919. do 1920; Đovani Amendola, liberal, ministar za kolonije u fašističkoj vladi 1922. godine, potom jedan od istaknutih antifašističkih političara.

¹⁴⁶ *Prim. prev.* Italijanski pokret nacionalnog ujedinjenja koji su predvodili Garibaldi, Macini i pijemontski premijer Kavur.

funkcionerima. ‘Fašistička revolucija’ je samo zamena jednog administrativnog osoblja drugim osobljem.

Musolini: Jedne klase drugom klasom, kao što se dogodilo u Rusiji, kao što se obično dešava u svim revolucijama, kao što ćemo i mi metodično sprovesti!

(Odobranja)

Gramši: Revolucija je samo ona koja se zasniva na novoj klasi. Fašizam se ne temelji ni na jednoj klasi koja već nije na vlasti ...

Musolini: Ali ako je veći deo kapitalista protiv, ako vam navedem najkrupnije kapitaliste koji glasaju protiv nas, koji su u opoziciji: Mota, Konti ...

Farinači: I pomažu prevratničke listove (Komentari)

Musolini: Krupno bankarstvo nije fašističko, vi to znate!

Gramši: Stvarnost je dakle u tome da zakon protiv masonerije nije pretežno protiv masonerije, sa masonima će fašizam lako pronaći nekakav kompromis.

Musolini: Fašisti su spalili masonske lože pre nego što smo izradili zakon! Dakle nema potrebe za nagodbama.

Gramši: Na masoneriju fašizam primenjuje, u jačoj meri, istu taktiku koju je primenio na sve nefašističke buržoaske stranke: u prvi mah stvorio je fašističko jezgro u tim strankama; u sledećoj fazi pokušao je da istisne iz drugih stranaka najbolje snage kako su mu odgovarale, ne uspevši da zadobije monopol koji je naumio ...

Farinači: I nazivate nas budalama?!

Gramši: Ne biste bili budale samo da ste sposobni da rešite probleme italijanske situacije ...

Musolini: Rešićemo ih. Već smo ih dosta i rešili.

Gramši: Fašizam nije uspeo potpuno da apsorbuje sve stranke u svoju organizaciju. Kod masonerije je upotrebio političku taktiku *noyautage*, potom teroristički sistem paljenja loža i naposljetku danas se poduzima zakonodavnog delovanja, zbog čega će se određene ličnosti krupnog bankarstva i birokratije na kraju dogovoriti sa gospodarima da ne bi izgubili svoje mesto, ali sa masonerijom

fašistička vlada će morati postići kompromis. Šta činiti kad je neprijatelj snažan? Prvo mu se polome noge, a onda se napravi kompromis u uslovima očigledne nadmoći.

Musolini: Prvo mu se slome rebra, a onda se baci u tamnicu, kao što ste uradili u Rusiji! Vi imate vaše zatvorenike i onda ih čuvate jer vam trebaju! (Komentari)

Gramši: Imati zatvorenike znači upravo napraviti kompromis: zato mi kažemo da je u stvari zakon izrađen posebno protiv radničkih organizacija. Pitamo se zašto već nekoliko meseci u ovim krajevima karabinjeri hapse naše drugove svako malo kad ih nađu okupljene u broju od njih tri, a da komunistička partija nije proglašena kriminalnim udruženjem.

Musolini: Radimo ono što radite u Rusiji ...

Gramši: U Rusiji postoje zakoni koji se poštuju. Vi imate vaše zakone ...

Musolini: Vi pravite strahovite racije. I svaka vam čast! (Smeje se)

Gramši: Zapravo policijski aparat države (italijanske) već smatra komunističku partiju za tajnu organizaciju.

Musolini: Nije istina!

Gramši: Ionako se hapsi bez ikakve posebne optužnice svako ko se nađe na skupu gde su tri osobe, i to samo zato što je komunista, i onda se strpa u zatvor.

Musolini: Ali ubrzo bivaju pušteni. Koliko njih je u zatvoru? Lovimo ih jednostavno da bi ih upoznali!

Gramši: To je oblik sistemskog progona koji najavljuje i opravdava primenu novog zakona. Fašizam usvaja iste sisteme Đolitijske vlade. Radite ono što su na jugu radile Đolitijske kolovođe koji su hapsili glasače opozicije ... da bi ih upoznali.

Glas: Samo jedan takav slučaj je bio. Vi ne poznajete jug Italije.

Gramši: Južnjak sam!

Musolini: A što se izbornog nasilja tiče podsećam Vas na jedan Bordigin¹⁴⁷ članak koji ga potpuno opravdava.

Greko Paolo: Vi poštovani Gramši niste pročitali taj članak.

Gramši: Ne fašističko nasilje, nego naše. Mi smo sigurni da predstavljamo većinu stanovništva, da predstavljamo najbitnije interese većine italijanskog naroda; proletersko nasilje je dakle progresivno i ne može biti sistematsko. Vaše nasilje je sistematsko i sistematično je samovoljno, jer vi predstavljate manjinu koja je osuđena na nestanak. Mi moramo reći radničkoj populaciji šta je vaša vlada, kako se ona ponaša, da bi ih organizovali protiv vas, da bi ih doveli u stanje da vas pobede. Veoma je verovatno da ćemo i mi biti prinuđeni da koristimo same vaše sisteme, ali kao prelazan period, privremeno. (Buka, prekidanja).

Izvesno: usvojiti iste vaše metode, sa tom razlikom da vi predstavljate manjinu stanovništva, dok mi predstavljamo većinu. (Upadice, buka)

Farinači: Ali onda što ne izvedete revoluciju? Vi ćete doživeti sudbinu Bombačija¹⁴⁸? Izbaciće Vas iz Partije!

Gramši: Kada je ujedinila Italiju italijanska buržoazija je činila manjinu stanovništva, ali pošto je predstavljala interese većine, čak i ako je ova nije sledila, onda je mogla da se održi na vlasti. Vi ste pobedili oružjem, ali nemate nikakav program, ne predstavljate ništa novo i napredno. Samo ste podučili revolucionarnu avangardu kako jedino oružje, u krajnjoj analizi, određuje uspeh programa i antiprograma ... (Upadice, dobacivanja)

Predsednik: Ne prekidajte!

Gramši: Ovaj zakon uopšte neće zaustaviti pokret koji vi sami u zemlji pripremate. Pošto će masonerija masovno preći u Fašističku stranku i činiće njenu struju, jasno je da se ovim zakonom nadate da ćete sprečiti razvoj velikih radničkih i seljačkih organizacija. To je stvarna vrednost, pravo značenje zakona.

¹⁴⁷ *Prim. prev.* Amadeo Bordiga (1889-1970), vodeći italijanski marksista i jedan od osnivača italijanske komunističke partije. Prevodio je tzv. "apstinentsko" krilo koje je zagovaralo politiku bojkota, izolacionizma i protivljenja ideji "ujedinjenog fronta". Na tzv. Lionskom Kongresu KPI 1926. njegove teze zvanično su odbačene, dok je krilo predvođeno Toljatijem, Gramšijem i Teračinijem odnelo prevagu.

¹⁴⁸ *Prim. prev.* Nikola Bombači, jedan od osnivača Komunističke partije Italije, zajedno sa Gramšijem, Toljatijem, Bordigom i Teračinijem. Tokom svog rada u Komunističkoj partiji bio je zadužen za odnose sa Moskvom. Pripadao je takozvanom desnom krilu, postepeno se udaljavao od politike komunista da bi definitivno bio izbačen iz Partije 1927. Od 30-tih godina približava se Musoliniju čiji je na kraju bio i savetnik. Streljali su ga italijanski partizani 1945.

Poneki se fašista i dalje kroz maglu seća učenja svojih starih učitelja, onda kada su bili revolucionari i socijalisti, i veruje da klasa ne može stalno ostati takva i razvijati se sve do osvajanja vlasti, a da nema stranku ili organizaciju koja čini njen najbolji i najsvesniji deo. Ima neče istinitog u tom reakcionarnom mutnom izopačenju marksističkih učenja. Naravno da je veoma teško da neka klasa može rešiti svoje probleme i postići one ciljeve koji su svojstveni njenom postojanju i opštoj snazi društva, a da se ne konstituiše avangarda koja će da vodi tu klasu sve do postizanja takvih ciljeva. Ali ne mora biti da će taj iskaz uvek biti istinit, u svojoj spoljašnjoj mehaničnosti na korist reakcije! To je zakon koji služi Italiji, koji će morati da se primeni u Italiji gde buržoazija ni na koji načini nije uspela i nikad neće uspeti da reši na prvom mestu pitanje italijanskih seljaka, da reši pitanje južne Italije. Nije slučajno to što se taj zakon predstavlja istovremeno sa drugim projektima koji se tiču obnove Juga.

Glas: Govorite o masoneriji!

Gramši: Želite da govorim o masoneriji. Ali u nazivu zakona čak se i ne pominje masonerija, govori se samo o organizacijama uopšte. U Italiji je kapitalizam uspeo da se razvije budući da je država vršila pritisak na seljačko stanovništvo, posebno na jugu. Vi danas osećate hitnost tih problema, stoga obećavate milijardu za Sardiniju, obećavate javne radove i stotine miliona celom jugu; ali da biste učinili nešto ozbiljno i konkretno trebali biste početi sa vraćanjem Sardiniji 100-150 miliona od poreza koji svake godine otimate od sardinijskog stanovništva! Trebali biste vratiti jugu stotine miliona od nameta koje svake godine otimate od južnjačkog stanovništva.

Musolini: Vi ne dajete da plaćaju poreze u Rusiji! ...

Glas: Krađu u Rusiji, ali ne plaćaju poreze!

Gramši: Nije u tome stvar, poštovani kolega, a trebalo bi da poznajete barem skupštinske izveštaje koji o tim pitanjima postoje u bibliotekama. Nije reč o normalnom buržoaskom mehanizmu poreza: reč je o tome da svake godine država otima južnim oblastima određen iznos dažbina koje ne vraća ni na koji način, putem servisa bilo koje vrste.

Musolini: Nije tačno.

Gramši: ... sume koje država iznuđuje od seljačkog stanovništva na jugu da bi izgradila osnovu kapitalizmu na severu Italije (Upadice, komentari). Na tom protivrečnom tlu italijanskog kapitalističkog sistema obrazovaće se nužno

jedinstvo radnika i seljaka protiv zajedničkog neprijatelja, uprkos poteškoćama u izgradnji velikih organizacija.

Vi fašisti, vaša fašistička vlada uprkos čitavoj demagogiji vaših govora, niste prevladali tu protivrečnost koja je već bila radikalna; vi ste čak učinili da se ona još jače oseća među narodnim klasama i masama. Vi ste delovali u toj situaciji zbog same nužnosti te situacije. Dodali ste nov barut onome već nagomilanom usled razvitka kapitalističkog društva, i verujete da ćete jednim zakonom protiv organizacija suzbiti najpogubnije posledice samog vašeg delovanja. (Prekidanja).

To je najvažnije pitanje u raspravi o ovom zakonu!

Vi možete "osvojiti Državu", možete promeniti zakonike, možete se truditi da sprečite organizacijama da postoje u obliku u kojem su postojale do sada; ne možete nadvladati objektivne uslove u kojima ste prinuđeni da se krećete. Vi nećete učiniti ništa do to što ćete primorati proletarijat da potraži smer drugačiji od onog koji je do danas bio najrasprostranjeniji u polju masovne organizacije. A to sa ove govornice ne želimo reći proletarijatu i italijanskim seljačkim masama: da italijanske revolucionarne snage neće dozvoliti da budu slomljene, da vaš mračni san neće moći da se ostvari. (Prekidanja).

Veoma je teško primeniti na populaciju od 40 miliona stanovnika Zankofov sistem vladanja. U Bugarskoj ima nekoliko miliona stanovnika a ipak, uprkos pomoći iz inostranstva, vlada ne uspeva da odnese prevagu nad koalicijom komunističke partije i revolucionarnih seljačkih snaga, dok u Italiji ima 40 miliona stanovnika.

Musolini: Komunistička partija ima manje članova nego što ih ima italijanska fašistička partija!

Gramši: Ali predstavlja radničku klasu!

Musolini: Ne predstavlja je.

Farinači: Izdaje je, ne predstavlja je.

Gramši: Vi ste pristanak zadobili batinom.

Farinači: Govorite o Miljeliju!

Gramši: Upravo tako. Fenomen "Miljeli" je od velike važnosti baš u smislu onoga što sam rekao ranije, da se seljačke mase, čak i katoličke, usmeravaju ka revolucionarnoj borbi. Ni fašistička glasila ne bi protestvovala protiv Miljelija da fenomen "Miljeli" nema tu veliku važnost u naznačavanju jedne nove orijentacije revolucionarnih formi u zavisnosti od vašeg pritiska na radničke klase.

Da zaključim: masonerija je mala zastava koja služi tome da napravi prolaz antiproleterskoj reakcionarnoj samovolji! Nije masonerija ta koja vas zanima? Masonerija će postati krilo fašizma. Zakon treba da posluži radnicima i seljacima koji će to veoma dobro shvatiti iz njegove primene. Tim masama mi želimo reći da nećete uspeti da ugušite organizacijske pojave njihovog klasnog života, jer protiv vas je čitav razvoj italijanskog društva ... (Prekidanja)

Predsednik: Ne prekidajte! Pustite nek govori. Ali Vi, poštovani Gramši, niste govorili o zakonu!

Rosoni: Zakon nije protiv organizacija!

Gramši: Poštovani Rosoni, to je samo jedan stav zakona protiv organizacija. Radnici i seljaci moraju znati da vi nećete uspeti da sprečite revolucionarni pokret da ojača i da se radikalizuje (Upadice, buka). Jer on sam predstavlja danas situaciju u kojoj se nalazi naša zemlja ... (Upadice)

Predsednik: Poštovani Gramši, to ste već ponovili tri ili četiri puta. Imajte milosti! Nismo porotnici kojima treba ponoviti hiljadu puta iste stvari!

Gramši: E ipak ih treba ponavljati, treba da ih slušate sve dok vam ne bude muka.

Preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez

TEZE O NOVOM EVROPSKOM FAŠIZMU¹⁴⁹

1. Evropski fašizam sa kraja veka je brat blizanac, odnosno jezoviti "duplikat" nekih od najradikalnijih instanci slobode i zajednice koje se razotkrivaju u krizi društva rada. On je maligna karikatura onoga što bi muškarci i žene mogli da učine u dobu generalizovane komunikacije onda kada se znanje i misao jasno prikazuju kao *zajedničko dobro*. To je preobražaj u noćnu moru onoga što je Marks zvao "san o jednoj stvari" (*Traum von einer Sache*, Pismo Rugeu, septembar 1943).

Postmoderni fašizam ne cveta u zatvorenim odajama Ministarstva unutrašnjih poslova, nego u kaleidoskopu životnih oblika velegradova. Ne razvija se u sve više zastrašujućem području institucionalnih aparata, nego pristaje onome što bi bilo dostojnije nade: kolektivna ponašanja koja izmiču političkom predstavljanju. Nije surovi nazubljeni oslonac konstituisane moći nego eventualna konfiguracija narodne "kontramoći". Može postati delom fizionomska crta potlačenih klasa, način na koji one egzorcizuju i istovremeno potvrđuju sopstvenu potlačenost. Ukratko, novi fašizam se ocrtava kao građanski rat u krilu najamnog rada zaposednutog tehnološkom i etičkom burom postfordizma. Blisko se dotiče masovne intelektualnosti, autonomističkih i deetatizirajućih poticaja, "bilo kakvih singularnosti", prepredenih građana društva spektakla.

Levici je bilo stalo da prema fašizmu markira nepremostivu distancu, ako ne čak i antropološku razliku: sada je pak reč o tome da se prepozna njegova priroda izobličujućeg ogledala. Ili pak njegova prisnost sa proizvodnim i kulturalnim iskustvima od kojih polazi i revolucionarna politika. Samo gest približavanja može unapred pripremiti adekvatne protivtrove. Gledati u lice brata blizanca znači smestiti sopstvenu praksu u jedno *vanredno stanje* u kojem je i najviše obećavajući tok uvek na korak od račvanja u katastrofu.

2. Evropski fašizam s kraja veka je patološki odgovor na rastuću *vandržavnu* dislokaciju suverenosti i na vidnu zastarelost koju već uveliko odlikuje rad pod gazdama. Već samo iz ovih razloga on se nalazi na suprotnoj strani od istorijskog fašizma. Svaki odjek ili analogija koju ovaj termin sugerise vodi pogrešnim putem. Ipak upotreba tog termina je umesna: umesna je da bi ukazala, danas kao i u 20-tim godinama, na fenomen koji je suštinski drugačiji od konzervativne,

¹⁴⁹ Tekst je prvobitno objavljen u časopisu ("Luogo comune", br. 4, 1993), a potom u knjizi P. Virno, *Esercizi di esodo*, Ombre corte, Verona, 2002, str. 203-09. Zahvaljujemo se autoru na ustupljenoj originalnoj verziji teksta.

aliberalne, represivne sklonosti vlada. Da bi ukazala, upravo tako, na snažnog i strašnog ‘brata blizanca’.

3. Metamoforza društvenih sistema na Zapadu tokom 30-tih godina katkad se označava jednim koliko jasnim toliko i prividno paradoksalnim izrazom: *socijalizam kapitala*. Njime se aludira na odlučujuću ulogu koju igra država u ekonomskom ciklusu, na kraj liberalne *laissez-faire*, na procese centralizacije i planiranja kojima upravlja javna industrija, na politike pune zaposlenosti, na osvite *Welfare-a*. Kapitalistička replika na Oktobarsku revoluciju i na krizu iz 1929. beše gigantska socijalizacija (ili bolje, etatizacija) proizvodnih odnosa. Da kažemo to sa Marksom: “prevladavanje privatnog vlasništva na samom tlu privatnog vlasništva”.

Istorijski fašizam, kao što je poznato, predstavljao je varijantu ili artikulaciju “socijalizma kapitala”. Hiperetatizam, militarizacija rada spojena sa njegovim veličanjem, javna podrška efektivne potražnje, politički fordizam (prenesen u obliku vladanja): to su poneke istaknute crte. Model koji je razradio Lord Kejnz naišao je na praktičnu realizaciju ne samo u Ruzveltovom Nju Dilu, nego i u ekonomskoj politici Trećeg Rajha.

Metamorfoza društvenih sistema na Zapadu tokom 80-tih i 90-tih godina može se na najprikladniji način sažeti u izrazu: *komunizam kapitala*. To znači da kapitalistička inicijativa orkestrira na sopstvenu dobrobit tačno one kulturne i materijalne uslove koji bi komunističkoj perspektivi osigurali spokojnu realističnost. Pomislimo na ciljeve koji čine “sadržinu stvari” o kojima se nadaju moderni revolucionari: ukidanje takvog nepodnošljivog skandala kao što je opstajanje najamnog rada; izumiranje Države kao industrije prinude i “monopola političke odluke”; vrednovanje svega onoga što život pojedinca čini neponovljivim. I onda u toku poslednje decenije biva postavljena na scenu podmukla i grozna interpretacija tih istih ciljeva. Pre svega: bespovratno sažimanje društveno potrebnog radnog vremena išlo je korak uz korak sa produženjem radnog vremena, za one koji su “unutra”, i sa marginalizacijom za one koji ostaju “izvan”. Celina javnih službenika predstavlja se kao “pretrpanost” ili “rezervna industrijska vojska”, a posebno kada ih zlostavlja prekovremeni rad. Drugo, radikalna kriza ili naprosto raspadanje nacionalnih Država odvija se kao minijturna reprodukcija forme-Države, po principu kineskih kutija. I kao treće, usled propadanja “univerzalnog ekvivalenta” sposobnog da efektivno važi, prisustvujemo fetišističkom kultu *razlika*: samo što one, zahtevajući pravo na prećutni supstancijalni temelj, izazivaju svaku vrstu ugnjetavalačke i diskriminišuće hijerarhije.

Evropski fašizam s kraja veka se hrani “komunizmom kapitala”. Igra svoju partiju na kartu neizvesne granice između rada i ne-rada, organizuje dodatno na svoj način društveno vreme, povlađuje kancerogenom množenju forme-Države, nudi promenljiva utočišta nepripadništvu i raskorenjivanju koja izvire

iz življenja u strukturalnom stanju “pretrpanosti”, naglašava labilne te stoga i preteće “razlike”.

4. Maks Horkhajmer, u svojoj studiji iz 1942. o autoritarnoj državi, raspoznaje materijalnu osnovu fašizma u sistematskom razaranju sfere cirkulacije kao područja *Liberté* i *Egalité*. Koncentracija proizvodnog procesa u rukama monopola dezavuiše, prema Horkhajmeru, privid “pravedne razmene” između ravnopravnih subjekata na čemu se temelji pravna jednakost i čitav buržoaski “Eden prava”. Sa propadanjem slobodne konkurencije odlazi u propast i sloboda *tout court*. Despotizam fabričkog režima, umesto da ostane skrivena i neprikaziva istina, dolazi u prvi plan, neskriveno podređuje sebi područje cirkulacije, postaje institucionalni model, afirmiše se kao autentični *nomos* zemlje. Operativni obrasci masovne proizvodnje prodiru u politiku i u organizaciju Države. Za procedurama baziranim na konsenzusu (čiji je model razmena među jednakima) slede preskriptivne procedure tehničkog karaktera garantovane konkretnim vezama radnog procesa.

U posleratnom periodu antifašizam prima k znanju materijalne uslove koji su odredili brodolom liberalnih režima. Shodno tome on – da ga reči ne bi izvrgnule ruglu – koncipira demokratiju pre svega kao *industrijsku demokratiju*. Nosioi državljanstva u snažnom smislu više nisu atomizirane individue koje međusobno deluju na tržištu, nego proizvođači. Laburistički i demokratski identitet teže da se podudaraju. Pojedinaac je predstavljen u radu, rad u Državi: to je celokupni projekt, čas ostvaren čas izneveren, ali u svakom slučaju obdaren ustavnim dostojanstvom. Sumrak prve italijanske Republike nije nešto drugačije od iznenadnog buktanja tog projekta, od ponestajanja samih njegovih osnova. I na razvalinama industrijske ili laburističke demokratije, može se nazreti silueta postmodernog fašizma.

Tek rezidualni teret radnog vremena u proizvodnji bogatstava, presudna uloga koju u njemu igra apstraktno znanje i jezička komunikacija, to što procesi socijalizacije imaju sopstveno težište izvan fabrike i kancelarije, građanski prezir prema svakoj novoj verziji “etike rada”, sve to i još ostalo čini postfordističku radnu snagu politički *nepredstavljivom*. Ako takva nepredstavljivost ne postane pozitivni princip, ustavna osa, određujući element demokratije, ona kao jedno puko “ne više”, može odrediti uslove drastičnog sužavanja sloboda.

Postmoderni fašizam ima svoje poreklo u uništenju radne sfere kao privilegovanog područja podruštvljenja i mesta gde se stiče politički identitet.

5. Marks je govorio: radna snaga ne može izgubiti svoja svojstva *ne kapitala*, virtualne “negacije kapitala” a da momentalno ne prestane da bude ferment procesa akumulacije. Danas bi trebalo reći: postfordistička radna snaga ne može izgubiti svoja svojstva *ne rada* – odnosno ne može da prestane da sudeluje u obliku društvene kooperacije koja je šira od kapitalističke proizvodne

kooperacije – a da ne izgubi odjednom svoje sposobnosti oplodavanja vrednosti. U fabrikama “totalnog kvaliteta” ili u kulturnoj industriji dobar radnik je onaj ko u obavljanju svog posla ubacuje navike, kompetencije, znanja, ukuse, sklonosti sazrele u širokom svetu, van vremena koje je specifično posvećeno “radu”. Ko danas zaslužuje titulu Stahanova jeste onaj ko profesionalno ubire plodove od usaglašenog delanja koje prevazilazi (i protivreči) suženoj društvenosti datih “profesija”.

Državna politika cilja svakog puta iznova na svođenje *viška* društvene kooperacije na radnu kooperaciju, namećući prvoj kriterijume i merne jedinice druge. Fašizam s kraja veka naime daje neposredan izraz “višku kooperacije”: ali hijerarhijski, rasistički, despotski izraz. Od vanradnog podruštvoavljenja čini neuređeno i životinjsko područje, predodređeno za sprovođenje lične vlasti; ustoličava mitove etničkog samoodređenja, ponovo pronađenih korena, “tla i krvi”, po modelu supermarketa; ponovo stupa na put sektaških ili klanovskih, *familijarnih* veza, predodređenih da postignu ono disciplinovanje tela koje više ne garantuje radni odnos.

Fašizam s kraja veka je oblik varvarske kolonizacije vanradne društvene kooperacije. To je granginjoleska¹⁵⁰ parodija politike koja konačno više nije državna.

6. Glavne smernice evropske kulture poslednje decenije ne nude protivotrov, a pogotovo ne neborivi punkt otpora novom fašizmu. Ovaj izvrće i iskorišćava, u nekoj vrsti preuvredljive nemeze, pojmove i slike sveta koji su zgotovljeni da bi slavili “kraj istorije” i njegove krvave rituale. Posebno postmoderna misao, koja je svođenje znanja i jezika na najamni rad opisala kao slobodarsko kuljanje “razlika”, ili kao euforični prelaz sa Jednog na Mnoge, ne može se smatrati nevinom onda kad se upravo među Mnogima afirmišu fašističke forme mikrofizike moći.

7. Krizu predstavničke demokratije u Italiji tumače Lige i stranka-firma: dakle, decoljupci “druge republike”. To su međusobno različiti, čak i suparnički glasovi, ali svi omogućavaju da se propadanje političkog predstavljanja (čak i same *predstavljalivosti*) podudara sa sužavanjem učestvovanja u javnoj sferi. Pažnja: *ne* radi se sigurno o “fašističkim” pozicijama nego o projektima čije ostvaranje određuje taj prazni prostor ili tu *ničiju zemlju* na kojoj se fašizam sa kraja veka može zaista učvrstiti.

¹⁵⁰ *Prim. prev.* Gran Ginjol (*Le Théâtre du Grand-Guignol*) parisko horor pozorište između 1897. i 1963. poznato po svojim opskurnim, surovim i brutalnim predstavama užasa i nasilja. Ime dobija po poznatoj pozorišnoj lutki Ginjolu koja predstavlja lionskog industrijskog radnika, drskog i bez dlake na jeziku prema “moćnicima”. “Granginjolesko” je sinonim za surovost, užas i nasilje.

Radikalni antifašizam se danas sastoji u tome da se kriza predstavljanja shvati ne kao neizbežna skleroza demokratije, nego, suprotno tome, kao izvanredna prilika za suštinski razvoj. Drugačije rečeno, razviti imuni sistem protiv “brata blizanca” znači, danas, razraditi i isprobati tela *nepredstavničke demokratije*. Pred razjarenom svađom između zastupnika proporcionalnog ili većinskog sistema (juče), kao i između onih koji su za prvi ili za drugi krug izbora (sutra), čini se korisnim staviti na tapet pitanje drugačije težine, ali pitanje koje je sve samo ne dvosmisleno: kako organizovati *sovjet* masovne intelektualnosti i čitavog postfordističkog rada? Kako artikulirati radikalno vanparlamentarnu *javnu sferu*? Koje demokratske ustanove – i upravo zbog toga, *ne* predstavničke – mogu dati puni politički izraz aktuelnom spletu rada, komunikacije i apstraktnog znanja?

Preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez

Bertolt Breht

PLATFORMA ZA LEVE INTELEKTUALCE

(napisi o fašizmu od 1933. do 1939.)

1. Sva zalaganja za kulturu, bilo da su ona književne ili neke druge vrste, svesno ili nesvesno civilizatorska, imaju za pretpostavku svoje delotvornosti to da se tiču *svih*, a to znači svih ljudi koji se nalaze u sferi njene delotvornosti te dakle vrše neki uticaj.

2. Jedan od razloga za zastrašujući nedostatak rezultata naših kulturnih zalaganja opažamo u tome što se mi generalno s našim poslovima, koji su bili određeni "za sve" i trebalo bi da služe na dobro "svih", suviše neodređeno obraćamo *svima*. Razvoj u Nemačkoj nas uči da nikako nisu svi za sve, i da je samo jedan sasvim određen sloj ljudi, koji se na taj način razlikuje od svi drugih slojeva, spreman da zastupa interese *svih*. Sloj koji *mora* zastupati interese *svih* jeste onaj sloj koji je pod kaznom propasti, ili bolje rečeno koji stalno propada zato što je posredstvom društvenog uređenja osuđen na to, jer upravo njegovo propadanje izaziva blagostanje *drugih*. I taj sloj, naime, da bi umeo da zastupa interese svih, mora prvo biti organizovan i za to osposobljen. To je sloj proletarijata.

3. Jednom takvom izboru sloja, koji se može mobilisati za interese *svih*, moglo bi se protivrečiti, jer se on vrši prema ekonomskom gledištu. Mogao bi se obaviti izbor i prema drugačijim gledištima, tako da se ta borbena grupacija regrutuje iz svih društvenih slojeva. Kao znak raspoznavanja predloženi su na primer varvarsko i ljudsko. Mi odbijamo takav znak raspoznavanja, jer on nema nikakvu organizirajuću snagu. Radije prihvatamo da kako ono varvarsko tako i ono ljudsko jeste nešto što ljudi mogu stvoriti, organizovati. Kad to ne bi bio slučaj onda bi samo iskorenjivanje (telesno uništenje) čitavih delova naroda moglo ukinuti varvarstvo – i jasno je onda da samo ukidanje varvarstva omogućava čovečnost: ideal nekog ostrva čovečnosti koje i dalje opstaje usred varvarstva beskrajno je opasan. Svako je mogao u svakom momentu da se uveri, ali odskora je to posebno jasno, da ono varvarsko nikako ne toleriše takva ostrva i da itekako ima moć da ih uništi. Izbor sloja isključivo kojem možemo poveriti spas čitave civilizacije mora uslediti prema ekonomskoj tački gledišta, jer samo tako konstituisanom sloju ljudi svojstvena je snaga i može mu se dati organizovani oblik koji je nužan da bi se stvorilo stanje za kojim *svi* imaju interesa, i koje takođe može pružiti osnovu za jednu zbiljsku kulturu.

4. I nacionalsocijalizam je takođe nekakav pokušaj da se uspostavi univerzalnost. On pokušava da sve združi i to na temelju i u obliku *Nacije*. Mi nismo skloni tome da u njemu vidimo jednostavno metafizički fenomen, a način na koji on istupa da tretiramo kao prirodnu katastrofu sa strepnjom i strahopoštovanjem koje izražavamo prema vulkanskim erupcijama, procesima na koje nemamo uticaja, i koji sa svoje strane nemaju nikakav cilj. Ma koliko to može izgledati elementarno, ali da bismo mogli da delujemo, a delovati moramo, nužno je da te pojave tretiramo kao ljudske poduhvate, a to je lakše ako razmotrimo društvene kriterijume. Na taj način primećujemo jedan sitnoburžoaski sloj koji je prigrabio za sebe moć u državi i nasilno cilja na to da sve ujedini u obliku *Nacije*. Pri aktuelnoj istorijskoj strukturi svetske ekonomije ujedinjena nacija mu se čini u stanju da zastupa interese ljudi koji su sakupljeni pod njenom zastavom, pod uslovom da oni naciju mogu zastupati ratnički. Viđenje po kojem je moguće putem nasilja druge ljude i ljudske grupe otuđiti, eksploatisati, suzbiti kao konkurenciju i tako dalje, stiće se iz privatne sfere opažanja sitne i krupne buržoazije. Upravo na takvom odnosu počiva naša ekonomija.

5. Nacionalsocijalistički pokušaj ujedinjenja podrazumeva poništenje, isključenje i podjarmljivanje svih ljudskih grupa koji škode nacionalnoj kompaktnosti - Jevreja i radnika. Nacionalsocijalistička Nemačka je efektivno jača nego Nemačka koja veruje da nije neophodno voditi ratove, ali koja podržava one društvene i ekonomske oblike koji stvaraju ratove. Ona je takođe i prema unutra jača i doslednija nego ona Nemačka koja je verna kapitalističkoj formi ekonomije, ali iz političkih razloga štiti svoje radništvo, za šta ekonomija nije spremna. Sa gledišta postojećeg (kapitalističkog) društvenog uređenja nacionalsocijalistička država je jača nego liberalna, i pritom nije važno da li vlasnici sredstava za proizvodnju i zemljišta na direktan način, dakle politički, ili indirektno, bez vidljive političke moći, i štaviše politički napastvovani, upravljaju svojom ekonomskom moći kao prirodnom silom koja se pušta da deluje.

6. Nacionalsocijalizam se može suzbiti samo suzbijanjem kapitalističkog ekonomskog sistema – i to važi bilo pod pretpostavkom da kapitalizam želi održati svoju ekonomsku moć pridobijajući mobilisane srednje slojeve, bilo da se pretpostavi da se u nacionalsocijalizmu srednji sloj etablirao kao *Država* na kapitalističkoj osnovi, tako da se jedan sloj takoreći progurao između klasa koje su međusobno u ekonomskom sukobu, na primer, na temelju nerešivosti seljačkog pitanja unutar tog sistema (obe pretpostavke ne protivreče jedna drugoj). Saveznik u borbi protiv nacionalsocijalizma može biti samo radnička klasa. Nemoguće je suzbijati fašizam i hteti očuvati kapitalizam: to bi značilo vratiti kapitalizam na jednu slabiju poziciju koja je već usled njene neodrživosti napuštena. Kapitalizam u svojoj anksioznoj, liberalističkoj formi, koja je popustljiva prema “ucenama” svog proletarijata, ne može više pokušavati da se

sačuva od svojih uzastopnih ustaljenih kriza – on se pak može očuvati samo u svojoj najjogoljenijoj i najbrutalnijoj državnoj formi. Ubrzo će čitavo građanstvo uvideti da je fašizam najbolja kapitalistička državna forma ove epohe, kao što je liberalizam bio najbolja forma sad već protekle epohe. Protiv fašizma se može boriti samo onaj ko napušta privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i sve ono što tome pripada, i ko takođe želi da se bori zajedno sa onom klasom koja se najžešće bori protiv privatnog vlasništva

7. Hitler sa punim pravom označava marksizam - jedan drugačiji temeljiti pokušaj ujedinjenja *svih* - kao neprijatelja nacionalsocijalističkog pokušaja ujedinjenja. Ali jasno je da nije ovo učenje razlog nesloge, nego je to uzrok tog učenja: ekonomsko-politički sistem koji oskudicu većine stavlja na korist manjine. Dakle kapitalizam se ne održava uprkos oskudici većine, nego upravo posredstvom te oskudice; putem jednog *opšteg* blagostanja on ne bi bio poboljšan, nego ukinut.

8. Najopasniji, jedini istinski neprijatelj fašizma je komunizam – kao što to sam fašizam zna. Nije ispravno ocenjivati da li je komunizam sada zaista dovoljno snažan: radi se o tome da se on osnaži. Posle fašizma, i u tome nacionalsocijalizam ima pravo, može doći samo komunizam, ništa drugo. Kultura će ili propasti ili sa njim ustati.

Preveo sa nemačkog: Saša Hrnjez

Izvor: *Plattform für die linken Intellektuellen u Gesammelte Werke*
20. *Schriften zur Politik und Gesellschaft*, Frankfurt a.M: Suhrkamp,
1967, str. 235-240.

Bertolt Brecht

O TEATRALICI FAŠIZMA

Thomas: Nedavno smo razgovarali kako bi se moglo doći do igranja teatra čija bi prikazivanja zajedničkog življenja ljudi dala gledaocima ključ za savlađivanje njihovih društvenih problema. Mi smo tražili neko obično, učestalo zbivanje iz života koje se općenito ne označava kao teatralno jer se ne odigrava među umjetnicima i ne slijedi umjetničke svrhe, ali koje ipak pokazuje upotrebu teatarskih sredstava i istovremeno predstavlja demonstraciju koja gledaocima treba izručiti ključ za savlađivanje neke nejasne situacije. Pronašli smo mali prizor na uglu neke ulice u kojem je očevic saobraćajne nesreće prolaznicima izvodio ponašanje unesrećenih. Iz načina glume uličnog prikazivača istakli smo neke crte koje mogu imati vrijednosti za naše igranje teatra. Sada želimo promatrati drugačiju vrst teatarskog prikazivanja, koja se takođe ne igra u umjetničke svrhe niti od strane umjetnika, ali se učestalo upriličuje na ulicama i na skupovima u zatvorenom. Mi želimo da posmatramo teatraliku u nastupu fašista.

Karl: Mislim da i ovo promatranje zapravo treba da služi teatru, i moram priznati da mi to izaziva izvjesnu nelagodu. Kako da mislim na teatar kad je život tako užasan? Živjeti, naime ostati na životu, postalo je danas umjetnošću; tko će sad još razmišljati o tome kako bi se umjetnost mogla održavati na životu? Čak i rečenice kao što je ova upravo izgovorena već mi izgledaju cinične u ovim danima.

Thomas: Razumijem taj osjećaj. Ali mi smo se ipak složili da igranje u teatru koje mi imamo u vidu treba da širi upravo ovu umjetnost življenja. Ako govorimo o teatralici tlačitelja, onda, doduše, govorimo kao stručnjaci za teatralno, ali i kao potlačeni. Na očigled bijede čovječanstva koju stvaraju ljudi, mi govorimo o uslugama koje naša umjetnost može pružiti silovanju. Mi se svojom umjetnošću namjeravamo boriti protiv izrabljivanja čovjeka čovjekom. U tu svrhu moramo tačno ispitati s kakvim sredstvima radimo, a ta ćemo sredstva najbolje promotriti tamo gdje ih ne primjenjuju profesionalni umjetnici u umjetničke svrhe, jer ni mi svoju profesionalnu umjetnost ne želimo primjeniti u umjetničke svrhe.

Karl: Misliš li ti da teatar ne podražava samo zbivanja iz zajedničkog življenja ljudi nego i način na koji se ovi događaji podržavaju “u životu”?

Thomas: Da, to mislim. I sada vam predlažem da ispitamo kako tlačitelji našeg vremena igraju teatar, ne samo u njihovim teatrima nego i na ulici, na skupovima u zatvorenom, kao i u njihovim privatnim stanovima i njihovim diplomatskim uredima i dvoranama zasjedanja. A mi pod igranjem teatra pri tom podrazumijevamo da se oni ne ponašaju samo kako to njihov posao neposredno zahtijeva, nego da svjesno djeluju pred očima svijeta i svoje neposredno obavljanje poslova pokušavaju nametnuti jednoj publici kao uvjerljivo i primjerno.

Karl: Uzmimo ponajprije mala dramatiziranja, koja su tako karakteristična za nacionalsocijalizam. Pri tom se radi o tome da se određenim stanjima koja ne pokazuju naročito upadljivu formu dâ teatralni izraz. Klasičan primjer za to je požar Reichstaga. Ovde je opasnost od komunista dramatizirana i izgrađena u efekt. Drugi primjer pruža 30. juli, kada fûhrer lično uhvati nekoliko homoseksualaca in flagranti i jedna se vjerovatno samo potencijalna politička protivstruja uobličava u faktičnu, plastičnu i akutnu zavjeru. No možemo preći i na izravno glumačke vidove. Nema nikakve sumnje da se fašisti ponašaju sasvim naročito teatralno. Oni imaju za to specijalnog smisla. Oni sami govore o *režiji*, i čitavu su gomilu efekata preuzeli izravno iz teatra: reflektore i propratnu muziku, zborove i iznenađenja. Neki glumac mi je prije nekoliko godina pričao da je Hitler čak uzimao satove kod dvorskog glumca Basila u Münchenu, ne samo iz tehnike govora nego i iz ponašanja. On je, na primjer, učio scenski korak, koračanje junaka, pri kojemu se koljeno potpuno ispravlja i gazi se čitavim tabanom da bi se hod učinio majestetičnim. On je učio i najizrazitiji način da skrsti ruke, a prostudirao je i ležerno držanje. To ima u sebi nečeg komičnog, zar ne?

Thomas: To ne bih kazao. Tačno je da u tome leži pokušaj da se obmane narod, koji treba da nešto mučno prostudirano i tuđe drži za prirodno ponašanje velikana, za prirodni izraz njegove veličine i njegovog neobičnog bića. Osim toga, radi se ovdje o imitiranju jednog glumca koji je, kad je sâm nastupao na pozornici, kod mlađih izazivao podsmijeh svojim neprirodnim ponašanjem, ukočenošću i nadutošću. To je, možda, smiješno, ali namjera tog čovjeka da popravi sebe po tuđim uzorima sama po sebi nije smiješna – iako je njegov uzor bio smiješan. Pomisli na bezbrojne sasvim razumne mlade ljude, nimalo sklone neprirodnosti ili varanju, koji su u isto vrijeme pokušavali podražavati ponašanje filmskih junaka. I tu je bilo loše odabраниh uzora, ali bilo je i dobrih uzora. Predlažem da se ne zadržimo predugo na Hitlerovom pokušaju da prostudira impozantan starovski nastup, već da pređemo na promatranje onih teatralnih elemenata koje on i drugi junaci njegova kova nisu izravno posudili od teatra, iako ih teatar našeg vremena upotrebljava. Ja bih se želio pozabaviti *reprezentativnim* vidom njegovog ponašanja.

Karl: Da, učinimo to. Promatrajmo ga kad nastupa kao veliki uzor! Kao prasluka Nijemca, primjer omladini!

Thomas: Nisam mislio samo na to. Ta strana je očigledna. To još pripada imponiranju. To je po Siegfriedovom kalupu, nešto malo preobraženo, tako da je uz to i izvjesno veliko svjetsko držanje, što se naročito može studirati na fotografijama koje pokazuju njegove naklone (pred Hindenburgom ili Mussolinijem ili damama sa društvenog vrha). Uloga koju on izgrađuje (prijatelj muzike, uživatelj u pravoj njemačkoj muzici; nepoznati vojnik svjetskog rata; veseli davalac i član narodne zajednice; dostojanstveno ožalošćen, suzdržan) individualno je obojena. Nasuprot rimskom diktatoru, ovaj iskazuje jasno preziranje tjelesnog rada. Onaj se rado pokazuje tamo gdje se zida, ore, šofira, mačuje. On voli stav inspiciranja. Vrijedna znatnije pažnje je jedna fotografija njegovog dolaska u Italiju (Veneciju). Mussolini mu, čini se, pokazuje grad. Mazalo¹⁵¹ predstavlja zaposlenog i poslovnog trgovačkog putnika koji je ujedno *fini poznavalac arhitekture*, uostalom, i okolnosti da ne smije staviti na glavu mekani šešir, bilo ili ne bilo sunca. Pri jednoj posjeti u Neudetsku, kod starog i bolesnog Hindenburga, on pred kamerom predstavlja veselog gosta te kuće. Domaćin i njegov unuk izgleda da nisu tako zaboravili na kameru kao on, te ispadaju iz prizora. On, naravno, ima da zadovolji mnogim funkcijama, ne uspijeva mu uvijek da ulogu zaista cjelovito oblikuje. Bolje je uspio prikaz jednog prizora u kojem fūhrer daje svoj prilog za zimsku ponoć. On je zadržao nekoliko novčanica, a jedna je tako složena da se može gurnuti u otvor sabirne škrabice. Ipak prikazivaču uspijeva da prikaže potpuno malograđansku gestiku: on izgleda kao da vadi novčić iz novčanika. Na proslavi bitke kod Tannenberga on jedini uspijeva napola autentično izraziti spomen palima iz 1914, i to iako ima da drži cilindar na krilu! To je u najboljem smislu primjerno. No pođimo dalje. Promotrimo, prije svega, način na koji on djeluje pri svojim velikim govorima koji pripremaju njegove pokolje ili ih obrazlažu. Razumiješ li, mi ga moramo promatrati tamo gdje on želi publiku dotle dovesti da se uživi u njega i da kaže: da, i mi bismo tako učinili. Ukratko, gdje on nastupa kao *čovjek*, i želi publiku uvjeriti da prihvati njegove radnje kao naprosto ljudske i same po sebi razumljive, i da se stoga emocionalno složi s njime. To je vrlo zanimljiv teatar.

Karl: Tako je, a vrlo je različit od teatra što ga izvodi očevicac nesreće na našem uličnom uglu.

Thomas: Vrlo različit. Moglo bi se čak reći da je različit već time što ima mnogo više zajedničkog s teatrom koji vidimo na pozornici. Ovde nastaje ono

¹⁵¹ Antifašistički podrugljivi sinonim za Hitlera, koji ne asocira samo na njegovu ličilačku prošlost već i na njegovo zamazivanje ili "farbanje" stvarnih prilika u Trećem Rajhu – op. D. S.

uživljavanje publike u vršioa radnje koje se obično smatra najbitnijim produktom umjetnosti. Ovde je prisutan onaj kvalitet povlačenja za sobom, preobražavanja svih gledalaca u jednu jedinstvenu masu, koji se traži od umjetnosti.

Karl: Moram ti reći da me taj obrat malo plaši. Čini mi se da ti sad svom silom želiš povezati proizvođenje uživljavanja s izvođenjem ovog sumnjivog čovjeka da bi ga ozloglasio. Tačno je, dakako, da on teži takvom uživljavanju, ali tome su težili veoma valjani ljudi.

Thomas: Sigurno, ali ako uživljavanje dođe na loš glas, za to bi ipak prije trebalo pozvati na odgovornost njega nego mene. Samo mi nećemo stići daleko podvrgnemo li naše posmatranje strahu od onoga što bi iz njega moglo proizaći. Proučavajmo neustrašivo ili pak užasnuti, kako onaj o kojem govorimo primenjuje umjetničko sredstvo uživljavanja! Pogledajmo koje umjetničke vještine upotrebljava! Uzmimo kao primjer njegov način govorâ! Da bi olakšao uživljavanje, on sâm sebe pri govorima dovodi u najličnije ugođaje koje treba da uvedu ili obrazlože državničke akcije, u ugođaj pristupačne privatniku. Sami po sebi, govori državnika nisu impulzivni, spontani ispadi. Oni se prerađuju više puta i sa raznih strana i tempiraju na određeni datum. Kada govornik pristupa mikrofону, on se ne osjeća niti naročito hrabrim niti naročito ljutitim ili naročito trijumfirajućim, i tako dalje. Govornik se, dakle, općenito zadovoljava time da s izvjesnom ozbiljnošću pročita govor, da svojim argumentima dâ izvjesnu snagu i tako dalje. Mazalo i njemu slični čine to drugačije. Različitim trikovima najprije se pobuđuje i pojačava iščekivanje publike – jer narod mora postati publika. Širi se glas da nije moguće predvidjeti šta će govornik reći. Jer on ne govori u ime naroda, i ne kazuje samo glasno ono što ima da kaže narod. On je pojedinac, junak u drami, koji pokušava navesti narod – bolje reći, publiku – da kaže ono što on kaže; tačnije rečeno da osjeti ono što on osjeća. Sve, dakle, ovisi o tome da on sâm snažno osjeća. Da bi mogao snažno osjećati Mazalo govori kao privatnik i privatnicima. On se svađa s pojedincima, stranim ministrima ili političarima. Nastaje utisak da se on zapleo u ličnu borbu s tim ljudima, zbog određenih svojstava tih ljudi. On se upušta u ljutite grdnje na način Homerovih junaka, uvjerava da je gnjevan, nagovještava da se jedva savladava da jednostavno ne skoči za vrat svom protivniku. Dobacuje mu izazove spominjući ga poimence, ismijava ga, i tako dalje. U svemu tome ga slušalac može emocionalno slijediti, slušalac učestvuje u trijumfima govornika, on prima njegove stavove. Bez sumnje, Mazalo (kako ga neki zovu, jer on samo s nešto kreča premazuje pukotine ruševne zgrade) posjeduje jedno teatralno sredstvo kojim svoju publiku može dovesti dotle da ga slijepo slijedi. Njime on svakoga navodi da napusti svoje stanovište kako bi zauzeo njegovo stanovište, stanovište aktera, da zaboravi na svoje interese kako bi slijedio njegove interese, interese aktera. On svoje gledaoce udubljuje u sebe, upliče ih u svoje pokrete, dopušta im da “sudjeluju” u njegovim brigama i

trijumfima, i omražava im svaku kritiku, pa i svaki pogled na okolinu s njihovog vlastitog stanovišta.

Karl: Ti misliš time da on ne upotrebljava argumente.

Thomas: Ne mislim to. On stalno upotrebljava argumente. On se ponaša kao neko ko argumentira. On voli da na bilo koju rečenicu, koja je zapravo gotova, a bila je iznesena naj snažnijim glasom kao neoboriva i neosporna istina, odsutnim glasom objasni jedno "jer", i da učini pauzu, iza čega onda slijede razlozi. On tada izgleda kao netko ko sada za svojim tvrdnjama baca još pregršt razloga, i to onakvih kakve u tom trenutku upravo ima pri ruci. Mnogo toga što on objesi na jedno takvo "jer", uostalom, uopće nema karakter razloga, i ostaje samo potkrepljujuća gestika koja izrečenom daje pečat razloga. A ponekad on u žestini iznenada obeća (tako reći sebi samom) tri razloga, ili pet, ili šest, a da pri ranijem pregledu svojih "razloga" sasvim očigledno nije nabrojio upravo toliko njih. On tada taj broj "donese" ili ne donese, jer ponekad ih biva jedan manje ili jedan više. Ono do čega mu je stalo jeste da gledaoca koji se uživi u njega navede na stav argumentatora, nekoga koji upotrebljava argumente, naime zapravo: nekoga koji traži argumente.

Karl: I šta postiže time?

Thomas: Time postiže da se njegov stav pojavljuje kao takoreći prirodno-zakonito držanje. On je takav kakav jeste – i svi (uživjevši se u njega) jesu takvi kakav je on. On ne može drugačije nego kako mora – i nitko ne može drugačije, svi moraju tako. Stoga njegove pristaše još o njemu kažu da on ide svojim putem kao mjesečar ili kao netko ko je već jednom tim putem prošao. On tako izgleda kao prirodna pojava. Suprotstaviti se njemu tada je jednostavno neprirodno, na dulje pruge i nemoguće. On ima slabost, ali samo zato što Čovjek, čiji je on istaknuti predstavnik, eto, ima slabosti, a to su slabosti koje svako posjeduje – neizbježne slabosti. On običava reći: "Ja sam samo vaš glas, zapovjest koju vam ja dovikujem samo je ona zapovjest koju vi sami sebi dovikujete."

Karl: Ja, naravno, vidim koliko je opasno uživjeti se u njega, jer on vodi narod na opasan put. No mislim da ti u osnovi ne ciljaš samo na to da može biti opasno uživjeti se u nekog aktera (kao što je opasno uživjeti se u ovoga), nego da je to opasno bez obzira da li nas on, kao u ovom slučaju, vodi na opasan put ili ne?

Thomas: Da. Već i zato što proizvođenje uživanja onome koji pod to potpadne onemogućava da još spozna je li put opasan ili nije.

Karl: A u kojem slučaju mu ne uspijeva proizvesti uživanje? Mi znamo da postoje goleme mase ljude koje hladno i strano promatraju Mazala i ni za trenutak se ne stavljaју na njegovo stanovište.

Thomas: Proizvođenje uživanja ne uspijeva mu kod onih čije interese on trajno povređuje, i to tada kada oni stalno drže na umu stvarnost u svoј nјenoј širini, a njega vide samo kao njen maleni dio.

Karl: I samo oni mogu stvarno spoznati zakonitosti po kojim se odigrava njegov nastup.

Thomas: Da.

Karl: No dobro, oni se, dakle, u njega ne uživavaju jer su spoznali da su im interesi suprotni njegovima. No oni bi se, ipak, sasvim dobro mogli uživjeti u nekoga ko bi zastupao njihove interese?

Thomas: Naravno da bi to mogli. No oni tada takođe ne bi mogli spoznati zakonitosti po kojima se odvija nastup tog čovjeka. Ti bi mogao reći: ali on ih vodi pravim putem, pa kako bi moglo biti opasno slijepo ga slijediti? No to bi bio sasvim krivi pojam "pravog puta". Njime se nikada ne može koračati vođen za uzicu. Čovjekov se život ne sastoji u tome da on "nekuda" ide nego u tome da ide. Pojam pravog puta manje je dobar od pojma ispravnog hodanja. Najveličanstvenije svojstvo čovjeka je kritika, ona je proizvela najviše vrijednosti, najbolje je poboljšala život. Onaj koji se uživi u nekog čovjeka, i to potpuno, taj napušta kritiku prema njemu a i prema sebi. Umjesto da je budan on hoda kao mjesecar. Umjesto da nešto čini on dopušta da se sa njim nešto čini. On je netko s kime drugi žive i od kojeg drugi žive, a ne netko ko stvarno živi. On posjeduje samo iluziju da živi, u stvarnosti pak vegetira. On, tako reći, biva življen. Zato teatralno prikazivanje onoga što pruža fašizam nije dobar primjer teatra ako se od teatra žele dobiti prikazivanja koja gledaocima izručuju ključ za savlađivanje problema zajedničkog življenja u društvu.

Karl: Teško je reći "da" uz ovaj kraj. On odbacuje praksu teatra provođenu hiljadama godina.

Thomas: Misliš li ti da je praksa Mazala nova?

Preuzeto iz knjige: Bertolt Brecht *Dijalektika u teatru*, Nolit, Beograd, 1979, u prevodu Darka Suvina

Gabor Baláž

IZVEŠTAJ O GRAĐANSKOM RATU¹⁵²

*„Sens-tu comme un parfum de révolution qui flotte dans l'air?
Par delà les nations, la révolte est planétaire
Ca ne sent pas la rose, non, ça sent plutôt le souffre
De ces moments de l'histoire où la roue tourne jusqu'à t'en couper
le souffle”*

Pravo da vam kažem, u nevolji smo. To je uglavnom jasno i onima koji inače ništa ne primećuju: Islamska država, terorizam, “izbegličko pitanje”, neopisiva varvarizacija periferije kapitalističkog poretka, neopisiva varvarizacija centra kapitalističkog poretka, države koje se urušavaju, žrtvovana evropska generacija, prosečni dan jednog kineskog radnika... I, bože gospode, šta ako su ove pojave još i međusobno povezane?

Šta ako je aktuelna kriza kriza valorizacije kapitala, pa ljudski rad, koga je sve manje, stvara sve manje vrednosti, dakle, i sve manje profita - pritom, deluje da će se i rezerve ovog procesa iscrpeti? Ako je poslednji eksperiment namenjen održanju poretka bio neoliberalizam, odnosno uzimanje kredita, to jest “profit koji je podignut pre realizacije”? Ukoliko je rad od sve manje koristi u proizvodnji društvenog bogatstva, što ima za posledicu sve manju mogućnost proizvodnje realnog viška vrednosti koja se zasniva na eksploataciji rada?

Šta ako je treća industrijska revolucija, revolucija mikroelektronike, počev od 1970-ih, učinila ljudski rad u tolikoj meri “nepotrebnim” da za poravnanje više nije sposoban ni jedan kompenzatorski mehanizam? Ukoliko počev od tada poredak robne proizvodnje svoj opstanak ima da zahvali pre svega “fiktivnom kapitalu”, to jest novcu koji nije rezultat vrednosti stvorene iskorišćavanjem ljudske radne snage, već špekulacija i kredita, i koji nema drugu osnovu do profita koji će se realizovati u budućnosti (koji je, istina, ogroman, ali čija je karakteristika upravo to da se ne može realizovati)?

Šta ako više ne živimo “cikličnu” krizu kapitalizma ili njegovu krizu “rasta” već kraj jedne istorijske epohe, kada ne možemo znati da li nam budućnost donosi bolji svet, ili eru užasa u kojoj će većina čovečanstva biti beskorisna čak i za eksploataciju, u kojoj većina ljudi postaje “suvišna” (za valorizaciju kapitala)? Ukoliko su neokejnzijanski paketi za “stimulaciju ekonomije”, baš kao i mere štednje, nemoćni pred krizom, jer nisu u stanju da “otvore nova radna mesta” : osnovni problem je upravo “kraj rada”?

¹⁵² Izvor: Balázs Gábor, rednews.hu, objavljeno: 15. jun 2015.

Periferija kapitalizma se za to vreme survava u totalni varvarizam: zadnji čas je počeo sa padom tzv. “modernizacije sustizanja” negde početkom devedesetih godina. Aktuelni krah na periferiji ujedno signalizira i poslednji neuspeh neoliberalnog eksperimenta (Gadafijeva Libija je možda najtipičniji primer za sve to). Za to vreme kapitalizam hrli napred: prema jednom novom, permanetnom svetskom/građanskom ratu, čiji smisao nije u suočavanju imperijalističkih velesila zarad ponovne podele sveta, već u permanentnom održavanju reda na ruševinama raspadajućih država, zarad održavanja strujanja vrednosti.

U jednom takvom poretku, u kojem niko ne ume da upravlja mašinom koja se otela kontroli.

Svetski građanski rat

Sve to podrazumeva da periferne teritorije, nesposobne da učestvuju u trećoj industrijskoj revoluciji, ne samo da postepeno “zaostaju” ili nastavljaju da vegetiraju kao “zemlje u razvoju”, već jednostavno dospevaju na ivicu kolapsa, budući da su toliko daleko od određenih standarda valorizacije kapitala da njihov razvoj postaje nemoguć. A svako ko u ovom sistemu ne učestvuje u procesu valorizacije kapitala, jednostavno je *suvišan*.

U današnjoj globalizaciji nije, dakle, reč samo o tome što dalje raste jaz između metropola i periferije, već ujedno i o tome da je – umesto stagnacije ili jako sporog razvoja (što je relativno nazadovanje) – karakteristika periferije savršeni raspad društva. Naravno, i u zemljama centra se može opaziti da država prestaje da bude “idealni kolektivni kapitalista”, da se postepeno razgrađuju sve njene funkcije (u prvom redu socijalne, redistributivne, regulativne) koje nisu u službi elemenata menadžerisanja krize namenjenih represivnom održavanju reda. Ali, na periferiji se odvijaju još tragičniji procesi: možda smo svedoci ponovnog uspostavljanja kapitalističkog poretka i totalnog raspada državnih poredaka. Javne usluge u suštini nestaju, ukida se državna administracija, od država ne ostaje ništa do represivnog organa ugnjetavajuće moći koji se postepeno varvarizuje. Naravno, u okeanu dezorganizovanosti i osiromašenja, moguće, opstaju mala ostrva na kojima se nastavlja proizvodnja vrednosti i koja su u stanju da se uključe u globalnu svetsku privredu, ali “nacionalna privreda” u tradicionalnom smislu prestaje da postoji, a multinacionalne kompanije isključivo na tim ostrvima mogu da nastave proizvodnju koja najčešće nije ni u kakvoj vezi sa okeanom koji je okružuje (ona se najčešće zasniva na sirovinama ili beskrajno jeftinoj radnoj snazi). Privrede zemalja periferije se u ostalim delovima vraćaju nekoj vrsti predmodernizacijske pljačkaške ekonomije u kojoj različite etničke i/ili verske grupe skaču jedni drugima za grkljan u kapitalističkoj konkurencijskoj bici

vođenoj drugačijim sredstvima. Naoružani banditi zamenjuju socijalne ustanove. Državne elite se pretvaraju u etničke/verske harambaše, glavare naoružanih skupina, u plaćenike na čelu klanova ili upravo u vođe “terorizma”.

Tragedija Iraka, Sirije, Libije, dobrog dela Afrike (da pomenemo da i Istočna Evropa pokazuje slične znake?) ne potiče jednostavno od ratova ili islamizma (stvari stoje upravo obrnuto, o čemu ćemo kasnije govoriti opširno): nemilosrdna logika kapitalističkog poretka briše ove države sa lica zemlje, desetkuje njihove narode, baca ih u naručje varvarstva - i, naravno, dovodi na naše granice stotine hiljada očajnika za koje ne preostaje drugo rešenje osim izbeglištva.

Iz ovih tragičnih okolnosti sledi da oni koji i dalje žele da razumeju izvesne pojave na osnovu imperijalizma pojedinačnih država (naravno, u prvom redu Sjedinjenih Država), koji se hrani inače nesumnjivo postojećim nacionalnim interesima, ozbiljno greše u razumevanju istinski velikog uloga: u današnje vreme glavni tutor i akter imperijalizma („idealni kolektivni imperijalizam“) i dalje jeste SAD, ali je taj imperijalizam već kolektivni (njegovi su delovi, naravno, NATO i različite institucije svetske privrede, itd), a „demokratije“ su odbrambeni mehanizam kolektiva (centra) protiv pojava koje ugrožavaju proces valorizacije kapitala.

Ovo je, kako se izrazio Robert Kurc, svetski građanski rat. U pitanju je očuvanje poretka globalnih razmera koje teži održanju procesa valorizacije vrednosti, sa najvažnijim ulogom u tome da se pojave koje stoje na putu ostvarivanja logike kapitala udalje od centralnih država. Reč je o tome da je ove pojave uzrokovala upravo kriza kapitalističkog poretka (fijasko „modernizacije sustizanja“), kao što se može videti iz gorenavedenog. Ovo jednim delom implicira odbranu malopre pominjanih „ostrva vrednosti“ u okeanu varvarizma (što uglavnom predstavlja odbranu sirovina, ili upravo „blaga evropske civilizacije“, kao u Siriji), ali ipak najpre znači zaštitu centra od ljudi koji su na periferiji odjednom postali suvišni.

Stoga (da posudimo Kurcovu metaforu) na primer u ratu protiv „terorizma“, i 1914-aši (koji, pozivajući se na nesumnjivo licemerje rata, prizivaju nekakvo jedinstvo protiv imperijalizma počev od zapadnih progresivnih elemenata, preko Asada sve do Putina) i 1941-aši (koji pozivaju u borbu za „odbranu civilizacije“ protiv zbilja začudno varvarskih „islamista“) jednostavno *promašuju* istorijsku epohu.

Frontovi više nisu tu: varvarizam je poredak *sam*.

O pitanju „islamizma“

Na Bliskom i Srednjem Istoku, jednoj od periferija kapitalističkog poretka, nisu se samo države urušile, već Islamska država, koja je tu nastala, i

nije država u pravom smislu te reči: to je kriminalna organizacija, zapravo jedna moderna, globalna plaćenička vojska, koja živi prvenstveno od privrednih grana klasičnog organizovanog kriminala (trgovine oružjem, otmica, plaćenih ubistava, reketiranja, od pljačke, itd). Po mišljenju stručnjaka, veći deo prihoda Islamske države potiče od tih oblika organizovanog kriminala, nego, na primer, od prodaje nafte. Okarakterisati ovu organizaciju kao islamističku je, dakle, mnogo nepreciznije, nego reći da se radi o bandi koja se bavi organizovanim kriminalom, obavlja uspešan globalni biznis i dejstvuje na teritorijama sa kojih je iščezla moć države. Ali, to ne važi samo za Islamsku državu: Al-Kaida u Magrebu, nigerijski Boko Haram, somalijski Al-Šabab: svi su oni prvenstveno jako uspešni biznisi.

U tom smislu je Islamska država nešto poput dopune varvarstva kapitalizma, tamna strana, iver oljušten sa klade: ni izdaleka pobuna nekakvih lokalnih plemena, već neka vrsta globalizovane okupatorske vojske, koja buja na mestima koja se u društvenom, privrednom i političkom smislu urušavaju. Visok broj stranaca nije slučajna, kao ni to što Islamska država vrši teror nad lokalnim sunitima, ukoliko odbijaju da se potčine kalifatu.

Pesma koju nam *mainstream* peva o islamizmu da bi sve objasnio dobro je poznata, jer iz iste partiture pevaju „dobronamerni“ levičarski golubovi i podle, desničarske grabljivice. Naslov partiture je kulturalizam: islam je nespojiv sa „zapadnim vrednostima“, nezavisno od atentatora i terorizma zapravo se radi o tome da islam, kao islam, i ljudi islamske vere, nemaju šta da traže u Evropi, čiji su koreni judeo-hrišćanski.

Iskreniji bi izravno želeli da se oslobode prisustva islama, dok sofisticiraniji pozivaju u rat protiv islamo-fašizma, naravno u kontekstu razgovora o terorističkim aktima. Prvi govore otvoreno o sukobu civilizacija (uostalom, kao i teroristi...), dok potonji samo skreću pažnju na značaj „međukulturnog dijaloga“ u korist ostvarivanja društvene harmonije. U oba slučaja je, naravno, reč o istom: ti ljudi su ubeđeni u to da „islamizam“ (već izjednačen sa terorizmom, jer u današnje vreme nikoga ne interesuje što to nije ništa drugo nego „politički islam“, odnosno religijsko poreklo društveno-političkih pravila, što važi i za sve konzervativno-hrišćanske partije Evrope, na primer „porodicu čine jedan muškarac i jedna žena“, itd.) potiče iz tradicionalne islamske kulture, i da savremeni problemi koegzistencije u prvom redu proizlaze iz kulturoloških razlika. Po mišljenju *grabljivica* islamizam (u krajnjoj doslednosti i terorizam) proizlazi iz osnovnih karakteristika islama, a *golubovi* misle da teroristi i islamisti samo „slabo razumeju“ i „loše tumače“ islamsku veru. Očigledno je da te dve interpretacije dele veru u interpretativnu snagu kulturalizma.

Ako se, međutim, potrudimo i detaljnije pozabavimo islamskim fundamentalizmom kao društvenom pojavom, ta kulturalistička objašnjenja namah postaju smešna: kao što Norbert Trenkle objašnjava u jednom tekstu, razumeti islamizam na osnovu pravila islama je kao kada bismo pokušali da

nacizam objasnimo na osnovu Pesama Nibelunga ili nordijskih pesama, Eda". Pa da.

Ovo upoređenje znači i to da iako se islamisti intenzivno pozivaju na razne stihove Kurana (kao što su nacisti obožavali da se koriste germanskom mitologijom, često ludački prekomerno, kao Himler u SS-kultu), zapravo se uopšte ne bave teološkim propisima i diskusijama: za njih je islam ono što najviše odgovara njihovom pojedinačnom ponašanju i potrazi za identitetom. Kao što smo drugde već pokušali da raščlanimo: islam je u današnje vreme u prvom redu identitetska stvar, a manje pitanje vere. Naravno da kodovi takvog identiteta mogu biti u Kuranu, u tradiciji islamske vere (sporadično, i u sasvim subjektivnom aspektu). U tom smislu današnje islamiste ne možemo da smatramo nekakvim tradicionalnim religijskim fanaticima koji su propustili da se modernizuju.

Oni su zapravo izuzetno moderni – plodovi su kapitalističkog poretka, između ostalog i u smislu potrage za kolektivnim identitetom u ovom zbunjujućem, iracionalnom takmičarskom svetu. U svemu tome nema ničeg novog: individua kapitalizma, modernog robno-proizvođačkog društva je oduvek tražila izmišljene, veštačke zajednice, da njima ublaži otuđenje i mučni uticaj postvarenja, agonično tlačenje instrumentalizacije i nemoći koji su karakteristični za moderni svet. Poznajemo ne jedan istorijski primer zajednice koja se temelji na takvim utešnim fantazmama: zovu se nacija, narod i klasa, da pomenemo samo najpoznatije. Oni su bili osnove teorije i prakse velikih sekularnih religija (pre svega nacionalizma i socijalizma) u epohi nacionalnih država tokom početne faze kapitalizma, u stoleću modernizacije i nacija.

Tom je dobu došao kraj.

Nije slučajno, što su sa propašću poslednjeg talasa modernizacije (država blagostanja na Zapadu – i nedovršenih modernizacija u drugom i trećem svetu) tokom većeg dela poslednje tri decenije (od „1989-e“) vetar u leđa u ovoj oluji dobile ideologije zasnovane na verskim principima i na njima izgrađena društva: islam je samo jedna od njih, ovde se misli i na zapanjujuće uspehe raznih protestantsko-evangelističkih sekti u Latinskoj Americi i Africi, na nezapamćeni pohod hindu nacionalizma ili, na primer, renesansu istočnoevropskog jevrejstva. Iako je tačno, da se ovaj kvazi-religijski pohod ujedno suprotstavlja i bezmalo religioznoj veri u progres starih sekularnih ideologija (dakle „konzervativan“ je), ovde ni izdaleka nije reč o nekakvoj religioznosti. Već pomenuti Trenkle predlaže da za opisivanje ove pojave iskoristimo izraz „religizam“, koji deluje kao odgovarajući jer s jedne strane otkriva da je ovde reč o nekakvoj religioznoj ideologiji, a sa druge strane govori i o tome da ta ideologija ne stupa na mesto tradicionalnih religija, već itekako modernih „izama“.

Glavno pitanje za razumevanje gorenavedenog ne treba da bude šta ima islamistički terorizam sa islamom (na primer, ni za razumevanje tragičnih poglavlja povesti Sovjetskog saveza se ne okrećemo *Grundrisse*-u, već istoriji

i društvenim naukama...), već zašto je među svim ovim „religizmima“ baš islamizam tako upadljivo neprijateljski u odnosu na zapadni svet, i zašto je upravo odatle potekao jedan tako zastrašujući teroristički pokret... Kao što je to izvesni Karl Marks sugerisao u jednom svom, naravno, najčešće ozbiljno pogrešno protumačenom delu („razumimo praktičnog Jevreja“), moramo da se spustimo sa visina teoloških spekulacija da bismo, iskoristivši riznicu sredstava društvene kritike, razmotrili one političke i društvene uslove koje uzrokuju ovu situaciju.

Prva takva okolnost bi mogla biti to što je u arapskom svetu (prvenstveno na Bliskom i Srednjem Istoku) uglavnom očigledan totalni fijasko tzv. *modernizacije sustizanja*: velika nada u progres je sahranila pokrete za nacionalnu nezavisnost isto kao i svojevrzni arapski socijalizam i panarabizam. Dok su u Latinskoj Americi i Africi, koje su se našle u sličnom položaju, svetovnu ideologiju formiranja identiteta ispunile poprilično spiritualne evangelističke sekte sa minimalnim političkim implikacijama i nedostatkom bilo kakve lokalne tradicije (koje pritom ne samo što nisu protivnici Zapada, već su i same zapadnjačke); dotle je u arapskom svetu stajala na raspolaganju jedna stvarno tradicionalna svetska religija, koja ne samo što je baratala univerzalističkim pretenzijama („Oumma“), nego se i oslanjala na veoma tradicionalne društvene vezanosti, dok na političkom terenu nije predlagala ništa drugo doli zamenu umiruće modernizacije i sekularne države efikasnom renesansom koja se gradi na božanskom otkrovenju (*odnosno na šerijatu koji se može interpretirati na hiljadu načina*). Islamizam je, dakle, imao dve ključne specifičnosti u odnosu na druge „religizme“: bio je univerzalistički i imao je duboke društveno-političke pretenzije.

Druga suštinska okolnost koja je doprinela da se islamizam izdigne iz kruga „religizama“ je bila to što je, gradeći se na baštini nacionalizma, arapskog socijalizma, antiimperijalizma, pokazao začuđujuću mobilizacijsku snagu u borbi protiv Zapada (Gadafijev lik je u ovoj stvari amblematičan: u Libiji je na vlasti bila nacionalistička ideologija, i to je, do početka neoliberalnih reformi – koje su i uzrokovale Gadafijev pad – bila zemlja sa obeležjima socijalizma, dok je sam Vođa istovremeno bio najvažnija ličnost panarabizma – kasnije panafrikanizma – jedna od poslednjih ličnosti antiimperijalizma i, naravno, islamski vođa). Nije slučajno što se, s jedne strane, samoispunjavajuće proročanstvo zvano „sukob civilizacija“ pojavilo u vreme pada *modernizacije sustizanja*, i što, sa druge, u njega iskreno veruju dve vrste ljudi: pripadnici zapadne neokonzervativne inteligencije i islamistički ideolozi. Krajem Hladnog rata to je pružilo izvanrednu sliku novog neprijatelja najporemećenijim grupama kulturalističke zapadne inteligencije koja se sjajno nadovezala na staru orijentalističku mitologiju zasnovanu na animozitetima Zapada i Istoka – sa obe strane. Kao što sama za sebe govori i činjenica koliko se (da ostanemo sad samo u našoj maloj domovini) dobro razumeju Laslo Šereš i Ištvan Lovaš: oni govore istim jezikom.¹⁵³

¹⁵³ Laslo Šereš je neoliberalni novinar, a Ištvan Lovaš je novinar blizak ekstremnoj desnici – primedba urednika.

Nadalje, ne smemo izgubiti iz vida ni to da je današnja glavna teritorija islamizma tlo strašno natopljeno krvlju: teritorija pustošena bezbrojnim i neprekidnim ratovima, koja leži na preseku geopolitičkih trvenja (kao što je dobro poznato, uglavnom zbog nafte), poprište učestalog mešanja velikih sila, koje na koncu iza sebe ostavlja hrpe leševa, pometnju, prah, pepeo i očajanje. Mržnja islamista prema Zapadu nije sasvim nerazumljivo osećanje. Svemu ovome naravno doprinosi i već pola veka palestinsko-izraelskog sukoba, u čiju istoriju, koja takođe može da se interpretira u datim okvirima, sada nećemo zalaziti (važno je, međutim, da primetimo toliko, da je simbolično značenje tog sukoba tek nedavno poprimilo antisemitske elemente u arapskom svetu: to nam potvrđuje, da je islamizam moderna pojava – u islamskoj tradiciji nema ni traga antisemitizmu ni antijudaizmu).

Ali, sve ovo nije samo ojačalo tu ideološku interpretaciju rata između Istoka i Zapada, već je imalo i znatno praktičnije posledice: stalni ratovi i građanski ratovi ne samo što su destabilizovali čitav jedan region, uništili dobar deo postojeće civilizacije, pripremvši time teren za stvarne varvare, za islamističke fanatike, već su zapravo varvarizovali i čitave generacije. U tim krajevima sveta ko zna koja po redu generacija odrasta u stalnom ratu, neprekidnom nasilju i svemu što u senci uz to ide. Kult mistifikovanih heroja (kao što je Bin Laden) ili pojave islamizma poput (naravno, globalno medijalizovanih) egzekucija, samo-žrtvovanja, obožavanja radikalnog otpora i tako dalje, ne mogu se objasniti nekakvom kulturno-religioznom tradicijom, već takvim društvenim okolnostima.

Ali, nije reč samo o tome da islamistički terorizam jednostavno obezbeđuje svoju bazu (u ljudstvu ili geografski) tamo gde je pomenuta „modernizacija sustizanja” propala, tamo gde se država (naravno, uz snažnu pomoć Zapada) obušila, jer dobar deo ovih islamista dolazi upravo iz zapadnih zemalja.

„Borba civilizacija”

Na modernost pojave islamističkog terorizma ukazuje i to da u njemu učestalo traže i nalaze oslonac i ljudi koji nemaju nikakve porodične ili kulturne veze sa islamom. Ukoliko bacimo pogled na njihovu sudbinu, krivca ne treba da tražimo u stihovima Kurana, već, recimo, u otuđujućoj logici kapitalističkog poretka: okretanje islamizmu je, naravno, regresivna pobuna prema svetu koji ih okružuje (što često podrazumeva i njihovu vlastitu „neverničku“ porodicu) - jedna vrsta „preobraćenja“.

Ali, ukoliko insistiramo na tome da je zapadni islamizam (po potrebi dopunjen terorizmom) stvar „imigranata“, onda moramo da se zapitamo: šta ima veći uticaj na ove mlade ljude da se okrenu islamizmu, da li religijska tradicija njihove porodice ili rasistička društvena diskriminacija sa kojom se svakodnevno

suočavaju? (Ne obazirući se trenutno na to da, na primer, priključivanje Islamskoj državi ili islamistička radikalizacija skoro u svakom slučaju znači i raskid veza sa porodicom). Kako pokazuju intervjui sačinjeni u takvim sredinama: „salafista“ za mlade u prvom redu ne predstavlja religijskog fanatika, već nekog ko ne dopušta da ga zastraši okolina. On je neko ko se suprotstavlja, ko ima stav, ko se ne samo brani i pravda, nego i napada. Zato i generacijska razlika igra veliku ulogu: mladi imigranti druge-treće generacije, čija situacija je sve beznađežnija, sve više preziru svoje roditelje zbog njihovog poniznog ćutanja i krotkosti: radikalizuju se, a jedna od osnovnih mogućnosti za to je islamizam.

Od početka devedesetih mogli smo da primetimo jednu novu pojavu u vezi sa islamom u Evropi: mladi, poreklom poglavito (barem po precima) iz Magreba, sve “integrisaniji”, ali u socijalnom smislu gurnuti sve više na društvenu periferiju, su u svojim *revindikativnim* delovanjima počeli da sve jače naglašavaju islamsku komponentu svog identiteta. Latentni ili manje latentni rasizam i društvenu diskriminaciju doživljavali su i doživljavaju kao napad na ličnost i identitet: logično je da su kao odbrambeni mehanizam uspostavili isticanje legitimnosti i autentičnosti vlastitog identiteta. Islam lako može da postane osnovni element (*može*, jer ni izbliza to ne čini uvek) njihovog kulturnog i društvenog identiteta, pre svega, jer je to njihov jedini kulturni kapital, kojim ne raspolazu “originalni” Evropljani. I krug se na taj način zatvara: jedan element društvene diskriminacije tako postaje znak razlike koji se nosi sa ponosom.

Ovo, naravno, znači još jednu stvar: znak identiteta ujedno postaje jedna od komponenti otpora.

Govorimo o istorijskoj epohi koja nije naročito stara kada je u pitanju evropski islam, zbog čega takođe postoji i generacijska razlika u odnosu prema religiji. Logika stvari je drugačija za mlađe naraštaje nego za njihove roditelje: nije reč o nekakvom očuvanju kulturne i simboličke baštine, ili pak o (u biti fiktivnom) očuvanju veza sa državom porekla preko religije. Nezavisno od toga da li su primili religijsko vaspitanje od roditelja ili od prethodne generacije, da li su porodice čuvale islamske običaje u nekom smislu ili ne, ti mladi *biraju* islamsku religiju, nisu se jednostavno rodili s tim. Islam je postao predmet ličnog izbora, što ujedno znači i to da islamski društveni običaji često guraju u pozadinu religijska ubeđenja - “etnički” islam, koji je u slučaju roditelja stigao iz nacionalnog okvira države porekla, potpuno nestaje. Sa ovom religijom se desilo i dešava se isto što i sa drugim verama: u znaku individualizma koji karakteriše naše doba, religijska ubeđenja se pretvaraju iz skoro pa urođenog automatizma u ličnu odluku. Tako je to sa svim religijama: ni kao hrišćani se više ne rađamo, već se za hrišćanstvo opredeljujemo tek ako nam se pruži podstrek. Pobesnela islamofobija upravo to sprečava: kao i u vreme antisemitizma XIX-XX veka i ovde je reč o tome da većina želi da odredi ko je Jevrejin ili, u današnje vreme, ko je musliman.

I kako to obično biva: ne dižu bunu najsiromašniji, već pripadnici srednje klase (ne samo u Evropi, nego i na Bliskom i Srednjem Istoku), koji diskriminaciju ponajviše prepoznaju na sopstvenoj koži (jer bi na osnovu svojih sposobnosti i talenata imali šanse za uspon na društvenoj lestvici) i kojima je ponajviše onemogućeno napredovanje. Kao i uvek: osećaj uskraćenosti nikada nije objektivna, uvek je subjektivna naravi.

Manuel Vals, premijer Francuske, je nakon čuvenih *Šarli Ebdo*-atentata lično izjavio da stojimo u ratu sa teroristima “islamo-fascisme”. Nezavisno od porekla tog epiteta (koje je možda Orijana Falači ili Džordž V. Buš...), na njemu se ta priča drži ili, naravno, propada. U jednom izvanrednom tekstu Alen Badju skreće pažnju na postojanje bitnih elemenata fašizma u ovim atentatima: ubistva motivisana identitetom, targetiranje ljudi koji se smatraju reprezentativnim ličnostima neprijateljske zajednice, kult smrti i to da je pravi cilj reakcija koju izaziva atentat (u datom slučaju zaoštavanje borbe između “islama” i “zapadne civilizacije”).

Ali, da li se radi naprosto o “islamu”? Ovo je veoma smela konstatacija (jer to bi značilo da treba da pretpostavimo da milijardu ljudi među nama makar potencijalno veruje u fašističku ideologiju...), koja nije ni sasvim u skladu sa činjenicama. Bitniji elementi narativa u vezi sa atentatorima su opštepoznati: manje-više religiozni sitni kriminalci postali su jako religiozni u zatvoru, što se preokrenulo u totalno ludilo nakon što su se obreli na slobodi. Međutim, imami verskih zajednica, kojima su odlazili potonji atentatori, rekli su nam da ti ljudi ni izdaleka nisu bili fanatični vernici, njihovo poznavanje verskih tekstova i propisa je bilo osrednje (imam u Ženeviljeu rekao je da dželiti *Šarli Ebdo-a* “nisu znali čak ni da drže Kuran pravilno”). Osnova njihovog radikalizovanja nije bila vera, već *džihad*: tj. sveti rat, odnosno praktični-svetovni događaji, tj. sudar “Zapada” i “islamskog sveta” koji traje od Zalivskog rata. Jednostavno, poverovali su u opasnu budalaštinu zvanu “borba civilizacija” koju, pak, nisu izmislili imami, nego zapadnoevropski intelektualci, čiji *New Age*-rasizam voli da zastrašuje pričom da petu kolonu u borbi civilizacija čine “imigranti”, koja iznutra preta našoj civilizaciji. Dakle, pitanje odgovornosti se u najmanju ruku deli između radikalnih imama i jednog velikog dela zapadnih intelektualaca: a izvesno je makar da nema svrhe tražiti izlaz iz ove situacije predstavljajući sve to kao nekakvu karakteristiku “islama”.

U tom smislu ne samo što postoji zajednička tačka između zapadnih anti-islamskih intelektualaca i islamističkih “propovednika” (“borba civilizacija”, kao što smo pomenuli), već je i evropskoj ekstremnoj desnici (u stvari dobrom delu desnice: Viktor Orban je veoma trendi u tom pogledu) i islamizmu zajedničko to da daju veoma regresivan odgovor na krizu kapitalističkog poretka, u vidu izmišljenog neprijatelja.

Čak i kad bismo bili najdobronamerniji, ni tad se objašnjenje jednog ovakvog društvenog fenomena ne bi smelo svesti na kulturološko: na dijalog

između različitih kultura. Konfrontacija između različitih regresivnih zajednica nije kulturalna bitka, nego jedna izrazito odurna forma varvarizma današnjeg kapitalizma, koja je, u suštini, konstantni građanski rat - ne u Siriji i Iraku, već u našim gradovima. Voditi rat protiv toga u ime vrednosti koje se baziraju na jednakosti i slobodi, naivno je: upravo su te vrednosti izgubile celo svoje praktično značenje zbog krize i antisocijalnih, često rasističkih formi baratanja njome. Potrebna je integracija, a ne asimilacija, kao što danas predlažu čak i demokrate levice širom Evrope. To je obmana. Kako je to Alen Badju napisao nakon napada na Šarli Ebdo: “nije komunitarizma previše, već nedostaje jednakosti”. Pa da.

Već je opšte mesto, da je rat protiv terorizma bio u najboljem slučaju promašaj, a u najgorem, pak, svesni program borbe civilizacija primenjen u političkoj praksi. Jer ovaj pohod ne samo što nije zaustavio terorizam, već ga je višestruko umnožio (a čini se da se od samokritike, na primer, suzdržavaju ljudi koji nisu iz krugova političara, a koji su javno podržavali rat “protiv terorizma”: aktuelna katastrofa za njih se pojavljuje kao da je sa neba pala, kao nešto što nema veze ni sa čim, već jednostavno “jeste”).

Današnji zapadnoevropski džihadisti najčešće nisu iz porodica koje slede tradicionalne islamske običaje, već iz krugova sitnih kriminalaca (krađe, obijanje automobila, trgovina drogom na malo, uvrh glave pljačka - dakle tipični “geto-kriminal”), kao i iz takvih srednjoklasnih sredina, koje su tipičan primer tragičnog otuđenja i gubljenja oslonca, što karakterišu naš današnji svet. U oba slučaja “religioznost” je izrazito udaljena od poznavanja i rigoroznog sleđenja islamske teologije, Kurana i tradicionalnih islamskih običaja: preobraćenje (koje se u slučaju kriminalaca često događa u zatvoru) za njih predstavlja okretanje protiv sveta. Njime pokazuju da nemaju više nikakve veze sa zapadnom civilizacijom, s kojom raskidaju pridružujući se jednom drugom kolektivnom identitetu (na taj način tumačenom “islamu”). To je često (jer većina zapadnih džihadista pripada drugoj ili trećoj generaciji “imigranata”) odgovor na socijalno isključivanje koje ih stigmatizuje i ponižava.

To da islamizam nije verski tradicionalizam, već u suštini postmoderni, globalizovani fašizam obučen u klerikalno ruho, van je sumnje. Ovde je rasa zamenjena “nevernicima”: čuvena “autoritarna ličnost” je ono zajedničko islamizmu i fašizmu. Nerazgradiva mržnja prema svima koji se ne povinuju. Nezamislivi varvarizam Islamske države prema “nevernicima” nije srednjevekovni (kako to novinari i “stručnjaci” običavaju da govore), čak ni kad se pogubljenja vrše na tradicionalni način, već je izrazito odbojna varijanta postmodernog fašizma. On izražava patnju “vernika” koji, naravno, ni sebi ne smeju priznati da pate. Zaprepašujuća brutalnost prema ženama i totalna varvarizacija seksualnosti su takođe plodovi ove mržnje iz straha, koja ima svoje poreklo između ostalog i u tome, što se transformacija tradicionalnog patrijarhata, koja je u Evropi trajala vekovima, odvijala brutalnom brzinom u arapskom svetu (no, varvarizacija patrijarhata - u nešto umerenijem obliku - karakteristika je i Zapada).

Islamizam nije tradicionalizam, već postmoderna kriza identiteta koja je odlika našeg današnjeg sveta (ukoliko hoćete: svih “civilizacija”, jer ionako postoji samo jedna civilizacija, ona globalnog kapitalizma, čak su i pojave krize globalne) i koja se i u ovom slučaju zaodeva u kulturalističko ruho. Snagu mu daje upravo njegovo nadovezivanje na anti-Zapadni sentiment (koji, priznajmo, nije potpuno neopravdan). U tome i antisemitizam igra sve veću ulogu, ali on ne dolazi iz islamske tradicije, nego itekako predstavlja jedan odjek evropskog antisemitizma, koji je najizraženiji kod “zapadnjačkih” islamskih elita (za postmoderne varvare Islamske države to je u suštini nebitno: neće se naći mnogo Jevreja tamo, ali istrebljuju i hrišćane i, zapravo, svakog za koga se pretpostavlja da se neće podrediti njihovoj vojnoj-političkoj moći). Karakteristično je da, na primer, francuski Dijedone, koji pripada *mejnstrimu*, popularan i zbog svoje pobune protiv francuskog imperijalizma, sve svoje antisemitske klišeje crpi upravo iz najevropskijeg modernog antisemitizma, a ne iz islamske tradicije: Jevreji su bogati, uticajni, oni čine pravu vladajuću klasu, Cionski mudraci, itd.

Delom upravo zbog toga, s jedne strane, sve jači zapadni anti-islamski postfašizam predstavlja samo drugo lice iste katastrofe, dok je, s druge strane, govoriti čak i iz najbolje namere o “islamu” kao o religiji i kao o tradicionalizmu koji podstiče terorizam, na koncu i “islamizam”, samo isprazno trošenje reči (a iz najgore namere, pak, rasizam uvijen u nekakve kulturalizme). Zato je sučeliti vrednosti Zapadne civilizacije sa islamistima mađioničarski trik osuđen na neuspeh: i sama Zapadna civilizacija je podjednako bolesna, podjednako proizvod krize kapitalističkog poretka, a upravo Zapad je taj, koji iz sopstvene utrobe proizvodi islamiste kao i druge tipove, “ekstremno desnih”, postfašista.

Islamski terorizam nije ništa drugo do izrazito varvarski odraz krize kapitalističke socijalizacije. Kao zamena dosadašnje socijalizacije rada... Pa da, kad se nije pojavila nikakva zamena. Kapitalističko društvo je društvo rada ili prestaje da postoji. Mesto rada u ovom poretku ne može ništa zauzeti: samo varvarstvo. Ovo varvarstvo stupa na scenu u zemljama fronta svetskog građanskog rata od Libije preko Jemena do Sirije, Iraka ili Avganistana, ali prisutno je i u zapadnim zemljama, u zonama koje se gube u krajnjem očaju.

Ili da govorimo o tome, kako se u najcivilizovanije civilizovanoj civilizaciji (na Zapadu) šire amok-pucnjevi (koji to zapravo nisu, jer “amok” znači spontano ludilo, a ove akcije su unapred i marljivo isplanirane, dakle, dostojne zapadnih ljudi, koji nikad ne gube *self control*), koje ispaljuju ljudi koji deluju veoma normalno (kako je to napisao Alesi Del’Umbria o pilotima *Germanwings*: “normalni ljudi su u današnjem svetu najopasniji”)? Da normalnost u Zapadnoj civilizaciji nosi u sebi mogućnost činjenja najkrvavijih zlodela? O tome koliko sve to slični na samoubilačko-terorističke akcije, koji navodno “potiču iz osobenosti islama”? Iz kulturoloških pojedinosti “imigranata” koji “poriču zapadne vrednosti”? Duboka sličnost između amoka i terorističkih akcija više ukazuje na suprotno: zapadni islamski teroristi i te kako su primili našu civilizaciju, upravo ih je ona učinila

onim što jesu. Razlika između suviše belih amoka i ovih terorista, po kojoj bi ovi poslednji ubijali zbog nekakvih ideoloških ili verskih razloga, je samo prividna. Realno, veoma je udaljeno sve to od nekakvog klasičnog, idealističkog žrtvovanja zarad stvarnih društvenih ciljeva. Ista stvar stoji iza obe te pojave: s onu stranu rizika i interesa, otuđenje koje karakteriše kapitalistički poredak, nipodaštavanje drugih u borbi za konkurentnost, ne može da vodi drugde doli do negiranja samog sebe.

Zapadne demokratije mogu sasvim legitimno da liju krokodilske suze za svojim “poludelim” sinovima i kćerima: ipak, ova je civilizacija ta, koja ih je pretvorila u monstume.

Sreća što nema borbe civilizacija: stajali bismo veoma loše.

„Izbegličko pitanje“

U otegnutoj krizi svetskog kapitalističkog poretka (ne usuđujemo se da napišemo u *njegovoj agoniji*, jer je ono što se zasad nazire od budućnosti više nego zastrašujuće ...) desetinama i stotinama miliona ljudi sa periferije bačene u potpuno beznađe ne preostaje drugo do očajni beg ka zemljama centra koje zasad još nisu gurnute u društvenu anomiju. Ti ljudi nisu žrtve islamizma, ratova, nekog srednjovekovnog varvarstva, već, na koncu, kapitalističkog poretka.

Oni su izbeglice.

To su oni koji više nemaju šta da prodaju: čak ni njihovo telo više nikom nije potrebno. Oni su žrtve terorizma kapitalističkog poretka, koji će postati islamisti ili će biti ubijeni od strane islamista. To su oni koji više ne mogu da obezbede svoj opstanak unutar poretka proizvodnje vrednosti – a drugo rešenje im ne stoji na raspolaganju.

Oni su ljudi koji su suvišni.

Svi znaju kakva je situacija: zasad poznajemo podatke iz 2013-e (brojke organizacije UNHCR), ali će verovatno lanjski i ovogodišnji podaci biti još više užasavajući. Dnevno oko 32 200 ljudi biva proterano iz svojih domova, a taj broj je 2012-e još bio samo 23 000, 2011-e 14 000... Raste nezaustavljivo i vrlo ozbiljnim ritmom.

Svemu tome uzrok je (kao što smo o tome već opširnije govorili): praktična dezintegracija, uništenje kapitalističke periferije, u prvom redu dobrog dela država Bliskog i Srednjeg istoka i Afrike.

Šta god da nas lažu naše evropske vođe (sada ni slovca o mađarskim stvarima, o Orbanu, Roganu, Habonjiju, kojima će ovim povodom i onako pripasti neprijatni minuti pred narodnim sudom), teret prihvatanja izbeglica ogromnom većinom osećaju upravo zemlje u razvoju: 86% izbeglica je stiglo u takve države, tamo živi (i to je rekord: to jest, relativna proporcija izbegličkog

pitanja NIJE porasla u Evropi... Nešto drugo se promenilo, moguće je čak da smo se prvenstveno mi varvarizovali, a ne Bliski istok ili Afrika?). Naravno ove države-domaćini sve više hrle ka dezintegraciji (prvenstveno Liban i Pakistan).

Dosad najhumaniji predlog od strane Evropljana je bila ona fantastična ideja da se na Bliskom istoku ili u Africi podignu izbeglički kampovi... Može se zamisliti kako bi to izgledalo u tim državama ozloglašanim zbog represije, koje su i same na ivici raspada. Nemojmo grešiti: Viktor Orban je samo jedan od tih ratnih zločinaca, čak ne ni najopasniji (mada je možda najciničniji, upravo stoga jer se ne diči ni snagom ni mogućnošću da bilo šta učini).

Ovde ćemo ipak reći par reči o Mađarskoj: istupanje protiv odvratne (i, kao što je mnogo puta skretana pažnja, beskrajno apsurdne) kampanje vlade usmerene protiv migranata bilo je više nego osvežavajuće, možda smo čak i na tren poverovali da nam otadžbina ipak nije jedna od najsmrdljivijih septičkih jama Evrope. Ipak, mogli bismo i posumnjati u to da je reč, ovog puta, o pozitivnom ispoljenju anti-orbanovskih stremljenja, jer nam cepanje plakata od kojih se prevrće želudac sugerišu isti oni koji na izborima bezbrižno podržavaju kandidate, koji su rasisti i protiv Roma. Oni ni reč nisu prozborili o tome da već skoro dve decenije praktično u zatvoru držimo izbeglice (kao što je Helsinški odbor na to otprilike hiljadu puta skretao pažnju – i za vreme vladavine onih koji danas cepaju plakate, naravno ne govorimo o iskreno revoltiranim aktivistima). Ili zaista postoji tako velika, suštinska razlika između reči Đerđa Konrada koji odobrava sarkozijevsku imigracionu politiku („Imigranti treba da se u većoj meri prilagode domaćinima, nego domaćini imigrantima. Treba da nauče jezik i, na posletku, treba da se asimiluju u kulturu u koju su pristigli“) i toga da: „Ako dolaziš u Mađarsku, treba da imaš poštovanja prema našoj kulturi!“?

Ne vidimo je baš.

Ili, rečima Ivana T. Berenda: „Evropa je prvenstveno bila plod tradicionalnog evropskog kulturnog jedinstva i na osnovu njega opstaje“, štaviše „mislim da bi Evropa, što se epidemičnog talasa imigracije tiče, morala da razvije snažniji refleks za samoodbranu“. Je l' se to mnogo razlikuje od: „Ako dolaziš u Mađarsku, ne možeš da uzimaš Mađarima posao!“?

Kako da ne.

(Zbog dubokog poštovanja prema autoritetu, koje nam je karakterna osobina nećemo komentarisati izjavu cenjenog profesora o „Africi koja je samu sebe dovela u tragičan položaj“, jer profesor sigurno nije još čuo za kolonijalizam, ni za trgovinu robljem, za postkolonijalnu pljačkašku politiku i tako dalje. Ili je možda čuo? Ali onda...). Naravno, ljutnja evropskih političara (ako se uopšte ljute) na kampanju mađarske vlade čisto je licemerje. Prinudni čarter letovi, „centri za migrante“, svakodnevno maltretiranje, policijsko nasilje, „kraj multikulturalizma“, običan dan „Maris nostri“... Nema osnova da se za bilo šta ukori mađarska vlada.

Ponekad gubimo dah čak iako smo poznavaoi nerazumnog licemerja lidera Evropske unije: takav je bio trenutak, kada su naši omiljeni zombiji izjavili da u korist rešavanja „izbegličkog pitanja“ treba spaliti brodove krijumčara. Viktor Orban je odmah prihvatio ideju, dakle možemo biti sigurni da je to moglo biti isključivo nekakva nečovečna, reakciona budalaština.

Da, da, to je najvažnije: brodovi krijumčara. Ako se borimo protiv njih pošteđujemo sebe borbe protiv gladi, protiv ratova, protiv logike kapitalističkog poretka, od onih briga, od kojih i ti nesrećnici žele da pobegnu. Pa da, lakše je boriti se protiv krijumčara nego promeniti nešto u ludom, varvarskom svetu, u kom deluje vrlo racionalno da žene, muškarci i deca plaćaju desetostruko više nego što bi ih koštala avionska karta nekom gangsteru da ih preveze prenatrpanim rasklimatanim čamcem. Da, lakše je spaliti njihove brodove, nego sa obale objašnjavati ljudima koji se dave u iracionalnosti našeg sveta, zašto im ne pomažemo.

Jer, njihove brige nisu sami sebi stvorili, već nečovečni poredak ovih na kopnu. Kako smo u svom varvarstvu stigli dotle, da smatramo neodgovornima žene, muškarce i decu, koji u nadi za boljim životom prihvataju užase, koje im mi priređujemo? Da smatramo problemom njih i njihovu želju da prežive, a ne svoj usrani poredak?

Ne treba njihove brodove spaljivati, već im graditi mnoge i bezbedne. Jer ako bismo svi na ovom našem bednom svetu činili toliko, podneli toliko žrtava u korist boljeg života, kao oni, možda se ni mi ni oni ne bismo nalazili u ovoj poziciji...

Iako ove „izbeglice“ nesumnjivo pokazuju izvesni ljudski oblik (bivaju gladni i žedni, smrzavaju se, ne umeju da dišu pod vodom, itd.) u političkom smislu ne mogu se smatrati ljudima, u tom smislu, što se na njih očigledno ne odnose „ljudska prava“. U ovom poretku, ako neko isklizne iz sveta „normalnih“ (korisnih, rentabilnih) onda na njega ni ljudska prava nisu primenjiva. „Ljudska prava“, koja su stara koliko i kapitalizam, se odnose samo na one koji su sposobni da učestvuju u procesu valorizacije vrednosti. Ovi ljudi ili za to nisu sposobni ili nema potrebe za njima. U njihovom slučaju treba se uvek pripremati za najgore: bio to napad dronova, upad konvoja islamističkih džipova, nevidljiva ruka tržišta ili upravo olujno more. Oni nisu ljudi u apstraktnom „ljudsko-pravaškom“ smislu te reči.

Ko bi se usudio da danas govori o ljudskim pravima izbeglica? Jer, videli smo: najbolje što ih čeka (po zvaničnim planovima Unije) jeste jedan izbeglički kamp u libijskoj pustinji. Zamislite samo. Ovi ljudi nisu učinili ništa (mada, već se čuje iz medija koji su uvek na sve spremni: „među njima može biti islamista, već zbog toga ih ne smemo primiti“ – kako li se nebo ne sruši na tu gamad što sebe naziva novinarima!), osim što za njima nema potrebe. Jednostavno su *bezvredni*.

Doba varvarstva

Da ne okolišimo, isti je mehanizam koji gura u glad narode Libije i Iraka, smatra izbeglice „ilegalnim ljudima“, *hominibus sacris* nad kojima je nasilje dozvoljeno, nerentabilnim živim bićima koja nisu podobna ni za eksploataciju, koji milione mladih baca u ponižavajuću poziciju nezaposlenih u pseudo-radničkom društvu, koji uništava prirodu, truje naše reke, koji otima zemlju od poljoprivreda trećeg sveta, koji nas hrani otrovom, koji uništava naše živote i naše društvene veze... I koji nekoliko kilometara od naših granica baca u more ljude poput nas.

Ime mu je: kapitalistički poredak. Kapitalista Moloh, koji je još destruktivniji kada je ranjen, kao što je Kurc negde napisao: „*Astečki popovi koji plivaju u krvi čine se bezopasnijim i humanijim od birokrata koji prinose žrtve fetišističkom globalnom kapitalu koji dostiže svoje istorijske granice*“.

A poredak baš i nije u najboljem stanju.

Jer ako bacimo jedan pogled na naš današnji svet, gotovo gnostički kult smrti tipičan za kapitalistički poredak podjednako se javlja u pustošućoj logici „privrede“, kao i u sve krvavijim i varvarskim simptomima konkurentske borbe. I, pošto nema druge logike do logike proizvodnje vrednosti, tendencije samouništenja se pojavljuju na globalnom nivou, u svakom kutku zemlje. Islamizam, zagađivanje životne sredine, tonjenje čitavih regija u varvarstvo, zatvaranje izbeglica u logore, normalni ljudi zapadnih društava koji se odjednom premeću u masovne ubice, teroristi kamikaze – sve su to samo lica varvarstva, koje nije izazvalo ništa drugo nego kriza kapitalističkog poretka, iz koje se ne vidi izlaz.

Jer, šta će se desiti, kad u jednom trenutku ne budu uspeli da zadrže izbeglice na granicama? Očigledno je da aktuelni poredak nema valjano rešenje za te probleme: logika proizvodnje vrednosti mu ispunjava čitav horizont. Potreba poretka za očuvanjem sistema po svaku cenu upućuje na samouništenje sveta: kolektivni imperijalizam demokratija je ustvari kamikaze-imperijalizam.

Veliki Imanuel Valerštajn prognozirao je (još 1998-e!) da kapitalistički poredak, koji postoji pola milenijuma (jer je dostigao krajnje granice svog širenja: odnosno totalitet planete) naginje raspadu usled imanentnih protivrečnosti. Ne možemo znati kada će se to ostvariti, ni kako. Valerštajn proriče haotično, prelazno, ratno doba od pola stoleća – kao i to, da je podjednako očekivan loš svršetak cele stvari, kao i neki pozitivan ishod (da kažemo: „socijalizam ili varvarstvo“? No, dobro: recimo tako.)

Treba nam upravo neka vrsta emancipatorske energije, praktični i teorijski program za prevazilaženje kapitalizma, da bismo izbegli poniranje u varvarstvo, čiji su znaci već evidentni na periferiji (dok ih je i u centru teško ne primetiti). U jednoj tako haotičnoj, prelaznoj situaciji: „*aktivnosti pojedinaca i grupa u*

mnogome mogu da imaju veći uticaj na budućnost, nego u normalna vremena, odnosno onda kada jedan istorijski poredak živi urednim životom. “

Hm.

*„Peut-être qu’après la victoire ceux qui prendront le pouvoir seront les mêmes
Peut-être qu’on ne pourra jamais rien face à la folie humaine
Mais puisque nous sommes là, puisqu’on voit, puisqu’on vit sur cette terre
Marchons la tête haute, soyons combattants, soyons révolutionnaires”*

Preveli sa mađarskog: Andraš Juhas i Iskra Krstić



Ilustracija: Nina Rajić, deo izložbe *Tea Party*

MARKSISTIČKA TEORIJA VREDNOSTI

Rozvita Šolc

VREDNOST JE MUŠKARAC

Teze o vrednosnom područjavanju i rodnom odnosu¹

1.

Nakon 20 godina ženskih studija, odnos kapitalizma i patrijarhata ostaje nerešen problem. Feministkinje koje se još uvek bave ovim pitanjem i koje se nadovezuju na Marksa i kritičku teoriju problematizuju marksizam radničkih pokreta, koji je svoju kritiku građanskog društva gradio isključivo na ideji prisvajanja viška vrednosti od strane kapitala. Kritika ovakvog shvatanja marksizma od strane levih feministkinja je ograničena na činjenicu da problem patrijarhata nije dovoljno uzet u obzir, tj. da je jedina značajna protivrečnost ona između najamnog rada i kapitala, pa se problematici roda kao konstitutivnom društvenom odnosu ne pripisuje zaslužen značaj. Kritika patrijarhata zbog toga ostaje usađena u zastareli i dobrim delom neistorijski model marksizma, u kojem problematika roda u krajnjoj liniji figurira kao strano telo, pošto se tek naknadno nakalempljuje na marksističku kritiku.

Stoga se često javlja pokušaj da se kućni rad unutar analize kapitala stavi u isti rang sa najamnim tj. apstraktnim radom i/ili da se vrednost odredi pomoću kućnog rada (up. Haug 1990, str. 92 i Ber 1989, str. 190). Jedno takvo proširenje pojma „produktivnog rada“ po mom mišljenju bi moglo da vodi – protiv njegove inicijalne namere – do daljnjeg postvarenja društvenih odnosa na teorijskom nivou, budući da na taj način pogrešno označenu „proizvodnju života“ pokušava da misli kategorijama koje se odnose na proizvodnju roba.

Jedan izlaz iz ove dileme nam, po meni, pruža Marksova teorija, koja upravo ne slavi „vrednost“, tj. predstavnu formu apstraktnog rada, kao što je to slučaj u marksizmu radničkih pokreta, niti proglašava „rad“ centralnom osobinom rodne suštine čoveka. Nasuprot tom shvatanju, želim da pođem od *kritike* „rada“, koji putem „apstraktnog preduzetničko-ekonomskog umrežavanja radne snage i prirodne materije“ (R. Kurc) postaje sve više suvišna kategorija. Zato je neophodno rad kao takav staviti pod znak pitanja. Upravo je razvoj *muškog* principa (muški „princip“ ovde ne upotrebljavam u smislu jedne a priori suštine muškarca i žene, već u smislu kulturno-istorijski formirane društvene „činjenice“), odnosno razvoj „apstraktnog rada kao tautološke samosvrhe“ (R. Kurc), glavni *movens* koji stoji iza domestifikacije i opresije žene u istoriji zapada, ukidanja čulne dimenzije ljudskih odnosa, uništavanja prirode i opasnosti atomskog rata.

¹ Izvor: Roswitha Scholz, *Der wert ist der mann* u: KRISIS 12 - Beiträge zur Kritik der Warengesellschaft, Bad Honnef, 1992.

Iz ovog razloga ženski pokret uopšte ne treba da redefiniše žensku aktivnost u „rad“ kako bi time dokazao svoju (moralnu i ekonomsku) vrednost, pošto je „rad“ u ovom smislu „izvor sve bede“. Ovo sa druge strane ne znači, kako to neke feministkinje misle, da su ženska aktivnost i patrijarhalno pripisivanje uloga koje sa njom idu, „bolji“ i da time mogu da služe kao model za budućnost. U vrednosno-formnom patrijarhatu [*wertförmige Patriarchat*] „ženska sfera“ i ženama pripisane karakteristike predstavljaju samo drugu strane medalje apstraktnog „rada“. Zbog toga je po mom mišljenju pogrešno pozitivno referisati na ovakve ideje, kao i na „rad“ uopšte. (Iako su tzv. emotivni [*Beziehungsarbeit*] i kućni rad, kao i odgajanje dece, u izvesnom smislu druga strana medalje apstraktnog rada, pa ih zato nije moguće shvatiti pojmom „rada“, to ne znači da su oni oslobođeni svrhovito-racionalnih momenata i „protestantskih“ normi. Zato je neophodno po meni pronaći jedan treći pojam, kojim bi se mogle odrediti tradicionalne aktivnosti žene u sferi reprodukcije, pošto je i termin „aktivnost“ širok i suviše uopšten. Uz to pojam „aktivnosti“ bi mogao da služi kao potpora starom mitu o dokonjoj domaćici. Ovu nimalo nerelevantnu problematiku ne mogu ovde dalje tematizovati. Sve dok u pogledu ovog pitanja još uvek nemamo konsenzus, služiću se i dalje nezadovoljavajućim pojmom „aktivnosti“ kada je reč o „radu“ u sferi reprodukcije).

2.

Oslanjanje na teoriju „fundamentalne kritike vrednosti“ kako ju je razvila KRISIS grupa² se takođe pojavljuje kao problem, pošto je ova teorija, slično kao i kritikovani marksizam radničkih pokreta, u prvom redu *rodno-neutralna*. Teorija KRISIS grupe je do sada apstrahovala od rodno-specifičnih značenja i time previdela da se u njoj kritikovani apstraktni „rad“ pojavljuje kao u osnovi *muški princip*, koji je usko vezan sa asimetričnim rodnom odnosom, tj. moći muškaraca. „Kritika vrednosti“ je iz ovog razloga muško-univerzalistička, što je tipično za zapadno muško mišljenje. Ona time sugeriše da važi za sve podjednako.

U rodno-neutralnom pojmu „atomizovane“ apstraktne individue u dosadašnjim tekstovima KRISIS se previđa rodno-specifični karakter logike vrednosti (up. npr. Peter Klajn, *Sumrak demokrata*, u: *Krisis* 11, str. 189. Rodna problematika se ovde tematizuje samo u jednoj fusnoti. Drugačija je situacija, naravno, kada se rodni odnos razmatra kao poseban problem, kao npr. u tekstu „Sloboda, jednakost,

² Moje bavljenje temom vrednosnog područjavanja / rodnog odnosa je ambivalentno, pošto, sa jedne strane, po pitanju osnovnih ideja stojim na poziciji KRISIS, dok, sa druge strane, smatram da je teorijsko razmatranje „ženskog pitanja“ u KRISIS grupi veoma problematično. Uz to sam iskusila da su žene u kontekstu muške grupe KRISIS redakcije marginalizovane. Ovaj tekst je nastao ne pod uticajem KRISIS muškaraca, već kao rezultat diskusija koje su svesno vodile žene izvan KRISIS konteksta.

sestrinstvo“ od Norberta Trenkle u Krisis 11. Ali i ovde se rodni odnos uzima kao strukturni princip isključivo u kontekstu građanske jednakosti. Rodnom odnosu kao „samostalnom“ strukturnom principu građansko-patrijarhalnog društva se ne pridaje zasluženi značaj. Rodni odnos se ovde, uprkos svoj kritici seksističkog nasilja i sl, razmatra putem rodno-neutralnih opštih pojmova i time služi samo kao element konkretizacije.) Moja kritika takođe ukazuje na to da je pojam patrijarhata (i time karakter odnosa moći u vrednosno-formnim rodnim odnosima) pozivom na fetišistički karakter društva robe zaobidjen ili čak svesno negiran. Iako postoje kritičke intervencije koje relativizuju i slabe rodno-neutralni pojam vrednosti i direktno odbacivanje pojma patrijarhata, sâmo određenje ovog pojma i dalje izostaje (Ernst Lohof npr. odbacuje kao i ranije pojam patrijarhata i poziva se na argumentaciju u članku „Braćica i sestrice“ u Krisis 11). Problem se u suštini može izraziti u alternativni: da li su apstraktni rad i vrednost već u svom konstitutivnom odnosu i time u svojoj suštini muški principi ili da li postoji jedna pojmovna hijerarhija, u kojoj rodna mesta figuriraju naprosto kao „izvedeni“ i „konkretizirajući“ problem sekundarnog reda.

Kako bi se u ovom kontekstu izbegli nesporazumi koji mogu nastati iz upotrebe pojma patrijarhata, treba napomenuti da kada govorim o moći muškaraca time naravno ne mislim da muškarac ženu prisiljava sa šibom u ruci. Moć se, kako je ovde razumem, bazira na interiorizovanim kolektivno-uspostavljenim normama i institucionalizaciji. Feminističke studije su pokazale da su žene u istoriji često pružale otpor i postavljale zahteve upravo sa pozicije njihovih tradicionalnih društvenih uloga (up. Hajnc/Honeger 1981). Moć muškaraca ne podrazumeva da žene nemaju nikakvu mogućnost vršenja uticaja u društvu, ali ovaj uticaj dobrim delom ostaje unutar oblasti koje su dodeljene ženi.

Ovaj heterogeni pojam moći uopšte ne protivreči fetišističkom karakteru vrednosti. U diskusijama koje su se vodile unutar KRISIS (barem do nedavno) se pojam fetiša shvatao u direktnoj suprotnosti spram pojma moći i patrijarhata. Pojam moći kojim se operisalo je simplifikovan i redukovano na subjekta (tako piše Ernst Lohof: „Termin patrijarhata označava ništa drugo do samovoljnu vlast muškarca nad ženama. Ova predstava ima izvesnu propagandnu vrednost. Ali ovaj termin, u svom pokušaju da vrši društveno-teorijski uticaj, u potpunosti zakazuje kada se uporedi sa realitetom fetišističkih formi. Svi fetišistički odnosi pozicioniraju muškarca i ženu jedne naspram drugog, ali ovi odnosi u istoj meri obuhvataju oboje. Muškarci nisu subjekti patrijarhalnog režima samovolje, oni nad ženom vrše samo (!) fetišističko nasilje, čije su i sami žrtve. Prisila koju vrše nad ženom nema svoj koren u muškoj volji, već u „vladajućem“, uvek već pretpostavljenom društvenom principu sinteze.“) (Krisis 11, str. 99). Čak i ako ostavimo po strani da je feministička teorija dobrim delom već odavno prevazišla takav vulgaran pojam moći, koji joj E. Lohof pripisuje, on ovde suprotstavlja „društveni princip sinteze“ asimetričnom rodnom odnosu. Time se već u startu odbacuje mogućnost da sam rodni odnos igra centralnu ulogu u strukturiranju

„društvenog principa sinteze“, što je po mom mišljenju upravo karakteristično za vrednosno-formni patrijarhat. Štaviše, prema ovoj argumentaciji, muškarac uopšte ne mora da propituje svoju ulogu spram žene (ironično, upravo u istorijskoj situaciji kada je rodni sukob na dnevnom redu), jer je on bukvalno samo jedna „marioneta“ vrednosnog fetiša. Po mom shvatanju, naprotiv, moć je u svojoj suštini a-subjektivna, tj. nosioci moći nisu samosvesni subjekti, već deluju unutar istorijski nesvesno konstituisanih okvira društvenosti. A-subjektivnost vrednosti ukazuje na a-subjektivnost muškarca, koji je u kulturnim i političkim institucijama, koje su bile motor istorije, bio dominirajući inicijator i „stvaralac“ mehanizama koji su naknadno stekli nezavisnost od njega samog.³

3.

Kod određenja patrijarhata polazim od toga da su društvene rodne razlike proizvod kulture, dakle da se ne zasnivaju na biološkim datostima (npr. sposobnost rađanja). Naravno nije tačno da su biološke rodne razlike u potpunosti beznačajne. U svim kulturama se na osnovu ovih bioloških razlika razvijaju određene predstave kao i specifična podela aktivnosti. Kakva je priroda ovih predstava i podele aktivnosti je različito od društva do društva, od plemena do plemena, i može biti protivrečnog karaktera. U nekim kulturama postoji čak tri i više rodova. Rod je dakle društveni konstrukt (up. Hildemajster 1992). Zbog toga nam interesantni pokušaji rasvetljavanja razvoja ranog matrijarhata kao i „nastanak patrijarhata“ (Gerda Lerner) ne mogu ovde pomoći. Po mom mišljenju, ovde postoji velika opasnost od projektovanja unazad, i to ne samo u smislu idealizacije. Tako npr. Gerda Lerner govori o „razmeni žena“, „postvarivanju ženske sposobnosti rađanja“ i sl. u društvima u kojima ne postoji vrednosna forma. Time se modeli mišljenja koji nastaju tek u vrednosno-formnom patrijarhatu prenose na društva u kojima ne postoji vrednosna forma. Po meni je ovo veoma problematično (up. Lerner 1991). Postojanje patrijarhata se ne sme ontologizovati, kao što to pokazuju uporedno-kulturne studije:

„Čak i ako su etnološki primeri ravnopravnog i balansiranog odnosa između rodova u celini malobrojni, ipak ih je previše da se tek tako označe kao izuzeci koji potvrđuju opšte pravilo podređenosti žena.“ (Etnološka radna grupa Beč 1989, str. 15).

³ Ovde moraju izostati kritičke napomene o različitim aspektima tekstova KRISIS autora. U tekstu se neću eksplicitno baviti dosadašnjim KRISIS člancima o rodnom odnosu, niti o stanju feminističkih istraživanja; oba ova elementa će ipak biti prisutna na marginama. Meni je ovde stalo (u pokušaju da i sebi učinim razumljivim) samo do formulacije i pozitivnog prikaza jedne temeljne misli, koja svesno odstupa od dubljih analiza. Utoliko se ovde radi o grubom nacrtu, tj. još uvek nepotpuno razvijenom pojmu patrijarhata.

Čak i tamo gde se pojavljuju elementi patrijarhata, oni nemaju svuda isti karakter. Patrijarhat u smislu patrijarhalnog određenja društvenih odnosa putem apstraktnog rada i vrednosti je karakterističan samo za evropsko društvo. Zato je neophodno fokusirati se upravo na njega.

Moja teza dakle glasi: temeljna protivrečnost robnog društva između materije (sadržine, prirode) i forme (apstraktne vrednosti) je rodno-specifično određena. Sav čulni sadržaj koji ne ulazi u apstraktnu formu vrednosti a istovremeno služi kao pretpostavka društvene reprodukcije je pripisan ženi (čulnost, emocionalnost, itd). Ovaj mehanizam rodnog izopštenja je već dugo tema feminističke literature.⁴ Čak i tradicionalno nastrojena marksistkinja Friga Haug govori o tome da su aktivnosti i načini ponašanja žene „izopšteni i izolovani od celokupnog društvenog rada“ (Haug 1990, str. 91), pri čemu ona ipak, tipično staro-marksistički, polazi od „ontologije celokupnog rada“ u kojem onda ono izopšteno treba reintegrirati u celinu putem „priznanja rada“. Ova pozicija je naravno veoma udaljena od „kritike vrednosti“. Po mom mišljenju se ovde uopšte ne dovodi u pitanje negativna konstitucija robnog podruštvljanja, dakle nema kritike rada i vrednosti. Tek putem ovakve kritike bi problematika izopštenja mogla da prevaziđe puki nivo pojavnosti i da se pojmovno razjasni. (Ja ću u ovom tekstu prvenstveno razmatrati istorijske dimenzije i društvene forme pojavljivanja rodnih odnosa u vrednosno-formnom patrijarhatu, kako bi se pronašle pretpostavke za jedno takvo pojmovno razjašnjenje.)

Uprkos svemu, nemoguće je neposredno objasniti rodno-specifično izopštenje putem forme vrednosti. Izopštenje je u izvesnom smislu senka koju vrednost baca i koja se zato ne može razumeti putem „pozitivnog“ marksističkog pojmovnog aparata. Izopštenje tzv. ženskih životnih odnosa i aktivnosti pripisanih ženi (domaćinstvo, odgajanje dece, „emotivni rad“, itd.) su, sa jedne strane, sastavni elementi vrednosnog podruštvljanja, dok se sa druge strane nalaze izvan ovog procesa. Međutim, budući da izopštenje nužno pripada vrednosti i da je uspostavljeno sa njom, neophodno je jedno novo razumevanje podruštvljanja koje pretpostavlja patrijarhalne mehanizme izopštenja ne u smislu spoljašnje dopune, već u smislu kvalitativne transformacije (iz ove perspektive patrijarhalno-kritičke) teorije vrednosti uopšte.

Rodno-specifična konstitucija vrednosti jeste izvor poznatih rodnih uloga; tako kategorisano „žensko“ postaje uslov mogućnosti muškog principa

⁴ Fenomen rodno-specifičnog izopštenja se može istraživati analizom nastanka (prirodnih) nauka s početka Novog veka, istraživanjem prosvetiteljskih pojmova i literature iz ovog doba, zatim putem istraživanja ličnosti muških naučnika i u psihoterapeutskoj praksi. Takođe su empirijska istraživanja, kao npr. ona o tendenciji ka različitim moralnim ponašanjima muškaraca i žena ili u oblasti ko-obrazovanja, bliska ovde pretpostavljenoj tezi izopštenja. (iz bogate literature o ovoj temi između ostalog: Rihter 1979, Bovešen 1980, Giligan 1984, Benent 1985, Neleke 1985, Norvud 1986, Bremer 1988, Vesler de Panafiu 1989, Bublic 1990, Kofman 1990, List 1990, Vajshaupt 1990). Pri ovakvim istraživanjima nije retkost da se primeni i psihoanalitička metoda.

apstraktnog „rada“. Asimetrija ovog odnosa, u kojem se čulni momenat putem kategorisanja u žensko istovremeno represira i označava inferiornim, opravdava formulu kojom se izražava a-subjektivni patrijarhat: „Vrednost je muškarac“. Ipak, mora se podvući da mene pre svega interesuje istraživanje jedne kulturološke strukture. Zbog toga me ovde ne interesuju toliko „stvarni“ muškarci i žene, i iako su, naravno, empirijski odnosi između muškarca i žene određeni ovom strukturom, oni nisu potpuno podvedeni pod nju.

4.

Ova osnovna struktura odnosa vrednosti korespondira sa uspostavljanjem privatne i javne sfere. Privatna sfera je idealno-tipski „ženskog“ karaktera (porodica, seksualnost, itd), dok je javna sfera (apstraktni „rad“, država, politika, nauka, umetnost, itd.) muškog karaktera. Idealno gledano bi žena trebalo da bude „emotivna potpora“ muškarcu koji je aktivan u javnoj sferi. Iz ovog (na nivou pojavnog već poznatog) odnosa privatnosti i javnosti, moguća je kulturna i istorijska diferencijacija pojma patrijarhata, ali samo pod uslovom da se ova razlika ne uzima kao datost koja važi u svim društvima.

U agrarnim društvima, i kada su ona patrijarhalna, podela na privatnu i javnu sferu ili je u potpunosti odsutna ili je prisutna u početnim stadijumima. Iz ovog razloga žena u ovim društvima poseduje veću mogućnost vršenja uticaja. Sve dok se formalno-pravna, javno-muška sfera još uvek nije osamostalila i uspostavila kao dominantna, za ženu je bilo moguće da vrši uticaj neformalnim strategijama.

„U uslovima seljačke porodične ekonomije žene imaju više moći i uticaja nego što to otvorena dominacija i moć muškaraca na prvi pogled dozvoljava... Ženska moć u agrarnim društvima se zasniva... na proizvodnji i direktnoj kontroli životnih resursa kao i na indirektnom donošenju društveno-relevantnih odluka“ (Hajnc/Honeger 1981, str. 15; up. o tome takođe: Nadig 1988).

Patrijarhat na ovom stadijumu još uvek nema isti značaj i nije do te mere strukturalno određujući kao što je to slučaj u evropskim vrednosno-strukturiranim društvima. Ali ove sirove odnose u ne-evropskim (ili takođe staro-evropskim, pred-vrednosno-formnim) društvima ne treba braniti ili čak idealizovati. Poenta je da se istakne značaj podele privatne i javne sfere za strukturu vrednosno-formnog patrijarhata.

Veoma pojednostavljeno se isto može reći: podela sfera i patrijarhat stoje u međusobno recipročnom odnosu. Što je javna sfera slabije razvijena, time je patrijarhat manje rasprostranjen u društvu; i obrnuto: što je odnos vrednosti razvijeniji, i što su privatna i javna sfera jasnije razdvojeni, time su patrijarhalne strukture jače. Ali ovde takođe postoji i mogućnost protivrečnog razvoja, u

zavisnosti od toga da li govorimo o društvu u celini ili o javno-pravnoj sferi za sebe: dok se vrednosno-formni patrijarhat razvija kroz razdvajanje privatne i javne sfere, čime nestaju raniji neformalni kanali putem kojih žena može da vrši društveni uticaj, isto tako se položaj žene unutar javne sfere (odnosno njen pristup ovoj sferi uopšte) može delimično poboljšati.

Patrijarhalni vrednosni i time rodni odnos poseduje dakle jednu dugu i protivrečnu istoriju razvoja. Dalje želim kratko da predstavim ovu istoriju u njenim kontinuitetima i prekidima. Time na prvom mestu imam nameru da se koncentrišem na istorijsko-sistematski pristup, tj. neću nabrajati detaljno facts (činjenice), već ću u obzir uzeti *highlights* (bitne momente) procesa domestifikacije žene i izopštenja „ženskog“ od antike do danas.

5.

Osnove vrednosno-formnog, hrišćansko-evropskog patrijarhata razvile se se u antičkoj Grčkoj. Pogrešno je verovati da su ovde nastale samo osnove prirodno-naučnog i matematičkog modela mišljenja. Ovi su nastali naprotiv na osnovu specifično, muškog, vrednosno-formnog racionaliteta. Već geografska pozicija Grčke, njena fragmentacija na ostrva kao i nedostatak namirnica rezultirale su u primatu morskog saobraćaja koji je doveo do „intenzifikacije razmene roba“ (Zon-Retel, 1978, str. 111) putem koje se razvila novčana forma. U ovom regionu se prvobitno razvilo kovanje novca (Lidija) koje su onda preuzeli Grci. Kao što je poznato, po Zon-Retelu kovanje novca je istorijska pretpostavka apstraktno-racionalnog i od mita oslobođenog mišljenja. U ovom društvenom miljeu je agrarno plemstvo, prvenstveno u Jonskim gradovima, izgubilo svoju moć, sa čime je povezan razvoj pravne svesti i javne sudske prakse - što je bio preduslov za sklapanje trgovačkih ugovora i time za rodnu razmenu.

Ove institucije čine jednu novu formu javnosti. Sposobnost govora pred sudom i pred narodnom tribunom je bila od centralnog značaja; u svrhu zadobijanja moći i uticaja je bila neophodna veština apstraktno-racionalne argumentacije. Ova javna sfera, koja je vodila do razvoja dijalektike, formalne logike itd., bila je sfera rezervisana za muške građane. Atinske žene su bile ograničene na dom, koji su retko napuštale. Njihova životna svrha je bila ograničena na rađanje sina. Hipostaziranje javne sfere koja je zahtevala apstraktno-racionalno ponašanje išlo je zajedno sa degradacijom seksualnosti (up. Rajnsberg 1989). Uspon racionalnog mišljenja je time već od početka išao ruku pod ruku sa izopštavanjem žena.

Javnoj sferi, u kojoj se razvila produkcija znanja, bila je neophodna protivteža u obliku privatne sfere, na koju se moglo gledati sa prezirom. Muškarcu je žena bila neophodna kao rodno „protiv-biće“ u koje je projektovano sve ono što je bilo zabranjeno u javnoj sferi. Tako je žena već u antici važila za pohotnu, etički nepodobnu, iracionalnu, intelektualno manjkavu itd. (up. Rajnsbegr 1989,

str. 42, Pomerej 1985, str. 362) Ove karakteristike su se održale do modernog doba. Čak i u najapstraktnijim sferama antičke filozofije moguće je pronaći ovu dihotomiju. Za Platona je materija besformna, za mišljenje jedva shvatljivo nešto koje je ženski označeno kao „primateljica ili negovateljica Ideja“. Isto tako je za Aristotela besformno u smislu *Hyle* (od Cicerona prevedeno na latinski „materija“ odakle i današnje značenje) jedan ženstveni pojam (up. Pauli 1990, str. 197).

6.

Sa propašću antičkog društva razmena robe i novca je drastično opala. Razvijena i heterogena javna sfera grčko-rimskog sveta je takođe nestala. Germanska plemena još uvek nisu bila strukturirana po principu forme vrednosti. Uprkos jakim patrijarhalnim elementima žena je u germanskim plemenima imala posebno, mistično značenje. Već nam Tacit prenosi da su veštice, vidovnjakinje i isceliteljke uživale veliko poštovanje među Germanima. Iz ovog razloga, vrednosno-formni patrijarhat se morao iznova formirati pod sada izmenjenim društvenim uslovima.

U srednjovekovnom patrijarhalnom društvu preostalo je duže vreme germanskih „kvazi-matrijahalnih“ elemenata. Žena je sa jedne strane bila pravno podređena muškarcu, morala je imati pravnog zastupnika, oca ili supruga i principijelno je mogla biti tretirana kao stoka, rob ili stvar. Ali bilo bi pogrešno doći do zaključka da su ovakvi odnosi bili zaista prisutni u svakodnevnici. Pravo i javnost su igrali daleko manju ulogu u društvima u kojima je forma vrednosti na nižem stupnju razvoja. U kasnom srednjem veku žene su smele trgovati i baviti se zanatom, iako svakako ne u istoj meri kao i muškarci. Iako je brak predstavljao jedan jasan odnos moći, žena je u porodici verovatno imala određen stepen autoriteta, npr. kao upravljačica domaćinstva imala je tzv. „moć ključeva“⁵.

Trudnice su po germanskom pravu bilo posebno zaštićene (up. Beker, 1977, str. 41). Isto tako slika veštice u srednjem veku nije bila jednoznačno negativna. Ljudi su verovali kako u dobru tako i lošu magiju. Isceliteljsko znanje i porodijske veštine su bile sigurne u rukama žena, što im je pružalo stepen vršenja uticaja na društveni život.

Crkva je bila ta u koju je o ovom periodu „prešla“ antička negativna slika žene. Kao potomak Eve, žena je od strane Crkve bila omalovažavana kao izvor svih nepogoda i zavodnica mesa. Grešnoj Evi od 12. veka stoji kao protiv-slika sveta Marija. Po toj slici žena je najbolja kad je de-seksualizovana. Sledeći reči Pavla, po kome žene u zajednici treba da čute, Crkva je žene isključila iz javnosti. Ali pošto se „javnost“ u suštini svodila na Crkvu, dok se stvarni život koncentrisao na „porodičnu proizvodnju“, društveni značaj ove slike žene bio je

⁵ *Schlüsselgewalt* – ovo je nemački pojam koji ima korene u anticima i odnosi se na moć žene da predstavlja interese svoga muža (prim. prev.)

ograničen. Kod seljačkih masa kod kojih su pagansko-germanski relikti i dalje bili živi, crkvena slika žene kao „centra grehova“ nije se ukorenila. Gledano u celini, seksualni običaji u svakodnevnom životu nisu bili tako strogi kako je to Crkva propisivala (up. Beker 1977, str. 57).

7.

Dok je pozicija žene u patrijarhatu srednjeg veka bila protivrečna, ona se drastično pogoršala početkom novog veka. Negativna slika žene koja je bila usidrena u Crkvi postala je u novim društvenim okolnostima praktična stvarnost. Renesansa nije bila samo „preporod“ antičkog duha, već isto tako sa ovim preporodom odgovarajuća transformacija društvene baze. Robna proizvodnja i cirkulacija novca su se iznova proširile i time dovele do procesa transformacije koju je Marks opisao u svojoj analizi prvobitne akumulacije. Time se nanovo uspostavila jedna društvena javnost. „Uprkos tome da su različiti periodi razvoja srednjeg veka i s obzirom na ženu veoma različiti, često protivrečni i da nam ne daju jedinstvenu sliku, možemo zaključiti da se početkom novog veka pozicija žene značajno pogoršala i da je ona u svim društvenim sferama marginalizovana. Što se više razvija transregionalna društvena javnost, državni suverenitet i institucionalizovana nauka, time se intenzivira marginalizacija žene“ (Beker, 1997, str. 79).

Ovde je naročito bitan revolucionarni skok koje su načinile prirodne nauke. Magično-mistični svet zamenjen je objektivnim, eksperimentalnim naukama. Ova promena nije samo ponovila antički grčko-rimski razvoj, već je otišla daleko dalje. U svom racionalitetu, nauke nisu samo stavile u pitanje prenešenu sliku sveta, već su kao eksperimentalne nauke, za razliku od antike, bile neposredno praktične; prošireno tehničko znanje se stopilo sa proširenjem robne proizvodnje. Ovaj proces je skokovito ubrzan otkrićem novih kontinenata. Prodiranje celokupnog društva u selo je bila mnogo izraženije nego u antici, u čemu se mogu videti prvi koraci razvoja kapitalizma. U skladu sa ovime pozicija žene se na ovom stupnju vrednosno-formnog patrijarhata nije samo pogoršala, već je u obliku lova na veštice bukvalno rezultirala otvorenim pokušajem uništenja „ženskog“, što je udarilo temelje za sav potonji razvoj društva:

„Novi čovek industrijalizovanog doba je bio muškarac. Magično-mistična slika žene ostaje očuvana u građanskom dobu, ali ona nikako više nije predmet prisvajanja prirode, već dominacije nad prirodom“ (Bovenšen 1977, str. 292).

Žena je nasuprot ovoj slici muškarca, upravo u obliku veštice, imala „prijateljski“ odnos prema prirodi i u izvesnom smislu je označavala prirodu. Kako bi se muška racionalnost Novog doba mogla nadovezati na i prevazići antičko nasleđe, žena, kao i sve što je predstavljala (čulnost, difuznost, nekalkulabilnost, kontingenciju) je morala bukvalno biti uklonjena. Ovde dakle nije bilo u pitanju

samo to da se empirijsko medicinsko znanje oduzme iz ruku žena, već i da se uspostavi novi pojam odnosa sa prirodom (up. Bovenšen 1977)⁶.

Opasnost za novonastalu mušku modernu su predstavljala ne samo alternativna znanja o prirodi u rukama srednjovekovnih „mudrih žena“ već i ranije patrijarhalno uspostavljene osobine samog muškarca u sferi afekata i nagona, koje su u novim okolnostima označene kao „ženstvene“. U srednjem veku je afektivna i nagona kontrola bila generalno niska: jelo se i pilo bukvalno bez granica, a nužda se vršila na svakom mestu i u punoj javnosti, itd. U novom veku nisu samo navike u ishrani postepeno bile transformisane. Samokontrola individue je pretpostavka naučno-racionalnog prirodnog i društvenog odnosa uopšte, jer upravo tako se uspostavlja distanca spram objekta interesa. Ova sposobnost za distanciranje pretpostavlja kontrolu osećanja. Razmena, novčana ekonomija, podela rada i komunikacija sa strancima su zahtevali viši nivo suzbijanja afekata i kontrole nagona (up. Elias, 1976). Lov na veštice je dakle bila jedna projekcija: strah od sopstvenih afekata i nagona se izražavao u denunciranju žene.

16. i 17. vek su isto tako bili vreme označeno velikim transformacijama. Društvo je bilo pogođeno seljačkim ratovima, inflacijama, nedostatkom namirnica, ukidanjem esnafa, itd. Veliki deo populacije je završio u potpunoj bedi. Ova anomična situacija je bila odgovorna za podršku masa (kako muških tako i ženskih) lovu na veštice koji je započela Crkva:

„Kada je odnos čoveka sa prirodom ušao u novu fazu..., postalo je neophodno uništiti stare odnose sa prirodom, posebno unutrašnju vezanost žene sa istom. Individue su se morale orijentisati na nove vremenske i radne norme... Veštica se nalazi na tački prelaza u istorijskom razvoju u kojem je eksploatacije prirode dobila sistemske karakteristike. Veštica je žrtva nužnog osvajanje prirode i sa tim vezane pobeđe uma, formalne sinteze identiteta i ne-identiteta. Ona

⁶ Po meni je ova „zastarela“ interpretacija od Bovenšen i dalje veoma relevantna, nasuprot novijim pokušajima kao npr. onaj Gerharda Šormanana. Šorman vidi vezu (posebno s obzirom na „funkciju žrtvenog jarca“) između pogroma Jevreja, lova na veštice i nacističkog holokausta. Ova poređenja su po meni ipak površna, pošto se time ne može objasniti koje grupe iz kojih razloga u dato vreme postaju žrtva progona. Šorman takođe ne vidi potrebu da se bavi naučnim intepretacijama lova na veštice, kao i tekstovima relevantnim za ovu temu (up. Šorman 1991). Jedan od takvih tekstova koji je služio kao teorijski osnov za lov na veštice je u prvom redu bio tzv. *Hexenhammer*, napisan od strane crkvenjaka Hajnrih Kramera i Jakob Sprengera, 1487. godine. Crkveni očevi, antički pesnici i mislioci se ovde citiraju kako bi se dokazala inferiornost žene i njena sklonost prema veštičarenju i paktovima sa đavolom. Ženi se pripisuju karakteristike kao što su slabost uma, vladanje nagona i raspoloženja, lukavost i naivnost (up. Beker, 1977, str. 342). Lov na veštice treba posmatrati u kontekstu prvih jeretičkih pokreta, koji su već u 13. veku stavili legitimacioni osnov Crkve u pitanje. U ovim pokretima je bilo puno žena. Veštičiji sabat, paktovi sa đavolom i seks sa demonima su tvorevine tek kasnog srednjeg veka. Dakle ovde se ne radi o paganskim reliktima. Dalje o ovome ovde ne mogu da pišem (up. o tome Honeger 1978, str. 34).

nestaje u opštosti pojmova, sa kojim je moderno mišljenje organizovalo prirodu.“ (Bovešen 1977, S. 290 i 292).

Vidi se dakle da ovde ne može biti reči o lovu na veštice kao poslednjem odeljku „mračnog srednjeg veka“. Naprotiv radi se u izvesnom smislu o prvom fenomenu modernizacije, o jednoj ubilačkoj pretpostavci novovekovnog uspona muškog racionaliteta. Kao i u svakoj istorijsko-društvenoj transformaciji glavne sile promena su u svojoj ideologiji bile protivrečne. Crkva je sa jedne strane bila neprijateljski nastrojena prema (prirodno-naučnim) idejama, ukoliko su one pretile njenoj slici žene. Sa druge strane njena funkcija u procesima transformacije društva je bila veoma ambivalentna. Crkva je putem lova na veštice vršila odlučujući uticaj na uništenje stare magijske slike sveta, i time je bila na strani novih moći i ideja. Ovim putem je Crkva, uprkos njenom „neprijateljstvu prema progresu“ u izvesnom smislu bila tamničar i dželat modernizacije. To se vidi i u tome da „epidemija straha od veštica nije nastala u agrarnim predelima, već upravo u industrijskim i najviše razvijenim i intelektualno naprednim delovima Evrope“, dok je sa druge strane npr. Španska inkvizicija odbacila *Hexenhammer* (up. Hajneman 1989, str. 37). Prosvetiteljstvo koje predstavlja sledeći korak u patrijarhalnoj, vrednosno-formnoj modernizaciji je moglo lako osuditi i odbaciti lov na veštice, pošto je je ovaj „posao“ takoreći već bio odrađen.

8.

Regulativna moć crkve, koja je u srednjem veku još uvek bila spoljašnja društvu, postaje objektivna potreba novog veka. Protestantizam je doneo poslednji neophodni element za formiranje Nad-Ja novih odnosa. Reformacija je individualizovala religiju, a protestantska etika je propagirala spašenje putem moralne prakse. U ovom kontekstu je patrijarhalni sistem rodnih uloga zadobio nov kvalitet. Nasilni odnos spram „ženskog“ se pretvorio u tendenciju (u skladu sa naučnim pojmom „gospodarstva nad prirodom“) da se žena kao „prirodno biće“ domesticira, dakle da se ženi kao predstavnici prirode (i prirodi kao određujućoj sferi ženskog) doda element domesticiranog, pokućenog, patrijarhalno kontrolisanog bića.

Paralelno sa istraživanjem veštica razvio se ideal majke koji je postao reprezentativan za sliku žene. U ovom razvoju su značajnu ulogu igrali Reformacija i posebno Luter. Po njemu je žena domaćinsko biće (čiji je značaj postao relativno umanjen), dok je sfera muškarca pravna delatnost, politika, itd. (čiji su značaji relativno uvećani). Majčinstvo je za Lutera bio posao žena. Iako je Luter u izvesnom smislu rehabilitovao ženu unutar njene ograničene uloge time što joj je pridao važnost kao supruzi i majci (nasuprot modelu inferiornosti žene

katoličke crkve), njegova koncepcija je istovremeno, nasuprot srednjem veku, ograničila i time pozicionirala seksualnost i čulnost u sferu braka.

Od vremena Lutera pojavila se jedna nova vrsta kodifikacije i funkcionalizacije seksualnosti i čulnosti. U Luterovom idealu domaćice-majke spojile su se slika veštice i device Marije (koju je Luter odbio u njenoj katoličkoj verziji). Pojavila se slika domesticirane građanske žene, koja je sa jedne strane predstavljala skromnost, ljubav i poslušnost, a sa druge strane domaćinski shvaćen izvor strasti i erotike (up. Heher 1983, str. 49). U ovoj koncepciji se može pronaći dalji razvoj patrijarhalne slike žene koja je bila u skladu sa novim građanskim odnosima, nasuprot onoj iz antike i srednjovekovne crkve.

Naravno kod Lutera je još uvek na delu „prvo približavanje“ modernoj, građansko-patrijarhalnoj slici žene, ona se kod njega pojavljuje tek u prvim obrisima. Na prvom mestu su bili plemstvo i zanatlije ti kod kojih su se aktivnosti žene svele na brigu o muškarcu i detetu. U tom procesu se desila i transformacija u sferi osećanja - ljubav između bračnih parova i između roditelja i deteta je shvaćena kao domaćinstvo osećanja:

„Domestifikacija podrazumeva ne samo fizičko već i tendenciono psihičko nestajanje osobe žene iza osobe muža. Žena je mogla da se pojavi kao ličnost samo u javnosti domaćinstva, ali sve dok je domaćinstvo još nosilo funkcije javne sfere, ovo nije vodilo do potpunog isključenja žene iz iste.“ (Vunder 1991, str. 24).

Iako na selu već duže vreme nije bila moguća stroga diferencijacija sfera aktivnosti u javnu i privatnu, građansko, familijalno-orijentisani model ženskosti prodro je vremenom u sve klase i slojeve, što je uticalo na svaki daljnji razvoj društva.

9.

Prosvetiteljstvo je sa sobom donelo novi talas domestifikacije žena. Iako je u ranom periodu prosvetiteljstva još uvek bilo pozicija koje su primenjivale egalitarne pojmove emancipacije i na žene, ovi pojmovi koji su se ideološki zasnivali na navodno rodno-neutralnoj racionalnosti, nisu mogli da izbegnu uticaj svog sopstvenog društvenog osnova, naime kontinuirano vrednosno-formno podruštvljavanje. Ovaj društveni osnov je promovisao razvoj patrijarhalnih rodnih uloga, što je u drugoj polovini 18. veka dovelo da slike žene kao prirodnog bića. Ali ova slika se sada izmenila u svom tonu i kvalitetu, time što je žena shvaćena kao supruga, domaćica i majka „po prirodi“.

„Od sredine 18. veka na mesto restriktivnih normi ponašanja koje je propisivala crkva došlo je učenje o običajnoj prirodnoj suštini žene i njenom imanentnom nagonu ka požrtvovanju. Iako je žena kao i ranije shvatana primarno u obliku bića vođenog osećanjima i iracionalitetom, došlo je do jedne bitne

promene, pošto je njena impulsivnost sve više postala element običajnosnog pojma žene.“ (Benent 1985, str. 44).

Dvojni pojam žene kao svetice i kurve se time ustoličio. Kod Rusoa, koji važi za osnivača modernog patrijarhata, se povučenost, poslušnost prema muškarcu, skromnost i čednost pojavljuju kao osnovne vrline žene. Sa druge strane on je istovremeno opisuje kao lukavu i „po prirodi“ koketirajuću. Ove karakteristike po njemu treba (naravno u meri) kod žene kultivirati, kako bi se kompenzovala njena podređenost muškarcu, kao i telesni, umni i karakterni nedostaci (up. Ruso 1986, str. 719).

Time što su ženi ponovo pripisane karakteristike kao pasivnost i emocionalnost, sada u okviru uskog kruga građanske porodice, a muškarcu sa druge strane aktivnost i racionalnost u javnoj sferi novonastalog građanskog društva, došlo je do „polarizacije rodnih karakteristika“. Žena i porodica na taj način postaju svet okrenut protiv „spoljašnjeg sveta“ koji je sve više uslovljen svrhovitom racionalnošću. Žena ne treba samo da služi kao primerena domaćica, već treba muškarcu putem svog prisustva, brige i nege da olakša život. Ovi zadaci predstavljaju jedan novum (up. Hausen 1978). Ovde se vidi koliko je vrednosno-formna, patrijarhalna racionalnost od vremena antike, gde je muškarac pronalazio svoj užitek u javnoj sferi, postala u međuvremenu otuđena od samog muškarca i okrenuta protiv njega, što ga je sve više činilo zavisnim od „domaćinskog užitka“ o kojem se brinula žena.

10.

U 19. veku građanski „majčinski poziv“ žene je još više zauzeo centralno mesto. Sfere proizvodnje i reprodukcije su sve više postale odvojene. Rodne kategorizacije su postale poziv: ženi su „primerene“ aktivnosti koje se tiču ličnih odnosa, dok muškarcu proizvodne aktivnosti u u nauci, tehnici i kulturi:

„Što se brže i dublje spoljašnji svet menja... time je profesionalna i javna aktivnost muškaraca brža i životnija, time postaje sve jasnija razlika između ženske porodične egzistencije i muškog profesionalnog života. Dok je muškarac igrao ulogu ponosnog i progresivnog transformatora sveta, građanska žena je imala zadatak da očuvava ravnotežu u porodici, da na dnevnoj bazi vrši domaćinske zadatke i da funkcioniše kao časovni mehanizam“ (Frevert 1986, str. 65).

Brak i majčinstvo su postali jedino društveno mesto u kojem se (građanska) žena mogla kretati: ona je u potpunosti bila zavisna od svog muža. Domestifikacija žene je u 19. veka dostigla takve razmere, da su joj čak oduzeti i seksualni nagoni, koji su joj dugo vreme bili pripisivani. Pojavile su se apsurdne „prirodno-naučne“ muške debate o tome da li je žena uopšte sposobna za seksualne osećaje.

Domestifikacija žene se time pretvorila u tendenciju ka njenom potpunom deseksualiziranju (up. Frevert 1986, str. 128).

19. vek je doneo i prve ženske pokrete čiji počeci sežu do Francuske revolucije. Poziv prosvetiteljstva na samoodređenje, koji se u svojoj apstraktnosti odnosio na muške subjekte robnog podruštvljenja, bio je sada upućen i ženama (u okvirima njoj odgovarajuće društvene pozicije). Izolacija u domaćinstvu je postala predmet kritike. U toku revolucije 1848. god. Luiza Oto je zagovarala pravo žena „na samostalnost i samoodređenje u državi“. Nakon zabrane ovih pokreta, osnovao se 60. godina 19. veka jedan građanski ženski pokret. Na prvom mestu su se u njemu zagovarali bolje obrazovanje za devojčice i pravo na rad, gde se pre svega mislilo na poslove koji odgovaraju ženskoj „prirodnoj suštini“ (trgovački i učiteljski rad, kasnije i poslovi u oblasti socijalne pomoći). Jedan važan razlog za zagovaranje prava na rad je bila činjenica da je sve više građanskih žena ostajalo neudato. Tokom druge polovine 19. veka se promenila i struktura porodice: mnogo toga što je ranije samostalno proizvedeno se sada moglo kupiti, pa se značaj domaćinstva time umanjio (Frevert 1986, str. 73 i str. 174).

Ženska reproduktivna aktivnost se na ovaj način želela preneti u sferu rada. Mnogima u ženskim pokretima nije bila značajna ravnopravnost kao takva. „Majčinstvo“ je kao „prirodni poziv“ žene već bilo interiorizovano, a navodne „prirodne razlike rodova“ se nisu smele dovoditi u pitanje. Društveni cilj ženskih pokreta bio je da se domestifikovana ženskost društveno transplantira: brutalni svet stvoren od strane muškarca bi uvođenjem „prirodnog majčinstva“ trebalo da postane humaniji (up. Frevert 1986, str. 124). Pored ovih građanskih ženskih pokreta postojala je i mala radikalna manjina, koju je zastupala Helena Steker u svojoj „Novoj etici“. Ova pozicija je temeljno dovodila u pitanje patrijarhalni model domestifikacije i zagovarala pravo žena na seksualnost kao i ukidanje braka koji bi trebalo da se zameni slobodnim odnosima. Pokret je bio pozicioniran protiv pravnih i društvenih stigmatizacija vanbračne dece i agresivno je zagovarao, protiv umerene većine, pravo žena na glasanja (up. Šenk 1980, str. 32).

Uprkos ovim pokretima, pozicija radnica se nije izmenila. Sve do kasno u 20. vek, radnice, industrijalizacijom nastale radničke klase, su bile strano telo unutar građanskog društva i svesno izopštene iz njega. Među radnicama je domestifikacije žena bila slabija, ali je sa druge strane to vodilo do uništenja starih agrarnih uloga žene, na čije mesto je došao brutalni rad žena i dece u fabrici. U ovo doba su postojale organizacije žena koje su štitile interese radnica i koje su zbog konkurencije sa sumnjom posmatrane od strane novonastalih muških radničkih pokreta (Šenk 1980, str. 48). Pošto je osnovna tendencija radničkih pokreta bila da u potpunosti uvuče radničku klasu u proces vrednosnog podruštvljenja, ovi pokreti su morali da reprodukuju modele građanskih rodni uloga. „Žensko pitanje“ je supsumirano pod „klasno pitanje“, a protivrečnosti koje su nastale

iz ovog procesa su ostale nerešene. Tako je npr. socijalna demokratija zahtevala pravo žena na glasanje i poboljšanje u sferi zapošljenja, dok se sa druge strane borila za nadnicu muških radnika koja bi mogla da „nahrani porodicu“, čime se pretpostavljala građanska domestifikacija radne žene. Ova protivrečnost je pratila i proleterske ženske pokrete, koji su uprkos zahtevima za pristup sferi rada, dobrim delom afirmisale majčinstvo kao „prirodni poziv“ žene (up. Frevert 1986, str. 134). Ova protivrečnost se još više zaoštrila krajem 19. i sredinom 20. veka.

Povećana integracija žena u najamni rad je dostigla svoj zenit tokom Prvog svetskog rata, pošto su žene morale da zamene muškarce koji su masovno služili vojsku. Ali ovaj proces nije bio linearnog karaktera. Nakon kraja rata i u uslovima svetske ekonomske krize, žene su bile posebno pogođene nezaposlenošću („nazad u kuhinju“). Nasuprot propagiranom idealu domaćice i majke u fašizmu je došlo do povećanog stepena ženskog zapošljenja, posebno tokom pripreme za rat od 1935. god., (up. Dojbler-Gmelin 1977, str. 28). Ali uprkos svim promenama u zapošljenju žena, model rodnih uloga je ostao isti. Umereni ženski pokret, koji je propagirao majčinski ideal nestao je 1933, kada su nacisti preuzeli moć. Može se sa pravom pretpostaviti da je ovaj pokret sa ideologijom majčinstva doprineo fašističkoj slici žene.

11.

U drugoj polovini 20. veka rodni odnos se, čini se, još jednom temeljno izmenio. Nova problematika se može prikazati na osnovu popularne „teze o individualizaciji“ Ulriha Beka. Pod „individualizacijom“ Bek razume oslobođenje ljudi od svojih interiorizovanih rodnih uloga koje im je nametnulo „industrijsko društvo“. Ljudi sada moraju, često i protiv porodičnih veza osigurati svoj život putem tržišta rada, obrazovanja i mobiliteta (Bek/Bek-Gernshajm 1990, str. 13, up. u daljem Bek, 1990). Ovaj razvoj ima svoje početke u periodu nakon Drugog svetskog rata, kada se javlja povećana stopa zapošljenja žena. Ovim nastaje jedna nova protivrečnost. Sa jedne strane, po Beku, nuklearna porodica i njene rodne uloge su osnova industrijskog društva, dok, sa druge strane, talas individualizacije koji nastaje iz slepih mehanizama tržišta zahvata sve više i ženu, i time stavlja u pitanje dosadašnju podelu uloga.

U ovom procesu slabljenja rodnih uloga takođe su bile od značaja pojave kao što su mogućnost kontracepcije, racionalizacija procesa u domaćinstvu, itd. Istovremeno je sa druge strane žena ostala vezana za svoje tradicionalne uloge putem daljnjeg pripisivanja majčinske uloge kao i činjenice da su žene tokom masovne nezaposlenosti više pogođene nego muškarci:

„Mi se nalazimo dakle – sa svim suprotnostima, šansama i protivrečnostima – tek na početku oslobađanja od „staleškog“ pripisivanja rodnih uloga. Svest

žena se nalazi ispred postojećih odnosa. Malo je verovatno da se ova svest može unazaditi. Mnogo toga ukazuje na jedan dug konflikt: nadolazeće godine će biti određene konfliktom rodova“ (Bek 1990, str. 24).

Bek empirijski opisuje različite pozicije muškaraca i žena, koje su vezane sa protivrečnim tendencijama u emancipaciji žena. Tako su npr. žene po broju završenih studija na istoj ravni sa muškarcima, dok je istovremeno spremnost ka studiranju kod žena manja. Mlade žene su danas bolje obrazovane od njihovih majki, ali često biraju studije sa kojima se teško nalazi posao, kao što su oblasti jezičkih, društvenih i pedagoških nauka, tj. idu putem ne-akademske pozive koji su ponajviše pod pritiskom racionalizacije (npr. sekretarica). Uopšte važi da su žene u dominantnim oblastima društva (politika, ekonomija, nauka, mediji) prisutne na nižim nivoima. Muškarci reaguju na pojavu visokokvalifikovanih žena tako što se pozivaju, često i putem bioloških objašnjenja, na stare rodne odnose.

Po Beku je upravo bolje prilagođavanje muškaraca i žena na procese individualizacije razlog koji vodi do osveščivanja postojećih asimetrija. Ko odgaja decu, ko hrani porodicu, ko prati partnera pri poslovnim selidbama, da li se deca odgajaju unutar ili van porodice - sve ovo više nije tako jasno i određeno:

„U svim dimenzijama života se javljaju mogućnosti izbora i prisilnih izbora. Planovi i dogovori koji su tu neophodni se principijelno mogu menjati. Nejednakosti u ovim dogovorima i planovima moraju sada biti legitimisane. U ovim dogovorima i sukobima se sve više pojavljuju rizici i posledice kako za muškarce tako i žene“ (Beck 1990, str. 52).

Ova duboko konfliktna konstelacija ipak ne vodi odmah i isključivo do razvoda i samoće.

„Nada u partnerstvu je jedina meta-dimenzionalna zajednica, koja je preostala modernoj privatnoj osobi izopštenoj iz tradicije i ostavljenoj u stanju manjkave društvenosti. Na ovom mestu i možda samo na ovom mestu je čoveku ostalo iskustvo zajedništva, pošto van njega se nalazi društvo, čiji su stvarnost, konflikti i opasnosti postali apstraktni i time otuđeni od čulnih percepcija i sudova.“ (Bek 1990, str. 21)

Po Beku se dakle može govoriti o jednoj „emancipaciji za porodicu“, pošto mehanizmi individualizacije prodiru u porodicu i menjaju forme zajedničkog života čineći ih nestabilnim. Odnos individualnog života i porodice se menja. Porodica i dalje postoji, ali ona više nema sigurno tlo na kojem muškarci i žene grade svoj ceo život. Umesto toga pojavljuje se vremenska sukcesija različitih formi života: od porodice, preko single i partnerstva, ponovo porodice, itd. kroz koje svi muškarci i žene prolaze. Svako mora svoj život organizovati na prekarnim osnovama. Nije slučajno da za Beka tek u kasnoj modernosti rodni odnosi postaju konfliktni (on ovde vidi jedan „vekovni konflikt“), pošto tek tada klase postaju oslobođene tradicije, čime apstraktna racionalnost industrijskog društva polako prodire u privatnu sferu braka i porodice.

Bekovo istraživanje može dobro da posluži za oslikavanje empirijskih transformacija u rodnim odnosima u poslednje dve decenije, tj. njihove predistorije od Drugog svetskog rata. Patrijarhalna struktura postaje prekarnija što se više žene putem društvenog razvoja mogu distancirati od svojih uloga, koje time ipak ne bivaju ukinute.⁷ Ali uprkos tome je po mom mišljenju teorijski okvir Bekove analize pogrešan. Iako Bek u teorijskom okviru govori o tome da su date rodne uloge „osnova industrijskog društva“, on pažljivo izbegava pojam patrijarhata.

Isto tako Bek ne povezuje indirektno navedeni patrijarhat sa vrednosnim područstvomljenjem, pošto uopšte to ne misli. On govori neodređeno o „moderni“, „industrijskom društvu“... i time ne dolazi do određenja društva na osnovu androcentrično-vrednosno-formnog procesa razvoja. Na kraju su za njega patrijarhalni rodni odnosi i mehanizmi pripisivanja uloga uopšte samo „fenomeni“ koji se empirijski mogu konstatovati. On u tome vidi samo jedan problem među mnogima unutar „društva rizika“ (up. ovde takođe Bek 1986).

Pošto se Bek u poslednjoj instanci poziva na rodno-neutralni teorijski okvir („industrijsko društvo“), on svodi empirijsku transformaciju rodnih odnosa na apstraktno-univerzalistički pojam „individualizacije“, koji ima „teorijski status“ u njegovoj analizi. Na pojmovnoj ravni to vodi do toga da asimetrični rodni odnosi stoje pod rodno-neutralnom kategorijom. „Istinski“ dublji problem je „individualizacija“, a ne problematika roda. Bekova argumenatcija je ovde srodna dosadašnjem rodno-neutralnom pojmu „apstraktno individue“ iz kritike vrednosti KRISIS grupe. Sa ovakvim pojmom se ne može doći do uvida da je „apstraktna individua“ upravo u svojoj vrednosno-formnoj konstituciji zavisna od rodnih odnosa, pošto je vrednost kao takva (robna forma društva) sama rodno konstituisana.

Sve dok se ova veze na dovede na pojmovno-teorijski nivo, argumentacija nužno završava u pukoj sociološkoj konstataciji konfliktnog karaktera rodnih uloga kao što je slučaj kod Beka. Ovakva argumentacija bi čak mogla da vodi ideji „ukidanja“ rodnih uloga⁸ i patrijarhalnih određenja već „u“ vrednosnom

⁷ R. Gildermajster govori o posledicama za ženski društveni karakter koje proizilaze iz analize društvene transformacije o kojima Bek govori. Po njoj se pojavljuje „pored učenja rodno-određenog modela delovanja isto tako i mogućnost spoznaje njegovog relativiteta“. Ovo se dešava „bez toga da se osnovni binarni princip konstrukcije rodnih odnosa stavi u pitanje“. Time „obrazovanje rodnog identiteta...danas očigledno vodi ka većem kapacitetu za konflikt kod žena, koji se u velikom broju pokušaja pozitivnog određenja „ženskog društvenog karaktera“ nedovoljno reflektuje“. Oslanjajući se na Hageman-Vajt, Gildermajster smatra da je „...ženski društveni karakter ambivalentan“. U njemu se pojavljuje „tenzija“ (Gildermeister 1992, str. 235)

⁸ Gildermeister takođe problematizuje jednu takvu interpretaciju na osnovu „tendencija individualizacije“: „Fleksibilizacije rodnih uloga na površini nije u odgovarajućoj meri usklađena sa stvarnim otvaranjem prostora za delovanje. Trendovi individualizacije se pojavljuju kao deo društvenog razvoja, u kojem pogled na društvene činjenice biva delimično obkuren vladajućim realitetom asimetričnih rodnih odnosa. Time i proces

podruštvljavanju, koji onda „napokon“ preostaje kao jedini, rodno-neutralni i „pravi“ problem moderne (to je slučaj npr. kod Tirkea, 1991). Nasuprot ovome se mora problematizovati patrijarhalna konstitucija odnosa vrednosti kao takva, tj. rodno-patrijarhalna pretpostavka robne proizvodnje i razmene, koja je već uvek prisutna u vrednosno-formnom podruštvljenju i koji se ne može shvatiti u kratkim „sociološkim“ objašnjenjima.

12.

Što se ljudski odnosi sve više pojavljuju postvarenim i što je a-subjektivni patrijarhalni odnos vrednosti razvijeniji, time patrijarhalne dihotomije, koje danas više nemaju samorazumljivost muško-ženskog odnosa, postaju ne samo individualni već i društveni problem, tj. politički problem. „Novi društveni pokreti“, koji se pojavljuju 70-ih i 80-ij godina 20. veka na društvenoj sceni se obično shvataju kao protiv-pokreti anonimizaciji i apstrakciji društvenih odnosa. Kada se obrati pažnja na teme koje su bile u centru ovih pokreta, vidi se da su oni dobrim delom pod uticajem patrijarhalnog pripisivanja „ženskih“ uloga.

Problematizacija mirovnih, eko- i psiho- pokreta u skladu je sa predstavom žene kao prirodnim bićem. Žena je više naklonjena miru i emocijama nego muškarac. „Žensko pitanje“ je takođe prisutno u alternativnim pokretima zavisno od mere u kojoj se oni okreću protiv apstraktnog rada, sfere koja je uprkos svim promenama u zapošljavanju žena još uvek jednoznačno muška: kućni rad i dalje važi za protiv-sferu apstraktnom radu. Nije čudno što se u ovim okolnostima unutar ovih pokreta javljaju i ženski pokreti.

Kada potlačeni i izopšteni deo društva počne da se bori za svoja prava onda je nužno da i društveni nosioc potlačenih, „žena“, pruži otpor. Postvareni mehanizmi patrijarhalnog vrednosnog podruštvljenja su ti koji vode ne samo do stvaranja distance između žene i njenih uloga (i time do uslova mogućnost njene emancipacione borbe), već isto tako ti koji vode do nužnosti kritike „potencijala uništenja čulnosti“ putem društvenih i ekoloških katastrofa. Utoliko je moguće tvrditi da su protestni pokreti 70-ih i 80-ih godina idealna „totalna žena“ [Gesamtfrau], čak i ako žene koje su bile u ovim pokretima nisu nužno to na takav način posmatrale i čak ako se rodna borba naravno u ovim pokretima brzo širila. Po K.V. Brand „novi društveni pokreti ne stoje više u tradiciji radničkih pokreta“. Umesto toga „oni se pojavljuju prvenstveno koncentrisani oko problema društvene reprodukcije... sa jedne strane neprestanog industrijskog uništenja

emancipacije postaje zamka: reproduktivne aktivnosti se sve više pripisuju ženi. Polarizacija rodova u ovim uslovima nužno vodi ka daljnjoj politizaciji rodnih razlika“ (Gildermeister 1992, str. 236). Iako naravno Gildermeister ne deli moju društveno-teorijsku poziciju, ipak je pokazala da ne može biti govora o savremenom „ukidanju“ rodnih uloga.

prirodnih i društvenih životnih prostora, sve veće koncentracije tehno-kratske kontrole i sistema prinuda, povećanja opasnosti od atomskog rata, a sa druge strane pokušaja autonomne organizacije životnih veza orijentisanih na svoje potrebe, individualnog samooblikovanja i proširenja političke participacije. To su teme koje se nalaze u centru kontra-kulturnih i političkih protestnih pokreta“ (Brand 1984, str. 9).

Ovde bi se mogla uputiti kritika da ovi pokreti i teme kojima se oni bave uopšte nisu novi. Kao i ženski pokreti, i oni imaju svoje istorijske preteče. Celokupni proces modernizacije od 19. veka bio je praćen pojavom struja koje su se oko sličnih tema kritički odnosile prema civilizaciji. U slučaju Nemačke ovde se mogu spomenuti npr. pokreti za reformu života koji se javljaju u drugoj polovini 19. veka, kao i omladinski pokreti s početka 20. veka.

„Pokret za reformu života se sastojao iz više manjih pokreta... čiji je zajednički cilj, uprkos svom heterogenitetu, bio uspostavljanje jedinstva prirode i čoveka. Zdrava ishrana, život u prirodnom okruženju, lečenje putem prirodnih metoda, telesni kontakt sa prirodnim elementom svetlosti, vodom i život u zajednici bili su glavne tačke ovakvog razumevanja života“ (Raške 1985, str. 44).

Omladinski pokreti su isto tako pokušavali da uspostave „prijateljski pristup prirodi“ putem šetnji i grupnih iskustava. U izvesnom smislu „prijateljski pristup prirodi“ zvuči slično onom koje su žene / veštice imale u srednjem veku. Prirodni životni prostori su isto tako traženi u navodno van-industrijskim sferama.

Ipak ovde upada u oči da su ovi anti-civilizacijski pokreti imali veoma snažnu naklonost ka „muškom“, ne samo u pogledu pola članova ovih grupa, već i time što su zahtev za novim odnosom sa prirodom izražavali u takoreći falično izvrnutoj formi. Na primer u ovim omladinskim pokretima, koji su se u početku distancirali od patriotizma i nemačkog šovinizma, pojavili su se snažni anti-semitski, rasistički i nacionalistički elementi. „Združena omladina“ koja se razvila iz omladinskog pokreta se borila za „transformaciju nacije na osnovu organizacije mladih. Iz zajednice šetačke grupe treba se razviti zajednica naroda, iz vodiča grupe, vođa naroda. Drugarstvo, lojalnost i pripadnost su prešli u vojne i opšte-vezivne političke vrline“ (Raške 1985, str. 49).

Razlozi za ovo mogu se delimično pronaći u tadašnjoj heterogenizaciji srednjeg staleža, koji je postao žrtva širenja apstraktnog rada. Upravo su muški „gubitnici“ ovog vremena bili u opasnosti od procesa modernizacije, pa su reagovali „regresijom“.

U starim mirovnim pokretima, koji su počeli da se formiraju 1890-ih godina, broj žena je bio relativno visok i bilo je ličnih presecanja sa ženskim pokretima (up. Raške 1985, str. 42). Ali i u ženskim pokretima mogle su se pronaći anti-civilizacijske ideje. Stereotipizacija, otuđenje i postvarivanje su kod njih shvaćeni kao rezultat muške racionalnosti, ali ženski pokreti su se borili protiv ovih negativnih pojava putem „duhovnog majčinstva“. Ova kritika je u nekim tekstovima ženskog pokreta bila u potpunosti isprepletena sa „narodnjačkim“

shvatanjima. Kritika muške racionalisti nimalo nije bila oslobođena „falične identifikacije“ (Has, 1988, str. 85). Za ilustraciju može se citirati jedno mesto iz teksta Gertrude Baumer iz 1914. godine:

„Šta je zapravo ovo vreme učinilo od nas?... Kako nas je izmenilo?... Najjače, najopštije i najveće iskustvo je otkriće naše narodne svesti. Ne, mi nismo pojedinci, uprkos svim podelama,... danas nismo jedinke, danas smo narod, jedinstvo krvi i porekla, mentaliteta i kulture“ (Baumer, cit. po Has 1988, str. 84.).

Moglo bi se reći da se na određenom razvojnom stupnju patrijarhata potisnuta veštica, noseći falično ruho, vratila u ženskim pokretima. Potisnuta čulnost, koja je društveno bila usađena u ženi i time osuđena na lomaču, pojavila se u ovo vreme u faličnom obliku unutar onog narodnog i štaviše u bratsko-vojnim pokretima. U ovoj paradoksalnoj transformaciji se može videti da potisnuta čulnost, emocionalnost i neposrednost... ne predstavljaju naprosto „ženstvene“ karakteristike. One su zapravo izopšteni momenti unutar društveno-istorijske rodne suštine, koji se takođe bizarno mogu pojaviti i na suprotnom polu rodnog dualizma. Moguće je sa velikom sigurnošću tvrditi da su kako majčinske ideologije prvih ženskih pokreta tako i uopšte civilizacijsko-kritični pokreti s kraja 19. veka doprineli pripremanju terena za fašizam (iako ovde treba diferencirati posebne pokrete, kako bi se izbegle paušalne generalizacije). Ali iako je to slučaj, tematizacija društveno-istorijski potisnutog po sebi nije bila loša, niti je nužno vodila u katastrofu, već je za to kriva bila svesna, falično izobličena forma u kojoj se ova tematizacija pojavila.

Pred ovom istorijski reflektovanom pozadinom se mora uvideti da kada se u „novim društvenim pokretima“ već od 70-ih godina 20. veka kritikuju „krv i tlo“ ideologije, onda se takođe kritikuju i feministički elementi prisutni u njima. Ova kritika postaje nejasna i pogrešna, kada u svojoj neposrednosti ne tematizuje patrijarhalne, vrednosno-formne strukture kao takve, kao ni njihov istorijski razvoj. Da se zagovaranje prirode i čulnosti sve do fašizma pojavila u falično izopačenoj formi, stoji, po mom mišljenju u vezi sa tim da je tada muški princip apstraktnog „rada“ još uvek bio u usponu. Kada je izopštenje na liniji muško-ženskog odnosa od 70-ih i 80-ih godina tematski nanovo dobilo na značaju, sa tim je bio povezan u međuvremenu umanjeni značaj apstraktnog „rada“.

Iz ove izmenjene istorijske situacije pojavljuju se uprkos svim sličnostima u sadržaju bitne razlike između tadašnjih i savremenih civilizacijsko-kritičnih pokreta. Savremeni pokreti u drugoj polovini 20. veka se ističu jakim anti-rasizmom i anti-nacionalizmom; oni se fokusiraju na vrednosti kao što su samo-realizacija i ravnopravnost. Autoritarne stukture vođe (uprkos njihovoj pojavi u npr. psiho-sektama) nisu prisutne, dok je sam broj žena u ovim pokretima mnogo veći. U celini su noviji pokreti „nežniji“ od starijih. Ove razlike se ne smeju prevideti.

Isto tako je pogrešno kritikovati iracionalnost kako starijih, tako i novijih civilizacijsko-kritičnih pokreta sa pocizije prosvetiteljsko-racionalističkih (dakle

opet „muških“) vrednosti i time ih sve skupa odbaciti. U ovom iracionalitetu se upravo pojavljuje u prvi red izopštena i „tamna strana“ patrijarhalnog vrednosnog područstva i time muške racionalnosti i muškog uma. Civilizacijsko-kritički pokreti nose u sebi u izobličenoj formi elemente istine, posebno kada se putem iracionalnih, neposrednih protesta okreću protiv „privredničke utilitarne logike“ i apstraktne „posrednosti“ novca. Ali fašizam pokazuje kako takav jedan nesvesni, izobličeni protest može da završi. U svojoj lažnoj neposrednosti ovi pokreti imaju potencijal za varvarizam, čak i ako se danas to pokazuje u drugačijoj formi.

Ne treba naprosto slaviti civilizacijsko-kritičke pokrete, čak i u njihovoj savremenoj i izmenjenoj formi. Jedan puki „povratak prirodi“ nije samo nemoguć, već je reakcionaran i varvarski. Heuristički konstrukt „represije unutrašnje i spoljašnje prirode“, koji je glavna karakteristika patrijarhalne strukture mora se istorijski pojmiti. Čovek (kako muškarac tako i žena) su deo prirode. Danas je neophodno shvatiti ovu banalnu činjenicu. Uprkos tome ne postoji naprosto tako nešto kao priroda, pošto su predstave o njoj uvek kulturno-istorijski uslovljene. Točak istorije se ne može naprosto „okrenuti“. Patrijarhalna evropska kulture sa sobom nije donela samo potencijal za uništenje, već isto tako elemente progressa u potpuno pozitivnom smislu, npr. proširenje potreba, napredak u medicini, itd.

Iz ovog razloga svrha kritike nije da se padne na niži stupanj civilizacije. U tom smislu neposredni civilizacijsko-kritički pokreti predstavljaju u svojoj današnjoj, izmenjenoj formi u najboljem slučaju jedan prelazni stadijum. Ali promena u zahtevima novih društvenih pokreta bi mogle da bude šansa da se pođe sa pozicije koja ne ide unazad prema vrednosno-formnom patrijarhatu, nego u smeru njegovog prevazilaženja.

Momenti društvene reprodukcije koji se u vrednosno-formnom patrijarhatu pripisuju „ženi“, sadrže u sebi „uvek već“ suštinske probleme, koji se neizbežno i često vidljivo pojavljuju u poslednjoj fazi vrednosnog područstva. Ovaj uvid je moguć tek danas. Iako su se u dosadašnjoj istoriji sve dihotomije mogle problematizovati: odnos gospodara i roba, vlastelina i kmeta, kapitaliste i proletarijata; sve one su se nalazile na ravni odnosa muškarac – muškarac. Tek nakon sredine 20. veka je postalo moguće problematizovati osnovnu problematiku vrednosno-formnog patrijarhata, izopštenje na liniji odnosa muškarca i žene. Tek sada se problematizuje jezgro ovih odnosa, pošto svi patrijarhalni mehanizmi vrednosnog područstva nužno na svim nivoima vode u apsurd. Iako je „žensko pitanje“, kao navodno izoliran problem, bio vidljiv već u 19. veku, on je (prvenstveno putem „pitanja klase“) u nižem stupnju vrednosnog područstva uvek bio sekundaran. Tek kada je staro pitanje klase samo postalo sekundarno i kada se ovo pitanje pokazalo kao imanentni problem vrednosno-formnog patrijarhata, moguće je staviti patrijarhat i time vrednost kao takvu u centar kritike.

Novi protestni pokreti su u svojoj dosadašnjoj formi lažne neposrednosti (koju ne treba oplakivati) već dugo vreme u povlačenju i delimično su isparili.

Njihova sadržina je prodrla u celokupnost društva što je pridonelo njihovoj de-radikalizaciji. Ali teme koje su bile u centru ovih pokreta će veoma verovatno postati motor za pojavu novih društvenih pokreta. Problematike ekologije, mira i rodnog odnosa, kao i ekonomska kriza apstraktnog „rada“ na svetskom planu će se radikalizovati, što više „kolaps modernizacije“ (Kurz 1991) i kriza vrednosno-formnog patrijarhata postanu vidljivi.

13.

„Vrednost je muškarac“, ne muškarac kao biološko biće, već muškarac kao istorijski nosilac vrednosno-formne reifikacije. Muškarci su bili skoro isključivo ti koji su inicirali i sačinjavali vrednosno podruštvljenje. Oni su pokretali, naravno bez svog znanja, fetišističke mehanizme, koji su onda iza njihovih leđa (i naravno leđa žena) sve više zadobijali samostalni život. Pošto je žena u ovom procesu postavljena kao objektivna suprotnost apstraktnom „radniku“, koja je morala da vrši „ženske“ pomagačke poslove u jednoj prikrivenoj i inferiornoj poziciji, vrednosno-formna konstitucija fetiša je već u svojoj osnovi rodno asimetrična i ostaće takva do svog kraja. Danas smo čini se došli do tačke u kojoj možemo nazreti ovaj kraj, pošto muškarac više ne može da kontroliše monstruma kojeg je sam stvorio, niti time sebe samog. Muškarac je učenik magije kome magija izmiče iz ruku, samo što u međuvremenu više nema patrijarhalnog učitelja koji bi mogao da „popravi“ situaciju.

Georg Simel je već početkom 20. veka primetio da je „naša“ (oficijelna) kultura asimetrično utemeljena na principu muškosti. Koliko muški društveni karakter ima za svoju osnovu apstraktni „rad“ Simel pokazuje esejistički: „... Specijalizacija, koja karakteriše naše poslove i našu kulturu, je u potpunosti muškog karaktera. Ona uopšte nije nešto spoljašnje, već je moguća samo putem najdublje psihološke moći muškog duha. Ova moć se sastoji u sposobnosti da se jednostrana aktivnost razvije u razlici spram celovite osobe tako da stvarnosno-specijalizovana aktivnost i subjektivna osoba vode dva nezavisna života.“ (Simmel 1985, str. 162)

Iako danas nisu samo muškarci ti koji su integrisani u sferu apstraktnog „rada“, patrijarhalna baza i pretpostavka odnosa vrednosti nije ukinuta, već je postala prekarog i konfliktnog karaktera. Uprkos svim mogućnostima zapošljavanja, apstraktni „rad“ do danas za ženski identitet nema isti konstitutivni značaj kao za muški. Fetišizam „rada“ je kao „tautološka samosvrha“ i time vezani kriterijum uspeha ukorenjen u ličnosti pojedinačnog muškarca. To ponajviše važi za nosioce političko-ekonomskih i kulturnih institucija, u prvom redu za muške teoretičare (ovo je razlog zašto žene u ovoj oblasti stoje pod velikim pritiskom da usklade svoj život i karijeru).

Raskol između specijalizovane aktivnosti koja biva integrisana u nadpersonalnu strukturu sa jedne strane i izolovane subjektivne ličnosti, koja ostaje u okvirima „privatne sfere“ sa druge, ima pandan upravo na ovom nivou društvenog određenja forme. Kao što muškarac u svojoj specijalizovanoj aktivnosti apstrahira od sebe kao privatnog subjekta, tako su i proizvedene robe kao „društvene stvari“ nešto drugo od čulno-materijalnih predmeta, već postaju, što je Marks nazvao „avetinske“ apstrakcije. U oba slučaja čulna komponenta biva izopštena iz društvenog odnosa i subjektivno-empirijski supstrat odbačen. Simel ide do te mere da, naravno bez pozivanja na analitički kontekst kritike vrednosti, momente „od-sopstvenja“ izjednači sa muškom individuum. On ukazuje na to do koje mere „od-sopstvenje“ muškarca rezultira u jednom „neurotičkom dobitku“: moć i (navodni) „suverenitet“ (up. Simmel 1985, str. 207).

Simmel naravno uzima postojeće rodne nejednakosti, ne samo biološke, za „prirodno date“. Nasuprot podvojenom i ne-identičnom muškarcu on vidi ženu skoro kao „po sebi“ celovitu individuu, koja putem industrijskog razvoja biva pokradena od svoje sposobnosti društvenog delanja. Time on opstruira svako kritičko rešenje za asimetrični i fetišistički rodni odnos. Uprkos njegovom briljantnom opisu rodnog odnosa s početka 20. veka, Simmel ne vidi (naravno takođe u duhu svog vremena) da su pripisane sposobnosti, karakteristike i načini ponašanja muškaraca i žena proizvod dugog istorijskog razvoja vrednosno-formnog patrijarhata. Žena nije „celovita individua“, već samo druga, inferiorno postavljena strana patrijarhalnog izopštenja, i zbog toga u najmanju ruku isto tako reducirana suština čoveka.

Tek pred ovom strukturalnom i istorijski osvetljenom pozadinom je moguće uvideti da je pogrešno žene afirmisati u njihovom postalom stanju i tu redukciju slaviti kao društvenu alternativu, kao što je slučaj u mnogim feminističkim strujama. Kristina Tirmer-Ror je u njenoj analizi „teze o sudelovanju“ prikazala ovo otuđenje žene. Ona kritikuje uvek već društveno uslovljenu spremnost žena da se usklade u patrijarhalni realitet putem identifikacije sa svojim redukovanim bićem (up. Tirmer-Ror 1989, str. 143, i isto 1987, str. 42) (Isto tako Hajdemari Benent kritikuje u ovom kontekstu predstave emancipacije prisutne kod Markuzea ili Rihtera, koje i u novije vreme „ženu“ smatraju za manje otuđeno biće od muškarca i time pretvaraju u spasiteljicu čovečanstva).

Upravo tu se onda pojavljuju negativne strane tradicionalnog ženskog društvenog karaktera. Glavni pojmovi koji stoje u centru su: senzibilitet, koji treba da ostane izolovan u privatnoj sferi, prema motu: moj interes mi je najbitniji; dok je istovremeno na delu nedovoljno obrazovanje intelektualno-umnih sposobnosti; zatim umeren konzumerizam, čime se kompenzuje izopštenje iz javne sfere; „nesebičnost“, kako bi se nadoknadilo otuđenje muškarca u sferi rada; nagon ka konzervativizmu i afirmaciji postojećeg putem izolacije i neobrazovanja (up. Benent 1985, str. 227). Idealizacija ženskog društvenog karaktera kao navodne alternative u potpunosti previđa da je ovaj karakter postao ambivalentan u

društvenim promenama poslednjih godina. Uprkos tome po mom mišljenju treba naglasiti, da neurotične „prednosti“ koje bi žene trebale da oslobode od njihovih uloga imaju svoje granice u činjenici da su i žene danas u mogućnosti da se distanciraju od svojih uloga. Žene su upravo te koje u objektivno-društveno nastalim rodnim konfliktima uzimaju inicijativu, kao što se to može videti u mnoštvu nastalih ženskih pokreta.

Proces koje je pokrenuo i održavao muškarac sa dominantnih pozicija, i koji se iza njegovih leđa osamostalio, danas doprinosi njegovoj sopstvenoj „kastaciji“. Vrednosno-formni patrijarhat je bio prisiljen da sebi stvori sigurno mesto na kojem će se od samog sebe zaštititi. Ovo mesto je bilo apstraktna privatnost porodice, koja još uvek važi za glavnu oblast ženske aktivnosti. Od strane muškarca nesvesno stvoreni mehanizmi sada prete i ovom sigurnom mestu i time gubljenju njegovog statusa (patološkog) „užitka“, kao i prisiljavanju žena da iz razloga distance prema svojim ulogama zahtevaju promene. Ženina nova integracija u apstraktni „rad“ ne znači samo novo („muško“) otuđenje, već istovremeno i veću nezavisnost u odnosu na dosadašnje tradicionalne uloge.

Opasnost od „kastacije“ isto tako dolazi od samog apstraktnog „rada“ koji je do sada bio konstitutivni element muškog identiteta. Talasi racionalizacije koji nas prate u poslednjih par decenija putem novih tehnologija i globalizacije tržišta pogađaju ne samo u prvom redu radne žene, već isto tako muškarce. Pošto se ovde ne radi o „cikličnoj“, već strukturalnoj nezaposlenosti, ovi procesi dobijaju nov kvalitet. Na dnevnom redu je isto tako subjektivna i objektivna (ekološka kriza) ukidanja čulnosti i destruktivne moći apstraktnog „rada“. Tehnološki i strukturalni razvoj čine svaku specifičnost vrednosno-formnog patrijarhata, koja je imala ulogu da uspostavi muški identitet, suvišnim. Na svim poljima su i muškarci prisiljeni da preispitaju svoj tradicionalni identitet, kako na subjektivno-ličnom, tako i totalno-društvenom planu. Apstraktni „rad“ ne može više služiti kao teren na kojem se gradi muški identitet. Zapravo, već postojeći muški pokreti stavljaju u pitanje dosadašnje tačke identifikacije.

Problemi koji su sadržani u „ženskom pitanju“ se ne smeju naprosto prevesti u apstraktne, muško-univerzalističke „principe“. Mnoštvo (npr. od strane sociologa kao Ulrich Bek) procesa „ukidanja čulnosti“ se ne može adekvatno pojmiti i kritikovati kada se osnovni problem patrijarhalnog izopštenja, koji determiniše vrednosno-formno društvo ne stavi u centar kritike. Savremena problematika društva je, kao što je pokazano, proizvod duge patrijarhalne, hrišćansko-evropske istorije vrednosnog podruštvoavljenja. Ali zastarela forma ovog procesa se ne može prevazići, a da se ne slomi sam muški identitet. Svaki (otvoreni ili prikriveni) pokušaj, da se ovaj zahtev prevedi i da se kritika vrednosti pozicionira u rodno-neutralne kategorije, je od starta propao.

Iz ove činjenice, da je „žensko pitanje“ sve drugo do „samo žensko pitanje“, proizilazi sa druge strane nužnost odbacivanja pokušaja da se

(sociološki shvaćena) „grupa“ žene shvati kao puki „interesni subjekt“ pored drugih društvenih grupa i tako razume kao „marginalna grupa“ ili kvazi-„klasa“ (odnosno zamena za klasu za staro-marksistički inspirisane). Ovo nije samo zato što žene sačinjavaju polovinu čovečanstva (što je već dovoljan razlog po sebi), već i zato što se u ženskom pitanju danas ispoljava krizna problematika društva uopšte. Društvena i ekološka svetska kriza je proizvod savremenog destruktivnog „potencijala ukidanja čulnosti“, tj. proizvod vladavine forme vrednosti, koja proizilazi iz patrijarhalnih mehanizama izopštenja. Ovaj mehanizam prethodi istorijski i strukturalno odnosu vrednosti kao takvom.

Kako bi se dostigao jedan „čulni um“ i odgovarajuće shvatanje društva koje više nije robno-formno strukturirano, neophodno je prevazići dosadašnju civilizaciju. Neophodno je ponovo „uvući“ u rodnu suštinu ono što je patrijarhalno izopšteno. Kako bi se produktivno delovalo protiv krize, neophodna je izgradnja jedne „feminističke levice“, koja je svesna mehanizma izopštenja kako na subjektivno-ličnom, tako i objektivno-društvenom nivou. Jedan feminizam u ovom smislu ne može ostati ograničen na žene i ženske pokrete. Muškarci i žene moraju uvideti da je i kako je „naše“ društvo patrijarhalno i vrednosno-formno određeno.

To ne isključuje neophodnost samo-organizacije žena, kao i muški uvid u svoje sopstveno stanje. Patrijarhat ne stoji „mehanički“ nad nama, već smo mi sami, muškarci i žene, patrijarhat. Direktni rodni sukob je centralni momenat njegove krize. Uz to je neophodna feministička borba oba pola protiv totalno-društvenih, objektivizujućih i postvarujućih formi vrednosno-formnog, patrijarhalnog izopštenja. Prevazilaženje patrijarhata je istovremeno ukidanje fetišističke robne forme, pošto patrijarhalno izopštenje jeste temelj ove forma. Revolucionarni cilj je time jedan viši stepen civilizacije u kojem muškarci i žene mogu da pišu sopstvenu istoriju van okvira fetišizma i njegovih rodno-specifičnih determinacija.

Preveo sa nemačkog: Đorđe Hristov

Literatura:

- Arbeitsgruppe Ethnologie Wien: Einleitung. In: Arbeitsgruppe Ethnologie Wien (Hrsg.): Von fremden Frauen. Frankfurt/Main, 1989.
- Beck, Ulrich: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Frankfurt/Main, 1986.
- Beck, Ulrich: Freiheit ohne Liebe. Vom Ohne-, Mit- und Gegeneinander der Geschlechter innerhalb und außerhalb der Familie. In: Beck, Ulrich und Beck-

Gernsheim, Elisabeth: Das ganz normale Chaos der Liebe. Frankfurt/Main, 1990.

- Beck, Ulrich und Beck-Gernsheim, Elisabeth: Einleitung. In: Beck, Ulrich und Beck-Gernsheim, Elisabeth: Das ganz normale Chaos der Liebe. Frankfurt/Main, 1990.

- Becker, Gabriele u.a.: Zum kulturellen Bild und zur realen Situation der Frau im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: Aus der Zeit der Verzweiflung. Frankfurt/Main, 1977.

- Beer, Ursula: Objektivität und Parteilichkeit - ein Widerspruch feministischer Forschung? Zur Erkenntnisproblematik von Gesellschaftsstruktur. In: Beer, Ursula (Hrsg.): Klasse Geschlecht. Bielefeld, 1989.

- Bennent, Heidemarie: Galanterie und Verachtung. Eine philosophiegeschichtliche Untersuchung zur Stellung der Frau in Gesellschaft und Kultur. Frankfurt/Main, 1985.

- Bovenschen, Silvia: Die aktuelle Hexe, die historische Hexe und der Hexenmythos. Die Hexe: Subjekt der Naturaneignung und Objekt der Naturbeherrschung. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: Aus der Zeit der Verzweiflung. Frankfurt/Main, 1977.

- Bovenschen, Silvia: Die imaginierte Weiblichkeit. Exemplarische Untersuchungen zu kulturgeschichtlichen und literarischen Präsentationsformen des Weiblichen. Frankfurt/Main, 1980.

- Brackert, Helmut: Daten und Materialien zur Hexenverfolgung. In: Becker, Bovenschen, Brackert u.a.: Aus der Zeit der Verzweiflung. Frankfurt/Main, 1977.

- Brand, Karl-Werner: Einleitung. In: Brand, Karl-Werner (Hrsg.): Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich. Frankfurt/Main, 1984.

- Brehmer, Ilse: Koedukation aus der Sicht der Lehrerinnen. In: Pfister, Gertrud (Hrsg.): Zurück zur Mädchenschule? Pfaffenweiler, 1988.

- Bublitz, Hannelore: Rationalisierung und Geschlechterverhältnis. In: Krüll, Marianne (Hrsg.): Wege aus der männlichen Wissenschaft. Pfaffenweiler, 1990.

- Däubler-Gmelin, Herta: Frauenarbeitslosigkeit oder Reserve zurück an den Herd! Reinbek 1977.

- Elias, Norbert: Über den Prozeß der Zivilisation, 2 Bde. Frankfurt/Main, 1976.

- Frevert, Ute: Frauengeschichte zwischen bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit. Frankfurt/Main, 1986.

- Gildemeister, Regine: Die soziale Konstruktion von Geschlechtlichkeit. In: Ostner, Ilona und Lichtblau, Klaus (Hrsg.): Feministische Vernunftkritik.

Ansätze und Traditionen. Frankfurt/Main, 1992.

- Gilligen, Carol: Die andere Stimme. Lebenskonflikte und Moral der Frau. München, 1984.

- Haß, Ulrike: Zum Verhältnis von Konservativismus, Mütterlichkeit und der neuen Frau. In: Schaeffer-Hegel, Barbara: Frauen und Macht. Pfaffenweiler, 1988.

- Haug, Frigga: Tagträume eines sozialistischen Feminismus. In: Gerhard, Ute u.a. (Hrsg.): Differenz und Gleichheit. Frankfurt/Main, 1990.

- Hausen, Karin: Die Polarisierung der „Geschlechtscharaktere“. Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben. In: Conze, W.: Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas. Stuttgart, 1967.

- Heinemann, Evelyn: Hexen und Hexenangst. Frankfurt/Main, 1989.

- Heintz, Bettina und Honegger, Claudia: Zum Strukturwandel weiblicher Widerstandsformen im 19. Jahrhundert. In: Heintz, Bettina und Honegger, Claudia (Hrsg.): Listen der Ohnmacht. Zur Sozialgeschichte weiblicher Widerstandsformen. Frankfurt/Main, 1981.

- Höher, Friederike: Hexe, Maria und Hausmutter - Zur Geschichte der Weiblichkeit im Spätmittelalter. In: Kuhn, Annette und Rösen, Jörn (Hrsg.): Frauen in der Geschichte III. Düsseldorf, 1983.

- Honegger, Claudia: Die Hexen der Neuzeit. Analysen zur Anderen Seite der okzidentalen Rationalisierung. In: Honegger, Claudia (Hrsg.): Die Hexen der Neuzeit. Studien zur Sozialgeschichte eines kulturellen Deutungsmusters. Frankfurt/Main, 1978.

- Klein, Peter: Demokratendämmerung. Das Ende von Freiheit und Gleichheit. In: Krisis 11. Erlangen, 1991.

- Kofman, Sarah: Die Ökonomie der Achtung. Kant. In: Nagl-Docekal, Herta (Hrsg.): Feministische Philosophie. Wien, 1990.

- Kurz, Robert: Der Kollaps der Modernisierung. Frankfurt/Main, 1991.

- Lerner, Gerda: Die Entstehung des Patriarchats. Frankfurt/Main, 1991.

- List, Elisabeth: Theorieproduktion und Geschlechterpolitik. Prolegomena zu einer feministischen Theorie der Wissenschaften. In: Nagl-Docekal, Herta (Hrsg.): Feministische Philosophie. Wien, 1990.

- Lohoff, Ernst: Brüderchen und Schwesterchen. In: Krisis 11. Erlangen, 1991.

- Nadig, Maya: Frauen in der Kultur - Macht und Ohnmacht. In: Schaeffer-Hegel, Barbara (Hrsg.): Frauen und Macht. Pfaffenweiler, 1988.

- Nölleke, Brigitte: In alle Richtungen zugleich. Denkstrukturen von Frauen. München, 1985.

- Norwood, Robin: Wenn Frauen zu sehr lieben. Die heimliche Sucht, gebraucht zu werden. Reinbek, 1986.
- Pauli, Wolfgang: Die weltanschauliche Bedeutung der modernen Physik. In: Dürr, Hans Peter (Hrsg.): Physik und Transzendenz. Bern, 1990.
- Pommeroy, Sarah B.: Frauenleben im Klassischen Altertum. Stuttgart, 1985
- Raschke, Joachim: Soziale Bewegungen. Ein historisch-systematischer Grundriß. Frankfurt/Main, 1988.
- Reinsberg, Carola: Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland. München, 1989.
- Richter, Horst-Eberhard: Der Gotteskomplex. Reinbek, 1979.
- Rousseau, Jean-Jacques: Emile oder Über die Erziehung. Stuttgart, 1986.
- Schenk, Herrad: Die feministische Herausforderung. München, 1980.
- Schormann, Gerhard: Der Krieg gegen die Hexen. Göttingen, 1991.
- Simmel, Georg: Schriften zur Philosophie und Soziologie der Geschlechter. Frankfurt/Main, 1985.
- Sohn-Rethel, Alfred: Warenform und Denkform. Frankfurt/Main, 1978.
- Thürmer-Rohr, Christina: Vagabundinnen. Berlin, 1987.
- Thürmer-Rohr, Christina: Mittäterschaft und Entdeckungslust. Zur Dynamik feministischer Erkenntnis. In: Studienschwerpunkt „Frauenforschung“ am Institut für Sozialpädagogik der TU Berlin (Hrsg.): Mittäterschaft und Entdeckungslust. Berlin, 1989.
- Trenkle, Norbert: Freiheit, Gleichheit, Schwesterlichkeit. In: Krisis 11. Erlangen, 1991.
- Türcke, Christoph: Sexus und Geist. Philosophie im Geschlechterkampf. Frankfurt/Main, 1991.
- Weisshaupt, Brigitte: Selbst-loses Selbstsein. Zur Dialektik eines produktiven Mangels. In: Krüll, Marianne (Hrsg.): Wege aus der männlichen Wissenschaft. Pfaffenweiler, 1990.
- Woesler de Panafieu, Christine: Feministische Kritik am wissenschaftlichen Androzentrismus. In: Beer, Ursula (Hrsg.): Klasse Geschlecht. Bielefeld, 1989.
- Wunder, Heide: Überlegungen zum Wandel der Geschlechtsbeziehungen im 15. und 16. Jahrhundert aus sozialgeschichtlicher Sicht. In: Wunder, Heide und Vanja, Christina (Hrsg.): Wandel der Geschlechtsbeziehungen zu Beginn der Neuzeit. Frankfurt/Main, 1991.

Rikardo Belofjore

LEPTIR I VAMPIR⁹

O Marksovoj teoriji vrednosti i krize¹⁰

Bolećive duše će se opet žaliti kako se ‘marksisti svađaju među sobom’, što osveštani ‘autoriteti’ bivaju osporeni. Ali marksizam nije jedno tuce ljudi koji jedni drugima izdaju legitimacije ‘stručnosti’, pred kojima bi masa pravovernih ‘muslimana’ smela da umire u slepom poverenju. Marksizam je revolucionaran pogled na svet, koji mora da se stalno hvata u koštac u borbi za nova saznanja, i koji ništa ne prezire toliko kao okoštalost u jednom zauvek važeće kalupe, koji svoju životnu snagu osveštava najbolje u duhovnom zveketu oružja samokritike i u istorijskoj munji i gromu

(Roza Luksemburg, *Antikritika*, u: Akumulacija kapitala, Kultura, Beograd, 1955, str. 466)

1. Sintetički bilans stanja

Marksova ekonomska teorija je oduvek bila predmet teorijskog “osporavanja”: mesto interpretativnih sukoba kao i prevremenih objava

⁹ Objavljeno u: *Dialettica e filosofia* - ISSN 1974-417X [www.dialetticaefilosofia.it], 2008.

¹⁰ Tekst koji sledi na sažet način preuzima teme dva referata izložena na dva kongresa, koji su bili deo istraživačke delatnosti PRIN 2004, nacionalni koordinator Mario Činjoli sa Univeziteta Milano-Bikoka: “Larva i leptir. Ponovno čitanje Marksove ekonomske teorije i stanje diskusija od 60tih godina naovamo” na Naučnom skupu *Aspekti Marksove misli i potonje interpretacije*, Univerzitet Milano-Bikoka, 13-15 novembar 2006; i “A Ghost turning into a Vampire. The Concept of Capital and Living Labour”, na Naučnom skupu *Rereading Marx. New Perspectives after the Critical Edition*, Univerzitet u Bergamu, 10-13 jula 2006. Sva moja tvrđenja bila bi nezamisliva sem kao plod zajedničkog rada sa grupom mladih i po kojim starijim drugom, sa kojima smo ponovo iščitavali prvu knjigu Kapitala. Tom podsticaju dugujem više nego ičemu. Zahavaljujem dakle Andrei, Beatrici, Danijelu, Dariju, Edoardu, Elanoru, Elizabeti, Frančesku, Đovani, Mariji Graciji, Mikeleu, Paolu, Pitu, Vitoriju. & Odsek za ekonomske nauke 'Hyman P. Minsky', Univerzitet u Bergamu, i Research Associate, History and Methodology of Economics Group, Faculty of Economics and Econometrics, University of Amsterdam.

navodne smrti. U središtu rasprava Druge Internacionale, što je obeležilo i sama razmišljanja Treće Internacionale, bili su pre svega druga i treća knjiga Kapitala. Teorija vrednosti se u to vreme uglavnom shvatala kao teorija odredbi “uravnoteženih” odnosa razmene, dok se o kapitalističkoj dinamici raspravljalo na osnovu toga da li je tendencija ka konačnom “slomu” neizbežna ili ne. Sa prve tačke gledišta – gledišta određenja cena – jasno je bilo da se postavljao problem kako spojiti “razmenske vrednosti” iz Prve knjige, koje su srazmerne količini rada “sadržanog” u robi, i “cene proizvodnje” iz Treće knjige, koje uključuju i prosečnu profitnu stopu. Prve su Marks u omogućile da analizira proces izvlačenja vrednosti i višak vrednosti kao ishod eksploatacije klase radnika od strane kapitala. Druge su vodili računa o tome, budući da u kapitalizmu važi slobodna konkurencija i mobilnost kapitala, da ukupni profit treba da se raspodeli među različitim granama proizvodnje prema prosečnoj profitnoj stopi. Dakle, činilo se da je Marks ostavio napola pretvaranje razmenskih vrednosti u cenu proizvodnje. Nastavak rasprave, od Bortkiewicz-a pa nadalje, pokazao je da je most između vrednosti i cena bio krhak. Nekoliko decenija nakon započete rasprave sa Sweezy-evom knjigom Teorija kapitalističkog razvoja, 1942. godine, ustanovilo se da je taj most nepostojeći. Do cena proizvodnje se moglo dospeti iz “fizičkog” opisa proizvodnih metoda i stvarne najamnine, a da se ne pođe od razmenskih vrednosti koje su proglašene redundantnim. Na taj način su mnogi čitali Srafinu knjigu, Proizvodnja robe, iz 1960. “Kritički” marksizam srafijanskog karaktera mogao je mirno i da se odrekne svođenja vrednosti na rad, zainteresovan pre svega za brak sa levim kejnzijanizmom. To je brak koji su najrazboritiji ispravno odbacili: u skeletu na koji se tako svodila srž ekonomske teorije moglo je da bude mesta i za distributivni sukob, ali novac, akumulacija i neizvesnost ostali su van osnovnog analitičkog nukleusa. Klase i politika su “egzogene”. O teoriji vrednosti i njenoj pretenziji na sveobuhvatnu rekonstrukciju kapitalističkog ekonomskog organizma počevši od centralnosti proizvodnje, prosto i jednostavno su ćutali ekonomisti koji su želeli da budu respektabilni. Sa druge tačke gledišta – gledišta dinamičke teorije kapitala - pitanje je polazilo od suda kojeg valja dati o šemama reprodukcije iz Druge knjige. Da li su te šeme možda pokazivale da kapital ne samo da obezbeđuje potražnju samom sebi, nego kad sve saberemo to čini uvek u skupnom iznosu jednakom potražnji, tako da krize mogu nastajati samo iz “nesrazmere”?

To su tvrdili Tugan Baranovski i Hilferding, ali i Lenjin i Buharin. Ili se naglasak ipak trebao staviti na tendenciju ka nedovoljnosti u ukupnoj potražnji zbog “niske potrošnje” masa? To je tvrdio Kaucki. Roza Luksemburg je potom radikalizovala ovaj diskurs unutar otvorene kritike nekih delova Marksovog razmišljanja. Po njenom mišljenju, pre ili kasnije bi se nužno definisala tendencija ka slomu usled nedostajućeg ostvarenja viška vrednosti, čim se kapitalistička zona “globalizuje” do tog stepena da poništi mogućnost tržišta koju su pružali čisti izvozi ka nekapitalističkim zonama. Alternativa nastupajućem padu u varvarstvo

bio je samo socijalizam.

Postojali su i oni koji su upućivali na drugačiji uzrok konačnog sloma, izводеći i to iz čitanja Marksa: “tendencijski pad profitne stope”. Naravno ako akumulacija kapitala, kao posledica mehanizacije, izaziva porast vrednosnog sastava kapitala (odnos konstantnog i promenljivog kapitala) koji je veći u odnosu na porast stope viška vrednosti (odnos viška vrednosti i promenljivog kapitala), da onda srednja profitna stopa mora opasti. Poenta je u tome da ova teza ne stoji: porast proizvodne snage rada i njegovog intenziteta, što proističe iz tehničkih i organizacionih inovacija, mogu itekako dovesti do toga da stopa viška vrednosti raste brže nego vrednosni sastav kapitala. Isto tako ne važi argument, koji opet postoji kod Marksa, da bi tehnički progres odredio neizbežni pad najviše profitne stope, odnosno sa ništavnom najamnom i maksimalnim vremenom rada. Sa ovim hipotezama, izbacivanje živog rada iz proizvodnje doveo bi do pada viška vrednosti (usled ograničenja društvenog radnog dana), dok bi konstantni kapital mogao mirno da nastavi da raste. Ako je to tačno, tvrdi se, pre ili kasnije mora opasti i efektivna profitna stopa. Zaboravlja se pritom da tehnički progres može smanjiti radno vreme sadržano u elementima konstantnog kapitala čak i kada se ovi elementi uvećaju u terminima upotrebne vrednosti, te dakle profitna stopa može porasti i u tim okolnostima. Međutim i u ovom slučaju su ovi zaključci već uveliko bili jasni u periodu između 40tih i 70tih godina prošlog veka.

Ko privileguje nesrazmere ili pad profitne stope u principu zastupa drugačiju teoriju imperijalizma u odnosu na teoriju Luksemburgove. Usredsređuje, naime, pažnju na izvoz kapitala, iz “centra” na “periferiju”, sa kapitalom koji je u pohodu na višu profitnu stopu. Poenta je da u drugoj polovini 20. veka ponovo postaje jasno da je stvarnost opovrgla obe strane u polemici, kao i teoriju nerazvijenosti i nejednake razmene. “Periferne” zemlje su dospele u “centar”. Finansijski kapital se zbija u razvijenijim zemljama. Stvarna potražnja je politički dirigovana i “stari” kapitalizam je u stanju da je isposluje unutar sebe. Definisala se unipolarna i “imperijalna” situacija. Ali ne u kauckijanskom smislu pacifičnog ultraimperijalizma, koji su u suštini ponovo oživele Hart i Negri, nego kao nestabilan i provizoran rezultat ekonomskog i političkog sučeljavanja velikih ekonomskih oblasti koje su osuđene na fragmentaciju.

2. Ponovno otvaranje rasprave

Rasprava koju smo nasledili od Druge i Treće Internacionale sve do ranih 60-tih godina prošlog veka zaboravila je kod Marksa ono što je najzanimljivije i osnovno: teoriju vrednosti kao teoriju eksploatacije u suštinski monetarnoj ekonomiji; i teoriju akumulacije kao proces određen da se periodično skrha o grebene krize. Razlog tog zaborava leži u tome što se, kako je rečeno,

teorija vrednosti, temelj Marksove teorijske građevine, čitala kao teorija uravnoteženih cena gde novac ne igra nikakvu određujuću ulogu, a kapitalistička reprodukcija biva prisiljena na šematski okvir srazmernog kvantitativnog rasta, "uravnoteženog", čemu se suprotstavljaju samo anarhija i slom. Od kraja 60-tih godina pojavljuje se pak niz interpretativnih doprinosa i ponovna čitanja nekih zanemarenih pravaca koji menjaju teorijski okvir i iznova otvaraju raspravu. Dovoljno je podsetiti se, u prvom redu, spisa Luča Koletija i Klaudija Napolenija, a onda dela Isaka Rubina, Hajnriha, Grosmana, pa i same Luksemburg. To je dovelo do renesanse istraživanja koja vrhunac doživljavaju poslednjih godina, i koja su mogla da se koriste najpreciznijim "filološkim" čitanjem Marksovih spisa zahvaljujući novom istorijsko-kritičkom izdanju originalnih rukopisa, MEGA 2. Odlučujućim su se pokazale i "filozofska" iščitavanja, iako različita, poput Hans-Georg Bakhausa i Helmut Rajhelta, Alfred Šmita i Kris Artura, Etjen Balibara i Val Zuhtinga; kod nas među najznačajniji su Roberto Fineli i Rafaele Zbardela, Roberto Fineski i Masimiliano Tomba. Tako je između ostalog stavljen ponovo na dnevni red, u novim terminima, dosta problematičan odnos Marks-Hegel. Na kraju su se pojavila nova tumačenja pitanja vrednosti i transformacije kod Marksa od strane ekonomista koji značaj daju ulozi novca kod Marksa. Među najprominentnijim i najpodsticajnijim su tumačenja Duncan Foley-a i Gerard Dumenila; među najrigidnijim, i dalje zasenjeni snom da se uspostavi ortodoksna pozicija, su tumačenja autora koji pripadaju Temporal Single System Interpretation-u. U Italiji je originalan razvoj prve pozicije prisutan u studijama Đorđa Gateia i Stefano Perija, dok drugo tumačenje promoviše Lučano Vazapolo.

Razmatranje koje sledi treba da se posmatra na podlozi ovih radova, na koje zbog dostupnog prostora neću moći direktno da se pozivam. Verujem ipak da se moraju izbeći tri rizika, sasvim prisutna u mnogim od pomenutih pozicija: verovati da "filološko" otkriće Marksa omogućava vraćanje čistom i neuprljanom Marksu, eventualno svedenom na neutralni status klasika; verovati da nam konačno prikladna filozofska šema dopušta da nakon dugog truda pristupimo ili izvornom Marksu ili Marksu koji je "sve istinitiji"; verovati da postoji teorijska samodovoljnost Marksa. To su iskušenja na koja nisu imuna ni nedavno objavljene knjige, iako bitne, kao što je knjiga koju je priredio Marčelo Musto ili istorija marksizama od Kristine Koradi. Marks koji je stešnjen između filologije i filozofije, čini mi se da je najmanje što se od marksizma može očekivati, i to je od sigurno vrlo oskudnog interesa.

Marks je kritičar političke ekonomije, što na prvom mestu znači kritički politički ekonomista, analitičar kapitala i njegovih neprestanih metamorfoza, dakle analitičar klasnog antagonizma, ovde i sada. Ovo nalaže da se svaki put iz korena obnavlja kritika društvene i ekonomske teorije, postavljajući je ne nivo našeg vremena, s obzirom da teorija koju su nam u predanje ostavili sveti tekstovi nije dovoljna. To obavezuje da se upraljaju ruke u rekonstrukciji savremene kapitalističke dinamike, i da se politički i društveno interveniše tako da se ta

intervencija ne može misliti kao primena navodnih nepromenljivih istina. Ako je tako, onda Marksa ne treba samo tumačiti, nego i rekonstruisati, te u izviesnom smislu ponovo napisati, na visini sopstvene epohe. Suprotstaviti Marksa marksizma je u redu, ako shvatimo da su ti marksizmi zaslužni što su pokušali da se razračunaju sa sopstvenim vremenom, ukoliko, ako je povratak Marksu povratak njegovim problemima, te dakle jednom problematizovanom Marksu.

3. Apstraktni rad i monetarni opticaj

Tokom 70-tih dve su pozicije po mom sudu ustanovile uslove jednog drugačijeg i bogatijeg odnosa sa Marksovim nasleđem. Mislim na Klaudija Napoleonija i Augusta Gracijanija.

Napoleoni je autor čiju misao odlikuju mnogi prekidi, i često je njegovo stalno pozivanje na Marksa ipak dovelo do raspršenih rezultata. U jednoj fazi, kao u prvoj polovini 70-tih, on je pokušao da spoji kvalitativnu i kvantitativnu stranu teorije vrednosti, a da ne razdvoji filozofiju i ekonomiju. Momenat koji u svakom slučaju ispravno podupire čitavu njegovu refleksiju je to da se svođenje vrednosti samo na rad ne može uzeti zdravo za gotovo, ili svesti na postulat ili aksiom, što je praktično ono što radi čitav stari i novi marksizam. U tom slučaju bi se radilo o tome da se "ispita" da li to što se izvodi iz postulata jeste empirijski istinito ili ne - pozicija koja nije samo epistemološki naivna već i neodrživa. To svođenje treba da se utemelji na argumentaciji, a Marksova argumentacija je sve samo ne prihvatljiva takva kakva jeste. Napoleonijev problem u suštini upućuje na značenje kategorije "apstraktnog" rada. Reč je o neposredno privatnom radu koji postaje društven samo nakon proizvodnje, u opštoj robnoj razmeni. Ali reč je i o najamnom radu, o radu kojim komanduje kapital. Ova dva određenja se ne isključuju nego se upotpunjuju, jer razmena postaje opšta samo sa kapitalom. U tim uslovima postaje jasno da "privatni" rad koji je ex postu podružtvoavljen u tržišnoj razmeni nije ništa drugo nego rad pojedinačnih radnika ujedinjenih u "kolektivnom radniku", usled delovanja kapitala koji je suprotstavljen drugima konkurentima. Kada najamni rad svojim borbama spusti profitnu stopu ispod određenog praga, te dovede u pitanje kapitalističko komandovanje radnim procesima i prirodom proizvodnje, postavlja se problem koji ima samo politički izlaz.

Gracijani je preuveličao problem transformacije, čitajući Kapital kao delo u kojem teorija vrednosti konstituise makroekonomsko i monetarno utemeljenje klasnog odnosa između celokupnog kapitala i celine radnika. Celokupni kapital se deli na monetarni (bankarski) i produktivni (industrijski) kapital: prvi treba da obezbedi generalnu kupovnu moć drugome da bi mu omogućio da nabavi jedini faktor koji ne poseduje – radnu snagu. Na osnovu tog privilegovanog

pristupa bankarskom kreditu preduzeća su, u dogovoru sa bankama, u stvari u stanju da odrede nivo i sastav proizvodnje i prema tome kvantitet i kvalitet dobara koja se stavljaju na raspolaganje najamnim radnicima, sredstva za život. Stanje radničke klase se ne može toliko poboljšati putem borbe oko novčane najamnine ili nominalnih pomoći, nego putem borbe u proizvodnji i političkom intervencijom. Ovde imamo posla sa makrodruštvenom logikom koja ima prioritet i autonomiju nad individualnim ponašanjima: ne dakle sa teorijom mikroenomske determinacije cena proizvodnje. I Napoleoni i Gracijani su se, eksplicitno ili implicitno, ali ipak jasno protivili pozicijama koje su htele da redukuju kritičku političku ekonomiju na proračun između srafizma i kejnizma, a Marksa na ortodoksni fundamentalizam transformacije i tendencije ka slomu. U toj perspektivi čini mi se valja tumačiti zajedno dva srodna pitanja koja su podvukli Napoleoni i Gracijani: pitanje eksploatacije rada (živog) u oplođavanju vrednosti, i pitanje (bankarskog) finansiranja kapitalističke proizvodnje robe, u cilju prodaje, kako bi se što više steklo apstraktno bogatstvo. Srodna pitanja, ali ako dobro pogledamo reč je o dva različita, ali komplementarna načina gledanja na oplođavanje vrednosti kao na proces konstitucije kapitalističkog totaliteta koji se odvija u vremenu. Eksploatacija upućuje na okolnost da radna snaga, kupljena od strane kapitala na tržištu rada za njenu razmensku vrednost (koja odgovara "potrebnom radu"), biva "iskorišćena" u kapitalističkim radnim procesima: a to znači da se izvlači živi rad u meri u kojoj premašuje potrebni rad. Tako opredmećen rad "sadržan" u robi, koji se očigledno mora "realizovati" na konačnom tržištu roba, izražava se u vrednosti koja, osim što prebacuje u budućnost obavljeni rad sadržan u upotrebljenim sredstvima za proizvodnju, dodaje čak i "novu vrednost", samerljivu radu utrošenom u datom periodu. Monetarna priroda kapitalizma nameće da se procesi proizvodnje celine preduzeća aktiviraju finansiranjem od strane banaka koje je jednako anticipiranoj ukupnoj svoti najamnina. Sledi proizvodnja, zatim prodaja koja omogućava da se ponovo zadobije anticipirana likvidnost (putem finalnih finansija, prema Gracijanijevoj terminologiji) te da se tako zatvori monetarni optičaj. Čim se kapital vrati bankama ostaće višak, a to je kapital u potenciji, reinvestiran na osnovu (neizvesnih) očekivanja u pogledu budućeg oplođavanja vrednosti, dakle i u pogledu stanja klasnih odnosa. Sasvim je jasno da su to dve strane iste medalje: jer niz radna snaga/živi rad/opredmećeni rad kojeg valja "ostvariti" na finalnom tržištu teče paralelno sa nizom početno finansiranje/proizvodnja/konačne finansije.

Čitajući Marksa na ovaj način započinje se trostruki i odlučujući korak unapred. Prvi se korak sastoji u tome da se razreši sporni čvor svođenja vrednosti na rad, upućujući, kao konačni i utemeljujući razlog, na eksploataciju kao na "upotrebu" radne snage, na živi rad kao izvor nove vrednosti. Drugi korak se sastoji u reformulisanju marksističke teorije raspodele tako da razdeoba nove vrednosti između klasa bude, sa makroekonomske tačke gledišta, adekvatno

definisana stopom viška vrednosti izraženom u terminima "sadržanog" rada. Treći korak je pobrinuti se za jedinstvenu rekonstrukciju raštrkanih teorija krize, van postavke o slomu, ali sa društvenim odnosom proizvodnje u središtu tako da se omogući razumevanje novih pojava u trenutnoj fazi.

Pre nego što kažemo nešto o ovim tačkama vredi se vratiti na Prvu knjigu Kapitala. Jer distinktivno je obeležje Napoleonijevog i Gracijanijevog rezonovanja, osim onog koje ćemo raložiti ovde, i u tome da se Prva knjiga vidi kao srž Marksovog diskursa, istovremeno i plodna i krhka.

4. Larva i leptir

Marksova je teza da apstraktni rad kao delatnost i vrednost kao njegov rezultat postoje već u latentnom obliku u proizvodnji. Prelaz sa mogućnosti na odelovljenje događa se u prometu, u razmeni robe na krajnjem tržištu. U ciklusu kapitala vrednost se ne može pretpostaviti kao potpuno konstituisana u samoj proizvodnji, niti kao stvorena u samom prometu – dve suprotne, obe pogrešne, mogućnosti, na koje se zakačila rasprava. Vrednost nastaje radije iz preseka proizvodnje i prometa koji određuje ritam kapitalističkog procesa. Taj proces ima bitno vremensko značenje, i ritam mu određuju sukcesivne faze unutar monteranog redosleda. Stvaranje nove vrednosti u neposrednoj proizvodnji zavisi od anticipacije novca kao kapitala, i nužno za svoj proizvod ima novac i još više novca. Kapital – vrednost, novac, koji rađa višak vrednosti, višak novca – prikazuje se kao u sebe zatvoreni totalitet koji "automatski" postavlja sopstvene pretpostavke u spiralnom kretanju. Proizvedeni višak vrednosti, koji je deo živog rada utrošenog u vremenu, postaje celina koja nabavlja sredstva za proizvodnju i radnu snagu, i na taj način je u stanju da si izazove čisto kvantitativni rast. Ovde Marks može izgledati samo kao neko ko primenjuje epistemološki i ontološki hegelijanski krug na kapitalističku stvarnost. Ali tamo gde je najbliža tačka dodira sa filozofom iz Štutgarta tamo je najveća i udaljenost. Vrednosti i novac se ne uvećavaju zbog idealne partenogeneze, nego samo zato što, kao mrtav rad, uspevaju da unutar sebe "materijalno" uključe onu drugost kakva je ljudska radna snaga, "prikačena" radnicima od krvi i mesa te da komanduju njome unutar posebne forme upošljavanja. Živuća radna snaga, nabavljena putem najamnine, postaje (promenljivi) deo kapitala. Pokrenuta, kao živi rad, ona proizvodi novu vrednost pa stoga i višak vrednosti, koji kad se investira doprinosi stvaranju ukupnog kapitala. Jedno bez drugog ne postoji, izuzev posredstvom radnika.

Totalitet kapitala postoji samo u meri u kojoj se konstituiše poseban društveni odnos proizvodnje, koji ne postoji da bi ga totalitet sam mehanički reprodukovao, jer taj odnos "otvara" totalitet, u izvesnoj meri ga "kida". To je odnos koji je artikulisan u dva momenta: kupoprodaja radne snage na tržištu rada,

prvo; a onda upotreba radne snage u kapitalističkom procesu rada. Opet promet i proizvodnja. Bez prve, odnosno bez nabavke radne sposobnosti posredstvom novčane najamnine nema proizvodnje: jer u kapitalizmu shvaćenom u "čistom" stanju radnici nisu robovi ili kmetovi, nego jednaki i slobodni subjekti čija se radna snaga može samo iznajmiti na određeno vreme. Drugi momenat, proizvodnja, uzrokuje "eksploataciju" tek ako dokažemo ne samo da je nova vrednost iznad vrednosti radne snage, nego da je ona bez ostataka svodiva na rad opredmećen živim radom u tom vremenskom periodu, a da je vrednost radne snage svodiva na časove rada neophodne da se proizvedu dobra koja nabavljaju radnici da bi preživeli. Nije reč o tome da se na kraju samo zadrži neka filozofska referenca na teoriju vrednosti kao na teoriju otuđenja, ili na antagonizam profita/najamnine u raspodeli. Sa tim generičkim mestima Marks ne bi znao šta da radi, niti bi se zadovoljio da ponavlja Rikarda.

Ovde se dobro vidi koliko je preliminarno i razrešavajuće "uspostavljanje" veze koja od vrednosti upućuje samo na rad. Bez ovoga Marksova teorija eksploatacije se topi kao sneg na suncu. Zašto vrednost "izlaže" ili "pokazuje" samo rad? Marks na to odgovara u prvom odeljku Prve Knjige. Roba je jedinstvo upotrebne vrednosti, proizvoda koji se može upotrebiti, i razmenske vrednosti, kvantitativnog odnosa među robama. Ali razmenska vrednost ima iza sebe vrednost koja je "intrisična" robi, koja se mora monetarno izložiti u određenom odnosu sa novcem kao opštim ekvivalentnom. Dakle, ključna poenta koju valja razumeti jeste da vrednost u robi, pre stvarne razmene za novac, nije ništa drugo do "utvara" (avetinja). Doslovce se tako izražava Marks u nemačkom originalu, 'zgrušani' 'želatin' (grušavina) apstraktnog rada, odnosno "tečnosti" generičke delatnosti je proizvela robu: neposredno privatni rad koji u razmeni robe treba da postane društveni. Drugačije rečeno: apstraktni rad je isti onaj rad obdaren konkretnim svojstvima koji proizvodi upotrebnu vrednost, samo s obzirom na drugi svoj aspekt, zbog čega se očekuje da osim da proizvede nešto upotrebno proizvode i novac. Ova utvara, kaže nam Marks, ne može ostati mistična i neuhvatljiva. Mora da se "ovaploti". To se dešava kada prisvoji neko posebno telo, telo robe novca koji vrši ulogu opšteg ekvivalenta, kao na primer zlato. Na taj način, vrednost se 'inkorporira', 'otelotvoruje' u novcu. Zahvaljujući istom kretanju, konkretni rad koji proizvodi robu-novac iznosi apstraktni rad koji proizvodi robu. Vrednost i rad su iskupljeni samo nekom skrivenom egzistencijom, da bi konačno postali efektivno stvarni. Apstraktni rad je 'neposredno privatni' rad, rad koji treba da postane društveni na tržištu u razmeni za novac. Rad koji proizvodi novac je, obratno, sam 'neposredno društveni' rad. Rezon je jasan. Postoji 'društveni' rad na nivou sistema: to je količina ukupnog rada koji je efektivno sproveden u delo. Ništa naima ne garantuje da će raspoređivanje tog rada po sektorima po količini odgovarati platnoj društvenoj potrebi, ili da se rad obavlja prema prosečnim tehnikama i intenzitetu. Ovo se može verifikovati samo ex post, u momentu monetarne provere u krajnjem optičaju. Drugačija je situacija

u pretkapitalističkim društvima, ili u komunističkom društvu, gde je rad, kaže Marks, ‘neposredno podruštvoavljen’ u tehničkoj podeli rada. Uprkos tome, u tim uslovima radno vreme koje je kolektivni radnik utrošio, a kapital organizovao u konkurentskoj borbi sa drugima, podložan je odobrenju tržišta, da bi se post factum uspostavila saglasnost sa društvenom podelom rada.

Važno je uvideti posve osobit način na koji nam se daje odnos između rada, robe i novca. Robe se ne razmenjuju zato što ih je novac učinio homogenim. Naprotiv, robe se razmenjuju uprkos novcu jer je roba kao roba već učinjena samerljivom, pre konačne razmene, kao zgrušavanje apstraktnog rada. Novac je pasivan: ‘materijaža’ ili pasivna materijalizacija u odgovarajućem materijalu. ‘Ispoljavanje’ robe u novcu je takođe i ‘izraz’ vrednosti, kretanje iznutra ka spolja. Ono latentno, utvara, vlada tim odnosom. Kako je moguće? Zato što je za Marksa latentna vrednost novac u ‘mogućnosti’: nešto što je već evidentno u monetarnoj ceni od početka skopčano sa robom. Što se tiče novca u mogućnosti – novac koji je roba, odnosno proizveden radom – vrednost izražava količinu rada. Zbog toga je merljiv prema jedinici vremena u skladu sa određenim ‘monetarnim izrazom (društveno potrebnog) radnog vremena’.

Ovaj niz dedukcija sačinjava jedno od najviših tačaka, ali takođe i Ahilovu petu Marksovog dela. Razlog je lakše izreći nego naći. Marksova teorija vrednosti je jedina teorija gde su dimenzije vrednosti i novca nerazdvojive. Zbog toga, poreklo viška vrednosti se mora istražiti unutar monetarne sekvence. Predmet Marksove analize nije ravnoteža, nego obrazovanje ekonomskih veličina ‘van ravnoteže’. Monetarna dimenzija je do te mere suštinska da se mora pojaviti u temelju teorijske građevine: u istraživanju konstituisanja konfiguracije proizvodnje i razmene kao društveno i istorijski određenih procesa. Ekonomska teorija se deli pak na, sa jedne strane, teorije vrednosti, koje jesu međusobno alternativne, ali nisu monetarne, uglavnom opsednute dimenzijom ravnoteže (Rikardov sadržani rad, oskudica i korisnost Valrasa, i tako redom), i sa druge strane, monetarnu teoriju, koja jeste zaokupljena neuravnoteženošću, ali nema šta da kaže po pitanju prirode vrednosti. Sa druge strane, kod Marksa, unutrašnja veza između vrednosti i novca postoji unutar teorije novca-robe, dok u kapitalizmu naime novac treba da se pojmi kao novac-znak.

Jasno je između ostalog da van svođenja novca na zlato Marksovo rasuđivanje postaje aporetičko. Ako se prekine tok od vrednosti ka novcu-robi, jedina dimenzija radova u proizvodnji je ‘privatna’ i ‘konkretna’ dimenzija, te su različiti radovi onda nehomogeni. Novac je taj koji ih stavlja u društveni odnos, koji ih čini samerljivim. I s obzirom da je novac bez ‘vrednosti’, da nije proizvod rada, teorija vrednosti-rada se razgrađuje. I to je zaključak do kojeg će doći mnogi autori pristupa tzv. forme-vrednosti. Ako pak, kao srafisti, počnemo od proizvodne konfiguracije koja je data u ‘fizičkim’ terminima, monetarna dimenzija se već definisanom ekonomskom jezgrom dodaje spolja. Nastavljajući tim putem poništava se važnost same vrednosti, budući da analiza počinje kada

je proces proizvodnje već uveliko završen, i pre razmene. Izvlačenje rada iz radne snage koja stvara novu vrednost u mogućnosti već se dogodilo, neizvesno prevođenje u jednu aktuelnu veličinu te nove vrednosti je van horizonta. Sve u svemu, Marksovi problemi više ne postoje. Ne iznenađuje onda da se takav Marks proglašava redundantnim.

Kako izaći iz toga, videćemo. Utoliko je jasno da kada se vrednost otelotvori u zlatu kao novcu robi, zgrušani želatin rada se učaurava u ‘larvi’. Ali čudo se još nije dogodilo. Larva se mora pretvoriti u ‘leptira’. Telo koje je sebi prisvojila utvara vrednosti mora naći načina da stvori veću vrednosti. Nije jasno kako do toga može doći ako se ostane u sferi prometa.

5. Utvara i vampir

Marks objašnjava oplođavanje vrednosti ‘kidajući’ zatvorenost kapitalističkog totaliteta, otkrivajući nemogućnost kapitala kao samodovoljnog Subjekta. To se dobro shvata ako se ima na umu metafora na kojoj insistira i koju valja uzeti smrtno ozbiljno – kapital kao vampir. ‘Dijalektika straha’, kako ju je srećno definisao Franko Moreti. Analitički sadržaj je ubedljiv. Predujmljeni (anticipirani) kapital, i sama sredstava za proizvodnju kao kapital, jesu mrtav rad. Ali to je ‘živući mrtvac’. Mrtvac koji se vraća u život, isisava krv radnika i tako reprodukuje smrt. To je mehaničko čudovište koje može proizvesti i reprodukovati se samo gutajući, ‘inkorporirajući’ u drugom smislu živu radnu snagu iz koje izvlači živi rad. U tom trenu se oživljava i kreće se izbezumljeno ‘kao da u njemu toplo srce kuca’¹¹, da bi se potom, kako razjašnjava implicitna aluzija na Geteovog Fausta, odmah vratio u stanje smrti, s obzirom da živo biće gubi svoju vitalnu suštinu u odnosu sa smrću.

Marksova argumentacija je još jednom linearna i prosvetljujuća. Pogledajmo je izbliza. Ona se bazira na jednom intelektualnom eksperimentu, ‘kontrafaktualnom poređenju’, koje sa Rubinom možemo zvati ‘metod komparacije’. Na tržištu rada kupoprodaja radne snage zbiva se prema razmeni ekvivalenata. Rad opredmećen u novčanoj najamnini odgovara vrednosti radne snage, ‘potrebnom radu’. U prvi tren pretpostavlja se da je upotreba radne snage, živ rad, jednak potrebnom radu. U tom slučaju ne bi bilo ni suviška, ni bruto novčanog profita (dakle, viška vrednosti). Cene bi bile ‘jednostavne’, odnosno srazmerne količini rada ‘sadržanog’ u robi. U drugom trenutku, Marks razmatra varijabilnost upotrebe radne snage. Živi rad se produžava preko potrebnog rada, ostavljajući ‘jednostavne’ cene fiksnim. Tako nastaje višak vrednosti, koji je izazvan ‘eksploatacijom’, upotrebom rada. Pretvaranje ovih jednostavnih cena,

¹¹ Kapital I, 3. Glava peta: Proces rada i proces oplođavanja vrednosti (BIGZ, Beograd, 1973, str. 177)

razmenskih vrednosti, u cene proizvodnje odložena je do sledećeg teorijskog momenta, kada oplodavanje vrednosti bude obavljeno, te će se postaviti problem redistribucije nove vrednosti između kapitâla. Sa stanovišta kapitala nema bogatstva ako se radnoj snazi ne daje da 'radi' - jedini faktor koji je osim prirode po sebi spoljašnji. Da bi se uposlili radnici potrebno im je obezbediti sredstva za proizvodnju. Sa druge strane, postoji suštinska razlika između radne snage i sredstava za proizvodnju. Tehnologije fiksiraju proizvodne metode, proizvodnost (produktivnu snagu) rada po radnom satu, stvarnu najamninu za radničku klasu. Međutim količina rada koja se izvlači nije određena tehnologijom, ona zavisi od društvenih odnosa: pa stoga dakle i od organizacije rada i tehnologije koju kapital dizajnira prema svom liku i obličju, prema volji i svesti koje su tuđe radnicima. Ako se radni dan uzme kao dat, Marks pretpostavlja promenljivost proizvodne snage i intenziteta rada, te dakle promenljivost viška rada. Nikad se dakle Marksovo rasuđivanje ne može usredsrediti na datu proizvodnu konfiguraciju, izuzev ako se prvo ne pita o tome kako nju kapital 'konstruiše' kao društveni odnos. Skoro da nijedan tumač nije zaista shvatio Marksovo poređenje u njegovim autentičnim terminima. Za Rubina, kao i za Kročea pre njega, i kao za Srafa 1960., višak vrednosti i/ili bruto profit nastaje iz smanjenja najamnine u odnosu na referentnu situaciju u kojoj je društveni radni dan isti, a najamnina odlazi na svu vrednost proizvoda. Paradoks je da Srafa u svojim dugim pripremnim studijama za Proizvodnju roba dobro uvideo Marksovo razmišljanje koje se odvija na temelju produženja radnog vremena. Problem za koji se tako opredelio, svesno, bio je više rikardovski nego marksovski. Zbog toga je morao da se vrati na rezonovanje u terminima manjka najamnine pre nego viška vrednosti. To je razlog zbog kojeg 'srafisti', Srafini sledbenici koji izgube tu dimenziju i suprostavljaju Marksovoj teoriji vrednosti tvrđnje iz knjige iz 1960., nisu 'srafisti'. Kao što i Marks nije marksista, tako i Srafa nije srafista.

Neizričita ali očigledna originalnost Marksovog razmišljanja leži u tome. Samo zahvaljujući sopstvenoj vampirskoj prirodi kapital larvu - otelotvorenje utvare vrednosti u telu novca - pretvara u leptira: vrednost koja porađa više vrednosti; mrtav rad se vraća u život i gomila sve više mrtvog rada. 'Vampir' međutim znači ne samo uključenje rada u kapital, nego i zavisnost kapitala od rada. Koja vrsta zavisnosti? Kapital unutar neposredne proizvodnje ima potrebu za oživljujućim 'fluidom' rada kao delatnosti: kretanje koje oduzima vrednosti/novcu njegovu postojanost i daje čudovišni život kapitalu. Da bi u proizvodnji došao do rada kapital prvo mora da nabavi radnu sposobnost na tržištu rada. Ali, već smo to napomenuli, kapital ne može zapravo 'odvojiti' ni radnu snagu ni živi rad od radnika. Kapital postoji na temelju onoga što filozofi zovu 'stvarna hipostaza', ili supstancijalizacija apstraktnog i obrtanje subjekta i predikata. Radna snaga, kao deo kapitala, i živi rad, kao delatnost koja proizvodi kapital, jesu subjekt, čiji predikat, ili apendiks nisu ništa drugo nego radnici. Kapital je nabavio radnu snagu od radnika i ima puno pravo da je koristi: njegova je. Sa

druge strane, u jednom posve transparentnom smislu radna snaga i njena upotreba istovremeno pripadaju radnicima. Zbog toga nije samo po sebi razumljivo da rad postignut u proizvodnji odgovara radu koji je kapital očekivao na tržištu rada.

Kapital mora da dobije klasnu borbu u proizvodnji. Mora držati na oku mogući antagonizam; osvojiti hegemoniju, saradnju, konsenzus. On to čini kontrolišući radnike i izopačavajući prirodu rada. Nemoguće je, prema ovom načinu gledanja na stvari, odvojiti izvlačenje apsolutnog i relativnog viška vrednosti, ne videti istovremenost u fazama eksploatacije.

6. Monetarna teorija (viška) vrednosti

Argumentacija iz prve tri glave pada na pitanju novca koji je suštinski roba. To po meni nije tako zbog razmišljanja koja se razlažu u glavama 4 i 5, u drugom i trećem odeljku. Tu se nalazi jedan veoma snažan argument. Ono što se proizvede kao roba u toku vremena, tako je samo na osnovu upotrebe radne snage, usled eksploatacije živog rada, u toku celokupnog društvenog radnog dana. I to je prvo značenje eksploatacije. Svaki višak nove vrednosti na vrednosti radne snage ne može a da se u tom momentu ne svede na rad. Dodati rad tokom perioda koji 'stvara' novu vrednost zavisi od sposobnosti celokupnog kapitala da pokori, potčini radnike. Bez ovog 'podvođenja rada kapitalu' – koje danas postoji ne samo u proizvodnji, nego i u momentima potrošnje i štednje – nema ni vrednosti ni viška vrednosti. Da bi upotrebio rad kapital mora ipak stalno da reprodukuje svog nosioca, radnika. Potreban rad je 'potreban' upravo zato što radna snaga i živi rad ne lebde u vazduhu, nego su duboko vezani za ljudska bića u određenim socijalnim i materijalnim determinacijama. Višak vrednosti je stoga ništa drugo nego višak rada izražen u monetarnom obliku. I to je drugo značenje eksploatacije, koje izvire iz prvog, a tiče se komandovanja nad celim radom i ističe 'prekomernost', 'razliku' opredmećenog rada od radnika na radu potrebnom za njihovu reprodukciju. Marksovo poređenje objašnjava zašto ovo rezonovanje, na nivou klase, mora da pođe od 'jednostavnih' cena srazmernih sadržanim radovima. Cene koje su različite od jednostavnih cena neće moći ništa sem da redistribuiraju ovu količinu nove vrednosti i živog rada.

Ova dedukcija nije vezana za dvostruku nit novca kao robe. Može se reformulisati unutar izlaganja kapitalističkog procesa u terminima redosleda, kruženja, u jednoj makro-monetarnoj logici. Tačno je da je bankarski kredit, koji omogućava finansijskim preduzećima da pokrenu proizvodnju, novac-znak, te nije dakle proizvod rada. Ali ukupna svota najamnina je regulisana društvenim konfliktom koji određuje stvarnu najamninu klase radnika. Ukupnoj svoti stvarnih najamnina, imajući u vidu tehnologiju, odgovara oređena količina 'sadržanog' rada potrebnog za njegovu proizvodnju. Drugim rečima, promenljivi kapital

anticipiran u novcu, bankarsko finansiranje proizvodnje, ima tačno određenu kupovnu moć, s obzirom na platu koja je ugovorena na tržištu rada - broj radnika koje preduzeća za tu svotu mogu da kupe. Tom poslu odgovara dobro određena vrednost u Marksovom smislu radnog vremena potrebnog da se proizvede 'opstanak'. U toku proizvodnje – dakako, ako kapitalisti uspeju da izvuku živi rad i da prodaju robu u skladu sa svojim očekivanjima – ta radna snaga će se utrošiti prema određenom društveno potrebnom radnom vremenu. Kod očekivanih cena to omogućava da se dâ monetarni izraz novoj vrednosti proizvedenoj pre finalne razmene. Čak iako ova idealna masa novca, uzeta za sebe, ne izražava sadržani rad, odgovarajuća vrednost se može lako izvesti iz opredmećivanja rada u robu koju valja prodati na tržištu.

Stoga se može odrediti 'latentni' višak vrednosti i višak rada 'u mogućnosti'. Ako iznošenje roba na tržište protekne bez prepreka taj višak vrednosti i višak rada postaće stvarnost. Ali to nije sve: ako se, prateći Luksemburgovu, pretpostavi da oplodavanje vrednosti vuče potražnja, odnosno da preduzeća proizvode za stvarnu potražnju koju predviđaju tokom vremena, bez značajnijih grešaka, onda potencijalna stopa viška vrednosti, rezultat proizvodnje, nalazi potvrdu u stvarnoj stopi viška vrednosti koju potvrđuje razmena. Hipoteza te vrste jednaka je kejnzijanskoj hipotezi o očekivanjima na kratak rok koja koriguju preduzeća. Pretpostaviti da se to što se proizvodi tokom vremena biti i prodato ne podrazumeva uopšte da su i ostvarena dugoročna očekivanja, u visokom stepenu neizvesna, o profitabilnosti investicija u fiksni kapital. Štaviše, baš je nestabilnost investicija jedan od glavnih razloga kapitalističke 'krize', fluktuacija skupne potražnje i nevoljne nezaposlenosti.

Postavka te vrste ima jednu drugu prednost. Može izgledati da su bez novca-robe radovi unutar proizvodnje samo konkretni i nesamerljivi, da društvenu homogenost uspostavlja dakle ništa drugo nego finalna monetarna potvrda na tržištu; da pre krajnjeg prometa roba ne postoje ni vrednost ni apstraktni rad, čak ni kao latentne veličine (ako se pretpostavi, bez odobrenja, da se može i dalje govoriti o vezi vrednost-rad). Do toga vodi isključivo naglašavanje novca kao opšteg ekvivalenta u prvom odeljku Kapitala, jednom kada se ukloni zlato kao novac roba. Uostalom to je neizbežna isključivost: na tom stadijumu zapravo proizvodnja nije u pravom smislu predmet analize. Od drugog odeljka slika se menja. Predumljeni monetarni kapital čini pravu i istinsku monetarnu 'pre-overu' proizvodnje kao kapitalističke proizvodnje roba. Bankarsko finansiranje proizvodnje – što otvara ciklus kapitala, omogućavajući preduzećima da nabave radnu snagu kao radnu delatnost u mogućnosti – upravo je ono što ponovo uspostavlja Marksov redosled 'iznutra ka spolja'. Nakon monetarne pre-overe sledi izvlačenje živog rada, koji izumire u opredmećenom radu sadržanom u robu: latentna vrednost i idealni novac koji će se ostvariti na krajnjem tržištu.

Predloženi pristup ima značajne posledice čak i s obzirom na teoriju distribucije. Kao što je rečeno, bankarsko finansiranje proizvodnje postiže da

celina preduzeća, definišući na autonoman način nivo i sastav proizvodnje, utiče vlastitim izborima čak i na stvarnu potrošnju klase radnika. Kakav god da je sistem cena postoji stopa viška vrednosti izražena u termina ‘razmenske vrednosti’, ili ‘jednostavnih’ cena, dakle u ‘sadržanom’ radu koji sa preciznošću predstavlja stanje klasnih odnosa na temelju živog i potrebnog rada, i koji nije modifikovan pretvaranjem. Ako cene proizvodnje odstupaju od jednostavnih cena, količina rada kojom u razmeni upravlja bruto profit odstupaće od celokupnog viška vrednosti, kao i što će količina rada kojom upravlja ukupna monetarna svota najamnina odstupati od vrednosti radne snage. Takvo odstupanje se ne tiče pak oplođavanja vrednosti kao klasnog odnosa, što je makroekonomski fenomen. Ono nam poručuje samo da proizvođači dobara koje kupuju najamni radnici, i proizvođači dobara koje kupuju primaoci bruto profita, uzimaju novčane naplate čiji ekvivalent u komandavnom radu odstupa od rada koji je bio potreban da se ta dobra proizvedu. Postoji, da tako kažemo, udvostručenje stope viška vrednosti, u smislu da se, osim o odnosu viška vrednosti i promenljivog kapitala u terminima sadržanog rada, mora voditi računa i o odnosu bruto profita i ukupne monetarne svote najamnina u terminima komandovanog rada - udvostručenje koje doprinosi da se prikrije eksploatacija u proizvodnji.

Izmeštanje naglaska sa opšteg ekvivalenta na početno finansiranje ponovo uspostavlja primat klasnih odnosa proizvodnje (kupoprodaja radne snage plus njena upotreba od strane kapitala) nad krajnjim prometom. U kapitalističkom totalitetu neposredna proizvodnja, mesto koje je izuzetno osporavano, čvrsto je smeštena u središte. Cirkularnost kapitala, koji ‘usisava’ rad u kapital, bazira se na jednoj temeljnijoj linearnoj putanji, od rada ka kapitalu – nju deduktivna logika ne može nikad iscrpeti, a utoliko manje totalizirajuća, totalitarna ‘zatvorena’ logika. Kritika političke ekonomije se utoliko redefiniše, jer u 20. veku predmeti kritike nisu više (samo) Smit i Rikardo, nego (takođe) Šumpeter, Kejnz, Minski, delom Štiglic (zbog njihove pažnje prema novcu); i sam Srafa. Nauka koju treba naučiti i oboriti.

7. Kapitalistička dinamika i društvena kriza

Ponovno iščitavanje Marksove teorije vrednosti na ovaj način ima kao svoje noseće tačke živi rad kao izvoriste nove vrednosti, i skandal ‘stvarne hipostaze’ koja se radikalizuje u stvarnom podvođenju rada pod kapital. To ne bi međutim ništa vredelo ako se ne bi proširilo na teoriju krize van optike sloma - teoriju koja je u stanju da započne ispitivanje savremenog kapitalizma u njegovom kontinuitetu i diskontinuitetu sa prethodnim fazama.

Čim se opremimo teorijskim naočarima pripremljenim u prethodnim paragrafima, kapitalistička dinamika će se primarno svesti na tok stope viška vrednosti, unutar

nemehanicističkog čitanja ‘tendencijskog pada profitne stope’. Kapitalizam karakteriše neprestana tehnološka revolucija proizvodnih načina, povezana nerazdvojno sa intenziviranjem rada i stvarnog produžetka radnog vremena. To može stvarno izazvati brži porast vrednosnog sastava kapitala od porasta stope viška vrednosti, i tako dovesti do pada profitabilnosti kapitala. To je ono što se dogodilo na kraju 19. veka sa Velikom Depresijom. Kapitalistička reakcija, koju je onda simbolički predstavljalo uvođenje montažne trake i posledična revolucija organizacije rada, obrnula je naime situaciju. Ne samo da devalorizacija elemenata konstantnog kapitala postaje sve značajnija, nego proizvodna snaga i intenzitet rada počinju da rastu na takav način da teraju uvis potencijalnu profitnu stopu. Sa svoje strane to je ubrzano bankarskim kreditom i finansijskim inovacijama. Rast ponude se privremeno oslobodio toka stvarne potražnje. Izvlačenje relativnog viška vrednosti nosi sa sobom uvek pad relativne najamnine, te dakle udela stvarne najamnine u novoj vrednosti. Iz toga sledi smanjenje potrošnje radnika u nacionalnom dohotku. Apstraktno govoreći, to bi se moglo kompenzovati porastom potražnje za investicijama. Ali dokle? Šeme reprodukcije pokazuju da kad se menja stopa viška vrednosti menjaju se i uslovi ravnoteže. To znači da rast stope viška vrednosti zbog inovacija može prouzrokovati krizu sačinjenu od nesrazmera, koja kada zakači i važne proizvodne grane donosi za sobom gubitke, propasti i otpuštanja, a shodno tome i pad potražnje za investicijama i potrošnjom. Sve to se degeneriše u nedovoljnost skupne stvarne potražnje i u prekid platnog lanca koji započinje finansijsku krizu. To je ono što se dogodilo na kraju 20-tih godina 20. veka sa eksplozijom Velike Krize koja se onda proširila deflacijom najamnina i dugova. U opštoj neizvesnosti došlo je tako do neizbežnog pada potražnje, ali onda i ponude bankarskih finansiranja proizvodnje, udružene sa bezgraničnom željom za novcem kao garantom vrednosti, zarobivši kapitalističku ekonomiju u situaciji ‘siromaštva u sred obilja’ i u ravnoteži sa nevoljnom nezaposlenošću. Iz toga se izašlo samo zahvaljujući Drugom svetskom ratu i posleratnom kejnzijanzizmu, kejnzijanzizmu koji je takođe i vojni. Ono što je usledilo jeste da je podržani kapitalistički razvoj omogućio rasprostiranje Države Blagostanja. To su ‘trideset slavnih godina’, kako ih zove Fourastié, ‘zlatno doba’ kapitala po Glyn-u, Aljetina ‘fordističko-kejnzijanska’ regulacija. Između sredine šezdesetih i sredine sedamdesetih, zbog čitavog skupa istovremenih uzroka, to iskustvo se okončalo. Središnji među razlozima krize bio je eksplozija antagonizma unutar kapitalističkih radnih procesa, ne toliko sukob oko distribucije najamnine, kako su jednodušno govorili operaisti i srafisti, a što je još bitnije, dovođenje u pitanje komandovanja radom u neposrednom oplodavanju vrednosti, i početak dotad nepoznatog izazova o tome ‘šta’ i ‘kako’ proizvoditi.

U terminima Marksove kategorizacije ovu poentu je lako shvatiti. Izašlo se iz krize potražnje 30tih godina putem državnog intervecionizma, većom javnom potrošnjom (koju su pokrivali viši porezi), i takođe proširivanjem oblasti koje ne

proizvode direktno (višak)vrednosti, ali snabdevaju potražnju. To je omogućilo stopi viška vrednosti, koja je brzo rasla, da se potvrdi u stvarnoj potrošnji koja je bila politički dirigovana. Ono što je ostalo kao ključno, a štaviše se i pogoršalo, jeste nužnost neprestanog produbljenja i inteziviranja eksploatacije rada da bi se mehanizam reprodukovao bez prepreka. Kriza potražnje se ukrotila, pad profitne stope je sprečen, ali sve se i dalje održavalo na stopi viška vrednosti koja je morala poprimiti posebne vrednosti da bi se oborile tendencije vrednosnog sastava i neproduktivna izvlačenja iz viška vrednosti. Ta dinamika stope viška vrednosti morala se u određenom momentu pokazati socijalno neodrživom, utoliko pre u prisustvu ‘pune zaposlenosti’ određenih slojeva sveta rada. Kejnzijizam pada ‘na levici’, pre neoliberalističke kontrarevolucije.

8. Umesto zaključka

Na ovoj podlozi se može razumeti ne samo kriza tzv. ‘fordizma’, nego i sam ‘post-fordizam’. Nije mesto da ovde razvijemo ta razmišljanja, kojima ću se nadam moći ponovo vratiti u sledećim brojevima ovog časopisa. Ali dve stvari valja reći za zaključak.

Prva je da je kapitalizam, nakon obrata u ranim 80tim, proizveo ‘centralizaciju’ bez ‘koncentracije’. Tehničko jedinstvo proizvodnje se često redukuje, svet rada se razbija i postaje disperzivan. Čak i bez ‘koncentracije’, tehničko, finansijsko i proizvodno komandovanje nastavlja pak da se ‘centralizuje’. I sve to dok tzv. globalizacija, i u njoj novo lice Azije i ekonomske politike, počevši od obeležja nove monetarne politike, doprinose stvaranju paklenog vrtoga povezanog sa trojkom ‘uplašeni’ radnik – ‘preplašeni’ štediša – ‘zaduženi’ potrošač, o čemu sam pisao drugde zajedno sa Jozef Halevijem. Ova je situacija istorijski neviđena, a trenutno se najjasnije vidi na američkom slučaju.

Drugi razlog je da se na taj svet ne odgovara nostalgijom platnog inkompatibilizma ili budžetskog manjka. Jer uopšteni apel za naivnim konfliktnalnim i za deficit spending-om ne pomaže da se razumeju novine opasnih vremena u kojima živimo, niti omogućava da se s njima efikasno suočimo. Iz toga se izlazi samo preuzimajući analitička sredstva koja izdvaja Marksova teorija vrednosti: novac kao kapital, živi rad kao izvor nove vrednosti. Dakle, klasna analiza koja se proširuje na intervenciju ekonomske politike koja odmah stavlja u prvi plan pitanje toga ‘šta’ i ‘kako’ proizvesti; strukturalna redefinicija ponude i potražnje koja kao centralno zauzima gledište rada. Zasiurno da ovo nije ‘fundamentalistička’ ili pravoverna perspektiva. Isto tako sigurno da se pozivanje na Marksa ne utapa u neodređeni ‘kritički’ marksizam u kojem teorija vrednosti nestaje bez traga, klasni sukob postaje ideološki postulat, a novac nešto što se dodaje logičkom skeletu roba koje proizvode roba. Ako nije ni prvo ni drugo, da

nije onda možda neorevizionizam? Da i ne. Da, jer je upravo Marksova lekcija ta koja nas obavezuje da neprestano prerađujemo kritiku političke ekonomije: nalaže nam, jednom rečju, neprestanu ‘reviziju’. Da, isto tako, jer od Marksa preuzima probleme, a da nas ne primorava da verno ponavljamo njegova rešenja, uvek i kakogod doslovce. Nije revizionizam, jer unutar horizonta koji sam sugerisao ono što ostaje najživlje u Marksu jeste ono što revizionizmi ili nisu videli ili su uvek osporavali: monetarnu teoriju vrednosti, akumulaciju kao neuravnoteženi proces, društvenu teoriju krize. Nije revizionizam, naposljetku, jer sama današnja ‘centralizacija bez koncentracije’ čini neodrživim i nestabilnim kapitalistički rast, i stoga više a ne manje hitnom rekompoziciju sveta rada.

Ako će se o ‘socijalizmu’ i ‘komunizmu’ i dalje govoriti u 21. veku, to ćemo moći samo ako budemo znali da kapitalizam 21. veka ponovo teorijski ‘demontramo’, i praktično transformišemo. A ako Marks nije dovoljan, bez Marksa –Marksa vrednosti i krize – jedna takva perspektiva jednostavno ne postoji.

Preveo sa italijanskog: Saša Hrnjez



Ilustracija: Borjan Grujić, *Golub na grani*

INTERVENCIJE

POLITIKA ŠTEDNJE U EVROPI KAO NASILJE „RACIONALNOSTI“ KAPITALA

Uvod

Pogledamo li političko-ekonomsku konfiguraciju u Evropi, tu nema nikakvih dilema: štednja generisana u cilju disciplinovanja i autoritarna fiskalna stabilizacija je glavni orijentir EU. Štaviše, sagledavanje svetske konfiguracije jasno pokazuje da je EU najrevnosniji i najjstrajniji zagovornik nametnute štednje kao paradigme za vođenje ekonomskog života. U najmanju ruku ova situacija zavređuje pažnju: kako je moguće da se to dešava sa transnacionalnim entitetom koji je u svom samorazumevanju isticao socijalnu senzitivnost, to jest, da se fiksira uz datu stazu nasilne štednje? Kako je moguće da u situaciji kada već odavno i to čak iz Međunarodnog monetarnog fonda stižu glasovi skepse povodom uspešnosti ekonomske-politike zasnovane na štednji? (Time ne želimo da preterujemo; i MMF prati „gattopardo“-logiku; menjati da bi sve ostalo isto;¹ osim toga, u zajedničkoj à la Trojka terapeutici spašavanja nekih evropskih zemalja MMF je za razliku od njene uobičajene prakse davao samo 1/3 sredstava; no barem je napravljena mala-retorička transformacija od „deset zapovedi fiskalnog oporavka“ do nekih skeptičnih glasova²) Kako je to moguće kada različiti ekonomisti, koji se inače nikako ne mogu optužiti da su pristalice levičarskih zamisli, a još manje se mogu okarakterisati kao reprezentanti nekog radikalizma, doslovno tvrde da je koncepcija datog modusa štednje unapred osuđena na neuspeh?³ Kako je to moguće kada istorijske studije upozoravaju da je ekspanzivna štednja kao apsolutni horizont ekonomisanja optrećena istorijskom hipotekom, naime, sa lošim završecima? Kako je moguće da je EU sa njenom kadrovskom-birokratskom-tehnokratskom mašinerijom danas najčistiji reprezentant jedine Ispravne Ideologije, naime, štednje kao garanta fiskalne

¹ M. Vernengo, K. Ford, Everything Must Change so that the IMF Can Remain the Same: The World Economic Outlook and the Global Financial Stability Report, *Development and Change*, 2014, 45(5): 1193–1204.

² O. Blanchard, C. Cottarelli, Ten Commandments for Fiscal Adjustment in Advanced Economies', IMF-Direct June 24, 2010. Will it hurt? Macroeconomic effects of fiscal consolidation, International Monetary Fund, October 2010. Komentar, <http://www.politico.eu/article/imf-greece-grexit-lagarde-dsk-sex-parties-eurozone/>.

³ Npr. Ch. Wyplos, <http://www.voxeu.org/article/grexit-staggering-cost-central-bank-dependence>.

prudencijalnosti i ekonomske racionalnosti? Kako je EU postala zagovornik ideologije koja je očigledno imuna ne samo na svaku vrstu kritičkog odmeravanja nego i na najmanju skepsu? Da li je EU patron štednje kao genuine neoliberalne matrice, ili je ona tek nevoljno prihvatila ovu logiku u njenom nesuvislom geopolitičkom i geoekonomskom pozicioniranju? Kako je „štednja“ u navedenom smislu postala u hegelovskom smislu „pozitivitet“ u EU? Kako je EU postala upravnik štednje kao tehnologije moći?

Mada ćemo progovoriti u određenim trenucima, makar kratko, o uticaju nemačkog ordoliberalizma na poimanje političko-ekonomskih staza u Evropi, kao i o nemačkom (neo)merkantilizmu, mi razmišljamo na taj način da je nasilna i ekspanzivna štednja strukturalni izraz EU kao samonametnute neoliberalne projekcije. Zapletenost u štednju kao jedine staze jeste materijalna stvarnost neoliberalizovane Evrope (iznova smo dužni da desakralizujemo Evropu⁴). Prvo ćemo progovoriti o smislu štednje kao ekonomskog principa. Zatim ćemo tematizovati istorijske aspekte uvođenja štednje da bismo pripremili teren za dalje naznake. Posle će se govoriti o modusima nasilne štednje s obzirom na sazdanost EU. Najzad, moraćemo se osvrnuti na grčki slučaj koji je adekvatan izraz nemogućnosti EU da iskorači iz samoizvesnosti štednje kao vodećeg principa, osim toga, grčki slučaj se može posmatrati kao incijalna kapisla za ideološko zaokružavanje figure štednje kao jedinog orijentira u haotičnosti današnjice.

Zar je štednja toliko samorazumljiva: može li se prevazići moralizacija štednje?

Matrica štednje odiše samorazumljivošću: u nedostatku sredstava neophodno je praktikovati izvesnu askezu, odustajati od potrošnje da bi se uživalo kasnije. To bi trebalo da bude odloženi užitak. Oni koji su ponešto upućeni u ekonomsku misao XIX veka odmah će se setiti: u jeku razmišljanja o opravdanosti profita uopšte mislilo se da je profit nagrada za one ispravne ekonomske subjekte koji se odriču potrošnje - Karl Marks je ubedljivo izrešetao ovu ideološku predstavu, ali ideologije, naravno, nisu tek kognitivne iluzije da bi nestale usled kritičkih akata. Jer, upravo pomenuta evidentnost, utkanost u naturalizovani common sense, omogućava da se štednja iskorišćava zarad različitih strategija moći.

Pogledajmo samo dobro izabrane i upitane „Nemce“ u različitim medijima posle nedavnog glasanja u Grčkoj („OXI“) koji „ne razumeju“ zašto „Grci“ nisu

⁴ Značajan sociolog Hans Joas je upozorio na štetnost sakralizacije Evrope, H. Joas, <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/soziologe-hans-joas-mich-schaudert-das-tremolo-in-den-europa-reden-11916327.html>;

već dovoljno odrasli: ukoliko je posredi nestašica, to jest, beskonačno množenje duga mora se stegnuti kaiš, a ne populistički izlaziti na scenu da bi se glasalo. Čemu se oni uopšte raduju? Govorimo, dakako, o dekonstruktivnom smislu o „Nemcima“ i „Grcima“ te samo imitiramo današnji ideološki diskurs etnifikacije-kolektivizacije („Grci“ kao lenji, kao neprudentni subjekti koji su živeli iznad svojih mogućnosti itd.) što nas postavlja na terene najneumnijeg metodološkog kolektivizma, ili metodološkog nacionalizma.⁵ Ionako ako smo već dotakli grčki slučaj ne može se ne primetiti: adresati sankcija su, ad analogiam u odnosu na I svetski rat, opet „nacije“ kao kolektivni subjekti, homogenizovani entiteti. Tek bi trebalo razmišljati o tome kakvi spojevi postoje između sadašnje kolektivizacije i nagrađivanja/sankcionisanja kolektiviteta i sveze između neoliberalizma i nacionalizma.⁶

No, „štednja“ u ideološkom prostoru figurira u smislu moralizacije: oni koji su se ogrešili o moralne norme ekonomske discipline moraju se sankcionisati, odnosno, dovesti u red. Moralizacija važi kao bedem koji štiti ideološko jezgro: stoga se mogu odbaciti i takvi alarmantni znaci koji inače metodološki strogim procedurama utvrđuju stravične veze između nametnute štednje i takvih fenomena kao što su izvesne bolesti, i određeni modusi smrtnih slučajeva („štednja kao osvedočeni ubica“),⁷ što, dakako, reprezentuje štednju kao negativnu biopolitiku.

Štednja se zapravo može dovesti u vezu sa tradicionalnim pojmovima ekonomske nauke, naime, sa retkošću i oskudicom. Pri tome, nije gubitak vremena ako se, makar srazmerno kratko, vraćamo u vremenu; neoliberalizam se ionako može prepoznati kao izvesna vrsta ideološke rekapitulacije, odnosno, kao ideološko prisvajanje nekadašnjih značenja, tako i značenja liberalnog poimanja ekonomije.

Ekonomiše se zbog retkosti i oskudice, to je usud onih koji su proterani iz raja. Tako se govori. Jer, već su novovekovni mislioci naišli na retkost i oskudicu: ne treba zaboraviti ni jednog trenutka da je prvobitna akumulacija kapitala bila legitimisana ratom protiv rasipanja: da je nasilje dozvoljeno protiv onih koji rasipaju nama dodeljene, podarene resurse; to je imalo i filozofsku, pa čak i pravnu legitimaciju.⁸ Nekultivisana zemlja, bitisanje s one strane rada, zajednička dobra (commons), sve to pripada ne-moralizovanoj zoni koja je neproduktivna iz perspektive dinamike kapitala. Oskudica i retkost tako nisu neutralni, transistorijski fenomeni, mada se, naravno, ideološki reprezentuju kao takvi.

⁵ U pogledu etnifikovanja ekonomskih odnosa korisno je konsultovati, *Prokla, Ethnisierung und Ökonomie*, 2000, september, 3.

⁶ A. Harnes, *The Rise of Neoliberal Nationalism, Review of International Political Economy*, 2011, iFirst: 1–28

⁷ D. Stuckler, S. Sanjay, *The body economic. Why austerity kills. Recessions, budget battles, and the politics of life and death*, 2013, New York.

⁸ Izvanredna artikulacija, M. Neocleous, *War on Waste: Law, Original Accumulation and the Violence of Capital, Science & Society*, Vol. 75, No. 4, October 2011, 506–528.

Kada je Lajonel Robins već u XX veku nameravao da definiše ekonomsku nauku promovisao je izolovanog subjekta i njegovu odluku naspram naturalizovane retkosti (dakle, ekonomisanje nije o materijalnoj dobrobiti, itd. nego se odnosi na efekte retkosti/oskudice na ljudske postupke); nešto tačnije njegovo određenje poentira na relaciji između retkosti sredstava i postavljenih ciljeva („Grci“ bi, ako bismo parafrazirali ovu definiciju, bili grešni jer nisu znali da poštuju oskudnost sredstava). No, ono što mi treba da držimo na umu da iza pojma retkosti/oskudice leži konstrukcija ovih fenomena kao normativnih horizonata. U pojmu retkosti/oskudice se sažimaju različiti proces individualizacije i kolektivizacije,⁹ dakle, čitava serija društvenih praksi označavanja/reprezentovanja/diferenciranja. Jednom rečju, pojmom retkosti/oskudice se diskurzivno organizuje ekonomisanje i predstavlja „društvenu instituciju“ (ovo je Kastorijadisov pojam) elementarnog pojma ljudskog ograničenja.

Mark Blit, koji je napisao važnu knjigu koja pokazuje istorijsku nemogućnost uspešnosti štednje, navodi nas na distributivne efekte. Za njega je to deo sistematične dekonstrukcije štednje kao vrhovne doktrine, kao i dokaz toga, da:

a) (nasilna) štednja ne funkcioniše nikada, odnosno, nijedna tvrdnja koja je tvrdila suprotno nije dugo izdržala probu,¹⁰

b) štednja stvara negativne eksterne efekte,

c) postoji nemogućnost uopštavanja štednje; ako bi sve praktikovali istu logiku to bi bilo pogubno za celokupnu ekonomiju.¹¹

Ali, problem nije u tome da štednja kao orijentaciona matrica ne funkcioniše, naprotiv, ona može da radi kao podmazana ekonomska mašina zarad određenih modusa reprodukcije kapitalizma. Funkcioniše, dakle, samo pitanje za koga? Blit je uštedeo ovo neizbežno pitanje pretpostavljajući da povodom praktikovanja štednje svi gube, a ponegde se u svojoj knjizi priklanja raširenom stavu o demonskim odrednicama finansijalizacije. Bez sumnje, između štednje kao Jedinog Moguće Politike, kao Jedinog Kanona i finansijalizacije postoje određene veze, one jesu u tandemu, ali njih ćemo razumeti samo ako odbacimo razumevanje finansija¹² kao distorzije u odnosu na determinacije kapitalizma. Štednja, zajedno sa finansijalizacijom jeste izvesna vrsta istorijski nastale vrste

⁹ U. Tellman, *Austerity and scarcity: About the limits and meanings of liberal economy*, *Ephemeris*, 2015, volume 15(1): 21-40. P. Demeulenaere, *Homo oeconomicus*, Paris, 1996, 45. No još uvek važi klasično delo, L. Dumont, *Homo aequalis. Genèse et épanouissement de l'idéologie économique*, Paris, 1977, naročito, 178.

¹⁰ Za negiranje česte tvrdnje da je Irska model za uspešnu štednju, M. van Knibbe, No, no, no. Ireland is, alas, not an austerity role model, <http://rwer.wordpress.com/2011/11/28/no-no-no-ireland-is-alas-not-an-au...>

¹¹ M. Blyth, *The History of a Dangerous Idea*, Oxford University Press, 2013, 45.

¹² U pogledu dekonstrukcije finansijalizacije kao distorzije u odnosu na kapital videti: D. P. Sotiropoulos, J. Milios, S. Lapatsioras, *Contemporary Capitalism and its Crisis Demystifying finance*, Routledge, 2013, 46.

tehnologije moći koja realizuje artikulaciju, odnosno, uokviruje kapitalističku moć u poslednjim dekadama. Štednja ne oslabljuje kapital, kako bi se moglo pročitati iz različitih tekstova, naprotiv. Štednja je ekscenčni uspeh kapitalizma, a ne obrnuto. Odnosno, štednja u iznetom smislu nije eksterna u odnosu na kapital – njome se oslobađa prodor za različite oblike kapitala.

Mada uvek postoje transmisije između retkosti/oskudice i štednje, jasno je da se na štednji može razaznati ista vrsta ideologizacije. Kao i retkost/oskudica i štednja iziskuje ideološke, ne-neutralne prakse reprezentacije ljudske ograničenosti, no i konfiguraciju moći povodom toga. Ne može se zamisliti štednja bez ideološke podloge u pogledu rata protiv rasipanja: „Grci“ su neprudentni zato što su rasipali resurse. Kao što je nemušto kotrljanje EU tamo-amo izraz straha od rasipanja (i od hegemonске nestabilnosti zbog zaostajanja u konkurenciji u ratu protiv rasipanja). No, ako se pojmovima retkosti/oskudice ostaje na mikroantropološkoj ravni, sa implementiranom štednjom se involvira mnogo više: ovde se pojavljuju takva pitanja kao što su odnos između tržišta i države, budžet, ominozna fiskalna konsolidacija, generiranje duga itd., dakle jedna kompletna makroekonomska konfiguracija, no, opet u ne-neutralnom smislu. Da je budžet „klasnog karaktera“, da uvek postoji „klasni budžet“, to je pisao već Marks (MEGA² IV.7) koji je nalazio za shodno da barem progovori o aspektima moći povodom državnog duga.¹³ Shodno tome, nastaje i opsesija sa balansiranim budžetom. Najzad, ne treba zaboraviti da se sa legitimisanom štednjom perpetuiraju stanje „bez alternative“ (TINA), čime već skačemo u sadašnjost.

Utoliko, mi verujemo da ne treba potcenjivati ideološki efekat štednje: tek na osnovu toga se mogu objasniti medijski prodori i drugi efekti.¹⁴ Nisu to samo efekti raspodele, kako to inače izvanredni Blit sugeriše, nego mnogo više od toga, u dispoziciji je celokupni kapitalizam. Daleko od toga da je reč tek o novopečenoj ideološkoj matrici finansijalizovanih elita: pokazujući da štednja proizilazi iz ideološke pozicije retkosti/oskudice mi kažemo da štednja kao monistička političko-ekonomska doktrina izvire iz strukturalnih determinacija kapitalizma i pri tome ne radi se o ideološkom zastranjivanju. Jeste tačno da se „austerity“ neće naći kao poseban odeljak u standardnim ekonomskim enciklopedijama (ili

¹³ B. Blanke, *Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur Analyse der Legitimationsprozesse im politischen System des Spätkapitalismus*, in: Ebbighausen, Rolf (Hg.), *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt/M 1976, 188-196. M. R. Krätke, *Kritik der öffentlichen Finanzen. Die Finanzkrise des Staates erneut betrachtet*, *Prokla*, 2009, 154, 39. Jg., H.1.

¹⁴ M. Mercille, *The role of the media in fiscal consolidation programmes: the case of Ireland*, *Cambridge Journal of Economics*, 2014, 38 (2): 281-300. Sa naznakom da se politika štednja prihvata kao konvencija zato što pristalice dotične politike barataju sa kvazi-apsolutnim naučnim argumentima, i to se kaže iz post-kejnzijske perspektive, S. Dow, *The Role of Belief in the Debate over Austerity Policies*, Post Keynesian Economics Study Group Working Paper 1409, <http://www.postkeynesian.net/>. No, ona ništa ne kaže o ideologiji.

da nije organski deo sofisticiranih ekonomskih teorija), ali to znači da se štednja u naznačenom smislu može derivirati iz ideološke artikulacije kapitalizma. Ideološke transformacije su uvek vezane za krizu; tačnije, krizna konstelacija uvek otvara ideološku borbu i praksu označavanja sa ideološkim intencijama. Tako i doktrina povodom štednje ima funkciju ideološkog označavanja a i remoralizacije: uzrok krize je neracionalna državna mašinerija koja rasipa resurse. Njen nastup se zamišlja kao igra sa nultom sumom (crowding-out): tamo gde država nastupa, istiskuje se carstvo privatnih subjekata: mada se može reći da se radi o prastarom argumentu koji se ponavlja. Tako, intenziviranju državnih izdataka pripada i traženje odgovarajućih kredita i time se nužno diže visina kamatne stope u trci za kreditima: tako privatni sektor biva gušen zbog nezaježljivosti državnog domena ili zbog suludih želja da se proširi teren socijalnog zbrinjavanja od strane države. U svakom slučaju, nema ideologije štednje bez adresiranja projektovanog krivca za (evropsku) krizu, kao što nema nikakve ideologije u kapitalizmu koja ne adresira nekog krivca, i pri tome ne moralizira svog zamišljenog protivnika. Štednja je određena ideologija krize.

U čisto tehničkom smislu štednja figurira na suprotnim stazama u odnosu na inflaciju i involvira skresanje najamnina kao i budžetskih izdataka, a u cilju drugog emblema neoliberalizovanog kapitalizma –, konkurentnosti. Ukoliko se prihvata logika javnih izdataka kao apriori štetnih tada se otvara tehnologija moći kao štednje posredstvom neutralizovane i ideologizovane mašinerije „društvene promene“, „naknadne modernizacije“ koja se iskazuje u skresanju budžeta, otpuštanja zaposlenih u javnom sektoru koji se ionako tereti kao glavni krivac za nastale nevolje. Oni koji žele ostati u ringu valja da sprovedu kompetitivnu dezinflaciju, jer u plemenitom međudržavnom rivalstvu uspeavaju samo oni koji se u punoj meri priklanjaju ideološkom kanonu konkurencije.

Da bismo poverovali ideologiji štednje, valja da stavimo ludačku kapu na glavu. Pomenimo samo dva aspekta, bez ambicije iscrpljivanja.

Prvo, u neoliberalizmu se neprestano podgrejava strah od inflacije i pri tome se prstom pokazuje na državu: ona je uzrok inflacije. Državni deficit uzrokuje inflaciju. Pri tome, valja ne zaboraviti da je pitanje inflacije igralo krucijalnu ulogu u debatama posle II svetskog rata. Neoliberalizam, ma šta podrazumevamo pod tim, izvojevao je trijumf atakujući na inflaciju koja pogađa jednako sve i razrušava stubove ekonomisanja: istovremeno je iznetatvrdnja da upravo blagodareći fleksibilnim odnosima na tržištu rada i finansijskoj deregulaciji inflacija se može podvrgnuti kontroli. Umesto da ulazimo u dubinu pitanja samo ćemo ukratko navesti: ideologija niske inflacije teško može sakriti njeno klasno poreklo. Osim toga, zašto inflacija ne bi mogla da nastane usled hipertrofiranih privatnih kredita, rasta cena primarnih sirovina usled njenih nestašica na tržištu kako to uostalom empirija i pokazuje?¹⁵ Zašto automatski poverovati u jednostavnu kauzalnost po

¹⁵ J. Weeks, *Economics of the 1%. How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*, Anthem Press, 2014, 146.

kojoj deficit prouzrokuje inflaciju? Šta ako deficit raste zbog toga što postoje neiskorišćeni resursi, kao npr. nezaposlenost, a koja itekako prouzrokuje deficit? Zašto inflacija ne bi mogla nastajati na tržištu i povodom tržišta?! Neka se pomene da pratioci Džona Majnarda Kejnza, spasioca kapitalizma u tridesetim godinama XX veka (a čiji je grandeur rascepan usled nasrtaja neoliberalizma), veruju da figurom štednje se ne može dopreti do fenomena inflacije: oni rado vide u inflaciji konflikte povodom raspodele odnosnosažimanja distributivnih konflikata. Postoji li kriza, ona se ne prevazilazi štednjom nego politikom dohodaka, aranžmanima nacionalnih kolektivnih ugovora.

Drugo, da bismo poverovali štednji kao dogmi nad dogmama moramo verovati da u ekonomiji, ako barem nema interferencija spoljnih subjekata, onda ona neprestano i neometano radi punom parom, tačnije iskorišćava sve moguće resurse. Oni resursi koji se ne iskorišćavaju od strane tržišta, ionako nisu vredni. Jer, ako se resursi iskorišćavaju optimalno, onda bi država mogla da koristi više resursa, ali samo ako ih privatni sektor koristi manje. Ukoliko neki ekonomski subjekat poklekne na tržištu, iza tog događaja će se uvek videti tržišna nužnost, i ništa drugo: uostalom, verovatno je da će njegovu/njenu ulogu preduzeti neki drugi ekonomski subjekti. A krajnji rezultat je dakako uvek i neizostavno pozitivan: tržište je materijalizovani Panglos, alokativna efikasnost uvek pobeđuje.

No, nedokazivo je da ekonomija radi konstantno sa punom parom, da su njeni napori/učinci uvek barem blizu optimuma. Albert Hiršman, koji je poznat po tome da je genezu kapitalizma povezo sa pripitomljavanjem strasti, naznačio je da ova slika o ekonomiji koja je napeta do krajnosti naprosto neadekvatna: uvek postoje modusi „slack“-a (neiskorišćeni kapaciteti), štaviše, on je dodao da se radi o neprestano obnavljanom obliku entropije koja će se naći u svakom društvu koje proizvodi višak.¹⁶ Kategorija viška, tako draga klasičnim ekonomistima, bila bi plodonosna za dalju raspravu: no, to bi nas odvelo na daleke staze.

Nama je ipak najbitnije samo da potvrdimo trošnost ideologije štednje: nešto drugačije ovde smo progovorili o fetišizmu štednje. Ona, kao ideološka reprezentacija kapitalističke racionalnosti, opstaje dok god kapitalizam egzistira. Dakle, ne potcenjujemo dalekosežnost ideoloških efekata štednje, ona kao suštinski momenat u disciplinarnom neoliberalizmu¹⁷ pokazuje vitalnost ponovljene organizacije popularnih energija nuđenjem različitih (robnih) formi samoemancipacije, i autentičnosti. Ne bi trebalo povodom fetišizma štednje potcenjivati mišljenje koje polako postaje posebna disciplina: agnotologija. Ona govori o društvenoj konstrukciji neznanja i nesigurnosti: smrtnik koji se suočava sa kompleksnošću današnjeg sveta je epistemološki idiot, čak je i kognitivno mapiranje nemoguće (da sada parafraziramo Fredrika Džejmsona). Tek tržište se javlja kao jedini arbitar. Ono legitimiše sebe, samo njemu se može verovati.

¹⁶ A. O. Hirschman, *Exit, Voice and Loyalty*, Harvard University Press, 1970, 10.

¹⁷ O imunosti neoliberalizma na kognitivne dekonstrukcije, J. Rehmann, *Theories of Ideology*, Leiden/Boston, 2013, 296-301.

Pristalice štednje vide snažnu vezu između duga koji opterećuje budžet i onemogućava poželjni rast. Ukoliko dug dostiže 90% u odnosu na GDP, ne možemo pobeći od stagnacije. Eto dodatnog razloga za potvrdu o opravdanosti štednje. Tako su se pojavili istraživači koji su pronašli matematički proverljivu vezu između nagomilavanja državnog duga (kod njih obično se radi tek o državnom dugu koji pregnantno dokazuje izostanak fiskalne discipline, odnosno, ekstazu „fiskalnih ludorija“) i onemogućavanja razmaha rasta.¹⁸ Ali, odakle se može znati koji je nivo duga poželjan, pita jedan istraživač?¹⁹ (Odista: nije li ta visina pretpostavljenog/opasnog duga, te navodne egzaktne mere, isto tako arbitrarnog karaktera kao i Mastrihtski kriterijumi, kako je to uostalom nedvosmisleno pokazao, inače značajni kejnzijanac, Pasinetti?²⁰ Državni dugovi su stari tek 300 godina, a ne kao što je jedan naš ekonomista nedavno izjavio povodom grčkog slučaja da je vraćanje duga starije od demokratije, te bi se Grci trebali povinovati istorijski sazdanom moralu; naravno, mnogima je teško zamišljati da su u istoriji postojali i ne-komercijalni dugovi. Državni dugovi (Marks inače državne papire u ovom kontekstu sagledava kao fiktivni kapital²¹) su zapravo u korelaciji sa nastankom države u modernom smislu: no, mi želimo samo tiho skrenuti pažnju na činjenicu da se istorijski iza dugova krije ne fiskalni nemar i razuzdanost koliko obezbeđivanje vojne-imperijalne ekspanzije²² bez koje nema zapadnog prosperiteta: mi bismo rekli fiskalno-militarni kompleks.

Kako znamo da postoji višak duga u odnosu na ono što je poželjno, da se vratimo do dotičnog istraživača? Nudi li ekonomska nauka, koja toliko hvali

¹⁸ C. Reinhart, K. Rogoff, *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton, Princeton University Press, 2009. No, evo i ubedljive kritike: T. Herndon, M. Ash and R. Pollin, Does high public debt Consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff, *Cambridge Journal of Economics* 2013, 1- 23. I od toga je nastala čitava jedna debata: Reinhart, Carmen and Kenneth Rogoff (2013) “Debt, Growth and the Austerity Debate,” *New York Times*, April 25, <http://www.nytimes.com/2013/04/26/opinion/debt-growth-and-the-austerity-debate.html?pagewanted=all>. R. Pollin, M. Ash (2013) Debt and Growth: A Response to Reinhart and Rogoff, *New York Times*, April 29, <http://www.nytimes.com/2013/04/30/opinion/debt-and-growth-a-response-to-reinhart-and-rogooff.html>.

¹⁹ M. Pettis, *The Great Rebalancing: Trade, Conflict and the Perilous Road Ahead for the World Economy*, Princeton, Princeton University Press, 2013, 13.

²⁰ L. Passinetti, The Myth (or Folly) of the 3% Deficit/GDP Maastricht “Parameter”, *Cambridge Journal of Economics*, 1998, 22, 117-136.

²¹ O Marksovom neobuhvatnom poimanju državnog duga, I. Stützele, Staatsverschuldung als Kategorie der Kritik der politischen Ökonomie. Eine Forschungsnotiz, in U. Lindner, J. Nowak, P. Paust-Lassen, Pia (Hrsg.); *Philosophieren unter anderen. Beiträge zum Palaver der Menschheit. Frieder Otto Wolf zum 65. Geburtstag*, Münster 2008, 239-262.

²² Još uvek je poučno, J. Brewer, *The Sinews of Power: War, Money, and the English State, 1688–1783*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. C. Goodhart, The changing role of central banks, *Financial History Review*, 2011, vol. 18, no. 2, 135–54.

sebe da je sva u egzaktnosti, meru uopšte? No, valja odagnati brigu, kaže isti istraživač: tržište zna, te ono i signalizira kada postoji višak duga. Kada se ono, odnosno, tržište ispoljava, tada imamo: magister dixit.

Dakle, ekonomisti štednje jesu čuvari produženog neoliberalizma šireći neznanje, relativizujući podatke i to simulativnom pluralizacijom preferencija itd., uostalom kako je to Filip Mirovski ubedljivo pokazao na američkoj sceni i ukazujući na činjenicu kako je posredi mnogo-mnogo više od nekadašnje propagande.²³ No, agnotologija, odnosno praksa stvaranja društvenog neznanja, može da postoji tek u okviru ideologije kao materijalne prakse. Samo tako opstaje fetiš nasilne štednje kao tehnologija moći.

Da li je rasprava o štednji već odigrana? Ima li ovde nečeg novog?

Već smo naišli na Kejnza. Nije teško primetiti da kritika štednje kao obuhvatne ekonomske strategije uglavnom dolazi do nas od strane kejnzijanistički raspoloženih autora. Pomenimo još jedan od mnogih momenata: uzalud će se povećavati stopa poreza, ekonomija se sroza te se prihodi smanjuju, a to onda dodatno proširuje volumen budžetskog deficita. Valja pumpati potencijale investicija i potrošnje da bi se podsticala tražnja prema dobrima. Osim toga, neće biti ni jednog iole vernog sledbenika Kejnza koji neće naći za shodno da metodološki dovede u pitanje ekonomsku-politiku zasnovanu na štednji. Tako će se izložiti kritici u najmanju ruku dve stvari.

Prvo, nemogućnost uopštavanja politike štednje, kako je to Kejnz u svojoj epohalnoj knjizi Opšta teorija zaposlenosti kamate i novca ubedljivo pokazao. Ne mogu svi štedeti, ako bi se to radilo simultano ne bi postojala potrošnja koja bi podsticala investicije a koje su toliko bitne za ekonomsko razmišljanje sa kejnzovskim žigom. Valja videti potrošnju kao podstrekača za investicije, a ne derivirati investicije iz štednje. Tako je politika štednje a priori ili nemoguća, ili mora da bude u krajnjem štetna. I shodno tome je Kejnz i iznalazio argumente za kritiku starog Sejvogovog zakona po kojem agregatna proizvodnja uvek stvara nužno tražnju, odnosno da dinamici ponude odgovara tražnju: tako bi se stiglo do prestabilizirane harmonije. I neka se citira samo jedna naznaka: „pomirenje izjednačavanja štednje i investicija s prividom slobodne volje pojedinca da izabere što hoće štedjeti neovisno o tome što on i drugi investiraju u osnovi ovisi o tome da je štednja, ako i trošenje dvostrani događaj. Jer, iako veličina

²³ Ph. Mirowski, *Never Let a Serious Crisis, Go to Waste How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, London, 2014, 247. Međutim, čitanjem knjige se stiče utisak da se neoliberalizam može razumeti samo na osnovu borbe na nivou pojmova, cela knjiga ima „idealistički“ višak.

vlastite štednje vjerovatno neće imati većeg utjecaja na njegov vlastiti dohodak, promjene dohoda drugih na njegovu potrošnju onemogućuje svim pojedincima da istovremeno uštede bilo koje dane iznose. Svaki pokušaj da se uštedi više putem smanjenja potrošnje utjecat će na dohotke tako da se pokušaj izjalovi.²⁴ Kolektivna/kolektivizovana štednja je nemoguća, ili štetna, u svakom slučaju ona nas baca u provaliju. I da skoknemo za jedan trenutak: zato je EU koja je ideološki vezana za stazu štednje ne samo u krizi nego je ona zapravo perpetuirana kriza.²⁵

Drugo, posredi je još jedna logička greška, Kejnz ovde barata sa naznakom „greška kompozicije“.²⁶ Ono što može da važi za mikroekonomske okvire postaje nebulozno ako se prenosi na makroekonomski nivo, ono što može da važi za firmu, ne može da važi na makroekonomskoj ravni. Lako se može objasniti da valja štedeti ako nam nedostaje pedeset dinara, odnosno da treba odustati od potrošnje zarad zadovoljavanja budućih potreba: ali valja ne mešati nivoe dela i celine. Jer, misli li se o ekonomiji kao o celini gde se stvara novac, kreiraju se uslovi za ekonomisanje, tada se mora potvrditi da ono što važi za deo ne može da važi za celinu. Osim toga, štednja ima i svoj intertemporalni aspekt koji ne osigurava kasnije pokretanje ekonomije: ništa ne može da garantuje da će onaj koji danas štedi staviti u pokret svoje ekonomske potencijale za godinu dana: tako koračamo ka stagnaciji. Ne vidimo li to na primeru perifernih zemalja koje se pinudom na prihvatanje nasilnih štednji kotrljaju u deflacionoj zamci?

Odista, želeli bismo se udubiti u ekonomsku istoriju ređali bi se različiti mislioci počev od Hjuma do ostalih koji su se izjašnjavali, barem posredno o „štednji“²⁷ (kažemo posredno, jer starije knjige o ekonomskoj istoriji kao što je Šumpeterova, ili Šarla Žida/Šarla Rista uopšte ne pominju „austerity“). Ali, sasvim je izvesno se da takve rasprave sa političko-ekonomskom oštricom kao što je poznata rasprava Mendevila, naime, Basna o pčelama (koja je izazvala pažnju ovde pominjanog Kejnzja), itekako mogu nadovezivati na problematiku „štednje“. (Uostalom nije li i Mendevil samo prejudicirao „grešku kompozicije“: u redu je ako sledite etiku štednje, držite se dalje od potrošnje, ne dajete na luksuz, ne kupujete erotski-dekorativne haljine, ali ako se to uopšti, dakle, ako se to kolektivno upriličava, onda smo u blizini smrti ekonomije).

Kao što bismo se mogli setiti onih rasprava u kojima je učestvovao i proslavljeni Dejvid Rikardo kao deo bulionističkog lobija protiv Banking School. Ali, ovde će biti dovoljno ako se usmerimo na Kejnzja koji je atakovao na nasilnu

²⁴ J. M. Keynes, *Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Zagreb, 1987, 64.

²⁵ Kako se to nagoveštava kod, J. E. Fossum, A. J. Menéndez (eds) *The European Union in Crises or the European Union as Crises?*, ARENA Report No 2/14, Oslo, 2014.

²⁶ Šire o tome, M. Finocchiaro, Debts, oligarchies, and holisms: Deconstructing the fallacy of composition. *Informal Logic*, 2013, 33, 143-74.

²⁷ O tome, Blyth, *ibid.*, R. Kuttner, Debtors Prison, *The Politics of Austerity versus Possibility*, New York, 2011, 45-77. S. J. Konzelmann, The political economics of austerity, *Cambridge Journal of Economics*, 2014, 1 of 41. R. Seymour, *Against Austerity How We Can Fix the Crisis They Made*, 2014, 57.

štednju u svetlu završetka I svetskog rata i samo u perspektivi naznačenog naslova ovog dela našeg rada. Jer, ništa se ne može razumeti povodom njega ako se ne uzme u obzir narasli dug posle dotičnog rata (neke zemlje i dan-danas još plaćaju dugove iz tog rata), kao i rasprave povodom toga. Kejnz je sa naglašavanjem logičke razlike između mikro i makronivoa zapravo konstituisao makrorazinu kao legitimni nivo refleksije, u jednom izoštreanom nivou stvorio je makroekonomiju kao disciplinu koja bi trebala da prevazilazi ukotvljenost u individualne okvire. Potpuno je preterivanje ako se kaže da je on izmislio fenomen koji se artikuliše sociologizirajućom naznakom „potrošačko društvo“: no on je kao terapeuta kapitalizma (pri tom, naglašeno ne-egalitarnog raspoloženja, predsednik društva za eugeniku, itd.²⁸) odista realizovao teorijski proboj povodom nasilne štednje (karakterisao je kao „maglovitu ideju“) i time otvorio vrata prema drugačijem razumevanju mnogih kategorija tako i štednje. Jednostavno se ne možemo osloboditi od njegovog nasleđa. Mada se posleratna dinamika pripisuje njemu, pa se shodno tome koristi sintagma „kejnzijanistička epoha“, to ostaje diskutabilnim, naime, da li se iz njegovih razmatranja uopšte može izvesti tok posleratne epohe.²⁹

No, pre nego što odgovorimo na naše postavljeno pitanje samo da uputimo na klasičan problem na levisi povodom političkih odnosa prema štednji: biti ili ne biti kejnzijancem?³⁰ Prihvatiti kejnzijanizam sa zakrpljenim kapitalizmom, jer je to „najbolje što se može sagledati“ kako se sam Kejnz izrazio? Daleko je to od puke teorijske dileme: svi koji to raspravljaju, počev od klasične knjige Paula Matika starijeg o odnosu Kejnza i Marksa, do onih koji su danas skloni sintezi između ovih mislilaca (Rikardo Belofjore, Alen Frimen, Radika Desai itd.), ili se tome protive (Gujermo Karčedi, Ričard Volf, itd.), izlaze na teren konkretnih političkih borbi. Nije li karakteristično da je usred najvećih rasprava povodom grčkog slučaja Kostas Lapavitsas izjavio da je „nažalost“ Kejnz sa svojom dekonstrukcijom nasilne štednje ostao najveći izvor za marksiste, te da je hic et nunc njegova misao nezaobilazna uprkos tome što postoje deficiti u njegovoj misli (izazivajući inače kritiku Majkla Robertsa)?³¹

Dodatno, uliva se ironično ulje na vatru: nemačka ekonomska politika, a u toj zemlji nikada nije bilo markantnog kejnzijanizma, od strane levice se doživljava (dodajmo: sa pravom) kao merkantilistička. Čak se govori o „merkantilističkoj nasilnoj štednji“. Merkantilizam, skraćeno, jeste nekadašnja ekonomska doktrina

²⁸ O tome njegov biograf, R. Skidelsky, Hayek versus Keynes: The Road to Reconciliation, <http://www.skidelsky.com/print/hayek-versus-keynes-the-road-to-reconciliation>.

²⁹ Evo jednog članka koji pokazuje da posleratna dinamika je bila daleko od Kejnza, É. Tymoigne, Minsky and Economic Policy: “Keynesianism” All Over Again?, The Levy Economics Institute, Working Paper No. 547

³⁰ Ovo hamletovsko pitanje je istaknuo I. Stütze, To be or not to be Keynesian – ist das die Frage? Kritik und Grenzen wirtschaftspolitischen Alternativen, *PROKLA*, 2009, 39, 607-623.

³¹ <https://www.jacobinmag.com/2015/03/lapavitsas-varoufakis-grexit-syriza/>.

(XVII vek) koja poentira na sudbonosnom agonu između država, a naglasak stavlja na bogatstvo izraženog u novcu ili u zlatu, i poziva države da imaju neto eksport u odnosu na druge države.³² Kritičari merkantilizma navode da je posredi doktrina koja odgovara ratoborno-izoštrenoј koncepciji države kao i nastajajućoj homo nationalis (današnje rasprave, primera radi u Francuskoј povodom demondijalizacije na liniji Žak Sapir/Frederik Lordon versus Atak nose na sebi tragove borbe sa merkantilizmom). Bez sumnje, u merkantilizmu se propagira nacionalna moć, što se obično iskazuje tandemom „bogatstva“ i „moći“. No, interesantno je da je Kejnz i preduzeo izvesnu vrstu rehabilitacije merkantilizma („oni su dobro osećali problem“) čime je šokirao čak i svoje pristalice (to što i mnogi levičari³³ danas u Kejnzu vide vesnika inače upitne nacionalne snage nije čudno s obzirom na ove dileme), a njegovi protivnici su uvek likovali zbog toga: eto, Kejnz nije mario za slobodno društvo.³⁴

Pri tom, rasprave se vode na sve strane povodom Kejnza i njegovih ponuda u pogledu štednje.³⁵ „Nemačka“ koja je pre krize bila karakterisana kao „bolesni čovek Evrope“³⁶ velika je dobitnica krize koja je uvek re-polarizacija i proces prestrojavanja: od bolesnog čoveka nastao je kapitalistički superstar koji nastupa u ime evropskog kapitala. Neka se to pogleda na sledećoj slici:

³² Umesto navođenja mi se priklanjamo sledećem članku, C. Spector, Le concept de mercantilisme, *Revue de métaphysique et de morale*, 2003/3, 289-309.

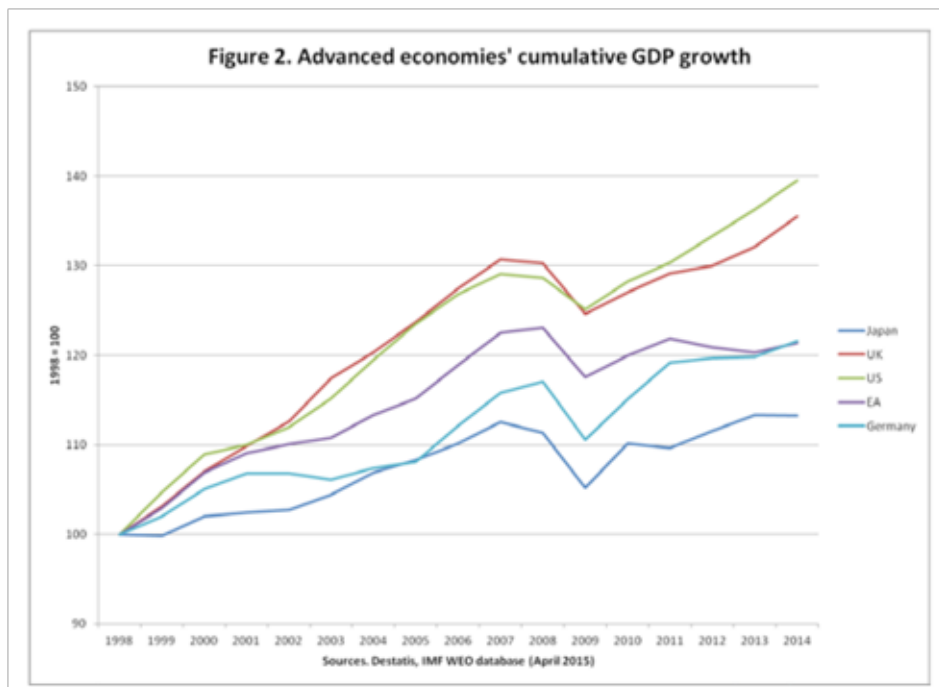
³³ M. Macnair, Keynesianism: Nationalist Ideology, *Critique*, 2013, 2, 199-213, P. Kennedy, The Keynesian Road to ‘Serfdom’, *Critique: Journal of Socialist Theory*, 2013, 41:2, 151-170.

³⁴ W. Hutt, *Keynesianism Retrospect and Prospect: A Critical Restatement of Basic Economic Principles*. Chicago, H. Regnery, 1963.

³⁵ ‘How the IMF Got Its Keynesian Groove Back’, The Republic, 2 December 2011, <http://www.tnr.com/article/economy/98051/IMF-Merkel-euro-ECB-Keynes-crisis>. J. Sachs, ‘Today’s Challenges go Beyond Keynes’, Financial Times, 17 December 2012, <http://www.ft.com/cms/s/0/369d77da-483f-11e2-a1c0-00144feab49a.html#axzz2Glipqmyg>.

³⁶ C. Dustmann, B. Fitzenberger, U. Schönberg, A. Spitz-Oener, From Sick Man of Europe to Economic Superstar: Germany’s Resurgent Economy, *Journal of Economic Perspectives*, 2014, Winter, 167–188. Neki, kao Met OBrajen tvrde da je Nemačka još uvek bolesni čovek Evrope, ubijajući sopstvenu ekonomiju a i celokupnu evropsku ekonomiju, <http://www.washingtonpost.com/blogs/wonkblog/wp/2014/10/09/germany-is-killing-its-economy-and-europes-too/>. Neka se vidi još i rasprava koju je potaknuo Albert Ričl sa LSE koji je mnogo pre Piketija tvrdio da je upravo Nemačka bila zemlja koja sistematično nije plaćala dugove, <http://www.spiegel.de/international/germany/economic-historian-german>, Economic Historian: ‘Germany Was Biggest Debt Transgr.

Grafik 1. Kumulativni rast: komparativna analiza



Evro-zona, kako se ovde pokazuje, ima čak slabije performanse nego krizni Japan od perioda izbijanja Velike krize. A Nemačka je blizu japanskih pre-kriznih učinaka. No ona je sada definitivno reprezentant kapitala kao takvog u Evropi. A nemačka ekonomska politika sledeći dezinflacionu politiku kod kuće podstiče spiralnu dinamiku deflacije u perifernim zemljama umrtvljujući njihovu tražnju. Optužuju se periferne zemlje što žive u neskladu sa normama fiskalne prudenije, no istovremeno „nemački“ (molimo opet za rezervu: ne želimo da padamo u klopku ovde već kritikovanog metodološkog kolektivizma, dakle, govorimo o kompleksu finansijsko-bankovne sfere i eksportne industrije) eksportni višak se usisava upravo na periferiji, štaviše, podgrejava se tražnja na periferiji radi apsorpcije istog viška.³⁷ (Ekonomisti odavno lamentiraju zbog Konsumunlust: nemačka potrošnja se drži na niskom nivou koja se ironično iskazuje kao ekonomska racionalnost švapske domaćice a to ide na uštrb evropske ekonomije). Na kraju se dobijaju beskonačni negativni krugovi nezaposlenosti:

³⁷R. Bellofiore, Garibaldo F., Halevi J. The Global crisis and the crisis of Neomercantilism.” In L. Panitch, G. Albo, and V. Chibber (eds.), *The Crisis This Time*, London, 2010, 120–146. Cesaratto, S., A. Stirati, Germany and the European and Global crises, *International Journal of Political Economy*, 2010, 39 (4), 56–86. B. Lucarelli, German neomercantilism and the European sovereign debt crisis, *Journal of Post Keynesian Economics*, 2011–12, Vol. 34, No. 2. 205.

to jeste logični završetak merkantilističke inspirisane nasilne štednje. (samo da dodamo: mora se uvažiti naznaka ekonomistkinje na levoj-kejnzijanističkoj sceni Džoane Robinson da je merkantilizam nužan izraz kapitalizma, zato, po nama valja govoriti o neoliberalnom merkantilizmu).

Tako, da istovremeno imamo merkantilizam u funkcionisanju kompleksa nemačke države i oligopola iz datih zemalja (što jeste neka vrsta realizacije Kejnsovih misli o merkantilizmu), ali i osudu štednje a koja se isto tako napaja iz kejnzijanističkih izvora. Iz Kejnza bismo mogli izvući i pohvalu merkantilizma i osudu štednje. To samo pokazuje da oslanjanje na Kejnza u jeku nasilne štednje nije jednostavno, čak ni u smislu vremenskog raspoređivanja ekonomsko-političkih mera.

Dakle, naše rasprave o štednji kao autoritarnom mehanizmu nisu tek repeticija Kejnsovog napada na štednju u tridesetim godinama. Kejnz je dao dodatni impuls tada već postojećoj državi blagostanja: no, u mi se međuvremenu suočavamo sa neoliberalizmom i to s one strane države blagostanja. On je za razliku od drugih, ortodoksnih nastrojenih ekonomista koji gledaju na ekonomiju kroz prizmu relativnih cena, stavio u prednji plan činjenicu da je ekonomisanje uvek i nepovratno ograničeno posredstvom tražnje: tako je mogao da kaže da je kriza prouzrokovana viškom štednje i manjkom efektivne tražnje (da ne govorimo o tome da je, kao i merkantilistički autori, imao srazmerno pozitivan odnos prema javnom dugu, te da su mnogi kejnzijanci gledali na javni dug kao na „funkcionalne finansije“ – tako Flasbek govori o državnom dugu kao „fata morgani“³⁸; po tome privatni sektor nikad nije dovoljan da pokrene dovoljnu potražnju, što se danas smatra bogohuljenjem). Zatim, on je još živeo u vreme kada se znalo govoriti u takvim časopisima kao što je *Economic Journal* da je neregulisano tržište prouzrokovalo fašizam³⁹: danas bi to izazvalo ideološku hajku.

Uzrok i obrisi evropske ekonomske krize

Zemlje Evropske unije u poslednjih nekoliko godina potresa finansijska, ekonomska, politička i društvena kriza koje zajedno doprinose i legitimacijskoj krizi političkog projekta ujedinjavanja zemalja Evrope u Evropsku uniju. Uopšteno, ekonomsku krizu u Evropi možemo podeliti na krizu javnih dugova zemalja, krizu u bilansima plaćanja u razmeni sa inostranstvom i krizu finansijskih institucija (na prvom mestu banaka), što sve zajedno doprinosi opštem padu životnog standarda stanovništva; dok se taj pad, naravno, ne raspoređuje ravnomerno na sve slojeve društva.

38 Die Staatsschuldenkrise – eine Fata Morgana, <http://www.flasbeck-economics.de/die-staatsschuldenkrise-eine-fata-morgana/>.

39 K. W. Rothschild, *Price Theory and Oligopoly*, *Economic Journal*, 1946, 57, 299-320

Preporuka kreatora ekonomske politike Evropske unije kada je u pitanju prezaduženost zemalja je uvođenje politike štednje i balansiranje budžeta. To se pokazalo kao neefikasno rešenje i doprinelo je produbljanju krize.⁴⁰ Nesolventne i nelikvidne finansijske institucije su spasene nacionalizacijom, rekapitalizacijom i politikom jeftinog novca i kvantitativnim labavljenjem. To jeste dalo pozitivne rezultate u pogledu bolje kapitalizovanosti banaka, ali nije doprinelo u dovoljnoj meri povećanju kreditiranja privrede, usled nespremnosti privrednih subjekata da se ponovo zadužuju – odnosno zbog narušenog finansijskog stanja usled prezaduženosti (balance sheet recession)⁴¹. Sa druge strane, lečenje ekonomskih disbalansa bi podrazumevalo depresijaciju u zemljama sa deficitom, dok bi zemlje sa suficitom u platnom bilansu morale da izvrše apresijaciju vrednosti deviznog kursa sopstvenih valuta. S obzirom, da Evropska unija uglavnom deli istu valutu (evro) – i da je ta valuta više odraz političkih nego ekonomskih razmatranja – to neće biti jednostavno.

Kao značajnog uzročnika ekonomske krize možemo označiti merkantilističku i deflatornu ekonomsku politiku Nemačke⁴² kao glavne kreditorske nacije i nametanje neoliberalne politike Vašingtonskog (briselskog) konsenzusa zemljama dužnicima („periferiji“) posredstvom Nemačke. Sada se zemlje „periferije“ i „centra“ nalaze u ozbiljnoj strukturnoj krizi, koja zahteva udruženu i sinhronizovanu akciju za ublažavanje nagomilanih ekonomskih protivurečnosti i ispravljanje preko deceniju dugačke pogrešne ekonomske politike. Pod uticajem neoklasične ekonomije Evropska unija, kao i SAD, UK, Australija, Japan i mnoge druge zemlje, su se protiv krize borile smanjivanjem kamatnih stopa, premda to nije dalo rezultate upravo zbog pomenutog narušenog finansijskog zdravlja kompanija usled prezaduženosti.

Evropska unija je trebala da doprinese ekonomskom rastu tog regiona i postepenoj konvergenciji životnog standarda između članica. Takođe, trebala je i da bude civilizacijski projekat koji bi doveo do rasta demokratskih standarda i ljudskih prava. Međutim, danas se Evropska unija nalazi na ivici raspada i daleko od početnih proklamovanih ideala.

⁴⁰ M. R. Perić, A. Lošonc, A. Ivanišević, Uzroci neefikasnosti mera štednje i imperativ reindustrializacije, Kastratović, R. M. i Vučinić, Đ. D. (redaktori) *Menadžment, preduzetništvo i investicije u funkciji privrednog rasta i zapošljavanja*, Visoka škola modernog biznisa i Institut za poslovna istraživanja MBA, Beograd, 2015, str. 159-171. M. R. Perić, *Špekulativni finansijski mehuri savremenog kapitalizma*, Beograd, Visoka škola modernog biznisa, 2015.

⁴¹ R. Koo, *The Holy Grail of Macroeconomics: Lessons from Japan's Great Recession*, Singapore: John Wiley & Sons (Asia), 2008. R. Koo, *The Escape from Balance Sheet Recession and the QE Trap: A Hazardous Road for the World Economy*, Singapore: John Wiley & Sons (Asia), 2015.

⁴² H. Flassbeck, C. Lapavitsas, *Against the Troika: Crisis and Austerity in the Eurozone*, London: Verso, 2015.

Ona kreira i podstiče ekonomske i društvene disbalanse koji doprinose periferizaciji sve većeg broja evropskih zemalja kako u samoj Uniji, tako i van nje.

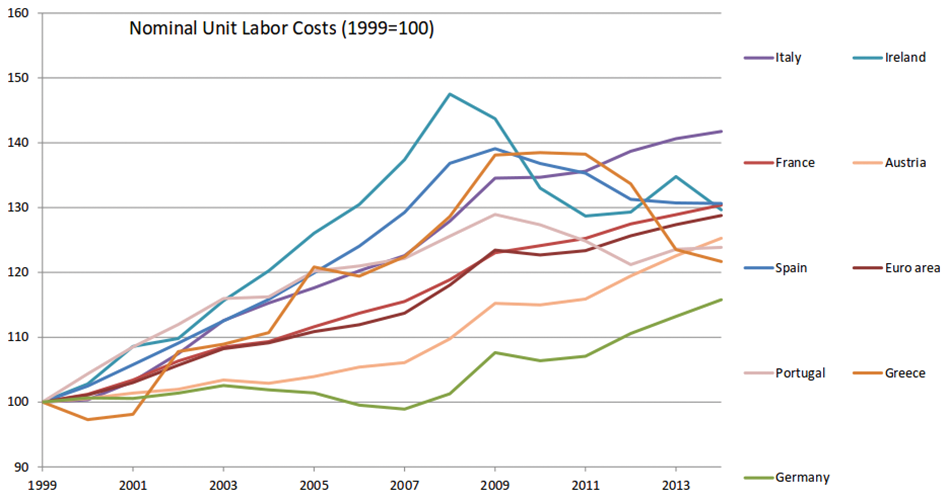
Nadležne institucije Evropske unije (na prvom mestu Evropska centralna banka - ECB i Evropska komisija) nisu pokazale neophodan nivo institucionalnog kapaciteta i kompetentnosti da upravljaju monetarnom unijom u skladu sa interesima zemalja članica. Danas je očigledno da uvođenje zajedničke valute kako bi se ubrzala politička integracija nije dalo dobre rezultate i da se Evropska unija nalazi u takvom stanju da i dezintegracija ne bi bila veliko iznenađenje. Ordoliberalni san o voljnim i unilateralnim kriterijumima po kojima treba da se usklade budžetske finansije po ugledu na Nemačku je takođe doživeo krah.⁴³

Poznati finansijer, i samorefleksivni kapitalista, Dž. Soros⁴⁴ tvrdi da se nemačka administracija ne može kriviti zbog svojih nastojanja da ima nisku inflaciju, jaku valutu i balansirani budžet. Međutim, ona jeste odgovorna za nametanje svojih ideala drugim zemljama koje imaju različite potrebe i preferencije - poput kovača Prokrustesa iz grčke mitologije koji je visoke smanjivao a niske rastezao kako bi odgovarali dimenzijama njegovog kreveta. Takav stav se ne može prihvatiti jer Evropska unija ima utvrđenu ciljanu stopu inflacije (od 1,9%) koje se Nemačka nije pridržavala još od osnivanja monetarne unije. Nemačka je pribegla tzv. internoj devaluaciji, odnosno obaranju najamnina (jer su one glavni “trošak” poslovanja i sledstveno tome imaju veliki potencijal za rast konkurentnosti kompanija) i učinila je svoj izvoz atraktivnijim u “zemljama periferije” (Grafik 1). Posledica toga bila je neravnoteža u trgovinskoj razmeni i disbalansi na tekućim računima u razmeni sa inostranstvom. To je doprinelo stvaranju velikih političkih, društvenih i ekonomskih neravnoteža i poslalo je krizne impulse u gotovo čitavoj Evropi.

43 J. Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, Cambridge: Polity Press, 2012. Videti interesantnu raspravu između poklonika stare Evrope, Habermasa i Volfganga Streka povodom evra, W. Streeck, Small-State Nostalgia? The Currency Union, Germany, and Europe: A Reply to Jurgen Habermas, *Constellations*, 2014, 2, doi: 10.1111/1467-8675.12083.

44 G. Soros, *The Tragedy of the European Union: Disintegration or Revival?*, New York: Public Affairs, 2014.

Grafik 2. Jedinični troškovi rada u evropskim zemljama (1999. godina = 100)



Izvor: J. Frankel (2015), "The euro crisis: Where to from here?", Salvatore, D. (ed.), *When Will the Euro Crisis End?*, AEA Annual Meetings, Boston, January 3rd.

Evropska centralna banka, Evropska komisija i MMF (Trojka) su pod uticajem ideološkog slepila vezanog za statički stav neoklasične ekonomije da snižavanje najamnina dovodi do rasta zaposlenosti proglasili nemački model obaranja jediničnih troškova rada (nominalne najamnine podeljene sa BDP-om) za pobjednički i preporučili ga i ostalim članicama Evropske unije. Međutim, takvo stanje ekonomski nije održivo, jer su suficiti u trgovinskoj razmeni jednih zemalja deficiti drugih. Od konstituisanja monetarne unije Nemačka je bila na neodrživom putu ekonomskog iskorišćavanja evropskih suseda - taktici poznatijoj kao *beggar thy neighbour* - koji je izgubio zamajac 2010. godine usled akumulirane zaduženosti "zemalja periferije". Ta zaduženost je nastala kao posledica spremnosti nemačkih banaka da pozajmljuju novac zemljama koje su izgubile konkurentnost usled dampinga najamnina. Takođe, obaranje najamnina ima negativne posledice na domaću tražnju, pa je nemačka administracija osudila domaću populaciju na niži životni standard u odnosu na to što bi ima jamčio rast produktivnosti u privredi.

Evropska administracija je pogrešila i prilikom strukturiranja monetarne unije. Naime, ona nije kreirala neophodne institucije za upravljanje monetarnom unijom (zajedničkom valutom), nego je ideološki – prema postulatima ordoliberalizma – gotovo isključivo bila orijentisana na fiskalnu politiku. Preciznije, od zemalja kandidata za članstvo u Uniji je zahtevano usklađivanje i dovođenje fiskalne politike u konzervativne okvire (budžetski deficit nije smeo

biti veći od 3% BDP-a). Sa druge strane, usklađivanje monetarne politike u smislu ograničenja inflacionih diferencijala je bilo u drugom planu. Pod uticajem monetarističkih postulata pažnja evropskih institucija je bila na budžetskom deficitu i javnom i spoljnom dugu, a direktna veza između njih i inflacije nije utvrđena.

Politika štednje ili politika odricanja

Kako smo videli “politika štednje” predstavlja eufemistički prevod engleske reči austerity. Korektan prevod bi bio politika odricanja, jer štednja podrazumeva sredstva čija namena nije sadašnja potrošnja, nego njeno odlaganje radi uvećanja tezaursanog bogatstva ili ulaganja tih sredstava u neki preduzetnički poduhvat ili finansijski instrument, gde bi se inicijalna količina sredstava uvećala. Kada danas govorimo o politici štednje, mi tu podrazumevamo odricanje i smanjenje potrošnje širokog sloja stanovništva kako bi se sanirale posledice ekonomske krize koje ono nije izazvalo. Kriza je posledica narušavanja balansa moći između kapitala i rada, shvaćenih kao personifikacije kapitalističke i radničke klase i finansijske alhemije koja je trebalo krizu da sakrije.

Sa druge strane, autor O. Bjerg⁴⁵ ističe da su danas dve dominantne ekonomske i društvene klase: klasa poverilaca (kreditora) i klasa dužnika. Oni bi u evropskom kontekstu mogli da se razgraniče na “zemlje centra” (Nemačka, Holandija, Francuska, itd.) i “zemlje periferije” (Grčka, Portugalija, Španija, itd.). Prvima pripada uloga kreditora, a drugima dužnika. Vlade zemalja kreditora su u prilici da nameću zemljama dužnicima politiku štednje kako bi prevalili odgovornost za predvidive krize koje nastaju usled neokolonijalne ekonomske politike.

Ekonomska ortodoksija u liku neoklasične škole ekonomske misli i neoklasične sinteze (dominatna škola ekonomske misli), poredeći državu sa domaćinstvom – u čudnom poistovećivanju principa makro i mikroekonomije – dolazi do zaključka da su najbolji alati za borbu protiv kriza smanjenje javne potrošnje (posebno „neproduktivnog“ dela za naknade za nezaposlene, jer to stimuliše radnike da ne traže novo zaposlenje) i smanjenje poreskih nameta (naročito bogatijim slojevima stanovništva, jer su oni „stvaraoci radnih mesta“ i najviše doprinose ekonomskom rastu i razvoju). Te mere su u praksi dovele do transformacije države koja ima uravnotežene javne finansije (tax state) ka modelu države gde se nedostatak javnih prihoda finansira zaduživanjem (debt state).⁴⁶ Krize nisu sanirane, a nakon neuspešnosti mera državne štednje sledeći korak

⁴⁵ O. Bjerg, *Making Money: The Philosophy of Crisis Capitalism*, London, Verso, 2014.

⁴⁶ W. Streeck, *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*, London, Verso, 2014.

u setu neoliberalnih mera za postizanje fiskalne konsolidacije su „strukturne reforme“ – pro-tržišne reforme sračunate na zadovoljenje „investitorske javnosti“ odnosno kapitalističke i rentijerske klase. Zbog ideološkog slepila i jednodužnosti, neoliberalizam je naturalizovan i odeven u „vel stručnosti“ i svaka ozbiljnija reforma koja bi napravila kakvu-takvu ravnotežu u savremenoj ekonomiji i politici bi naišla na sukob sa „interesima tržišta“ i bila bi osuđena na propast. U tom smislu možemo posmatrati i poništavanje rezultata grčkog referenduma.

Jednostavno, mere štednje ne dovode do fiskalne konsolidacije i revitalizacije javnih finansija nego čak pogoršavaju postojeće stanje i poništavaju efekte anemičanog ekonomskog rasta razvijenih zapadnih ekonomija u pretkriznom periodu, karakterističnim za neoliberalnu eru kapitalizma. Situacija je još gora kada govorimo o „periferiji“ Evrope, odnosno „zemljama u razvoju“. Šanse za njihov ekonomski rast i razvoj su onemogućene u bliskoj budućnosti usled nagomilanih makroekonomskih problema nastalih usled neokolonijalnog odnosa između razvijenih i nerazvijenih evropskih zemalja i korumpiranosti te nesposobnosti vlastitih političkih elita.

Dosadašnji naponi da se smanji javna potrošnja nisu doveli do smanjenja zaduženosti država zbog pada potrošnje u privatnom sektoru, sektoru stanovništva i smanjenju investicija usled nepovoljnog ekonomskog okruženja. To je doprinelo padu poreskih prihoda. Samim tim se, naravno, ne smanjuje fiskalni deficit, pa države moraju dodatno da se zadužuju. Tendencija rasta javnog duga u velikom broju zemalja Evrope (ali i šire) je bila izrazita poslednjih godina i u apsolutnom, a još više u relativnom smislu (naspram BDP-a). To je posledica nultog ili negativnog rasta BDP-a. Možemo oceniti i da će najavljeno sprovođenje politike štednje u narednom periodu (drugoj polovini 2015. godine) svakako imati recesioni efekat, da će se nameravani cilj smanjivanja tempa zaduživanja teško ostvariti, a o padu javnog duga u apsolutnom smislu je teško govoriti u racionalnom smislu.

Politika i mere štednje se uvode zbog „velikih javnih rashoda“ i fiskalnih deficita, jer su kupci državnih obveznica (finansijeri deficita) zabrinuti za sopstvene investicije u slučajevima kada je država prezadužena (po njihovom shvatanju). Sa druge strane kreatori ekonomske politike izgleda da ne obraćaju pažnju na zaduženost privatnog sektora, što je ozbiljan propust, jer njegova prezaduženost takođe može izazvati razvoj špekulativnih finansijskih mehura i posledičnih kriza⁴⁷. Neuravnoteženost javnih finansija je nastala kao posledica smanjenja poreskih prihoda države usled smanjenja poreskog opterećenja naročito bogatijih slojeva stanovništva i konkurentskim smanjenjem poreza na dobit korporacija kako bi se privukli strani investitori. Saniranje finansijskog sektora je imalo takođe značajan udeo u tome, pa se kriza neprimetno transferisala od finansijskih institucija ka državi i poreskim obveznicima. Kapitalistička i rentijerska klasa, udružena sa uticajnim finansijskim institucijama je uspela da

⁴⁷ S. Keen, A Bubble So Big We Can't Even See It, *Real-World Economics Review*, Issue, 2013, 64, July 2nd, str.3-10.

krivicu za zaduženost javnog sektora i budžetske deficite uspešno nametne državi i da ubedi najširi sloj stanovništva da ono treba da sanira nastale posledice.

Problem neoliberalnih ekonomskih mera, a samim time i mera državne štednje je što su to u suštini ekonomski i društveni zahvati koji reflektuju interese moćnih i bogatih pojedinaca i institucija. Njihova prevashodna briga je olakšavanje procesa akumulacije, eksploatacije i aproprijacije kapitala, dok su interesi radnika i društvenih zajednica u drugom planu, ukoliko se uopšte obraća pažnja na njih. Nametanje politike rigorozne štednje većini već osiromašenog stanovništva na evropskoj “periferiji – kako bi vlasnici krupnog i finasijskog kapitala imali i dalje dovoljno motiva da finansiraju deficite javnih finansija, kojima su oni i najviše doprineli zbog uticaja na sve grane vlasti u cilju što većeg poreskog rasterećenja – izgleda vrlo klasno pristrasna i moralno problematična. Takođe, proklamovani cilj mera štednje je stimulisanje ulaganja kapitala i ekonomski razvoj, a pitanje je kako može doći do razvoja kada se smanjuje i onako nedovoljna agregatna tražnja i potrošnja roba i usluga. Mere štednje koju nameću i međunarodne finasijske i druge institucije državama koje su doživele ekonomske i krize javnih finansija stvaraju ozbiljne ekonomske probleme i strukturne disbalanse ne samo u sferi ekonomije, nego i u domenu bazične lojalnosti građanina prema državi i društvu.

Institucije Evropske unije nisu pokazale potrebno znanje i fleksibilnost za upravljanje tako složenim međudržavnim političkim i ekonomskim projektom kakav je Unija (značajni ekonomista Beri Ejhengrin kaže da povodom EU upravljanja krizom postoji neviđena inkompetencija⁴⁸). U periodu ekonomske ekspanzije “centar” se odnosio prema “periferiji” kao prema zgodnom mestu za plasiranje sopstvenih proizvoda, dok u kriznom periodu nije pokazao sluh za probleme sa kojima se suočavaju te zemlje. Nemačka u saradnji sa Francuskom, Holandijom i Finskom nameće politiku smanjenja budžetskih deficita i zaduženosti zemalja “periferije” koje su posebno ranjive u ovom periodu krize. Takva politika ne leči makroekonomske disbalanse nastale u periodu od formiranja monetarne unije. Naprotiv. Disbalansi se produbljuju i guraju zemlje u deflacione spirale, a o političkim problemima koje mere štednje izazivaju da i ne govorimo. Postojeći put koji trasiraju ECB i Evropska komisija vodi u političku dezintegraciju i propadanje jednog od najvećih civilizacijskih projekata - Evropske unije.

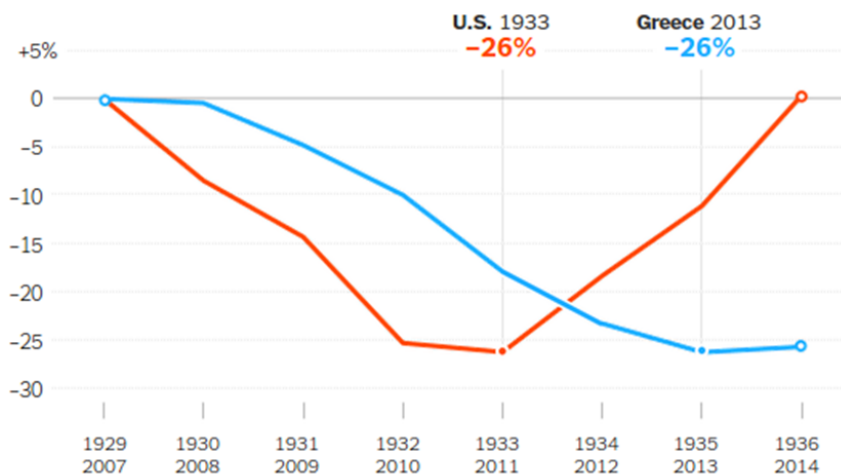
Da bismo sagledali štetnost politike štednje, poslužićemo se primerom Grčke, kao zemlje kod koje su negativne posledice najizraženije i ukratko ćemo analizirati njene probleme.

⁴⁸ Neka se uzme u obzir da je Ajhengrina teško optuživati za bilo kakvo levičarenje, a za Grčku njegova analiza se može naći, <http://theconversation.com/path-to-grexit-tragedy-paved-by-political-incompetence-43988>). Neka se pominju još neki značajni nelevičarski ekonomisti koji su se izjašnjavali drastično o EU, Paul de Grauwe, <http://www.voxeu.org/article/greece-solvent-illiquid-policy-implications>. Charles Wyplosz. <http://www.voxeu.org/article/grexit-staggering-cost-central-bank-dependence>.

Ekonomska kriza u Grčkoj

Poslednjih nekoliko godina Grčka se nalazi u ekonomskoj depresiji. Brojni društveni i ekonomski pokazatelji ukazuju na to, a mi smo se ovde zbog ograničenog prostora odlučili samo na BDP. To se može videti u narednom grafiku, gde se porede pad BDP-a u Grčkoj u poslednjim godinama sa SAD u periodu Velike depresije (1929-1933. godina).

Grafik 3. Procentualni godišnji pad BDP-a u Grčkoj (u periodu od 2007. do 2014. godine) i SAD (u periodu od 1929. do 1936)



Izvor: Alderman, L., et al. (2015), "Is Greece Worse Off Than the U.S. During the Great Depression?", The New York Times, July, 9th, http://www.nytimes.com/interactive/2015/07/09/business/international/is-greece-worse-off-than-the-us-during-the-great-depression.html?smid=tw-share&_r=1 (poslednji pristup 10. 07. 2015).

Kao što se može videti, situacija u Grčkoj je znatno lošija od one u SAD nakon Velike depresije. Iako je pad BDP-a bio strmoglaviji u SAD, nakon 5 godina je tamo počeo oporavak i BDP se vratio na pretkrizni nivo u roku od oko 3 godine. Grčka je imala umereniji pad, ali još uvek nije došla do oporavka i poslednji događaji ne jamče bilo kakav napredak (referendumsko „ne“ od 05. 07. 2015. i dogovor sa poveriocima o nastavku mera štednje nakon toga koji je efektivno poništio to „ne“).

Model po kojem je uništena grčka privreda i ekonomija se može predstaviti na sledeći način. Nemačka je svojim prethodno objašnjenim dampingom

najamnina i nepoštovanjem inflacionih targeta učinila svoj izvoz atraktivnijim i to je u dužem roku uzrokovalo postepenu propast grčkih kompanija usled nemogućnosti takmičenja sa nelojalnim konkurentom. Paralelno sa tim procesom je išao i proces otvaranja nemačkih kompanija na teritoriji Grčke. Kako bi privukla strane investicije, grčka vlada je uvela niz stimulacionih mera, među kojima su najznačajniji smanjenje ili ukidanje fiskalnih nameta i pružanje garancija. Da bi grčki građani mogli da kupuju robu od nemačkih firmi, oni moraju da se zadužuju, jer je domaći privatni sektor u prethodno spomenutim problemima. Kredit uzimaju od pretežno nemačkih banaka; ali, kako je zaduživanje neodrživo zbog nemogućnosti vraćanja kredita, grčka država se zadužuje kako bi omogućila kontinuitet modela, ali i da bi se spasile nemačke banke od nesolventnosti. Država postaje prezadužena i onda je nemačke banke preko političkog uticaja primoravaju na smanjenje sopstvenih izdataka, odnosno na politiku štednje (osim militarnih izdataka: Grčka tradicionalno ima visoku stopu militarnih izdataka u budžetu, što za Trojku nije predstavljao problem; još manje za nemačke i francuske oligopole koji su prodavali oružje⁴⁹). Na taj način dolazimo do postojećeg kriznog stanja i postavlja se pitanje ko treba to da sanira. Po preporukama nemačkih kreatora ekonomske politike isključivi krivci su Grci, dok se u našoj kratkoj analizi mogu videti konture (nemačke/evropske) imperijalne i neokolonijalne politike - koja je prouzrokovala ekonomsku depresiju.

Zbog toga se tvrdnje Angele Merkel da su uslovi koje nude grčki poverioci "velikodušni" mogu označiti problematičnim u najmanju ruku kada se ima na umu uzročni aspekt krize.⁵⁰ Takođe, sadašnja faza pregovora - koju možemo označiti i kao postreferendumska - nije povoljna po grčke finansije, ekonomiju i društvo, jer su poverioci nastavili da insistiraju na strogim merama štednje zasnovanim na neostvarivom budžetskom suficitu i na nastavku surove politike koja je Grčku i dovela u krizu. Neophodno otpisivanje i restrukturiranje dela duga nažalost nije uzeto u obzir.

Često se navodi da se mere štednje uvode Grčkoj jer je prezadužena. Iako se finansijski pokazatelj duga naspram BDP-a od skoro 180% može oceniti visokim, u narednom grafiku i tabeli se može videti da Grčka nije najzaduženija zemlja, nego je u tom smislu prvo mesto odneo Japan sa 227, 2%. Tamo kreatori ekonomske politike - uz manja predomišljanja i nedoslednosti - i dalje sprovode ekspanzivnu fiskalnu politiku kako bi se oporavili od "pucanja" najvećeg špekulativnog finansijskog mehura u istoriji kapitalizma. Mereno po glavi stanovnika, Grčka je na 12. mestu i čak je manje zadužena od SAD i Francuske, ali Japan, SAD i Francuska nemaju neokolonijalne tutore poput Grčke, koji bi

⁴⁹ Tek je Siriza pokušala da drastično smanji vojne izdatke, <http://www.businessinsider.com/why-greeces-military-budget-is-so-high-2015-6>.

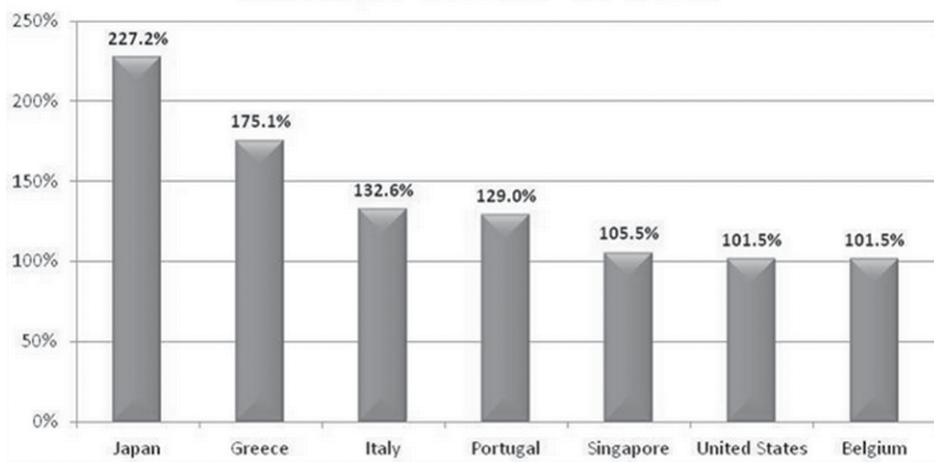
⁵⁰ J. K. Galbraith, 9 Myths About the Greek Crisis: An Insider's Take on the Conventional Wisdom to Ignore", Politico, <http://www.politico.com/agenda/story/2015/07/9-myths-about-the-greek-crisis-000131> (poslednji pristup: 10. 07. 2015).

ih prisilili na tako drastične mere štednje. Dakle, ipak se radi o politici, a ne o objektivnim i “čeličnim zakonima” tržišta.

Grafik 4. Sedam najzaduženijih zemalja mereno prema pokazatelju duga prema BDP-u

Izvor: Patton, M. (2014), “The Seven Most Indebted Nations”, Forbes, September 29th, <http://www.forbes.com/sites/mikepatton/2014/09/29/the-seven-most-indebted-nations/> (poslednji pristup 13. 07. 2015)

Tabela 1. Najzaduženije zemlje po glavi stanovnika u 2014. godini



Izvor: Bloomberg, <http://www.bloomberg.com/visual-data/best-and-worst//most-government-debt-per-person-countries> (poslednji pristup 13. 07. 2015)

Na kraju, kao što kaže Žižek, evropske institucije tretiraju Grčku (ali i ostale zemlje evropske “periferije”) onako kako superego tretira ego. Naime, po Žižekovoj intepretaciji Frojda superego nije konstruktivan psihički agens čiji je zadatak kontrola ega.⁵¹ On se znatno češće ponaša tako da daje nemoguće zahteve egu i onda se naslađuje kada potonji neminovno doživi neuspeh. Upravo se tako Unija – reprezentovana preko svojih političkih i ekonomskih institucija – odnosi prema Grčkoj.

⁵¹ S. Žižek, *Trouble in Paradise: From the End of History to the End of Capitalism*, New York: Penguin Books, 2014.

Aneks

Evropa (za koju poznati sociolog Ulrich Bek govori da je to sada „nemačka Evropa“ koja želi makijavelistički da univerzalizuje sopstvenu racionalnost⁵²) je danas transnacionalni okvir u kojem je nasilna štednja jedina ulaznica: tako je EU postala institucionalni namesnik neoliberalizma. Čak je i stidljiva leva projekcija (nalik na određene moduse kejnzijanizma u sedamdesetim godinama) promovisana od strane Sirize, bez ikakve primese radikalnosti, morala biti rasrinkana. Za „austerity“ se, paradoksalno, danas može reći ono što je drska-subverzivna ekonomistkinja Džoan Robinson (koja najverovatnije nije dobila Nobelovu nagradu zato što se između ostalog pozitivno izražavala o egalitarnoj Kini) izjavila povodom eksploatacije: naime, eksploatacija od strane kapitalista nije ništa u odnosu na bedu kada te eksploatacije uopšte nema. Tamo gde je „austerity“ jedini oblik uključivanja u svet određen kapitalom, opet kažemo: paradoksalno, nasilna štednja nije ništa u odnosu na bedu kada te štednje nema. No ovo mnogo govori o konstelaciji moći u Evropi.

⁵² U. Beck, Merkel est une héritière très originale de Machiavel, *Philosophie Magazine*, 2013, 71.

Андреа Јовановић

КАПИТАЛИЗАМ ЈЕ УТОПИЈА⁵³

Пријатељ ми је испричао о случају свог друга свезналице, који би, када би се у разговору показало да није у праву, дискусију завршио одсечним: „Грешеш, читао сам ја како ствари стоје, тако пише у психологији“. То помало комично резонување ми се урезало у памћење. Савршено је прикладно за описивање доброг дела друштвено-политичких расправа у Србији и остатку света.

Када год неко у савременом друштву покуша да доведе у питање владајућа уверења, а камоли предложи алтернативу, сусретне се са сличном, једнако проблематичном констатацијом – откуд вам то, не може, не пише тако у економији. Левичари су на то углавном одговарали критикујући доминантну економску науку и њене темељне претпоставке као лажне.

Било је, међутим, и оних као што је Стјуарт Хол, утицајни културолог, који је на трагу Марксове мисли приметио да једна од зачкољица у погледу капиталистичке идеологије „није оно што је у њој лажно, већ оно што је у њој истинито“. У супротном, било би необјашњиво како је могуће да, у систему у којем огромна већина очигледно испашта у корист мањине, не само да не долази до побуне, већ често и сама већина заговора ставове који јој раде о глави.

Да бисмо разумели овај парадокс, неопходно је да заговорнике „онога што пише у економији“ узмемо за реч и признамо им да су, у извесном смислу, у праву. Капитализам као систем заиста не може да постоји без конкуренције, константног напада на радна права и висину плата, приватизације, отварања нових тржишта, итд.

Све то производи гомилу и добрих и лоших свакодневних искустава. Но, каква год она била, чињеница је да у капиталистичком поретку нико не може опстати а да не учествује у економским механизмима који их производе. Они нису ствари које је „економија“ тек тако измислила, већ нешто што сви ми на својој кожи осећамо и живимо.

Користећи се овом једноставном чињеницом, неолиберална идеологија постепено је престајала да тражи разлоге у корист доминације капиталистичког система и почела да га оправдава – њим самим. Овај маневар опаснији је чак и од фаталистичке Фукујамине тезе о крају историје с којом је у тесној вези.

⁵³ Текст у скраћеној верзији објављен у дневном листу „Политика“, 25. 04. 2016.

Ако се ослободимо ове догме, и поверујемо да је неки друкчији свет могућ, морамо се помирити с тим да то није данас и овде – јер сада морамо да „радимо, радимо и радимо“. Пожељно је и да не мислимо превише о некаквим утопистичким пројектима попут пристојне минималне плате или сигурног хонорара.

Најлукавији моменат овог десног политичког популизма лежи у томе што је своју економску агенду мање или више успешно представио као „силу на страни народа“. Исте мере које су довеле до незапослености, сиромаштва, корупције и других проблема које систем константно производи представљају се као решиве управо наставком примене тих мера. Банке су имале слободу да мешетаре и тиме довеле до кризе 2008. године. Нема проблема, решићемо све тако што ћемо им дати још више слобода!

Нажалост, капиталистичка стварност у којој живимо свакодневно доказује исправност ове позиције – за корпорације и банке, криза је завршена. Оно што не видимо и што се дешава „иза наших леђа“ јесте да су овакве економске политике смислене у контексту одржања тог поретка, али не и промене наших улога у њему. Без већине људи у подређеним позицијама систем ни не би могао нормално да функционише и, у том смислу, „економија“ је потпуно у праву.

Док светом владају ММФ, Светска банка и друге недодирљиве институције, које прописују све драстичније законе којима се било каква демократска контрола економских збивања укида, домаћи зналци нас уче да је проблем Србије непослушност према истим институцијама.

Неки од професора на окошталним државним факултетима саветују младе људе, међу којима је стопа незапослености преко 50%, да престану да живе своје „мирне животе“ и прилагоде се условима конкуренције и тржишта. За то време, наши политичари објашњавају радницима да треба да се радују што могу да раде дванаест сати дневно за 20.000 динара. Када све ово истрпимо, говоре нам да ћемо једног дана стићи у обећани капиталистички рај.

Имајући све ово у виду, било би нормално да почнемо да се питамо како је могуће да се предлози о било каквом другачијем друштву аутоматски одбацују као наивни, неозбиљни и у крајњој линији немогући. Капитализам и „оно што пише у економији“ су најбољи пример да не само да су утопистички пројекти могући, већ и да живимо у једном таквом дуже од триста година.



Ilustracija: Nevena Mišković, *Strah*

PRIKAZI

ZAŠTO VOLIM(O) KOTSKA

(Adam Kotsko, ‘‘Awkwardness’’; ‘‘Why We Love Sociopaths’’; ‘‘Creepiness’’; New York i London: Zer0 Books, 2010./2012./2015.)

Nakon knjiga *Awkwardness* i *Why We Love Sociopaths*, nedavno objavljena *Creepiness* Adama Kotska zatvara trilogiju posvećenu razmatranju američke industrije zabave, u prvom redu televizijskih serija. Kotsko je po vokaciji teolog, po stavovima blizak teologiji oslobođenja i revolucionarnom kršćanstvu; profesor je na koledžu Shimer u Chicagu, produktivan je i zapažen akademski autor, kao i prevodilac i komentator filozofske literature. Međutim, daleko širu popularnost Kotsko uživa kao autor na blogu *An und für Sich* (www.itself.wordpress.com), gdje komentira najrazličitija događanja iz društvenoga, medijskog i kulturnog života. Većinu teza koje nalazimo u njegovim knjigama – kako onim popularnijim tako i onim „akademskim“ – inicijalno su skicirane i „testirane“ u blogosferi.

U Kotskovoj „popularnoj“ trilogiji, samo je naslov drugog dijela (*Zašto volimo sociopate*) brzo i bezbolno prevediv na naš jezik. Naime, ne samo da ne postoje zadovoljavajući ekvivalenti za *awkwardness* i *creepiness*, nego ni nećemo pronaći odgovarajuće koncepte u našoj kulturi. Ovaj prvi pojam ujedno označava nezgodu, nelagodu, neprimjerenost, bruku i blam, pri čemu *awkward* može biti osoba koja se loše snalazi s društvenim normama, nespretno ili neprimjerenom ponašanje, ali također i određena situacija ili osjećanja osoba koje u njoj učestvuju. I *creepiness* se također može odnositi na karakternu osobinu, ponašanje, ili osjećanje – koje je *creepy*. Prenesimo tumačenje s feminističkog bloga Izvan Kuhinje: „Ponašanje koje je označeno kao *creepy* podrazumeva ponašanje koje kod drugih izaziva osećaj nelagode zato što je neprilagođeno situaciji, previše familijarno, previše navalentno i slično. *Creepy* ponašanjem se takođe naziva ponašanje koje se dešava bez znanja drugih osoba; voajerizam bi mogao biti opisan kao *creepy* ponašanje.“¹

Sve tri knjige imaju ambiciju reći nešto o promjenama i pomacima u kulturnoj i društvenoj klimi u Sjedinjenim Državama u proteklih dvadesetak godina. Ovoj zadaći Kotsko pristupa tako što pokušava izdvojiti i osvijetliti određene kolektivne sentimente i analizirati njihove manifestacije u kulturnoj produkciji – prije svega u televizijskim serijama (igranim i crtanim), a onda i u filmovima, muzici, itd. *Awkwardness* je analizirala fenomen tzv. *awkward humora* – humora koji izaziva

1 “Sliku tvoju ljubim”, *Izvan kuhinje*, 29.01.2014., URL: http://izvankuhinje.blogspot.hr/2014_01_01_archive.html (pristup 30.09.2015.)

nelagodu i mučninu, prije negoli smijeh i veselje – opredmećenog u serijama kao što su *Curb Your Enthusiasm* (kod nas prevedena kao *Bez oduševljenja, molim!*) ili *The Office*, ili pak komedijama Judda Appatowa. Kotsko postavlja hipotezu da popularnost ove vrste humora nije slučajna, budući da danas živimo u svojevrsnom „doba *awkwardnessa*“ (nasuprot devedesetim godinama koje su bile „doba ironije“). Kao svojevrsni *prequel* ove knjige uslijedila je *Zašto volimo sociopate*, u kojoj se Kotsko bavi fantazmatskom konstrukcijom „sociopata“, koju u uvodu u *Awkwardness* spominje kao mogući izuzetak od učinaka *awkward* sentimenta. Kod Kotska se „sociopat“ ne odnosi ni na kakvu realno postojeću patološku kategoriju, nego na svojevrsnu kulturnu fantaziju, čije manifestacije sežu od protagonista-serijskog ubojice iz *Dextera* i beskompromisnog Dona Drapera iz *Mad Men* do Barta iz *Simpsonovih* ili Cartmana iz *South Parka*. Treći dio, poput prvoga, bavi se manifestacijama jednog široko rasprostranjenog sentimenta – „baukom *creepinessa*“ koji kruži američkom kulturom – ali ujedno i donosi rekapitaluciju teza i ideja iz prethodnih dviju knjiga, uz dozu samokritike i autokorekcije. Među analiziranim materijalom ovaj put nalazimo popularne *Cure (Girls)*, apsurdistički animirani segment *Adult Swim* iz repertoara Cartoon Networka, ali npr. i Burger Kingove reklame, kao i neke od ranije spomenutih serija i filmova kojima su nam sad predočeni iz novih rakursa.

Kotskova teorijska i analitička vizura široka je i fleksibilna koliko i njegovi intelektualni i istraživački interesi. Primjerice, da bi pokušao rastumačiti historijsku genezu i dinamiku *awkwardnessa*, on se oslanja na Heideggerove filozofske koncepte i na njegovo razmatranje tjeskobe, dok u pokušaju da odgovori na pitanje „šta je *creepy*?“ koristi psihoanalitički aparat, povezujući Freudov pojam *Unheimlich* (također notorno težak za prevesti; doslovno „ne-domaće“, tj. ne-blisko, ne-prepoznatljivo, koje izaziva nelagodu) s idejom *creepinesa*. Pritom, Kotskov način pisanja puno je bliži blogiranju nego akademskom pismu: njegov stil je nonšalantan, asocijacije vrlo slobodne, a osobno iskustvo i perspektiva prvog lica mobilizirani su kao punopravan dio autorskog arsenala. Ponekad se doista čini da je sposoban gotovo bez ikakvog napora nizati sjajna zapažanja i proizvoditi materijal za razmišljanje: mjestimice će posve „ležerno“ izbaciti hipotezu koja će vas oduševiti, i za koju će vam biti žao što do nje sami niste došli. U trenucima kad je manje inspiriran, ova „nonšalancija“ zna biti i iritantna, jer naginje površnosti – neke Kotskove tvrdnje zasigurno ćete strastveno odbaciti, isprovocirat će vas ili čak razljutiti.

Kotsko je sve vrijeme svjestan vlastitoga kapitala bijelog cisrodnog muškarca, tj. par ekšelans povlaštene društvene pozicije koju uživa. On u više navrata izravno označava kulturnu produkciju mainstreama kao „kulturu za bijele strejt muškarce“ na način na koji to ranije nije činio, i koji, baš s obzirom na Kotskovu vidljivost, ima nezanemariv politički i aktivistički učinak i odjek. Činjenica da to kod njega prerasta u opsjednutost vlastitom pozicijom, makar se radilo i o opsjednutosti *ograničenjima* vlastite pozicije, predstavlja drugi

par rukava: tu već govorimo o simptomima američkog hiperindividualizma i samoopsesije, sentimenata kojih se i teorijsko pismo vrlo rijetko uspijeva otarasiti. U svakom slučaju, narcisoidna zabrinutost oko vlastitih ograničenja bolja je od podrazumijevanja da je vlastita vizura spontno univerzalna i svevideća – što je tim opasniji pristup kad dolazi od bijelog Amerikanca. Na istom tragu valja uočiti i samokritičku crtu prisutnu u *Creepinessu*. Ona prvenstveno dolazi do izražaja kroz njegove reakcije na nekoliko feminističkih kritika *Awkwardnessa*, koje su mu zamjerale da je u obzir uzeo samo muško, bijelo i heteroseksualno *awkward* iskustvo, tj. da je fenomenu *awkwardnessa* prišao iz krajnje reduktivnog uklona. Kotsko ove prigovore uvažava i dijalogizira s njima, pa i korigira vlastiti pristup u skladu s njima, ali istodobno i iznosi tezu da je prije pet godina, kad je prva knjiga ugledala svjetlo dana, „manjinski“ *awkwardness* u američkoj kulturi bio neusporedivo manje vidljiv, te mu neke njegove manifestacije čak nisu ni bile dostupne. Dakle, koliko god usvaja samokritiku, toliko je i „nadograđuje“ samoopravljanjem, što može biti razlog za podsmijeh. Također, kritika koju Kotsko uputi samome sebi bez sumnje može biti recipirana, primjećena, pa i uvažena na način na koji to ne bi bila da se, recimo, radi o autorici; isto vrijedi i za argumentativnu „nonšalanciju“ o kojoj je bilo riječi. Bilo bi produktivno da je refleksije o vlastitoj poziciji proširio i na razmatranje ove činjenice.

Ipak, i onda kad čitatelj/ica, prolazeći kroz ovo štivo, izrevoltirano uzvikne „ma daj!“ teško da će (od)baciti knjigu prije kraja. Kotsko je, u nedostatku boljega izraza, karizmatičan autor, i malo koga zainteresiranog za anglofonu popularnu kulturu njegovo pisanje može ostaviti hladno ravnodušnim. U manifestu njegova izdavača Zer0 Books među ostalim piše: „Zer0 je posvećen ideji izdavaštva kao činjenja intelektualca/ke javnim/om. Uvjeren je da je u nemislećoj, turobno konsenzualnoj kulturi u kojoj živimo kritička i angažirana teorijska refleksija značajnija no ikada.“ Uz sve njihove manjkavosti, tri Kotskove knjige vrlo se dobro uklapaju u ovako opisan izdavački program, zajedno sa sad već desecima izvrsnih naslova koji tematiziraju razna lica suvremenog kulturnog, društvenog i političkog života današnjice.

Maja Solar

OD TELA DO RADNE I RAĐAJUĆE MAŠINE ILI KAKO JE NASTAO KAPITALIZAM

(Prikaz knjige Silvije Federiči “Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija”, Burevesnik, Beograd 2013. Prevod: Aleksa Golijanin)

Priča o Kalibanu i veštici Sikoraks (i drugim mnogolikim figurama koje metonimijski defiluju ovom istorijskom arenom - seljanka, seljak, radnica, radnik, neradnica, neradnik, prostitutka, buntovnica, buntovnik, starica, starac, žena ili muškarac koja* i se samostalno izdržava, pripadnik*ca neke jeretičke skupine, ropkinja, rob...), uopšte nije priča o njima kao individuama, kao figurama koje nose neke individualne karakteristike i individualne priče – koje bi nas trebale zabavljati, rastužiti, fascinirati, plašiti, uzrujavati, skandalizovati... Ove figure i likovi su zapravo nosioci nečeg drugog, što ih ujedno i određuje i o čemu se radi u ovoj priči. Ove figure su nosioci *društvenih odnosa*. Dakle priča o šekspirovskim likovima, Kalibanu i veštici, nije priča o robu i njegovoj majci sa natprirodnim moćima, nego je priča o uspostavljanju novih društvenih odnosa koji su nastali sa kapitalizmom. U tom smislu, Kaliban i veštica su ovde samo metafore, simboli ili *dramatis personae* iza čijih maski se kriju društveni odnosi. Reč je odnosima zasnovanim na klasi, rasi i polu, reč je o proleterskim, antikolonijalnim i ženskim borbama. Znamo da su društveni odnosi deo određenih sistema proizvodnje, čija istorija nije nimalo idilična i daleko je od priče o egalitarnosti. Ni robovlasnički, ni feudalni, ni kapitalistički sistemi proizvodnje nisu bili egalitarni sistemi, stoga su društveni odnosi koji su deo ovih sistema uvek bili napeti, antagonistički, odnosi sukoba. Tako je priča o društvu najpre priča o otporu.

Priča o nastanku kapitalizma je od samog početka do danas priča o potčinjavanju. Kapitalizam nije nastao tako što je “prirodno” evoluirao iz feudalizma kao neki viši i bolji oblik sistema proizvodnje, kao logična posledica navodnog progresa (tehnologije i sl.), niti se ovaj početak zasniva na vrednoći, radnosti, štedljivosti i poboljšanju proizvodnosti rada, kako to pacifikovano prikazuju mainstream istorije. Istorija kapitalizma je napisana krvavim slovima i zasniva se na najbrutalijem nasilju, koje je bilo odgovor na otpor. Ona zapisuje ograđivanja (*enclosures*), proterivanja i izvlaštenja stanovništva, pljačkanja i ubijanja, pretvaranja oranica i opštinskog zemljišta u privatne pašnjake radi stvaranja kapitala za ovčarske magnate, pretvaranja zajedničkog vlasništva u lovišta radi razonode bogatih, kolonijalna porobljavanja stanovništva Novog sveta, brutalna porobljavanja afričkog stanovništva i korišćenje njegovog

robovskog rada, zaduživanja i prisile koje nameće kreditni sistem, uspostavljanja novih oblika zakupništva kojima se događaju klasna raslojavanja, uprezanja tela u najamni rad... Dakle, nije reč o jednom događaju već o seriji događaja, prisila, poluga vlasti, zakonskih i nezakonskih prinuda, vojnih terora, državnih i crkvenih nameta, ekonomskih regulacija, propisa, disciplinskih mera kojima se stanovništvo potčinjava novim uslovima proizvodnje. Konstelacija svih tih momenata kojom se opisuje nastanak kapitalizma, u *istorijskom* i *logičkom* smislu, se u marksističkoj teoriji objašnjava pojmom *prvobitne akumulacije*. Pojam koji je koristio i Adam Smit (u smislu prethodne akumulacije zaliha koja se stiče štednjom) - pojam *takozvane prvobitne akumulacije* u Marksovoj teoriji postaje konceptualno sredstvo kojim se opisuju različiti istorijski i logički (strukturni) preduslovi koji omogućavaju da se kapitalizam pojavi i uspostavi kao dominantan sistem proizvodnje. Ono što bi činilo krucijalnu nit prvobitne akumulacije jeste *odvajanje* (nem. *die Trennung*, eng. *separation*) proizvođača od sopstvenih sredstava za subzistenciju (izdržavanje) i proizvodnju. "Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju."² Odvajanje se u novom ugovornom odnosu pojavljuje kao "oslobađanje", jer nadničari više nisu robovi, niti su kmetovi, oni ulaze u ugovorni odnos kao pravno-ideološki "slobodni" subjekti. Njihova sloboda je ujedno i "oslobađanje" (*odvajanje*) od sredstava rada, odnosno "oslobađanje" (*odvajanje*) rada od vlasništva. Dok su, primera radi, vazali, kmetovi, kulučari, *cottiers* (sitni seljaci), cehovske zanatlije itd. u ličnim odnosima zavisnosti spram vlastelina, gospodara, zemljovlasnika i majstora, najamni radnici izgledaju kao potpuno nezavisne individue koje "slobodno" raspolažu vlastitom radnom snagom. Oni nisu dužni da obavljaju izvesne radne obaveze (*corvéés*), niti da isplaćuju novčane i robne obaveze vlastelinu, već su "slobodni" od takvih nameta, obaveza i dužnosti. Ipak, ova sloboda je zapravo sloboda u smislu lišenosti. Da bi se stvorili istorijski uslovi za nastanak novih proizvodnih odnosa, masa poljoprivrednih proizvođača je bila lišena zemlje i bilo kakvih sredstava za proizvodnju, te joj nije preostalo ništa drugo sem vlastite radne sposobnosti. Postajanje slobodnim radništvom je, dakle, iziskivalo oslobađanje od vlasništva. Slobodna od feudalnih nameta, ali slobodna i određena od bilo kakvog vlasništva kojima bi mogla obezbediti vlastitu egzistenciju, sem radne sposobnosti koju je prinuđena da prodaje ne bi li preživljavala, masa stanovništva je transformisana u najamno radništvo.

Kada su proizvođači odvojeni od sredstava za proizvodnju i izdržavanje, onda su prisiljeni da uđu u nove ekonomske odnose u kojima prodaju svoj rad, na taj način *nadnični* oblik rada postaje osnovni oblik rada i izvor preživljavanja. Kako je nadnični rad onaj rad koji ima, kako Marks kaže, "okultno svojstvo" da stvara *višak* vrednosti, ovaj oblik rada je alfa i omega kapitalističkog sistema proizvodnje. Rad u feudalnom sistemu je određen i konkretni rad, tek u

² Marks, Karl, *Kapital I*, Prosveta, Beograd, 1977, str. 631

kapitalističkom sistemu se pojavljuje kao apstraktni rad. Više nije reč o umeću, o umetnosti, o kvalitetu rada, o majstorstvu zanatlija koji stvaraju upotrebne vrednosti, već je reč o radu kao razmenskoj vrednosti, o apstraktnom radu izraženom u društveno potrebnom radnom vremenu koji je upregnut polugama kapitala i koji mora da stvara višak vrednosti.

Jednom najureni sa zemlje, dakle, bivši vlasnici nisu imali drugog izbora nego da pristanu da prodaju голу radnu snagu ne bi li preživeli. Ostavljena bez ičega sem gole kože, masa stanovništva se pretvarala u paupere, vagabunde, prosjake i skitnice... Međutim, čak i nakon nasilnih eksproprijacija stanovništva, izvlašteni ljudi se nisu mogli tek tako naterati na rad upregnut u logiku kapitala. Postoje brojni dokazi odbijanja nadničnog rada i traženja alternativnih načina preživljavanja. Na nadnični rad se gledalo kao na najniži oblik rada, na nešto toliko strašno da je čak i skitničenje bila bolja opcija, a u nekim slučajevima i vešala... Dakle, pored izvlaštenja proizvođača je trebalo osmisliti i druge mehanizme kojima bi se nametnuli novi kapitalistički uslovi rada. Oduzimanje zemlje je samo jedan momenat prvobitne akumulacije, nametanje uslova novog režima je iziskivalo i nove zakone, novu radnu etiku, novu disciplinu, novi koncept tela, nove navike, novu polnu podelu rada... U pogledu pravne regulative ovo se provodilo tkivom najstrašnijih zakona koji su omogućavali teror nad stanovništvom. Primera radi, stanovništvo je bilo prisiljeno da ne skita i prosi (*Zakoni protiv skitničenja i prosjačenja*, koji datiraju još od vladavine Henrija VII u Engleskoj petnaestog veka kao i koji su propisivali surove kazne za skitničenje i prosjačenje). *Zakonima o sirotinji* se siromaštvo kriminalizuje (*The Poor Law* iz 1601. normira različite kategorije siromašnih, pri čemu se insistiralo na uprezanju radno sposobne snage u proces rada), a kulminacija prisiljavanja fizički sposobnih na rad se događa sa uspostavljanjem ozloglašanih institucija *workhouses*. Siromaštvo se i stigmatizuje – oni koji su kažnjavani zbog prosjačenja i nerada su redovno bili bičevani i žigosani usijanim metalima na različitim delovima tela. Doneseni su i zakoni kojima se određivala maksimalna najamnina i ostale stavke rada (*Statute of Labour*, kojima se uređuje eksploatacija radnika datira još iz četrnaestog veka, *Statute of Artificers* iz 1536. nameće fiksnu maksimalnu nadnicu i ograničava slobodu kretanja), te zakoni kojima se zabranjuje bilo koji oblik udruživanja i radničkog organiziranja (*Zakoni protiv udruživanja* se formiraju u četrnaestom veku, a ukidaju tek 1825). *Zakonima o lovu* (*Game Laws*), koji imaju svoje poreklo u feudalnoj regulativi ali zadobijaju radikalniji oblik u kapitalističkom miljeu (1671), se pravo lova određivalo shodno vlasničkim kvalifikativima, te time bilo rezervisano isključivo za bogate lendlordove i njihovu rasonodu, a uskraćeno siromašnijim slojevima koji su zapravo preživljavali od ulova.³ *Zakonima protiv raskoši* (*Sumptuary Laws*) iz

3 O ovome videti: Perelman, Michael, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Duke University Press, Durham & London, 2000.

različitih perioda, osobito tjudorovskog zakonodavstva, stavljaју se restrikcije na odeću, hranu i stanovanje, čime su se učvršćivale staleške i klasne razlike. *Zakonom Spinhemlenda (Speenhamland Law)* ili *Sistemom nadopunjavanja najamnina* iz 1795. se stvorio sistem minimalnog prihoda za siromašne, bez obzira na njihovu zaradu, ali je ova paternalistička mera proizvela sasvim druge učinke, potičući englesku gospodu da prestanu isplaćivati najamnim radnicima nadnice.⁴ Ovo su samo neki od reprezentativnih zakonskih regulativa kojima su se normirali društveni odnosi i koji su predstavljali teror vlasti nad radnom snagom.

Da bi se telo disciplinovalo i upreglo u nove uslove rada, ono se na to nije prisiljavalo samo direktnom silom, već se razvila čitava mreža proračunatih, prefinjenih, *nemih* metoda kojima sâmo telo počinje da pounutarnjuje novu disciplinu. Ovaj opsežni društveni inženjering u kojem "telo postaje korisna snaga samo ako je ujedno i produktivno i potčinjeno telo"⁵ stvara i nove vrste *znanja* ovladavanja telom, odnosno novu *političku tehnologiju tela*. Procesima disciplinovanja tela se oblikuje i novi koncept tela. Telo se dehumanizira, mašinizira i racionalizira. Telo postaje vrednovano isključivo kao radna snaga i ekonomski resurs. Ljudsko telo je zapravo prva mašina koju je kapitalizam izmislio pre bilo koje druge mašine.⁶ Od nekada "lenjog" bića dresirali su se neumorni radnici, što je iziskivalo dugačak proces različitih prisila i disciplinovanja tela, te demonizovanja dokolice i nerada. Nekada se u prekapitalističkoj Evropi slavilo mnoštvo praznika, svetkovina i sveca. Sa nastankom kapitalizma se praznici i dokolica iskorenjuju. Ne samo da su se ukidali neradni dani i verski praznici (prednjačila je protestantska konfesija, posebno pokret puritanizma), već su se osuđivale i demonizovale sve prakse, ceremonije i rituali svakodnevnog života koji su na bilo koji način ometali radnu disciplinu – plesovi, odlasci u pivnice i seoske krčme (brojni ukazi za pivnice), igre, odmaranja, javna kupatila, seksualnosti koje nisu bile prokreativne... Dogodila se značajna transformacija i u prehrambenim navikama stanovništva. Telo je moralo jesti samo onoliko koliko mu je bilo dovoljno da bi obavljalo rad, dakle svedeno je na ishranu koja je zadovoljavala nužne potrebe, sve ostalo se smatralo viškom i osuđivalo se kao luskuz koji nije bio namenjem siromašnima. Umesto mesa, povrća, maslinovog ulja, vina i piva (tipična srednjovekovna trpeza običnih ljudi) glavna namirnica postaje hleb. A glad postaje stalni pratilac ogromnog broja ljudi, od početka kapitalizma do danas. Granice radnog dana više nije određivalo sâmo telo (umor, bolesti, izdržljivost...), niti klima (ni sunce ni kiša ni godišnje doba), niti praznici

⁴ O ovome videti: Polanji, Karl, *Velika transformacija. Politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*. Filip Višnjić, Beograd, 2003.

⁵ Fuko, Mišel, *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, str. 28

⁶ Federiči, Silvija, *Kaliban i veštica. Žene, telo i prvobitna akumulacija*, Burevesnik, Beograd, 2013, str. 186.

i sveci. Sa stanovišta kapitala ovakav radni dan je potpuno neprofitabilan. Telo je dakle trebalo disciplinovati, otkriti sve njegove radne potencijale i maksimalno ih upotrebiti. Telo koje ne radi, koje traći vreme, koje je bolesno i jalovo, telo koje je *staro* - sa stanovišta kapitala je beskorisno telo, odnos prema njemu se drastično menja.

Opšti napad na telo, kao deo politika namenjenih njegovom disciplinovanju, svoje debele krakove pruža i u napadu na žensko telo. U tom kontekstu Silvija Federiči čita lov na veštice. Najpre, lov na veštice se ne posmatra kao ostatak, recidiv "mračnog" srednjeg veka, već kao konstitutivni uslov kapitalizma. Lov na veštice stoga ne treba tumačiti kao nekakav eksces, nešto što se slučajno događalo u "progresivno" doba nastanka kapitalizma, nešto što je bilo odraz iracionalnosti i neuklopljivo u tadašnju racionalizaciju sveta... Ubijanje stotinu hiljada žena nije bilo plod papskog fanatizma, jer je mnogo veću ulogu u ovom teroru imala država. Čitava mašinerija vlasti je sudelovala u optuživanju žena za veštičarenje - od svetovnih sudova, preko sudija, pravnika, demonologa, mučitelja, izvršioca presude, do štampe, umetnika, naučnika, filozofa (Hobs, Boden...) Lov na veštice je zapravo bio deo nove racionalnosti. Kao organizovana, sistematizovana, standardizovana i birokratizovana, masovna i dugotrajna kampanja (u evropskim zemljama i u Novom svetu svoj vrhunac ima u 16. i 17. veku) – lov na veštice je, sa stanovišta kapitala, bio racionalan! Postavlja se pitanje zašto su za veštičarenje u najvećem broju bile optuživane žene i kakva su one bile pretnja novom društvenom poretku kada su morale biti masakrirane.

Ako pogledamo ko su bile žene veštice, uočavamo izvestan obrazac: to su bile žene iz nižih klasa, starije i nemoćne žene, udovice, prostitutke, preljubnice, buntovnice, žene koje su tokom procesa prvobitne akumulacije ostajale bez ičega i borile se za hranu, žene koje su pokušavale održati važne uloge koje su imale u srednjevekovnim zajednicama (isceliteljke, mudrakinje, proročice, čarobnice, vračare...) i, posebno, žene koje su porađale druge žene ili su posedovale znanja o kontroli rađanja. Napad na ove žene je zapravo predstavljao napad na opšte oblike ženskog ponašanja i ženske prakse – koji se nisu uklapali u novi proizvodni režim. U ovom napadu je osobito bila značajna veza između kontracepcije, abortusa i veštičarenja. Kako su se razvijale nove politike prema telu i otkrivali načini njegove maskimalne upotrebljivosti u radu (za kapital), tako su se razvijala i nova interesovanja za pitanja reprodukcije i veličine populacije. Opsesivno bavljenje telom (povorke psihologa, anatoma, reformatora, filozofa...) prate i promene u medicinskim praksama. Do sedamnaestog veka se babice potpuno marginalizuju i pojavljuju se prvi muški akušeri, a žensko telo i rađanje postaje prevashodno briga države. Ovo je jedan od ključnih momenata lova na veštice, jer je veštičarenje suštinski bilo povezano sa zabranom neproaktivnih i neprokrativnih oblika seksualnosti. Kapitalistička seksualna disciplina je žensku seksualnost pretvorila u rad reprodukcije radne snage, žensko telo je postalo rađajuća mašina. Tako je

lov na veštice zapravo bio deo mera polnog nadzora i regulacije kojima su se žene podsticale na reprodukciju radne snage, te sve više potiskivale u sferu kuće. Lov na veštice je, prema Silviji Federiči, bitna karika prvobitne akumulacije kapitala.

Dakle, odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju i subzistenciju je bilo praćeno još jednim odvajanjem – *odvajanjem* sfere produkcije i reprodukcije, i uspostavljanjem nove polne podele rada. Silvija Federiči Marksov pojam prvobitne akumulacije smatra ključem za konceptualizaciju kapitalizma, ali ga dopunjuje i proširuje uvodeći feminističku perspektivu. Ona pokazuje da je nasilno izvlaštenje proizvođača u zori nastanka kapitalizma i njegovo pretvaranje u najamnu radnu snagu omogućeno još nekim aspektima ove transformacije: transformacijom ženskog tela i njegovim okivanjem za sferu reprodukcije radne snage; guranjem žena u privatni prostor i njegovo *odvajanje* od sfere produkcije (sfere nadničnog rada); transformacijom ženskog rada u naturalizovan i neplaćen kućni rad; državnim upravljanjem rađanjem, čime se oduzima ženska kontrola nad vlastitim telom; kažnjavanjem svakog ometanja rasta populacije, te neprokrativne seksualnosti i kontrole rađanja; stvaranjem duboke podele i *odvajanja* unutar radničke klase na osnovu pola. Priča o Kalibanu i Sikoraks je zapravo priča o ‘teroru odvajanja’⁷ koje ne prestaje ni dan danas, kao što ne prestaje ni proces akumulacije kapitala.

⁷ Ovaj izraz - *the terror of separation* - koristi Bonefeld u svojoj analizi pojma prvobitne akumulacije. Videti: Bonefeld, Werner, *The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution*. U: ‘The Commoner’ br. 2, septembar 2001, str. 7



Ilustracija: Nevena Mišković, *Nemoć*

INTERVJUI

NISMO MI ANTISISTEMSKI, SISTEM JE PROTIV NAS

Intervju sa Eduardom Maurom iz Podemosa (avgust 2015)

GERUSIJA: Mogli bismo početi od opšteg pregleda trenutne političke situacije i društvenog konteksta u Španiji. Šta biste nam rekli o situaciji u Španiji sada? U vašem *Mover ficha*¹ iz 2014. možemo čitati o finansijskom državnom udaru protiv naroda na jugu Evrozone, što sa podacima o stopi nezaposlenosti oslikava zaista urgentno stanje. Koji su prioriteti Podemosa s obzirom na ovu situaciju?

EDUARDO MAURA: Prošlo je dosta vremena od “*Mover ficha*” i ne mogu reći da smo i dalje u istoj situaciji. 25 godina nakon što je konzervativna Narodna stranka dobila Madrid po prvi put, sada Barselona, Madrid, Saragosa i šest drugih važnih gradova imaju alternativne uprave. To je bilo veoma teško, ali je za nas nešto ogromno upravo sad. To je rad koji napreduje ... stvarna politika je uvek takva. Polazna tačka čega god da se dohvatimo u Španiji je sasvim jasna: u Španiji se otvorio novi politički prostor, ne čisto izborni, zato što je prekršena većina osnovnih sporazuma koji su postignuti tokom španske tranzicije u demokratiju. Taj politički prostor nije bio na levoj strani polja: bio je u samom njegovom srcu.

GERUSIJA: Već nekoliko meseci Madrid i Barselona imaju nove gradonačelnice (Ada Kolau i Manuela Karmena) koje ne dolaze iz redova establišmenta. Kako sudite ovu novinu i kakvi su prvi rezultati novoizabranih gradskih vlasti?

EDUARDO MAURA: Oni su iskusili nekoliko problema, uglavnom povezanih sa medijima, ali posao koji je obavljen u tim gradovima veoma je dobar. Madrid je napravio arbitražnu kancelariju za pregovaranje sa bankama i za pomoć porodicama koje su u opasnosti od iseljavanja iz stanova. Barselona veoma mudro prilazi prethodnom turističkom modelu grada. Istovremeno, oba grada smanjuju troškove koji nisu neophodni - visoko plaćene položaje koje su stvorile prethodne vlade, i tako dalje. Oba grada takođe rade odličan posao kada se dođe do implementacije transparentnijih procedura i odluka.

1 *Mover ficha (Povući potez)* je politički manifest Podemosa iz januara 2014. (online: <https://drive.google.com/file/d/0B7FJvjogUel3d2FjT195dnZFZFE/edit>)

GERUSIJA: Imajući u vidu da je Podemos izrastao na društvenoj bazi narodne mobilizacije i pokreta Indignados, generalnih štrajkova, masovnih zauzimanja španskih trgova i ulica, itd. možete li nam ukratko reći o nastanku Podemosa kao stranke i o tom ključnom prelasku sa narodnog ogorčenja i nezadovoljstva ka političkoj organizaciji? Takva interakcija društvenog pokreta od dole i političke strukture pomoću koje izgleda da su tradicionalne forme političkog prevaziđene, sigurno je novi fenomen u Evropi barem u nekoliko poslednjih decenija. Tako da bi drugo pitanje bilo: Da li ste mišljenja da upravo taj model (narodna mobilizacija plus njihov politički institucionalni izraz) može stvoriti novi politički subjekt sposoban da dejstvuje protiv neoliberalnog kapitalizma i diktata mera štednje?

EDUARDO MAURA: U Španiji je prekretnica bio Pokret 15-M na trgovima nekoliko španskih gradova. Podemos bez toga ne bi jednostavno bilo moguće zamisliti ni u pretpostavci, čak ni samo ime Podemos²; ali Podemos nije stranka svih tih pokreta. Postoje veze, ali one ne formiraju nužni lanac događaja. Naznačiću u glavnim crtama tri glavna zaokreta:

1. Tradicionalni partijski sistem i metafore levice i desnice (duopol i njegovi simpatizeri) izašli su na loš glas (korupcija koja se ne percipira kao trula jabuka u sistemu, nego kao sam taj sistem; nedostatak demokratije, neravnopravni izborni zakon). To ne znači da mnogi nisi glasali za laburiste ili konzervativce. To znači da je poverenje iznevereno.

2. Malo po malo ono što se opažalo kao individualni problem (nezaposlenost, rizik iseljavanja, politička nelagodnost uopšte) postalo je nešto zajedničko, nekako kolektivno, generacijsko, pa time i političko (Narodna platforma Plataforma de Afectados por la Hipoteca, *esraches*³, pokret koji su sačinjavali ljudi, a ne militanti).

3. Kulturni zaokret: lako je povezati ogorčenje i indignaciju sa antipolitikom i staviti ih u moralistički, a ne politički okvir. Ali ogorčenje nije bilo pojedinačno: ono je stvorilo neku vrstu popularne kulture. Ono što se događalo u prošlosti, laburističko-konzervativni duopol, više nije izgledalo kao nešto prirodno.

2 U Španiji kada se ljudi dovijaju kako da spreče iseljenje iz stana viču "sí se puede". To nije "da, mi možemo", već *sí se puede*. Ponekad nema potrebe za prevodom.

3 *Esraches* je naziv za vrstu demonstracija, nastao prvobitno u Argentini 90tih godina, gde aktivisti idu na kućne adrese ili radna mesta onih koje žele javno bojkotovati ili poniziti i tako uticati na javno mnjenje. Metod je ušao u političku upotrebu na protestima PAH-a (*Plataforma de Afectados por la Hipoteca*), pokreta žrtava stambenih kredita koji se bori protiv nasilnog iseljavanja iz stanova pod hipotekom. Ada Kolau, trenutna gradonačelnica Barselone, bila je jedna od osnivača tog pokreta.

Prema tome, izborni balans, ili ravnoteža ekonomskih i političkih snaga nije se promenila, ali je izvesni okvir opšteg mnenja prodrman. To je bila kriza režima, a ne državna kriza (država i servisi koje ona obezbeđuje radili su gore zbog rezova ili mera štednje, ali to su bili socijalni servisi). Ali iz ove specifične društvene situacije ne može se dedukovati homogeni kolektivni politički subjekt. Ono što se otvara, naprotiv, jeste prilika da se artikuliše proces političke promene koja se niti izvodi iz društvene situacije (ne zaboravimo da iz iste društvene situacije mogu nastati kontradiktorni politički pokreti), niti se temelji na identitetima španskih građana kakvi su bili pre političkog procesa o kojem je reč (levica i desnica).

Izazov je bio u tome da se izgradi društvena većina, da se ogorčenje pretvori u političku promenu, ali bez brkanja dve različite realnosti: trgovci i pokreti ukazivali su na krizu predstavničke demokratije, ali ljudi koji gledaju trgove na televiziji ili čitaju novine ukazivali su na drugačiju krizu. Zapravo, kada je Podemos pokrenut mi smo isticali tu drugu realnost, ljude po kućama. Oni su simpatisali Indignadose, ali nisu aktivno učestvovali. Nisu im se sviđali predstavnici, ali ni predstavnički sistem u celini. Takođe, pokreti su bili veoma aktivni i delimično uspešni, ali nisu išli dalje od toga; oni su išli unazad.

Imajući u vidu ovu situaciju, mislim da smo bili u pravu kad smo napustili ideju prelaska od socijalnog ka političkom, odnosno, tu ideju da je bilo nužno prvo prikupiti snagu u bazi pre nego što izađemo na izbore. Da bismo gradili od dole, start od gore (na primer, izbori) pokazao se kao bolji. Ono što smo naučili je da ponekad izlazak na izbore može biti dobar isto tako kao i organizovanje u narodnoj bazi - kada se dođe do toga da se politička alternativa artikuliše i izgradi.

GERUSIJA: Jedna od najčešćih i najučestalijih primedbi Podemosu jeste da se drži populističke ideologije (npr. neodređena i preširoka upotreba termina "kasta" kao političkog neprijatelja, proste dihotomizacije itd.). Kako se branite od ove optužbe za populizam? (ili idejni tvorci Podemosa misle da imamo posla sa "populističkim diskursom" bliskom misliocima kao što su Laklau i Mufova?) Često možemo čuti da se Podemosova politika želi pozicionirati van tradicionalne ideološke razlike na levicu i desnicu, reformiste i revolucionare itd. Da li je to samo strateški i pragmatični diskurs sa kojim se istupa kako bi se stvorilo šire narodno savezništvo i ujedinilo opoziciono političko polje ili zaista mislite da je doba politike u terminima ideologija, klasa i klasni savezi prošlo?

EDUARDO MAURA: Nakon evropskih izbora maja 2014. zatekli smo se u otvorenoj, nestabilnoj i difuznoj atmosferi protiv establišmenta. Ovo rasprostranjeno osećanje je omogućilo da se artikuliše društvena većina srećna da može glasati za promene. Oslanjajući se na tu većinu nova vlada je moguća. Ali proces ne ide pravo sa ulica u glasačke kutije. Postoji dosta ambivalentnosti

i dosta ograničenja koje treba uzeti u obzir. Deo evropske levice treba da razume da ovaj proces ne pripada nikome. Levica je nužna da bi se zemlja promenila, ali ona nije SUBJEKAT promene. Takođe, aktivisti i pokreti će uvek biti bitni, uvek će biti izvor inspiracije, ali aktivisti ne menjaju zemlje: narod je taj koji ih menja

Kriza režima o kojoj govorimo je toliko duboka da je Podemosova pretpostavka da ima prostora i za druge političke snage i aktere. Mi trenutno imamo posla sa tom novom situacijom u kojoj druge političke snage brzo izrastaju u jednom neprestano menjajućem kontekstu. U Španiji, na primer, postoji stranka koja se zove Ciudadanos (Građani), iako oni nisu prošli tako dobro u maju, ali koriste neke od naših medijskih praksi i narative, no oni uopšte nisu protiv mera štednje.

Da li to znači da Podemos uopšte nema ideologiju? Ne! Ali je tačno da svaki otvoren proces udružuje različite pozicije: u Podemosu postoji mnogo Španaca koji žive u inostranstvu, bivši laburistički glasači koji nikad nisu glasali za komuniste, ljudi sa snažnim aktivističkim identitetom, ljudi koji su bili dezorijentisani i nedostajala im je veza sa Laburistima jer su prigrlili mere štednje, građani bez prethodnog iskustva, i još mnogo toga.

Druga činjenica je ta da u Španiji nije postojalo neko jasno “mi” kojem smo hteli da se obratimo (ne radnička klasa, ne omladina ili stariji ljudi, ne aktivisti). Zbog toga najvažnija stvar je bila da se identifikuju “oni”. Suprotnost je u srži politike: ako je nešto dobro funkcionisalo u početku to je onda način na koji smo konstruisali “njih”: establišment, da, ali sa drugim imenom: kasta. Kasta je kao establišment, ali ne baš isto to: “kasta” je fleksibilna, neka vrsta fluktuirajuće nefiksirane reči koja se može primeniti na političare, finansijski svet, dugovečne lokalne lidere ili ljude iz medija visokog profila i novinare u službi status quo-a. Kasta je sačinjena od onih koji ne vladaju za narod nego za same sebe, koji se bave politikom u cilju svog samoodržanja.

GERUSIJA: U pomenutom Manifestu iz 2014. možemo takođe čitati o “povratu narodnog suvereniteta” i vraćanju vlasti u ruke naroda. Šta su konkretni instrumenti ovog povratka narodne kolektivne volje koje Podemos hoće da upotrebi? Na primer, da li u slučaju pobeđe možemo očekivati seriju referenduma i narodnog izjašnjavanja po mnogim političkim i socijalnim pitanjima?

EDUARDO MAURA: Kriza režima iz 1978. je takođe kriza političkih naracija koje su davale smisao španskoj politici. U Španiji ta priča je bila da se Franko ostavi u prošlosti, da se država modernizuje i pronade širok prostor za konsenzus. Konsenzus je ono za šta se stvarno marilo. Ovaj sindrom konsenzusa delovao je kao sredstvo za jedan cilj, a cilj je bio da svi prihvate politički dvopartijski sistem zdravo za gotovo. Neslaganje sa specifičnim pravilima španske političke igre (pravila koja su marginalizovala centralne aspekte i rasprave o političkom, društvenom i ekonomskom modelu za zemlju) smatralo

se radikalnim i anti-demokratskim. Šta god treba da važi, svako razmatranje je moralo da bude na isti kalup. Demokratija je funkcionisala kao kalup za kolače; sve ostalo se odbacivalo. Maja 2011. jedna od glavnih tema bila je tačno ta. Često smo govorili “Nismo mi antisistemski, sistem je protiv nas”.

Sasvim suprotno tome, politika nije konsenzus nego i konflikt. Da bi se suočili sa tom velikom naracijom demokratije shvatili smo i prihvatili dobre stvari koje je španska tranzicija donela. Ono što smo pokušali da kažemo svima jeste da treba ponovo promisliti i reaktivirati demokratiju, kako bismo saslušali one zahteve koje trenutni politički i ekonomski sistem ne može da sluša, jer se ne uklapaju u kalup. Ako španskoj demokratiji fali nečega, to je bila participacija, transparentnost i otvorenost. Ništa od toga nije bilo među zahtevima tradicionalne levice, ali koga briga! Ovo pomeranje se može sažeti u sledećem: nekad je “kako” važnije nego “šta”. Za šta god da se zalažeš, to mora biti ishod demokratske i transparentne procedure. Na početku su mnogi ljudi cenili mnogo taj aspekt.

GERUSIJA: Već smo postavili pitanje novog političkog okvira Podemosa i reinencije onog političkog van tradicionalne, da tako kažemo, “identitarne” levice koja ima ideologiju, simbole, zastave ali nema strategiju da pobedi. Ali osim toga, hteli bismo da pitamo da li ipak postoji neki politički subjekt, pokret ili pojedinci iz španske istorije koje uzimate za primer ili inspiraciju vašoj borbi?

EDUARDO MAURA: Zlatno je pravilo politike da je sve što činiš napravljeno od materijala koji je već postojao i ranije, i da je sve što činiš povezano sa stvarima koje su se već dogodile. Politika nikad ne polazi od nule i nikad ne dovodi do novog doba u kojem više neće biti antagonizma. Kao izvor inspiracije naveo bih sve one ljude koji su se vrlo naporno borili za špansku demokratiju u sedamdesetim i osamdesetim godinama, naši roditelji i njihovi roditelji, bilo da su bili militanti ili ne. Mnoge stvari su krenule naopako, ali bismo ovaj put mogli imati drugu šansu.

GERUSIJA: Kakav stav Podemos zauzima prema već postojećim socijalističkim i socijaldemokratskim akterima u španskom društvu (tu mislimo na PSOE, ali ne samo na njih). Postavljamo ovo pitanje zato što je istorija pokazala fatalno ograničenje socijaldemokratske politike: smatrati državni aparat za nešto neutralno i van dometa kapitalizma, misleći da se “uzimanjem vlasti” i ulaskom u institucije može “kontrolisati” kapitalizam uvođenjem na primer redistributivnih socijalnih mera i slično. To je dovelo ne samo do propasti takvih opcija nego i do snažnije dominacije kapitalizma. Kako se Podemosova politika suočava s tim problemom?

NEODGOVORENO

GERUSIJA: I za kraj: ako u novembru Podemos doživi isti izborni uspeh kao i Siriza februara ove godine, šta će biti prvi vladin potez?

EDUARDO MAURA: Španska ekonomija je jača nego grčka, ali moramo se suočiti sa mnogim sličnim socijalnim nevoljama: stambeno pitanje, grejanje, zaposlenje, računi za struju, itd.

Intervju vodio i preveo sa engleskog: Saša Hrnjez

STRAIGHT OUTTA MAHALA: intervju sa grupom „GIPSY MAFIA“

Gipsy Mafia je rep grupa iz Zrenjanina koju čine dva brata, Skill i Budy O.G. (Ferid i Emran Ajeti). Pevajući o položaju Roma, fašizmu, homofobiji i društvenoj nejednakosti, Gipsy Mafia su se razvili u jedinu antifašističku i antikapitalističku rep grupu na domaćoj sceni.

Povodom Gerusijinog temata o fašizmu, prenosimo intervju koji smo uradili sa Gipsy Mafia.

GERUSIJA: Kako je nastala Gipsy Mafia? Šta je vas je podsticalo da se muzički razvijete?

GIPSY MAFIA: Jedini razlog zašto je nastala Gipsy Mafia je zato što nismo više mogli i hteli ćutati. Diskriminacija, nasilje, vređanje i još dosta toga prema romima nam je već bilo više nego dosta. Al' je ključno za stvaranje Gipsy Mafije bio događaj 18. januara 2007 god. Grupa ljudi je napala jedno romsko naselje u Beogradu. Bacali su kamenje i flaše na kuće dok su vikali „Zapalićemo vas Cigani! Iselićemo vas!“ Kad je jedan od roma izašao iz kuće bio je brutalno pretučen od strane mladića. Naravno da je policija tek došla kad se sve završilo. Od tog dana smo znali da nešto mora da se desi, i tražili smo razne načine da se suprostavimo takvim ljudima i kazemo da tako vise ne može. Marta meseca te godine smo onda odlučili stvoriti Rap Crew koji će govoriti istinu i probleme koje mi romi imamo. Pre Gipsy Mafije smo oboje bili u 2 različite rap ekipe, al' smo taj dan rešili da se nas dvoje spojimo i buntujemo. Nikad nam nije bio cilj biti poznati ili šta god već. Samo je bila bitna naša poruka.

GERUSIJA: Za sebe kažete da ste antifa cigani – svirali ste na antifašističkim skupovima, i sa tom temom često otvarate nastup. Šta je uticalo na to da zastupate antifašizam i antikapitalizam danas?

GIPSY MAFIA: Nažalost smo tek godinama kasnije svatili da ovom sistemu nije jedini problem diskriminacija i fašizam. Sve je počelo 2009 god. Gipsy Mafija je postojala i aktivno snimala pesme i delila ih gde god mogla. Sve u kućnoj produkciji i DIY. Te godine upoznamo i čoveka pod imenom Cef. Preko njega tek shvatamo da pored fašizma postoje stvari kao kapitalizam, homofobija, itd. Shvatili smo da to što smo mi antifašisti i antikapitalisti ne bi uopšte trebalo biti nešto posebno, ili osećati se posebno, jer svaki čovek koji ima mozga u glavi i ume da ga koristi je antifašista/antikapitalista.

GERUSIJA: Šta za vas znači suprotstaviti se kapitalizmu? Da li se zalažete za neku formu anarhizma ili?

GIPSY MAFIA: Kapitalizam nije samo glupi stav, nije glupi zakon koj može da se ukine ili mašina kojoj možes izvući utikač. Kapitalizam vlada celim svetom i to je naš veliki problem. Ako želim da budem antikapitalista, ne mogu samo negirati ono što postoji bez ideje o tome kako zameniti kapitalističke stvari. Kapitalizam je sranje, čujem ljude kako viču. I teško je ne slagati se sa njima. Kišne šume nestaju, vrste izumiru, klimatske promene napreduju i naravno da od toga pate samo siromašni. Pored toga, omiljena kafana je morala da se zatvori zbog prevelike kirije, i to je sranje. A postoje dobri zahtevi. Regulisanje finansijskog tržišta, čuvanje klime, kontrolisati preskupe kirije, uvođenje osnovnog prihoda, itd. Sve su to svakako dobro smisleni zahtevi i svet bi bio malo bolji kada bi se uveli. Ne bih reko da se zalažemo za neku posebnu formu anarhizma. Čisto smo anarhisti i naše delovanje je širokoobuhvatno. Mi smo ti koji se zalažu za ukidanje svih organa vlasti i društvene hijerarhije, protiv smo autoriteta i protiv diskriminacije. Moj stav je da država kroz svoje represivne organe vlasti (sud, policija, vojska) donosi više zla nego dobra i da državu treba ukinuti.

GERUSIJA: Antifašizam nije nešto što se uobičajeno vezuje za domaće rep i hip hop grupe. Kako biste opisali domaću scenu danas? Da li postoje bilo kakve reakcije na vašu muziku i aktivizam?

GIPSY MAFIA: Mislim da se domaci rep jako sporo i polako al' bar nekako oporavlja. Naravno da su još uvek tu takozvani reperi koji po nama hip hop kvare, i koji su pojam i svrhu repa totalno promašili al' ima i kvalitetnog underground repa. Po nama je naš domaći rep u većini slučajeva nacionalistički. Uvek ista priča o Velikoj Srbiji, o Kosovu, bla, bla, bla. To što se njihovi tekstovi rimuju ne znači da je to rep. Reakcije na početku su bile poput „ma Cigani, šta oni znaju o repu. Mani ih samo“, a onda je bilo „evo ih, naši crnci“ (što nas je jako razbesnelo, a i mislim da takve izjave nisu ni imale druge svrhe). Onda 2013. uz pomoc Cefa, i još drugih drugara i antifa naravno izbacujemo naš prvi oficijelni album pod nazivom „Ciganska Posla“ i odjednom počinju da nas shvataju ozbiljno. Odjednom shvataju da nismo šatro američki crnci nego da smo cigani koji jebu sistem i policiju jer je to jedino što zaslužuju. Kreću svirke po ex-Jugoslaviji. Gipsy Mafia & Braća Blekvutrić (Band), naša prva turneja koja je trajala 12 dana I bila van srbije i sa više strana stiže poštovanje.

GERUSIJA: Trenutno izlazi vaš novi album „Straight outta Mahala“. Možete li nam nešto reći o tome kako je album zamišljen, koje teme pokriva, i najbitnije – kada vas možemo očekivati u Beogradu, Novom Sadu i šire?

GIPSY MAFIA: Mislimo da je Straight Outta Mahala malo ozbiljniji nego što je bio Ciganska Posla. Spominjemo teme poput antifašista, antikapitalista, al' takđe i pesme poput „Ava Kari“ gde može svako sa lakoćom da nauči par bitnih reči na romskom jeziku. Al' takđe i pesme poput „Romni“ (Žena) koja je posvećena prvenstveno našim romskim sestrama al' takđe i ostalima koji govore o tome da žene ne trebaju biti poslušne mužu i biti poput roba. Da trebaju biti ravnopravni sa svakim muškarcem al' takđe našim sestrama da izbegnu tradiciju, da se ne udaju mlade samo zato što se mora, a ne zato što hoće. Da trebaju reći NE i boriti se za svoja prava. Pre dve nedelje smo završili turneju od 3 nedelje i sad smo malo na pauzi al' u septembru onda se nastavlja. Nažalost nema ništa po Srbiji al' ćemo zato svirati par dana u Nemačkoj, onda Bugarskoj, Mađarskoj, itd.

GERUSIJA: Koji su vam dalji planovi nakon objavljivanja albuma?

GIPSY MAFIA: Plan je takav da snimamo još par video spotova u narednih godinu dana. I onda nam je takđe jako drago što ćemo krajem aprila svirati u Mančesteru na „0161“ Festivalu i to čak na Main Stage-u. To će nam prvi put biti da sviramo van Evrope, pa jedva čekamo da vidimo reakcije.

Intervju vodio i priredio: Aleksandar Matković

„KRAJ KAPITALIZMA NEĆE BITI MIRAN...“

Razgovor sa Anselmom Jappeom

GERUSIJA: Voleo bih da počnemo od ključnog pojma: vrednost. S jedne strane, reč je o izrazu koji je u pojmovnom smislu bio eliminisan iz mainstream ekonomije tokom 1930-ih godina kada je postao čisto operativni izraz čije je značenje bilo redukovano na cenu. Sa druge strane, ima izvesne polisemije u pogledu ove reči: ima matematičkih, filozofskih (npr. aksioloških), socioloških (kao u Werturteilsstreit-u, raspravi o vrednonosnim sudovima) i drugih značenja. Dakle, zašto danas Wertkritik koristi reč „vrednost“?

ANSELM JAPPE: Marx u jednom kratkom spisu, koji se zove Kritičke beleške o Političko-ekonomskom traktatu Adolpha Wagnera (1880), daje komentare na različita moguća značenja reči „vrednost“. On reči „vrednost“ i „radnu vrednost“ nalazi pre svega kod engleskih političkih ekonomista koji su se odvojili od fiziokratske doktrine u kojoj je vrednost bila vezana za korisnost proizvoda (posebno poljoprivrednog). Adam Smith i David Ricardo su smatrali da je vrednost nešto što se konstituiše ljudskim radom, na osnovu kvantiteta ljudskog rada. Prema tome, čak i kada ljudsko biće izvlači vodu iz reke, i u tom slučaju je ljudska aktivnost ono što konstituiše vrednost vode koju ćemo zatim pronaći u drugim proizvodima. Sve dok voda ostaje u reci, ona nema vrednost u ekonomskom smislu.

GERUSIJA: Dakle nema valor naturalis-a, tj. prirodne vrednosti.

A.J.: Nema. Ipak, Smith i Ricardo smatraju da ukupnoj vrednosti proizvoda ne doprinosi samo neposredni rad, već i kapital, odnosno zemljište (dakle, vlasnici sredstava za proizvodnju). Prema tradicionalnom marksističkom shvatanju, Marx se ograničavao na to da preuzme radnu teoriju vrednosti, zanemarujući izvedene faktore poput kapitala i zemljišta (prema tome, zanemario je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju), smatrajući da jedino živi rad predstavlja izvor vrednosti. Međutim, Marx istovremeno sprovodi i složeniju operaciju: on kritikuje i samo postojanje vrednosti, tj. činjenicu da se radu pripisuje sposobnost stvaranja vrednosti koja prati robe poput neke senke. Ovo je radikalnija strana Marxove kritike, ali je ona manje poznata.

Prema tradicionalnom marksističkom shvatanju, Marx je naprosto prihvatio postojanje vrednosti kao nečega prirodnog, kao nečega što postoji u svim društvima i što je u skladu sa „činjenicom“ da su se ljudi uvek bavili

„ekonomijom” vremena, vrednujući predmete prema vremenu koje je potrebno da bi se oni proizvodili. Marx je ponekad zaista rezonovao u ovim terminima. Iz ovoga sledi teorija pravednosti i pravedne (re)distribucije vrednosti, dakle zahtev za „punom najamnikom” radnika. Prema ovome, vrednost u potpunosti treba da bude svojina onoga koji je proizvodi umesto prinude da se ona deli sa vlasnikom sredstava za proizvodnju: kapitalista se dakle percipira kao puki parazit. Ponavljam, ovo je tradicionalni marksistički pristup – koji inače zaista može da se oslanja na izvesne Marxove primedbe. Ali kod Marxa istovremeno postoji i drugačiji pristup. Kritika vrednosti (Wertkritik) je ove pristupe nazvala „ezoteričnim Marxom” i „egzoteričnim Marxom” (koji se mešaju tokom evolucije njegovih misli – nije reč o „fazama”).

U ezoteričnom pristupu naglasak je na „dvostrukoј prirodi rada”, kako ju je Marx nazvao: svaki rad, stvarajući robe, stvara upotrebnu vrednost, ali istovremeno stvara i robnu „vrednost” koja je čista društvena fikcija. Ovo drugo ne čini deo objektivnih karakteristika robe. Ono što vrednost predstavlja jeste naprosto rad koji je bio uložen u proizvodnju date robe – ne konkretni rad, već ulaganje nediferencirane ljudske energije koja se meri parametrima vremena (prema tome, pitanje je naprosto da li radimo 10 minuta ili 60 minuta, imajući u vidu da ovo drugo rezultira sa šestu puta više vrednosti – bez obzira na sadržaj). Ova vrsta vrednosti nema ništa zajedničko sa korisnošću proizvoda ili sa njegovom lepotom. Radi se o kvantitativnom kriterijumu koji ostaje indiferentan prema potrebama proizvođača ili potrošača. Marx predlaže ovu analizu vrednosti naročito u prvim poglavljima Kapital-a. Nije reč o prostoј pojmovnoj apstrakciji: prema Marxovim analizama, apstrahovanje od svih kvaliteta (ono što on naziva apstraktnim radom) postaje efikasna stvarnost u robnom društvu i na kraju vlada konkretnom stvarnošću predmeta, dakle njihovom upotrebnom vrednošću.

Zapravo u kapitalizmu proizvodimo robe ne bi li akumulirali vrednost. Ono konkretno strana je podređena akumuliranju radnog vremena. Na kraju krajeva, samo je radno vreme reprezentovano u novcu, nakon nekoliko metamorfoza – i kao što znamo, u kapitalizmu je bitna samo jedna stvar, a to je novac. Pretvoriti početnu sumu npr. 100 evra u 110 evra, a zatim u 120 evra itd, to je jedina prava svrha u robnoj ekonomiji; a zadovoljavanje potreba nije ništa drugo do puki sekundarni aspekt. Međutim, umnožavanje novca nije umnožavanje konkretnih predmeta – ono odgovara umnožavanju rada i naročito višku rada koji rezultira viškom vrednosti u obliku profita. Kritika vrednosti (Wertkritik) je nastala od 1980-ih u Nemačkoј, na osnovu novog čitanja Marxa koje se fokusira na njegovu „ezoteričnu” stranu. Ova strana je uvek bila zanemarena ili prebrzo zaboravljena zato što tradicionalni marksisti uvek započinju analizu sa preraspodelom vrednosti između kapitalista i proletera, dok kritika vrednosti tvrdi da postoji i dublji problem, naime, da se društveno delanje pojavljuje u formi vrednosti, bazirajući se prema tome na jednu vrstu indiferencije u pogledu

svake proizvodnje, redukujući sve na utrošeni kvantitet energije. Naravno, izraz „kritika vrednosti”, kao i svi drugi termini, nastao je pomalo slučajno, i upravo zbog te već pomenute polisemije više volim da koristim termin „kritika fetišizma robe” koji je duži, ali je jasniji.

GERUSIJA: Teoretičari kritike vrednosti, kao što ste već pomenuli, često su izradili alternativnu istoriju marksizma. Neko je rekao da ponašanje Roberta Kurza i Wertkritika veoma liči na ponašanje Guya Deborda: bilo je oštih polemika, jeresi i šizmi. Koji su najvažniji prethodnici kritike vrednosti prema vašem mišljenju i ko su njeni najvažniji saveznici, dakle koje su joj savremene struje najviše bliske danas?

A.J.: Nema neposredne veze između kritike vrednosti i situacionista. Guy Debord je bio veoma slabo poznat u Nemačkoj u vreme kada je Wertkritik nastajala i više sam ja kasnije uspostavio izvesnu vezu. Ova dva momenta su istorijski prilično različita. Do 1950-ih i 1960-ih marksizam je naširoko bio identifikovan sa lenjinizmom – bez obzira na to da li je bilo reči o trijumfalnoj staljinističkoj verziji, disidentnoj verziji trockizma ili, kasnije, o maoizmu. Posebno od 1960-ih, u atmosferi 1968. godine, širile su se brojne jeresi ili heterodoksne ideje koje su naročito iz 1920-ih godina bile ponovo otkrivene u marksističkom polju. Neko je rekao da su svi autori protiv kojih je Lenjin napisao Dečju bolest levičarenja u komunizmu bili ponovo otkriveni i predstavljali su predmet novih studija i interpretacija. Dakle i sam Debord je bio deo ove posebne atmosfere koja je omogućila ponovno otkrivanje drugačijih marksizama, npr. marksizma Karla Korschua ili Georga Lukácsa, komunizma saveta kod Pannekoeka ili drugačijih tokova koji su bili bliski Kropotkinovom anarhizmu ili disidentima iz Sovjetskog saveza, Ante Ciligom ili Victorom Sergeom.

GERUSIJA: Vi ste napisali knjigu u Guyu Debordu koji vam je poslao pismo, tj. pohvalu vaše monografije.

A.J.: Već sam imao priliku da razgovaram sa mnogim ljudima koji su čitali Društvo spektakla ne znajući da je reč o knjizi koja je nastala pre četrdeset godina. Dakle ima ljudi koji misle da je knjiga objavljena nedavno. Zapravo, reč je o knjizi koja spada među malobrojna dela iz 1960-ih koje i dan danas možemo čitati: zbog stila, ali takođe zbog analize epohe u kojoj se rodilo društvo informacije i potrošnje – nova vrsta komodifikacije sveta i života. Društvo spektakla je često okarakterisano kao „proročanstvo“. Nije reč naprosto o kritici televizije, već mnogo šire o kritici organizovane pasivnosti u kojoj ljudi kontempliraju o drugim ljudima koji žive umesto njih ne bi li imali kompenzaciju za siromaštvo svojih života. Debord je bio jedan od prvih koji su ponovo upotrebljavali Marxove pojmove robe i fetišizma robe. Njegova aktuelnost se sastoji u stvaranju nove društvene kritike koja analizira anonimnu i fetišističku kapitalističku vladavinu –

čak i ako je Debordova kritika još bila dosta pomešana sa drugim tradicionalnijim formama marksizma. Drugi suštinski aspekt situacionističke agitacije je borba protiv spektakla sa nespektakularnim sredstvima, dakle odbijajući učestvovanje u medijima ili predavanja na univerzitetu, i bez militantnog angažmana u partijama. Ovo je takođe lekcija o dostojnosti odbijanja. Izvesni umetnički krugovi i dan danas rade na renesansi prakse *dérive-a* ili otkrivaju grad i bave se „*détournement-om* unapred konstituisanih estetskih objekata”, u skladu sa situacionistima.

GERUSIJA: Vratimo se pitanju ponovnog otkrivanja brojnih jeretičkih ili heterodoksnih misli i Wertkritiku.

A.J.: Sa Wertkritikom je drugačije. Ona analizira različite istorijske oblike marksizma upravo da bi videla gde može da se nađe adekvatno razumevanje fetišizma i robe, odnosno koji tokovi su zaista uspeli da zahvate pitanje proizvodnje vrednosti, a ne samo njenu raspodelu. Ako nam je ovaj aspekt glavni parametar, onda ćemo primetiti da zapravo nijedna struja, čak ni među heterodoksnim strujama, nije temeljito kritikovala rad, vrednost i fetišizam robe. Heterodokсни mislioci su često insistirali na strateškim pitanjima, ali su retko kritikovali osnovne kategorije kao što su rad i roba. Ovo isto važi i za anarhiste. Dakle sud o tome da marksisti nisu razumeli Marxovu kategorijalnu kritiku važi skoro za sve disidente marksizma. Što se tiče prethodnika kritike vrednosti, ima samo nekoliko stvari koje valja pomenuti. Lukácsseva Istorija i klasna svest sigurno zauzima važno mesto, ali apstraktni rad koji Lukács analizira je pre svega fragmentarni, atomizovani rad, a nije samo jedna strana dvostruke prirode rada, kao što je slučaj kod Marxa.

Svakako postoji i uticaj Frankfurtske škole na kritiku vrednosti – ali valja pomenuti da je čak i kod Adorna i Marcusea prvenstveno reč o kritici cirkulacije, a ne o proizvodnji robe. I upravo tamo gde su bili marksisti, ostali su prilično tradicionalni marksisti. Prema tome, kritika vrednosti se rodila kao neka vrsta preloma u odnosu na prethodne oblike marksizma, više nego kao njihov nastavak. Čak su i heterodokсни marksisti voleli da se oslanjaju na neku tradiciju: na Lukácsa, Gramscija, Althussera... Kritika vrednosti se više vraća jednom posebnom delu samog Marxovog opusa. To ne znači da je kritika vrednosti inteligentnija od svojih prethodnika, već da se nalazi u novim istorijskim okolnostima. Tokom 1970-ih i 1980-ih kapitalistički razvoj je rezultirao nemogućnošću da se sistem promeni iznutra, te je onemogućio sve oblike imanentne kritike kapitalizma. Tek od ove epohe smo mogli da imamo obuhvatnu viziju o kapitalističkom društvu, a ne samo neke partikularne faze njegovog razvoja. Doprinos kritike vrednosti jeste da predstavlja prvi teorijski izraz tih promena.

GERUSIJA: Ali je bitan i uticaj Isaka Iljiča Rubina i Alfred Sohn-Rethela, zar ne?

A.J.: To su autori koji su ponekad citirani u Kurzovim spisima. I mogli bismo da dodamo još i Rosu Luxemburg i Henryka Grossmana. Ipak, kritika vrednosti nije nastavak nekih ranijih teorijskih inicijativa. Rubin je sigurno jedan od retkih autora svoje epohe koji su zaista razumeli strukturu vrednosti. Ali Kurz u svojim poslednjim spisima kritikuje Rubinov pristup vrednosti jer je on smatrao da je apstraktni rad neka vrsta jedinstvenog sredstva za merenje koje se može pronaći u svim ljudskim društvima – dakle nije specifični aspekt kapitalističkog režima. Kritika vrednosti nikada nije odala ritualnu počast teorijskim modelima prošlosti. Ona nemilosrdno kritikuje i one autore koje ceni.

GERUSIJA: A šta mislite o mogućim savremenim saveznicima kao što su Moische Postone i Jean-Marie Vincent?

A.J.: Moische Postone je u SAD-u razvio drugi oblik kritike vrednosti, u istom periodu kada je Wertkritik nastala u Nemačkoj. On je objavio Vreme, rad i društvenu dominaciju 1993. godine. Svakako ima mnogo zajedničkih tačaka između Postonea i radova Krisisa. Postone se delimično oslanja na iste izvore (studirao je u Frankfurtu kao Adornov đak). Ali ima i značajnih razlika: kod Postonea nema niti teorije krize, niti prave kritike rada kao transistorijske kategorije. Postone kritikuje rad u kapitalizmu kao društveno autonomizovano posredovanje, ali kod njega nedostaje koncept rada kao takvog koji na apstraktan način obuhvata najrazličitije delatnosti i predstavlja apstrakciju koja nije postojala u predkapitalističkim društvima. Nažalost jedva ima dijaloga između Postonea i kritike vrednosti u Nemačkoj. Više je reč o paralelnim putevima.

Jean-Marie Vincent ima drugačije izvore. On je bio trockista i univerzitetski profesor, a bio je i jedan od prvih koji su uveli Frankfurtsku školu u Francusku. Vincent je objavio Kritiku rada. Pravljenje i delanje 1987. godine, te knjigu koja je bila veoma hrabra za marksiste te epohe. Njegovi argumenti su često bliski kritici vrednosti. Ali u drugim aspektima on je dosta udaljen od nas, npr. kada koristi kategorije Martina Heideggera ili kada koristi postoperaističke analize.

GERUSIJA: Vi ste napisali doktorat o fetišizmu kod Adorna i Lukácsa. S obzirom na to da bih voleo da prevedem ovaj intervju i na mađarski, da li biste mogli da kažete još nešto o Lukácsu? Čini mi se da možemo da napravimo razliku između egzotičnog i ezotičnog Lukácsa...

A.J.: Doktorsku tezu sam napisao pod mentorstvom Nicolasa Tertuliana koji je bio profesor na EHESS-u u Parizu. On je bio specijalista za Lukácsa kojeg je i lično poznao. Tertulian je stavio naglasak na ontologiju i na Lukácsseve poslednje spise. Naravno, u svom doktoratu sam stavio naglasak na Istoriju i klasnu svest i pokušavao sam da pokažem da suprotstavljeni sudovi Adorna i Lukácsa o subjektu umetničke moderne 20. veka (koju je Lukács skoro u potpunosti odbijao, dok je Adorno branio avangardu) imaju izvor u različitim pristupima

problemu otuđenja i fetišizma. Lukácsev koncept je u velikoj meri vezan za onu vrstu otuđenja ljudske suštine koja se pojavljuje i u Marxovim Ekonomsko-filozofskim rukopisima. U svojim poslednjim spisima, on se dosta udaljio od teorije fetišizma i apstraktnog rada. Štaviše, on hvali rad na najtradicionalniji mogući način. Rad se pojavljuje kao primarna ljudska aktivnost. Uprkos izvesnim granicama, kod Adorna je koncept fetišizma i robe ostao značajniji. Eto zašto Lukács sa centralnom kategorijom rada dolazi do antopomorfizirajućeg koncepta umetnosti i zašto kritikuje nefigurativnu umetnost, dok je Adorno veoma osetljiv prema apstraktnim aspektima društvenog života. Adorno smatra u Estetskoj teoriji da apstraktna umetnost izražava više istine o kapitalističkom društvu nego „realistična” reprezentacija revolucionarnih heroja.

GERUSIJA: Konceptualizacija istočne Evrope je veoma bitna za Robert Kurza, još od 1980-ih godina, u periodu nastanka Wertkritika. On je analizirao i stukturalne razloge neefikasnosti ekonomije u istočnom bloku i sugerisao je da će pad Sovjetskog saveza rezultirati novom krizom kapitalizma. Šta mislite o stukturalnoj poziciji istočne Evrope danas?

A.J.: Očigledno govorite o Kurzovoj knjizi Kolaps modernizacije koja je bila objavljena 1991. godine kada je Sovjetski savez još postojao, ali je bio blizu tome da ispusti svoj poslednji dah. Ono što je revolucionarno u Kurzovoj knjizi jeste činjenica da on nije analizirao sovjetsko društvo kao društvo sa birokratskom dominacijom koje ipak ima izvesnu socijalističku strukturu, kao što su npr. tvrdili trockisti. Kurz nije smatrao da je naprosto reč o drugom obliku kapitalizma, kao što su to činili drugi kritičari (recimo u časopisu Socialisme ou Barbarie), već je pokazao da je Sovjetski savez zadržao osnove kapitalističkog društva, dakle apstraktni rad, vrednost i novac, odnosno da superetatička forma nije u suprotnosti sa kapitalističkim društvima u svetu.

Država i njeno snažno intervenisanje u društvu su itekako kompatibilni sa kapitalističkom logikom, a istočne kapitalističke države su često bile ovakve. Kurz je pokazao da se Sovjetski savez srušio zato što nije uspeo da pruži otpor drugim kompetitivnijim formama tržišnog društva. Paradoks sovjetskog društva se sastojao u tome da je hteo robno društvo bez tržišta. Kurz je analizirao sovjetsku stvarnost kao rezultat modernizacije čiji je osnovni cilj bio pristizanje zapadnih društava, a koja se borila s problemom početnog kašnjenja. Rusija je zaostala već time što je njena industrializacija započela kasnije u odnosu na zapadne zemlje. Dakle, Rusija je imala potrebu za zaštićenim i autarkičnim prostorom ne bi li na silu ubrzala proces industrijalizacije – ne samo u materijalnom smislu, već i u pogledu mentaliteta i formi života. Sovjetska ekonomija je uvek bila manje produktivna u odnosu na zapadne zemlje, ali je bila zaštićena i njeni proizvodi nisu bili izloženi konkurenciji zapadnih proizvoda.

Istovremeno, Kurz je predvideo da nakon srušenja Sovjetskog saveza i drugih istočnih zemalja neće doći do obećanog kapitalističkog prosperiteta. Kapitalizam nije „pravedan” i „prikladan” model koji može da zauzme mesto pogrešnog modela kao što liberali misle sugerišući da socijalistički sistem ne funkcioniše zato što ne motivira dovoljno ljude i što nije u skladu sa egoističnom prirodom ljudskog bića. Prema liberalima, dovoljno je zameniti loš model sa pravednim modelom u kojem svako daje najbolje od sebe, a nevidljiva ruka će napokon rezultirati bogatstvom za sve. Liberali su obećali da će Rusija postati bogatija od zemalja poput Nemačke. Ali se globalni kapitalizam zasniva na konkurenciji u kojoj zemlje koje su prve ušle u trku (najpre Engleska, zatim Francuska, Nemačka itd.) uspevaju da zadrže kompetitivne prednosti uništavajući druge ekonomije koje ne uspevaju da se razvijaju istom brzinom.

To znači da što kasnije neka zemlja ulazi u svetsku ekonomiju, to će se više nalaziti u kontekstu u kojem su sve bitne pozicije već zauzete. Tako više nije bilo moguće imati lokalne industrije kada je izolovani status Sovjetskog saveza već bio ukinut. Rusija se ubrzo našla u situaciji u kojoj je igrala ulogu zemlje trećeg sveta. Prema tome, njeni proizvodi su bez značajne dodane vrednosti (pre svega mislimo na prirodni gas i na ulje) i prodaju se po jeftinim cenama, a zauzvrat stižu završeni proizvodi po skupim cenama. Rusija se takođe usredsređuje na proizvodnju specifičnih stvari poput oružja. Očigledno, ovakva proizvodnja ne podrazumeva balansiranu strukturu i nije reč o stabilnom kapitalizmu, već o kleptokratskom režimu sa mafijaškom klikom koji pre svega živi od eksploatacije primarnih materijala Rusije. Tokom predsedništva Boris Jelcina činilo se da je Rusija u fazi potpune dezintegracije. Na kraju je došao Putinov autoritarni režim. Dakle uopšte nije nužno da uvođenje kapitalizma rezultira demokratijom pre ili kasnije. Baš naprotiv, kapitalizam ima tendenciju da bude povezan sa autoritarnim formama ne bi li preživeo izazove. Druge zemlje istočne Evrope trenutno žive kao polukolonizovane zemlje (pre svega od strane Nemačke).

GERUSIJA: Teorija krize kapitalizma igra centralnu ulogu u Wertkritiku. Reč je o autodestruktivnom karakteru sistema, granicama i unutrašnjim protivrečnostima... Takođe govorite o varvarizaciji, tj. o krizi čitave civilizacije. Ipak, oni koji su napadali Wertkritik su je često obeležavali kao neka vrsta „katastrofizma” i kao „proročanstvo o gnostičkom samouništavanju sveta” itd. Primera radi, postoji debata i između teoretičara struje Neue Marx-Lektüre odnosno Wertkritika.

A.J.: Neue Marx-Lektüre... Pretpostavljam da mislite na autore poput Hans-Georga Backhaus, Helmuta Reichelta i Michaela Heinricha... Uglavnom ostaju u prilično univerzitetskim okvirima egzegeze i marksološke filologije. Često su imali bitne rezultate, ali je bilo i teorijskih ćorsokaka. Malo se interesuju za ono šta Marx može da naš nauči danas. Za razliku od njih, Wertkritik često

upućuje na savremeni kapitalizam koji se razlikuje od kapitalizma u kojem je Marx živeo.

Autodestruktivna tendencija kapitala nije bila previše vidljiva u Marxovom vremenu. Ona je danas mnogo više očigledna pre svega zato što (kao što to je Marx već pokazao) jedino živi rad može da stvori vrednost, a kapitalizam ima tendenciju da zameni živi rad sa mašinama, smanjuvajući time stvaranje vrednosti. Marx je uvideo da ova protivrečnost predstavlja potencijalni faktor za krizu kapitalizma u dugoročnom smislu, ali je mislio da će se proleterska revolucija dogoditi ranije nego što bi kapitalizam došao do svojih granica u pogledu stvaranja vrednosti. Ova desupstancijalizacija vrednosti se napokon dogodila, kao što se dogodio i kvalitativni skok od 1960-ih godina, prvenstveno zahvaljujući informatizaciji rada. Od tog trenutka se kapitalizam nalazi u permanentnoj krizi, a ne samo u prostoj konjunkturalnoj krizi. Kritika vrednosti nema „apokaliptične prekonceptije”, već ima u vidu način na koji su iscrpljeni osnovni aspekti kapitalističke logike. Poslednje decenije su u velikoj meri pokazale da je njena teorija krize istinita. Već 40 godina čekamo na to da započne novi krug rasta koji su buržoaski ekonomisti obećali. Bili smo samo svedoci rasta finansijskog tržišta. Nije reč o predviđanju buduće velike i poslednje krize, nego o krizi koja je već sada sa nama. Zapravo društvo rada je već u teškoj krizi. Ovo je istovremeno i kriza novca, što znači da je na delu i smanjenje vrednosti i gubitak supstancije novca. Ali mnoge teorijske struje, uključujući i levicu, govore i dalje o tome da je kapitalizam u sve boljem i boljem stanju.

GERUSIJA: Wertkritik se rodio u razvijenoj zemlji. Da li možemo da primenimo tezu prema kojoj se proporcija živog rada smanjuje i na zemlje periferije i poluperiferije, odnosno čak i na globalnom nivou? Postoje nove tendencije ekspanzije kapitala i industrijalizacije.

A.J.: To je argument koji se često ponavlja: neće biti globalnog smanjenja rada jer svakom radnom mestu koje se gubi u Evropi odgovara novo radno mesto u Kini, Indiji ili Indoneziji. Ovo je pogrešan argument jer ono što je značajno za akumulaciju kapitala nije naprosto broj eksploatisanih radnika. Vrednost koju ovi radnici proizvode u velikoj meri zavisi od upotrebljene tehnologije. Hrabrije rečeno: indijski radnici koji ceo dan rade za dva dolara sa mašinama za šivenje ne bi li proizvodili košulje mogu da stvore velike profite za svoje poslodavce – ali u celini oni proizvode manje dodatne vrednosti u odnosu na high-tech radnika u evropskoj fabrici. Ove velike mase ultraeksploatisanih radnika veoma malo doprinose globalnoj masi vrednosti. Ima mehanizama redistribucije vrednosti na svetskom tržištu zbog kojih na paradoksalan način kapitali koji se najviše baziraju na tehnologiji (dakle oni koji u najvećoj meri doprinose globalnom smanjenju vrednosti) dobijaju najveću porciju od onoga što ostaje od torte, čak i ako se torta smanjuje. Prema tome, ideja prema kojoj će Kina spasiti kapitalizam

ne može da izdrži empirijsku verifikaciju. Kina zavisi od izvoza prema starim kapitalističkim zemljama. I ako npr. SAD više neće moći da kupuje, kineska ekonomija će imati velike teškoće. Postoji krug deficita preko Tihog okeana koji je takođe krug simulacije.

GERUSIJA: Postoji i drugačija vrsta kritike koja je takođe dosta rasprostranjena. Kritika vrednosti je oduvek odbijala *Arbeitersbewegung* i *marxismus* i traganje za različitim revolucionarnim subjektima. Da li danas ipak možemo da govorimo o klasnoj borbi, barem u izvesnom smislu? Čak i ako odbijamo tragove radničke klase kao polumoderne kvazikaste sa jasnim sociokulturnim identitetom, da li možemo i dalje da govorimo o klasama i klasnim borbama?

A.J.: Očigledno postoje klasne borbe jer je kapitalizam društvo koje se zasniva na konkurenciji – uvek ima borbe oko raspodele vrednosti. Ali danas ova borba nije usmerena protiv kapitalizma (a čak i ranije je retko bilo tako). Njeni učesnici su skoro uvek pretpostavljali i prihvatili postojanje vrednosti, novca i robe. Dakle to su uglavnom borbe unutar sfere prometa. Naravno, ove klasne borbe su imale veliki istorijski značaj i mnogim ljudima su omogućile pomalo kvalitetniji život. Međutim, njihov horizont, osim nekih retkih momenata, nije bio emancipacija u odnosu na društvenu formu fetišizma. Unapred su prihvatili njeno postojanje i navodnu nužnost rada. Radnički protesti su naprosto hteli da oslobode rad od „parazita” koje su identifikovali sa sferom cirkulacije (sa vlasnicima fabrike ili sa bankarima). Sa padom klasičnog proletarijata levica je kandidovala mnoge potencijalne „revolucionarne subjekte” – radnike u informatici, prekarne radnike, žene ili ljude iz trećeg sveta itd. Ali videli smo da nijedna kategorija koja učestvuje u krugu rada i kapitala nije per se izvan kapitala. Njihovi članovi nisu zainteresovani za ukidanje tih društvenih formi ili vrednosti samo zbog toga što se čini da pripadaju jednoj društvenoj klasi. Istovremeno, to ne znači da nema društvenih konflikata. Naprotiv, kapitalizam uvek stvara nepodnošljive situacije na ekonomskom ili ekološkom planu, u gradovima, u svakidašnjem životu... Kapitalizam se svo vreme osporava, implicitno ili eksplicitno. Ali konflikti veoma često ostaju unutar apstraktne logike valorizacije. Ova logika pretenduje da sve ljudske potrebe potčinjava logici profita i u konfliktu je sa dobrim životom, a čak i sa preživljavanjem čovečanstva. Ove konflikte više ne treba razumevati kroz prizmu već konstituisanih društvenih klasa. Ono što ostaje od starog radničkog sloja u fabrikama često postaje prilično konzervativna grupa koja samo želi da brani svoje materijalne interese.

GERUSIJA: I sada nekoliko reči o mogućim alternativama... Čak i ako u Kapitalu nema previše detalja o društvu koje će doći, možemo uprkos svemu da rekonstruišemo kod Marxa barem okvire budućeg društva. Npr. knjiga Petera Hudisa (*Marx's concept of the Alternative to Capitalism*) je detaljno

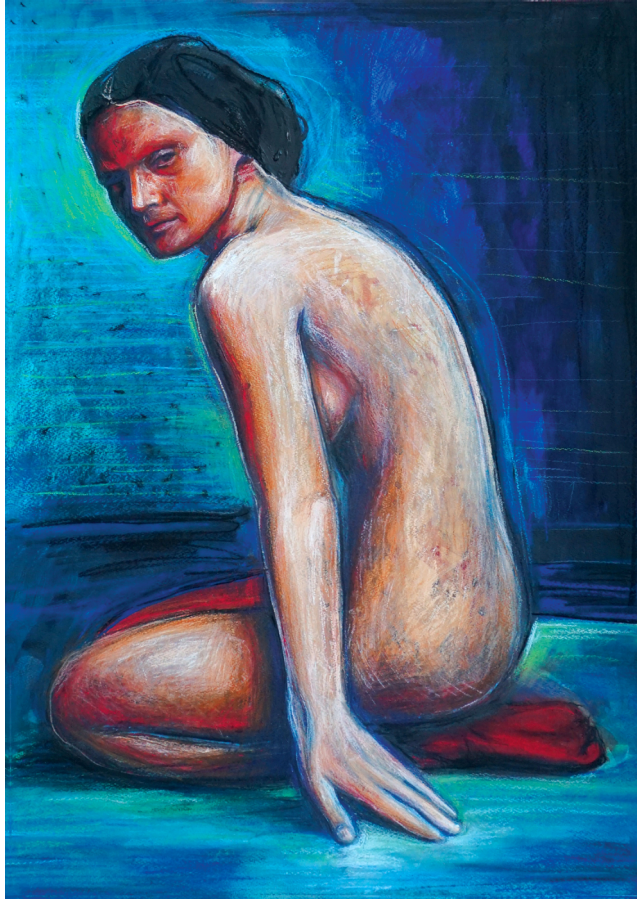
rekonstruisala Marxove vizije. Štaviše, čini se da postoji i neka vrsta renesanse u pogledu imaginacije alternativnih modela (Lebowitz, McNally etc.).

A.J.: Kritika vrednosti je često kritikovala laka rešenja – i to je učinila iz više razloga. Kratko rečeno, s jedne strane, naravno da možemo da eksperimentišemo do izvesnog stepena sa alternativnim formama života u okviru kapitalizma. Ali kapitalistička logika ima tendenciju da sve uništi ili transformiše u izvor profita i neće tolerisati rođenje drugačije forme života. Prema tome, nužno je predvideti fazu konflikata i borbi. U kapitalizmu sve što postoji uzima se u obzir samo kao deo vrednosti koja zna samo za kvantitativne odnose. Prvi alternativni zahtev bi bio da se vrati dignitet stvarima koje proizvodimo, ne dozvoljavajući više da budu transformisani u robe. Iz toga takođe sledi da neće postojati forma razmene robe koja će se bazirati na kvantitetu rada. Istovremeno, nužno je da sve te nove forme budu udružene na što širem planu. Inače će fabrika sa samoupravljanjem ili farma rizikovati da će se nalaziti na anonimnom tržištu sa konkurencijom koja će od njih zahtevati da se potčine istoj logici rentabilnosti i profita kao što je slučaj sa drugim preduzećima. Odmah bi trebalo organizovati ne-tržišnu razmenu između različitih aktivnosti. Kraj kapitalizma neće biti miran; u stvari, varvarizacija je svuda na delu. Post-tržišne i nevarvarske sile će morati da nađu rešenje za to kako će da reaguju protiv mafijaške i kriminalne logike koja će se dalje širiti. Takođe će biti rasta nasilja, kao što se vidi na mnogim građanskim ratovima u svetu.

GERUSIJA: Možda bi ovde trebalo dodati nostalgiju prema državi blagostanja.

A.J.: Da. Ona je prilično rasprostranjena u zapadnoj Evropi, dakle u zemljama koje su u većoj meri imale iskustva sa državom blagostanja. Ali ovo je vezano za kratak momenat kapitalizma kada je kapitalistički razvoj dozvolio redistribuciju vrednosti unutar kapitalističkog društva. Istorijski gledano, to je bio izuzetak koji često nosi ime les Trente glorieuses, ekonomsko čudo itd. Ipak, ova faza je u mnogim glavama ostala kao „pravi” kapitalizam koji je bio „humaniji” od svih kasnijih formi. Ove kasnije forme su interpretirane kao degenerisani oblici koje treba pripisati spoljašnjim faktorima, bankama na primer, ili korumpiranim političarima... s idejom da ćemo moći da se vratimo ovom zdravijom kapitalizmu. Naravno, kritika vrednosti je drugačijeg mišljenja. Kriza koja se dogodila posle fordističkog rasta nije bila kvarenje „zdravog” sistema, nego je bila deo same prirode kapitalizma. Ne možemo da se vratimo starim kejnzijansko-fordističkim receptima zato što ne možemo da ukinemo tehnologiju koja zamenjuje živi rad. I ne treba zaboraviti da su se šezdesetomaški pokreti borili protiv tužnog društva država blagostanja! Nezamislivo je da imamo nostalgiju prema tom periodu.

Intervju vodio i preveo sa francuskog: Mark Losoncz



Ilustracija: Nevena Mišković, *Iščekivanje*

MIŠLJENJA: DARKO SUVIN

Darko Suvin

ŠTA DA SE RADI?: PRVI KORAK

BELEŠKA: Ovaj esej ima za pretpostavku moje spise o današnjem nekro-kapitalizmu, koje sam pokušao da sažmem u članku "Where Are We: And a Radical Way Out", <https://independent.academia.edu/DarkoSuvin/> Papers. Voleo bih da čitaoci znaju i za njega.

Ko god se ne nada, neće naći neočekivano;
naporna je potraga za njim, i pristup njemu.

Heraklit, 540-480 pre nove ere

Pitanje koje preplavljuje vekove i koje
mora dovesti do borbe, pre ili kasnije,
jeste: narod protiv banaka.

Lord Akton, 1881

Zašto dobri nemaju tenkove i avione?

Brecht, 1940

1. Gde smo

Izgleda da je ljudima potreban smisao za
povest uporediv sa smislom za
pravac koji imaju ptice selice....

Možda je enormni duhovni magnetizam
Marksovog dela objašnjiv njegovim
otkrićem *povesnog smisla*.

Viktor Serž, beleška iz dnevnika 3/1/1944

1.1. TINA i WHOA

Studija Univerziteta Džons Hopkins iz 1988. godine pokazala je kako je povećanje nezaposlenosti od jednog procenta u SAD dovelo do 37.000 smrtnih slučajeva (od kojih 650 ubistava), broj pacijenata u duševnim bolnicama povećao se za 4000, a broj zatočenih u zatvorima za 3300 (Barneth and Cavanagh 292). Ukoliko pretpostavimo odnos u srazmeri 1:23 između SAD-a i ostatka svetske populacije 2012. godine, to bi značilo da bi povećanje nezaposlenosti od jednog procenta – ostavivši sve druge posledice po strani – dovelo do 850.000 smrtnih slučajeva godišnje, koji bi se drugačije mogli izbeći. Naravno, statistike SAD-a

ne mogu biti prosto prenesene na ostatak sveta, okolina je drugačija: posledice bi mogle biti, recimo, duplo manje ili duplo veće. Ali ukoliko tome dodamo rezultate neposrednih ubistava tokom desetina ratova koji su usledili posle 1989. godine, a zatim glad i bolesti koje su ih pratile, doći ćemo do zapanjujućih cifara kojima se meri ljudska beda. Čak i oni koji su fizički pošteđeni, po pravilu su duboko povređeni mentalno.

Ukratko, živimo u vremenima duboko obeleženim aurom beznađa, sa zatvorenim horizontom večno propadajućeg brutalnog kapitalizma. Trenutno mega-uništavanje i dugoročne posledice vuče kapitalističke ideologije, zajedno sa očajanjem koje iz njih izvire, striktno su analogni nuklearnom trovanju okoline na Ostrvu tri milje, Černobilju i Fukušimi, kao i Azijsko-Afričkim ratovima za imperijalnu moć: bilo kojom cenom da su naplaćeni u ljudskim životima ili patnjama, bilioni profita ne smrde (*non olet*). Ugnjetavanje, eksploatacija i ponižavanje oko 95 procenata svetske populacije, koji su na putu da postanu pravi proleter i opremljeni samo svojim mišićima i moždanim naborima na prodaju kako bi na bilo koji način preživeli, postaje sve više neizdrživo. Ta gornjostaleška Gvozdena + Teflonska Peta intelektualno se opravdava tako nesrazmerno besmisleno da se često njoj u prilog jednostavno i ne argumentuje, već se naprosto tvrdi: „Ono što ja definišem kao X je X (na primer, bilo kakva opozicija ugnjetavanju, eksploataciji i poniženju jednaka je terorizmu), a ko se sa tim ne slaže biće ubijen.“ Prema tome, kapitalizam rapidno uništava ljudsko društvo kao i njegovo mesto u prirodi. Pa ipak, i dalje je potpuno neophodno suprotstaviti mu se, a postoji i bogato iskustvo iz poslednjih 150 godina kako da se to čini i ne čini: moramo se, po svaku cenu, izvući iz katastrofalnog kapitalizma. „Katastrofa je to da nastavlja da deluje tako kako deluje“ (Benjamin).

Kao što su uređivači izvanrednog američkog časopisa *n+1* primetili pre dve godine: „Važno je što nam povest postavlja pitanje – o našoj sadržini ili svrsi u društvima ubrzavajuće nesigurnosti, uključivši tu i našu nesigurnost – koje mi kako god znamo moramo formulisati što je moguće oštrije, jer ćemo na njega odgovoriti vlastitim životima.“

Pre svega, neophodno je povezati najdublje želje ljudi, od čežnje do besa, ka *povesnoj orijentaciji* okrenutoj ne samo prema poželjnom, već po mogućnosti ostvarivom cilju. Bez toga, sva akcija bila bi puka reakcija, osuđena na malo ili nimalo uspeha.

Mi na pravoj, radikalnoj levisi, koji smo danas još jedina – u ovom povesnom času slabašna – nada, valja prema tome da se vratimo našim korenima: to će reći, Marks. Pored veoma visokih naučnih dostignuća za intelektualce, šta je u njegovom radu inspirisalo milione loše, delimično ili uopšte nikako školovanih ljudi da se organizuju u partije koje pretpostavljaju njegov horizont? To je činjenica da je sve što je on napisao duboko prožeto i oblikovano osećanjem da stari svet klasnog društva može biti ponovno uzglobljen i preusmeren ka emancipaciji, pravdi i zadovoljstvu: to će reći, uništen i zamenjen besklasnim

društvom.

Dve su komponente ovog orijentacionog vektora želje, frustracije i nade: destruktivna i konstruktivna. Destruktivna komponenta se temelji na kontradikciji rođenoj sa kapitalizmom i unutar njega – razuzdanoj konkurenciji koja prelazi u oligopole i monopole. Danas to vidimo najočiglednije u *ekološkom kolapsu* našeg vazduha, vode i zamljišta. Njegov bliznac je neprekidno i sve više destruktivno *globalno ratovanje*, cinično vođeno uz najprovidnije lažljivo maskiranje. Dugoročna očekivanja Marksa i svih njegovih ortodoksnih pristalica sada se gorko ostvaruju. To je praćeno klackalicom manipuliranih ekonomskih kriza korišćenih za ratovanje više klase protiv većine, i dovodi do dubokog osiromašenja i divljaštva. Skoro svi to osećamo u našim svakidašnjim životima, kogod misli da može da vidi bol i bes miliona, lobanje se cere čak između naslova naših poravnatih masovnih medija Uniformne misli (Zamjatin).

Pa ipak: konstruktivna komponenta moguće alternative jedina može sprečiti očaj i potpuni cinizam, kao i pasivno ili aktivno odstupanje pred onim što preovlađuje. To je pre svega imalo da bude – i bilo je – uništeno najefikasnijim tačeriškim sloganom, grubo ukradenim od radikalne levice: TINA (*There is no alternative* – Nema alternative). Zbog čega mi danas moramo jednako reći *TINA*, *There is no alternative*: pravedno društvo podnošljivo za život mora biti sačuvano, ali i *WHOA: We have our alternative. Mi imamo alternativu*, a to je budućnost oblikovana kao pravedna i lagodna za život, koju moramo pomno artikulisati. Ako je ne artikulišemo, duboko divljaštvo će pobediti. Govoriti o obnovljenom Marksu danas, znači uzdati se u to da je moguće buduće društvo u kome je lakše živeti – i raditi da se ono ostvari.

Eto zato je kolaps SSSR-a 1989. godine - i zatim SFR Jugoslavije i svih ostalih evropskih „socijalističkih“ zemalja, zajedno sa skliznućem NR Kine ka konfučijanskom kapitalizmu (dodajući uvredu povredi, oni svoj skrpljeni Kung Fu nazivaju Karl Marks) – bila posebna vododelnica. Ne zbog toga što je realni socijalizam/komunizam tada prestao da se suprotstavlja isuviše realnom kapitalizmu: to se zapravo dogodilo između četvrtine i polovine veka ranije. Ali ukoliko socijalizam/komunizam nije zaista postojao na svetskoj mapi, postojao je tim više u imaginaciji miliona ljudi koje sam spomenuo. Oni su verovali da uprkos svemu, „drugi tabor“ predstavlja drugačiji horizont, iako možda prisiljen na usporeni marš prema njemu sa mnogo nečistoća (koje su se mogle izbeći). Kao Trocki, oni nisu mogli odustati od ogromne nade da svet može postati povesno smislen (u čemu su bili u pravu) i da je to dokazano postojanjem „socijalističkog tabora“ (u čemu nisu bili upravu). Ishod je taj da je u globalnoj ideologiji dragoceno dete izbačeno zajedno sa nepodnošljivo prljavom vodom za kupanje. Preovlađujuća većina onih koji sebe danas nazivaju levicom – socijal demokrate – samo su sterilni administratori, koji služe kapitalizmu čak i onda kada povremeno pomalo usporavaju tempo uvlačenja u bedu i očaj.

1.2. Granice „pokretâ“

Ne poričem dobru volju i iskrenost različitih anti-kapitalističkih protesta koji su se rasplamsali u poslednjim dekadama, ali je očigledno da oni nisu vodili nikud. Njihovi kvazi-anarhistički nedostaci trajne organizacije i istorijskog pamćenja duboko su vezani za kapitalističko suženje povesnog vremena fiksiranog na skoro tačkoliku sadašnjost. To je istovetno sa činjenicom da se ti pokreti sastoje gotovo isključivo od studenata i profesionalne klase – grupisanja koje samo po sebi nikada povesno nije dovelo do revolucionarnih promena. Uza sav medijski spektakl, nikad nije bilo zaista vremena ili prostora za „pokret pokretâ“; moć i razaranja turbokapitalizma nisu umanjeni ni za pedalj. Trebali bismo da prepoznamo *muvementizam* sam po sebi kao ćorsokak, isto kao i staljinizovani pseudo-lenjinizam.

Glavni problem koji **se tu** pojavljuje, može biti sažet kao ono što je ranije bilo nazivano politička linija – vektor ka jednom opštem i (provizorno) konačnom cilju kao horizontu za svako napredovanje. Lenjinističke partije uvek su imale čvrstu “partijsku liniju”, iako često pogrešnu i podložnu promenama po kapricama vođa SSSRa (od Staljina do Brežnjeva). Drugim rećima, imale su previše usku kao i nesavitljivu, dakle pogrešnu političku liniju, bez dovoljno jasnih vektora prema željenom horizontu, a u staljinistićkoj kontrarevoluciji sam horizont se korenito izmenio u protiv-plebejski. *Muvementizam* je kao reakcija na to odbio bilo kakvu pozitivnu liniju osim raštrkanih trenutnih slogana koji su pravedno ustajali protiv efekata kapitalizma na različite društvene grupe; drugim rećima, imao je nejasnu i zamagljenu političku liniju. Prema tome, klatno levice se klata od dogmatizma ka opuštenosti, od pogrešne definicije ka nedefinisanosti. Nijedno od ta dva nam ne može koristiti.

2. Ko smo to mi (proleter, plebejci današnjice)?

Istina je temelj zablude i same sebe.
Spinoza, 1677.

Ali ko smo to „mi“ – *proleter ili plebejci* današnjice, ćiji najdublji *interes* leži u tome da srušimo klasnu građevinu koja nas guši? Marks se ispravno usredotoćio na središnjeg povesnog agensa koji to treba i može izneti: proletarijat i njegovu „povesnu misiju“ spasavanja sveta. Bez uverljivog protivnika, bar ćije jezgro poseduje duboku veru u svoju povesnu misiju spasenja, ne može se dobiti bitka protiv odlično organizovanog neprijatelja. Proletarijat se pokazao, verujem, kao korektna orijentacija na one koji su materijalno i moralno izgubili

skoro sve, a koji s druge strane, mogu skoro sve dobiti, čiji interesi zahtevaju rušenje postojećeg poretka: pa ipak, razumevajući ih isključivo kao industrijske radnike, teorijski horizont sve tri internacionale pokazao se zavisnim o uslovima 19. stoleća. Marks je bio upravo utoliko što su naša jedina nada oni koji pate. Oni su (mi smo) takođe otuđeni u našem podređenom položaju, ali mi smo jedini deo društva čiji vitalni interesi zahtevaju kraj razaranju ljudi i vrednosti, i sveprožimajuću pravednost i demokratiju. Uspešne revolucije, kao i one mnogo brojnije neizvedene i neuspele, pokazuju kako velika većina svih plebejaca ili proletera treba da se spoji u povesni anti-kapitalistički blok, ako hoće da zbací korporacijske, vojne i medijske imperije. Pod plebejcima ili proleterima podrazumevam ljude i društvene klase koje žive od svog fizičkog i/ili mentalnog rada – prema tome, takođe, seljake i intelektualce – a ne od nasleđenih privilegija i nepošteno stečenog bogatstva, mada se valja takođe čuvati ukorenjene plebejske podređenosti, posebno sitne radne buržoazije (vidi tačku 4 dole).

Da li imamo povesnu misiju? Da, *potencijalno*. Je li ona zagarantovana onim što je Marks jednom nerazborito nazvao “gvozdeni zakoni” (*eherne Gesetze*) a moglo bi se isto tako nazvati nebeskim predodređenjem? Ne, nije. To je pre stvar nečega što je on mnogo bolje nazvao “tendencijskim zakonima”. Iznad svega, TINA: socijalizam ili varvarizam – danas, još bolje možemo reći komunizam ili divljaštvo – jedine su moguće alternative. Misija nam je poverena ne samo nepodnošljivom fizičkom i psihičkom bedom, nego i našim mučeničkim prethodnicima, pre nego svetlom budućnosti. Ne treba nam religiozni doping, već pesimizam intelekta i optimizam volje. Partija koja nam je potrebna neće biti crkva.

Društveno-politički, koje masovne društvene snage mogu pronaći kao svoj središnji interes, i prema tome nuždu, da se usprotive osiromašenju, eksploataciji i degradaciji od strane kapitalizma? Vrlo provizoran globalni pregled po ovom pitanju može navesti barem tri tačke: _

1/ Prvo, postoje stotine miliona seljaka lišenih zemlje, povremenih radnika, uličnih prodavaca i sličnih, koji konstituišu ogromnu većinu populacije u mnogim delovima onoga što je nekad bilo nazivano Jugom (Azija, Afrika, Južna Amerika), ali je danas infiltriralo „Sever“ – ne samo preko imigranata, već takođe i kroz pad u bedu „siromašnih belaca“. Oni vegetiraju od danas do sutra u upropaštenim selima kao i urbanim straćarama, a njihov otpor je uglavnom izražen preko povremenog vandalizma i stvaranja bandi. Oni su često podložni svim oblicima pukog preživljavanja kao što je dilovanje droge, a takođe i rasističkim napadima „domorodaca“ na imigrante, pomoću dobro finansiranih neo-fašističkih i drugih kriminalnih organizacija (od Al-Kaide i ISIS-a pa sve do severnoameričke *Tea Party* i evropskih neo-fašista). Ali, s druge strane, njihova duboka, iako prigušena, mržnja, može biti kanalisana ka protestima, često odgovarajući nasilno na nasilje koje oni trpe, protiv iseljavanja iz njihovih domova, lišavanja vode i električne

energije, i drugih klasnih, odnosno rasnih ugnjetavanja, kao i protiv totalnog podložništva privatizaciji putem tzv. budžetske štednje (kao na primer svugde duž Sredozemlja).

Ovde ću takođe ubrojati rapidno opadajuće pretkapitalističke ostatke urođeničkih naroda u bivšim kolonijama „belih“ metropola. Oni se prostiru od poznatog pokreta otpora Zapatista ELZ u južnom Meksiku i već dugo postojećih pobuna u centralnoj Indiji, pa sve do nekih protesta u Severnoj Americi i iznad svega u andskim zemljama, gde su čak u Boliviji i došli na vlast. Očigledno, oni mogu da imaju i zaista imaju uspeha samo kada su fuzionisani sa intelektualcima i tradicijama radničkog pokreta.

Ne znam nijedan dobar naziv za ovu klasnu grupaciju, i nazvaću ih *Ljudima gurnutim u bedu na rubovima društva*.

2/ *Nadničarsku radničku klasu* očigledno je nemoguće sasvim ukloniti – neko još uvek mora da proizvede materijalne stvari potrebne svakom društvu. Prema često spornim kriterijumima ILO-a, g. 2010-11, u servisima je bilo zaposleno preko jedne milijarde ljudi, a u industriji oko 670 miliona, i to uglavnom u Kini i u ostatku Azije, sa ostacima u klasičnim razvijenim zemljama Evrope i Severne Amerike. Njihove sindikalne organizacije su uglavnom potisnute ili iskvarene i pretvorene u sluge kapitalizma, ali tragovi nekadašnje borbenosti i dalje opstaju tu i tamo (kao u italijanskom FIOM-u). Njihov jak uticaj je u veoma malom broju slučajeva (Brazil, Južna Koreja, Južna Afrika) značajno doprineo državi blagostanja i boljoj demokratiji. Međutim, bez stvarne moći unutar jakih političkih saveza, ovi radnici obično čine fatalnu grešku ulazeći samo u kraće i nepovezane proteste protiv smanjenja plata, isključivanja, i sličnih poniženja, umesto da ih kombinuju sa generalnim anti-kapitalističkim stavom, i zbog toga bivaju izolovani i poraženi.

3/ Velika većina *žena*, osim malobrojnih ženskih kapitalista i izvršnih direktor(ic)a, i osim bogatih, a često i siromašnih, žena dopiranih kupovinom. Pozicija žena je određena „kapitalističkim patrijarhalnim strukturama, koje pomažu u osiguravanju eksploatišućeg sistema društvenih razlika pomoću rodnih ideologija koje održavaju, upravljaju i maksimiziraju prisvajanje viška rada“; jer „povesna akumulacija profita se oslanjala na jeftin iako društveno neophodan rad na reprodukciji radne snage kroz neplaćeni ili vrlo slabo plaćeni posao žena kod kuće“ (Hennessy 25 i 66). One su dvostruko potlačene, kroz javni i kućni posao, kroz često *de facto* i ne retko *de iure* političke prepreke. Njihov gnev i oštroumlje nezaobilazan je za bilo koju stvarnu radikalnu promenu, te je stoga materijalistički, a ne sektaški feminizam neophodan unutar anti-kapitalističkog saveza.

4/ Na kraju valja razmotriti ono što Terborn naziva „masama sa belim kragnama.“ One se protežu od srednjoškolaca i univerzitetskih studenata, koji su igrali važnu ulogu u svim protestima ovih poslednjih godina, do (često veoma) prominentnih intelektualaca, ali najveći deo pripada agregatu „srednjih“ klasa:

kancelarijski radnici, niži i srednji menadžeri, inteligencija. Ova grupacija uključuje i ovisnike o internetu i specijaliste za njega, razapete između „kibernetskog komunizma“ (Sh. Firestone) i monopolističkog profiterstva Bil Gejtsove vrste. Oni su ugroženi ekonomskim pustošenjem kapitalizma, ali se takođe plaše da ne zapadnu u jednu od moje prve dve grupe, da ne budu proleterizovani. Iako u jednako fragilnoj poziciji, njihove ideologije su, prema tome, heterogene i fluktuirajuće, brzo se pale i brzo gase (vidite severnoamerički *Occupy* pokret): velika većina intelektualaca više ne govori istinu o moći. Svejedno, njihovo radikalno krilo je nezaobilazno za bilo kakvu održivu anti-kapitalističku koaliciju sa prve tri grupe. Alternativno, oni mogu biti izmanipulisani protiv popularnih saveza, kao što se dobrim delom dogodilo u Čileu 1973. i skorije u Venecueli. Na desnici, njihovi značajni delovi mogu uveliko pasti pod uticaj rasizma, neofašizma i svih vrsta diktature, kao u Francuskoj, Mađarskoj i Egiptu.

Značajno je da je poslednjih godina levica dolazila na vlast *isključivo* putem koalicije četiri gore navedene grupe, u Venecueli, Boliviji, i privremeno u Grčkoj. Okružene okeanima kapitalizma, one ostaju vrlo povredive od strane banaka i tenkova.

Mnogo toga bi još trebalo dodati gore iznetoj blago klasnoj analizi. Ona samo sugerise revolucionarni potencijal rodno/polne podele, što se tiče starosnog spektra, ona samo spominje mlade, nedovoljno obraćajući pažnju na penzionere; takođe, ne spominje ekološke probleme kao ni dvostruku rasističku eksploataciju. Ona je samo početak. Ipak, jasno je da *konvergencija četiri gore navedene grupe* predstavlja jedini izlaz iz trenutne situacije. Posebno, mi, intelektualci, treba da izvučemo radikalne zaključke iz kapitalističkog „oštroug deklasiranja intelektualaca. Naše dragocene kompetencije su sve više i više neupotrebljive za sticanje dohotka i – nadajmo se – društvenog prestiža, takođe.“ (*n+1*). Najhitnija je destruktivna kritika zagušljive ideološke dezorijentacije, zbog koje ne samo „srednje“ već i proleterijske klase, navedene gore, često jure za lažnom nadom uzdizanja u buržoaziju dok se ekonomski sve više mrve i propadaju.

Završiću diskutujući: Šta je naša poluga? To znači da moramo da govorimo o *političkoj organizaciji*: ona je ključna karika na kojoj smo najslabiji. A to, opet, pretpostavlja u najmanju ruku jednu početnu diskusiju o našim horizontima, i o našoj „kulturi“ ili bolje, o mašti i svesti. Jer, kao što nas je Vitgenštajn učio, „videti da“ nužno znači „videti kao“, i dalje, protumačiti nešto kao takvo-i-takvo je delatnost — svo viđenje, fizičko ili (dodao bih) imaginarno, ko-definiše jedan mogući svet.

3. Dekolonizovanje duha: horizont i mašta

Teorijsko pravilo: oko ne može da funkcioniše bez mozga; ne postoji mozak bez društvenih pretpostavki; prema tome, ne postoji nevino oko. Svako čitanje nečega kao takvog-i-takvog uspostaviće sopstveno, vrednostima bremenito, značenje iz smisla teksta. Svako čitanje je poricanje (pojmovno potiskivanje) drugih stvari, značenja i vrednosti.

DS, 1988

3.1. Mogu biti kratak po pitanju horizonta. Suočeni sa internacionalnim mega-turbo-kapitalizmom, i naš horizont mora biti internacionalne i planetarne širine. Suočeni sa zatvaranjem klasa u nove „ograđene zajednice“ (*gated communities*) trojne finansijsko-vojno-komunikacione vladavine, naš horizont mora biti društvo bez klasa. Pod tim ne podrazumevam nerazučeno ili uniformno, već najbogatije artikulirano društvo, ali bez antagonističkih klasnih interesa, po kojima ono što je dobro za manje od 5 odsto onih koji vladaju, u isto vreme znači masovno umiranje i glad za više od 95 odsto onih kojima se vlada. Drugim rečima, to može biti jedino obnavljanje i dodavanje novih ideja na ideje devetnaestovekovnih socijalističkih i dvadesetovekovnih komunističkih pokreta, pre no što ih je moć iskvarila. Valja da proširimo nagoveštaje kod Marksa i plebejskih pokreta koji su se na njega pozivali (počeo bih sa puno Engelsa, Kropotkina, Lenjina, Luksemburgove, Gramšija, i Brehta, ali sa malo ili nimalo Bakunjina, Prudona i Staljina) kao i kod svih upotrebljivih emancipatornih mislilaca nevezano za njihove etikete. Istaknuto mesto među njima zauzeli bi umetnički mislioci i radnici (u poeziji recimo od Homera i Tu Fua, pa sve do pevača kao što su Ledbeli, Bili Holidej, Žilijet Greko, Bulat Okudžava ili Bitlsi). Svi oni predstavljaju najbolji protivotrov onome što je jedan dobri teolog (Hinkelamert) nazvao „ideološkim oružjima smrti.“

3.2. Duboka promena globalne društvene mašte, uglavnom na gore, može najlakše biti viđena na delu u *jeziku* (kao i u svim umetnostima itsl.). Semantika određivanja horizonata i mogućnosti radikalno se promenila nakon početka 1970-ih zbog ideološke ili kulturne podređenosti imperijalnom kapitalizmu. Jedan primer: Marksov „opšti intelekt“, to će reći, kolektivna snaga ljudske inteligencije, odvojio se od ekonomije i politike, što je rezultiralo haosom fragmentiranih, osiromašenih i sektaških jezika. Dominantni *gleichgeschaltet* (uniformno utuđen) jezik predstavlja slepo obožavanje Mamona i kapitalističkog profita, čak i u sferama koje nikada ranije nisu bile zahvaćene njegovim destruktivnim dejstvom. Prate ga spremno tolerisani, dobrim delom čak i ohrabrivani, diskursi separatističkog etnocentrizma i nacionalizma, uglavnom izumljenog u devetnaestom stoleću

ili pak sada *ad hoc*. Sigurno je da je etnička mržnja bila stvorena svrhovito i prema planu vlastodržaca u malim državicama, i usvojena ne samo od oživljenih i bučnih fašističkih i polu-fašističkih partija duž Zemljinog šara, već takođe i od strane svih vlada širom sveta kao dobrodošla diverzija odvratanja pažnje od (doslovno) smrtonosnog centralnog problema klasnog ratovanja *odozgo prema dole*, koje povređuje i razvlašćuje narod. Jezik prezrelog kapitalizma prožet je i diskursom terora koji utuvljuju sve važnije vladajuće grupe, a koji prikriva tri bitne činjenice. Prvo, da su po svakoj održivoj definiciji terora – koja se otprilike svodi na ubijanje radi primera da bi se zastrašio ostatak stanovništva – glavni teroristi SAD i njihovi evropski saveznici u njihovim neobjavljenim ratovima (videti dva eseja na ovu temu u mojoj knjizi *Darko*, 253-306); i drugo, da je ulog u ovim ratovima krupni ekonomski i strateški interes svih vodećih država, kao i kriminalnih klasa u manjim državama. To vodi ka ozbiljnim populacionim promenama putem „etničkog čišćenja“ kao i putem masovnog izbeglištva, ubistava i gladi u Aziji i Africi, da bi te migracije potom bile upotrebljene za dalje pogoršanje među-etničkih strahova i mržnje.

Kao rezultat svih tih promena, dve glavne klase koje mogu delovati i koje su delovale protiv nasilnog kapitalizma, fizički i intelektualni radnici, kao i ne-imperijalne nacije koje su našle šansu za nezavisnost u hladnoratovskim međuprostorima, sada su zdrobljene i svedene na izolovane grupe. U celini, te klase i nacije nemaju značajniju političku organizaciju koja ih predstavlja; levica je svedena na male sekte koje se međusobno spore, ponekad sa zanimljivim pogledima koji uvek izvire iz dubokog neprijateljstva radnih masa protiv njihove eksploatacije, ali bez političke težine. Veoma mnogo ogađenih i/ili utučenih osoba potonulo je u atomistički individualizam, apatiju i samoću, u najboljem slučaju ublaženu malim privatizovanim krugovima. Kao što sam ranije spomenuo, sve radikalniji desničarski pokreti, manje ili više fašistički nacionalisti, često snabdevani od strane bogataša i tajnih službi, pridobili su u odsustvu prave levice veću popularnu podršku, i u nekim državama danas su deo vladajuće elite i često njihova udarna avangarda pri izazivanju ratova i zločina na etničkoj osnovi.

U radikalnoj cezuri post-modernizma, gde je dominacija finansijskog kapitala zamenila dominaciju industrijskog kapitala, proizvodnja masovnih dobara i masovna zaposlenost bila je potisnuta proizvodnjom velikih bogatstava za 1 odsto ljudi i ogromne bede za oko 95 odsto (gde onih preostalih 4 odsto sačinjavaju Džek Londonovi „Najamnici“) To je imalo dve glavne nehumane posledice. Prvo, urušena je slika i osećanje društva kao *zajednice* ljudi i delatnosti: zajednica je postala ne-radeća i nekorisna za rad (Nansijevim rečima *désœuvrée*). Nemilosrdni libido klasne dominacije uveliko je razorio tradicionalne mreže solidarnosti u porodici, klasi itd. Umesto toga imamo cunamije apatije i cinizma, i pokatkad male kvazi-zajednice – od erotskog polnog para ili neke druge emotivne veze, pa sve do religiozne (ortodoksne ili *new age*), umetničke ili bilo kakve druge male grupacije. Sve one naravno mogu biti divne ukoliko su povezane

sa osnažujućom društvenom zajednicom, ali po pravilu ostaju fragmentirane i nepovezane, i služe poput štaka. Međutim, ljudska bića su moguća samo kao „bića sa“ (drugim ljudima, stvarima, zajedničkim idejama, emocijama, izgledima i horizontima). Najveća perversija nastaje kada se te kvazi-zajednice pretvore u „proklete zajednice“ (Schininà) klasne ili etničke mržnje, u grupacije za ubistva, eksploataciju i poniženje. Ukratko, ne možemo imati istinskih zajednica dokle god se ne oslobodimo kapitalističke dominacije.

Drugo, u kapitalističkom jurišu, dobro definisanom od strane njegovih intelektualnih egzekutora kao ulivanje „slabe misli“ u opoziciju kapitalizmu, potisnut je i izgubljen pojam odredišta i cilja. Ukoliko nemamo cilj, onda ne može biti ni puta, samo lutanje i stalno pustinjsko beskućništvo. Kada imamo cilj, možemo da tražimo put koji je takođe i metod. Cilj, to je pravednost i sigurnost za sve: socijalizam, ili još bolje, komunizam za sve. Zajednica (*communauté, community*) je neraskidivo vezana za komunizam.

To takođe znači da je tok povesti kao promene bio zanjek: ostala je samo sadašnjica stalnih šokova i senzacija, dobro predstavljena kako finansijskim klasnim ratovanjem odozgo, tako i „šokom i strahopoštovanjem“ (*shock and awe*) američkih bombardovanja.

Ponor koji je iskopao ubilački finansijski kapitalizam prema tome je savršeno i užasavajuće totalizujući. Kako bismo izašli iz njega, kako bismo „dekolonizovali duh“ (Ngugi), treba da radimo uporedno na horizontu, mašti i/ili kulturi, kao i političkoj organizaciji. Postavljajući praksu kao ključ, ja ću se u ostatku ovog eseja koncentrisati na ovaj poslednji element. Pitanje svih pitanja je: koja vrsta političke organizacije nam je potrebna kao arhimedovska poluga?

4. Ni sa tobom ni bez tebe: o anti-kapitalističkoj političkoj partiji u 2010-im

sic ego nec sine te nec tecum vivere possum,
et videor voti nescius esse mei. aut formosa
fores minus, aut minus inproba, vellem....

[Eto ne mogu živeti ni bez tebe ni sa tobom, i
izgleda kao da se ne mogu odlučiti, o kad bi
bila manje lepa ili više verna!]

Ovidije, *Amores*, oko 10 BCE

4.1. Ne s tobom: Argumenti protiv potrebe za nekom vrstom čvrsto organizovanog nukleusa u anti-kapitalističkom pokretu

4.11. „Bilo koje stalno vođstvo sa obaveznom koordinacijom važnih tekućih aktivnosti iz centra je kontra-produktivno.“

Ovaj stav je veoma popularan ne samo među anarhistima, već i među troćetvrtinskim anarhistima „pokreta pokretâ,“ od Sijetla preko Dakara do *Okupaj* pokreta u SAD. Nastao je na osnovu očiglednog neuspeha nacionalnih kao i komunističkih partija sa ispočetka globalnom ali krutom strukturom, ustrojenom odozgo prema dole. Sumnja anarhizma spram organizovanja odozgo prema dole korisna je komponenta bilo koje buduće anti-kapitalističke organizacije. Moram naglasiti kako anarhisti, jednako kao i lenjinisti, baštine nasleđe gnusnih grehova međusobne netolerancije i mržnje; nasuprot tome, i jedni i drugi moraju biti dobrodošli u narodnom frontu protiv turbokapitalizma – *pod uslovom da* se slažu sa fleksibilnom ali efikasnom organizacijom diskutovanom u ovom eseju. Ipak, suočen sa punom kompjuterizacijom, globalizacijom i militarizacijom neoimperijalizma, stav anarhistâ utemeljen na idealu zanatske radnje, koji sam citirao gore, sulud je: on je ne samo neefikasan, već čak garantuje neuspeh. Kako radnici u industrijski razvijenim zemljama mogu da ustanu protiv multinacionale koja će jednostavno pomeriti fabrike u kojima i protiv kojih oni štrajkuju i premestiti ih u još siromašniju zemlju? Samo putem rekreiranja neke bliske analogije sa sve tri povesne Internacionale, to će reći, radeći za i u koordinisanom – i u nekim odlučnim momentima trenutno ali čisto hijerarhijskom – sklopu iskrenih i doslednih antikapitalističkih pokreta, partija, ljudi i grupa. Takva koordinacija zahteva neku vrstu centralnog autoritativnog tela, izbornog i opozivog, verovatno ne predugo na istom mestu ili kontinentu, ali čije se odluke u slučajevima nužde moraju poštovati.

To važi takođe i za nacionalne organizacije jednog takvog internacionalnog pokreta, recimo za štrajkače protiv kojih su upotrebljeni razbijači štrajkova iz siromašnijeg regiona ili klase. Razgranata nacionalna, i gde je to neophodno internacionalna, snaga koja može reagovati brzo koliko i kompjuterski linkovi multinacionalne korporacije nezaobilazna je, kako bi moglo da se govori sa razbijačima štrajkova u njihovom žargonu i sa poznavanjem njihove pozadine. Ili, ukoliko bi štrajk težio (kao što on to i treba) tome da pogađa sve fabrike te korporacije ili možda čitave industrijske grane, ili ukoliko bi trebalo bojkotovati njihove proizvode naširoko, tako organizovana sila jedina je stvarna mogućnost kretanja u stupu sa kapitalistima i oružanim snagama.

Induktivno, prema tome, argumenti protiv citata u naslovu su jaki.

4.12. „Ukoliko nije suvišno – to će reći, ukoliko može da radi dobro u datu svrhu – svako stalno vođstvo i obavezna koordinacija tekućih važnih aktivnosti iz centra je izrazito podložna birokratizaciji takvog centra, koja će učiniti više štete nego koristi pokretu u celosti.“

Prigovor: ne postoji pokret koji bi bio amorfna masa, svaki pokret ima uz promenjivu periferiju i neko jezgro sa kojim pokret stoji ili pada. Preostaju samo dva pitanja. Prvo: hoće li takav centar biti kratkog ili dugog trajanja? Hoće li biti lokalno, nacionalno ili internacionalno koordinisan? Drugo, da li postoji potreba za koordinacijom ne samo u prostoru, već takođe, i možda primarno, u vremenu – tako da iskustva borbi ne ostaju ograničena na momentalni prostor i vreme već su popularizovana, prosejana i generalizovana za buduće potrebe? Koordinaciju u prostoru prihvataju, mislim, čak i ponajviše anarhistički pokreti; ali često se teoretski poriče potreba da tela postoje i umovi funkcionišu koordinisano u vreme *između vrhunskih manifestacija* (to se onda u praksi pokušava nekako napola skrčiti). Svakako, birokratija (ili bolje, oligarhija) smrtonosna je zaraza protiv koje se treba boriti, ali izjednačavanje svakog stalnog – čak i izabranog, smenljivog i odgovornog – centralnog tela sa birokratijom, logički nije dokazivo. Jedna sarkastična primedba tvrdi da je izjednačavanje organizacije sa degeneracijom vrlo slično hrišćanskoj dogmi pada u Iskonski greh (Hallas 11). Ono svedoči o dubokom nepoverenju prema radnim ljudima unutar antikapitalističkih pokreta, kao da oni nisu sposobni da uspostave trajnu kolektivnu i demokratsku kontrolu od baze prema gore. Suprotno tome, ja ne vidim nikakvu vrlinu u slaboj organizaciji ili dezorganizaciji: „organizacija je jedino oružje proletarijata“ (Lenjin).

Istina, sve ako je beskorisnost bilo kakve mandatorne koordinacije iz centra nedokazana, to ne znači da je njena suprotnost tačna – jasno je da nijedno vođstvo ne može biti nepogrešivo, i da je permanentno vođstvo podložno degeneraciji. Međutim takođe je jasno da u kompleksnim društvima, kao što je to kapitalističko, ne postoji efikasna delatnost bez formalnih organizacija. Ali to ne znači da je svaka organizacija ili koordinacija iz centra uvek korisna. Možemo samo reći da stalno, izabrano i odgovorno rukovodstvo može u većini situacija biti mnogo korisnije nego njegovo odsustvo. A u kojim to uslovima važi i u kojima ne, ne možemo prosuditi pomoću opštih postavki već samo kroz indukciju iz pojedinačnih situacija.

4.13. „Iskustvo socijal-demokratskih i zatim komunističkih partija predstavlja jasan dokaz postavki 4.11 i 4.12.“

Nastavimo dakle induktivno. Dokazi su naravno vrlo brojni i veoma impresivni. Nemačka socijal-demokratska partija kao i njeni sindikati već su na početku 20. stoleća bili toliko birokratizovani da je sociolog Robert Mihels mogao na njima da bazira svoju hipotezu o „gvozdenom zakonu oligarhije“ u političkim partijama. Isto važi i za britansku laburističku partiju i poslovično glomaznu birokratiju njenih sindikata, i manje ili više za sve partije Druge internacionale. Sve one ne samo da nisu uspele već nisu ni pokušale da zaustave enormnu klanicu Prvog svetskog rata, gde su desetina miliona proletera služile kao raznošeno i trovano topovsko meso. Teško je zamisliti težu izdaju organizovanog centra protiv njegovih članova nego što je ova (osim valjda na vrhu staljinizma).

Što se tiče „boljševiziranih“ partija po dolasku na vlast: Lenjin je imao najmanje dva modela socijalističke partije. G. 1903-1904. partija je bila zamišljena za ilegalni podzemni rad pod svirepim carističkim pritiskom, tako da njegov horizont striktno konspiracije i jake centralizacije vredi samo za te uslove. Ako se imperijalni kapitalizam razvije u punu Gvozdenu petu (sajber i nanofizičku verziju Londonovog romana), možda će nam biti potrebno da skinemo prašinu sa ovog prvog modela i ponovo ga koristimo. No g. 1905. i posle oktobarske revolucije 1917., kada je partija postala legalna, Lenjin se odmah okrenuo ka oblicima masovne partije sa punim demokratskim centralizmom, to će reći, izbori odozdo nagore i sloboda frakcija i sukoba mišljenja u svim legalnim organima, uključujući i centralni komitet, politbiro, kao i kongres koji bira te organe praktično svake godine. Vratiti se ovom drugom Lenjinovom modelu kasnije.

Nažalost, puno ekonomsko i demografsko rasulo Rusije, koje je ostavilo komunističku partiju kao jedini koordinacioni subjekt države, nateralo je Lenjina 1921, usred naglog povlačenja u NEP, da uvede zabranu frakcija u trajanju od jedne godine. Zbog njegove bolesti i Staljinovog pristizanja kao sekretara sve elitiziranije partije, ta zabrana nije nikad povučena, te je za nekoliko godina komunistička partija usvojila, pomoću masovnog prijema novih članova kao i pomoću čistki, istinski monolitan staljinistički model birokratske oligarhije i terora. Ovaj brutalni model nema sa glavnom boljševističkom tradicijom do 1921. nikakve veze osim u propagandi Staljinovog sistema laži i ubistava svih „starih boljševika“: njega moramo u potpunosti odbaciti.

Konačno, moramo pamtiti elementarno logičko pravilo da se iz pojedinačnih postavki ne može izvući opšti zaključak (*ex propositionibus particularibus nihil sequitur*). Zbog toga ni devetnaestovekovna nemačka socijal-demokratija, niti Staljinova komunistička partija ne dokazuju ništa što se tiče vođstva i mandatorne koordinacije iz centra. Pa ipak, obe partije ostaju izuzetno gorke povesne opomene kao ćorsokaci koji se uvek moraju držati na umu.

4.2. Niti bez tebe: argumenti u prilog potrebi neke varijante komunističke partije

Ukoliko uzmemo Lenjinov model legalne partije kao početnu hipotezu, onda on treba da bude dopunjen mnogim iskustvima posle njega, i to iz dve grupe izvora. Prva će početi sa Gramšijem i nastaviti se analizom pozitivnih i negativnih vidova unutar „realsocijalizma“ Jugoslavije, Kine i Kube – a takođe i Vijetnama, sandinističke Nikaragve i danas Bolivije - ukoliko i kada oni postanu dostupni analizi. Druga grupa izvora ponovo će obraditi iskustva unutar buržoaske (ili bolje *citoyen*) demokratije, posebno u njegovim ranim, još uvek nepotpuno kapitalizovanim oblicima, kao i libertarijansko anarhističkog organizovanja,

pritom odbijajući njegovu dogmatsku tendenciju ka individualističkom haosu i neefikasnosti. Što se tiče našeg horizonta, dva pitanja ostaju najbitnija. Jedno je opšte: kako bi takav model izgledao danas? Drugo je posebno: da li je Lenjinovo insistiranje na političkoj partiji koja stvara stavove i osigurava njihovo provođenje, i dalje neophodno, a prema tome i dalje prihvatljivo?

4.21. Ponajprije ću se upustiti u drugo pitanje, jer je ono preliminarno i važno. Sledeći Halasa (15-16), osloniću se na razliku između *avangarde* i *elite*. *Avan-garda* je vojni temin za istureni odred napredujuće vojske ili mornarice: taj odred nije niti bolji niti gori u odnosu na ostalu vojnu silu, nego je funkcionalno drugačiji od nje, jer izviđa i istražuje teren u koji čitava vojska treba da napreduje. Metaforično, to označava grupu koja "predvodi" ili "se nalazi u prvim redovima" novih ideja i pokušaja, na primer u kulturi (termin je skovao Sen Simon, i to za umetnost). To ima smisla kao metafora za političku borbu i opoziciju jedino ukoliko iza avangarde sledi glavno telo, ili ukoliko se, u najmanju ruku, razumno može očekivati da će je ta glavna grupa slediti u ne tako dalekoj budućnosti. Prema tome, ova metafora – korisna u svoje vreme, i možda ponovo u budućnosti – treba da se oprezno koristi; tome ću se vratiti.

Nasuprot tome, elitizam se temelji na pretpostavci da su očigledne razlike u sponostima, svesti i iskustvima ljudi duboko usađene u njih – možda čak biološki. Samo veoma ili ponešto mala elita, po ovom stavu, sposobna je da vodi društvo, dok je masa večno nesposobna za nezavisno donošenje odluka i za vođenje poslova zajednice – za *samoupravljanje*. Ovakav stav je formulisan po prvi put i najbolje u Platonovoj *Državi (Politeia)*. U središtu njegovog dijaloga nalazi se figura i tip Vladara kao klase Znalaca. To označava i otelovljava stapanje znanja i moći nezaobilazno za savršenu (klasnu) zajednicu ili državu. Evo ključnog pasusa iz Platonove četvrte knjige *Države*:

Ima li u državi, koju smo upravo zasnovali, građana sa određenim znanjima takvim da se na osnovu njih ne mogu davati dobri saveti ovoj ili onoj struci koja postoji u državi, nego takvim koja se odnose na samu državu kao celinu, na najbolji način njene unutrašnje organizacije, kao i na najbolji način njenog odnošenja prema drugim državama?... Onda će po ovom najmanjem staležu, koji upravlja i vlada, po njegovim delima i njegovom znanju, cela država koju smo sagradili biti po prirodi mudra, a čini se da je prirodom određeno da najmanji bude onaj stalež kome je dato da ima udela u tome znanju, jedinom koje, u poređenju sa ostalim naukama, možemo nazvati mudročću (*sofia*).... (428c-429a, prevod A. Vilhar i B. Pavlović)

Putanja komunističkih partija na vlasti, od Lenjina do Tita, Maoa, Kastro i Hoa – da se ograničim samo na vođe istinskih narodnih revolucija – čini se da odgovara Platonovom horizontu.

Prema tome, moderni elitizam i avangardizam imaju na levisi zajedničkog imenitelja u hegemonijskoj Partiji koja bi trebala da koristi svoju moć da odozgo ukine otuđenje radnog naroda i odgoji ga da koristi neposrednu demokratiju odozdo. Čak i posle revolucionarnog preuzimanja moći, interval ili „tranzicija“ takvog praktičnog i teorijskog odgajanja bio bi vrlo tegoban, jer u njemu se simultano mora odbraniti revolucija protiv neprestane pretnje svetskog kapitalizma kao i, bez sumnje postepeno, radikalno preoblikovati čitava ekonomija i način života. Takav period zahteva intimno, neprekidno i rastuće stapanje moći i znanja. Pošto bi on usto povesno morao da bude prvi korak ka razbijanju oligarhijskog oblika baš takvog stapanja, nastaju bitni tegobni problemi, kojima komunističke partije nakon Staljina nisu bile dorasle (moj teoretski prilaz tome je u „15 teza“).

Nasuprot avangardizmu, elitizam ne veruje da se glavno telo može bilo kad pridružiti i sjediniti s avangardom; ili drugim rečima, ne veruje da empirijske razlike između sposobnosti različitih ljudi imaju glavni i odlučujući koren u društvenom otuđenju s kojim se može boriti i koje se može promeniti. Elitizam (recimo profesionalna Crkva) je neophodna ideologija svake vladajuće klase – dakle, svih kapitalista i buržoaskih vlastodržaca. U socijalističkim i komunističkim partijama ona je uvek bila znak najopasnije antidemokratske i hijerarhijske degeneracije.

Ja međutim držim da je metafora avangarde, manje grupe prethodnika koja može prva primetiti važne vidove situacije i izvestiti o njima postojeće ili bar začeto glavno telo, ostaje na našem dnevnom redu, pod uslovom da bude nerazdvojno združena sa demokratijom odozdo na gore u partiji i celom društvu. Razlog tome jeste što je otuđenje, kome je Marks nadenuo ime pre 170 godina, danas proželo celo društvo u još jačim i još obilnijim oblicima, uključujući nužno i plebejce ili proletere (narode i klase bez svojine nad sredstvima za proizvodnju). Da bi zauzdala verovatne ekscese od strane avangarde, upotreba ovog termina treba da bude samosvesno kritička i da izbegava podjednako privatizovani očaj kao i neumerene pretenzije. Ipak, glavno telo proletarijata očigledno teško pati pod nemilosrdno rastućim pritiskom klasnog rata odozgo, od strane finansijskog i svakog drugog kapitalizma protiv njega (up. Bufetov intervju) i protiv sve više i više proletarizovane srednje klase. tako da se ne može predvideti kada će se uključiti u aktivni otpor. Spremnost je sve.

U to spada, na istaknutom mestu, pripremanje kroz naše diskusije i aktivne prakse odgovarajuće organizacione forme, da se najveći broj proletera pridruži avangardi.

4.22. Dalje prosvetljenje može se naći pomoću kratke parafraze Gramšijevog argumenta u prilog ujedinjujućeg političkog centra sa tačke gledišta *svesti potrebne za trajnu radikalnu aktivnost*. Za hladnokrvno analiziranje i planiranje efikasne politike nisu dovoljne samo spoznaje već valja takođe usvojiti i tehnike spoznaje ili mišljenja koje ne slede takozvani „zdravi razum.“ Jer on je

svest duboko inficirana banalnostima i greškama koje izvire iz otuđene prakse klasnog društva, i deponovana u sam jezik kao i u neosnovana prednaučna verovanja tradicionalnog znanja. Stav ove „svakodnevne filozofije“ je po pravilu nekritički, nasumičan i fragmentaran. Bez sumnje, do kritičke svesti potrebne za povesnu promenu može se doći samo ukoliko se pođe od naivnog razumevanja masovnih učesnika u društvu koje se menja, od popularne „implicitne“ filozofije — ali samo pod uslovom da se ono dalje artikuliše, preradi i rafiniše u suvislo i eksplicitno političko znanje. Jedino tako može se doći do društvene grupe sa zajedničkim načinima mišljenja i delovanja, to će reći, s jedinstvenim stavom spram svih dešavanja. To omogućuje i dijalog ili povratnu spregu za međusobni odgoj i obrazovanje između zdravog razuma datog popularnog sloja i nekih intelektualaca novog, angažovanog tipa – koji deluju ponešto kao metalni prstenovi koji drže zajedno prečage bureta: time bi po Gramšiju došlo do političke paritje kao „kolektivnog intelektualca“ (vidi Hauga i Tomsona).

4.23. Prema tome, kakva organizacija danas može biti korisna analogija Lenjinovoj i Gramšijevoj partiji sa istinski demokratskim centralizmom, kao kolektivni aktivistički mislilac usred drugačijih, ali jednako akutno generalizovanih kriza vrednosti, verovanja i institucija? Ostaviću sad po strani treba li ona biti nazvana komunističkom ili uopšte partijom (iako to ideološki nije indiferentno, tako da ću nastaviti sa upotrebom ovih termina) i usredsrediti se na njegove horizonte i oblike. Preostaje mnogo toga što ne znamo, ali možemo početi sa negacijama.

Prvo, takva partija, kolikogod ona bila mala na početku, mora biti sačinjena od pojedinaca koji se slažu sa platformom ciljeva utemeljenom na stavu i metodu koji obuhvata ono bitno iz Marksa, to će reći, sa horizontom anti-kapitalističke emancipacije svakoga i svih. Međutim, opšte slaganje nije dovoljno. Partija mora odmah imati najmanje dve sledeće karakteristike: aktivnost u nekim pametno izabranim poljima koja se snažno tiču proletera kao građana i kao klase, i međusobno učenje među članovima partije na osnovu teorije korištene u praksi, kao trening za ono što se pokazuje kao moguće. To se tiče posebno međudelovanja između dve nezaobilazne komponente svake partije, manualnih i mentalnih radnika. Treba pretpostaviti da, pod stalnim jurišom besramne i tehnički efikasne propagande individualizma, svi mi smo manje ili više inficirani takvim mizantropskim stavom, tako da se jedino pomoću aktivnog rada i međusobnog učenja, te kroz kritičku refleksiju na naše velike pretke, možemo postepeno oporaviti. Naš horizont ostaje ono što je Luksemburg zvala „spoj nauke i radnika.“ Izdavačka delatnost u štampanim i elektronskim formama, i gde god je to moguće sa video i medijskim komponentama, kako za unutrašnju tako i za spoljašnju propagandu, biće odista nezaobilazna; ona treba da hrani lokalne čitalačke i gledalačke diskusione i izdavačke grupe.

Drugo, takva partija mora odmah funkcionisati kao puna demokratija sa koliko god je centralizma neophodno, kako bi se povećala njena efikasnost – ni manje ni više. Kako je Lenjin prvobitno insistirao, avangardna partija mora se pridržavati „pravila nadahnutih Pariskom komunom, u nameri da se suzi politički profesionalizam: izabrani predstavnici treba da imaju plate kvalifikovanog radnika, treba stalno i budno suzbijati usluge i privilegije za izabrane predstavnike, a oni treba da ostaju odgovorni svojim biračima“ (Bensaïd). Svi oblici demokratije, ne samo prvenstveno parlamentarne (iako se i ona takođe može koristiti) već što više neposredne i asocijativne, kao što su plenumi, aktivni, rotacije funkcija, itd., dobrodošle su pod uslovom da povećavaju efikasnost. Jaki sukobi stanovišta praćeni zajedničkim poštovanjem nezaobilazni su za partiju koja neće biti samo sekta. Jedino u takvoj situaciji, proveravanoj praktičnim radom, mogu se kristalisati jasni i zdravi stavovi. Međutim, sva takva mišljenja i stavovi moraju biti unutar platforme prihvaćene na početku. Ona može (i naravno s vremena na vreme treba) da bude dopunjena i promenjena, ali jedino ukoliko horizont definisan u prethodnom paragrafu i neke središnje orijentacije prema njemu ostaju fiksirani i nepromenljivi. Ustvari, formulisati takve orijentacije i “načela” platforme, predstavlja, zajedno sa neposrednim praktičnim aktivnostima među proleterima, glavnu svrhu takve partije.

Sve u ovom pod-odeljku temelji se na modelu partije u jednoj državi, ali bi važilo, uz nužne izmene, i za udruživanje tih partija u međunarodnim razmerama.

Bensaïd je primetio kako, paradoksalno, sâm izum takve partije kao dela koji predstavlja celinu radničke klase (ili radnih klasa, kako bih ja rekao) otvara mogućnost da taj deo sebi prisvoji vlast, umesto da to učini ceo blok klasâ, kao i suprotnu mogućnost da klasa sebi iznađe drugačije, mnogostrukie organizacione oblike za svoje različite i mnogostrukie interese, kako se to ustvari i često dešavalo u sindikatima.

5. Šta sada?: početni predlozi

Hleb je prvo pravo naroda.

Louis Antoine de Saint-Just

5.0. Središnja crvena nit bilo kakve anti-kapitalističke platforme neizbežno je redistribucija bogatstva odozgo, od najnaduvenijih i nekrofilskih 5% ka radnih 95% ljudi.

5.1. Koja bi trebalo da budu neposredna i polu-trajna načela naše platforme (koja se mogu proširiti ili izmeniti kada ustreba)? Nemam potpuni skup tih načelâ. No predlažem da ta pravila uključe bar sledeće tačke, kao početni i ne do kraja

iscrpn i crveno-zeleno-feministički strateški predlog za smanjenje bede ogromne većine naroda, koji treba da bude obogaćen taktikama kraćeg trajanja:

- Finansijski kapitalizam treba i znači ratovanje; današnji krajnje grabljivi i beskrupulozni kapitalizam napregao se da uništi sve oblike ljudskog zajedništva osim novčane povezanosti. On predstavlja stvarni teološki ekstremizam našeg razdoblja, a takozvani Islamisti su mu samo bleđa kopija: kuga na obe njihove kuće! Stoga se moramo žestoko suprotstaviti svakom nasilju i ratu osim u slučajevima čiste samoodbrane, na primer protiv otvorenog napada na središnje interese naroda; moramo odbiti učestvovanje u NATO-u i bilo kakvom vojnom izdatku koji nije neposredno povezan sa samoodbranom zemlje; moramo se nepokolebljivo orijentisati ka svenarodnoj teritorijalnoj odbrani - švajcarskog tipa – uz striktnu kontrolu nad visoko-tehnološkim i specijalističkim jedinicama kao što su avijacija i tenkovi, sa rotiranjem članstva u njima (zapamtimo Aljendea!);

- Moramo se žestoko suprotstaviti uvlačenju radnog naroda u bedu koju diktiraju finansijski i drugi kapitali. Potrebna je stroga demokratska kontrola banaka (sa horizontom njihovog preuzimanja) i monetarne politike, kao i odbijanje dva stuba kapitalističke moći. Prvo, to je odbijanje Evropske Unije kakva stvarno postoji, čija je zamisao dobra – ukoliko bi se temeljila na socijalističkoj demokratiji. U našoj stvarnosti ona je izvrnuta u tamnicu narodâ, na prisilnu nemaštinu i glad pomoću sporog ubijanja preko banaka (Grčka) a ako treba i pomoću brzog ubijanja preko tenkova (Ukrajina). Drugo je odbijanje međunarodnih organizacija kapitala – Svetska Banka, STO, MMF, uključujući i najopakiji TTIP predlog – kada god oni žele da nametnu ekonomsko osiromašenje i robovanje. Načini što bezbolnijeg izlaska iz Evro-zone treba da budu pažljivo ali i brzo pripremljeni za slučaj potrebe, a otplaćivanje nacionalnog duga uslovljeno njegovim prebijanjem na manje od polovine (up. Lapavitsas);

- Moramo voditi tvrdoglavu borbu za minimalnu nadnicu i minimalni građanski dohodak bilo koje osobe starije od 16 godina (uz najoštriju borbu protiv izrabljivanja dece), za dostojanstvene penzije, i za zdravlje, vodu, obrazovanje, i druga zajednička dobra (*commons*) dostupna čitavom stanovništvu;

- Moramo voditi tvrdoglavu borbu za ekološku pravdu: negu šuma i močvarnih predela, odbijanje atomske energije, sve veće korištenje vozova i bicikala umesto automobila, smanjenje energetske potrebe konzervacijom, itsl.;

- Moramo neprestano tražiti oblike efikasne internacionalističke borbe, prvo zajedno s ostalim evropskim – posebno južnim – narodima, ali zatim i šire (malo više o ovome dole pod 5.2).

- Moramo se smesta suočiti sa besprimerno velikim migracijama izbeglica iz zemalja koje međunarodni kapitalizam fizički uništava, a to su za Evropu izbeglice iz Afrike („Crni“) i Zapadne Azije („Arapi“). U dolazećim godinama i decenijama njihov broj neće opadati nego rasti. Oni su naši susedi, naša ljudska braća i sestre; juče su mnogi od nas bili u njihovom položaju, a sutra bismo opet mogli biti. Usto, njihov beg od smrti zbog bombi i gladi

nezaustavljiv je. I konačno, njihov je rad neophodan kako bi preživeli makar i smanjeni oblici ljudskog blagostanja (zdravstveno osiguranje, školstvo, penzije i slično) u evropskim društvima. Moramo se boriti da im se ustupi, u celoj Evropi, puno pravo azila od nasilja zbog kojeg beže (upor. Iveković 245-58 i passim) kao i mogućnosti za rad. Ako se ne pobrinemo valjano da uspostavimo mreže za saradnju sa njima i sa mestima na koja dolaze, oni će biti iskorišćeni za naduvavanje fašističkog šovinizma koje bi uništilo sav naš ostali trud.

Dok taktički kompromisi oko nižih oblika takvih i sličnih tačaka lako mogu biti neophodni, posebno na početku, načela ne smeju nikad biti zaboravljena i izigrana iz taktičkih svrha: ona su razlog postojanja partije. Kao što će naši neprijatelji odmah znati, takva partija će biti u najmanju ruku usmerena protiv sadašnjeg finansijskog kapitalizma, prema tome na neki način kejnzijanska, a po svom konačnom horizontu neizbežno (ma koliko „neo-“) marksistička ili komunistička. Toj našoj zastavi mi treba da dodamo još jednu boju (zelenu), ali nikad se ne smemo stideti crvene, jer ona znači krv i život.

5.2. Ovde ne mogu razviti ono što je veliki Lucio Magri nazvao „Novi komunistički identitet“, ali citiraću neke od njegovih središnjih uvida (više o tome može se pročitati u mom tekstu „Prescience“). On ih temelji na dva konvergirajuća sveobuhvatna faktora. S jedne strane, današnja tehnologija i pristup informacijama omogućuju kako smanjenje rada, tako i decentralizaciju moći – njegovim rečima, „danas je ideja komunizma u njenom originalnom i bogatom značenju emancipacije po prvi put povեսno zrela,“ bez fiksacije na ekonomski progres i na državu kao jedinu alternativu dominantnom tržištu. To je ono što je Breht 1950-ih nazvao mogućom nastanjivošću naše planete. S druge strane, kapitalizam se ne može nositi sa okolinom, jer to zahteva dugoročno planiranje i odstojanje od motivacije profitom. Prema tome, kvalitativna umesto kvantitativne proizvodnje danas je moguća ali je onemogućena u korist „proizvodnje iluzija i efemernog“ koja poriče potrebe zdravlja, odgoja ili prostornog planiranja. Danas je strukturalni preduslov kapitalizma irelevantnost politike, korištene poput šupaljeg rituala za odluke koje donose novi vladari, mala ekonomska i tehnokratska oligarhija u internacionalnim ekonomskim i političkim centrima, lišena bilo kakvog demokratskog uticaja. Ovoj se građanskoj degeneraciji možemo suprotstaviti samo „punim razvojem političke demokratije.“ Novi svet neposredne globalne moći finansijskog kapitala i multinacionalnih korporacija potrebuje internacionalnog protivnika, Rusoov i Titov *narod* kao „kolektivni politički subjekt sposoban da sprovedi dugoročan opšti projekat.“ A taj protivnik kapitalizma ne može biti prodoran bez gramšijanske partije (ili grupe partija) kao „stimulusa i sinteze složenog sistema autonomnih i permanentnih političkih pokreta.“ Siriza, Podemos i neke Latino-Američke koalicije mogu biti prethodnici takvog stimulusa i sinteze, pod uslovom da je njihov unutrašnji fokus dovoljno oštar i da spoljašnji neprijatelji, finansijski kao i vojni, budu neutralizovani.

Ali za sve ovo postoje dva preduslova. Prvo, u kapitalizmu eksploatacija i klasni rat, danas gotovo sav odozgo, predstavljaju obuhvatni okvir svih drugih (brojnih) suprotnosti. “Sâm je kapital veliki ujedinitelj koji sebi potčinjava sve vidove društvene proizvodnje i reprodukcije, preoblikujući funkciju porodice, određujući društvenu podjelu rada i potčinjavajući ljudske uslove života Zakonu vrednosti. Ako tako stoje stvari, onda je jedna partija, a ne naprosto suma društvenih pokretâ, najbolji agens svesnog ujedinjavanja.” (Bensaïd).

Drugo, očigledno je da je internacionalni kapitalizam, uprkos svojoj grlosečnoj konkurenciji, naučio od lenjinizma šta je to potreba za jedinstvom kada se suočava sa neprijateljem: radnim narodom sveta. Za uzvrat, mi moramo naučiti istu lekciju, koristeći više fleksibilnosti nego što je Lenjin usmogao. Nijedna država se ne može boriti protiv finansijske i vojne moći kapitalizma sama: Cipras nam je strašna pouka. Ili će komunistički internacionalizam Marksove i Lenjinove vrste biti naš horizont, ili ćemo biti pojedinačno potučeni.

5.3. Za kraj navešću dve odlučujuće tačke koje sam morao da zanemarim:

Prvo, Trocki je u svom predgovoru *Istoriji Ruske Revolucije* uporedio, u danas ponešto problematičnoj metafori, odnos između “mase” i “partije” sa delovima parne mašine: mase su potencijalna energija pare, partija je cilindar sa klipom koji kondenzuje i prenosi tu energiju. Bez posredujućeg aparata, energija bi bila rasipana uzalud, ali bez energetskeg potencijala ne bi bilo pokreta (19). Moj esej je samo početno spomenuo, u sekciji 2, radni narod kao izvor energije, ali bez izravne i stalne veze sa njim, svaka mašina će raditi sve slabije.

Drugo, mi, neizbežno komunističko levi, možemo takođe pretrpeti neuspeh. Onda ćemo doći do punog divljaštva totalnog rata i totalne bede narodâ, do Gvozdene pete koja će pokopati jednako nas i konkurencijski kapitalizam u korist punog neofašizma. Stalno treba da budemo svesni ove neizbavljive alternative.

Preveo sa engleskog: Lazar Atanasković

Beleška

1/ Za sekciju 1.1 stimulisao me je - uz ostale citirane autore - napis Frensis Malherna, za 2. Jerana Terborna i za 3.2 Žan-Lik Nansija, čak i ako se ponegde moje kategorije razlikuju od njihovih. Koristile su mi i diskusije za novosadskim drugaricama i drugovima Gordanom Stojaković, Majom Solar i Andreom Jovanović, kao i s prevodiocem Lazarom Atanaskovićem. Posebnu zahvalnost dugujem pažljivoj kritici Mladena Lazića koja je sprečila mnoge nepreciznosti.

«Masovne društvene snage» koje sagledavam u sekciji 2 vidim kao klase, ili frakcije i grupisanja klasa. Valja da pamtimo opomenu Henesijeve : “izbegavanje klasne analize u 1980im i 1990ima ispada kao jedno od najefikasnijih ideoloških oružja neoliberalizma” (12). Moj pojam “klase” može se naći u eseju „On Class,” a na hrvatsko-srpskom u mojoj knjizi *Samo jednom se ljubi : Radiografija SRJ Jugoslavije....* Posebno, stav da je velika većina žena potencijalno „kvazi-klasni“ saveznik protiv-kapitalizma može se naći u radovima Nensi Hartsok, Doroti Smit i Elen M. Vud, čiji naslovi se mogu naći u bibliografiji Henesijeve.

Citirana dela

- Barnet, Richard, i John Cavanagh. *Global Dreams: Imperial Corporations and the New World Order*. New York: 1994.
- Bensaïd, Daniel. “Leninism in the 21st century.” <http://www.marxists.org/archive/bensaïd/2001/11/leninism.htm>
- [Buffett, Warren.] www.huffingtonpost.com/2011/11/15/warren-buffett-tax-code-l_n_109583.html
- “Cultural Revolution.” *n+1* br. 16 (2013), <https://nplusonemag.com/issue-16/the-intellectual-situation/cultural-revolution/>
- Hallas, Duncan. “Towards a Revolutionary Socialist Party,” u isti et al. *Party and Class*. London: [1980?], 9-25.
- Haug, Wolfgang Fritz. *Philosophieren mit Brecht und Gramsci*. Hamburg: 2006.
- Hennessy, Rosemary. *Profit and Pleasure*. New York: 2000. http://davidmcnally.org/wp-content/uploads/2011/01/henessey-profit_and_pleasure_sexual.pdf
- Iveković, Rada. *Les Citoyens manquants*. Paris?: 2015.
- Lapavistas, Costas. “Default and Exit from the Eurozone: A Radical Left Strategy.” *Socialist Register* 48 (2012): 288-97.
- London, Džek. *Gvozdena peta*. Prev. M. Mihajlović. Beograd: 1968.
- Magri, Lucio. “A New Communist Identity,” Dodatak na kraju njegovog *The Tailor of Ulm: Communism in the Twentieth Century*. Prev. P. Camiller. London: 2011.
- Ngugi wa Thion’go. *Decolonizing the Mind: The Politics of Language in African Literature*. Portsmouth NH: 1981.
- Plato. *Complete Works*. Ed. J.M. Cooper i D.S. Hutchison. Indianapolis: 1997.

- Schininà, Guglielmo. *Comunità maledette: Rituali di separazione e comunicazione come vendetta. Il caso del Kosovo*. <http://auth.unimondo.org/cfdocs/obportal/index.cfm?fuseaction=news.view2&NewsID=1525>
- Suvin, Darko. "15 teza o komunizmu i Jugoslaviji...". *Novi Plamen* br. 17 (2012): 160-68; preštampano kao poglavlje knjige *Samo jednom se ljubi...*
- [-.-.] *Darko Suvin: A Life in Letters*. Ed. Ph.E. Wegner. Vashon Island WA 98070: 2011.
- . „On Class Relationships in Yugoslavia 1945-74, with a Hypothesis about the Ruling Class.“ *Debatte* 20:1 (April 2012): 37-71, preštampano kao poglavlje knjige *Samo jednom se ljubi*, hrvatski prevod „Uvoda“ je: „O pojmu klase“ u *Mali zarez*, prilog *Zarezu* br. 328, 15.II 2012, 13pp.
- . „The Prescience of Lucio Magri.“ *Socialism and Democracy* 29.2 (2015): 91-98, <http://dx.doi.org/10.1080/08854300.2015.1039258>
- . *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini* Beograd: 2. edn. 2014 [i na sajtu Fondacije Rosa Luxemburg Beograd].
- Therborn, Göran "After Dialectics." *New Left R* br. 43 (2007): 63-115.
- Thomas, Peter D. *The Gramscian Moment*. Chicago: 2010.
- Trotsky, Leon. *The History of the Russian Revolution*. Prev. M. Eastman. London: 1965 [original 1932].
- Wittgenstein, Ludwig. *Philosophical Investigations*. Oxford: 2001.

TKO SE NE BORI ZAJEDNO IZGUBI POJEDINAČNO: SPOZNATI NAŠ POLOŽAJ POD ZVIJEZDAMA, BANKAMA I DRONOVIMA

Razgovor o jugoslavenskom prostoru povodom knjige “Samo jednom se ljubi”

Saša Hrnjez i Darko Suvin

HRNJEZ: U tvojoj knjizi¹ izvodiš periodizaciju SFR Jugoslavije na četiri perioda. Od pitanja koliko je ova periodizacija empirijski i faktografski tačna možda je bitnije pitanje strateške važnosti periodizacije, odnosno koliko je takva periodizacija način da se socijalistička Jugoslavija posmatra u njenoj istoričnosti i dinamici, dakle ne kao jedan monolitni statički sistem nego kao niz događaja.

SUVIN: Držim da je ovo na kraju tvog pitanja tačno. Ja se u principu slažem da se SFR ili titoistička Jugoslavija može shvatiti jedino kao niz i ispreplitanje ponekad kontradiktornih događaja a ne kao jedan događaj. Da bi se to uopće moglo historiozofski diskutirati, mi taj slijed moramo pojednostaviti na 5-6 perioda, koji su za mene jasno podijeljeni na uzlazne i silazne – tu podaci govore vrlo glasno. E sad, da li ćeš onaj državni centralizam od 1945. do 1950. zvati jednim periodom ili ne, nije bitno. Međutim i to spada u uzlazni period, od 1944. ili 1943. pa recimo do 1972. Sve su te brojke uslovne i jednostrane: jer, neki procesi su počeli loše hodati mnogo ranije a drugi su se dobro nastavili još i kasnije. Ali moramo o svakom periodu dati nekakav općeniti sud, da bismo uopće mogli misliti o smjeru i toku društvenog razvoja.

Inače, periodizacija je uvijek uslovna i zamršena stvar, zavisi kako valoriziraš i ponderiraš određene faktore koje držiš presudnima. To su ideološko-političke odluke do kojih svako dolazi prema svojim horizontima i vrijednostima. U tom smislu glavni faktori periodizacije uopće nisu faktografija i empirija: ne da one ne postoje, nego da se (kako to zna svaki teoretičar nauke) iz određenog skupa fakata može izvesti koliko god hoćeš teorija, koje će se sve temeljiti na nekima od tih fakata ili na nekim njihovim vidovima.

H: To znači da periodizacija Jugoslavije nije bitna samo zbog istoričnog i dinamičkog pogleda koji nju vide kao skup događaja, nego i kao skup

¹ Darko Suvin, *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*, 2. izdanje, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd, 2014. (http://www.rosalux.rs/sites/default/files/publications/Suvin_Radiografija_drugo%20izdanje.pdf)

kontradiktornih procesa koji su u jednom momentu vukli na ovu pa na onu stranu, i time je na neki način rasepali iznutra.

S: Pa jedino tako mi možemo objasniti kraj Jugoslavije. Ja sam počeo tu knjigu da pišem zbog kraja: jer nam je kraj, to jest krah, jedini svima bio jasan. Tu se nešto srušilo u što smo svi mi vjerovali i jednim djelom smo sa dobrim razlogom vjerovali, i to moja generacija. Znaš kako, ili to vjerovatno ne znaš, bila je pjesma «Kud prolaze Skojevci sva se zemlja trese/ od silnoga rada što ga započeše». (Inače to je vrlo interesantna rima, jer moraš mijenjati normalni naglasak, a to se u narodnoj pjesmi može; vrlo je nečista rima i jako interesantan formalni zahvat.) Znaš jedan prijatelj mi je pričao u Beogradu kako mu je njegov otac, koji je bio Skojevac, govorio da je Skoj bio važniji od Partije, na šta sam ja dodao «pa da, zato su ga i raspustili». Skoj su raspustili još prije AFŽ-a, jer je bio opasniji. Mada nije istina da je Skoj bio važniji od Partije, ali je bio udarna oštrica, dok je onaj držak što ga drži bio važniji. No Partija odnosno taj držak nije bio oštrica u poslijeratnom periodu, dok u ratnom periodu sigurno jeste.

H: *Da li kao paradigmatičnu zabludu jugoslovenskog sistema možemo izdvojiti Kardeljev pojam ‘socijalističkog kapitala’ sa idejom da kapital prestaje da bude klasna kategorija onog momenta kada se proizvodni proces stavi pod kontrolu radnika, neka vrsta kapitala bez kapitalista i kapitalizma (ako se ne varam ima nečeg prudonističkog u tome). Međutim, ono što se desilo upravo je suprotno: ‘socijalistički kapital’ je prešao u ruke republičkih tehnobirokratija što je na kraju dovršeno secesijom i ratovima.*

S: „Paradigmatična zabluda“ je dobar izraz, držim, jer nije bila ni prva ni posljednja neispitana manipulacija pojmova -- semantička i dakako pragmatička -- ali je bila egzemplarna. Neispitana, neproanalizirana, nepodvrgnuta debati socijalističkog javnog mišljenja (sa zagarantiranim pristupom štampi i televiziji), što je abeceda svake demokracije, građanske kao i socijalističke. A što je još gore – ta neupitna manipulacija postepeno je, recimo od 1968. nadalje, čak i potpuno policijski blindirana. Međutim bolje od strukturalistički bezličnog „sistema“, krivnju valja pripisati bar nekim klasno definiranim agensima. Ja takav agens zovem *oligarhijom*, i to politokratske vrste jer je komandirala ekonomijom na osnovu političke moći. Moć je Komunistička Partija zadobila kao stvarna predvodnica svekolikog pobunjenog naroda protiv fašista najrazličitijih nacionalnih masti, od njemačkoga pa do velikobugarskoga, dakle ta je moć i vlast bila teško i „gusto“ zacementirana krvlju i strašnim patnjama stotine hiljada i miliona. Tu se bio stvorio jedan gramšijevski povijesni blok te onda još male komunističke partije (dalje KP), koja je govorila u ime i djelovala u korist dobrog dijela radništva i lijeve inteligencije, sa seljaštvom i svim patriotima koji nisu htjeli kvislinšku ili staru monarhističku podložnost.

Međutim, taj se blok opasno poljuljao, prvo, nesretnom idejom dokazati Staljinu da smo mi veći staljinisti od njega, *päpstlicher als der Papst* („veće pape [ili više papistički] od pape“), u kolektivizaciji sela nakon 1949. Valja pohvaliti vrh KP da je relativno brzo, za 2-3 godine, uvidio – iz čisto pragmatičkih razloga što je trebao stvarnu podršku naroda u slučaju ruske invazije – da je to nesprovedivo u tadašnjim uslovima kako ekonomije (agrarne tehnologije i raspolaganja investicijama za selo) tako i spleta međunarodne sa vanjskom politikom, i potpuno odustao. Ali opečeno seljaštvo je otada, po staroj poslovici, „i na hladno puhalo“, dakle nije više bilo aktivni sudionik povijesnog bloka kao 1941-48. Onda je blok bitno ojačan uvlačenjem neo-urbaniziranog seljaštva koje je postalo radništvo kroz Kidričevo samoupravljanje u tvornicama nakon 1950. Ovo se samoupravljanje u bazi vrlo dobro razvijalo do početka 1960tih, i dobilo je pravo veta na postavljanja direktora – tj. na suodlučivanje s lokalnim vlastima KP. Koliko je vitalno ali vrlo neiskusno i mlado radništvo to pravo iskoristilo bez treniranja za direktnu demokraciju i recimo za razumijevanje knjigovodstva, drugo je pitanje, ali vrata su se bila otvorila. Ali nakon Kidričeve rane smrti njegova ideja stvarne asocijativne demokracije spojene s obuhvatnim planiranjem od mikro do makro-nivoa, sve do vrha savezne vlade gdje su ministarstva trebala postati savjeti s većinom izabраниh delegata odozdo, potpuno je napuštena, te je Kardeljevo zakonodavstvo sredinom 1970. tu ideju potpuno suludo pokušalo iskoristiti unutar sistema monolitne moći KP. Razumljivo je da je to samo dovelo do potpunog kompromitiranja takvog „delegatskog sistema“.

E sad, ako nemaš niti stvarni entuzijizam odozdo, od seljaka radnika i inteligencije, koji kulminira u demokratskom planiranju stvaranja kapitala i raspolaganja njime, a nemaš više niti centralne komandne instance kao u deceniji nakon 1945. jer je vlast glupo prenesena na 6-7 republika, onda nužno moraš stvoriti nekakve druge centre raspodjele kapitala. To se desilo veoma nesretnim uvođenjem manje-više nezavisnog bankarskog sistema: naime, nezavisnog od baze odozdo i demokratske kontrole javnosti, ali tijesno sljubljenog s republičkim i (sve manje) s još preostalim saveznim oligarhijskim vrhovima. To je onda taj „kapital bez kapitalizma“ o kome je fantazirao Kardelj. Ali tu se pokazuje da metafora ekonomske baze koja si stvara svoju političku nadgradnju jeste primitivna, iz cestogradnje i mostogradnje, ali nije potpuno pogrešna, sve se dešava „kao da“ (*as if*) katkada ta baza to stvarno stvara. Bolje je dakako to tumačiti kibernetskom metaforom povratne sprege, gdje postoji niz mogućnosti, određenih povijesnom konstelacijom. Može se desiti da tzv. nadgradnja stvori bazu – kao što je političko razvlaštenje izravnih malih proizvođača (Marxovi *enclosures*) plus oružana kolonijalna pljačka stvorila ekonomsku bazu za evropski kapitalizam, ili kao što je državna vlast SSSR nakon 1920tih a zatim jugoslavenska država nakon 1945. stvorila industriju. A može se i desiti da ta baza neutralizira ili aktivno pridobije političku i ideološku „nadgradnju“ i stvori si nove klase. To su u slučaju SFRJ

6-7 klasa nacionalističke kompradorske buržoazije, dakle subalternih kapitalista – politički subalternih ili podložnih njemačkim bankama, a ideološki podložnih kako neoliberalizmu tako i nacionalnim crkvama. To je onda kontrarevolucija koja je simetrično obrnuta Titovoj revoluciji izvlaštenja stranog kapitalizma 1942-47, to je Dullesov *rollback*.

H: *Zanima me pitanje na koji način Jugoslavija na socijalističkim temeljima i pod marksističkom ideologijom ponavlja na neki način istu fundamentalnu zabludu buržoaskih kapitalističkih društava, a to je odvajanje ekonomije i politike. Razdvojenost ekonomije i politike je posebno evidentna na primeru jugoslovenskog samupravljanja: delimična industrijska demokratija nije praćena i demokratizacijom celog političkog polja pa je samoupravljanje u ekonomskoj sferi ostalo bez odgovarajuće političke emancipacije*

S: Ili kako ja to zovem, getoizacija samoupravljanja ...

H: *Samoupravljanje se nije proširilo na političku sferu sve do samih institucija države i partije. Separacija politike od ekonomije se onda odražava u onome što ti definišeš kao jugoslovenski ideološki idoli plemena: ekonomizam i produktivizam. Drugim rečima, socijalizam i pored svih nespornih rezultata, prvenstveno u realizaciji jednog humanog društvenog napretka, ostao je ipak u zamci kapitalizma, ne samo usled nedovoljno prepoznatih spoljašnjih neprijatelja, nego unutar sopstvenog ideološkog horizonta. Kao da se vratila ona Če Gevarina: Ne možete pobediti kapitalizam uz pomoć njegovih fetiša.*

S: Ja negdje u knjizi postavljam pitanje jesu li uzroci tog sloma egzogeni ili endogeni. Na to je odgovor: oboje. *Not only -- but also*. Jugoslavija je u prvom redu ekonomski zavisila od svjetskog tržišta -- ako izuzmemo SSSR, koji je prvo nakon 1948-e bio neprijateljski, a onda je nakon 1956-57 bio dobro polje našeg izvoza, ali uvijek nesigurno jer se taj izvoz mogao stopirati u 24 sata kad se Politbiro u Moskvi nešto ne sviđi. Mislim da to nikada nije bilo više od jedne četvrtine, maksimum trećine, našeg izvoza, što je ipak bilo puno i važno za nas jer su na Zapadu bile i carinske i kvalitetne barijere. Mi smo u biti od 1950. zavisili od svjetskog kapitalističkog tržišta a to je zapadna Evropa, i od američkih zajmova. Bilo je nešto malo engleskih i francuskih zajmova ali to su bile sitnice. Dakle zajmovi su bili američki i ja sam ih u knjizi izračunao², to su bile velike sume. Tako da se taj socijalizam gradio na dvije ekonomske baze. Uzgred budi rečeno, da li je to bio socijalizam, to je terminološka diskusija koja je otvorena, kao i kakav je to marksizam bio. Dakle, reći socijalizam *tout court* i marksizam *tout court* valja izbegavati jer je to uvijek pod navodnicima i valja precizirati, recimo reći polu-socijalizam.

² Vidi D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 187.

No da se vratim na dvije ekonomske baze. Prvo, kao što su Preobraženski i Buharin već 20tih godina u diskusiji ustanovili: eksploatacija, i to seljaštva. Preobraženski je bio za, a Buharin protiv. A onda je pod Staljinom došla eksploatacija svih radnih ljudi uključivši i radnika: plaće su bile dovoljne da se ne gladije, ali ništa više, i to pod kmetskim režimom – ti nisi smio da odeš iz te tvornice bez dozvole, a da ne govorimo iz grada. Dakle prvobitna akumulacija u SSSR-u crpila se od radnog naroda, uključivši i intelektualce ako misliš da intelektualci proizvode višak vrijednosti (ja mislim tako). U Jugoslaviji je problem bio isti, ali seljaci su bili svedeni na male parcele, dakle nisi ih mogao jako eksploatirati, pa je najviše bilo eksploatacije gradskog radnog naroda. Ona je imala granica, jer si na taj gradski radni narod kao osnovu tvoje vlasti morao računati, pošto je seljaštvo neutralizirano 1949-50. nakon propasti kampanje zadruga i povuklo se u političku pasivnost, pa na njih nisi mogao puno računati osim u slučaju odbrane nezavisnosti, recimo 68-e kad su Rusi ušli u Češku (jasno je da bi se sva Jugoslavija bila digla da su Rusi ušli kod nas). Međutim vlast je morala imati neku bazu, a ta je baza bila tzv. radni narod u gradovima, znači radnici i namještenici kojima je vlada, najprije centralna a onda sve više republička, oduzimala 2/3 dohotka. To je Bakarić jedamput vrlo cinički ali točno okarakterizirao kao nivo eksploatacije državnica Maja, jer su oni uzimali 2/3 proizvoda od proizvođača. To je jedna baza. Na toj bazi bi Jugoslavija dosta siromašno izgledala i ne bi gradila tako brzo industriju i infrastrukturu kao što je to fenomenalnom brzinom kod nas izgrađeno. Mi smo u 20 godina napravili ono što je Francuskoj trebalo 80 ili 100 godina -- točni podaci su u knjizi³. A druga baza su bili američki zajmovi, da bi se Jugoslavija držala u hladnom ratu kao protuteža eventualnom ruskom napadu i da bi se držao «*Ljubljana gap*», tj. da Rusi ne stignu na more, dakle na južno krilo Nato-a. To je bila jedinstvena situacija gdje su Amerikanci donijeli vrlo lukavi zaključak. Ja sam to našao u dokumentima CIA-e koji su sad objavljeni, da su oni 1949. ili 50. imali savjetovanje, i kaže Harriman koji je bio mislim ministar inostranih poslova: «Imamo izvještaj iz Moskve da je najveći problem Staljinu Jugoslavija, a ako je to njemu najveći problem mi ju moramo podržati» -- doduše sa sve manje i manje oduševljenja, dok to nije splasnulo 70tih godina i prešlo se od davanja bez vraćanja na zajmove, a u drugom redu na uputu «razgovarajte sa Svjetskom bankom» koja je bila pod američkim uplivom, ali je imala svoje uslove. Tako da ti uslove ne daje strana vlada, što bi Jugoslavija odbila, nego Međunarodna banka, što je isti bog samo ne desna ruka nego lijeva. Međutim fakat je da je to bila jedinstvena situacija u kojoj se vidi kako bi se socijalizam gradio u jednoj bogatijoj zemlji, onako kao što je Marx mislio, to jest Francuska, Njemačka, Engleska i slično, da ne govorim o Americi, o čijoj tehnologiji on nije imao pojma jer nitko nije slutio kako bi se ona razvila. E dakle tu je SFRJ bio bez otvorenih pritisaka, u čemu se i sastojala američka lukavost jer su dobro znali, ja mislim, da bi Tito rekao ne. Dakle, vi imajte vašu unutrašnju politiku, a vanjska

³ Vidi Tablica 16 u D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 326.

politika je bila za nezavisnost, što je njima odgovaralo jer je to vojnički značilo protiv SSSR-a. Istina je da je ideološki značilo i protiv Zapada, recimo u Pokretu nesvrstanih koji uopće nisu ljubili ni u SSSR-u ni u Americi ali su to uzeli kao manje zlo, a inače nisu uzimali vrlo ozbiljno (Kine još nije bilo kao svjetske velesile). Nesvrstanost je bila velika ideja -- možda nije bila ideja Titova, ali ju je Tito uzeo kad su je Kinezi nakon Bandunga pustili da propadne, a bez Tita bi se Naser i Nehru slabo bili složili.

No Amerikanci su imali i nekih drugih računa, oni su oduvijek duboko uvjereni da su komunizam/socijalizam i blagostanje nespojivi (što je filozofski gledano nonsens, ali empirički u Hladnom ratu nije bio nonsens). Stoga ako se radnici i seljaci neke zemlje donekle obogate, narast će im zazubice za kapitalističkim individualizmom gdje u teoriji svatko, a u praksi svaki pedeseti ako mrcvari drugih 49, stvarno može imati više, a to je bilo potkrijepljeno ogromnom ideološkom propagandom o *American way of life*, osobito u masovnim medijima. Jugoslavija pak nakon 1950tih nije imala, kako bi bilo normalno ne samo iz ideoloških nego i financijskih razloga, saveznu komisiju za uvoz filmova, dakle cenzuru. Nakon 50te Hollywood je dominirao našim filmovima. «Neretva» se radila prema modelu westerna: to je bio „eastern“. Dakle bio je ogromni upliv prvo *mass media*, filma, radija, kasnije televizije, što se onda lijepo nakalemilo na našu palanku, tj. na našu malograđanštinu koja je počela dominirati štampom kao npr. na pornografiju. Ja tu ne govorim kao moralista koji niječe tijelo, ja tu govorim o odnosu među ljudskim grupama, kao recimo ovdje rodovima: povratak i onako jake patrijarhalne malograđanštine. Tu onda neizbježno dolazi i do nacionalno-etničkih pitanja. Ta je situacija bila dijelom egzogena: kad je oko 1970. bilo milion radnika u inozemstvu, a sa porodicama to je 3-4 miliona, od 22 miliona stanovnika, to je jedna šestina ili sedmina stanovništva: upliv koji su oni imali govorom što su vidjeli u Njemačkoj bio je velik. Dakle tu su bili ogromni buržoaski uplivi iz inozemstva plus naša sitna buržoazija, plus - e sad dolazimo na tvoje pitanje - održavanje vlasti profesionalnog dijela partije. Nota bene: Partija je imala milion ljudi, dakle ne radi se o vlasti Partije nego o vlasti partijskog jezgra (političari, plus neki tehnokrati kao direktori velikih poduzeća itd).

Ideja radničkog samoupravljanja rođena je u povoljnom momentu u glavi Kidriča. Đilas tvrdi da je njegova, sa Kardeljem, ali u to sumnjam. Đilas i Kardelj su to možda podržali, što je bilo važno jer su oni bili viši u rangu od Kidriča kao sekretari Politbiroa (njih je bilo tri: Đilas, Kardelj i Ranković, a šta je Ranković mislio ne zna se, on je šutio i radio svoj posao „državne sigurnosti“). Međutim, kako rekoh, cijeli sistem kako je izmišljen bio je Kidričev, o tome pišem dulje u knjizi. Otpori su bili ogromni. Prvo cirkularno pismo o radničkim savjetima bilo je nakon savjetovanja Politbiroa u Splitu 1949. Tito je morao natjerati Salaja, šefa sindikata, da to potpiše zajedno sa Kidričem. Salaj je bio u Rusiji za vrijeme rata, i vjerovatno je mislio «kakvi su to radnički savjeti, to je Lenjin zabranio već

1919», što je istina, jer ih je morao zabraniti u građanskom ratu kad je bilo rasulo. Ne možeš ti diskutirati šta ćeš proizvoditi kad ti je front 100 km dalje. Lenjin je vrlo fino rekao: ajmo diskutirati o radničkim savjetima i demokraciji kada Rusija bude imala 50 posto stanovništva u gradovima -- što se desilo tek 1960tih. Tako da je Lenjin nažalost imao pravo, mada je otvorio vrata totalnom gušenju demokracije odozdo kakvo je Staljin poslije sproveo, ali u onom momentu imao je pravo, kao i 1921. sa ukidanjem frakcija unutar partije što je trebalo biti na godinu dana pa je ostalo tako vječno. I Tito je u to slijepo vjerovao, ipak je on bio odgojen kao staljinista i to je Titova granica, nažalost. Ja sam imao veliko obožavanje prema Titu kao Skojevac, a kako i ne bih: on nas je izvukao od Hitlera i Staljina, dvaput. Međutim njegova je granica da on nije mogao da zamisli jednu gramšijevsku partiju, to jest da ona daje narodnoj bazi bar isto toliko prava kao što joj je buržoazija dala. Ali kako da se ta prava izravne demokracije razvijaju i kojim tempom? Tu treba podstreka odozdo, treba štampu, treba pristup masovnim medijima koji baza nikad nije imala. Nikada Praxis nije imao pristup televiziji, možda radio tu i tamo, vrlo malo, pa se oni nisu nikad ni usudili u konkretne diskusije, osim Supeka, što je pak granica većine Praxisa. Naime Praxis je isto lažna jedinica -- bili su dosta heterogeni.

H: *Što se tiče Praxisovaca u knjizi ih nazivaš «lojalnom opozicijom». Međutim možda bi trebalo postaviti pitanje koliko je Praxis škola, naravno imajući u vidu heterogenost koju spominješ, bila ne samo lojalna opozicija nego i idejno nije bila u stanju probiti vladajući horizont. Drugim rečima, ako vladajući ideolozi neke vrste socijalnog fordizma nisu dospeli do političkog određenja samoupravljanja, praksisovski filozofi koji su insistirali na humanističkoj kritici sistema, preko pojma razotuđenja, nisu baš pomogli da se konstituiše ono političko jer su naglasak stavljali na etičko. Prebacujući se na etičko-humanističku ravan njihova politička pesnica ne samo što je bila mlaka nego je ostala jedna buržoaska forma mentis. A posledice toga vidimo u mnogim personalnim skretanjima pojedinih Praxisovaca.*

S: Mislim da smo tu možda previše strogi, oni jesu pisali oštro o „birokraciji“ i slično, dakle sasvim političke stvari, te je Bakarić bio uvjeren (na osnovu krivih izvještaja svojih špijuna) da su pod uplivom CIA. Pazi, Gramšijev projekt nužno zahtijeva lojalnu opoziciju, revolucionarna vlast treba ju stimulirati, čim više tim bolje, jer će ta lojalna opozicija biti sutra vlada ako se pokaže da su njene ideje bolje. Mislim, to je razlika između nasilnika idiota u Češkoj i Mađarskoj koji su svoje vrlo blage disidente pogubili, i Poljaka koji su Gomulku stavili u kućni pritvor 10 godina a kada im je on zatrebao kao rezerva, jer je stara garnitura izgubila svaku plebejsku podršku, onda su ga izvukli. E pa moraš imati disidente dok su lojalni projektu radničko-seljačke vlasti sa razvitkom ekonomije i sa nekakvim avangardnim jezgrom koje je za ono vreme bilo potrebno i nužno. Jugoslavija se raspala zato što tog jezgra više nije bilo, nego je bilo 5-6 jezgara.

Dakle, u tom smislu je to istočni grijeh Partije i staljinizma, da ti nisi mogao imati *rechange*, što kažu Francuzi, obnove unutar Partije, mada je to 40tih godina bilo sasvim moguće (vidi slučaj Kidriča koji je došao sa mjesta šefa Slovenije).

Što se tiče razdvajanja politike i ekonomije, to ima mnogo korijena: egzogeni pritisak svjetske imperijalističke buržoazije, endogeni pritisak raznih jugoslavenskih palanačkih sitnih buržoazija, seljačkog partijalnog porekla, i tu se slažem sa Radom Iveković -- to su teški patrijahlani zaostaci. A plus, što je naoko čudno, zapravo se s time jako dobro slagala politokracija («dobro, imajte vi pornografiju dok ja imam vlast»). Oni nisu shvaćali onu veliku Marksovu rečenicu da teorija postaje materijalna sila kada uđe u svijest masa. Ovo bi se moglo proširiti na cijelu imaginaciju: patrijahlana pornografija postaje materijalna sila kada uđe u svijest masa (što se vidjelo u ratovima 1990tih). To nisu shvatili. Jugoslavenska Partija bila je vojno-politički odlična, sve do 70tih, ali bila je deficitarna kulturno, kao što se vidi u sukobu na književnoj ljevici 1930tih, s time što je bila mnogo bolja od staljinizma jer nitko nije glavu izgubio u kulturi: Tito je lično rehabilitirao Krležu, dok ga je Đilas navodno htio streljati 1945. Ali istočni grijeh je ipak tu. To jest od te politokratije postaje oligarhija koja nema drugog instinkta osim vlasti. Pazi ja sam imao jednog dobrog prijatelja, Ivo Bojanić u Zagrebu, koji je u to vrijeme bio sekretar Gradskog komiteta omladine, on me je postavio u *Studentski list*; onda je on postao šef radija, onda cijele Radio Televizije Zagreb, i smijenjen je zajedno sa Tripalom i kompanijom, jer je odbio, navodno nakon mnogo razmišljanja, da dopusti Bakariću da govori kao opozicija Dabčevićki i Tripalu na televiziji. Ja sam se vratio iz Kanade i posjetio sam ga kao uvijek u stanu iznad Gundulićeve ulice i rekao sam mu: «Ivo, sad moraš pisati». Nijednog slova nije napisao. Bistar čovjek, ali nije bio naučen da radi intelektualno nego organizaciono. Ili recimo, drugi čovjek sa kojim nisam imao tako prisne odnose, ali vrlo srdačne, bio je Sekretar univerzitetskog komiteta KP u Zagrebu, Tonči Žvan, koji je napisao jedan divni esej u *Praksisu* «Mamurluk ili otrežnjenje» 1972., kada je sve bilo jasno, kao komentar Marksovom *18. Brumaireu*, primijenjen prilično jasno na SFRJ. On je bio otišao u kulturu, postao je šef izdavačke kuće Naprijed u Zagrebu koja je radila vrlo lijepe stvari, mada meni nisu odobrili neke prijedloge, a možda se i ja nisam dobro borio. Ja sam imao dosta ideja, htio sam početkom 60tih neku seriju da prevodi sve što je ikad pisano na svim jezicima o nama u inostranstvu, sva putovanja 18. do 20. stoljeća po Balkanu, s kritičkim predgovorima i slično. A odgovor je bio: ma ne, što će ti to. Pa trebamo znati, govorio sam, to je svijest.

E to je opet bila palanka, i u Hrvatskoj kao i u Srbiji, nešto drugačija nakon revolucije, ne tako katolička i klerikalna, ali s klerikalnim načinom razmišljanja, opet palanka. Recimo, ja se sjećam kad je prvi put poslije rata u Zagrebu preveden Baudelaire, negdje kasnih 50tih godina, nastala je uzbuna. Tko je tada bio na vlasti? Na vlasti u kulturi su bili naši Dalmatinci, dijelom iz Zagore. Politički ispravni ljudi koji su se školovali u Zagrebu 30tih godina, ali Baudelaire, to je za

njih dekadencija, kao da su ravno iz sjemeništa. E ako nećeš Baudelairea onda nećeš modernu poeziju uopće, onda nećeš Rimbauda, Rilkea, to je sve nešto mutno dekadentno kapitalističko. Ima nečeg u tome, to je možda 33 posto točno, ali 67 posto nije – Kinezi vele: 3 dijelova točno, 7 netočno. Pa na kraju su i objavili Baudelairea, jer se Krleža bio založio: Krleža je počeo kao ekspresionist, pa šta bi on bez Rimbauda! Dakle, nedostajao nam je nekakav kritički svjesni odrasli dijalektički pristup toj buržoaziji, koji zna baratati suprotnostima od 3 protiv 7 i slično (kao Mao recimo). Mi bez buržoazije ne možemo, ne samo zajmovima nego i ideološki. To nam je Marx rekao u *Komunističkom Manifestu*. Ali ne možemo ni sa njom. To je kao ono što ljubavnici kažu «ne mogu ni sa tobom ni bez tebe». To znači: treba diferencirati – kao u divnom eseju od Blocha, *Diferencijacija unutar pojma napretka*, što ga je napisao poslije Kineske revolucije – pa reći Prosvjetljenje hoćemo, vlast policije ili banaka nad kreativnosti nećemo.

Usput, upravo čitam po treći put *Filosofiju palanke* od Radomira Konstantinovića, možda ju sada prvi puta bolje shvaćam. U mom izdanju od 2010. (Beograd: Otkrovenje, str. 186 nadalje) on odlično povezuje nerazumijevanje Baudelairea sa „duhom palanke,“ tim malograđanskim odbijanjem egzistencijalnog otvorenja, recimo Nietzscheovog poziva „Auf die Schiffe!“ (Na brodove!), koji je zapravo po meni identičan Lenjinovom stavu i onom Krležinog Kolumba. Duh malograđanstine i patrijarhalizma užasno se boji otvorenog mora: dobro, jednom smo se trgnuli, a sada valja da siđemo na mirno kopno i pustimo korijene... To je možda nekad bila realistička ideja, no u SFRJ bilo je 200 godina prekasno. Valja da meditiramo tu knjigu i usvojimo ono pionirsko i korisno iz nje.

Isto je bilo i sa Brechtom u Jugoslaviji: Marijan Matković, velika vlast u kulturi, akademik, krležijanac, urednik uglednog i debelog časopisa *JAZU Forum*, inače moj dobrohotni pokrovitelj jer sam ja dobro mislio o njegovim dramama, rekao mi je «Darko, Brecht u Jugoslaviji?!». Tu je trebala nekakva centralna instanca. Mi smo bili ukinuli 1949-50. onaj Đilasov agitprop, što je možda bilo dobro jer je Đilas bio vrlo rigidan, nedemokratski centralistički agitprop. Ali da smo mi imali, kao što je Kidrič htio u ekonomiji, umjesto ministarstva za elektriku Vrhovni savjet branše elektrike koji bi bio izabran odozdo prema delegatskom sistemu od radnika i intelektualaca u elektrici; i da smo imali pandan tome u kulturi, pa kritizirajte nas, prihvatite ono što je dobro, pa da imamo neke svejugoslavenske norme, diskusije, svađe, sve to unutar ustava: onda mi ne možeš reći da zato što sam u Praxisu ne smijem na televiziju. Ja nisam bio u grupi Praxisa, filozofi su se držali zatvoreno u svom krugu samo sa filozofima i eventualno sociolozima, iako su dolazili na partijske sastanke. Kangrga nije bio u partiji, no Gajo Petrović, Bošnjak, Vranicki, Cvjetičanin sjedili su sa mnom u ćeliji Filozofskog fakulteta. Supek nije bio u Partiji -- koliko se ja sjećam -- jer se on kasno vratio iz Francuske. Bio je u francuskom pokretu otpora, imao je veliku penziju iz Francuske i iz toga se velikim dijelom financirao *Praksis*.

H: *Dakle opet egzogeni faktor: svetsko kapitalističko tržište i lojalna opozicija od francuske penzije ...*

S: Pa vidi, fala bogu da je Jugoslavija bila otvorena i da nije bila gulag kao SSSR gdje ti nisi smio izaći, pa tako jedan Pasternak nije mogao otići u Stockholm. Kakve su to gluposti! Nota bene: Pasternak je bio ruski patriot. Ako čitaš *Živaga*, možda uloga partije nije genijalna, ali bilo bi po Gramsciju i Lenjinu onda umjesno reći: dobro, onda ćemo diskutirati o tome, kritizirat ćemo ga: Zapad ne shvaća i zato te slavi što nisi metnuo ulogu Partije. (A kako ćeš slaviti ulogu Partije nakon Staljina?!). Dakle nisu imali nikakvog moralnog prava. Da je bio nekakav pravi lenjinizam na vlasti onda bi ga pustili u Stockholm i kritizirali bi ga javno.

To ti je odgovor na pitanje zašto smo odvojili ekonomiju od politike. Ogromna greška, nikada se teoretski diskutirala nije. Kardelj je tvrdio da u njegovom sistemu ništa nije bilo politizirano, a ono što je posle izmislio Ustavom 1974. to je bilo sasvim krivo, jer nije dalo punu vlast radništvu ni u samoj tvornici ni vertikalno prema gore, do vlade. To znači da je već u tvornici najčešće direktor pretegao, jer je iza direktora bio mjesni komitet vlasti i Partije - nije to bio jedan direktor nego je cijela vlast u njemu imala svoju udarnu pesnicu.

Onda, u drugom redu, sve je to trebalo izgraditi onako kako je Lenjin predvidio u *Državi i revoluciji*. Dakle, imaš teritorijalne sovjete, narodne odbore, i ekonomske sovjete koji se povezuju bez obzira na republičke granice. Ako ti trebaš ugljen iz Kolubare za Zeničku željezaru nećeš se povezivati samo u Bosni, pa to su gluposti. To je abeceda svake ekonomije, da ti moraš djelovati racionalno, nećeš ugajl iz Slovenije dovoziti u Zenicu, ali tako se otprilike dešavalo. Pogledaj u mojoj knjizi onu kartu Hamiltona o ekonomskim jedinicama⁴. Pa Zenica i dolina Morave jest jedna geološko-ekonomska jedinica! I tu praviti krute granice, to su priče austrijsko-turske, ne socijalističke. A kada smo jednom ostavili granicu onda nam se 1989. povampirila «Oj trubaču s bojne Drine», stara srpska pjesma iz 19. stoljeća. Srpskom je nacionalizmu Drina uvijek bila bitna: Srbi preko Drine, Prečani, nikad nisu imali ista prava kao i Srbi u Srbiji, a sada su negdje jadni po izbjegličkim kampovima, kao izbjeglice od Oluje. Ne znam da li još jesu, poslije 20 godina, ali bojim se da jesu. Oni su samo Srbi kad treba voditi politiku protiv drugih etnija, a kada im treba nešto dati onda su izbjeglice.

Dakle slažem se s jezgrom tvoga pitanja. Razlika između socijalističkog načina života i kapitalističkog jest da radni narod kontrolira kako ekonomiju tako i politiku. Nota bene: razlika tih dvaju domena je nastala u kapitalizmu. U feudalizmu ili robovlasništvu nije bilo razlike između ekonomije i politike; to je hereza na kojoj počiva kapitalizam. A onda je kapitalizam uvidio, kad je došlo do velike depresije i do Oktobarske revolucije, da treba nešto više od privatne konkurencije i vajnog tržišta, pa se javio nacizam koji je sve integrirao

⁴ Vidi D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 236.

ili totalizirao, a to je bilo lako jer svjetske ratove ne možeš voditi bez integracije ekonomike sa politikom. Tako da i Amerika (SAD) ima mnogo iskustva u tom integriranju.

U određenom momentu u Engleskoj razlika tih dviju domena bila je stvarna, jer je vlast bila u rukama zemljoposjedničke aristokracije, dok je većina ekonomije bila u rukama mančesterske industrijske buržoazije. To je bila kratka epizoda od 100 godina, od 1780 do 1880. A onda su se opet slili. Međutim, u tom periodu su gospodin Stuart Mill i njemu slični liberali skovali tu teoriju, a tu naći ravnotežu tih domena nije bilo teško, na bazi superprofita iz kolonija jer su bili svjetska imperija. Međutim to je kako vremenski ograničeno tako i *de facto* vrlo sumnjivo, jer sistem u kojem bi bila duboka razlika između ekonomije i politike propao bi, kao što je propala i Jugoslavija.

H: Da li je plauzibilna teza da je Jugoslavija bila kapitalizam od početka, državni, kapitalizam, i da nikad nije izašla iz tog okvira? Ili je reč zaista o novumu, eksperimentu samoupravnog sistema koji je onda odsutao od samog sebe i postepeno uvodio kapitalizam od 60tih? Drugim rečima koliko je uvođenje kapital odnosa u jugoslovensko društvo posledica jednog kontinuiteta ili je reč o izvjesnom diskontinuitetu koji se može markirati u Privrednoj reformi 1965?

S: Po meni, govoriti da je „Jugoslavija bila kapitalizam od početka“ ostavlja samo jedno „malo“ pitanje: kako shvatiti ogromnu plebejsku revoluciju 1942-45 i dalje? Ima jedna faza nacionalizacije od 1944 do 1949-50 kada se i pretjeralo (mislim da su nacionalizirali male gostionice, male pansione na moru itd.), to je tada stvarno bila državno komandna ekonomija, nema o tome sumnje. Oko toga da li je to državni kapitalizam ljevica se svađa od 1918. ili čak i prije. Menjševici su tvrdili da je SSSR bio državni kapitalizam. Po mom mišljenju to je nedijalektički postavljeno, nit je bio državni kapitalizam niti nije bio. Svakako je na početku bilo državno vlasništvo a usto su stalno – to bi neki ekonomista trebao detaljno da razradi - postojali neki aspekti kapitala, sasvim sigurno. Kad moraš uložiti da gradiš industriju, kakogod zvaog ta ulaganja ona su nekakav vid kapitala. I Lenjin je rekao «mi hoćemo državni kapitalizam» jer je to bolje od malograđanskog seljaštva koje nam ne daje hranu gradovima. Ima onaj slavni i zapravo epohalni referat Lenjinov na nekom Kongresu gdje je dao pregled kojih pet društvenih sistema egzistira u Rusiji. Na vrhu je socijalizam, ali odmah ispod je državni kapitalizam, i kamo sreće kad bismo ga imali protiv ogromne mase sitnih vlasnika odmah ispod tog vrha. Na što je mislio? Mislio je na njemački kapitalizam iz Prvog svjetskog rata pod Ludendorffom koji je funkcionirao genijalno, ako se ne računa što je upropastio cijeli narod, jer je uspio izdržati pet godina rata. Lenjinu se strašno sviđalo da su pošte centralizirane, da su banke centralizirane, on je rekao da ništa više ne trebamo nego jedan zakon da to pređe u vlast naroda. Samo što je u uslovima građanskog rata ta vlast naroda preko sovjeta značila vlast savjeta narodnih komesara koje imenuje partija. Mada nota

bene: na početku je u SSSR bio višepartijski sistem i Lenjin u principu nije imao ništa protiv toga, samo što nije mogao naći nikog tko bi išao sa njim u savez, osim jedne frakcije, tzv. Lijeve Esera, koja je ostala 4-5 godina. A onda su kako dogmatizam unutar boljševika tako glupost samih Esera to razbili. Međutim ne znam da li je KP u Srbiji mogla ostati u savezu sa Dragoljubom Jovanovićem i seljačkom partijom, ili možda bolje sa Jašom Prodanovićem i republikanskom strankom, koja je bila lijepa stvar, kako je to bilo u našoj ustavotvornoj skupštini 1945-46, a kasnije su ih smlavili pritiskom i mahinacijama. To valja još ispitati: mislim da ni narod nije baš bio oduševljen tim partijama, jer nisu imali udio u ratu, a kakve su prste u njima imale strane sile i obavještajne službe još ne znamo.

Međutim, u Zagrebu poslije rata ja sam stanovao u istoj kući (u podrumu) kao i ministar zdravlja koji se zvao Koharević i bio je iz HSS-a, tog lijevog dijela Seljačke stranke koji je pristao uz NOB. I ja sam posle sretao te ljude, zbog science fiction: nismo do 1956 uopće imali mogućnost uvoza knjiga iz SSSR-a, dok nije došao Hruščov, a oni su bili rusofili, po slavenskoj liniji kao Radić, uopće ne po boljševičkoj, pa sam ja od njih posuđivao rusku SF. Uostalom su u Zagrebu ljudi koji su došli iz lijevog HSSa pa ušli u Partiju bili vrlo važni u kulturi. Oni su imali još manje veze sa svjetskim kapitalizmom od komunista: imali su dom a nisu imali svijet. Za seljačku partiju to je normalno, ali ne i za komunističku koja je u međunarodnom pokretu, pa ako ti se međunarodna veza slomi jer su postali staljinisti, moraš tražiti neke druge. U našoj međunarodnoj politici, bili su neki odlični i sofisticirani ljudi iz predratne inteligencije, hrvatske, slovenske i srpske. Titova prevodilica bila je Olga Ninčić, kćerka kraljevskog ministra Ninčića, pa onda porodica Ribnikar, Dedijer, Koča Popović, pjesnik i francuski đak, kasnije i Marko Ristić, pa Leo Mates, Jevrej iz Osijeka... Ti su ljudi znali kako se vodi međunarodna politika. A posle 70te došla je cijela nova generacija, ali to su već bili karijeristi, oni su bili u Partiji jer su znali da samo tako mogu uspjeti, a ideološki to je bilo bog da nas sačuva. Ne kažem svi ...

H: Ali da se vratimo na 1965: koliko je ta privredna reforma bila prava kontraofanziva ili kontrarevolucija vladajuće oligarhije i tehnokratije u nastajanju, ili je reč o manje više posleđičnom razvoju već određenih tržišnih elemenata koji su postajali i ranije i koji su svi bili determinirani "od gore", putem državnih aparata?

S: Evo koliko ja to shvaćam - ja sam to studirao 5-6 godina i ima mnogo toga što ne shvaćam. Arhivski dokumenti velikim djelom nisu objavljeni. Ono što jeste to su disertacije Olge Milosavljević, Vladimira Unković Korice i još nekih, međutim na kojim se materijalima bazirao sigurno najvažniji politički ekonomista SFRJ Branko Horvat nitko ne zna. Po mom shvaćanju, orijentirati se na tržište umjesto na sovjetski sistem komandiranja baš svime odozgo bilo je ispravno pod uslovom da to radi Kidrič a ne Kardelj, jer Kidrič to radi uz jaki centralni plan, koji treba da se donese po radničkim savjetima odozdo na gore

sve do ministarstva. I ako u nekom momentu nastane kriza, ako ministarstvo koje se sastoji od 7 ljudi od kojih su dvoje tehokrate a njih pet predstavnici radnika odozdo, mora djelovati ad hoc bez odobrenja radničkih savjeta, oni imaju da obrazlože u detalje zašto su napravili tako i tako te da održe konferenciju o tome jel' to bilo ispravno ili ne. To je sve u Kidriča. Ono što se desilo 1965. bilo je tržište sa sve manjim planom, zapravo bez plana. Pa jasno da to vodi u kapitalizam.

Međutim govoriti da je tržište kao takvo izrod đavola -- to nema smisla. Tržište ima svoju funkciju stabilizacije ponude i potražnje, što je stoput bolje od 750 kompjutera i 3 miliona birokrata. Ako onda kažeš npr. «mi smo nasuprot tržištu odlučili da gradimo tešku industriju jer ne možemo imati nezavisnu armiju bez toga», to je politička odluka plana na bazi svjesnog svenarodnog konsenzusa; ili «mi smo odlučili zabranu izgradnje tri petrolejske rafinerije jer već imamo dvije» (to se nažalost nije desilo), itd E to je centralni plan, to ne mogu republike, one mogu planirati manje stvari, kapilare, ali arterije moraju se planirati u centru. Samo taj centar ne smije biti samoimenovan! Pazi, on je imenovan od naroda 1941-45, tako da je narod ginuo za taj centar. Ali posle 1960te on je samoimenovan ili *self-perpetuating*, a ako je neko nešto rekao protiv toga onda je bio trockista i sudilo mu se (mada oni kojima se sudilo većinom mislim nisu bili trockisti nego nekakvi eurokomunisti tipa Berlinguer, Carillo, Marchais). Suditi ljevici, e to je već čisto samoubistvo! Dakle, ispalo je cijelim kasnijim razvojem da odricanje od Kidričevog modela stvarno dovodi do kapitalizma, i u tome je jedna važna karika 1965-ta. Ali kao principijelno otvaranje prema svjetskom tržištu, uz određene ograde koje nisu dovoljno poštivane, ja mislim da drugog izlaza nije bilo: ili ideš u sovjetski blok, ili ideš u totalno siromaštvo i propast, ili se otvoriš prema svijetu ali uz prvenstvo narodnog samo-odlučivanja.

H: *Ali nije problem u otvaranju, koliko u tome da je Jugoslavija bila i ostala sama, tako da neki čak govore o Jugoslaviji kao 'samupravnom socijalizmu u jednoj državi, ali na svetskom tržištu'.*

S: Bila je manje-više sama, uz potporu Trećeg svijeta koji je ekonomski bio nemoćan. Oni su sami trebali potporu, ali tu nije bile Kine kao danas. To je ekonomski sve bila šaka jada, tj. interesantni i pametni ljudi koji su sjedili na milionima, a u slučaju Indije na stotinama miliona gladnih i jadnih. Oni nisu imali moć da budu finansijeri Jugoslavije, oni su bili nezavisni, ali nisu mogli raditi ono što su mogli Međunarodna banka i Amerika. Sada mogu...

H: *Ali sada su integrisani u kapitalizam, ne predstavljaju alternativu.*

S: Da, željezaru u Zenici uzeo je indijski Tata koncern. Izbacili su odmah tri četvrtine ljudi. E sad, pazi, tu se postavlja svjetsko-historijsko pitanje: da li je uopće ta cijela stvar sa Jugoslavijom kao socijalizmom u jednoj maloj zemlji,

da li je to uopće moguće. Marx bi rekao da nije. Ali reći da to nije bilo moguće - šta to znači ?! Da nije trebala NOB, nije trebala izgradnja industrije?! Nije trebao raskid sa Staljinom, pa nije trebala ni obrana zemlje, ni makar polovično samoupravljanje, i da sve to skupa nije vodilo nikuda?! To danas cvrkuću svi antikomunistički vrapci s naših krovova, a ja to ne vjerujem. Nemam potpunog odgovora na to, prerano je. Mogu jedino reći što je nedostajalo, a nedostajala je svijest koju su možda imali Tito i pet ljudi oko njega, sve više nemoćni - svijest da je sve to prekarno, da smo mi na ivici noža, stalno na ivici propasti. A to je Lenjin govorio javno: ako sutra ne promijenimo to i to, propali smo. To je bio Lenjinov način diskutiranja, javni, i to se onda objavi u *Pravdi*: ako ne napravimo crvenu gardu na vrijeme, propali smo, itd. Njemu je bilo sasvim jasno da je sve to na ivici propasti. Ali kako je bila moguća ta svijest, pomoću svih tih američkih zajmova i školovanja u inozemstvu ?! Znaš da su svi naši vozači tenkova i jet-ova bili školovani u Texasu, to sam saznao kad sam bio tamo na Fordovoj stipendiji? A gdje su i mogli biti kad su tenkovi i avioni došli otuda? Ali jel' to bez ikakvog upliva?! Ta se svijest o stalnoj kriminalnoj spremnosti i ubitačnosti međunarodnog kapitala, koliko ja mogu vidjeti, potpuno izgubila u vrhovima Jugoslavije. Tri intelektualca su o tome pričali i nisu smjeli na televiziju. To je opasno potcijenjeno, ta bestijalna agresivnost kapitalističkog sistema, zato što su se prema nama lukavo ponašali. I mi smo trebali to lukavo primiti, ali ne zaboraviti ono što se ne smije zaboraviti ...

H: *Da je u pitanju međunarodna klasna borba ...*

S: Da je u pitanju međunarodna klasna borba i da apsolutno nikakvih granica morala ili samilosti tu nema. Njihovo je bilo, «sad momentalno na 10, 20 ili 30 godina mi vas podržavamo». I u stvari Amerika je podržavala federalnu Jugoslaviju do kraja. Nju je upropastila Njemačka, sa Vatikanom, plus nutarnje snage.

H: *Ali krajem 80tih SAD su podržavale ne samo saveznog premijera Markovića nego i srpskog vođu Miloševića, u izvesnom periodu.*

S: Podržavali su Antu Markovića, ali s tim da se ukinu radnički savjeti, što je Marković napravio. Ja sam Antu Markovića znao, on je bio ratni invalid, sekretar Komiteta Tehnike kad sam ja bio student. Njega nije teško sjetiti se jer je šepao, onda je postao šef «Rade Končara» i tako je postao vrhovni tehnokrata, od ljestvice do ljestvice. Ante Marković je htio neoliberalnu federalnu Jugoslaviju, dakle, ne bismo imali međusobnih ratova.

H: *Ali koliko li je to bilo naivno? Neoliberalizmom izbeći nacionalizam, kao vatrom lečiti opekotine. Pogotovo u sredini kao što je jugoslovenska, gde je zatvaranje republika u sopstvena tržišta na kraju i dovelo do nacionalnih tenzija.*

Na republičkim nivoima 80tih godina već su postojali svi potrebni materijalni uslovi da kapitalizam putem tada već vladajućeg neoliberalizma zada odlučujući udarac jugoslovenskom društvu. Trebalo je samo naći legitimacijski okvir za mase, a to je bio nacionalizam i istorijske naracije.

S: Prvo, Amerikanci jesu naivni što se tiče „stare Evrope“, oni su naviknuti na velike prostore gdje disidenti odu u Oklahomu ili Kaliforniju. Znaš onu satiru na US turiste, „if it's Thursday, it must be Budapest“... Drugo, da se počelo izbjegavati nacionalizam i suzbijati njegove ekonomske korijene 1965, onda bi to bilo išlo. Međutim što se počelo odmah u 50tim, nakon Kidričeve smrti, a osobito između 1961 i 1965, to je bilo ukinuti državne fondove, smanjeni su na minimum i nisu bili od odlučujućeg značaja, i dati sve republikama.

H: *Proces ‘republikanizacije kapitala’...*

S: Ali taj kapital je onda sebi stvorio svoje finansijske eksperte i centre, svoje ideologe, i na kraju su oni morali otići u nacionalizam. Čim ti nemaš centralnog plana ti nemaš centralne federalne ideje, imaginativne, da prodre u svijest masa. E pa onda prodrijet će ono staro.

H: *Da li bi se složio sa sledećom hipotezom - mada ti neoliberalizam faktički i ne spominješ u knjizi, što je i razumljivo s obzirom da se najviše baviš 50tim i 60tim godinama - ...*

S: Ne, ne bavim se neoliberalizmom, kao ni nacionalizmom. To sam svjesno prešutio, jer nisu bili na horizontu do kraja perioda kojime se bavim – osim da sada sve retrospektivno i teleološki tumačimo, kao što to uvijek čine anti-komunistički neoliberalci.

H: *Da li bi se moglo reći da je jugoslovenski hibrid bio neka čudna kombinacija minimalne socijalističke države na federalnom nivou i novonastajućih kapitalističkih državica na republičkom nivou? Imali smo, prema tome, neku vrstu socijalističkog noćnog čuvara na vrhu (da se metaforički izrazimo: čuvar koji je posle zaspao i umro u snu), minimalni kontrolor i čuvar marksističke ideologije i socijalističkog mira, dok sa druge strane na nižim nivoima, u republikama i pokrajinama, dobijamo intenzivno državno uplitanje sa zadatkom konstrukcije ‘nacionalnih tržišta’ i kapitalističkog aparata. I teorijski to je vrlo zanimljivo, jer je klasični liberalni ideal države kao noćnog čuvara ostvaren u Jugoslaviji kao socijalistički korektiv koji se sve više povlačio iz centra, dok je upražnjeni prostor intervencionizma ostavljen neoliberalnoj ofanzivi koja je počela da institucionalizuje kapital odnose kao i novu vladajuću klasu, i to, paradoksalno, putem socijalističkih državnih aparata.*

S: Tako je. I onda smo u bazi imali nekakvi *mitbestimmung*, sa-upravljanje. To nije bila prava radnička vlast, ali za onu jednu trećinu koju nisu oduzeli radnicima mogli su se svađati sa direktorom da li to ide u plaće ili u investicije. I mogli su se svađati koliko će stanova graditi za radnike i tko će ih dobiti. Nisu to neinteresantne stvari za život ljudi. To su bili ostaci plebejske demokracije, enobeovske (NOB) i poslijeratne, kidričevske, da tako kažem. A vlast na svim tim nivoima do općinske bila je apsolutno *conditioned by*, uslovljena vertikalom odozgora. Međutim, determinirati razvoj jednog cijelog društva, to samoupravljanje u tvornicama, i k tomu polovično, ne može.

H: *Da li je onda nacionalizam bio neka vrsta srednjeg termina, karike u lancu između republikanizovanog kapitala tokom SFRJ i kapitalističkih republika koje su onda počele da traže svoja "prava"? Dakle nacionalizam nije imao toliko uzročno-posledično dejstvo na raspad zemlje, koliko pre svega posredničku funkciju u integraciji u kapitalizam, u prelasku sa jedne faze raspada na drugu.*

S: *De facto* nema sumnje. Da li je to teoretski moralo tako: Ne. Moglo se imati federalnu Jugoslaviju koja bi bila srednji termin sa nekakvim radničkim uplivom većim nego danas, i bez nacionalne mržnje i fašizma. Dakle bio je moguć drugi srednji termin. Slom nije bio bogomdan, nego je bio dan glupom partijskom politikom, naime interesima raznih oligarhija.

H: *Hipotetički gledano, pa i ako stvari teorijski posmatramo u istorijskoj otvorenosti, naravno da uvek postoje druge mogućnosti i da nije moralo tako da se završi kao što jeste. Ali u određenoj konstelaciji snaga, pod određenim materijalnim uslovima, nakon svih grešaka, sve je išlo ka tome da će nacionalna mržnja i ratovi, da tako kažemo, odraditi posao "srednjeg termina" u konačnom raspadu Jugoslavije i socijalizma i dovesti do 6 zavađenih polukolonijalnih državnica.*

S: Taj srednji termin bila je kompradorska buržoazija u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani itd., i ona je imala uza sebe birokraciju na vlasti, tehnokraciju na vlasti, možda ne cijelu, ali je morala pridobiti za sebe narod. Kako ćeš ga pridobiti?! Pa nacionalizmom. Jer Jugoslavija može postojati samo ako smo se zajedno borili, a ona se generacija nakon 50tih-60tih više zajedno borila nije. Kakvih saveznih dodira je tu bilo? *Skaj* ukinut, *Afž* ukinut, masovne radne akcije su postale lokalne, znači prestao je upliv plebejsko-demokratskih formi na formiranje svijesti koji je tokom 40tih i 50tih bio ogroman. Televizija je „republikanizirana“, jedinstveni slučaj u svijetu! U tom smislu je nacionalizam, i to su dobro shvatile njemačke banke, bio najpogodnija poluga. Amerikanci koji misle u kontinentalnim razmjerima rekli su «pa imamo već polugu u Beogradu, što nam još treba». Međutim, eto, prevarili su se i ovi drugi su pobijedili.

H: *E sad hteo bih da iskoristim naslov Đinđićeve knjige ‘Jugoslavija kao nedovršena država’ za sledeće pitanje: Đinđićeva je teza da onog momenta kada je suverenost izmeštena van države, dakle na istorijsku ravan (što u aktantskoj šemi koju daješ u knjizi⁵ zauzima poziciju Mandatar, legitimirajuće sile), i kada je njen subjekt klasa odnosno ‘radni narod’, pošto se političke formacije i sistemi posmatraju iz horizonta budućnosti (ideja pravednog društva, razotuđenja, emancipacije itd.), država gubi svoju unutrašnju supstanciju i suverenost i ne može racionalno i pragmatički da funkcioniše. E sad, pitanje je da li je moguća ikakva politička emancipacija bez ove tzv. ‘nedovršenosti’ i da li je nedovršenost osnovna pretpostavka istinskog društvenog preobražaja. Đinđićeva kritika socijalističke političke zajednice kao nedovršene države na kraju afirmiše ne samo status quo i nepromenljivost (dovršenost) sadašnjeg stanja nego i implicitno priznaje da politička emancipacija nije otvorena to jest istorijska kategorija.*

S: Da pogovorimo malo o tom aktantskom sistemu. To je sistem koji su razvili uglavnom u Francuskoj neki ljudi koji su se oslanjali na radove Proppa o ruskim bajkama, a i na neke radove iz semiotike. I onda sam stavio taj svoj protuprijedlog, koji velikim dijelom prerađuje radove jednog profesora estetike sa Sorbone, Etienne Souriau-a, samo što on to uopće ne povezuje sa poviješću, nego to je našao u klasičnoj francuskoj književnosti, u Racineu, Molièreu, Balzacu itd., i k tome formulirao u astrološkim terminima. Dakle, ideja da su konflikti uvijek tu - to je u biti građanska i monoteistička ideja - nadgrađena je transcendentnim mandatarom. To je preuzeo i Cvetan Todorov u eseju o Svetom gralu: Bog kao Mandator šalje kralja Artura kao Protagonista, a on ima pomoćnike u vitezovima, da nađe vrhovno blago (Vrijednost) dok je Antagonist Đavo, nečiste sile. Dakle to je jedna *longue durée* naratološka konstanta koju sam primijenio u raznim radovima, i za Krležu i za druge drame. Istina je, to će ti se ukazati ako čitaš Benjamina, da u komunizmu i marksizmu postoji, bez obzira na Marxa, jedna metapovijesna ideja, u tom smislu transcendentna. To je Marx izrazio na svoj način, da treba da dođe kraj povijesti jer je ovo zapravo pretpovijest, mi smo još divljaci i barbari i treba da uđemo u pravu humaniziranu povijest koja je besklasna. Mandator je u marksizmu ta razotuđujuća povijest ili svijest o njoj. Međutim, postoji jedan lijepi članak od američkog marksiste Hal Drapera kako uopće u antikapitalističkom revolucionarnom pokretu postoje dvije struje, «from below» i «from above». On je poznati vanpartijski autor, mislim i da ga citiram negdje. Bloch bi taj odozgo i odozdo nazvao hladnom i toplom strujom, i po mom tumačenju uspjeh se može postići samo da se te dvije struje spoje. Kao kod Newfoundlanda: gdje se sastaju topla i hladna struja, tu ima najviše riba.

Jugoslavija je nastala uz organizaciju KPJ iz plebejske revolucije odozdo. Kakve bi forme ona poprimila bez KPJ, ne znam, ali vjerovatno slabe i nacionalističke, sa disidentima koji bi se skrivali po šumama kao četnici. Ali

⁵ Vidi D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 393-4.

fakat je da su bile sve te razne pobune pod znamenom antifašizma, što je potpuno historijski nužno, točno, precizno i jedna genijalna ideja koju je Tito uzeo od kongresa Kominterne koja je nakon tuce godina gluposti 1935. shvatila da se treba boriti protiv fašizma, u referatu Dimitrova i ostalih. I u tom smislu Jugoslavija ima vlastitu imanentnu bazu, a to je NOB, NOV, narodni odbori, cijeli taj pokret. Nema sumnje da je u partijskoj vulgati (koja je počivala na Staljinovoj *Historiji SKP(b)*), što ju je među ostalima Tito prevodio u Moskvi, i koja je bila u glavama rukovodećeg jezgra vrlo fiksna i bila je obavezna lektira sve do 1950. u svim partijskim školama i u SKOJ-u.) postojala i transcendentna ideja o historijskoj nužnosti, a to je vulgarizirani Engels. Dakle, ideja Roze Luksemburg „socijalizam ili barbarizam“ potpuno je bila negirana, nema tog «ili», što je dakako vrlo demobilizatorsko čim izgubiš. A to je Gramsci odlično shvatio: do fašizma si se još mogao pozivati na nju, ali nakon fašizma ne možeš, jer to bi značilo da je historijska nužnost u fašizmu. A Benjamin je tome zabio glogov kolac. Tako da se ta Đinđićeva teza temelji na *mauvaise foi*, na tipičnoj apriornoj manipulaciji kakvu je razotkrio Sartre: hajde da povjerujemo da je X (Jugoslavija, država) to-i-to, ali to vjerovanje je u biti totalno pogrešno. Đinđić je uzeo najgoru moguću varijantu partijske vulgate, s jedne strane staljinističku a s druge kompenzatorno utopijsku, kao jedino zadano, kao da ništa drugo u Jugoslaviji nije postojalo. Drugim riječima ahistorijski je ekstrapolirao stanje Jugoslavije iz 1980tih, gdje je dakako postojalo slabljenje državne vlasti -- koje je za kritiku ali ne s njegovog stanovišta.

H: Ali kad smo već kod Staljina, upravo staljinistički sistem nosi ideju 'dovršene države', nema napetosti, planiranje odgore i poslušnost od dole, sve funkcionise kao zatvoreni policijski sistem i tu nema nikakvog horizonta budućnosti. Dakle sva sreća u tom smislu da je Jugoslavija bila nedovršena država. Ta nedovršenost je ozvaničena raskidom sa Staljinom, i pokušajem uvođenja autentičnog samoupravljanja.

S: U tom smislu SFRJ nije bila dovršena, hvala bogu!. Ali kako on tumači nedovršenost, to meni teoretski nije validno. To je moja impresija bez ponovnog čitanja Đinđića, ja sam preko njega preletio i nije me mnogo impresionirao. To je u biti recimo nekakva građansko-nacionalna statolatrija, obožavanje države. Nasuprot tome ja sam apsolutno za spoj neposredne i delegatske (asocijativne) demokracije, koja je nažalost u Kardeljevskim nepraktičnim sistemima bila nesprovodiva. Pravu demokraciju, jaki upliv narodnih masa a ne moćnika ili bogataša, jedino možeš imati ako u kompliciranom modernom društvu imaš delegatsku demokraciju koja ide odozdola nagore. A to što je Kardelj smislio jest budibogsnama, međusobno dogovaranje na bazi šest zavađenih republika. Dakle on je živio u jednom potpuno nerealnom svijetu, što ja u knjizi nadugo analiziram. Inače Kardelj ima i dobrih strana. On se trudio, ali naprosto nije imao

horizont. Dva autentična genija naše revolucije u centru bili su Tito i Kidrič. A osim njih imali smo jednog ekstremistu, koji je bio dobar agitator, to je bio Đilas, i imali smo jednog seoskog učitelja a to je bio Kardelj. I još nekih dobrih ljudi kao Moša Pijade, mada je on već bio star i veoma istrošen. Ja sam stavio u knjigu njegov portret Tita iz Lepoglave. To je genijalan portret po mom mišljenju: portret Tita kao patnika koji ustraje, ne kao pobjednika. E pa to treba reći: da se bude pobjednik treba biti patnik. Znaš ono što Benjamin kaže, naš horizont nije zbog budućnosti nego zbog žrtava prošlosti, zbog izgubljenih generacija, to je baza našeg impetusa. U tom portretu se vidi jedan poraženi koji međutim nastavlja: genijalni portret.

H: Ali ako se vratimo ponovo na temu 'nedovršenosti', u tvom eseju o „15 Teza“⁶ prema onome što nazivaš K1 (plebejski, emancipatorski, istinski komunizam) i K2 (službeni državni komunizam) nedovršenost leži upravo u tenziji između ta dva komunizma, a u tome je i emancipatorski potencijal (sa druge strane, čitava ta tenzija se može objasniti Hegelovom figurom nesrećne svesti iz Fenomenologije, jaz između obostrane nedovoljnosti i neispunjenosti i onostrane konačne realizacije). Kakogod, to je specifična razlika u odnosu na fašizam i liberalizam. Oni nemaju tu vrstu unutrašnje ideološke tenzije iz horizonta budućnosti. Nemoguće je da fašizam dođe u sukob sa sopstvenim legitimacijskim normama.

S: Apsolutno se slažem, tu je Istočni grijeh Arendtove i kompanije, svih ideologa "totalitarizma", da su fašizam i komunizam isti bog. To je očigledno lako moguće reći ali SAMO sa stanovišta liberalizma tj. kapitalističkog parlamentarizma koji prikriva stvarne moći u pozadini. Međutim valja priznati, ako se ta tenzija eliminira, i ako se K2 afirmira kao jedini mandator, cilj, dominator, štogod hoćeš, jedini aktant, onda je to statolatrija, i onda imamo određene sličnosti između masovnih organizacija sa strane države pod Staljinom, pod Hitlerom i pod Mussolinijem. Ne valja to zaobići. A Jugoslavija se kolebala između antistaljinizma i kriptostaljinizma na vrhu plus nacionalizmi u republikama plus plebejska demokracija odozdo koja nije našla na dovoljnu podršku odozgo. Dakle tu ima nekoliko elemenata od kojih je Đinđić uzeo samo jedan. E pa sada ako ja iz jedne kompleksne situacije izdvojim *pro analysi* samo jedan element i na tome baziram sve, onda mogu reći štogod hoću. To nije solidni filozofski postupak.

H: U knjizi koristiš metaforu dvoglavog Janusa: emancipacijski potencijal partijsko-državne vlasti koji se u dobroj meri realizovao u društvenom razvoju, da bi onda sama ta vlast postala prepreka razvoju. Dakle, početni impuls se sam degenerisao u nešto što ima sve odlike tragedije. Ali sa druge strane valja priznati da radnička klasa u Jugoslaviji nije imala potpunu hegemoniju, u gramšijevskom

⁶ Vidi D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 155 i dalje.

smislu, manevarski rat iz doba II svetskog rata nije prešao u pozicioni. Drugim rečima objektivno emancipatorski rezultati (industrializacija, modernizacija, umanjenje klasnih razlika, društvena zaštita, kolektivno opismenjavanje itd.) nisu bili praćeni paralelnim razvojem revolucionarne subjektivnosti koja bi bila u stanju da odbrani postignuto (videti slučaj radničkih štrajkova itd.)?

S: To je tragička crta, ti to lijepo kažeš. To je potencijalno tragička crta. Ona ne mora biti tragička, kad bi se držala u ravnoteži. Otuda moja neželja da se lišim organizacionog centra, a to se vidi u mojim kasnijim radovima. Jer bez K2 prelazimo u utopizam, u onom lošem engelsevskom smislu, koji je za njega bio loš upravo zato što nisu imali teoriju prelaznog revolucionarnog perioda i odgovarajuću organizaciju. Taj Engelsev esej protiv utopijskog socijalizma, koji je po meni jednostran (napisao sam posebni esej analizirajući ga), pisan je nakon pouka *Komunističkog manifesta* i duge političke putanje koja mu slijedi, kao korolarij što je socijalizam. Dakle bez K2 to jest države, onog starog lica Janusovog, afirmiranog, komandnog lica, u kompleksnom društvu ne možeš opstati. Ali s time, kako je rekao Lenjin, kakvu mi trebamo državu? -- onu koja smjesta počinje odumirati! 1917. počinje odumirati, onda se to dakako zaustavilo jer su morali praviti armiju. U Jugoslaviji, na samom početku države u NOP nije bilo, samo okupatori i kolaboranti i narod koji se pobunio. Narodno-oslobodilački odbori su s jedne strane klica države, sa druge su klica samovlade -- što je više od samouprave -- *selfgovernment*, *autogoverno* gramšijevski. Jugoslavenska revolucija je gramšijevska, jer je i Gramsci isto bio iz zaostale zemlje kao i Balkan, u biti je Italija bila *terzo mondo* (Treći svijet) kao što je i Balkan bio.

H: *Ali vratio bih se samo na tragički momenat Jugoslavije. On se ne sastoji samo u svima poznatom završetku, nego i u jednom dubljem ničeanskom smislu. Dve snage, dve sile, dionizijska (plebejska, emancipatorska) i apolonska (formalno-institucionalna, državna) kada izgube ravnotežu i prepuste se dominaciji racionalističkog momenta dovode do umiranja umetničkog-tragičkog (po Ničeju), ali u našoj analogiji možemo reći političkog singulariteta. Analogno, kao što je kod Ničea tragedija izvršila neku vrstu samoubistva jer je dopustila da jedan njen element prevagne, i Jugoslavija je izvršila samoubistvo kada je dozvolila dominaciju logike kapitala i kapitalističke racionalnosti.*

S: Vidiš, uopće nisam na to mislio, ali interesantna paralela.

H: *E sad šta ostaje posle tragedije, da li je to katarza ili brehtijanski cognitive estrangement?*

S: Čuj, ja kao brehtovac u katarzu uopće ne vjerujem. Meni je kao vrlo mladome pao u ruke udžbenik elementarne logike i tamo sam naučio jednu stvar koja me je dobro služila za cijeli život. U normalnoj aristotelovskoj logici, a

da ne govorim o dijalektici, *ex propositionibus particularibus nihil sequitur*: od posebnih postavki nikakav zaključak ne proizilazi, tj. posebni slučaj Jugoslavije je slučaj jednog, ako želiš, tragičkog neuspjeha, ogromnih nada, ogromnih žrtava, ogromnih poštivnosti, napora, a na kraju, čemu sve to?. U prvom redu, sigurno su stanovnici Jugoslavije 20 godina, a vjerovatno i 30 do onih zadnjih godina ogromne inflacije, živjeli svi, ne samo najviša klasa, dobro i u miru. To nije sitnica, da se može živjeti na bazi ovih prirodnih resursi ekonomski dobro i politički u miru sa drugima, nego velika pouka koju ne valja zaboraviti. Svi su imali školovanje takoreći besplatno, svi su imali zdravstvo, kakvogod da je bilo, a bilo je često vrlo dobro, itd. Drugo, mora se ispitati uzroke te katastrofe. Tragika nije bogomdana. Lijepa knjiga Raymonda Williamsa *Modern Tragedy* kaže da postoji grčki model a postoji i Shakespeareov model, koji je doduše malo kontaminiran grčkim (Kralj Lear govori o bogovima prema kojima smo mi kao muhe itd.), ali u biti su tu akcije ljudi koje donose tragediju. Kod Shakespearea sve ovisi od akcije agenata koji predstavljaju ljudske težnje, snage, vektore, psihološke, političke karakteristike i tako dalje.

Prema tome sve ono što se svrši kao tragedija može i da se ne svrši tako, ako nije bogomdano nego po ljudima zadano. Ako se ljudi organiziraju na takav i takav način da prevladaju prirodne, ekološke, kao i klasne probleme, onda je slom Jugoslavije jedan posebni slučaj iz kojeg se uopće ništa ne može zaključiti, po elementarnoj logici. To jest psihološki je razumljivo, ako si pred slomom Jugoslavije živio u toj užasnoj situaciji gubljenja privilegija i blagostanja, pa onda si bio u ratovima, da onda *za tu generaciju* važi «mi smo to jedamput probali i sada dosta». Međutim kad si usred potopa, trebaš reći «otok, ma kakav bio, ipak je bio bolji». Možda je bio močvarni otok, ali bili smo tu, živjeli smo, nismo se ubijali.

Prema tome, ako sve zavisi od ljudskih napora i grupiranja, mi moramo uspostaviti nekakav horizont. Ne može se boriti sama ljevica u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni; odnijet će ih vrag ako se ne budu zajednički povezali, a i onda će biti teško, jer imaju protiv sebe sve, a više nemaju države, ni K1 ni K2. Mi moramo uspostaviti horizont da se borimo za južnoslavenstvo, ako nećeš jugoslovenstvo; da se borimo, ako nećeš za bratstvo, onda barem za dobro susjedstvo i ekonomsku suradnju. To znači da se svaki bori protiv svojih šovinista, jer će se slabo Srbi boriti protiv ustaša – pa to je Pavlovljevski refleks da se Srbi bore protiv ustaša a Muslimani protiv četnika. I trebamo da kažemo da se prvenstveno Albanci trebaju boriti protiv UCK, a ne Srbi itd.

H: *Ali ako se radi na solidarnosti naroda, ali udružujući eksploatisane, kojih svakako ima na svim stranama, onda će i borba protiv šovinista u svojim redovima imati skroz drugu potku. Inače neselektivna borba protiv nacionalizma može lako da se pretvori u sredstvo imperijalizma i svetskog kapitala, kako se uvek i dešavalo na Balkanu.*

S: Kapitalisti ide u račun da zavađuje proletarijat kako god može, da ovaj bude rodno podijeljen, nacionalno podijeljen, itd. Jer će onda dobiti jeftinije radnike. To je čist račun, to je jasno svakom tko zna zbrojiti 2 i 3 je 5. Ako ja tebi moram u Francuskoj platiti dosta, onda ću ja kao kapitalist otići u Bangladeš ili u Makedoniju gdje ću platiti jednu četvrtinu. Međutim ako u Makedoniji i Bangladešu postoje sindikati koji su nekako međusobno povezani, onda će to ipak biti teže. Ne kažem da neće uspjeti kapitalisti, uspjevat će još dosta dugo, sad su dosta moćni, ali će uspjevati manje. Vidjet ćemo kakva će biti ta nova proturječnost Kina-Zapad, jer onda je tu opet mogućnost, koju su već Afrikanci iskoristili, da uzmeš zajam od jednog a ne od drugog.

H: *Ali sada i sa jedne i sa druge strane imamo kapitalizam, sa različitim vrednostima.*

S: Jeste, ali kineski kapitalizam je druge vrste, korporativni, kao što je i sovjetski bio, ako je bio kapitalizam. Masa je afričkih zemlja uzimala novac od Sovjetskog Saveza, ne zato što su izučili marksizam, nego što su rekli «pa ovi nam to daju po povoljnijim uslovima i nisu toliko jaki da nas mogu bombardirati». Dakle mi moramo uspostaviti južnoslavenski (što nije sasvim točno, bolje bi bilo reći jugoslavenski) horizont, a ideja balkanske federacije je postojala i prije Kominterne među revolucionerima i socijalistima. Prema tome ona nije kompromitirana staljinizmom. To ne znači da ćemo se mi sad boriti za ujedinjenje Srbije i Hrvatske. To je sada očigledno nemoguće jer je suviše krvi proteklo, ali za normalne carinske odnose, normalne odnose viza, normalne međunarodne odnose, i za ekonomsku suradnju. Zastrašni primjer: ja sam jednu svoju beogradsku knjigu htio preizdati u Zagrebu tako da se tamo pošalju primjerci i da novi izdavač metne novi *cover*, pa im je hrvatska carina zabranila uvoz. Kakve su to gluposti! Čak više feudalne nego kapitalističke...

Dakle tu jeste određena tragika, ali ta je tragika stvorena od ljudi, pa se može razgraditi od ljudi. Vrijeme gradi kule i vrijeme razgrađuje. Ali vrijeme isključivo kroz nas, ne samo po sebi.

H: *I za zaključak, možda osnovno pitanje koje nam na kraju ostavlja jugoslovensko iskustvo jeste "ko prisvaja višak rada u socijalizmu?". Ako, kao što je tvrdila zvanična ideologija, nije postojao vlasnik uslova proizvodnje niti vladajuća klasa, nego samo upravljačka klasa, onda se postavlja pitanje legitimizeta i hegemonskog potencijala upravljačke klase. Drugim rečima, pitanje je kako sprečiti da se avangarda izrodi u oligarhiju? Gramšijevski odgovor bi bio: hegemonija radničke klase. Analizirajući aktantsku šemu iz knjige⁷ ti tvrdiš da posle 60tih godina jugoslovensko društvo nije prepoznalo unutrašnjeg antagonista u redovima komunističke partije, dakle profesionalizirani deo partije*

⁷ Vidi D. Suvin, *Samo jednom se ljubi*, 2. izdanje, str. 394.

kao neprijatelja interesa radnog naroda. Međutim je unutrašnjeg antagonista uvek lakše prepoznati kada postoji i spoljašnji (fašistička okupacija, kao u slučaju Narodnooslobodilačke borbe tokom rata). Da bi se prepoznao klasni neprijatelj u sopstvenim redovima potrebna je izrazita hegemonika snaga, a to je upravo ono što je nedostajalo. Na neki način nedostajao je pravi protagonist (klasno osvešćeni narod): ako tu šemu posmatramo dijalektički, onda se protagonist konstituiše tek i jedino u borbi sa antagonistom. Ako nismo prepoznali pravog antagonistu onda ni proletarijat zaista nije bio protagonist tog društva. Hteo bih zato da za kraj intervjua izvučemo neku vrstu osnovne pouke iz jugoslovenskog iskustva, kao zadatak za budućnost.

S: Saša ti znaš da ja diskutiram u knjizi što je danas sadržaj termina „proletarijat“, i zaključujem da su proleter i plebejci svi oni koji žive od svog rada, dakle „narod“ izuzevši kapitaliste i njihove izravne vojne i političke pomagače. Takođe valja u marksističkoj tradiciji reći da „srednje“ klase (koje žive od svog rada ali često rade za višu klasu i lako bivaju subalterne) valja posmatrati oprezno, valja da budu pomoćnici a ne predvodnici. Ali u bilo kom smislu, proletarijat kao klasa ili klasni savez očito nije bio svjesni protagonist SFRJ. Može se tvrditi da je to „u njegovo ime“ bila komunistička partija recimo 1941-60, ali zastupanje je uvijek politički opasno, zastupnik lako postaje šef.

Za mene, osnovna je pouka SFRJ (ili bar danas ona koju vidim kao takvu) da valja razlikovati epohe otvorenog masovnog nasilja – ratove i prevrate – i sve druge epohe klasne vladavine preko „civilnih“ institucija i ekonomske prisile plus ispiranja mozгова. Marksizam se dobrim dijelom, mada nikako ne potpuno, bavio onom prvom epohom, „revolucionarnom“ u užem smislu riječi, a lenjinizam se pretežno bavio njom. To odgovara Gramscijevom manevarskom nasuprot rovoškom ratu. Bojim se da je razvoj vojne, a onda i propagandne pa i finansijske tehnologije nakon (recimo) mitraljeza, radija i porodičnih banki uveliko otežao otvorene revolucionarne manevre. Ima naprimjer fina rana knjiga velike US spisateljice Marge Piercy iz 1960tih, *Dance the Eagle to Sleep*, u kojoj ona simulira da američki studentski i proturatni pokret prerasta u neku manevarsku revoluciju i polazi na Veliki marš po USA po Maovom primjeru. Što se dešava? Jednostavno ih unište avijacijom. Mislim da su i Grci shvatili, nakon dva gorka i krvava poraza manevarske revolucije 1945 i 1949, da je to slabo moguće, otuda Tsiprasova – inače po meni pogrešna – krzmanja i kompromisi.

Zapravo nakon 1940. ni rovoški rat više ne postoji, valja nadopuniti ili izmijeniti Gramscijevu sliku. Priznajem da ne znam kako. To valja izrasti iz prakse novih anti-kapitalističkih partija u savezu sa raznim pokretima. Mogu spomenuti jedan element koji se meni čini početnim, da ne kažem detonatorskim, možda zato što mi je kao intelektualcu najbliži: emancipacija svijesti i savjesti, dakle razuma i osjećajâ – kao u naslovu knjige Ngugi wa Thion’go, *Decolonizing the Mind*. Neophodno je da spoznamo naš položaj pod zvijezdama, bankama i dronovima.

Mislim da je pojednostavljena biblijsko-apokaliptička parola „Istina će te osloboditi“, za to treba još usto i moć, ali točno je da bez ispravnog spoznavanja stanja u nama i oko nas (moja definicija istine) nema ničega. A tu možemo, dakle i moramo početi. Tu je i moralno-političko opravdanje intelektualnog rada i prosvjećivanja danas.

Kako od moderne nauke tako i od pokreta tzv. 1968. (proturatnih studenata, feminista, ekologa, itsl.) valja da naučimo da je, kako nam je to Brecht rekao, *napredovanje bolje od napretka*. Statičke kategorije u izgleda slabo opozivom tehnološkom ubrzanju više ne djeluju. Ne može se više reći, kao u SFRJ, evo izborili smo nezavisnost i narodnu vlast, sada su moguće samo kvantitativne promjene – više tvornica i/ili blagostanja. UVIJEK preostaju kvalitativna proturječja, svaki međuljudski proces je dijalektički: prvo, protiv kapitalizma, posebno finansijskog turbokapitalizma, a drugo, „proturječja unutar naroda“, kako nam je to Mao rekao. Ne može se reći ženama „Čekajte dok blagostanje dozvoli da izgradimo dječje vrtiće za sve, pa ćete dobiti stvarnu ravnopravnost“, jer, bez aktivnog pritiska žena i nas drugih *womanists*, koje je moguće samo organiziranjem, ništa se neće dobiti. Ništa se ne dobiva bez napetosti, pritiska, borbe. A za njih su potrebni mnogostruki protagonisti, pa ipak nekako ujedinjeni središnjim stremljenjima i konačnim horizontima. Lijepa revolucionarna parola Benjamina Franklina, “We must all hang together, or assuredly we shall all hang separately” važi za sve epohe: „Moramo se svi držati zajedno, ili će nas sigurno uništiti svakog odvojeno“.

Dakle po meni, za početak, treba bar dvoje. Prvo, samoizgradnja svjesnih protagonista, čim više tim bolje. Drugo, njihov čvrsti savez oko jedne samoizgrađene političke snage, dakle partije, i to na temelju 5-6 zajedničkih takoreći dogmatskih postavki protiv čega a u ime čega agiram (to diskutiram u *Što da se radi*, koje je na sajtu Gerusije <http://gerusija.com/darko-suvin-what-is-to-be-done-3/>). A dalje, da citiram tehnologa bitaka, Napoleona, „on s’engage et puis on voit“: to se može prevesti kao „uskočimo u sukob [ili: posvetimo se stvari] pa onda vidimo dalje“, ili, malo slobodnije, „Prvo da se angažiramo pa ćemo onda da vidimo“. No dakako Napoleon je dobro znao da najprije treba izviditi bojište i postaviti svoju artiljeriju na visove!

Razgovor vođen u Luki 14. maja 2015.,
tokom jula-augusta 2015. dopunjen elektronski.

Objavljeno prvo u *Aktivu* na portalu *Novosti*⁸
oktobra 2015., a potom i na sajtu *Gerusije*⁹

⁸ <http://www.portalnovosti.com/darko-suvin-tko-se-ne-bori-zajedno-izgubi-pojedinačno-i-ii>

⁹ <http://gerusija.com/tko-se-ne-bori-zajedno-izgubi-pojedinačno-spoznati-nas-polozaj-pod-zvijezdama-bankama-i-dronovima/#more-2400>



Ilustracija: Nevena Mišković, *Vrtlog*

**“NE NAVIKAVATI SE NA NAMETNUTO
SIROMAŠTVO”**

Bojan Krivokapić

Cherry paradajz i Bella ciao

Jučer sam u Konzumu kupio paški sir, ovčiji, pisalo je da je snižen. Pojma nemam je li doista snižen ili sam se samo dobio na veliku crvenu naljepnicu. Konzum se u Srbiji zove Idea, ideja je ingeniozna, skrivi se iza te velike riječi, i onda prodavati muda za bubrege. Ali, ljudi u toj Srbiji u idejni Konzum idu, pazare redovito, isto kao i ljudi u Hrvatskoj, tiskaju se pred raznim sniženjima, pravim i lažnim, skupljaju naljepnice, lijepe ih u razne albume, ostvaruju dodatne popuste, na primjer, za vinske čaše. Za to se vrijeme mali dućani gase kao tihi lumini, babe što prodaju uz cestu izumiru, padaju kao muhe. I jebe se i Srbima i Hrvatima za to, jer ljepše je kupiti fino spakirane rajčice što uvezene su iz okoline Rima, gdje ih proizvode razni ljudi koji nemaju niti jednog dokumenta, a došli su u Uniju po bolji život, vjerojatno talijanski ne znaju, ali to nije ni bitno, jer oni su samo biološki živi; preživjeli društvenu smrt oni nemaju nikakva prava, osim obveze proizvoditi te male fino spakirane rajčice koje volimo staviti uz ivicu tanjura, da nam bude ljepše.

Sir je dobar, ali ne vrijedi tih para. I ne znam tko ga uopće može kupiti, kome je namijenjen, tko ga može platiti a da pritom ne dobije proljev kad usporedi cijenu toga malog smrdljivog parčeta i svojih još manjih primanja, ako ih uopće ima.

Kupio sam i onaj cherry paradajz, da mi bude ljepše na tanjuru.

Baba je znala najbolje

A kod nas na selu cherry rajčica nije bilo, bilo je samo običnog paradajza, dvije vrste: Novosadski jabučar i Volovsko srce. Moja je baba u vrtu uvijek imala samo taj jabučar, sav pravilan, svaki isti, dosadan, a meni je zanimljivije bilo ono srce, i to još volovsko, svaki nepravilan, nabrazdan. Međutim, baba je znala najbolje.

Zalijevala ga je točno u određeno vrijeme, znala kad treba a kad se nikako ne smije, jer će dobiti plamenjaču, sparušit će se, počet će mu otpadati lišće, od dolje do srca, i onda je kraj. Krajem sedmoga mjeseca smo ga počinjali brati i nakuhavati, lijevali u boce koje smo prije toga prali i sušili u dvorištu, na desetke njih, bliže stotini, za zimu. Jer vojvođanske zime znaju biti duge i surove,

depresivne i iscrpljujuće, svaka koju preživimo, mala je pobjeda. Te bismo boce ušuškavali dekom, ostavljali da prenoće i onda sutradan spremali u podrum ili špajz. Uvijek me je veselilo vidjeti jako puno boca, spašeni smo, pomislio bih. Strast prema juhi od rajčice ostala je do danas, iako je ona posljednjih godina više realnost siromaštva, ali OK je zavaravati se ponekad.

Bella ciao

Prije nekoliko dana sam prvi put putovao iz Rijeke za Šibenik, obalom. Kad si nesnađeni kontinentalac, more posve drugačije djeluje na tebe. Općini te, pa malo zatupiš. Tako, sjedim uz prozor skoro sedam sati i buljim u krajolik, hipnotiziran. Gledam u Pag i ne razmišljam o bolesno skupom siru u Konzumu. To su oni trenuci kad zaboraviš na razne konzume.

A za to vrijeme u Spomen domu u Pazinu na pozornicu postavljaju Titovu bistu i pjevaju Bella ciao. Ja sam tada vjerojatno u Karlobagu na pauzi. Opasno mimoilaženje.

Neobično volim pjevati Bella ciao, pjevam je najčešće baš u toj Istri, jer se u Istri ta pjesma najlakše pjeva, jer ljudi se uključuju. U Hrvatskoj i Srbiji se rijetki uključuje, jer većina šuti i pravi se da ne zna, a neki vele da je to prevaziđeno.

U Šibeniku plivam, na Deveti maj koji to tamo nije.

U Šibeniku je sunčano i lijepo, ispijam kave, ližem sladolede, sunčam se, družim se s dragim ljudima, ali Devetoga maja ni u tragovima.

Kad si na stipendiji možeš se šetati do u nedogled, ispijati kave s guza na guz, buljiti u ljude i prisluškiavati o čemu pričaju. Kad si na stipendiji ti si privilegirani, to je onda tvoj bijeg iz realnosti, lagodni život na žličicu. Jer, sutra će sve to ionako proći.

Joso je moj Deveti maj

U Šibeniku razgovaram s Josom koji radi na pijaci, prodaje povrće. Josu ima skoro šezdeset godina, na pijaci je i radnim danima i vikendom, veli da mora tako jer drukčije se ne bi preživjelo. Radio je u poduzeću koje je propalo, bavio se nekim drugim poslovima, ali sad je tako. Slobodni dani su mu samo veći vjerski i državni praznici. Ne usuđujem se pitati ga je li mu teško. Na rastanku mi daje jagode iz Vrgorca, tikvice i kukumare. Velim da ne treba, jer stipendija... on se samo nasmije i kaže: Sritno i dođi nam opet! Tako jednostavno i tako ljudski, ne

kažem ništa, samo se nasmijem i odem. Joso je moj Deveti maj. U povratku dva sata pauze i Rijeci, odlazim kod Braće na burek.

Velika ustaška suza

U Pazinu sve miriše po bazgi i bagremu. Ne znam kako je zapravo živjeti ovdje, pjeva li se nekad *Bella ciao*, osim u posebnim prigodama. Iz radija veze istarska narodna glazba, glavni su motivi: maslina, kuća, vino, ljubav, sunce. Dosadna je to glazba, sve isto. Motivi koje koristi i Marina Tucaković u svojim hitovima. A slušaju se i Marinini hitovi ovdje, o da.

Radim rižoto s tikvicama i paškim sirom, pijem malvaziju. Kliše. Kič.

A za to vrijeme u Srbiji rehabilitiraju Dražu Mihajlovića pa neki skiče u orgazmičkim radostima, u Bleiburgu se tridesetak tisuća Hrvata tiskaju tvoreći veliku ustašku suzu, moja baba više ne ide u vrt jer tuli u svojoj starosti koja traje, oko Rima se danonoćno proizvode one cherry rajčice, ovdje razni skupljaju markice za popuste, Joso prodaje povrće na šibenskoj pijaci...

A ja mislim da i dalje ima smisla zapjevati *Bella ciao*, ne šutjeti, ne praviti se lud. I ne navikavati se na nametnuto siromaštvo.

Strah od pletenja

Naša su djetinjstva prepuna priča i pričica koje smo potisnuli, navodno zaboravili, koje kao nisu bitne, a koje zapravo prešućujemo – jer su bitne. S godinama koje dolaze, vadim te pričice s dna ladice, odmotavam sloj po sloj, pokušavam ih uvezati u jednu priču. Isto tako, slušam tuđe priče, uspoređujem ih, a one sve nekako neobično sličje jedna drugoj.

Desetogodišnji dječak

Kao desetogodišnji dječak imao sam neodoljivu želju naučiti plesti. Ljetne ferije bih provodio kod babe i djeda na selu blizu Sombora. Baba i djed su imali veliku baštu i dvorište prepuno domaćih životinja. Te bismo životinje njegovali, hranili, a onda klali i pripremali razne delicije a la seljačka kužina. Hrana je bila masna, dobro začinjena i kalorična. Logika je bila jednostavna, dobro se najesti i nitko nije filozofirao treba li tako ili nekako drugačije. Volio sam hraniti kokoši, skupljati jaja, ali mi nikakav problem nije predstavljalo uzeti sjekiru i šarenoj tužnoj koki otfikirati glavu. Čerupanje nisam volio, jer je uvijek užasno smrdjelo. To je radila baba. Djed i ja smo se držali one sjekire. Naučio sam musti koze, nije bilo lako, trebalo je imati puno strpljenja, ali sam uspio. Dvije su koze živjele skupa, bijela se zvala Ceca, a smeđa Brena. Više sam volio Brenu.

Bijela orlova glava

Baba bi ustajala rano, uključivala kazetofon iz kog bi fricali narodnjaci, pojačala bi tu muziku i počinjala pripremati ručak. Isprva nisam shvaćao da baba svaki dan pije, jer mi je bila baba, pa mi alkoholizam nije bio ni u malom mozgu. Djed nije smio piti jer je preko trideset godina imao dijabetes. Baba je imala zelenu flašu na čijem je vrhu bila natakuta bijela orlova glava. Rakija je curila kroz razjapljeni kljun. Prvo bi sipala u čašicu, a onda, kako se bližilo podne, ravno u grlo, misleći da je ne vidimo, a vidjeli smo je. Kako je počinjala rano, već oko podne bila bi urađena, onda bi povremeno zapjevala, uključila se u hit koji je išao iz onog kazetofona. Što je ona bila glasnija, to je djed bio tiši. Ručali bismo i onda bi njih dvoje spavali cijelo popodne. Kad bi se probudila, baba bi kukala da ju sve boli, sve, i da je starost teška. Popila bi kavu i uzela igle i vunu.

Brzi starački prsti

Sjedio bih uz nju i gledao kojom brzinom radi te redove. Fascinirale su me te igle, u kombinaciji sa vunom i brzim staračkim prstima. Jednog dana pitao sam ju mogu li i ja plesti. Pogledala me je, i nastavila pričati nešto deseto. Bio sam ustrajan, svaki dan bih ju zapitkivao mogu li i ja. Onda smo jedan dan otišli u donju avliju, valjda da nas nitko ne vidi, sjeli smo kraj vrta, ona mi je dala igle i radost je mogla početi. Tehnike klot i frket odmah sam savladao, moje male dječачke šake bile su brze i spretnе. Sjećam se, vuna je bila zelena i ja sam si odlučio isplesti šal. Baba me je gledala i rekla da imam nevjerojatno “ravno štrikanje” za jednog dječака, da tako ravno ne plete ni Jelena, moja starija sestra. A Jelena mi je tih godina posebno išla na živce, jer je bila starija i vazda je nešto pametovala.

Dani su prolazili i ja bih svako popodne sjedio uz babu, pleli bismo i parali ispleteno. Ne mogu se sjetiti da li je ikad išta završila, ni šal niti džemper, možda i jeste, ali je vjerojatnije da je svakodnevni ritual pletenja imao veze sa onom orlovom glavom. Orlova glava prije podne, igle popodne.

Treba se vratiti doma

Avgust se bliži kraju, treba se vratiti doma, škola samo što nije počela. Spakiran sam, sjedim u dvorištu i plačem, mama i tata su na putu, dolaze po mene. Baba i djed plaču a prave se da ne plaču. Iz kazetofona piče narodnjaci, *Jesen je plakala s tobom, jesen sedamdeset i neke, kada smo poslednji put šetali kraj reke.* Ta mi je pjesma jako tužna.

Kapija se otvara, vidim mamu i tatu, sretni su jer su došli po mene. Što su mi bliže, ja plačem sve jače. Mamu to nervira, prilazi mi i kaže da se oni sad odmah mogu vratiti i da uopće ne moram doći kući ako mi je to toliko odvratno. Ja samo šutim i plačem. Uzimam malu kožnu torbu, baba provjerava jesam li sve spakirao, vrzma se po kući onako utaman. Pozdravljamo se i ubrzo jurimo kroz Bačku koja sva je u zlatnim bojama, jer godina je rodna.

Operi ruke, idemo jesti

Ispred kuće nas dočekuje Jelena, nisam ju vidio dva mjeseca, sva je drugačija, nosi neku šarenu bluzu, ima repove na glavi i pravi se važna. Počela je

izlaziti, mislim da ima momka, ali to krije. Kažem joj ciao i samo prođem.

U sobi se počinjem raspakivati, prvo na šta nabasam je zeleni šal koji sam ispleo, lijep je. Sa strane vidim igle i klupko vune, to mi je baba ubacila krišom. Jelena uđe u sobu, vidi te igle i počne mi se smijati. Ja samo prođem kraj nje i odem u kužinu. Mama me pita kako mi je bilo, ja kažem OK, pokažem joj šal. Sam sam ga ispleo. Ona me samo pogleda i kaže: Operi ruke, idemo jesti.

Nakon večere mi kaže: Pročitaj neku knjigu, malo si se zaglupio tamo na selu, samo o tim životinjama pričaš.

Sutradan odlazim kod druge babe, nije me vidjela jako dugo, bit će presretna kad uđem preko verande. Pozdravljamo se, ona miriše po lozovači, iz televizora piče oni isti narodnjaci, pjevušim. Velim joj da imam iznenađenje. Sav značajan odmotavam šal i kažem: Vidi, sam sam ovo ispleo! Baba mi je dala i igle, pogledaj kakve su, i vunu, sad i ti i ja možemo plesti skupa! Ona me samo gleda, gleda onaj šal, ne kaže ništa, uzima igle i vunu i kaže: Idi napolje, igray se, deca te čekaju, ajde pušti ovo, idi. Kažem da bih ostao, da mi se ne igra s tom djecom, i da ću plesti. Ona veli: Muči, jadan, ajde, idi, čekaju te.

Pucamo jedni u druge

Dan završava, nas trojica smo vani, igramo se rata, pucamo jedni u druge. Ja sam partizan i jedva čekam da ubijem Petra koji je Nijemac. Konačno ga upucam i sve je OK.

Baba je šal, igle i vunu uzela i sklonila negdje, možda ih je i bacila. Nitko me nikad poslije nije pitao ništa vezano uz pletenje. Oni baba i deda pokraj Sombora ubrzo su umrli, umrle su i Ceca i Brena. Jelena je upisala fakultet i odselila se u drugi grad. Više me ne nervira kao prije.

Prošlo je dvadesetak godina, vrijeme je da ponovo uzmem igle i ispletem šal za zimu. Iz televizora se i dalje čuju narodnjaci, uz neke pjevušim, uz neke ne.

Šaka puna trešanja

Na Côte d'Azur, nedelja je dan za crkvu, i naravno, za obiteljski ručak. Šetam omalanim mestom pored Toulona, vucaram se ulicama i uličicama, buljim u tuđe kuće, buljim u škure, više volim škure pomalo ispucale, pomalo ofucane, a takvih je više, dobro je, pomislim, nisu baš sve ušminkali. Te su škure plave, zelene, sive su, neke su prljavo bele, a ima i željeznih žaluzina, njih je počela da nagriza rđa. Ne bih da sam ovde, ide mi se odavde, onda pomislim na Istru, pa mi bude lakše.

Nedeljno je pre podne, sunčano, ulice su pune, sve vrvi od naroda, vri na sve strane, rad(os)ni narod uživa u slobodnom danu. Fini svet ide u crkvu, idu ujednačenim tempom, ne previše brzo, ali ipak hitaju na *rendez-vous* sa Gospodinom. *Pomolimo se, zahvalimo se.*

S njima idem i ja, hvatam tempo, hitam, iako nemam zakazano. Crkva je obična, siva, betonjerka s malo mermera, tu je i Isusek, djeva, i sve po redu. Ništa posebno.

Stojim tako malo, prekoputa, posmatram, postaje mi dosadno i odlazim.

Da niko ne ostane zakinut

U selu u kojem sam proveo detinjstvo postojale su tri crkve. Najmanja je bila katolička, bila je jedna sa neobičnom zvezdom na vrhu, reformatska, i još jedna od koje su nakon Oslobođenja napravili silos. Pravoslavne crkve nije bilo. U susednom selu tih godina nije bilo nijedne crkve. No, povijesna je nepravda pre desetak godina ispravljena, tako da su tamo danas dve pravoslavne crkve: srpska i crnogorska. Da niko ne ostane zakinut. U selu u kojem sam proveo detinjstvo seme pokornog, skrušenog, seme bogobojažljivog opstalo je, tiho bubreći u svojoj neprimetnosti tokom zlatnih godina jugoslovenskog socijalizma, koji danas mnogi nazivaju komunizmom, i kao kritikuju, kao nije im bilo dobro, kao sve je bilo loše, a zapravo samo - seru. Tako, kad je socijalizam zagušen, a nacionalizmi prodisali, seme crkvenog, sebi dosledno, rastvorilo je svoje kotiledone prema gore, prema Gospodinu, ne prema ljudima. U selu susednom prvo je nikla pravoslavna srpska, a ubrzo i pravoslavna crnogorska crkva. No, u tom je selu živalj mnogo manje bogobojažljiv, grlatiji je (uglavnom u prazno), ciničan u svom bujajućem siromaštvu, pa u crkvu, ili crkve, ide samo o važnijim blagdanima, a najčešće po obrok, jer crkva nije kuće od juče, dosetila se ona da će gladne pridobiti preko stomaka, odnosno sendviča, *fast food*, pa tako povremeno, ta crkva, natakne vola na ražanj (kupljenog od para poreskih obveznika, dakle tih izgladnelih, jer ona,

bogo(lj)ubiva, taj porez ne plaća). Kad vo zamiriše, novoprobudeno verništvo došepesa po svoj komad.

Braća i sestre u Hristu

U mnogim kućama tamo, pored ulaznih vrata visi citat: *Bože, blagoslovi onog ko ulazi u ovaj dom*, itd. Reči su to Nikolaja Velimirovića, proverenog i potvrđenog nacionaliste, rasiste, antisemita. No, u tim je kućama taj citat neupitan, on je aksiom. *Neću da se raspravljam!*, grakne neko odmah ako mu se samo spomene habitus pomenutog.

Živalj katolički, opet, na pomen Pape odglumljuje ogradmičke radosti, uzdiše, neki počnu da stenju, neki da ržu, ali o zločinima Crkve oni ništa ne znaju, nikad nisu čuli, *To je laž, laž, laž!*, kriknu zlurado. U mnogim kućama ovde, Vatikanski ugovori takođe su aksiom. *Pomolimo se, zahvalimo se...ili odimo u Međugorje, da nam se ukaže...itd.*

Tako su živalj pravoslavni i živalj katolički ujedinjeni u svojoj šutnji, a ako progovore onda poriču. Braća i sestre u Hristu.

A jedan s kojim sam studirao, neki iz Crne Gore, pričao je kako je svojoj majci jedva saopštio da ima momka. Jer, to je za porodicu, za pleme, velika sramota. Mučio se, mučio mesecima, premišljao se i lomio, dobijao proliv, budio se noću obliven znojem, i onda, kad je smogao kuraži, i jednog dana joj to izgovorio, majka ga je samo pogledala i pitala: *Sine, je li musliman?*

J'ai faim

Sunčano je pre podne na Côte d'Azur. Odšetavam svoje, polako izlazim iz centra. Na ulici, tu kod crkve, ispred mesare sedi sredovečni čovek, prljav, pognute glave, ispred njega je plastična čaša. Čovek prosi. Prekoputa sedi devojka držeći natpis: *J'ai faim*. Gladna je.

Bliži se vreme ručka, ljudi se vraćaju sa mise, hitaju svojim domovima, ozareni. Svi žurimo na ručak. Ubrzo svi grizemo, glodemo, žvaćemo, mljackamo, srčemo, podrigujemo...zadovoljni. Sasvim običan dan.

Trešnje, trešnje

Juče, stopirajući od Valizze do Pazina, u selu Krasica, pred pljusak, a cesta tiha, a u daljini se nazire more, jedna žena mi mahne. Pogledam je, nasmejem

se, mahnem i ja njoj. *Trešnje, trešnje, dođi i naberi si trešanja, hajde*, vikne sva nasmejana. Ostavljam laptop uz cestu i počinjem da berem. Trešnje u Istri, pred Dan mladosti, opet zvuči kao kliše, kič. Možda smo se mogli upoznati, popričati, istresti jedno drugom svoje životne priče, sve po redu, ali nismo. Šaka trešanja i pozdrav. I sretno u Dan mladosti! Istra.

Ciao, susjeda

Umrla je susjeda s drugoga kata, prezivala se Končar. Nekad mi se čini da su u ovoj zgradi, za samo nekoliko godina, skoro svi pomrli, ili se ubili. Susjeda Končar bila je godište moje babe, 1931. Kada smo se doseljavali, ovdje, iza pruge, u kvart tranzicionih gubitnika (čega tad, prije desetak godina, nismo bili svjesni), negodovao sam, ali u sebi. Ništa mi se nije sviđalo, činilo mi se da je predaleko od svega, tik uz cestu, tik uz groblje, kao nešto kuda treba samo projuriti i ne zaustavljati se ni u ludilu. Kasnije sam taj osjećaj izgubio. Kvart k'o kvart, malo opasniji, malo siromašniji, ali na koncu – gubitnici ovdje, gubitnici tamo – sve isti kurac.

Susjeda Končar jedna je od prvih koju sam vidio u zgradi. Niska, sijeda, krupnih plavih očiju, možda je prva koja mi se nasmijala dok sam vukao kutije, ili vreće, ili i jedno i drugo. A ja jako volim kad mi se netko nasmije, odmah se i ja nasmijem, i to nije fejk, mi se nasmijemo onako: od srca. To je taj minimum koji jedni drugima možemo dati. Tada jedno drugom nismo rekli ništa. Kasnije smo uveli ono “dobar dan”, eventualno “kako ste”, i to je bilo to. Skoro deset godina, skoro svaki dan, samo mršavi pozdrav, i osmijeh, uvijek osmijeh. Mislim da se zvala Katarina. Neka bude da je Katarina. Katarina je lijepo ime.

Katarina je često držala otškrinuta vrata, kuhala je skoro svaki dan, ali iz njezina stana nije vonjalo po kupuščini, papcima i sličnim delicijama, zapravo – iz stana nikad nije vonjalo, što ne mogu reći za naš stan iz kojeg počesto vonja po grahu, kiselom kupusu, češnjaku. Jer ja kad kuham, kuham kao za armiju, i količinski, i sadržinski.

Prema starima gajim posebnu ljubav. Takvu ljubav nikad nisam osjećao prema mladima, ili djeci. Dugo mi je trebalo da shvatim da najmanje ljubavi osjećam baš prema djeci, i da je to što sam ranije osjećao i pokazivao bilo fejk, jer tako nas uče, da se djeca moraju voljeti, ne daj bože da ne voliš djecu, kakav si to čovjek ako ne voliš djecu, i sl. Eto ovakav. Ionako djecu vole svi, lako će bez moje ljubavi. Dakle, starčad.

Još od najranijeg djetinjstva su me fascinirali, jer uglavnom su (bili) puni priča o vremenima drugačijim, koja su se desila ili nisu, nebitno, ali o vremenima koja su mi se uvijek činila boljim, sadržajnijim. Obožavao sam ići kod babe i djeda i slušati njihove priče, koje su bile pola sjećanja, pola tračevi, pola laži u koje su povjerovali. Ipak, pričali su ih s posebnom strašću. A to su priče u kojima se spajaju kamene kuće crnogorske, bez struje i vode, zmije, prerane i iznenadne smrti, priče gorštačke, gotovo nadrealne, i priče blatnjave, vojvođanske, priče u kojima je bilo i televizora i automobila, i tako sve do facebooka. Kroz moju babu, koja živa je i zdrava u svojoj mučnoj starosti, isprepletene su sve te priče, čak i taj facebook, koji ona zove jednostavno: kompjuter.

Moja baba koja zove se Jela ne liči na susjedu Katarinu. Moja baba je tipična seoska baba, zbabana prije vremena, jer takav je red. Kada gledam stare fotografije, ona je skoro ista i na onima s početka osamdesetih i sad prije par godina. I uvijek je tu, u izrazu lica, neki grč, neki kamen, nešto što se ne mijenja. I skoro nikad nema osmijeha, jer zašto bi se jedna baba na selu smijala, jer smijeh se ne prašta. Katarina nije imala taj grč, bila je zbabana, ali smekšana. Da li od života u zgradi, uz cestu, ili od nečeg drugog, to više nije bitno. Imala je i psa, malog psa koji zove se Lina.

Lina je piskutavo lajala, što je neke susjede sigurno živciralo, jer ima tih ljudi koje sve na ovom svijetu živcira. Nek jedu govna. Lina bi nekad istrčala iz stana, jurcala kroz hodnik, pa bi je Katarina zvala, i zvala, i zvala. A jednom sam ja vodio našeg peseka, koji laje kao sumanut, nekad i na muhu, pa kad su se sreli, on i Lina, o, pa to je bilo prezabavno. Mislim da su oni susjedi što im sve smeta doživjeli predinfarktno stanje. Peseke smo razdvojili, i opet se pozdravili bez riječi, samo uz osmijeh.

Dakle, nema više ni susjede Končar. Pred kraj prošloga mjeseca umro je i susjed od dolje, Husejin, kojeg smo zvali Crveni, jer je vječito bio nekako napuhan i zajapuren. Umro je iznenada, iako se kasnije ispostavilo da nikoga nije iznenadio. Umrkla je i Gordana s prvoga kata koja je godinama imala rak, ali je pred smrt zaigrala na romskoj svadbi, tu, između zgrada. Igrala je kolo kao da joj je posljednje. I bilo joj je posljednje. A svadba je bila vesela, za pamćenje. Pa onda gospođa Ajzenberger sa šestoga kata, možda najstarija, vječito se vozala liftom gore-dolje i stalno dahtala u tom istom liftu, što bilo je nepodnošljivo. Pa onda Jovo i Smilja iz stana ispod našeg, itd, itd. Dakle, više od pola zgrade pomrlo je ili se ubilo za manje od deset godina, od čertdesetogodišnjaka do onih koji su zamalo primakli stotoj.

A većinu tih starijih, sretao sam u dućanu u kojem svi pazarimo, Univerexport se zove, gurali smo se oko sniženja, tiskali se oko jogurta i kukuruznoga griza. Onda bismo malo pričali, o skupoći i neimaštini uglavnom. Jedino Katarinu nikad nisam sreo nigdje van hodnika zgrade. A nije djelovala kao da ne može sići. Možda jednostavno nije htjela, možda joj je bilo lakše ne suočiti se s kvartom tranzicionih gubitnika, sa siromaštvom koje buja, s blatom koje se podiže do guše. Ni to više nije bitno.

I moja mama je jedna od tih kojih više nema u našoj zgradi, ona je ta s trećeg kata, iznenada, prije vremena, itd. Ona nije dočekala da se zbaba. Izmakla je mučnoj starosti, ili ova njoj. Nekad pomislim, da li bi i ona kuhala pored otvorenih vrata i smješkala se susjedima. Sumnjam. Ili bi se tiskala oko sniženja. Možda. Ili bi, kad se smrkne, tiho silazila do kontejnera, pa njuškala, jer starost je mučna, i gladna. To pomislim pa se smrznem.

Već sutra će predsjednik kućnoga savjeta uredno prekriziti još jedno ime sa spiska. Katarina.

Mrtve skoro nikad ne spominjemo, jer živi ostaju, jer takav je život.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad

1: 378.18 (082)

Stvar: časopis za teorijske prakse = journal for theoretical practices / KSF Gerasija. - Br. 8 (2016) - . - Novi Sad: Klub studenata filozofije Gerasija, 2016 -. - 2.8 cm

Jednom godišnje. - Tekst na srp. i eng. jeziku

ISSN 1821 - 4193

COBISS. SR-ID 247357959